ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΕΙΣ ΝΙΚΟΛΑΟΝ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ - ΤΟΜΟΣ Ε'

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1954-1955

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΕΙΣ ΝΙΚΟΛΑΟΝ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ - ΤΟΜΟΣ Ε΄

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1954-1955

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 24 Μαΐου 1954, ἀπεφάσισεν, ὅπως ἀφιερώσῃ προσεχεῖς τόμους τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος αὐτῆς εἰς διαπρεπεῖς συναδέλφους, οἵτινες, διὰ τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας καὶ τῆς γενικωτέρας κοινωνικῆς δράσεως αὐτῶν, καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καθόλου διέπρεψαν καὶ τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας ἄξιοι καὶ πεφωτισμένοι διδάσκαλοι ἀνεδείχθησαν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς κοινωνίας ἔνθερμοι καὶ ἐμπνευσμένοι καθοδηγηταὶ ἐγένοντο.

Τῶν ἀνωτέρω ἀντιλήψεων ἐμφορουμένη ἡ Σχολὴ σύμψηφος ἔκρινεν ὅτι ὁ παρὼν τόμος ἔπρεπε νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὸν σοφὸν καὶ σεβαστὸν συνάδελφον Νικόλαον Ἐξαρχόπουλον, ὁμότιμον καθηγητὴν τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κυρίως διὰ τοὺς κάτωθι λόγους :

Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος εἶναι ὁ ἐκ τῶν ἐν ζωῇ ἀρχαιότερος καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἐπίσης δὲ καὶ ὁ ἐπὶ μακρότερον χρόνον διδάξας ἐν αὐτῇ, δεδομένου ὅτι, διορισθεὶς τὸ πρῶτον τακτικὸς καθηγητὴς τὴν 25 Ἰουλίου 1912, ἀπεχώρησε τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας τὴν 31 Ὀκτωβρίου 1949, ἀφοῦ διετέλεσε καθηγητὴς ἐπὶ τριάκοντα ἑπτὰ ὅλα ἔτη.

Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ὁ Ἐξαρχόπουλος, γεννηθεὶς τῷ 1874, συνεπλήρωσε τὸ 80ον ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ ἑξηκονταετίαν συντόνου ἐπιστημονικῆς καὶ συγγραφικῆς δράσεως. Κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην καὶ πλουσίαν εἰς ἀγλαοὺς καρποὺς σταδιοδρομίαν του ὁ τιμώμενος ἠγωνίσθη ὑπὲρ πάντα ἄλλον, καὶ ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς ἕδρας καὶ ἐκτὸς τοῦ Πανεπιστημίου, ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ἐπάλξεων, ὑπὲρ τῶν ἰδεωδῶν τοῦ Ἔθνους, ὑπὲρ τῆς καθόλου παιδείας, ὑπὲρ παντὸς καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, πάντοτε δὲ μετ' εἰλικρινείας, ἐμμονῆς καὶ ἁγνότητος αἰσθημάτων, γεγονὸς ὅπερ ἀνέδει-

ξεν αὐτὸν ὡς μίαν τῶν διαπρεπεστέρων προσωπικοτήτων τῆς χώρας μας κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν.

Διαυγὴς καὶ καθαρὰ ἀντίληψις, εὐρεῖα διάνοια, βαθεῖα ἐπὶ τὰ ἐθνικὰ ἰδανικὰ πίστις, ἀπτόητος ἀγωνιστικὴ δύναμις, ἑνὶ λόγῳ πᾶσαι αἱ τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας ἀρεταὶ συνετέλεσαν, ὥστε νὰ δυνηθῇ οὗτος ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ κονίστρᾳ νὰ ἐπιτελέσῃ ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά. Ὁ Ἐξαρχόπουλος ἀνεδείχθη σεμνὸς ἱεροφάντης τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης, ᾗ ὁλοψύχως διηκόνησεν, ἡ δὲ δρᾶσις αὐτοῦ ὡς καθηγητοῦ καὶ συγγραφέως κατέλιπεν ἴχνη ζωηρὰ καὶ ἀνεξίτηλα καὶ ἀπετέλεσε σταθμὸν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Πατρίδι.

Ἡ Σχολὴ τέλος δὲν δύναται νὰ λησμονήσῃ, ὅτι οἱ ἀπαρτίζοντες αὐτὴν καθηγηταί, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, ὑπῆρξαν μαθηταὶ τοῦ Ἐξαρχοπούλου, ἀκόμη δὲ ὅτι πάντες οἱ κατέχοντες σήμερον τακτικὴν ἐν αὐτῇ ἕδραν καὶ ἐκλεγέντες πρὸ τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ σεβαστοῦ διδασκάλου, ἔτυχον εὐμενοῦς κρίσεως καὶ εὐνοϊκῆς ψήφου αὐτοῦ.

Ἀποτίνουσα ἐλάχιστον φόρον τιμῆς, ἡ Σχολὴ ἐπιθυμεῖ διὰ τοῦ παρόντος ἀφιερώματος νὰ διατρανώσῃ ἐν ταὐτῷ πρὸς τὸν σοφὸν συνάδελφον τὰ αἰσθήματα τῆς βαθυτάτης ἐκτιμήσεως καὶ ἀγάπης, ὑφ᾽ ὧν διακατέχεται, ὡς καὶ τὰς πλέον θερμὰς εὐχάς, ὅπως οὗτος ἐπὶ μακρὸν εἰσέτι προσφέρῃ τὰς πολυτίμους ὑπηρεσίας του ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἡμετέρου Ἔθνους.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΜΑΡΙΑΣ Ι. ΚΙΣΣΑΒΟΥ δ.φ.
Ἐπιμελητοῦ τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Ἀληθῶς σταθμὸν σημαντικὸν ἐσημείωσεν ἡ φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἔγραφον ἄλλοτε, ἀφ᾽ ὅτου τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἀνέλαβεν ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Θεόφιλος Βορέας [1]. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὴν Παιδαγωγικήν, ἀφ᾽ ὅτου τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἀνέλαβεν ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος.

Ἀλλ᾽ εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι ὁ σταθμὸς οὗτος τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν ἀποτελεῖ σταθμὸν καὶ τῆς ζωῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καθόλου, διότι οἱ δύο ἐκπρόσωποι αὐτῶν, οἱ καθηγηταί, Θεόφιλος Βορέας καὶ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ὑπῆρξαν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν τὸ τηλαυγὲς πρόσωπον καὶ οἱ στυλοβάται αὐτῆς.

Τὸν Νικόλαον Ἐξαρχόπουλον, τὸν διαπρεπῆ ἀντιπρόσωπον τῆς Παιδαγωγικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, τιμᾷ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ ἡ τιμὴ αὕτη προσγίγνεται ἕνεκα τῶν μεγάλων ὑπηρεσιῶν, ἃς οὗτος προσήνεγκεν εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καὶ τὴν πνευματικὴν αὐτῆς ἀνύψωσιν. Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος κατέχει ἰδιάζουσαν θέσιν οὐ μόνον διὰ τὴν μακρὰν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ εὐδοκιμωτάτην διδασκαλίαν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὑπέροχον συγγραφικὴν δρᾶσίν του ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐν ᾗ διαπρέπει ὡς ἀληθὴς δημιουργός.

Ἡ ἐπιστήμη, ἧς εἶναι τεταγμένος μυσταγωγὸς ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μετὰ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Διὰ τοῦτο προθύμως ἀπεδέχθην νὰ ὑποτυπώσω τὴν μέχρι τοῦδε ἐπιστημονικήν του δρᾶσιν. Ἀλλ᾽ ἡ προθυμία ἔσχε καὶ ἄλλην τινὰ αἰτίαν. Ἐπεθύμουν ἀγαπητοῦ καὶ σεβαστοῦ μου διδασκάλου, ἐγκρίτου δ᾽ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ παλαιοῦ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ σταδιοδρομίᾳ συμπαραστάτου καὶ συναγωνιστοῦ τοῦ ἀοιδίμου ἐπιφανοῦς διδασκάλου μου Θεοφίλου Βορέα, ὡσαύτως τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ τὸ ἐθνικὸν ἔργον ἐνταῦθα διὰ βραχυτάτων νὰ ἐπισκοπήσω καὶ εἰς εὐρυτέρους νὰ γνωρίσω κύκλους.

---

1. Ἡ φιλοσοφία ἐν τῇ συγχρόνῳ Ἑλλάδι. Θεόφιλος Βορέας, 1953.

Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἐγεννήθη ἐν Νάξῳ τῷ 1874. Ὁ πατήρ του, Ἰωάννης Ἐξαρχόπουλος, ἰατρός, ἦτο γόνος ἱστορικῆς οἰκογενείας δρασάσης κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, κατήγετο δ' ἐξ Ἀμοργοῦ. Ἡ δὲ μήτηρ του, Στυλιανή, ἦτο θυγάτηρ τοῦ Σαραντινοῦ, εὐγενοῦς Ναξιακῆς οἰκογενείας.

Τὰ στοιχειώδη μαθήματα διήκουσεν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἐν τῇ γενετείρᾳ, συνεπλήρωσε δὲ τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς ἐν Ἀθήναις διαπρέπων ἀείποτε διὰ τὴν ἐπιμέλειαν, τὸ ἦθος καὶ μεγάλως τιμώμενος ὑπὸ τῶν καθηγητῶν αὐτοῦ. Εἶχε δὲ καθηγητὰς ἐπιλέκτους ἐπιστήμονας· τὸν Σπ. Σακελλαρόπουλον, τὸν μετέπειτα καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου, τὸν Εὐστράτιον Τσακαλῶτον, τὸν Γ. Καρβούνην, τὸν Γ. Παπαβασιλείου, τὸν διαπρεπῆ διηγηματογράφον Ἀλέξανδρον Μωραϊτίδην, τὸν θεολόγον Δεπάσταν, μετέπειτα μητροπολίτην Χαλκίδος καὶ ἄλλους.

Ἡ πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ δὲ γράμματα κλίσις του ἤγαγεν αὐτὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ σπουδάσῃ φιλολογίαν.

Τῷ 1890 ἐνεγράφη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου. «Ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ», ὅπως ἔγραφεν ὁ Βορέας, συνέπεσον αἱ σπουδαί των, καθ' ὃν χρόνον «πλειὰς τότε ἐπιφανῶν διδασκάλων, ὁ Κόντος, ὁ Σεμιτέλος, ὁ Πανταζίδης, ὁ Γ. Χατζηδάκης, ὁ Βάσης, ὁ Πολίτης, ὁ Λάμπρος, ὁ Καρολίδης καὶ ἄλλοι τοῦ Ἀσωπίου καὶ τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου ἄξιοι διάδοχοι προεβίβαζον τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ εἰσῆγον τοὺς Ἕλληνας εἰς τὸ Πάνθεον τῆς ἀρχαίας σοφίας καὶ ἐπεδείκνυον εἰς ἐνθουσιῶσαν νεότητα τὸ ἀνέσπερον φῶς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ προέβαλλον εἰς μίμησιν τὰ θεσπέσια παραδείγματα τῆς πατρῴας ἀρετῆς καὶ παρεσκεύαζον καὶ ἐξέπεμπον εἰς πᾶσαν γωνίαν Ἑλληνικὴν τῆς Ἐθνικῆς ἀγωγῆς καὶ τῶν Ἐθνικῶν ἰδεωδῶν μεγαλογνώμονας ἀποστόλους. Ὁ Κόντος ἐξήγγειλε τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς γλωσσικὰς παρατηρήσεις του καὶ τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων διδασκάλων τοῦ Γένους συνεχίζων τὰ διδάγματα συνίστα τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τοῦ νεωτέρου ἐπιστημονικοῦ ἡμῶν λόγου ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Χατζηδάκης εἰσηγεῖτο τὴν ἀκριβεστέραν μελέτην τῶν νεωτέρων γλωσσικῶν ἰδιωμάτων καὶ ὑπεδείκνυε κανόνας περὶ τῆς γραφομένης Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀλλ' ὄχι μόνον ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, ἀλλὰ σύνολον τὸ Πανεπιστήμιον ἦτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὅπως ὑπῆρξεν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ, ἀληθὲς Τελεστήριον τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἐθνικῆς συνειδήσεως. Ἐν πάσαις ταῖς Σχολαῖς αὐτοῦ σοφοὶ καὶ μεγαλόφρονες ἄνδρες ὄχι μόνον διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας κατηύγαζον τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ μετηρσίουν τὸ φρόνημα τῆς πανεπιστημιακῆς νεότητος καὶ κατηύθυνον αὐτὴν εἰς τὰ μεγάλα ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνισμοῦ» [1].

---

1. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 4, 1929, σελ. 134 κ.ἑξ.

Ἐντὸς τοιούτου περιβάλλοντος, ἐν τῇ μετὰ τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων ἀναστροφῇ ἐγνώρισαν ἀκριβέστερον τοὺς θησαυροὺς τῶν ἀρχαίων φιλολογιῶν, τὸ ὑπέροχον κάλλος καὶ τὸ ἠθικὸν ὕψος τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καθόλου, τὴν δαιμονίαν δημιουργίαν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τἆλλα προϊόντα τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν χάριν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἐθαύμασαν τοῦ ἀρχαίου βίου τὴν αἴγλην καὶ τὸ μεγαλεῖον. Πρὸς δὲ τούτοις ἔμαθον νὰ τιμῶσι κατ' ἀξίαν τὴν νέαν ἡμῶν λογοτεχνίαν καὶ πάσας τὰς ἀξιολόγους μορφὰς τῆς νέας ἡμῶν γλώσσης, ἀπὸ τῆς ἀκριβείας καὶ τῆς λειότητος καὶ τῆς μεγαλοπρεπείας τοῦ αὐστηροτέρου ἐπιστημονικοῦ λόγου μέχρι τῆς ἀφελείας καὶ τῆς κομψότητος καὶ τῆς χάριτος τῆς δημοτικῆς Μούσης. Πρὸ πάντων ὅμως ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος ἐκείνου ᾐσθάνθησαν ἐντονώτατα τὰ ρίγη τοῦ ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ὠνειροπόλησαν νέαν Ἑλλάδα προκόπτουσαν καὶ ἁμιλλωμένην ἐν τῷ παγκοσμίῳ σταδίῳ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς κοινῆς ἀρετῆς καὶ μετ' εὐλαβείας ἀπέβλεψαν ἀείποτε καὶ τὴν προσήκουσαν ἀπένειμαν τιμὴν εἰς πάντας ἐκείνους, ὅσοι καθ' οἱονδήποτε τρόπον συνετέλουν τότε εἰς τὴν ἀνέγερσιν τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Τῷ 1896 ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος μετὰ τὸ πέρας τῆς φοιτήσεως ἔλαβε τὸ πτυχίον καὶ τὸ ἑπόμενον ἔτος ὑπέβαλεν εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τὴν διδακτορικήν του διατριβὴν «De Horatio poeta» λατινιστὶ καὶ τῷ 1897 ἀνηγορεύετο διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας. Μετὰ ταῦτα διωρίσθη σχολάρχης εἰς τὸ ἐν Χαλκὶ Τραγαίας (Νάξου) Ἑλληνικὸν σχολεῖον, εἶτα δὲ τοῦ ἐν Ἀμοργῷ καὶ τοῦ ἐν Θήρᾳ καὶ τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Ἴῳ.

Τῷ 1901 κατόπιν διαγωνισμοῦ ἔτυχεν ὑποτροφίας καὶ ἀνεχώρησεν εἰς Γερμανίαν πρὸς εὐρυτέραν κατάρτισιν, ὅπου καὶ ἀφιερώθη εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς. Ἐν Ἰένῃ, ἥτις ἦτο τότε τὸ λίκνον, ἐν ᾧ ἐλικνίσθησαν πάντες οἱ μετέπειτα σοφοὶ Παιδαγωγικοί, καὶ εἰς τῆς ὁποίας τὸ Πανεπιστήμιον ἐνεγράφη, τὴν Παιδαγωγικὴν ἐδίδασκεν ὁ πολὺς Rein. Ἐνταῦθα ἡ Παιδαγωγικὴ ἐγένετο τὸ κυριώτατόν του ἀσχόλημα. Ὁ Rein τῆς Ἑρβαρτείου σχολῆς ὁ διαπρεπὴς θιασώτης, τὸν εἵλκυσε κατ' ἀρχάς. Ἐκεῖνος πρῶτος ἐν Ἰένῃ τὸν ἐμυσταγώγησεν εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ἐπιστήμης, εἰς ἣν ἀφωσιώθη, ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι σοφοὶ καθηγηταὶ ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ.

Ἀλλ' ἡ Παιδαγωγικὴ δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Διὸ καὶ ἐνδελεχῶς διέτριψε καὶ περὶ τὰς ἐπιστήμας ταύτας. Ὁ Eucken καὶ ὁ Liebmann ἐν Ἰένῃ τὸν εἰσήγαγον εἰς τὰ δόγματα τούτων τῶν ἐπιστημῶν, κατόπιν δὲ ὁ πολὺς Wundt, ὁ δαιμόνιος ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος καὶ ἄλλοι σοφοί, ὧν τὰ μαθήματα παρηκολούθησεν ἐν Λιψίᾳ.

Καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ δ' ἐκ παραλλήλου ἠσχολήθη περὶ τὰς παιδαγωγικὰς

καὶ τὰς φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας, ἔσχε δὲ καὶ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας ἐπιφανεῖς διδασκάλους.

Ἀλλ' αἱ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ σπουδαί του δὲν περιωρίσθησαν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐπιστήμης του μόνης. Οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς ψυχῆς του, ὅπως οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων ἐκείνων, ὅσοι πρὸς τὴν τελείωσιν ἀποβλέπουσιν ὡς πρὸς ἀνώτατον σκοπόν, ἦσαν διαρκῶς ἐστραμμένοι πρὸς πᾶσαν πρόοδον συντετελεσμένην ἐν ταῖς χώραις ταύταις.

Εἶδε πρὸ πάντων καὶ ἐθαύμασε τὴν κοινωνικὴν εὐσυνειδησίαν, τὴν τάξιν, τοῦ νόμου τὴν ἐπαγρύπνησιν, τὴν ἁρμονίαν τοῦ ὅλου βίου καὶ ἐν τῷ μεγαλείῳ τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου ἀνεγνώρισε τὸ ἄκρον ἄωτον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἐνδόξων τῆς Ἑλλάδος χρόνων.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ

Οὕτω παρεσκευασμένος κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ μὲν πρῶτον ὡς καθηγητὴς καὶ διευθυντὴς διδασκαλείου, ἔπειτα δὲ ὡς ἐπιθεωρητὴς τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ ὡς ὑφηγητής, ἀπὸ δὲ τοῦ 1912 ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Παιδαγωγικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ὑπὲρ τὰς ἓξ δεκάδας ἐτῶν ἐδίδαξεν, ἐφρονημάτισε τὴν Ἑλληνίδα νεολαίαν, ἐμόρφωσε λειτουργοὺς τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐδημοσίευσεν ἐπιστημονικὰς μελέτας, παρέσχε παντοίας συμβολὰς εἰς τὴν παρ' ἡμῖν Παιδευτικὴν ἐπιστήμην, ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς ἐν Ἑλλάδι, ἵδρυσε τὸ πρῶτον ἱερὸν αὐτῆς τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, καὶ παρ' αὐτῷ τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν παιδαγωγικῶν μεθόδων. Ἠγωνίσθη δὲ πρὸς ἐπικράτησιν τῶν ὑγιῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὧν ὀφείλει νὰ ἑδράζητπι ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν ἀγωγὴ καὶ παιδεία.

Τῷ 1946 διὰ ψηφίσματος τῆς Δ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ προτάσεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀνεκλήθη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον διὰ μίαν τριετίαν, μέχρι τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1948-49 «τιμῆς ἕνεκεν διὰ τὰς πολλαπλᾶς πρὸς τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐπιστήμην ὑπηρεσίας».

Δύο δὲ ἦσαν οἱ κύριοι σκοποί, ὧν τὴν πραγμάτωσιν ἐπεδίωξεν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἐν τῷ βίῳ, πρῶτον μὲν δῆλον ὅτι εἰς τῆς παραδόσεως τῆς Ἑλληνικῆς τὰ ἴχνη ἀκολουθῶν νὰ δημιουργήσῃ ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι καὶ παράσχῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἄρτιον ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, ἔπειτα δὲ νὰ ἀνυψώσῃ τὴν ἀνθρωπίνην καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ πτερώσῃ τὸ φρόνημα καὶ χαλκεύσῃ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

Ἐν τῇ ὑποτυπώσει τοῦ ἔργου τῆς ἐπιστήμης, εἰς τῆς ὁποίας ἀφωσιώθη τὴν θεραπείαν, δὲν ἐπήνεσε τὰς ἀκρότητας. Διὰ τῆς προφορικῆς διδασκαλίας

του ἐκραταίωσε τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων λειτουργῶν τῆς λαϊκῆς παιδείας ὡς διευθυντὴς Διδασκαλείου καὶ ὡς καθηγητὴς τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ μετεκπαιδευομένων, ἐξύψωσε δὲ τὸ ἠθικὸν αὐτῶν φρόνημα καὶ ἐνέπνευσεν ἐνθουσιασμὸν διὰ τὸ βαρὺ καὶ ἐπίπονον ἔργον των. Διὰ τῶν σοφῶν δὲ συγγραμμάτων του παρέσχε ἀσφαλῆ ἐρείσματα εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν καὶ βοηθήματα εἰς τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς λειτουργοὺς διὰ τὴν ἐπιτυχῆ τοῦ ἔργου των ἐκτέλεσιν.

Καὶ τὴν μέθοδον τὴν ὀρθὴν εἰσήγαγεν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην. Ἐγένετο δῆλον ὅτι ἐν Ἑλλάδι ὁ εἰσηγητὴς τῆς συστηματικῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος ἐν τῇ Παιδαγωγικῇ καὶ ὑπέδειξε καὶ ἐφήρμοσε ταύτας τὰς μεθόδους εἰς τὰς ὑπ᾿ αὐτοῦ ἱδρυθείσας καὶ διευθυνομένας τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης ἑστίας, τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς καὶ τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον.

Ποῖα δὲ εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὀρθῆς ταύτης μεθόδου δεικνύουσιν αἱ μελέται αὐτοῦ· «*Μέθοδος τῆς ἐπιστημονικῆς Παιδαγωγικῆς ἐρεύνης*», «*ἡ Ψυχογραφία ἐν τῷ σχολείῳ καὶ τὸ δελτίον ἀτομικότητος*», «*Ὁδηγίαι πρὸς σπουδὴν τῶν ἀτομικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῶν παίδων*», «*ἡ Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν*», καὶ ἄλλαι.

Καὶ εἰς τὰς μεθόδους δὲ ταύτας εἰσήγαγε τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ καὶ ἐμόρφωσε καὶ ἀνέδειξεν αὐτοὺς ἀληθεῖς ἐργάτας τῆς ἐπιστήμης. Οὗτοι δὲ εἰς τὰς ὀρθὰς ταύτας μεθόδους ἀκολουθοῦντες κατήρτισαν πληθὺν κριτηρίων καὶ πολλὰς διεξήγαγον πειραματικὰς ἐρεύνας. Οὕτω διὰ τῶν ἀόκνων αὐτοῦ προσπαθειῶν ἐδημιουργήθη ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐπιστημονικὴ παιδαγωγικὴ κίνησις, ὡς μαρτυροῦσι καὶ αἱ ἀνακοινώσεις αἱ γενόμεναι ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν ὑπ᾿ αὐτοῦ καὶ ὑπὸ μαθητῶν του.

Καὶ οὐ μόνον τῆς Παιδαγωγικῆς τὴν μέθοδον οὕτω καθώρισεν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα αὐτῆς ἐσπούδασεν ἀκριβέστερον νὰ κατατάξῃ, εἰσήγαγε δὲ πρῶτος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς ἐλέχθη, τὴν Πειραματικὴν Παιδαγωγικὴν καὶ ἵδρυσεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τὸ Παιδαγωγικὸν Ἐργαστήριον, ὅπερ ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ Ἐργαστήρια τῶν ἄλλων προηγμένων χωρῶν διὰ παρατηρήσεως καὶ πειραματικῆς ἐρεύνης παρασκευάζει τὴν δημιουργίαν Ἐθνικῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Σκοπὸν δὲ τοῦ Ἐργαστηρίου τούτου ὥρισε τὴν διεξαγωγὴν νέων ἐρευνῶν καὶ τὸν ἔλεγχον ἀπὸ Ἑλληνικῆς ἀπόψεως τῶν πορισμάτων τῶν συναχθέντων εἰς ἄλλους κύκλους ἐργασίας καὶ εἰς ἄλλας χώρας. Προσέδωκε δὲ οὕτως εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Παιδαγωγικῆς διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἐργαστηρίου τούτου σύγχρονον μορφήν, συμβαδίζουσαν πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀλλαχοῦ ὀργάνωσιν τῆς πειραματικῆς ἐρεύνης.

Ἀλλὰ καὶ τὸν δεύτερον σκοπόν, τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν

ἐξύψωσιν τῆς Ἑλληνικῆς συνειδήσεως, δι᾿ ὅλου τοῦ βίου του ἐσπούδασε κατὰ δύναμιν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος νὰ προαγάγῃ, ὅπως πάντες, ὅσοι ἐν τῷ ἀνωτάτῳ Πανδιδακτηρίῳ εἶναι τεταγμένοι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἐθνικῆς ἰδέας ἱεροφάνται, ἀκολουθῶν εἰς τὰ ἴχνη τῶν πρότερον σοφῶν, οἵτινες καὶ πρὸ τῆς Ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ μετ᾿ αὐτὴν διετήρησαν μὲν τὴν πίστιν ἀλώβητον, ἐσφυρηλάτησαν δὲ τὴν ἐθνικὴν ψυχήν, εἰσάγοντες αὐτὴν εἰς τὸ πάνσεπτον τοῦ Ἑλληνισμοῦ Πάνθεον καὶ προβάλλοντες εἰς μίμησιν τὰ ἀδαμάντινα παραδείγματα τῆς ἀρετῆς τῶν ἐνδόξων πατέρων.

Παραλλήλως πρὸς τὰς μελέτας καὶ τοὺς σκοπούς, οὓς ἐπεδίωξεν, ἐχώρησε καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ συγγραφικὴ τοῦ Νικ. Ἐξαρχοπούλου δρᾶσις. Ταύτης δὲ τῆς δράσεως προϊὸν εἶναι τὰ παντοῖα δημοσιεύματά του, αἱ *Ἐλάσσονες διατριβαὶ* καὶ τὸ *Σύστημα τῆς Παιδαγωγικῆς του Βιβλιοθήκης.*

Δὲν προτίθεμαι νὰ ἀναπτύξω ἐνταῦθα τὸ ὅλον ἐπιστημονικὸν τοῦ Νικ. Ἐξαρχοπούλου ἔργον. Τῶν πολλῶν συγγραφῶν του ὀλίγα μόνον ἐπιδείγματα θὰ παραθέσω.

Α. ΕΛΑΣΣΟΝΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ

Ἐκ τῶν πρώτων ἐπιστημονικῶν του μελετῶν εἶναι ἐκείνη, ἐν ᾗ ἀντεξετάζει τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Σπαρτιατῶν τὴν παλαιὰν ἀγωγὴν (Das athenische und das spartanische Erziehungssystem im V und IV Jahrhundert v. Chr. Ein Vergleich. Päd. Magazin, Nr 377, Langensalza, 1909).

Μετὰ πρωτοτυπίας ἐσπούδασε νὰ δείξῃ ἐν αὐτῇ τὴν ῥοπήν, ἣν τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἤσκησεν ἐπὶ τὴν διάφορον διάπλασιν τῶν δύο τούτων λαῶν καὶ τὴν δημιουργίαν τῶν ἐκπαιδευτικῶν αὐτῶν συστημάτων. Καὶ ὡμολόγησαν τὴν ἀξίαν τούτου τοῦ βιβλίου του πρῶτον μὲν οἱ δημοσιεύσαντες αὐτὸ ἐν τῇ Παιδαγωγικῇ βιβλιοθήκῃ τῇ ἐκδιδομένῃ ἐν Langensalza ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Pädagogisches Magazin», ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν εἰδικῶς ἀσχοληθέντων περὶ τὰ ζητήματα τῆς ἀρχαίας ἀγωγῆς.

Ἴση τὴν ἀξίαν εἶναι ἡ πραγματεία του, ἐν ᾗ ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τὴν ἄλλην παρασκευὴν τῶν λειτουργῶν τῆς παιδείας *(Ποῖός τις πρέπει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος, 1907)*. Ἡ Πραγματεία αὕτη καὶ ὑπ᾿ ἄλλων ἐπῃνέθη καὶ ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Σχολῆς, ἥτις τὸ πρῶτον αὐτῆς μέρος λαβοῦσα ὑπ᾿ ὄψιν τὸν ἀνηγόρευσεν ὑφηγητὴν τῆς Παιδαγωγικῆς (1906).

Λόγου ἄξιαι εἶναι ἀναντιλέκτως καὶ αἱ πολλαὶ βραχύτεραι διατριβαί του, αἵτινες εἶναι συμβολαὶ εἰς τὴν παρ᾿ ἡμῖν Παιδευτικὴν ἐπιστήμην καὶ γνωρίζουσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας τῶν προηγμένων λαῶν τὰ παιδευτικὰ διδάγματα καὶ ὑποδεικνύουσιν ὁδοὺς εἰς βελτίωσιν τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἡμῶν πραγμάτων.

Β. ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

Ἐπιστέγασμα τῆς ἐπιστημονικῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου ἐγένοντο τὰ συστηματικὰ Παιδαγωγικά του συγγράμματα, ἐν οἷς ἐκτίθενται τὰ περὶ ἀγωγῆς καὶ παιδείας διδάγματα καὶ αἱ παιδαγωγικαὶ αὐτοῦ καθόλου θεωρίαι.

Ἡ *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν*, ἐν ᾗ ἀκριβέστερον διεξῆλθε τὰ κατὰ τὰ θεμελιώδη προβλήματα καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐπιστήμης του.

Ἡ *Σωματολογία τοῦ παιδός*, ἐν ᾗ ἐπραγματεύθη τὰ κατὰ τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

Καὶ οὐ μόνον τὸν κανονικῶς ἔχοντα ψυχικὸν βίον ἐξίχνευσεν ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος ἀλλὰ καὶ τὰς ἀνωμάλους αὐτοῦ καταστάσεις. Μαρτυρεῖ τὸ ἔργον *Ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι καὶ τρόποι βελτιώσεως αὐτῶν*. Ὑποβάλλει δὲ καὶ τὰ ζητήματα ταῦτα εἰς ἔλεγχον μετὰ ψυχῆς ἀπροκαταλήπτου.

Παραπλησίως ἐπηνέθη ἡ *Διδακτική* του, θεμελιῶδες σύγγραμμα διὰ τὴν Παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην.

Ἀλλ᾽ εἶναι ἀνάγκη νὰ παραθέσωμεν γνώμας τινὰς αὐτοῦ.

Οὕτω περὶ *τῆς σπουδαιότητος τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων* λέγει·

«Οὐδεὶς ἄλλος κλάδος τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν δύναται νὰ ἐξισωθῇ κατὰ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἐθνικὴν σημασίαν πρὸς τὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων».

«Τὸ ἐκπαιδευτικὸν ζήτημα εἶναι τὸ κατ᾽ ἐξοχὴν ἐθνικὸν καὶ ἄνευ τῆς ὀρθῆς διαρρυθμίσεως αὐτοῦ πάντα τὰ λοιπὰ ζητήματα θὰ παραμένωσιν ἐσαεὶ ἐκκρεμῆ καὶ ἄλυτα».

«Οὐδεμία ἀνόρθωσις, οὐδεμία ἀνασυγκρότησις, οὐδεμία ἐξυγίανσις τοῦ κοινωνικοῦ ἡμῶν ὀργανισμοῦ, εἶναι δυνατὴ ἄνευ τῆς λειτουργίας ἀρτίου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Καὶ οὐδεμία οἰκονομία ἀποβαίνει περισσότερον δαπανηρὰ καὶ ἐν τέλει περισσότερον καταστρεπτική, ὅσον ἐκείνη, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἡ νέα γενεὰ θὰ ἐστερεῖτο τῆς ἀπαιτουμένης ἀγωγῆς καὶ τῆς ἀπαιτουμένης μορφώσεως καὶ ἐπαγγελματικῆς προπαρασκευῆς».

«Οὐδενὸς ἄλλου ζητήματος ἡ παραμέλησις συνεπάγεται οὕτως ὀλέθρια ἀποτελέσματα διὰ τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ὑπόστασιν, ὅσον ἡ παραμέλησις τῆς ἀγωγῆς τῆς νέας γενεᾶς».

«Εὐτυχὴς ἡ χώρα, εἰς τὴν ὁποίαν λειτουργεῖ ἀρτία ἐκπαίδευσις, μορφοῦσα πολίτας χρηστοὺς καὶ ὡπλισμένους διὰ τῶν ἀπαιτουμένων ἐφοδίων εἰς ἐκτέλεσιν ἔργων ἀναλόγων πρὸς τὴν ἰδιοφυΐαν ἑκάστου. Ἐν αὐτῇ ἐλαττοῦται ἡ ἐγκληματικότης καὶ αἱ πρὸς πρόληψιν καὶ περιστολὴν αὐτῆς δαπάναι, ἠθικοποιεῖται ἡ κοινωνία, πολλαπλασιάζεται ἡ ἐργασία καὶ ἡ παραγωγή, αὐξάνονται αἱ δημόσιαι καὶ αἱ ἰδιωτικαὶ πρόσοδοι».

Περὶ δὲ *τῆς Ἐθνικῆς ἀγωγῆς* κηρύττει τὰ ἑξῆς·

«Θεωροῦμεν τὸ σχολεῖον ναὸν ἐθνικῆς μυσταγωγίας, ἐν τῷ ὁποίῳ πρέπει νὰ καλλιεργῆται δι᾽ ὅλων τῶν δυνατῶν μέσων τὸ συναίσθημα τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τῆς προσηλώσεως πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἰδανικά».

«Τὸ εὐρύτερον σύνολον, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου κατὰ πρῶτον λόγον ὀφείλομεν νὰ καλλιεργῶμεν τὸ διαφέρον καὶ τὴν ἀγάπην τῶν Ἑλληνοπαίδων, εἶναι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος. Ὁ παῖς πρέπει νὰ διαπλασθῇ εἰς προσωπικότητα, τείνουσαν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἔθνους του».

«Προβάλλομεν τὴν ἀπαίτησιν, ὅπως ἡ ἀγωγὴ προσλαμβάνῃ βαθέως ἀποτετυπωμένην ἐθνικὴν χροιὰν καὶ καλλιεργῇ τὴν φιλοπατρίαν δι᾽ ὅλων τῶν δυνατῶν μέσων».

«Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ ὕπαρξις τοῦ ἔθνους καὶ ἡ ἐν αὐτῷ συνεργασία τῶν ἀτόμων ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς γενικωτέρας συνεργασίας καὶ προόδου».

«Ἀποβαίνει ἀδύνατον νὰ βλαστήσῃ ἐν τῇ ψυχῇ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ἄνευ προϋπάρξεως τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὸ ἴδιον ἔθνος. Καὶ οὐδεμία πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι δυνατὴ ἔξω τοῦ ἔθνους. Τὴν ἀρίστην δ᾽ ἐγγύησιν πρὸς ἐπιτυχῆ ἐπιδίωξιν τῶν ὑψίστων πολιτικῶν σκοπῶν τῆς ἀνθρωπότητος παρέχει ἡ ὕπαρξις ζωηρᾶς ἐθνικῆς συνειδήσεως παρὰ τοῖς λαοῖς. Ἄλλαις λέξεσιν ὁ ἀληθὴς πατριωτισμὸς καὶ ὁ ἀληθὴς κοσμοπολιτισμὸς δὲν εἶναι ἀντιθέσεις ἀποκλείουσαι ἀλλήλας, ἀλλ᾽ ἔννοιαι συμπληροῦσαι ἀλλήλας» [1].

Καὶ *περὶ τοῦ τρόπου τῆς καλλιεργείας τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα* ἐπιγραμματικῶς λέγει·

«Ἡ καλλιέργεια τῆς φιλοπατρίας ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ παιδὸς προβάλλει μεγίστας δυσχερείας καὶ ἀπαιτεῖ ἐξαιρετικὴν λεπτότητα ἀπὸ τὸν ἀναλαμβάνοντα τὸ ἔργον τοῦτο».

«Φιλοπατρία εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα. Ἀνάγκη ὅμως ἡ ἀγάπη αὕτη νὰ μὴ περιορίζηται εἰς λόγους, ἀλλὰ νὰ ἐκδηλοῦται δι᾽ ἔργων. Τὰ ἔργα δὲ ταῦτα συνίστανται εἰς θυσίας, προσφερομένας χάριν τῆς ὠφελείας καὶ τῆς προόδου αὐτῆς, καὶ δὴ θυσίας τὸ μὲν ὑλικάς, τὸ δὲ πνευματικάς, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ εἰς προσφορὰν αὐτῆς τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου».

«Πρὸς ἔγερσιν τῆς φιλοπατρίας πρέπει ἐν πρώτοις νὰ προσλάβῃ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ παιδὸς πραγματικὴν καὶ συγκεκριμένην μορφὴν ἡ λέξις *πατρίς*. Πρὸς τοῦτο ἐπιβάλλεται νὰ γνωρίσῃ ὁ παῖς ἀκριβῶς τὴν χώραν ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐγεννήθη. Ἐπιβάλλεται προσέτι συστηματικὴ γνῶσις τοῦ λαοῦ, ὅστις ζῇ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος. Ἀνάγκη νὰ διδαχθῇ τὴν καταγωγὴν τοῦ λαοῦ του, τὰς τύχας καὶ τὰς περιπετείας του, τοὺς ἀγῶνάς του, τὰς περιό-

---

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν, ἔκδ. 4η, Α΄ τόμ., σ. 320 - 322.

δους τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀδυναμίας του, τὰς εὐτυχίας του, τὰς δυστυχίας του, τὰς ἀνάγκας του. Οὕτω συνάπτονται στενότατοι δεσμοὶ μεταξὺ τοῦ παιδὸς καὶ τῆς πατρίδος του, οἵτινες εἶναι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐπιτήδειοι πρὸς ἑδραίωσιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἁγνῆς φιλοπατρίας».

«Πρὸς καλλιέργειαν τῆς φιλοπατρίας εἶναι ἀναγκαία ἡ γνωριμία μετὰ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς πατρίδος καὶ ἡ σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων αὐτῶν. Αὕτη ἐγείρει ἐν τῇ ψυχῇ του θαυμασμὸν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν πρὸς ἀπομίμησιν».

«Κυριώτατον μέσον τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας πρέπει νὰ ἀποτελῇ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς διὰ μέσου τῶν αἰώνων».

«Τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ στηρίζηται κυρίως ἐπὶ τῆς σπουδῆς τῆς ἑλληνικῆς φύσεως καὶ τῶν προϊόντων τῆς πολιτιστικῆς δημιουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀνεκτιμήτων θρησκευτικῶν, ἠθικῶν καὶ λοιπῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν».

«Ἡ κυρία καὶ ἀνεξάντλητος πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ὀφείλει ὁ Ἕλλην διδάσκαλος νὰ ἀντλῇ τὰ κυριώτατα στοιχεῖα πρὸς διάπλασιν τῶν μαθητῶν του, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἑλληνικὴ πατρὶς μὲ ὅλον τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ἡ θρησκεία τῶν πατέρων, αἱ ἐθνικαὶ παραδόσεις, τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ἑλληνικὴ οἰκογένεια, ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία, ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, φιλολογία καὶ τέχνη, μιᾷ λέξει ὁ ἄφθαστος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καθ᾽ ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ».

«Ἀλλὰ τὸ δραστικώτατον μέσον πρὸς καλλιέργειαν τῆς φιλοπατρίας ἐν τῇ παιδικῇ ψυχῇ εἶναι ἡ *ἄσκησις*, ἡ διὰ συγκεκριμένων πράξεων ἐκδήλωσις αὐτῆς. Ἂς ἰσχύῃ ὡς θεμελιώδης ἀρχή, ὅτι ὁ παῖς πρέπει νὰ ἐκτελῇ παντοῖα ἔργα εὐποιΐας. Ἐπιβάλλεται προσέτι σεβασμὸς πρὸς πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν πατρίδα καὶ προσπάθεια πρὸς διατήρησιν ἀλωβήτων τῶν μνημείων αὐτῆς, ἅτινα διέσωσεν εἰς ἡμᾶς τὸ παρελθόν».

«Θεμελιώδης ἀπαίτησις εἶναι νὰ στραφῇ ἡ νεολαία ἡμῶν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πατρίδα, νὰ ἀγαπήσῃ αὐτήν, νὰ πληρωθῇ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν».

«Εἷς ἐκ τῶν κυρίων σκοπῶν ἡμῶν πρέπει νὰ εἶναι νὰ θεμελιώσωμεν τὴν ἀγωγὴν τῶν Ἑλληνοπαίδων ἐπὶ ἐθνικῆς βάσεως, νὰ γεννήσωμεν ἐν τῇ ψυχῇ τῶν νέων ἐθνικὴν συνείδησιν, νὰ διοχετεύσωμεν διὰ τοῦ σχολείου εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὀρθὴν κοσμοθεωρίαν καὶ νὰ καταστήσωμεν τὸ σχολεῖον παράγοντα πρὸς δημιουργίαν γνησίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ» [1].

Ἐξαίρει δὲ ***τὴν ἀποστολὴν τοῦ διδασκάλου*** διὰ τῶν ἑξῆς·

«Ὁ διδάσκαλος», λέγει ὁ Ἐξαρχόπουλος, «εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ σχολείου. Οὗτος ἐμφυσᾷ ζωὴν εἰς τὰς ἀψύχους νομοθετικὰς διατάξεις καὶ δύναται διὰ

---

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν, ἔκδ. 4η, Α' τόμ., σ. 322 - 330.

τῆς προσωπικότητός του πολλὰς ἀτελείας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὀργανισμοῦ νὰ ἀναπληρώσῃ. Διὰ τοῦτο δὲ πᾶσα ἐκπαιδευτικὴ ἀναμόρφωσις πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ἀπὸ τῆς προπαρασκευῆς τοῦ διδασκάλου». Καὶ ἀλλαχοῦ· «Τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου δὲν εἶναι ἁπλοῦν τι καὶ εὔκολον, οὐδὲ ἧττονος σπουδαιότητος ἀλλὰ πολυσύνθετον καὶ δυσχερέστατον. Εἶναι δὲ συγχρόνως τὸ ὕψιστον τῶν ἔργων. Διὰ τοῦτο οὗτοι δικαίως θεωροῦνται οἱ σπουδαιότατοι ἐθνικοὶ στυλοβάται. Ἐξ αὐτῶν ἐξαρτᾶται τὸ μέλλον τοῦ Ἔθνους καὶ ἡ διαρκὴς εὐδαιμονία τῶν ἀτόμων. Διὰ τῆς ἐργασίας αὐτῶν κατορθοῦται ἡ μόρφωσις κοινωνίας ἠθικῆς, ἐργατικῆς, προοδευτικῆς, μεστῆς πατριωτικοῦ φρονήματος. Οὗτοι θέτουσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν παίδων τὰς βάσεις πρὸς πᾶν ἀγαθόν» [1].

Ἀλλαχοῦ πάλιν ἐξαίρων τὴν σημασίαν τῆς προσωπικότητος τοῦ διδασκάλου λέγει ἐν ἄλλοις· «Ἡ ἀξία καὶ ἡ ἱκανότης τῶν διδασκάλων πρέπει νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητοι, διότι μόνον οὕτω θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀχθῇ εἰς αἴσιον πέρας τὸ ἔργον αὐτῶν. Δὲν ζητοῦσιν οὗτοι νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τοὺς μαθητάς των μόνον διὰ τῶν παρεχομένων γνώσεων καὶ διὰ τοῦ τρόπου τῆς μεταδόσεως αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συμπεριφορᾶς των, τοῦ παραδείγματος, τῆς ὅλης προσωπικότητος αὐτῶν. Ἀνάγκη νὰ παρέχωσιν ἑαυτοὺς εἰς τοὺς μαθητάς των ὡς ἰδεώδη, ὡς πρότυπα, πρὸς τὰ ὁποῖα ὀφείλουσιν οὗτοι νὰ τείνωσι καὶ ὁμοιάσωσιν. Ἀνάγκη νὰ εἶναι οὗτοι, ὡς ἄριστα ἐχαρακτήρισεν αὐτοὺς ὁ Πλούταρχος, *τοῖς βίοις ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἄριστοι*, ἑνὶ λόγῳ, τέλειοι ἄνθρωποι» [2].

Κηρύττει δὲ μετ᾽ ἰδιαζούσης θέρμης ὅτι «Ὑπὲρ πᾶν ἄλλο προέχει νὰ καταβάλληται ἡ δέουσα φροντίς, ὅπως ἐνστερνισθῶσιν οἱ διδάσκαλοι τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδανικά. Ἐπιβάλλεται νὰ κατηχηθῶσιν οὗτοι περὶ τῆς σημασίας τῶν σκοπῶν τῆς παιδείας καὶ νὰ γεννηθῇ ἐν τῇ ψυχῇ των πίστις καὶ ἐνθουσιασμὸς ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ εἶναι ἀναγκαιοτάτη ἡ ὕπαρξις τοιαύτης πίστεως παρὰ τοῖς διδασκάλοις, διότι τότε ὑπάρχει βεβαιότης, ὅτι οὗτοι θὰ καταβάλλωσι πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς πραγμάτωσιν τῶν εἰρημένων σκοπῶν. Καὶ μόνον εἰς τοιούτους διδασκάλους δύναται ἡ πολιτεία νὰ ἐμπιστευθῇ τὰ τέκνα της, διότι μόνοι αὐτοὶ ὑπάρχει βεβαιότης, ὅτι θὰ προβαίνωσιν εἰς τὸ ἔργον των μὲ ἀσφάλειαν, σταθερότητα καὶ ἐνθουσιασμὸν καὶ θὰ ἐπιδρῶσιν ἀποτελεσματικῶς ἐπὶ τοὺς παῖδας» [3].

Καὶ πάλιν «Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑφίσταται παρὰ τῷ διδασκάλῳ διχασμὸς ψυχικὸς μεταξὺ ἐπαγγελματικοῦ καθήκοντος καὶ ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων.

---

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Ποῖός τις πρέπει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος, σελ. 7 κ.ἑξ.
2. Αὐτόθι, σελ. 8 κ ἑξ.
3. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαιδεύσεως, σελ. 16 κ.ἑξ.

Προδίδει οἰκτρὰν παραγνώρισιν καὶ ὑποτίμησιν τοῦ ἔργου τοῦ παιδαγωγοῦ ἡ ἀποδοχὴ ὡς θεμιτῆς τοιαύτης ἐσωτερικῆς διασπάσεως αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ ἐξομοιοῖ τὸν διδάσκαλον πρὸς χειρώνακτα.—Ἅπαντα τὰ ψυχολογικὰ δεδομένα μαρτυροῦσιν, ὅτι μόνοι ἐκεῖνοι οἱ διδάσκαλοι δύνανται νὰ καλλιεργήσωσιν ἐπιτυχῶς παρὰ τοῖς μαθηταῖς των τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ ἰδανικὰ τῆς Παιδείας, οἵτινες εἶναι οἱ ἴδιοι φορεῖς αὐτῶν, ἐνσαρκοῦσιν αὐτὰ καὶ τὰ ἐμφανίζουσι διὰ τῶν λόγων, τῶν κινήσεων, τῶν πράξεων, τῆς συμπεριφορᾶς, τοῦ ὅλου βίου αὐτῶν πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν παίδων πραγματικά, οἱονεὶ ὑλοποιημένα, ζωντανά. Ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι κριτήριον ἀλάνθαστον πρὸς ἐκτίμησιν τῆς ἱκανότητος τοῦ διδασκάλου εἶναι ἡ δύναμις τῆς πίστεως αὐτοῦ πρὸς τὴν σκοπιμότητα τῶν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐπιδιωκομένων σκοπῶν» [1].

Καὶ περὶ τῆς μορφώσεως τῶν διδασκάλων ὡσαύτως ἐπιγραμματικῶς λέγει· «Κατὰ τὴν προπαίδευσιν τοῦ μέλλοντος διδασκάλου ἡ μόρφωσις καὶ αἱ γνώσεις, τῶν ὁποίων ἄλλως δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται ἡ ἀξία, δέον νὰ τίθενται ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν διάπλασιν τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ ὀρθότατα σήμερον προβάλλονται εἰς τὰ ἱδρύματα, τὰ προπαρασκευάζοντα τοὺς λειτουργοὺς τῆς παιδείας, μέγισται ἀπαιτήσεις πρὸς ἐπίτευξιν τούτου. Καὶ πρέπει νὰ ἐφαρμόζωνται ἐν αὐτοῖς ὅλα τὰ δυνατὰ μέσα, ὅπως ὁ μέλλων διδάσκαλος διαπλάσσῃ τὸ ἦθός του, ἐξυψοῖ τὸ φρόνημα αὐτοῦ, προσκτᾶται ζωηρὸν τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης καὶ τοῦ καθήκοντος, κατ᾽ ἐξοχὴν δὲ ἐμφυτεύῃ ἐν τῇ ψυχῇ του θερμὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα καὶ πρὸς ὅ,τι συνδέεται μετ᾽ αὐτῆς» [2].

* * *

Αἱ δ᾽ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις του ἀναφερόμεναι εἰς ποικίλα παιδαγωγικὰ θέματα προσέφερον πάντοτε νέον τι στοιχεῖον.

Μαρτυροῦσι περὶ τούτου ἐν ἄλλαις καὶ αἱ ἀνακοινώσεις αὐτοῦ· «*Ἡ ἐξέλιξις τοῦ σχήματος τοῦ θώρακος τῶν Ἑλληνοπαίδων*», «*Ἡ ἔννοια τῆς νοημοσύνης*», «*Ἡ διάγνωσις τοῦ βαθμοῦ τῆς νοημοσύνης. Νέα μορφὴ τῆς κλίμακος Binet – Simon*». Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἀνακοινώσει μετὰ βραχεῖαν ἐπισκόπησιν τῆς ἐξελίξεως τῶν μεθόδων, τῶν διαμορφωθεισῶν πρὸς μέτρησιν τῆς νοημοσύνης, ἡ κλῖμαξ Binet – Terman κατόπιν πολυετῶν πειραματικῶν ἐρευνῶν προσαρμόζεται εἰς τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας καὶ ἀντικα-

---

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαιδεύσεως, σ. 17 κ.ἑξ.

2. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν, τόμ. Β', σελ. 219 κ.ἑξ.

θίστανται πλεῖστα τῶν ἐν αὐτῇ κριτηρίων (test) διὰ νέων ἐπινοηθέντων ὑπὸ τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου.

Πολλαὶ τῶν ἀνακοινώσεων τούτων ἀνεδημοσιεύθησαν εἰς ξένα περιοδικὰ καὶ ἔτυχον εὐμενεστάτων κρίσεων, ἐν αἷς καὶ ἡ μελέτη «L'éducabilité de l'intelligence et des différentes fonctions mentales», ἥτις ἀνεκοινώθη εἰς Σορβόννην ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ H. Piéron καὶ ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν πανηγυρικὸν τόμον τὸν ἐκδοθέντα πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου ψυχολόγου Th. Ribot (Centaire de Th. Ribot, σελ. 329–344, 1939).

Μᾶλλον εὐσύνοπτον καθίσταται τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ἐκ τοῦ παρατιθεμένου πίνακος ἔνθα τὰ συγγράμματά του, τὰ κυριώτερα, ἀναγράφονται κατὰ εἴδη καὶ χρονολογικὴν τάξιν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα.

Ο ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ

Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος δὲν εἶναι μόνον ὁ σοφὸς ἐπιστήμων καὶ ἀκαταπόνητος συγγραφεύς, ἀλλὰ καὶ ὁ μυσταγωγὸς τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν.

Δράττεται δὲ πάσης προσπιπτούσης εὐκαιρίας, ἵνα ἀποδοκιμάζων τὰ σαθρὰ κηρύγματα ἀνάγῃ τὰς ψυχὰς εἰς τὴν λατρείαν τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν καὶ τῶν μεγάλων ἀξιῶν τοῦ Ἔθνους. Μαρτυροῦσι καὶ οἱ ἄπειροι μαθηταὶ τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς μέσης παιδείας, οὓς ὁ Ἐξαρχόπουλος ἐμόρφωσε καὶ ἐξαπέστειλεν εἰς τὰ πέρατα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος ἤρχισεν ὡς παιδαγωγὸς τῶν λειτουργῶν τῆς λαϊκῆς παιδείας, διεκρίθη ὡς παιδαγωγὸς τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης παιδείας, εἶναι ὁ παιδαγωγὸς τοῦ Ἔθνους.

Οἱ λειτουργοὶ τῆς Παιδείας εἰς τὸν Ν. Ἐξαρχόπουλον πολλὰ ὀφείλουσιν. Ἀτενίζουσι δὲ εἰς αὐτὸν ὡς τὸν ἐμπνευσμένον διδάσκαλον, τὸν ἰδεολόγον. Ἔχουσι δὲ αὐτὸν ὑπόδειγμα τάξεως, ἀκριβείας, ἐπιμελείας, χρηστότητος. Διὰ τῆς ἐργατικότητος δέ, τῆς βαθείας καὶ τελείας γνώσεως, τῆς σαφεστάτης διατυπώσεως, τῆς λεπτομεροῦς ἐκθέσεως καὶ τῆς διδακτικῆς του τέχνης ἵσταται λαμπρὸν πρότυπον διδασκάλου.

Πολλοῦ δὲ λόγου ἀξία ὑπῆρξε καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν τῇ ὀργανώσει καθόλου τῆς παιδείας. Ἡ ἐπιθεώρησις τῶν σχολείων, τὸ Διδασκαλεῖον τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ὁ θεσμὸς τῆς μετεκπαιδεύσεως τῶν δημοδιδασκάλων εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμός, ἡ ἐκπαίδευσις τῶν ἐνηλίκων, τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον τοῦ Πανεπιστημίου, εἶναι δημιουργήματα τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου.

Καὶ ἐν τῷ Ἐθνικῷ δὲ Ἱδρύματι, ὡς σύμβουλος αὐτοῦ τὰς πρώτας κατέβαλεν ὀργανωτικὰς προσπαθείας διὰ τὴν ἀρτίαν λειτουργίαν αὐτοῦ.

Ἔθεσε δὲ κυριώτατον σκοπὸν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος *«τὴν ὕψωσιν τοῦ βιοτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ μορφωτικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἐπιπέδου τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ»*. Κατήρτισε καὶ Ἐπιτροπὴν ἐκ νέων ἐπιστημόνων, ἥτις καὶ παρεσκεύασε σχέδιον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ μορφωτικοῦ τούτου σκοποῦ. Περιελάμβανε δὲ τὸ ὅλον πρόγραμμα συστηματικὴν ὀργάνωσιν διαλέξεων εἰς πάσας τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος, λειτουργίαν λαϊκῶν Πανεπιστημίων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν ταῖς Σκανδιναυϊκαῖς χώραις λειτουργούντων, ἵδρυσιν λαϊκῶν βιβλιοθηκῶν, συστηματικὴν χρησιμοποίησιν τοῦ κινηματογράφου, τοῦ ραδιοφώνου, τοῦ θεάτρου πρὸς μόρφωσιν τοῦ λαοῦ, ἔκδοσιν ἐκλαϊκευτικῶν περιοδικῶν καὶ βιβλίων, ἵδρυσιν κατὰ τόπους μουσείων καλλιτεχνικῶν καὶ λαϊκῆς τέχνης, κέντρα λαϊκῆς μορφώσεως καὶ ἄλλα.

Ὀρθὴ καὶ καθολικὴ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων τούτων θὰ συνετέλει, ὥστε νὰ ὑψωθῇ τὸ πολιτιστικὸν ἐπίπεδον τοῦ λαοῦ, νὰ ἀποκτήσωσι ζωὴν αἱ ἐπαρχίαι, νὰ καταστῇ ἡ ἐν αὐταῖς διαμονὴ τῶν κατοίκων ὑποφερτὴ καὶ νὰ παταχθῇ ἀποτελεσματικῶς ἡ λυμαινομένη τὴν χώραν ἡμῶν ἀστυφιλία.

Μετὰ τὴν ἐκ τοῦ Ἱδρύματος ὅμως παραίτησιν τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου δὲν κατεβλήθη προσπάθεια πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου σκοποῦ. Ὅτι δὲ σύμπασα ἡ ἀνθρωπότης πολλῷ δὲ μᾶλλον ἡ Ἑλλὰς μετὰ τὸν δεύτερον Παγκόσμιον πόλεμον ἔχει ἀνάγκην τοιούτου προγράμματος πρὸς ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐξύψωσιν τοῦ λαοῦ δι᾿ εὐρυτάτης λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως, πᾶς τις θὰ ὁμολογήσῃ.

ΤΙΜΑΙ

Ἐξαίρετοι δὲ εἶναι καὶ αἱ τιμαί, ὧν ἔτυχεν ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος.

Σύμβουλος καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, Μέλος τῆς Βαλκανικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς προσέγγισιν τῶν Βαλκανικῶν λαῶν, Πρόεδρος τοῦ Ἀνωτάτου Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου.

Ὁμοίων δὲ τιμῶν ἠξίωσαν αὐτὸν καὶ πλεῖστα ἄλλα Ἀνώτατα πνευματικὰ ἱδρύματα. Ἐξελέγη Κοσμήτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς πολλάκις καὶ συγκλητικός, ἔτι δὲ Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου (1934), Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1929), Πρόεδρος τῆς ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Γ´ Τάξεως τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ἣν ἀνήκει, καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας (1949).

Τῷ 1937 τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἰένης, ἔνθα, ὡς ἐλέχθη, συνεπλήρωσεν ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος τὰς σπουδάς του, ἐπ᾿ εὐκαιρίᾳ τῆς Ἑκατονταετηρίδος τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου ἀπέδειξεν αὐτὸν ἐπίτιμον διδάκτορα.

Ἐγένετο Σύμβουλος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος καὶ Πρόεδρος τῆς μορ-

φωτικῆς τούτου Ἐπιτροπῆς (1947). Ἐπανειλημμένως δ᾽ ἐκλήθη καὶ ἐδίδαξε κατὰ τὰς θερινὰς διακοπὰς ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τοῦ Breslau, τῆς Ἰένης καὶ τοῦ Βερολίνου.

Καὶ πολλῶν δὲ ἄλλων τιμῶν καὶ διακρίσεων ἔτυχεν ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος. Οὕτως ὁ ἀργυροῦς σταυρὸς τοῦ Τάγματος τοῦ Σωτῆρος (1914), ὁ χρυσοῦς σταυρὸς τοῦ Τάγματος Γεωργίου τοῦ Α΄ (1922), ὁ σταυρὸς τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Τάγματος τοῦ Ἰταλικοῦ Στέμματος (1933) καὶ τὸ παράσημον Α΄ Τάξεως τοῦ Γερμανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ (1937) καὶ ὁ Ἀνώτερος Ταξιάρχης Γεωργίου τοῦ Α΄ (1950) κατὰ καιροὺς ἔχουσιν ἀπονεμηθῆ εἰς αὐτόν [1].

***

Ἐτονίσθη δικαίως καὶ μετ᾽ ἐμφάσεως κατὰ τὴν μεγάλην ταύτην τοῦ χρόνου περίοδον ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐπιτυγχάνει τοῦ ἀνωτάτου σκοποῦ αὐτῆς, ἐὰν εἶναι ὄχι μόνον θεωρητική, ἀλλὰ θεωρητικὴ ἅμα καὶ πρακτική, ἢ μᾶλλον, ἐὰν ὁρμωμένη ἀπὸ τῆς γνώσεως προοδοποιῇ εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ παρέχῃ εἰς αὐτὴν καὶ ἐπιστημονικὰς καὶ ἰδεολογικὰς βάσεις καὶ οὕτως ὑπηρετεῖ εἰς τὸν βίον. Ἐὰν δὲ ἰσχύῃ τοῦτο πανταχοῦ, ἰσχύει πολλῷ μᾶλλον ἐν ταῖς ἐπιστήμαις, αἵτινες ἀσχολοῦνται περὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ζωήν. Ὁ ἀνώτατος σκοπός, ὃν ὁ ἐπιστήμων ἐνταῦθα δύναται νὰ ἐπιδιώξῃ εἶναι τὸ νὰ ἐπιδράσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ἔθνος του καὶ διαμορφώσῃ αὐτό, ὅπου καὶ ἂν εἶναι τεταγμένος καὶ συντελέσῃ ἀξιολόγους συμβολὰς εἰς τὴν ἀνύψωσιν αὐτοῦ.

Ἡ ἵδρυσις τοῦ Ἐργαστηρίου τῆς πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ κάλλιστον μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ἐπιτευγμάτων. Δὲν ἐνέμεινεν εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν παιδαγωγικήν. Παρηκολούθησε τὴν ροπήν, ἣν κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους ἡ ψυχολογία ἔσχεν ἐπὶ τὴν Παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ μεγάλου τούτου σκοποῦ. Ἐὰν δὲ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστημίου ἔχῃ νὰ ἐπιδείξῃ δύο ἑστίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, δῆλον ὅτι τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Ψυχολογίας καὶ τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν Θεόφιλον Βορέαν καὶ τὸν Νικόλαον Ἐξαρχόπουλον, οἵτινες ἵδρυσαν τὰ ἐργαστήρια ταῦτα καὶ ἀνήγαγον εἰς περιωπήν, ἐφ᾽ ὅσον ταῦτα διηύθυνον.

Ἐν πάσῃ χώρᾳ αἱ καινοτομίαι εἰς πολλαπλᾶ προσκρούουσιν ἐμπόδια, πολλῷ μᾶλλον συμβαίνει τοῦτο, ἐν αἷς χώραις τὰ ἐμπόδια ὄχι μόνον ἐκ ρητῶν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀρρήτων προέρχονται λόγων. Ἀλλ᾽ ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος

---

1. Κ. Βασιλάκη, Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, ὁ κορυφαῖος παιδαγωγικὸς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἐπιστημονικὸν Βῆμα τοῦ διδασκάλου, 1954.

ἐγνώριζεν ὅτι ἐν τῇ παλαίστρᾳ τοῦ βίου τοὺς μετὰ σθένους μέχρι τέλους ἐπιμένοντας στεφανώνει ἡ νίκη. Καὶ εἰς τὴν ἀρετήν του ταύτην ὀφείλεται ἡ ἵδρυσις τοῦ Πειραματικοῦ σχολείου (1929) ὅπερ σκοπὸν ἔχει, ὡς ἐλέχθη, τὸν καθορισμὸν προγράμματος παιδευτικοῦ, ἀπέβη δὲ οὕτω τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον κέντρον παιδαγωγικῆς μορφώσεως τῶν λειτουργῶν τῆς παιδείας.

Κατηύθυνε δὲ ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος τὴν ἀληθῶς ἰσχυράν του προσπάθειαν ὄχι μόνον πρὸς γόνιμον ἐπιστημονικὴν παραγωγὴν ἀλλὰ καὶ πρὸς δημιουργίαν ἐπιστημονικοῦ καθεστῶτος ἀρτίως ὠργανωμένου καὶ ἑδραίως θεμελιωμένου ἐντὸς τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συστήματος.

Τὸ πνεῦμα, ὅπερ ἐπικρατεῖ εἰς τὰς παιδευτικὰς ἐπιστήμας καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς ταύτας δὲν πρέπει νὰ κρίνηται κυρίως ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γεγονότων, ἅτινα ἀναγράφει, ἢ ἐκ τῶν μεθόδων τῆς ἐρεύνης, τὰς ὁποίας αὐτὸς εἰσήγαγε. Πολὺ σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ ἰσχὺς τῆς διανοήσεως, ἥτις ἐκδηλοῦται ἐν αὐτῷ, ὁ καίων σπινθήρ, ὅστις ἐκπηδᾷ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἔρχεται εἰς πολλαπλᾶς ἐκδηλώσεις τοῦ βίου καθόλου. Καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ ἐπιστήμονος κρίνεται ὄχι μόνον ἐκ τῶν νεκρῶν θετικῶν γνώσεων ἢ τῆς ταξινομήσεως αὐτῶν ἐν ἀρχείοις, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀρχῶν, αἵτινες ἔχουσι ῥοπὴν ἐπὶ τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Ἡ σημασία δὲ καὶ ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου, ἥτις καὶ ἐν τῷ προσώπῳ καὶ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ἐπραγματώθη, μέγιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου καὶ μετ᾽ αὐτοῦ τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τοῦτο εἶναι τὸ κύριον χαρακτήρισμα τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ὅτι ἀπέβη ὁ κύριος παράγων τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας καθόλου.

Ἡ μακρὰ ἐπιστημονική του σταδιοδρομία ἀποτελεῖ ἤδη, ὡς ἐλέχθη, σταθμὸν ὅλως ἰδιαιτέρας φυσιογνωμίας. Διδάξας ἐπὶ μίαν ἑξηκονταετίαν ἐγαλούχησεν ἰδεολογικῶς ὁλόκληρον σχεδὸν τὸν παρ᾽ ἡμῖν ἐπιστημονικὸν καὶ διανοούμενον κόσμον. Καὶ ἐὰν διὰ τὴν παιδαγωγικὴν εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ αὐθεντία, διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐπὶ πλέον ὁ κοινωνικὸς παιδαγωγός.

***

Ἰσάμιλλος πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τὴν διδακτικὴν ὑπῆρξεν ἡ ἄλλη του δρᾶσις. Πεπεισμένος ὅτι ἡ ἀλήθεια πανταχοῦ καὶ πάντοτε ὄχι μόνον διὰ τῆς εἰς ὀλίγους ἀπευθυνομένης διδασκαλίας ἐπιβάλλεται ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ εὐρυτέρου ἐλέγχου καὶ τῆς ἀνασκευῆς τῶν ἀσυστάτων καὶ ἐπιζημίων διδαγμάτων, οὐχὶ ἅπαξ ἀλλὰ πολλάκις καὶ μόνος καὶ μετ᾽ ἄλλων κατῆλθεν εἰς τὴν κονίστραν, ἵνα ἀνακόψῃ τὰς ἀποπείρας ἐκείνων, ὅσοι ἐπτοημένοι περὶ τὰ καινόσπουδα ἐγχειρήματα, ἀδιάφοροι πρὸς πᾶσαν ἰδέαν εὐνομίας καὶ εὐρυθμίας καὶ κοινωνικῆς τάξεως καὶ ἐθνικῆς ἀρετῆς, ἀνέλαβον νὰ ἀνατρέψωσι παρ᾽ ἡμῖν, καὶ δὴ καὶ ἄρδην καὶ διὰ μιᾶς, τὴν ἐθνικὴν παιδείαν καὶ

καταλύσωσι τὰ ἱερώτατα σύμβολα καὶ τὰ εὐγενῆ ἰδανικά, ἅτινα ἐξέθρεψαν τὰς γενεὰς τῶν Ἑλλήνων, τὰ ἰδανικά, ἐφ᾽ ὧν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐστήριξαν καὶ μέχρι τοῦ νῦν στηρίζουσι τῶν λαῶν τὴν ἀσφαλῆ πρόοδον καὶ εὐημερίαν. Εἶναι γνωσταὶ εἰς πάντας αἱ τοιαῦται ἀπόπειραι. Πολὺ δὲ γνωστοτέρα εἶναι ἡ ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἀποβλαστήσασα πολυώνυμος ἀκολασία, ἥτις ἐπεζήτησε νὰ καταρρίψῃ εἰς συντρίμματα ὅ,τι καλὸν ἐδημιούργησαν παρ᾽ ἡμῖν θαυμαστὴ σύνεσις, ὑψηλὸν φρόνημα καὶ ἡ ἁγιωτάτη φιλοπατρία. Καὶ ἐξανέστη κατὰ τῶν καινοτόμων ἡ ἐθνικὴ συνείδησις. Οἱ δὲ τεταγμένοι νὰ περιέπωσι καὶ ῥιπίζωσι τὰ ἰδεώδη ταῦτα, ἔχοντες τῶν πραγμάτων τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν καὶ ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τῶν ὑγιῶν ἀρχῶν, ὑφ᾽ ὧν ἐμπνέονται οἱ ἀληθεῖς προφῆται τῶν ἰδεῶν, ἔκρουσαν πολλάκις τοῦ κινδύνου τὸν κώδωνα, ἤλεγξαν τοὺς εἰσηγουμένους τὰ ὀλέθρια δόγματα καὶ ὑπέδειξαν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ὁδόν, ἣν ὀφείλει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ Ἔθνος. Καὶ ἐπρωτοστάτησαν ἐν τῇ κινήσει ταύτῃ καὶ ἄλλοι καὶ τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον, μάλιστα δὲ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, μὲ τοὺς δύο αὐτῆς καθηγητὰς τὸν Θεόφιλον Βορέαν καὶ τὸν Ν. Ἐξαρχόπουλον [1].

Καὶ δὲν περιωρίσθησαν οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἐξαρχοπούλου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο μάλιστα ἀπέβλεψεν, ὅταν τὸν ἐκάλεσεν εἰς τὰς τάξεις της, ὅπως τὸν ἔχῃ πολύτιμον σύμβουλον εἰς τὰ ζητήματα τῆς Ἐθνικῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας. Καὶ ὑπέμνησε πολλάκις ὁ Ἐξαρχόπουλος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ καὶ ὡς Πρόεδρος αὐτῆς ὅτι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἡ θεραπεία καὶ τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν ἡ καλλιέργεια εἶναι καὶ τῆς Ἀκαδημίας τὰ εὐγενέστατα τῶν ἀγωνισμάτων.

Καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τοὺς σκοποὺς τούτους ὅλον ἀφιέρωσε τὸν βίον ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος. Κάλλιστα ἐγνώρισεν ὅτι τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη εἶναι οἱ τηλαυγεῖς φάροι, οἵτινες φωτίζουσι καὶ ὁδηγοῦσι τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος· τὰ ἰδεώδη ἐκεῖνα εἶναι αἱ ἀρραγεῖς βάσεις, ἐφ᾽ ὧν στηρίζεται κατ᾽ ἐξοχὴν ἡ εὐδαιμονία τῶν λαῶν. Διὰ τοῦτο δὲ πάντες οἱ κηδόμενοι τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας ὀφείλουσι νὰ ὑποθάλπωσι καὶ παρ᾽ ἡμῖν τὰς ζωογόνους ταύτας δυνάμεις· ὁ ἀληθὴς ἐπιστήμων, ὁ σώφρων λογοτέχνης, ὁ συνετὸς καλλιτέχνης, ὁ περίνους πολιτικός, οἱ ἔνθεοι λειτουργοὶ τῆς θρησκείας, τῆς παιδείας. Ἀστοχοῦσι τοῦ ὀρθοῦ, ὅσοι ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιστήμης φέρονται εἰς τὴν κατάλυσιν τῶν ὑπερτέρων τούτων ἀξιῶν καὶ τὴν ἀνύψωσιν νέων εἰδώλων. Τὰ σοφώτατα καὶ φρονιμώτατα τῶν Ἐθνῶν, ὡς ἄκρον ἀγαθὸν ἐτίμησαν καὶ τιμῶσι τὴν καλοκαγαθίαν καὶ ἐπιδιώκουσι τὴν τελείωσιν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, ἔπειτα δὲ καὶ συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὴν ἠθικὴν τελείωσιν καὶ τὴν εὐημερίαν τοῦ ἀτόμου τάσσων ὡς

---

1. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 4, 1929, σελ. 136 κ.ἑξ.

ὑπέρτατον σκοπὸν τοῦ βίου καὶ ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος διετύπωσεν οὕτως εὐρύτερον τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλληνοπαίδων. Τὰ διδάγματά του, τινὰ τῶν ὁποίων παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, δεικνύουσι τοὺς σκοποὺς πρὸς οὓς κατηύθυνε τοὺς λειτουργοὺς τῆς παιδείας καὶ δι' ὧν ἐτόνωσε τὸ ἐθνικὸν αὐτῶν φρόνημα· «Πρὸ παντός», ἐκήρυξεν, «ἐπιβάλλεται νὰ ἀνακαινίσωμεν τοὺς ἑαυτούς μας, νὰ μεταβάλωμεν τοὺς τρόπους τοῦ διανοεῖσθαι καὶ πράττειν, νὰ στηρίξωμεν ἐπὶ νέων ἀρχῶν τὰς πρὸς ἀλλήλους διαθέσεις, σχέσεις καὶ ἐνεργείας ἡμῶν, νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὰς ἀρετὰς ἡμῶν καὶ ἐνισχύσωμεν αὐτάς, νὰ ἀντικρύσωμεν τὰς κακίας ἡμῶν καὶ καταπολεμήσωμεν αὐτάς». Ἐγένετο, ὡς ἐλέχθη, ἐνθουσιώδης κῆρυξ τῶν ἰδεωδῶν τοῦ Ἔθνους καὶ ἐδημιούργησε παρ' αὐτοῖς τὴν συνείδησιν τῆς ἀνθρωπίνης τελειώσεως καὶ τῆς ἁγιωτάτης φιλοπατρίας.

Ὅτι δὲ πρὸς τὸ ὕψιστον τοῦτο τοῦ βίου ἰδεῶδες ἐταύτισε καὶ τὸ παιδευτικὸν ἰδεῶδες του ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος εἶναι ἀναμφίλεκτον. Ὡραματίσθη δὲ αὐτὸ ἐπὶ ἀδαμαντίνων βάσεων ἱδρυμένον, περὶ οὗ θὰ ἰσχύῃ ἐς ἀεὶ τοῦ ἀπὸ σκηνῆς φιλοσόφου ἡ γνώμη·

Τρεῖς εἰσιν ἀρεταί, τὰς χρεών σ' ἀσκεῖν, τέκνον·
θεούς τε τιμᾶν τούς τε θρέψαντας γονεῖς
νόμους τε κοινοὺς Ἑλλάδος· καὶ ταῦτα δρῶν
κάλλιστον ἕξεις στέφανον εὐκλείας ἀεί.

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ κοινωνικὴ δρᾶσις, τῆς ὁποίας τὴν ἑξηκονταετηρίδα, ὡς ἐλέχθη, πανηγυρίζει κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή.

***

Οἱ ἄπειροι μαθηταί του εὔχονται, ὅπως ἐξακολουθήσῃ δρῶν ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ Ἔθνους, τὸ δὲ ὑπέροχον αὐτοῦ παράδειγμα ἀποβῇ δίδαγμα τῶν νεωτέρων καὶ φωτεινὸς αὐτῶν ὁδηγὸς ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης.

ΠΙΝΑΞ ΕΡΓΩΝ

Α. ΕΛΑΣΣΟΝΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ

1. *Περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ διδασκαλείου,* περιοδικὸν «Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις», Ὀκτώβριος, 1905.
2. *Ἡ ἔκτασις τῆς γενικῆς μορφώσεως τοῦ διδασκάλου.* Αὐτόθι.

3. *Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων*, ἐν Ἀθήναις, 1906.
4. *Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ διδασκάλου*, ἐν Πάτραις, 1906,
5. *Χαρακτηρισμὸς τῆς ἀττικῆς ἀγωγῆς τοῦ Ε′ καὶ Δ′ π.Χ. αἰῶνος*, ἐν Ἀθήναις, 1906.
6. *Τίνες οἱ ὅροι οἱ ἀπαιτούμενοι πρὸς εὐδοκίμησιν ἐν τοῖς ἐπαγγέλμασιν*, ἐν Ἀθήναις, 1906.
7. *Ποῖός τις πρέπει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος*, ἐν Ἀθήναις, 1907 (σελίδες 277).
8. *Σημασία καὶ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς μουσικῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις*, ἐν Ἀθήναις, 1907.
9. *Das athenische und das spartanische Erziehungssystem im V und IV Jahrhundert v. Chr.* Päd. Magazin Nr. 377. Langensalza, 1909 (σελίδες 151).
10. *Παιδαγωγικὰ ζητήματα*, ἐν Ἀθήναις, 1909 (σελίδες 61).
11. *Ἡ ἐπίδρασις τῆς περιβαλλούσης φύσεως ἐπὶ τοῖς ἀρχαίοις κατοίκοις τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Σπάρτης*, ἐν Ἀθήναις, 1909.
12. *Περὶ τῆς σημασίας τῆς παιδαγωγικῆς μορφώσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ Διδασκαλείου τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, ἐν Ἀθήναις, 1911.
13. *Μαθήματα Ψυχολογίας*, ἐν Ἀθήναις, 1911.
14. *Le procédé dévelopant expositif* (forme didactique), ἐν Ἀθήναις, 1911.
15. *Εἶναι δυνατὸν νὰ καταστῇ τις τέλειος διδάσκαλος ἄνευ παιδαγωγικῆς μορφώσεως ;* περιοδικὸν «Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις», ἔτος Α′.
16. *Τὸ ἐν Ἑλλάδι ἐκπαιδευτικὸν σύστημα.* Ὀκτὼ ἄρθρα ἐν τῇ ἐφημερίδι «Νέα Ἡμέρα», Σεπτέμβριος 5 κ.ἑξ., 1912.
17. *Τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια*, δέκα ἄρθρα ἐν τῇ ἐφημερίδι «Νέα Ἑλλάς», Δεκέμβριος, 1913.
18. *Σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἀνθρώπου*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου, ΙΒ, 1915 – 1916.
19. *Λόγος περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ θρησκευτικῆς δράσεως τοῦ Καποδιστρίου*, ἐν Ἀθήναις, 1917.
20. *Οἱ τύποι τῶν παραστάσεων καὶ ἡ παιδαγωγικὴ αὐτῶν σημασία*, ἐν Ἀθήναις, 1918.
21. *Σχέσις μεταξὺ τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου*, ἐν Ἀθήναις, 1921.
22. *Αἱ μέθοδοι τῆς ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς ἐρεύνης*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου ΙΗ, 1922 – 1923.
23. *Ἐπίδρασις, ἣν ἀσκεῖ ἐπὶ τὴν σωματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ παιδὸς ἡ εἰς τὸ σχολεῖον φοίτησις αὐτοῦ.* Τριακονταετηρὶς καθηγεσίας Ρ. Νικολαΐδου, ἐν Ἀθήναις, 1923.

24. *Ἡ ὑποβολὴ ὡς μέσον παιδαγωγικόν*, ἐν Ἀθήναις, 1923.
25. *Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ μητρικὴ γλῶσσα*, ἐν Ἀθήναις, 1926.
26. *Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον τοῦ Pestalozzi*, ἐν Ἀθήναις, 1927.
27. *Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ μητρικὴ γλῶσσα*, ἐν Ἀθήναις, 1927.
28. *Ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ τὸ ἐπάγγελμα*, ἐν Ἀθήναις, 1928.
29. *Ἡ ψυχογραφία ἐν τῷ σχολείῳ καὶ τὸ δελτίον ἀτομικότητος*, ἐν Ἀθήναις, 1928.
30. *Ἡ ἐξέλιξις τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης καὶ αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις αὐτῆς*, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 4, 1929, σελ. 42 κ.ἑξ.
31. *Ἡ ἐξέλιξις τοῦ σχήματος τοῦ θώρακος τῶν Ἑλληνοπαίδων, προϊούσης τῆς ἡλικίας*, ἐπὶ τῇ βάσει παιδομετρικῶν ἐρευνῶν, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 5, 1929, σελ. 82 κ.ἑξ.
32. *Διαφοραὶ κατὰ τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν μεταξὺ Ἑλληνοπαίδων καὶ παίδων βορείων λαῶν*, ἐπὶ τῇ βάσει παιδομετρικῶν ἐρευνῶν, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 5, 1930, σελ. 148 κ.ἑξ.
33. *Ἡ ἔννοια τῆς νοημοσύνης*, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 6, 1931, σελ. 69 κ.ἑξ.
34. *Ἡ ἑνιαία διδασκαλία ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασίας*, Ἐπιστημονικὴ βιβλιοθήκη «Ἑρμοῦ», ἀριθ. 14, ἐν Ἀθήναις, 1931.
35. *Ἡ διάγνωσις τοῦ βαθμοῦ τῆς νοημοσύνης ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Νέα μορφὴ τῆς κλίμακος Binet-Simon*, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 6, 1931, σελ. 356 κ.ἑξ.
36. *Κατανομὴ τῶν Ἑλληνοπαίδων εἰς τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς νοημοσύνης ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν*, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 7, 1932, σελ. 146 κ.ἑξ.
37. *Ἡ μετεκπαίδευσις τῶν δημοδιδασκάλων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ*, Ἐπετηρὶς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Α΄, 1932.
38. *Γενικαὶ ἀρχαὶ διέπουσαι τὴν ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολείῳ τελουμένην ἐργασίαν*. Δημοσιεύματα Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμος Α΄, 1933, σελ. 53 κ.ἑξ.
39. *Σημασία καὶ σκοποὶ τῶν συγκεντρώσεων τῶν γονέων*, τόμος Β΄, 1933, σελ. 262.
40. *Ἡ ἑνιαία διδασκαλία ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολείῳ*, τόμος Β΄, 1933, σελ. 389.
41. *Διαφοραὶ κατὰ τὴν νοητικὴν ἐξέλιξιν μεταξὺ εὐπόρων καὶ ἀπόρων Ἑλληνοπαίδων*, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 8, 1933, σελ. 93 κ.ἑξ.
42. *Ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι, γενόμεναι ἐν τῷ Ἐργαστηρίῳ Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*. Ἔκθεσις ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1934.
43. *Μορφαί τινες σχολικῆς ἐργασίας*, «Ἐκπαιδευτικὰ Χρονικά», Α΄, 1934, σελ. 42 κ.ἑξ. καὶ 91 κ.ἑξ.

44. *Raport sur les recherches scientifiques du Laboratoire de Pédagogie Expèrimentale de l'Université d'Athènes pendant les années* 1923–1933, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 9, 1934.
45. *Τὰ ἔργα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ φοιτητοῦ.* Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ πρυτάνεως Ν. Ἰ. Ἐξαρχοπούλου κατὰ τὴν ἐπίσημον εἴσοδον τῶν πρωτοετῶν φοιτητῶν τῇ 3ῃ Νοεμβρίου 1934, ἐν Ἀθήναις, 1934.
46. *Problèmes Pédagogiques fondamentaux présentant un intérêt particulier pour les Etats Balkaniques,* Ἐν Revue Internationale des Etudes Balkaniques, Ann. 1, Tom. 1, 1934, σελ. 74 κ.ἑξ.
47. *Unterschiede der Körper–und Intelligenzentwicklung zwischen Griechischen Kindern und Kindern anderer Nationen,* Zeitschr. f. Jugenkunde, 5, 1935.
48. *Ἡ ἐθνικὴ ἀγωγὴ τῶν ἀτόμων καὶ ἡ διεθνὴς συνεργασία τῶν λαῶν.* Λόγος πρυτανικός, ἐκφωνηθεὶς τῇ 16ῃ Δεκεμβρίου 1934, ἐν Ἀθήναις, 1935.
49. *Ὁδηγίαι πρὸς σπουδὴν ἀτομικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῶν παίδων.* Δημοσιεύματα Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 2, 1936, σελ. 339.
50. *Ἀρχαὶ ἐφαρμοστέαι διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐν τῷ σχολείῳ ἑορτῶν.* Δημοσιεύματα τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 3, 1936, σελ. 181.
51. *Τὸ ἀσκητὸν τῆς νοημοσύνης.* Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς νοημοσύνης καὶ τῆς καλλιεργείας αὐτῆς, ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 12, 1937, σελ. 432.
52. *Αἱ πρῶται ἡμέραι ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολείῳ.* Δημοσιεύματα Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 4, 1937, σελ. 9 κ.ἑξ.
53. *Ἡ ἀεργία καὶ ἡ ἐκπαίδευσις ἡμῶν,* ἐν Ἀθήναις, 1937.
54. *Αἱ ἀρχαὶ τοῦ σχολείου ἐργασίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι,* Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 13, 1938, σελ. 18 κ.ἑξ.
55. *Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀσκήσεως ἐπὶ τὰς διαφόρους νοητικὰς δεξιότητας.* Ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 13, 1938, σελ. 18 κ.ἑξ.
56. *Αἱ εἰκόνες ὡς μέσον καλαισθητικῆς ἀγωγῆς,* Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα, 1, 1939.
57. *Ἡ φιλοπατρία ἑλληνικὴ ἀρετή.* Ἐν περιοδικῷ «Ἑρμῆς», 1, 1941.
58. *Πορίσματα περὶ τῆς σωματικῆς ἐξελίξεως τῶν Ἑλληνοπαίδων.* Ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνθρωπολογικὴν Ἑταιρείαν. Πρακτ. 1941, σελ. 5. κ.ἑξ.

59. *Die Uebbarkeit der Intelligenz und ihrer Teiffunktionen*, Zeitschr. f. angew. Psych. und Charakterkunde, 60, 1941, σελ. 321 κ.ἑξ.
60. *Ἡ Ἑλλὰς καὶ ὁ Πολιτισμός*. Λόγος προεδρικός. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 17, 1942.
61. *Ἡ ἀντιδικία τῶν τόνων*. Ἐν τῷ τόμῳ τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφήν, ἐν Ἀθήναις, 1944.
62. *Πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως*, ἐν Ἀθήναις, 1945.
63. *Τὸ διδακτικὸν βιβλίον*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 4 κ.ἑξ.
64. *Ὁ γεωγραφικὸς χάρτης*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 15 κ.ἑξ. καὶ 67 κ.ἑξ.
65. *Κριτικὴ καὶ αὐτοέλεγχος κατὰ τὴν διδασκαλίαν*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 75 κ.ἑξ.
66. *Αἱ κλασσικαὶ σπουδαί*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 115 κ.ἑξ.
67. *Αἱ κλασσικαὶ σπουδαί*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 164 κ.ἑξ.
68. *Ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἐν τῷ γυμνασίῳ*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 307 κ.ἑξ.
69. *Ἡ ὀργάνωσις τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 406 κ.ἑξ.
70. *Τὸ Πειραματικὸν Σχολεῖον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 52 κ.ἑξ.
71. *Ἡ διδασκαλία τῶν φυσικῶν μαθημάτων*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1948, σελ. 359 κ.ἑξ., 1949, σελ. 16 κ.ἑξ., σελ. 72 κ.ἑξ., σελ. 118 κ.ἑξ.
72. *Ἡ γλῶσσα τοῦ παιδὸς καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτῆς*, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1948, σελ. 355 κ.ἑξ., 1949, σελ. 11 κ.ἑξ., σελ. 67 κ.ἑξ. σελ. 109 κ,ἑξ., σελ. 146 κ.ἑξ.
73. *Ἡ ἀποκέντρωσις ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει*, Διδασκαλικὸν Βῆμα τῆς 20 Φεβρουαρίου 1949.
74. *Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀναγνωστικοῦ διαφέροντος τῶν Ἑλληνοπαίδων* (ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν), Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 1950.
75. *Ἡ ἐγκληματικότης τῶν ἐγκαταλελειμμένων παίδων καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*, Λαϊκὸν Πανεπιστήμιον ἐφημ. «Βραδυνῆς», Ἰανουάριος, 1952.
76. *Ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν ἐν τοῖς σχολείοις*, «Ἕνωσις Ἑλλήνων Θεολόγων. Πρακτικὰ Β' Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου», 1952, σελ. 104 κ.ἑξ. Πρβλ. καὶ Περιοδικὸν «Ἐκκλησία».
77. *Ἡ ἑνιαία διδασκαλία ἐν θεωρίᾳ καὶ ἐν ἐφαρμογῇ*, ἐν Ἀθήναις, 1953.

78. *Ἡ ὀργάνωσις τῆς παιδείας.* Μελέτη παιδαγωγικὴ καὶ κοινωνιολογική, ἐν Ἀθήναις, 1954.
79. *Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι.* Διδασκαλικὸν Βῆμα τῆς 30 Ἰουλίου 1954. (Ὁμιλία γενομένη κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς συνελεύσεως τῶν λειτουργῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τῇ 10 Ἰουλίου 1954).
80. *Τὸ περιεχόμενον τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλληνοπαίδων προτιμωμένων ἀναγνωσμάτων κατὰ τὰ διάφορα ἔτη τῆς ἡλικίας αὐτῶν* (ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν), Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 1955.

Β. ΣΥΣΤΗΜΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

1. *Σωματολογία τοῦ παιδός,* ἔκδ. 2α, ἐν Ἀθήναις, 1928 (Σελ. κδ′+444).
2. *Ψυχικαὶ διαφοραὶ τῶν παίδων καὶ ἡ διάγνωσις αὐτῶν,* Μέρος Α′, ἐν Ἀθήναις, 1932 (Σελίδες ιε′+512).
3. *Γενικὴ Διδακτική,* τόμοι δύο, ἐν Ἀθήναις, 1946 (Σελίδες 750).
4. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν,* τόμοι δύο, ἔκδ. 4η, ἐν Ἀθήναις, 1950 (Σελίδες 850).
5. *Ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι τῶν παίδων καὶ τρόποι βελτιώσεως αὐτῶν,* ἐν Ἀθήναις, 1953 (Σελίδες ις′+340).
6. *Ψυχολογία τοῦ παιδός.* Τυποῦται (Σελίδες 1300 περίπου).

ΜΑΡΙΑ Ι. ΚΙΣΣΑΒΟΥ

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ
Ἀκαδημαϊκοῦ
Ὁμοτίμου καθηγητοῦ
τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων

ΜΠΟΥΡΤΖΙ *

Τὸ ὄνομα *Μπούρτζι* παράγεται ἐκ τοῦ λατινικοῦ ὀνόματος *burgus*, ὅπερ εἶναι μεταγραφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ *πύργος* καὶ ἐδήλου «castellum parvulum, quod burgum vocant» [1].

Ὁ πύργος ἐπροστάτευε μικρὸν συνοικισμὸν βαρβάρων συνήθως ἀνθρώπων, ἐστερημένων πολιτικὰ δικαιώματα, ἐγκατεστημένων δὲ καὶ ἀλλαχοῦ μέν, ἀλλὰ συνήθως παρὰ τὰ σύνορα (ὧν ἡ γραμμὴ ἐλέγετο limes) καὶ ἀποζώντων ἐκ τῆς νομῆς ἀγρῶν, οὓς παρεχώρει αὐτοῖς πρὸς τοῦτο τὸ Ρωμαϊκὸν καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ Βυζαντινὸν κράτος. Ἐπειδὴ δηλ. τότε ἡ κεφαλὴ τοῦ μεγάλου κράτους, ἤτοι ἡ πρωτεύουσα πόλις ἦτο πολὺ μακρὰν τῶν συνόρων, ἂν δὲ ταῦτα προσεβάλλοντο ὑπό τινος ἐχθροῦ, ἐχρειάζετο πολὺς χρόνος, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους ἡ εἴδησις καὶ ἀκόμη περισσότερος, διὰ νὰ ἑτοιμασθῇ ὁ στρατὸς καὶ νὰ ἐκκινήσῃ καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὰ πάσχοντα σύνορα, διὰ τοῦτο ἐξευρέθη ὁ τρόπος νὰ ἐγκαθιστῶνται παρ᾽ αὐτὰ τὰ σύνορα βάρβαροι λαοὶ ἐστερημένοι πολιτικὰ δικαιώματα, ἐφωδιασμένοι ὅμως δι᾽ ἀγρῶν, ἵνα νέμωνται καὶ ζῶσιν ἐκ τοῦ προϊόντος τῆς καλλιεργείας των, ὑποχρεωμένοι δὲ νὰ ἀμύνωνται ὑπὲρ τῶν συνόρων καὶ τοῦ κράτους, ἂν ταῦτα προσεβάλλοντο ὑπὸ ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἀφίξεως τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ (τῶν λεγεώνων). Τοὺς γεωργοὺς τούτους στρατιώτας διεδέχοντο οἱ υἱοὶ αὐτῶν ἔν τε τῷ στρατῷ καὶ τῇ νομῇ τῶν ἀγρῶν, ἐφ᾽ ὅσον ἐξετέλουν τὸ καθῆκον τῆς διὰ τῶν ὅπλων ὑπερασπίσεως τοῦ κράτους.

---

* Ὁ καθηγητὴς κ. Α. Κεραμόπουλλος, ὅστις διάγει τὸ 86 ἔτος τῆς ἡλικίας, ἀποστέλλων τὸ κατωτέρω ἄρθρον του, συνοδεύει τοῦτο μὲ τὸ ἑξῆς σημείωμα: «Δὲν γνωρίζω, τί δύνανται ἄλλοι γέροντες· ἀλλ᾽ ἐγὼ μετὰ μεγάλης δυσχερείας ἐπιχειρῶ νέα ἔργα. Καὶ ἡ ἔμπνευσις ἐμειώθη, καὶ ἡ δύναμις τῆς ἐξεργασίας χωλαίνει. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ θέλω νὰ εἶμαι παρὼν εἰς τὸ Ἀφιέρωμα τῆς Σχολῆς εἰς τιμὴν τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Ν. Ἐξαρχοπούλου, θὰ προσφέρω γραμμάς τινας».

1. Veget., 4, 10. Κεραμοπούλλου, Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ βόρειοι γείτονες 1945, σ. 33, 34.

Ἀλλ' ἦλθεν ἐποχή, καθ' ἣν ἡ στρατιωτικὴ αὕτη διάταξις ἐπεξετάθη εἰς ὅλον τὸ κράτος, οὗ πᾶσα γωνία καὶ πᾶν σημεῖον ἐθεωρεῖτο ὡς limes καὶ ἐξησφαλίζετο ἀναλόγως διὰ βούργων. Λέγομεν *ἀναλόγως*, διότι εἰς ξηρὰς νήσους ἢ παραλίας δὲν ἠδύναντο νὰ ζήσωσι βάρβαροι λαοὶ ἀσυνήθιστοι εἰς τὸν σκληρόν, ἰδιόρρυθμον καὶ πολλὰς ἐλλείψεις ἔχοντα εἰς βραχώδεις νήσους ἢ παραλίας βίον, ὡς οἱ ἐντόπιοι.

Ὁ ἱστορικὸς συγγραφεὺς τοῦ ς' μ.Χρ. αἰ. Προκόπιος παρέχει ἡμῖν ὀνόματά τινα βούργων (284 – 289. Κεραμόπουλλος, ἔνθ' ἀν., σ. 32 ἑξ.) ὡς Στιλιβοῦργον, Ἀλικανιβοῦργον, Βουργονόβορε, Λακοβοῦργον, Βουργονάλτον, Τουλκοβοῦργον, Σκουλκοβοῦργον, κλπ. Πρβλ. δὲ καὶ τὰ ὀνόματα Καστέλλιον, Ρηγινοκάστελλον, Πυργοκάστελλον, Μουτζιανικάστελλον, Καστελλονόβο, Γεσελαφοσσᾶτον, Πολιοκάστελλον, Ἀντίπυργος, Τετραπυργία, Μονοπύργια, κλπ. Εἰς τὰ ὀνόματα ταῦτα βλέπει τις τὴν στενὴν συγγένειαν τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐτυμολογικῆς χρήσεως τοῦ πύργου καὶ τοῦ βούργου.

Ἡ λέξις βοῦργον διετηρήθη ἐν Ἑλλάδι· ἐν Κυθήροις ἐσώθη τὸ τοπωνύμιον Μέσα Βοῦργον [1]. Ἀλλ' ἐξετάθη πολὺ εἰς τὰς Γερμανικὰς χώρας καὶ σῴζεται σήμερον ὡς -burg. π χ. Augsburg, Hamburg, Strassburg, Siegburg, Salzburg (= Σαλτουπύργος ; Προκ.) κλπ.

Οἱ κατοικοῦντες εἰς τοὺς βούργους ἢ τὰ βοῦργα ἐλέγοντο *βουργάριοι*, burgarii, καί, διὰ φυσικῆς συναιρέσεως τῶν δύο i τῆς καταλήξεως, *βουργάροι*. Οὕτω δὲ ὀνομάζονται οἱ Βούλγαροι ὑπὸ τῶν βορείων Ἑλλήνων (Θρακῶν, Μακεδόνων, Ἠπειρωτῶν). Τοῦτο ἔγινεν ἔπειτα κατ' ἀναλογίαν βούργαροι (ὡς ἀνθρώπων – ἄνθρωποι – ἄνθρωπος, κατοίκων – κάτοικοι – κάτοικος, δημάρχων – δήμαρχοι – δήμαρχος κ.τ.τ.), διὰ δὲ τροπῆς τοῦ ρ εἰς λ βούλγαροι (πρβλ. ἀλέτρι, κλιθάρι, Γληγόρις, παλαθύρι, πλώρη, ἦλθεν – ἦρθεν κλπ.) [2]. Εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν οἱ burgarii κατήντησαν Bürger.

Ὅταν δὲ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔδειξε τὴν ἀρέσκειάν της πρὸς τὰ οὐδέτερα ὑποκοριστικὰ διὰ πράγματα μικρά τε (μάτι, φρύδι, μαλλί, βελόνι κλπ.), ἀλλὰ καὶ διὰ μεγάλα (ἀμπέλι, χωράφι, βουνὶ κ.τ.τ.), τότε καὶ τὸ βοῦργο ἔγινε βούργι(ον), βοῦργι, burgi = μποῦρτζι.

Τὸ Μποῦρτζι εἶναι πύργος, οἷοι σῴζονται ἐν Ἑλλάδι εἰς τὸ Ναύπλιον, τὴν Χαλκίδα, τὴν Κάρυστον καὶ ἀλλαχοῦ.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

---

1. Kahane, Italienische Namen in Griechenland, Athen 1940, σ. 70. Κεραμόπουλλος, ἔνθ' ἀν., σ. 27).

2. Κεραμόπουλλος, ἔνθ' ἀν., σ. 24.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΚΑΛΛΙΑΦΑ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Παιδαγωγικῆς
Διευθυντοῦ τοῦ Ἐργαστηρίου Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς

ΕΝΔΟΝ ΣΚΑΠΤΕ

Ὁρμώμενος ἐκ τῶν περὶ ψυχολογικῶν τύπων διδασκαλιῶν τοῦ Καρόλου Γιοὺγκ καὶ τοῦ Ἐρνέστου Κρέτσμερ προσεπάθησα πρὸ εἰκοσαετίας περίπου ἐν τῷ συγγράμματί μου: «*Χαρακτῆρες ἢ Ψυχολογικοὶ τύποι*, παιδαγωγικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ πορίσματα» νὰ καταδείξω, ὅτι ἡ βαθεῖα κρίσις, τὴν ὁποίαν διέρχεται ἀπὸ πολλοῦ, ὁσημέραι δὲ ὀξύτερον, ἡ πεπολιτισμένη ἀνθρωπότης [1], ἔχει αἰτίαν τὴν ὑπέρμετρον τῆς συνειδήσεως στροφὴν πρὸς τὸν ἔξω κόσμον καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν συγχρόνως τὴν ἀπώθησιν τῆς εἰς πάντα ἄνθρωπον ἔν τινι βαθμῷ φύσει ἐνυπαρχούσης ἀνάγκης τῆς στροφῆς πρὸς τὰ ἔνδον. Ἐκ τῆς κατεστραμμένης ἰσορροπίας τῶν δύο τούτων θεμελιωδῶν ψυχικῶν διαθέσεων προέρχεται ἡ ἔλλειψις συναισθήματος, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἔλλογος, ἡ ἐκ τῆς συνειδήσεως ἀπώθησις πάσης ἀνωτέρας ἰδέας καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν μεγάλαι ἀνωμαλίαι, αἵτινες παρατηροῦνται εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους καὶ εἰς τὰς σχέσεις λαῶν πρὸς ἀλλήλους. Τῆς κατεστραμμένης ταύτης ἰσορροπίας αἰσθητὸν ἀποτέλεσμα, πλὴν ἄλλων μετ᾽ αὐτοῦ στενῶς συνδεδεμένων, εἶναι ὁ ἐκ ψυχικῶν κυρίως λόγων προερχόμενος κάματος. Εἶναι δὲ δυνατὸν ἐκ τούτου μόνον ὁρμώμενός τις νὰ διευκρινήσῃ τὰ κατὰ τὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν διέρχονται σήμερον οἱ πεπολιτισμένοι λαοί, καὶ νὰ ὑποδείξῃ, κατὰ τίνα τρόπον εἶναι δυνατὴ ἡ κατανίκησις αὐτῆς.

Εἰς τὸ πρὸ πολλοῦ γνωστόν μοι τεκμήριον τοῦτο τῆς νοσηρότητος τῆς ἐποχῆς μας, δηλαδὴ εἰς τὸν κάματον, ἔλαβον ἀφορμὴν πρὸ ἔτους νὰ στρέψω ἰδιαιτέρως τὴν προσοχήν μου ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς πραγματείας «Lebensschwierigkeiten unserer Zeit» 1952, τῆς ἐν Βερολίνῳ Καθηγητρίας τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας Liselotte Richter. Ἡ πραγματεία αὕτη, ἣν εἶχον βοήθημα κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης ἰδικῆς μου, ἔκδηλον

---

1. Περὶ τῆς κρίσεως ταύτης πραγματευόμεθα ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν «Χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς μας», 1953.

φέρει τὴν βαθεῖαν ἐπίδρασιν τῶν λεχθεισῶν διδασκαλιῶν τοῦ Γιοὺγκ καὶ τοῦ Κρέτσμερ.

Ὁ Th. Lessing ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Europa und Asien, der Untergang der Erde am Geist: 5η ἔκδ. 1930 (1η 1914, ἑπομένως τέσσαρα ἔτη πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ συγγράμματος τοῦ O. Spengler, Der Untergang des Abentlandes, 1918), σελ. 209 καὶ ἑξῆς ἐξετάζων τὸν πολιτισμὸν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς λέγει τὰ ἀκόλουθα: «Ἐν Ἀμερικῇ ἀκούει τις συχνάκις τὸ ἐλεεινότατον τῶν ψευδῶν τοῦ ἀνθρώπου: "Εἴμεθα ἄνδρες τῆς δράσεως κτλ. Γνωρίζομεν τὴν ζωήν. ." Ταῦτα δὲ λέγοντες οὐδὲ κἂν διαισθάνονται, ὅτι οὐδέποτε εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἀντικειμένων ζωή, πεῖρα, θεώρησις, πραγματικότης, ὅτι τὸ νὰ εἶναί τις ζωτικὸς οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην σχέσιν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ μὲ τὴν ἐπίδειξιν δυνάμεως, (dynamik), μὲ ἐνέργειαν, μὲ δραστηριότητα καὶ ἀεικινησίαν, ὅτι ζωὴ βαθύτατα ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ ὀνειρώδει ἀναπτύξει τῆς δεκτικότητος κτλ.», δηλαδὴ τῆς ἱκανότητος ἐν ἀπομονώσει νὰ δέχεταί τις παραστάσεις καὶ ἰδέας.

Εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρίσῃ τις ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς ὑπερβολικὴν τὴν γνώμην ταύτην, ἀλλ᾽ ἀκριβέστερον ἐξετάζων θέλει ὁμολογήσει, ὅτι ἡ τυχὸν ὑπερβολὴ δὲν εἶναι μεγάλη. Τὸ περὶ τῆς Ἀμερικῆς δὲ ὑπὸ τοῦ Lessing λεγόμενον ἰσχύει σήμερον καὶ περὶ τῆς Εὐρώπης. Ὑπέρμετρος ἐπαγγελματικὴ φιλοπονία, πολυασχολία, ἐπιχειρηματικότης, βουλιμία πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς, ἀκατάσχετος ἔκδοσις εἰς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς τεχνικῆς, ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς σημεῖα ἐντόνου βιοτικοῦ συναισθήματος, ἀλλὰ κατ᾽ οὐσίαν εἶναι μᾶλλον τεκμήρια καμάτου. Δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἐξυπνοῦν τὸ πρωῒ κουρασμένοι καὶ δύσθυμοι, οἱ ὁποῖοι τὴν Δευτέραν τὸ πρωῒ αἰσθάνονται μεγαλύτερον κάματον παρὰ τὴν ἑσπέραν τοῦ Σαββάτου. Οὗτοι μὲν αἰσθάνονται βαθέως τὸν ἐαρινὸν κάματον καὶ τὸν φθινοπωρινόν, ἐκεῖνοι τὸν κάματον ἐκ τοῦ συζυγικοῦ βίου, ἄλλοι τὸν ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος, ἄλλοι τὸν ἐκ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, πάντες ἐν γένει τὸν ἐκ τῆς ζωῆς. Καὶ δὲν πρόκειται περὶ καμάτου νοουμένου ὡς ἀκραιφνῶς φυσιολογικοῦ φαινομένου, ἀλλὰ πρὸ πάντων περὶ τῶν βαθυτάτων ἐν τῇ ψυχῇ ἐρριζωμένων αἰτίων αὐτοῦ, τὰ καταστρεπτικὰ τῶν ὁποίων ἀποτελέσματα ἐπὶ τῆς ἠθικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ γίνονται ὁσημέραι αἰσθητότερα. Ἕνεκα δὲ τῶν στενῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν ψυχικῶν καὶ φυσιολογικῶν παραγόντων τοῦ καμάτου καὶ τῆς δυσθυμίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λύεται τὸ ζήτημα τοῦτο τοῦ πεπολιτισμένου ἀνθρώπου ἁπλῶς καὶ μόνον διὰ περιποιήσεως τοῦ σώματος. Εἶναι πλάνη ὀλεθρία τοῦ κατὰ τὸν μέσον ὅρον σημερινοῦ ἀνθρώπου νὰ φαντάζεται, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνακτᾷ τὰς δυνάμεις τρώγων, πίνων, διασκεδάζων καὶ κοι-

μώμενος. Καὶ ἂν ταῦτα ἀδυνατοῦν νὰ ἐπαναφέρουν τὰς δυνάμεις, κάμνων χρῆσιν ναρκωτικῶν, ἐπισκεπτόμενος τὸν κινηματογράφον, ἀκροώμενος τὰς ἐκπομπὰς τοῦ ραδιοφώνου, ἀναγινώσκων μυθιστορήματα, ἐκδιδόμενος εἰς παννύχιον χαρτοπαιξίαν καὶ εἰς ἄλλας ὑπερμέτρους ἐξωτερικὰς τέρψεις. Εἶναι νῦν ἓν ἐκ τῶν ἀσφαλεστάτων διδαγμάτων τῆς ἰατρικῆς, ὅτι, καθὼς ἔλλειψις ὕπνου φέρει ταχύτερον καὶ ἀσφαλέστερον τὸν θάνατον παρὰ ἔλλειψις τροφῆς, οὕτως ὁ ἄνθρωπος βαίνει εἰς τὸν ὄλεθρον ταχύτερον καὶ ἀσφαλέστερον ἕνεκα ἐσωτερικοῦ καμάτου προερχομένου ἐκ ψυχικῶν αἰτίων παρὰ ἕνεκα καμάτου ἐκ σωματικῶν αἰτίων. Ἡ δὲ κατάπτωσις οὐδέποτε εἶναι κατάπτωσις ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου, ἀλλὰ κατάπτωσις καὶ παρακμὴ ἐπαυξάνουσα τὰ δεινὰ ὅλης τῆς κοινωνίας καὶ φέρουσα ἐν τέλει τὸν ἀφανισμὸν τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ὑπερνικᾷ τὸν κάματον καὶ τὴν δυσθυμίαν αὐτοῦ, ἐπειδὴ δὲν εἰσέρχεται εἰς τὰ βαθύτερα αἴτια αὐτοῦ, ἀλλὰ τοὐναντίον διὰ τῶν ἐπιπολαίων μέσων, τῶν ὁποίων κάμνει χρῆσιν, ἐπιτείνει αὐτόν, ἐν τέλει δὲ γίνεται ἕρμαιον βαθυτέρας ἐξαντλήσεως, ἥτις ἐκδηλοῦται διὰ νευρώσεως, δι᾽ ὑστερίας ἢ διὰ νευρασθενείας. Ἐκ τῶν λεχθέντων εὐνόητον γίνεται, ὅτι ἀναγκαῖον εἶναι νὰ διευκρινήσωμεν τὰ κατὰ τὸ πρόβλημα τοῦτο, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία διά τε τὸ ἄτομον τῆς σημερινῆς ἐποχῆς καὶ διὰ τὴν κοινωνίαν εἶναι κρίσιμος.

Κατὰ τὴν ἰατρικὴν ὁ κάματος εἶναι ἠλαττωμένη πρὸς δρᾶσιν ἱκανότης ἕνεκα μειώσεως τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἐλαστικότητος. Πρὸς τὴν σπασμωδικὴν κίνησιν καὶ ἀκαμψίαν τῶν μυῶν συστοιχεῖ ἀπώλεια τῆς πνευματικῆς ἐλαστικότητος. Μνήμη, φαντασία παραλύουν, ἐπαναλαμβάνονται παραστάσεις καὶ εἰκόνες. Ἀκουσίως ἐμμένει τις ἔν τινι, τῷ αὐτῷ, συνειρμῷ παραστάσεων, ὅστις συνεχῶς ἐπαναλαμβάνεται. Ὅσῳ δὲ περισσότεραι γίνονται αἱ ἀπαιτήσεις καὶ ὅσῳ ἐλλιπεστέρα εἶναι ἡ γνησία ἀνάπαυσις, τόσῳ βαθυτέρα ἡ ταραχή. Ἡ συγκέντρωσις τῶν διανοημάτων χάνεται, κατὰ δὲ τὸν ψυχολογικὸν τύπον τοῦ ἀνθρώπου ὑπερέχει ἡ ἀπάθεια (εἰς τὸν ἐνδοστρεφῆ) ἢ ἡ ὑπερβολικὴ εὐερεθιστία (εἰς τὸν ἐξωστρεφῆ). Μηχανικαί, αὐτόματοι ἀντανακλαστικαὶ κινήσεις ἀντικαθιστοῦν τὰς συνειδητῶς κατευθυνομένας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πλέον ἄτομον ἔχον ἐπίγνωσιν τῶν εὐθυνῶν, ἀλλὰ μεταβάλλεται εἰς αὐτομάτως ἀντιδρῶν ὁμαδικὸν κτῆνος. Ἡ παράλυσις τῶν γνωστικῶν καὶ βουλητικῶν λειτουργιῶν σὺν τῷ χρόνῳ ἔχει ἐπιφέρει τοιαύτην ἐξάντλησιν, ὥστε οἱ ἄνθρωποι εὐκόλως γίνονται σήμερον ὄργανον προπαγάνδας, ἥτις ἐπιδιώκει τὴν δημιουργίαν μάζης ἀνθρώπων, στερουμένων τῆς ἐπιγνώσεως, ὅτι ἕκαστος εἶναι ἰδιαιτέρα προσωπικότης, ἔχουσα τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης. Δρᾷ δὲ τοιαύτη προπαγάνδα δι᾽ ὑποβολῆς. Ἐντεῦθεν ἑρμηνεύεται, διατὶ δὲν εἶναι δύσκολος ἡ ἐμφάνισις τυραννικῶν δικτατόρων. Τὸ ὕψιστον ἀγαθὸν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως, δηλαδὴ ἡ προσωπικότης, ἥτις ἔχει βαθὺ τὸ συναίσθημα τῆς αὐτοσυνειδησίας, τοῦ αὐτοδιαλογι-

σμοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς εὐθύνης, καταστρέφεται σήμερον, τοὐλάχιστον εἰς τὰς πόλεις, ἐκ τῆς ἀπορροφήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τῶν ἐξωτερικῶν διασκεδάσεων καὶ ὑπὸ τῆς πρὸς τὰ ἔξω ἐστραμμένης τεχνικῆς, ἥτις μεταβάλλει αὐτὸν εἰς μηχανὴν αὐτομάτως ἐργαζομένην καὶ μὴ θέλουσαν νὰ διάγῃ βίον ἐσωτερικόν.

Ἀλλ᾽ ὁ κάματος οὗτος συγκαλύπτεται συνήθως δι᾽ αὐξήσεως τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς πολυπραγμοσύνης, ἥτις γεννᾷ ὀλεθρίαν παραίσθησιν αὐξήσεως τῶν δυνάμεων. Τῆς παραισθήσεως δὲ ταύτης ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ καλουμένη μέθη τοῦ καμάτου (ivresse de fatigue), ἥτις προσπαθεῖ διὰ νέας ἐπιτάσεως τῆς δράσεως, διὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ ποσοῦ ἐπὶ βλάβῃ τοῦ ποιοῦ εἰς τὰ διάφορα πεδία τοῦ πολιτισμοῦ, νὰ συγκαλύπτῃ τὴν ἐξάντλησιν τῆς ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς πηγῆς τῶν δυνάμεων. Ἀπογοητεύσεις, ἔριδες, σχέσεις τεταμέναι μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, μεταξὺ ὁμάδων, μεταξὺ πολιτικῶν κομμάτων καὶ λαῶν εἶναι ἀποτελέσματα νοσηρᾶς ἐξωστρεφείας, πολυπραγμοσύνης καὶ ἀκατασχέτου ἐκδόσεως εἰς ἐξωτερικὰς τέρψεις, ἐξ ὧν ἐν τέλει ἐπέρχεται ὁ μέχρι πλήρους ἐξαντλήσεως κάματος, ὁ διὰ νευρώσεως ἀναγκάζων εἰς πλήρη ἀπομόνωσιν, ἣ ὁποία πρότερον ἀπεφεύγετο ὥς τι ὅλως ἀνοίκειον.

Ἀλλ᾽ ἀνάκτησις τῶν δυνάμεων εἶναι δυνατὴ μόνον, ἄν τις προσπαθῇ πρῶτον μὲν νὰ καταστέλλῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν νοσηρὰν βουλιμίαν πρὸς ζωὴν ὁμαδικῶν συναναστροφῶν καὶ διασκεδάσεων, ἔπειτα δὲ νὰ ἀσκῇ πᾶσαν δυνατὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν ἄλλων, ὥστε καὶ οὗτοι νὰ ἐπιδιώκουν τὴν προσήκουσαν γνησίαν συλλογὴν τῶν δυνάμεων καὶ γνησίαν ἀνάπαυσιν. Μόνον τοιαύτη συνειδητὴ κατ᾽ ἄτομον προσπάθεια εἶναι δυνατὸν νὰ συντελῇ οὐσιωδῶς εἰς τὴν ὑπερνίκησιν τῆς βαθείας κρίσεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἥτις οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρὰ προβολὴ[1] εἰς αὐτὸν τῆς προσωπικῆς ἑκάστου ἐκ τοῦ καμάτου προελθούσης ψυχικῆς ἀνωμαλίας, ἥτις ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῇ ἀπαισιοδοξίᾳ καὶ τῷ μηδενισμῷ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας καὶ λογοτεχνίας καὶ τῶν ἄλλων καλῶν τεχνῶν.

Ἀλλ᾽ ἵνα τις ἐπιτυχῶς ἀντιδρᾷ κατὰ τῆς ἐκ τοῦ καμάτου ψυχικῆς ταραχῆς, ὠφέλιμον εἶναι νὰ γινώσκῃ, ὅτι ὑπάρχουν τύποι αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι φαίνονται, ὅτι συστοιχοῦν πρὸς τοὺς γενικοὺς τύπους τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, τοὺς ὁποίους ἔχει ἤδη ἐκπονήσει ἡ ἐκ τῆς Ψυχιατρικῆς προελθοῦσα Ψυχολογία. Δύο δὲ κύριοι τύποι καμάτου εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθοῦν. Ὁ πρῶτος τύπος εἶναι ἐκεῖνος, καθ᾽ ὃν ἡ καμπύλη τῆς κοπώσεως δεικνύει συνεχῆ πτῶσιν τῆς ἐπιδόσεως. Παρ᾽ αὐτῷ ἡ ὑψίστη ἐπίδοσις παρατηρεῖται

---

1. Περὶ τῆς *προβολῆς* ὡς φαινομένου ψυχολογικοῦ κάμνομεν λόγον ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν «Ψυχολογία τοῦ βάθους».

εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἑβδομάδος ἢ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἡμέρας, συνεχῶς δέ, προϊούσης τῆς κοπώσεως, καταπίπτει. Εἰς τὸν κατιόντα τοῦτον τύπον καταλέγεται καὶ ἐκεῖνος, καθ᾽ ὃν κατ᾽ ἀρχὰς παρατηρεῖται μικρὰ ἄνοδος, ἵνα κατόπιν ἐπακολουθήσῃ ἡ κάθοδος. Πρὸς τὸν τύπον τοῦτον τῆς κοπώσεως συστοιχεῖ πιθανῶς ὁ σωματικὸς τύπος τοῦ λεπτοσώμου καὶ ὁ ψυχικὸς τοῦ ἐνδοστρεφοῦς (σχιζοθύμου).

Ὁ δεύτερος τύπος καμάτου εἶναι ἐκεῖνος, καθ᾽ ὃν παρατηρεῖται συνεχὴς βαθμιαία ἄνοδος. Εἰς τὸν ἀνιόντα τοῦτον τύπον καμάτου φαίνεται συστοιχῶν σωματικὸς μὲν τύπος ὁ τοῦ πυκνοσώμου, ψυχικὸς δὲ ὁ τοῦ ἐξωστρεφοῦς (κυκλοθύμου). Ἡ ἄκρα, ἡ τελική, φάσις τοῦ καμάτου τοῦ πρώτου τύπου εἶναι ἡ τῆς ψυχασθενείας, δηλαδὴ ἡ τῆς μεγίστης χρονίας ἐξαντλήσεως τῶν δυνάμεων, ἥτις συνοδεύεται ὑπὸ ἐμμόνων ἰδεῶν, ἀμφιβολιῶν κλπ. Ἡ δὲ τελικὴ φάσις τοῦ ἑτέρου τύπου τοῦ καμάτου εἶναι ἡ ὑστερία, δηλαδὴ ἡ δι᾽ ὑπερμέτρου ἐντάσεως κατανάλωσις καὶ τῶν τελευταίων δυνάμεων, ἥτις συνοδεύεται ὑπὸ σπασμῶν καὶ διαταραχῶν τοῦ νευροφυτικοῦ συστήματος [1].

Πρὸς ἄρσιν τῶν λυπηρῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ καμάτου δὲν ἀρκοῦν σωματικὰ μέσα, δηλαδὴ ὕπνος, τροφή, διασκέδασις, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον οἰνόπνευμα, καφφεΐνη, περβιτίνη κ.τ.τ., τὰ ὁποῖα μετὰ προσωρινὴν ἔντασιν φέρουν μεγαλυτέραν τῶν δυνάμεων πτῶσιν. Ἀναγκαία εἶναι πρὸ πάντων ἡ λῆψις μέτρων ψυχικῶν, τὰ ὁποῖα διαφέρουν κατὰ τὸν τύπον, εἰς ὅν τις ἀνήκει:

Ὁ ἀνήκων εἰς τὸν ἀνιόντα τύπον, ὁ ὁποῖος ῥέπει εἰς σπασμωδικότητα, ἐπειδὴ περιπίπτει εὐκολώτερον εἰς τὴν μέθην τῆς κοπώσεως καὶ τὴν βαθμιαίως φθίνουσαν ἐνεργητικότητα, ἔχει ἀνάγκην ἐναντίων κινήσεων, δι᾽ ὧν ἐπέρχεται χαλάρωσις καὶ στροφὴ πρὸς ἑαυτόν, πρὸς τὰ ἔνδον. Ὁ μονομερὴς οὗτος τύπος ἔχει ἀνάγκην ἐσωτερικῆς θεωρήσεως πρὸς ἀντιρρόπησιν τῆς σπασμωδικῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὸν ἔξω κόσμον. Τοὐναντίον ὁ ἀνήκων εἰς τὸν κατιόντα τύπον ἔχει ἀνάγκην πρὸς ἀνάπαυσιν μεθόδου, καθ᾽ ἣν αἱ ψυχικαὶ καὶ σωματικαὶ δυνάμεις μετὰ συνέσεως καὶ κατὰ τρόπον ὑγιεινὸν ἐντείνονται καὶ κινοῦνται εἰς ἀντίδρασιν. Ὅθεν ἀνάπαυσις πρὸς ἀνάκτησιν δυνάμεων δὲν σημαίνει ἁπλῶς παθητικὴν ἀδράνειαν ἢ ὕπνον καὶ διασκέδασιν. Ἀλλ᾽ ἕκαστος ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἐρευνᾷ ὁ ἴδιος τὸν τρόπον, καθ᾽ ὃν ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἀνάκτησιν τῶν δυνάμεων.

Ὁ σημερινὸς ὅμως ἄνθρωπος παντὸς τύπου χωρὶς νὰ ἐξετάζῃ τὰ πράγματα ἐλπίζει νὰ ὑπερνικᾷ τὰς ἀλύτους ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ συγκρούσεις στρεφόμενος ἀδιαλείπτως εἰς τὸν ἔξω κόσμον, ἀντὶ νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν λύτρωσιν διὰ τῶν ἰδικῶν του δυνάμεων. Εἰσέρχεται εἰς τὸ ἐπάγγελμα, εἰς τὸν ἔγγαμον βίον, εἰς τὸ πολιτικὸν κόμμα, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ εὕρῃ εἰς αὐτὰ τὸ

1. Σ. Καλλιάφα, Ψυχολογία τοῦ βάθους, σ. 46 καὶ 47.

περιεχόμενον τῆς ζωῆς του καὶ τὸ κέντρον τῶν προσωπικῶν του δυνάμεων, τὸ ὁποῖον ὤφειλε αὐτὸς νὰ ἔχῃ ἐπεξεργασθῇ προτύτερα καὶ νὰ φέρῃ ἕτοιμον, ἵνα πρὸς τὸν ἔξω κόσμον εἶναι τοιοῦτος, οἷος ὤφειλε νὰ εἶναι. Ἡ προϊοῦσα δὲ ἀδυναμία αὐτοῦ αἰτίαν ἔχει τὴν μονομερῆ ἔκδοσιν εἰς τὸν ἔξω κόσμον, ἥτις ἀδιαλείπτως ἐπαυξάνει τὴν ἐξάντλησιν αὐτοῦ, ἐνῷ μετρία μόνον καλλιέργεια τῶν σχέσεων μὲ αὐτὸν ἤθελε πλουτίζει αὐτὸν ἐσωτερικῶς. Ἡ δὲ ὁδὸς ἡ ἄγουσα εἰς ἴασιν εἶναι ἐκείνη, ἐν ᾗ ἐπιδιώκεται ἡ ἀποκατάστασις τῆς ταραχθείσης ἰσορροπίας μεταξὺ τῆς εἰς τὸν ἔσω κόσμον στροφῆς καὶ τῆς εἰς τὸν ἔξω. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς τύπος εἶναι ἀμιγής, πάντες δὲ κατὰ διάφορον ἕκαστος βαθμὸν μεικτοί, πᾶς ἄνθρωπος ὀφείλει αὐτὸς ὁ ἴδιος νὰ ἐξευρίσκῃ τὸ εἰς αὐτὸν προσιδιάζον ποσὸν ἐνδοστρεφείας καὶ ἐξωστρεφείας. Εἰς τὴν ἐξεύρεσιν δὲ ταύτην ὀφείλει τις νὰ ἔχῃ ὑπ᾽ ὄψει καὶ τὸν ἰδιαίτερον ρυθμὸν τῆς κοπώσεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας, τῆς ἑβδομάδος, κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους καὶ κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ζωῆς.

Συγκεκριμένως εἶναι δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν τοὺς *κατὰ τὴν πρωΐαν* παρέχοντας τὸν ἀνώτατον βαθμὸν ἐπιδόσεως, ἥτις βαθμηδὸν μειοῦται, οἱ ὁποῖοι κοιμῶνται ἐνωρὶς καὶ ἐξυπνοῦν τὸ πρωΐ, ὅτε ἀποδίδουν τὴν ἀρίστην ἐργασίαν, ἀπὸ τῶν ἀνερχομένων βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον εἰς τὸν ἀνώτατον βαθμὸν *κατὰ τὴν ἑσπέραν*, οἵτινες βραδέως ἔρχονται εἰς βαθὺν ὕπνον καὶ πολλάκις ἐξυπνοῦν περισσότερον κουρασμένοι παρὰ ὅσον ἦσαν κατὰ τὴν κατάκλισιν. Ὅτι δὲ τὸ σύμπτωμα τοῦτο εἶναι συχνότατον, ἑρμηνεύεται ἐκ τῆς ὑπερμέτρου γενικῆς ἐξωστρεφείας τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ διὰ τοῦτο οἱ περὶ τὴν ἑσπέραν ἀνερχόμενοι εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν ἐπιδόσεως, ἂν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀκολουθοῦν τὸ αὐτὸ σχῆμα ἐργασίας, τὸ ὁποῖον ἀκολουθοῦν οἱ κατὰ τὴν πρωΐαν εἰς τὸ ἀνώτατον ὅριον ἀνερχόμενοι, καὶ τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ πᾶσα κοινωνικὴ ἐργασία σήμερον, ἀναγκαῖον εἶναι νὰ συνηθίζουν νὰ μὴ ἐπιτείνουν τὴν ἐξωστρέφειαν αὐτῶν ἀκόμη περισσότερον ζητοῦντες ἀντὶ ἀληθινῆς ἀναπαύσεως διασκέδασιν δι᾽ ἐξωτερικῶν τέρψεων, ἀλλὰ μανθάνοντες νὰ συγκεντρώνουν ἑαυτοὺς εἰς ἐσωτερικὴν θεώρησιν νὰ προσπαθοῦν βαθμηδὸν νὰ ἀπαλλάσσωνται ἀπὸ τὸν ὑπέρμετρον σύνδεσμον αὐτῶν μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Τοιουτοτρόπως εἶναι δυνατὸν *ἔνδοθεν* νὰ ἀπολαύουν ἠρεμίας καὶ χαλαρώσεως τῶν δυνάμεων.

Καθὼς δὲ ὑπάρχει ρυθμὸς ἡμερήσιος καὶ ἑβδομαδιαῖος, καθὼς στατιστικῶς καταδείκνυται, ὅτι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος κατὰ τὸν μέσον ὅρον ἀνέρχεται εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν ἐπιδόσεως τὴν Πέμπτην καὶ τὴν Παρασκευήν, ἑπομένως περὶ τὸ τέρμα τῆς ἑβδομάδος, οὕτως ὑπάρχει καὶ ρυθμὸς τῆς ἡλικίας, καθ᾽ ὃν ὁ ἄνθρωπος δεικνύει κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἀναπτύξεως ὡρισμένα εἴδη κοπώσεως. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς ὑπερμέτρου ἐξωστρεφείας τῆς ἐποχῆς μας καὶ ἐνταῦθα εἶναι, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν δύνανται νὰ προχωροῦν εἰς ἡλικίαν ἀξιοπρεπῶς. Ἡ παρὰ φύσιν θέλησις νὰ παρα-

μένουν ἐν τῇ νεανικῇ ἡλικίᾳ προέρχεται ἐκ τῆς μέθης τῆς ἐξαντλήσεως, τὴν ὁποίαν φέρει καθ' ἕξιν, νοσηρά, ἀκόρεστος ροπὴ εἰς τὸ ζῆν τὴν ἐξωτερικὴν ζωήν. Ὑπάρχουν πολλοί, σήμερον πάρα πολλοί, οἵτινες θέλουν νὰ μεταβάλλουν τὴν ἑσπέραν τῆς ζωῆς εἰς πρωίαν [1]. Δὲν δύνανται οὗτοι νὰ καταλάβουν, ὅτι ὑγιῶς εἶναι δυνατὸν νὰ διανύῃ τις τὴν προχωρήσασαν ἡλικίαν ἐν ἐσωτερικῇ θεωρήσει, καθ' ἣν δὲν ἐπιτρέπεται δι' ὑλικῶν ἐξωτερικῶν μέσων νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἔντασιν τῶν δυνάμεων, ἀλλ' ὀρθὸν εἶναι νὰ ἀφίνῃ ἀνεμποδίστους τὰς ἀστειρεύτους πνευματικὰς δυνάμεις τοῦ ἐσωτερικοῦ κέντρου τῆς ζωῆς καὶ νὰ προάγῃ αὐτὰς εἰς τελειότητα. Ἡ παρεμπόδισις τῆς ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεων τούτων, ἡ κάλυψις τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης πηγῆς τῆς ζωῆς εἶναι τὸ αἴτιον τῆς παρακμῆς, ἐν ᾗ σήμερον ζῶμεν. Καὶ ἡ ἔξω τοῦ ἀνθρώπου φύσις ἀνανεοῦται διὰ τοῦ χειμερινοῦ ὕπνου, καθ' ὃν αὕτη ἀποσύρεται εἰς τὰ ἔνδον καὶ οὕτω προπαρασκευάζει τὴν νέαν σποράν, ἐξ ἧς μέλλει νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς νέα ἄνθησις. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἵσταται πρὸ τοῦ δυσχερεστάτου, ἅμα δὲ καὶ σπουδαιοτάτου, προβλήματος τῆς δημιουργικῆς μονώσεως καὶ στροφῆς εἰς τὰ ἔνδον.

Ἀλλ' ἡ στροφὴ αὕτη εἰς τὰ ἔνδον ἀναγκαία εἶναι κυρίως ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς κατὰ τὸν μέσον ὅρον ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 35ου ἔτους τῆς ἡλικίας. Ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου ὀφείλει χάριν τῆς σωματικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς ὑγείας πᾶς ἄνθρωπος μὲ μεγαλυτέραν παρὰ μέχρι τοῦδε ἐπιμέλειαν νὰ ρυθμίζῃ τὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ οὕτως, ὥστε ἐργασία καὶ ἀνάπαυσις, συναναστροφὴ μετ' ἄλλων καὶ ἀπομόνωσις νὰ διαδέχωνται ἀλλήλας κανονικῶς. Ὀφείλει πρὸς τούτοις νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς παντὸς ἄλλου ὀρθῆς ἢ μὴ ὀρθῆς ρυθμίσεως τῆς ζωῆς ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τῆς σημερινῆς κρίσεως.

Πρὸς ὀρθὴν δὲ ρύθμισιν τῆς ζωῆς χρήσιμα εἶναι διδάγματα τῶν νεωτέρων περὶ τύπων ἀνθρώπου ψυχολογικῶν διδασκαλιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν προέχουν ἡ τοῦ Καρόλου Γιούγκ, ἡ τοῦ Ἐρνέστου Κρέτσμερ [2] καὶ ἡ τοῦ Ἔριχ Γιαίνς [3]. Ἐκ τῶν διδαγμάτων δὲ τούτων παραθέτομέν τινα: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὀργανισμὸς ἀποτελούμενος ἐκ πολλῶν λειτουργιῶν. Λειτουργίαι δὲ ἐπὶ μακρὸν διατελέσασαι ἐνεργοί, πρέπει ἔπειτα νὰ τίθενται ἐπί τινα χρόνον εἰς ἀργίαν, ἀντ' αὐτῶν δὲ νὰ τίθενται εἰς ἐνέργειαν

---

1. Ἴδε τὰ βιβλία μου: 1) «Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα». 2) «Ψυχολογία τοῦ βάθους».

2. Σ. Καλλιάφα: 1) Χαρακτῆρες ἢ Ψυχολογικοὶ τύποι. 2) Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Χαρακτηρολογίαν τοῦ Ernst Kretschmer ὑπὸ Σ. Καλλιάφα καὶ Φ. Ψαλίδα.

3. Τοῦ αὐτοῦ: Τὸ ἐν τῷ ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ τοῦ «Ἡλίου» ἄρθρον *Γιαίνς*.

ἕτεραι. Ἡ ἀνάπαυσις δὲν ἐκπληροῖ τὸν σκοπὸν αὐτῆς, ἂν τις μετὰ τὴν ἐργασίαν ἀδρανῇ ἐπὶ μακρὸν παντελῶς. Ἂν ἔχωμεν κουρασθῇ σωματικῶς, ἀναγκαία εἶναι πρὸς ἀνάκτησιν τῶν δυνάμεων μετρία ἀσχολία πνευματική. Ἐκ τῆς ἀνάγκης δὲ ταύτης ὀρθῶς προῆλθεν ἡ ἰδέα τοῦ λαϊκοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ βιοποριστικόν τι ἐπάγγελμα ἀσκῶν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τούτῳ ἀναπτύσσει τὰς μὴ χρησιμοποιουμένας ἐν τῷ ἐπαγγέλματι δυνάμεις καὶ οὕτως ἀπολαύει δημιουργικῆς ἀναπαύσεως. Τὴν αὐτὴν ἀξίαν ἔχει τὸ λαϊκὸν πανεπιστήμιον καὶ διὰ τοὺς μηδὲν ἐπάγγελμα μετερχομένους. Ὁ δὲ πνευματικῶς ἐργαζόμενος τότε μόνον ἀναπαύεται οὕτως, ὥστε αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις νὰ ἀνακτοῦν τὴν δύναμίν των, ὅταν εἰς τὴν ἐργασίαν ἐπακολουθῇ μετρία σωματικὴ κίνησις, περίπατος, ἐλαφραὶ κηπουρικαὶ καὶ ζωοκομικαὶ ἐργασίαι κτλ. Κατὰ δὲ τὸ εἶδος τῆς κυρίως πνευματικῆς ἐργασίας ἡ ἀνάπαυσις γίνεται δημιουργική, ἂν πρὸς τούτοις κατ᾽ αὐτὴν τίθεται εἰς ἐνέργειαν ἑτέρα τις λειτουργία μετὰ μακρὰν δρᾶσιν τῆς κυρίας λειτουργίας. Ὁ ἀκραιφνὴς ἐπιστήμων π.χ., τοῦ ὁποίου κυρίως δρῶσα λειτουργία εἶναι ἡ διάνοια, ὠφέλιμον εἶναι μετὰ τὴν ἐκ τοῦ κυρίου ἔργου του κόπωσιν νὰ ἀσχολῆται ἐρασιτεχνικῶς π.χ. μὲ μουσικὴν ἢ ζωγραφικὴν κλπ.

Ἀναζωογόνησιν τῶν καταπονηθεισῶν λειτουργιῶν φέρει καὶ ἡ ἐλευθέρα παιδιά. Ὁ παίζων π χ. μὲ τὸ μικρὸν τέκνον ἢ μὲ τὸν μικρὸν ἔγγονον ἀκολουθεῖ μέσον ἀναπαύσεως ἄξιον λόγου. Ἀξιοσύστατοι ὡσαύτως εἶναι εἰδικαί τινες ἀσκήσεις ὑπὸ συγχρόνων ἐπιστημόνων (π.χ. Ad. Zeddies, J. Schultz) ἐπινοηθεῖσαι. Διὰ τῶν ἀσκήσεων τούτων ἐπιδιώκεται χαλάρωσις τῆς κατὰ βούλησιν ἐνεργείας, ἥτις διατηρεῖ ἐν ἀδιαλείπτῳ ὑπερμέτρῳ τάσει τὸν ψυχοσωματικὸν ὀργανισμόν, καὶ ἐσωτερικὴ συγκέντρωσις. Τοιουτοτρόπως εἶναι δυνατὸν νὰ παρέρχεται ὁ κάματος, νὰ ἐπιτυγχάνεται ὁμαλὴ αὐτορρυθμισία πολλῶν λειτουργιῶν καὶ ἀνακαίνισις τῶν δυνάμεων. Τῶν ἀσκήσεων τούτων ἡ σημαντικωτάτη εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ J. Schultz ἐπινοηθεῖσα, ἥτις ἐκλήθη αὐτογενὴς προπόνησις (Autogenes Training). Περὶ ταύτης δὲ γίνεται λόγος ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν «Περὶ τῆς βουλήσεως», σελ. 63 καὶ ἑξῆς.

Ἂς μὴ λησμονῶμεν δὲ τέλος, ὅτι ἐν τῇ σημερινῇ ἐκ τῆς ὑπερμέτρου ἐξωστρεφείας τῆς συνειδήσεως πασχούσῃ ἀνθρωπότητι τὸ σημαντικώτατον μέσον ἀνακαινίσεως τῶν δυνάμεων εἶναι ἡ ἀπομόνωσις ἐπί τινα χρόνον καὶ ἡ κατ᾽ αὐτὴν ἀπὸ πάσης ἀσχολίας μὲ τὸν ἔξω κόσμον ἀποχή, κατὰ τὴν ὁποίαν οὐχὶ ἀκόπως, διὰ παθητικῆς δηλαδὴ ἐκδόσεως εἰς ἀόριστα ἐναλλασσόμενα συναισθήματα, εἰς νοσηρὸν ρωμαντισμόν, ἀλλὰ μετὰ πολλοῦ κόπου ἔνδον σκάπτων τις, βλέπει ζωηρῶς ἀναφαινόμενα εἰς τὴν συνείδησιν ἐκ τοῦ βάθους τοῦ θυμικοῦ τὰ βαθύτατα ἐκεῖνα συναισθήματα, τῶν ὁποίων ἡ μεγάλη ἀξία καταδεικνύεται ἔπειτα ἐν τῇ πρὸς τὸν ἔξω κόσμον διαγωγῇ, ἂν αὕτη διέπεται ὑπ᾽ αὐτῶν.

Εἶναι δὲ τὰ συναισθήματα ταῦτα πρῶτον ἡ αἰδώς, εὐρύτατα νοουμένη [1], ὡς ἐπαναλαμβανόμενον ζωηρὸν συναίσθημα εὐλαβείας, τὸ ὁποῖον ἐγείρεται πρὸ τοῦ μεγαλείου τῆς φύσεως, πρὸ τῶν ἐν αὐτῇ δημιουργημάτων καὶ τῶν νόμων, οἵτινες διέπουν τὰ κατ' αὐτά, μάλιστα δὲ ὡς σεβασμὸς πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὡς τὸ ὕψιστον τῶν δημιουργημάτων κτλ.

Δεύτερον ἡ ἀγάπη, ἥτις πηγὴν ἔχει τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ἰδίων προτερημάτων καὶ ἐλαττωμάτων, μάλιστα δὲ τούτων, καὶ τὴν ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως ἰδίᾳ τῶν ἐλαττωμάτων πηγάζουσαν ἀποφυγὴν πάσης αὐτῶν πρὸς τοὺς ἄλλους προβολῆς [2]. Διότι μόνον ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατορθώνει νὰ διαγινώσκῃ καὶ νὰ ἀναγνωρίζῃ καὶ τὰ ἐλαττώματά του (τὰ ὁποῖα βέβαια προσπαθεῖ νὰ διορθώνῃ) καὶ οὕτω νὰ ἀγαπᾷ τῷ ὄντι ἑαυτὸν ὡς ὅλον ἀποτελούμενον ἐξ ἐλαττωμάτων καὶ ἐκ προτερημάτων, μόνον οὗτος εἶναι δυνατόν, χωρὶς νὰ περιπίπτῃ εἰς τὴν ἐπικίνδυνον προβολήν, νὰ συντρίβῃ τὰς ἐγωϊστικὰς ῥοπὰς καὶ νὰ ἀγαπᾷ καὶ τὸν πλησίον, τοῦ ὁποίου τὰ ἐλαττώματα κρίνει ἐπιεικῶς, ὡς ἐπιεικῶς κρίνει τὰ ἰδικά του.

Κατὰ τὴν ἐν μονώσει συγκέντρωσιν εἰς ἑαυτόν, ἥτις, ὡς ἐλέχθη, δὲν ἐπιτυγχάνεται ἀκόπως, ἀναγνωρίζων τις ἑαυτὸν ὡς ὅλον ἀρετῶν καὶ κακιῶν, ἀντλεῖ τοιαύτην δύναμιν, ὥστε ἐρχόμενος ἔπειτα εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ ἄλλους συναισθάνεται ἑαυτὸν συνδεδεμένον μὲ αὐτοὺς δι' ἀγάπης. Τοὐναντίον ὁ μὴ δυνάμενος νὰ διάγῃ ἐπί τινα χρόνον μόνος, καθ' ἑαυτόν, καὶ μὴ δυνάμενος νὰ βλέπῃ τὰ ἔνδον, ἀδιαλείπτως ἐπιδιώκων τὴν κοινωνικὴν κίνησιν, τὴν διαφήμισίν του μὲ πάντα τρόπον κ.τ.τ., οὗτος οὐδένα ἐσωτερικὸν δεσμὸν συναισθάνεται πρὸς ἐκείνους, μὲ τοὺς ὁποίους συναναστρέφεται. Καίτοι οὗτος εἶναι δυνατὸν ἀδιαλείπτως νὰ διάγῃ μὲ ἄλλους συναναστρεφόμενος, ἐν τούτοις συναισθάνεται ἑαυτὸν ξένον πρὸς αὐτούς, συναισθάνεται ἑαυτὸν ψυχικῶς ἀπομεμονωμένον. Διότι βεβαίως «ἀπομόνωσις» δὲν σημαίνει ἁπλῶς καὶ μόνον, ὅτι τις δὲν συναναστρέφεται μὲ ἄλλους. Τοὐναντίον ὅσῳ περισσότεροι ἄνθρωποι συναθροίζονται εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, τόσῳ σφοδρότερον εἶναι δυνατὸν νὰ λαμβάνῃ τις πεῖραν τῆς ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ψυχικῆς ἀπομονώσεως [3].

Τρίτον συναίσθημα ἐκ τῆς εἰς ἑαυτὸν συγκεντρώσεως ἀναφαίνεται τὸ θρησκευτικόν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ἰσχυροτάτη ἐκδήλωσις τοῦ θυμικοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ καὶ μετὰ τῆς ὁποίας συνδέονται εἰς ὅλον ἡ αἰδὼς καὶ ἡ ἀγάπη. Ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι τὸ πάντων σπουδαιότατον, μαρτυρεῖται ὑπὸ πολλῶν ἐπιφανῶν ἐκπροσώπων τῆς ψυχιατρικῆς, οἵτινες εἰς τὴν ἀπώθη-

---

1. Ἴδε τὸ ἐν τῇ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» ἄρθρον ἡμῶν *Αἰδώς*.
2. Περὶ *προβολῆς* ἴδε Σ. Καλλιάφα, Ψυχολογία τοῦ βάθους.
3. Πρβλ. τὸ περὶ *διασκεδάσεων* κεφάλαιον τοῦ βιβλίου ἡμῶν «Χαρακτῆρες ἢ Ψυχολογικοὶ τύποι».

σιν αὐτοῦ πρὸ πάντων ἀποδίδουν τὴν γενικὴν νεύρωσιν τῆς ἐποχῆς μας[1] Οὕτω π.χ. Igor Caruso λέγει[2] : «Ὁ νευρωτικὸς δὲν θέλει νὰ γινώσκῃ ὅτι εἶναι ἔνοχος, ἐπειδὴ ἔχει κάμει ἀπόλυτον τὸ σχετικὸν κτλ. ζητεῖ δὲ ἐπιπολαίας ἑρμηνείας». (Religion und Psychotherapie, 1946). Ὁ δὲ W. Daim · «Ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῇ ἐκποδὼν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ νεύρωσις εἶναι ἀκριβῶς σύγκρουσις μὲ τὸν Θεόν». Ὁ αὐτὸς Daim[3] λέγει καὶ τὰ ἀκόλουθα : «Τὸ πρόβλημα περὶ Θεοῦ εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐν πάσῃ ἀναλύσει εἶναι τὸ κεντρικὸν πρόβλημα συγκρούσεων· θὰ ἦτο δὲ μέγα ἀδίκημα καὶ πρώτης τάξεως ἀναλήθεια, ἄν τις ἤθελε νὰ ἀπωθῇ τοῦτο» κτλ. «Ἐν τῇ διαστάσει, ἥτις ἐγεννήθη μεταξὺ τῆς ὕβριν μαρτυρούσης ἀνυψώσεως εἰς ἀπόλυτον σχετικοῦ τινος καὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ Θεοῦ βλέπομεν ἡμεῖς τὴν βαρυτάτην σύγκρουσιν, ἥτις εἰς πᾶσαν περίπτωσιν γίνεται παθολογική». Μετὰ τῆς αὐτῆς δέ, μᾶλλον μεγαλυτέρας θαρραλεότητος, ἀποφαίνεται περὶ τῆς σημασίας τῆς ἀπωθήσεως τοῦ περὶ Θεοῦ προβλήματος εἰς πολλὰ αὐτοῦ συγγράμματα καὶ ὁ Victor Frankl[4].

Πρὸ τούτων ἔχει καταδείξει τὴν πρωτεύουσαν σημασίαν, ἣν ἔχει ἡ ἀπώθησις τῆς θρησκευτικότητος ἐν γένει εἰς τὴν γένεσιν νευρώσεων, ὁ C. Jung[5] Ἀλλ᾽ οὗτος εἶναι λίαν ἀσαφὴς περὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸν Θεὸν ὁ Jung, φαίνεται, ὅτι ἀποδίδει ἀκραιφνῶς ὑποκειμενικήν, ψυχικήν, πραγματικότητα, οὐχὶ δὲ καὶ μεταφυσικήν. Διὰ δὲ τοῦτο οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες ἐπιστήμονες ρητῶς ἀποφαινόμενοι περὶ τῆς ὑπάρξεως Θεοῦ ἐπιτελοῦν μέγα βῆμα πέρα τῆς ψυχολογίας τοῦ Jung.

Ἀναγκαῖον δὲ κρίνομεν, ὅτι εἶναι νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τὰ ἀκόλουθα : Ἄνθρωποι ἔχοντες τὸ διανοεῖσθαι οὐχὶ ἁπλῶς κυρίαν ψυχικὴν λειτουργίαν, ἀλλ᾽ εἰς μέγαν βαθμὸν ἰσχυροτέραν τῶν ἄλλων λειτουργιῶν, ἵνα διατηροῦν συνειδητὸν τὸ πρόβλημα τῆς θρησκείας καὶ ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὸ μέχρι λύσεως θετικῆς, ἀναγκαῖον εἶναι, πρὸς τῇ ἐν ἀπομονώσει συγκεντρώσει εἰς ἑαυτούς, νὰ κατέχουν καὶ νὰ ἐπεξεργάζωνται φιλοσοφικῶς τὰ γενικώτερα σύγχρονα διδάγματα τῶν τριῶν θεμελιωδῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ τῆς Ψυχολογίας, τῆς Βιολογίας καὶ τῆς Φυσικῆς καὶ Χημείας, ὁμοῦ λαμβανομένων.

---

1. Πρβλ. τὰ οἰκεῖα κεφάλαια τῶν βιβλίων ἡμῶν : 1) «Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα». 2) «Ψυχολογία τοῦ βάθους».

2. Τούτου λίαν ἀξιόλογον σύγγραμμα μετεφράσθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν : «Ψυχανάλυσις καὶ σύνθεσις τῆς ὑπάρξεως». Μετέφρασε δὲ ὁ Ἀθ. Καραντώνης καὶ ἐξέδωκε τὸ ἰνστιτοῦτον Ἰατρικῆς Ψυχολογίας καὶ Ψυχικῆς ὑγιεινῆς.

3. Umwertung der Psychoanalyse, 1951, σελ. 311, 330, 345 καὶ ἀλλαχοῦ.

4. α) Der Unbewusste Gott, 1949. β) Der Unbedingte Mensch., 1949. γ) Ärztliche seelsorge» 1952 κ.λ. καὶ ἄλλα συγγράμματα.

5. Περὶ τούτου ἴδε τὸ βιβλίον ἡμῶν «Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα».

Ἔνδον τις σκάπτων βλέπει πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ κόσμος ἐν γένει εἶναι ἔλλογος καὶ ὅτι καθῆκον αὐτοῦ εἶναι δρῶν νὰ συντελῇ εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἐν τῷ βίῳ καὶ ἐν γένει ἐν τῷ κόσμῳ ὑψίστης ἰδέας, τῆς ἀπολύτου ἀξίας, τῆς ὁποίας τὸ κῦρος δὲν πηγάζει ἐκ τῆς ἐξυπηρετήσεως οἱουδήποτε, προσκαίρου, ὑλικοῦ, σκοποῦ, ἀλλ᾿ ἐκ τῆς ἱκανότητος αὐτῆς νὰ κατευθύνῃ εἰς τὸ ἀγαθόν. Ἡ εἰς ἑαυτὸν ἐπιστροφὴ πληροῖ τὴν διάνοιαν ἐσωτερικοῦ φωτὸς καὶ παρορμᾷ εἰς βίον διεπόμενον ὑπὸ τῆς ἰδέας, ὑπὸ τοῦ πνεύματος, εἰς βίον, καθ᾿ ὃν τις κατέχεται ὑπὸ τῆς ὁρμῆς νὰ ἀναγινώσκῃ καὶ νὰ βλέπῃ τὸν κόσμον ὡς φανέρωσιν τοῦ ἀπολύτου.

Ὁ ἔνδον σκάπτων τέλος βλέπει ἐνώπιόν του τεθημένον τὸ καθῆκον νὰ διατηρῇ τὰ διανοήματα, τὰ συναισθήματα καὶ τὰ βουλήματα αὐτοῦ γνήσια. Γνήσια δὲ εἶναι ταῦτα, ἂν ἡ ἐξωτερικὴ διαγωγὴ εἶναι συνδεδεμένη εἰς ἄλυτον ἑνότητα μὲ τὴν ἔνδον ὑπάρχουσαν πηγὴν αὐτῶν, ἂν τὰ βιώματα, τὰ ὁποῖα ἐκδηλοῦνται διὰ τῶν διανοημάτων, διὰ τῶν σκοπῶν, διὰ τῶν προτιμήσεων, διὰ τῶν πράξεων, διὰ τῶν μορφασμῶν, διὰ τῶν χειρονομιῶν, διὰ πάσης ἐν γένει κινήσεως, οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρὰ ἡ περιφέρεια καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἐνδοτάτου ψυχικοῦ βάθους, ἡ ἔκδηλος μορφὴ τῆς ψυχικῆς οὐσίας. Πόσον δὲ μακρὰν τῆς γνησιότητος ταύτης εὑρίσκεται ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας, μαρτυρεῖ ἡ προϊοῦσα ἕνεκα τῆς νοσηρᾶς ἐξωστρεφείας ἐξαφάνισις τῆς προσωπικότητος ἐν τῷ ὄχλῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ πάντες τείνουν νὰ γίνωνται κατὰ πάντα ὅμοιοι πρὸς ἀλλήλους δίκην κτηνῶν, τὰ ὁποῖα ζοῦν ἐν ἀγέλαις, ἄνευ τοῦ συναισθήματος προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ εὐθύνης. «Οὕτω πράττουν οἱ πολλοί, οὕτω θὰ πράξω καὶ ἐγώ, αὐτὸ συνηθίζεται σήμερον, αὐτὸ θὰ ἀκολουθήσω καὶ ἐγώ». Τοῦτο εἶναι τὸ σύνθημα τοῦ σημερινοῦ κατὰ μέσον ὅρον ἀνθρώπου, ὅστις δὲν θέλει νὰ φέρῃ τὴν εὐθύνην τῶν διανοημάτων, τῶν συναισθημάτων, τῶν πράξεων αὐτοῦ [1].

Σοβαρὸς κατ᾿ ἰδίαν διαλογισμὸς περὶ ἑαυτοῦ θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἐκ τῶν ἔνδον διαφωτίσεως καὶ καθάρσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, καθ᾿ ἣν τις παιδαγωγεῖται εἰς τὸ νὰ ἀναλαμβάνῃ εὐθύνας, εἰς προσωπικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ εἰς γνησίαν ἑαυτοῦ πρὸς τὰ ἔξω ἐκδήλωσιν [2].

Εἶναι μεγάλη ἡ πλάνη νὰ φαντάζεται ὁ σημερινὸς πεπολιτισμένος

1. Εἰς τὴν ὀλεθρίαν ταύτην ἀποκτήνωσιν τοῦ ἀνθρώπου πολὺ συντελοῦν συγγράμματα, οἷα εἶναι τὰ τοῦ ἀμερικανοῦ Kinsey. Διὰ τῶν παρατιθεμένων ἐν αὐτοῖς στατιστικῶν (ὧν ἄλλως ἡ ἀκρίβεια εἶναι ἀμφίβολος), ἐν αἷς ὡς παρεκτρεπόμενοι ἐμφανίζονται οἱ περισσότεροι, προτρέπονται εἰς τὴν παρεκτροπὴν οἱ πλεῖστοι τῶν ἀναγνωστῶν. Ὀλίγιστοι θὰ εἶναι οἱ μὴ θέλοντες νὰ ἀκολουθοῦν τὴν πλειονότητα, μάλιστα δὲ εἰς τὰ ἀφροδίσια πράγματα.

2. Περὶ τῶν ἐνταῦθα ἐκτιθεμένων σκέψεων διεξοδικῶς πραγματεύεται ὁ Philipp Lersch ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ «Der Mensch in der Gegenwart», 1947.

ἄνθρωπος, ὡς ἐν πνευματικῇ νάρκῃ διατελῶν, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ σωθῇ σήμερον ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τὸν ἐξ Ἀνατολῆς κίνδυνον μόνον διὰ τῆς ἀνωτέρας αὐτῆς τεχνικῆς. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον συχνότατα νὰ γίνεται πρὸς αὐτὸν ἡ ὑπόμνησις, ὅτι διὰ τὴν Εὐρώπην ἡ ὑψίστη τῶν ἀνακαλύψεων δὲν εἶναι ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Αὐστραλίας, ἀλλ' ἡ ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων ἀναζήτησις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ βάθους, τῆς ψυχῆς. Ἐκδηλουμένη αὕτη κατ' ἀρχὰς διὰ μαγικῆς διανοήσεως ἀνῆλθεν εἰς κορυφὴν ἐν Εὐρώπῃ τὸ πρῶτον διὰ τοῦ Σωκράτους. Ὅτε οὗτος, τὸν ὁποῖον ὁ Kierkegaard ὡς τὸν μέγιστον κοσμικὸν παιδαγωγὸν ἀντιπαρέβαλε πρὸς τὸν Ἰησοῦν, ἐδίδασκεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀναγκαῖον εἶναι νὰ μεριμνᾷ πρὸ πάντων περὶ τῆς ψυχῆς, ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Πλάτων ἔπλαττε μύθους περὶ τῆς τύχης τῆς ψυχῆς μετὰ τὸν ἀποχωρισμὸν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ σώματος, ὅτε βραδύτερον οἱ στωϊκοὶ εὕρισκον καταφύγιον εἰς τὰ ἐνδότατα τῆς ψυχῆς, τότε κυρίως ἀπεκαλύπτετο τὸ βάθος τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου ἡ Ἀνατολὴ πάντοτε, ἀδιαλείπτως ἔχει ἐπίγνωσιν. Τὸ βάθος δὲ τοῦτο τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου ἡρμήνευσε κατόπιν ὑπερφυσικῶς ὁ Ἰησοῦς, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξεπορεύθη τὸ νέον φῶς, τὸ ὁποῖον λαμπρῶς ἐφώτισε τοὺς μετέπειτα χρόνους. Καὶ εἰς περιόδους ἱστορικὰς κρισίμους ἀναφαίνονται ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἀναλαμβάνουν τὸ ἔργον τῆς ἐκ νέου ἀνακαλύψεως τῆς ἐσωτερικῆς φύσεως τοῦ πνεύματος, ἥτις κινδυνεύει νὰ καταχωσθῇ. Εἶναι δὲ οὗτοι οἱ καλούμενοι μυστικοί, οἱ παντὸς εἴδους πνευματοκρατικοὶ ἡγέται, οἱ ἀκραιφνεῖς ἰδεολόγοι [1].

Εἰς ἱστορικὴν περίοδον βαθυτάτης παρακμῆς εἰς λόγον ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ, ὁμοιοτάτην πρὸς τὴν σημερινήν, δηλαδὴ περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ φιλοσοφῶν ρωμαῖος αὐτοκράτωρ Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος (ἀπέθανε τῇ 17ῃ Μαρτίου 180 μ.Χ. ἐν ἡλικίᾳ 58 ἐτῶν) ἔγραφεν ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ : *Εἰς ἑαυτὸν* (VII 59) : *Ἔνδον σκάπτε* [2], *ἔνδον ἡ πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀεὶ ἀναβλύειν δυναμένη, ἐὰν ἀεὶ σκάπτῃς.*

Τὴν στροφὴν εἰς ἑαυτὸν καὶ ἐσωτερικὴν θεώρησιν ἀνέκαθεν ἀσκοῦν, ὡς εἴπομεν, λίαν ἐπιτυχῶς πρὸ πάντων ἀσιατικοὶ λαοί. Διὰ τοῦτο ἐπιφανεῖς εὐρωπαῖοι ἐπιστήμονες (C. Jung, R. Wilhelm, H. Driesch, H. Keyserling, W. Y. Evans – Wentz) θερμῶς συνιστοῦν τὴν ὑπὸ τῶν εὐρωπαίων γνῶσιν τοῦ ἀσιατικοῦ πολιτισμοῦ οὐχὶ χάριν τυφλῆς μιμήσεως τῶν μέσων, δι' ὧν ἀσιᾶται ἐπιτυγχάνουν τὴν εἰς ἑαυτὸν στροφήν, ἀλλὰ πάντως χάριν τῆς ἐπιδιώξεως αὐτῆς διὰ μέσων προσφορωτέρων εἰς εὐρωπαίους καὶ χάριν τῆς ἐν γένει ἐξ αὐτῆς μεγάλης ὠφελείας.

---

1. Πρβλ. Ed. Spranger, Pädagogische Perspektiven, 1952, σελ. 12.
2. Ὑπάρχουν καὶ τρεῖς ἕτεραι γραφαί : *ἔνδον σκόπει, (τὰ) ἔνδον σκέπε, ἔνδον βλέπε.*

Ὅτι δὲ ἡ μελέτη τοῦ βίου μεγάλων Εὐρωπαίων ἐνδοστρεφῶν εἶναι δυνατὸν σήμερον νὰ ἀποβαίνῃ ὠφελιμωτάτη, συνάγεται εὐκόλως ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων. Τέλος, ἵνα ἀποφευχθῇ πᾶσα τυχὸν παρερμηνεία, ἀναγκαῖον κρίνομεν νὰ εἴπωμεν ρητῶς, ὅτι δὲν συνιστῶμεν βίον μοναχικὸν ἐν μοναστηρίοις. Τοιοῦτος βίος, ἂν ἤθελε τύχει πολλῶν μιμητῶν, ἤθελεν ὁδηγήσει εἰς τὴν καταστροφήν, καθὼς τὸν ἐξαφανισμὸν ἤθελεν ἐπιφέρει, ἂν ἤθελε σβεσθῇ καὶ ὁ τελευταῖος σπινθὴρ τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτός, ἐξ οὗ ὁρμᾶται πᾶσα τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς προσωπικὴ εὐθύνη καὶ πᾶσα ἀναφορὰ πρὸς τὸ θεῖον, ἄν, ὡς ἐλέχθη, ἡ προσωπικότης ἤθελεν ἐξαφανισθῇ ἐν τοιαύτῃ κοινωνικῇ ὀργανώσει, ἥτις δὲν ἐπιτρέπει αὐτοσυνειδησίαν, αὐτέλεγχον, ἀνωτέραν προσωπικὴν ζωήν, ἀλλὰ ζωὴν ἀγελαίαν.

Πολὺ πρὸ τοῦ πρώτου οἰκουμενικοῦ πολέμου, μάλιστα δὲ μετ' αὐτὸν καὶ ἀκόμη περισσότερον μετὰ τὸν δεύτερον, ἀκούεται συχνότατα ἡ φωνή, ὅτι πᾶσα ἐλπὶς περὶ τοῦ μέλλοντος ἀναγκαίως τίθεται ἐπὶ τῆς νεολαίας, ὅτι ἀφετηρία τῆς βελτιώσεως τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ εἶναι τὸ παιδί. Γνωστὸν δὲ εἶναι, ὅτι ὁ 20ὸς αἰὼν ἐκλήθη «ὁ αἰὼν τοῦ παιδός». Πανταχοῦ τίθενται νόμοι περὶ προστασίας τῆς νεολαίας κατὰ σωματικῶν καὶ ψυχικῶν νόσων, περὶ καταπολεμήσεως τῶν ρυπαρογραφημάτων καὶ τῶν ρυπαρῶν θεαμάτων, περὶ τῆς ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς προαγωγῆς τῶν ὑστερούντων κ.τ.τ.

Ἀναζητοῦνται δὲ νέοι σκοποὶ καὶ νέαι ἐπιστημονικαὶ μέθοδοι τῆς ἀγωγῆς. Ἐντεῦθεν ἀνεπτύχθη νέα ἐπιστήμη περιλαμβάνουσα πολλοὺς κλάδους, ἡ παιδολογία ἢ παιδογνωσία, ἥτις ὑπὸ ὁσημέραι πληθυνομένων ἐρευνητῶν καλλιεργεῖται. Παρὰ τὴν λίαν ἐπαινετὴν ὅμως ταύτην κίνησιν σὺν τῷ χρόνῳ περισσότερα καὶ ὀξύτερα ἀκούονται τὰ παράπονα περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς νεωτέρας ἀγωγῆς τῆς νεολαίας, περὶ τῆς αὐξανομένης ἐγκληματικότητος αὐτῆς κτλ Πῶς ἆρά γε εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ τοῦτο ;

Νομίζομεν, ὅτι καὶ αἱ ἄρισται τῶν παιδαγωγικῶν μεθόδων ἀποβαίνουν ἐν τέλει ἄκαρποι (τὸ πολὺ - πολὺ εἶναι δυνατὸν νὰ μεταδίδωνται δι' αὐτῶν ψιλαί τινες γνώσεις καὶ δεξιότητες χρήσιμοι εἰς τὸν ἄμεσον πρακτικὸν βίον), ἂν οἱ κεκλημένοι νὰ παιδαγωγοῦν εἶναι οἱ ἴδιοι κακῶς παιδαγωγημένοι· Κινεζικὴ σοφὴ ρῆσις λέγει τὰ ἀκόλουθα : «Ἂν ἀληθινὸς ἀνὴρ (λευκὸς μάγος) κάμνῃ χρῆσιν ἐσφαλμένων μέσων, τὰ ἐσφαλμένα ταῦτα μέσα ἐπενεργοῦν ὀρθῶς. Ἀλλ' ἂν διεστραμμένος ἀνὴρ κάμνῃ χρῆσιν ὀρθῶν μέσων, διεστραμμένα εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῆς χρήσεως τῶν ὀρθῶν μέσων».

Θὰ ἦτο ἆρά γε δυνατὸν νὰ ἀνατρέφεται ἡ νεολαία σωματικῶς ὑγιὴς ὑπ' ἀνθρώπων πασχόντων φυματίασιν, χολέραν ἤ τινα ἄλλην νόσον μεταδοτικήν ; Πῶς δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ παιδαγωγῆται ἡ νεολαία ψυχικῶς καὶ ἠθικῶς ὀρθῶς ὑπ' ἀνθρώπων νοσούντων ψυχικῶς καὶ ἠθικῶς ; Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ψυχικαὶ νόσοι μεταδίδουν τὰ ὀλέθρια αὐτῶν ἀποτελέσματα πολὺ

ταχύτερον καὶ ἀσφαλέστερον παρὰ σωματικαί. Καταλέγομεν δὲ εἰς τοὺς ἀσκοῦντας παιδαγωγικὴν ἐπίδρασιν ὄχι μόνον τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς λειτουργούς, ἀλλὰ καὶ πάντα ἐνήλικον ἐρχόμενον εἰς ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ἐπικοινωνίαν μὲ παιδιά, πρὸ πάντων δὲ τοὺς ἀνωτάτους κοινωνικούς, πνευματικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἡγέτας. Διότι οὗτοι διορίζουν κυρίως διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτῶν τὴν ζωὴν τῶν ἄλλων πολιτῶν, ἑπομένως καὶ τὴν ζωὴν τῶν γονέων καὶ διδασκάλων. Εἰς τοὺς ἀνωτάτους πολιτικοὺς καὶ πνευματικοὺς ἡγέτας λαοῦ τινος ἀνήκει κατὰ πρῶτον λόγον ἡ τιμή, ἂν οὗτος προκόπτῃ εἰς λόγον πολιτισμοῦ, καὶ ἡ κατάρα, ἂν καταρρέῃ. Εἶναι δὲ βεβαίως ἡ ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας ἐπιρροὴ τῶν ἀνωτάτων ἡγετῶν ἔμμεσος καὶ συνήθως ἀκουσία, ἀλλ᾽ ὅμως ἡ σημαντικωτάτη[1].

Αὐτονόητον δὲ εἶναι ἐκ τῶν λεχθέντων, ὅτι ἐν τῇ σημερινῇ κρισιμωτάτῃ ἱστορικῇ περιόδῳ οὗτοι εἶναι οἱ κύριοι φορεῖς τῆς κρίσεως. Μέγας ἀριθμὸς ἡγετῶν, δυστυχῶς ὁσημέραι αὐξανόμενος, κατέχεται ὑπὸ νηπιασμῶν καὶ ἐφηβισμῶν, παρὰ τὴν ἡλικίαν προσπαθεῖ νὰ διασώζῃ ἰδιότητας τῆς νεότητος καὶ ἐλαττώματα, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπεται νὰ κρίνωνται πολὺ ἐπιεικῶς εἰς νέους[2]. Κατέχονται πολλοὶ τῶν ἡγετῶν ὑπὸ τοῦ δαίμονος τῆς ἐκ τοῦ ἔξω κόσμου πλήρους ἐξαρτήσεως, ὑπὸ δοξομανίας, καθ᾽ ἣν δι᾽ οἱωνδήποτε μέσων ἐπιδιώκονται τιμαί, ἀξιώματα, διαφήμισις καὶ τῶν μηδαμινῶν, ἀναξίων πάσης μνείας, ἔργων καὶ αὐτῶν τῶν ἑσπερίδων καὶ χαρτοπαιξιῶν καὶ πολυτελῶν ἀμφιέσεων καὶ ἄλλων ἐξωτερικῶν διασκεδάσεων, κατέχονται πολλοὶ καὶ ἐν γεροντικῇ ἡλικίᾳ ὑπ᾽ ἀσβέστου φθόνου καὶ πρὸς νεωτάτους ὁμοτέχνους, τοὺς ὁποίους προσπαθοῦν νὰ ἐξαφανίζουν. Καὶ εἰς τὰ ἐρωτικὰ δὲ πολλοὶ ἐπιδεικνύουν ἀναιδέστατα τὸν αὐτὸν ἐφηβισμόν. Ἀπωθοῦντες τὴν πρὸς μόνωσιν καὶ πρὸς ἔλεγχον ἑαυτῶν ὁρμήν, οὐδεμίαν εὑρίσκουν ἱκανοποίησιν, οὐδεμίαν γαλήνην, πάσχουν τὸ πάθημα τῶν Δαναΐδων. Κατὰ τὴν Ψυχολογίαν τοῦ βάθους ἀκριβέστερον κρινόμενοι οὗτοι ἀποδεικνύονται ἀσυγκρίτως περισσοτέρας καὶ μεγαλυτέρας βλάβας ἐπιφέροντες εἰς τὴν κοινωνίαν παρὰ ὠφελείας διὰ τῶν καλῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα τυχὸν ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν.

Διὰ τοῦτο ἀδιστάκτως λέγομεν, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ὀρθῆς διαπαιδαγωγήσεως τῆς νεολαίας ὀρθῶς ἤθελε τεθῇ, ἂν κυρία ἀφετηρία τῆς λύσεως αὐτοῦ ἤθελεν ἀναγνωρισθῇ οὐχὶ ὁ παιδαγωγούμενος, ἀλλ᾽ ὁ παιδαγωγῶν. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος εἶναι ἐνήλικος, εὐνόητον εἶναι, ὅτι εἶναι δυσχερέστατον, πολλάκις δὲ

1. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν: «Ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς ἐκπαιδεύσεως».

2. Ἴδε τὰ περὶ νευρώσεως κεφάλαια τῆς πραγματείας μου: «Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα», σελ. 70 καὶ ἑξῆς καὶ 83 καὶ ἑξῆς.

μάλιστα ἀδύνατον, ἀλλὰ καὶ πολλάκις δυνατόν, νὰ μεταβάλλεται κατὰ τὸν χαρακτῆρα ἐπὶ τὰ βελτίω. Διὰ δὲ τοῦτο βελτίωσις τῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτυγχάνεται τόση, ὅση ἤθελεν εἶναι ἡ βελτίωσις τῶν κατὰ τὴν γενικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως παιδαγωγούντων ἐνηλίκων, πρὸ πάντων δὲ τῶν ἡγετῶν.

Πῶς δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ βελτιοῦνται οὗτοι [1]; Πρὸ παντὸς ἄλλου διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ὑπὸ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ ἄλλων δοθέντος διδάγματος «Ἔνδον σκάπτε». Εἰς τὴν ἐφαρμογὴν δὲ ταύτην εἶναι δυνατὸν νὰ ὁδηγοῦν εὐαισθήτους κατὰ πρῶτον λόγον τὰ κατατρύχοντα τὴν κοινωνίαν μεγάλα δεινὰ καὶ κατὰ δεύτερον διδασκαλία. Εἰς τὴν διδασκαλίαν δὲ ταύτην πλὴν ἄλλων χρησιμώτατον θὰ ἦτο νὰ περιλαμβάνεται καὶ ἡ περὶ τῶν διδαγμάτων τῆς ψυχοθεραπείας, μάλιστα δὲ τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχοθεραπείας, ἣν ἐκπροσωποῦν σήμερον οἱ Igor Caruso, V. Frankl, W. Daim καὶ ἄλλοι, οἵτινες δρῶντες ἐν Βιέννῃ κατέστησαν πάλιν τὴν πόλιν ταύτην τὸ κέντρον τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Οὗτοι ἐπετέλεσαν ἤδη μέγα βῆμα προόδου πέρᾳ τῆς ψυχολογίας τοῦ Γιούγκ.

Συνοψίζοντες λέγομεν, ὅτι ἀναγκαῖον εἶναι παρὰ τὴν παιδαγωγικὴν νὰ καλλιεργῆται συστηματικῶς καὶ ἡ ἀνδραγωγική [2], ἥτις, ὡς εἰκός, ὀφείλει νὰ περιλαμβάνῃ καὶ τῆς γυναικὸς τὴν ἀγωγήν. Ἀρχὴ δὲ καὶ τέλος τῆς βελτιώσεως τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι δυνατὴ ἄλλως, εἰμὴ ἂν ἕκαστος καὶ δὴ ἕκαστος ἡγέτης ἀφετηρίαν αὐτῆς θέτῃ τὸν ἑαυτόν του.

Τέλος δὲ εἰδικῶς πρὸς τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς λειτουργοὺς λέγομεν: Οὐδεμία σχολικὴ μεταρρύθμισις, ἀποβλέπουσα κατὰ πρῶτον λόγον εἰς ὀργάνωσιν, εἰς παραγγέλματα καὶ συνταγὰς περὶ προγραμμάτων κ.τ.τ., ἔχει τῷ ὄντι ἀξίαν τινά, ἂν μὴ συντελῆται ἡ πασῶν σπουδαιοτάτη, ἡ ριζικωτάτη ἔνδοθεν μεταρρύθμισις, ἥτις ὁδηγεῖ εἰς τὴν μόρφωσιν ἀληθινῶν παιδαγωγῶν, παιδαγωγῶν, οἱ ὁποῖοι διατηροῦν ζωντανοὺς τοὺς δεσμοὺς πρὸς τὰς αἰώνιον κῦρος ἐχούσας πνευματικὰς ἀρχάς, αἵτινες τῷ ὄντι ἐξευγενίζουν τὸν ἄνθρωπον. Εἰς τοὺς σημερινοὺς κρισίμους καιροὺς ἡ ἔνδοθεν αὕτη μεταρρύθμισις εἶναι ἡ πασῶν ἀναγκαιοτάτη.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ

---

1. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐπραγματεύθημεν εἰς πολλὰς πραγματείας, ὧν τινες ἐμνημονεύθησαν ἐν τῇ παρούσῃ.

2. Τὸν ὅρον τοῦτον εἰσήγαγεν, ἂν μὴ πλανώμεθα, ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ζυρίχης καθηγητὴς τῆς Παιδαγωγικῆς H. Hanselmann.

ΦΑΙΔΩΝΟΣ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ
Ἀκαδημαϊκοῦ
Ὁμοτίμου καθηγητοῦ
τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν

ΠΕΡΙ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΑΞΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ

Παρατηρήσεις εἰς τὸ κείμενον τῆς βασιλείου τάξεως τοῦ Πορφυρογεννήτου ἔκαμον πρὸ ἐτῶν κρίνων τὴν ἔκδοσιν τοῦ μακαρίτου πατρὸς Albert Vogt [1] καὶ εἶτα ἐν ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ μου [2], ἂν δ' ἐπανέρχωμαι σήμερον εἰς τὸ θέμα, τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἐπιθυμίας μου νὰ συμβάλω, τὸ κατὰ δύναμιν, εἰς πληρεστέραν ἔκδοσιν καὶ ἀκριβεστέραν κατανόησιν ἑνὸς τόσον ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ καὶ τόσον δυσκόλου πρὸς κατανόησιν κειμένου, τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ ὁποίου μετ' ἀνυπομονησίας ἀναμένουσιν οἱ Βυζαντινολόγοι.

Αἱ σημεριναὶ παρατηρήσεις μου ἀφοροῦν εἰς ἐσφαλμένον τονισμόν, ἢ κακὸν χωρισμὸν ὡρισμένων λέξεων, εἰς τὴν ὀρθὴν ἀποκατάστασιν κακῶς ἐκδοθεισῶν, εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς σημασίας διαφόρων λέξεων ἢ φράσεων καὶ εἰς τὴν διόρθωσιν πραγματικῶν σφαλμάτων [3].

Ἐν 667,5 γράφε *καματερῶν*, ἀντὶ *καματέρων* καραβίων. Ὁ τονισμὸς καματερὸς καὶ καματηρὸς συνηθέστατος ἐν τοῖς Βυζαντινοῖς κειμένοις. Τὸ ἐν 232,2 *μαρμαρινοῦ* πουλπίτου, τονισμὸς ὃν καὶ ὁ Vogt ἀποδέχεται (τόμ. 2,40,7) ἀναγνωστέον, ὡς καὶ νῦν, *μαρμαρίνου* πουλπίτου (πβ. ξυλίνου, λιθίνου, χαλκίνου). Ἐν 401,19 ἐκδίδεται τὰ κραββάτια καὶ *σκύφια*, ἀντὶ *σκυφία*. Τὸ σκυφίον καὶ οὐχὶ *σκύφιον* πολύλεκτον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους [4]. Καὶ τὸ ἐν 333,22 ἐκδοθὲν δίχα τοῦ σφαιρίου καὶ τοῦ *παραβάτου*, ὀρθῶς ἔχει

---

1. Βλ. Ἐπετηρίδος Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. ΙΑ', σ. 458 ἑξ. καὶ τόμ. ΙΖ', σ. 307 ἑξ.

2. Διορθωτικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ εἰς τὴν Ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., ΙΘ', σ. 75 ἑξ.

3. Αἱ παραπομπαί μου, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει συμπληρωθῆ ἡ τοῦ ὅλου κειμένου ἔκδοσις, γίνονται κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης.

4. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Ε', σ. 158.

παραβατοῦ, ὡς κατωτέρω θὰ λεχθῇ, τὸ δ' ἐν 581,4 *τάων* τὸ αὐγουστιακὸν μανδίον, *ταὼν* ἀναγνωστέον [1] καὶ τὸ ἐν 406,20 ἀναφερόμενον *πάλλιν* τὸ ὑπὸ τοῦ πρεσβευτοῦ τῶν Περσῶν εἰς τὸν ἡμέτερον βασιλέα προσφερόμενον, *παλλὶν* τονιστέον [2].

Ἄλλοτε ἐπέστησα τὴν προσοχὴν τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ κειμένου τῆς βασιλείου τάξεως ἐπὶ τοῦ ἐν αὐτῷ κακοῦ χωρισμοῦ ἢ τῆς ἐσφαλμένης ἑνώσεως δύο λέξεων [3]. Ἐνταῦθα προσθέτω ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ (413,5) «ἡ δὲ τοῦ παπιλιῶνος προσηγορία Ρωμαϊκή ἐστι *papili ὃ γὰρ* λέγεται, ὃ καλοῦσιν οἱ Ἕλληνες ψυχάριον», τὸ papili ὃ γὰρ ἀναγνωστέον *papilio γάρ*. Τὸ αὐτὸ ῥητέον καὶ διὰ τὸ *κατασκουτάριν*, ἀντὶ *κατὰ σκουτάριν* (429,12).

Ἐν 448,3 λέγεται ὅτι ὁ βασιλεὺς διατάσσει τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας, ἵνα τοὺς ἐν καιρῷ ἐκστρατείας ἀπομένοντας τῶν στρατιωτῶν «*καταβάγειαν*, ἐλαύνωσιν εἰς τὸ ταξίδιον». *Βαγεύω* κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ σήμερον εἰς τὰς Κυκλάδας, σημαίνει περιφέρομαι ἀπουσιάζων ἐκ τοῦ καθήκοντός μου. Κατὰ ταῦτα τὸ καταβάγειαν *κατὰ βαγείαν* ἀναγνωστέον.

Τὸ ἐπανειλημμένως γραφόμενον *δημῶται* (113,24· 589,16· 590,7) δέον διὰ τοῦ ο νὰ γράφεται καὶ τὸ *καμήσιον* (24,18) γραφή, ἣν καὶ ὁ Vogt ἀπεδέχθη (1, 19,13) διὰ τοῦ ι γραπτέον. Ἐν 500,14 ἀντὶ «φακιόλιον λευκὸν χρυσοΰφαντον *ἔχων* ἐπὶ τοῦ μετώπου ὁμοίωμα στεφάνου χρυσοϋφάντου» γράφε *ἔχον* καὶ πάλιν ἐν 435,12 ἀντὶ τοῦ «τὸ δὲ πλῆθος *προσερρύει* τῇ ἐκκλησίᾳ» γρ. *προσερρύη*. Τέλος τὸ ἐν τῷ σχολίῳ τῆς σελίδος 411,6 *παιδαγωγιανὸς* δέον διὰ τοῦ ε νὰ γραφῇ *πεδαγωγιανός*. Ὑπόκειται ἐδῶ τὸ πεδίον, ἡ πεδιάς. Πβ. τὸ μεταφραζόμενον Λατινικὸν Καμπιδούκτωρ ἔνθα σαφῶς περὶ τοῦ campus πρόκειται.

Ἐν 579,11 καὶ 641,15 ἀναφέρονται χλανίδια *πλατώνια*, ἐν δὲ ταῖς σελίσι 580,21 καὶ 581,2 χλανίδια· πλατάνια. Ὁ Reiske ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ τῶν σχολίων του σελ. 682 παρατηρεῖ· δὲν γνωρίζω ποία εἶναι ἡ ὀρθὴ γραφὴ καί, ἀφ' οὗ εἰκάσῃ ἀπίθανα, προσθέτει· si præferas possis ab intextis platonis hoc est damis vel cervis repetere. Ἡ τελευταία αὕτη παρατήρησις εἶναι ὀρθή. Ἡ μόνη ὀρθὴ γραφὴ εἶναι *πλατώνι*, ὑφ' ὃν τύπον καὶ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ

1. Πβ. τὸ ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ (128,14) ὀρθῶς ἔχον ταῶνας κογχευτούς. Καὶ ἐν τῇ διατάξει τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ., 1, 51) κεῖται ταὼν κογχευτός.

2. Ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ φερομένῳ λεξικῷ ἀναγινώσκομεν· μανδύας· εἶδος ἱματίου καὶ τὸ τῶν μοναχῶν παλλίον· καὶ πάλιν· ἀμπεχόνη· ἱμάτιον, παλλίον. Ἔγραψε δὲ καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (PG, 37,392)· βούλομαι αὐτῷ δοθῆναι κάμασον ἕν, στιχάριον ἕν, *παλλία* β'. Πβ. καὶ τὴν Βυζαντινὴν παροιμίαν· κατὰ τὸ παλλίον σου τεῖνε καὶ τοὺς πόδας σου (K. Krumbacher, Die Moskauer Sammlung Mittelgriechischer Sprichwörter, σ. 413, ἀρ. 107.

3. Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, ΙΘ', σ. 83, 84.

γλωσσαρίῳ τοῦ Du Cange φέρεται ἡ λ. καὶ νῦν ἐν τῇ Δυτικῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ Κυνουρίᾳ καὶ ὡς *πλατώνα* ἐν Αἴνῳ, Ἠπείρῳ, Κερκύρᾳ καὶ Μακεδονίᾳ, δηλοῦσα εἶδος δορκάδος μὲ μεγάλα κέρατα, ἣν οἱ ἀρχαῖοι πρόκα ἐκάλουν [1].

Ἐν 208,3, προκειμένου περὶ τοῦ στεψίμου τῆς Αὐγούστης, λέγεται ὅτι «νεύει ὁ βασιλεὺς τῷ πραιποσίτῳ καὶ *εἰσέρχονται* εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον καὶ προσκαλεῖται τὸν Πατριάρχην». Γράφε καὶ *εἰσέρχεται*, ὁ πραιπόσιτος δῆλα δή.

Ὅταν ὁ ἐκστρατεύων βασιλεὺς ἠρώτα τοὺς στρατιώτας πῶς ἔχουν αὐτοί, αἱ γυναῖκές των καὶ τὰ παιδία, οὗτοι δὲ ἀπήντων «ἡμεῖς οἱ δοῦλοί σου ὑγιαίνομεν», προσέθετε· «χάρις τῷ ἁγίῳ Θεῷ τῷ ἐν ὑγείᾳ διατηροῦντι *ἡμᾶς*». Ἀντὶ τοῦ ἡμᾶς γραπτέον ἀναμφιβόλως *ὑμᾶς*, τοὺς στρατιώτας τουτέστι καὶ τὰς οἰκογενείας των. Θὰ ἦτο ἄτοπον ὁ βασιλεὺς κατὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴν νὰ εὐχαριστῇ τὸν Θεόν, διότι τὸν διατηρεῖ ἐν ὑγιείᾳ.

Κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν Σαρακηνῶν πρέσβεων λέγεται ὅτι ἐν τῷ Χρυσοτρικλίνῳ «ἡ δὲ χρυσῆ τράπεζα οὐκ *ἔστι*» (587,15). Γράφε οὐκ *ἔστη*, δὲν ἐστήθη δῆλα δή, ὡς ὀρθῶς γράφεται ἐν ἄλλοις χωρίοις (594,9· 595,12· 597,17).

Κατὰ τὴν ἀκτολογίαν τῶν δήμων ἐπὶ προαγωγῇ πατρικίου ὁ λαὸς ἔλεγεν, ἐπευφημῶν τὸν βασιλέα· «τίς οὐκ ἔχει ἐπὶ πλεῖον δοξάσαι τὸν μόνον ἀθάνατον βασιλέα καὶ προβιβάζοντα ἀξίαν τοῖς ἀξίοις καὶ σὲ ὁ δεῖνα ἐτίμησαν *παραδόξως* τὴν τοῦ πατρικίου περίδοξον ἀξίαν» (252,21) καὶ περὶ προαγωγῆς ὑπάρχου προκειμένου πάλιν φέρεται «καὶ σὲ ὁ δεῖνα ἐτίμησαν *παραδόξως*» (266,17).

Ἡ γραφὴ παραδόξως, ἣν καὶ ὁ Vogt ἐν τῇ ἐκδόσει του τηρεῖ (2,58,11· 71,32) ἐξ ἀντικαταστάσεως τῆς προθέσεως περὶ διὰ τῆς παρά. Ὅτι *περιδόξως* ἀναγνωστέον, φανερώνει ἡ συνέχεια τῶν ἀνωτέρω χωρίων, ἐν ᾗ, μετὰ τὸ παραδόξως, φέρεται «τὴν τοῦ πατρικίου *περίδοξον* ἀξίαν» καὶ «τῇ τοῦ ὑπάρχου *περιδόξῳ* ἀξίᾳ».

Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἐν τῷ Κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου (762,10) μετὰ τῆς *παραδόξου* πάσης συγκλήτου ἀναγνωστέον μετὰ τῆς *περιδόξου* πάσης συγκλήτου.

Κατὰ τὴν ἐν ἐκστρατείᾳ πορείαν τοῦ βασιλέως, μέλλοντος τοῦ στρατοῦ νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν ἐχθρικὴν χώραν, ὡρίζετο ποῖον τμῆμα ἔπρεπε νὰ προπορεύεται, καὶ συνεχίζει τὸ κείμενον «οἱ δὲ τοῦ βασιλέως *προέχοντες* ἐκείνου μᾶλλον ὑπῆρχον τοῦ θέματος, οἳ ἐπλησίαζον τῇ ἐχθρικῇ γῇ διὰ τὸ πεῖραν ἔχειν αὐτοὺς τῶν τε ὁδῶν καὶ τῶν λοιπῶν τόπων τῶν ἐχθρῶν» (454,6).

---

1. Τὰ πλατώνια ὀρθῶς καὶ ὁ J. Ebersolt, Les arts somptuaires, σ. 72, μεταφράζει διὰ τοῦ daims. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Β' ΙΙ, 44.

Ἀντὶ τοῦ προέχοντες, ὀρθῶς ἔχει *προτρέχοντες*, ὡς παράλληλα χωρία δεικνύουσι. Πβ. «οἱ δὲ ἔμπροσθεν τῶν θεμάτων *προέτρεχον* ὑποδεικνύοντες τοὺς τῶν ποταμῶν πόρους καὶ τὰς εὐθείας ὁδοὺς» (452,15) καὶ πάλιν «μετὰ ταῦτα ὥριζεν (ὁ βασιλεὺς) ἀπὸ τῶν θεμάτων μοίρας τινὰς τοὺς μὲν *προπορεύεσθαι* ἔμπροσθεν τοῦ φοσσάτου, πρὸς φυλακὴν αὐτοῦ, τοὺς δὲ ὄπισθεν ἐπακολουθεῖν» (453,16).

Ἐν ταῖς παρατηρήσεσί μου εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως [1] διέλαβον περὶ τῆς χρήσεως τῆς προθέσεως *μετὰ* παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσιν. Ἐνταῦθα παρατηρῶ ὅτι καὶ τὴν πρόθεσιν κατὰ ἀντικαθιστᾷ αὕτη. Τὸ ἐν 91,13 λοιπὸν «προέρχονται ἕκαστος μετὰ τὴν αὐτοῦ τάξιν» ὀρθῶς ἔχει καὶ ἄνευ ἀνάγκης ὁ Vogt (1,84,6) ἐξέδωκεν ἕκαστος *κατὰ* τὴν αὐτοῦ τάξιν.

Σήμερον λέγομεν κοινῶς στρώσαμε τραπέζι γιὰ πέντε ἢ γιὰ δέκα, παρεθέσαμεν δῆλα δὴ τράπεζαν, ἵνα ἐν αὐτῇ παρακαθήσωσι πέντε ἢ δέκα πρόσωπα. Ὅταν λοιπὸν ἐν 603,10 λέγεται ὅτι «τῇ ἐπαύριον τοῦ βρουμαλίου ἵσταται τράπεζα ἐν τῷ περιβλέπτῳ τρικλίνῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ ιστ΄ καὶ τὰ ἐγγὺς ἀποκοπτὸν» σημαίνει τράπεζαν, ἵνα ἐν αὐτῇ παρακαθήσωσι δέκα καὶ ἓξ πρόσωπα, ἐγγὺς δ᾽ αὐτῆς ἰδιαιτέρα (ἀποκοπτὴ) διὰ τοὺς βασιλεῖς τράπεζα. Ὁμοίως ἑρμηνευτέα καὶ τὰ «τῇ ἐπαύριον τοῦ βρουμαλίου ἵστατο μία τράπεζα ἐν τῷ ἀριστηρίῳ οἰκειοτέρα *διὰ τριῶν*» (604,15) καὶ πάλιν «ἐν δὲ τῷ περιβλέπτῳ τρικλίνῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἵστατο ἑτέρα τράπεζα διὰ ἓξ καὶ τὰ ἐγγὺς ἀποκοπτὸν» (604,21), ἤτοι ἵνα παρακαθήσωσι τρία ἢ ἓξ πρόσωπα.

Τὸ πρῶτον χωρίον ὀρθῶς νοεῖ ὁ Reiske, ὅταν γράφῃ «tabula privata pro sedecim aut prope modum capitibus excipiendis» μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι παρανοεῖ τὴν φράσιν καὶ τὰ ἐγγὺς ἀποκοπτόν, ὅπερ σημαίνει καὶ ἐγγὺς τῆς τραπέζης αὐτῆς ἀποκοπτόν, ξεχωριστὸν τραπέζιον, ἐν ᾧ, ὡς ἐξακολουθεῖ τὸ κείμενον, «καθέζονται οἱ δεσπόται μετὰ τῶν μαγίστρων, ἀνθυπάτων, πατρικίων, ὀφφικιαλίων καὶ πρωτοσπαθαρίων, καθὼς τὸ τακτικὸν κλητορολόγιον διαγορεύει».

Ἐν ᾧ λοιπὸν ὁ R. ὀρθῶς νοεῖ τὸ πρῶτον χωρίον, παρανοεῖ τὰ δύο ἑπόμενα ὅταν, νομίζων ὅτι περὶ ἀριθμοῦ φαγητῶν, μίσσων, πρόκειται, μεταφράζῃ mensa privata pro tribus fere missibus καὶ mensa privata pro sex aut prope modum missibus.

Συμφώνως πρὸς τἀνωτέρω τὸ ἐν 451,4 λεγόμενον ὅτι ὁ βασιλεὺς ἀναχωρῶν εἰς ταξίδιον ἐκ τῆς βασιλευούσης «ἄχρι τοῦ συνοψίζεσθαι τὸν λαόν», ἤτοι ἕως ὅτου νὰ συγκεντρωθῇ ὁ στρατός, «ἠρίστα διὰ τριῶν, ἐδείπνει δὲ διὰ

1. Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, ΙΘ΄, 77.

δύο», συμφώνως, λέγω, πρὸς τἀνωτέρω, τὸ ἠρίστα διὰ τριῶν καὶ ἐδείπνει διὰ δύο δὲν σημαίνει trinis prandebat ferculis, cœnabat binis, ἀλλὰ παρεκάθητο εἰς τράπεζαν ἔνθα παρῆσαν κατὰ μὲν τὸ γεῦμα τρία πρόσωπα, δύο δὲ κατὰ τὸ δεῖπνον.

Θὰ ἦτο πολὺ βέβαια, ἂν ἡ ἑρμηνεία αὕτη τοῦ R. ἦτο ἀληθής, νὰ φαντάζεταί τις τράπεζαν εἰς ἣν οὐ μόνον ἕξ, ἀλλὰ καὶ δέκα καὶ ἓξ παρετίθεντο μίσσοι!

Σημειωτέα ἐνταῦθα ἡ σύνταξις τῆς προθέσεως διὰ μετὰ γενικῆς διὰ τριῶν καὶ διὰ δύο (451,4) καὶ πάλιν διὰ τριῶν (604,15). Τὴν σύνταξιν ταύτην, συνήθη ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, εὑρίσκομεν καὶ ἐν ἄλλῳ χωρίῳ τῆς βασιλείου τάξεως ἔνθα λέγεται ὅτι «τὰ δὲ ξενάλια τὰ τῷ βασιλεῖ φερόμενα *διὰ κριθῆς* παραλαμβάνει ὁ τοῦ στάβλου κόμης» (477,4). Καὶ ἡμεῖς θὰ ἐλέγομεν τὰ προσφερόμενα γιὰ κριθάρι τῶν ἀλόγων παραλαμβάνει ὁ κόμης τοῦ στάβλου.

Ὅταν συνελαμβάνετό τις ἐκτὸς τοῦ χαρακώματος, ἀγνοῶν τὸ σίγνον, ἤτοι τὸ σύνθημα, ἐδεσμεύετο καὶ ὡδηγεῖτο εἰς τὸν δρουγγάριον, ὅστις εἶχεν ἀναλάβει τὸν νυκτερινὸν τῆς ἀσφαλείας ἔλεγχον, καὶ συνεχίζει τὸ κείμενον «καὶ ὑπομιμνήσκεται περὶ τούτου ὁ βασιλεὺς καὶ εἴ τι κελεύει ἡ βασιλεία αὐτοῦ» (482,5). Ἐνταῦθα λείπει τὸ ῥῆμα γίγνεται: καὶ εἴ τι κελεύει ἡ βασιλεία αὐτοῦ γίγνεται.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν βασιλικῶν ταξιδίων λέγεται ὅτι οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες τοὺς μὴ προσελθόντας εἰς τὰς τάξεις των στρατιώτας «μετὰ τὸ ἀποβαλεῖν τὸν λαὸν» (448,4) ἔπρεπε νὰ συλλαμβάνουν καὶ νὰ κρατοῦν δεσμίους. Τὸ μετὰ τὸ ἀποβαλεῖν ὁ R. μεταφράζει διὰ τοῦ post illud temporis. Κυρίως τὸ μετὰ τὸ ἀποβαλεῖν τὸν λαὸν ἐνταῦθα σημαίνει μετὰ τὸ εἰσβαλεῖν τὸν στρατὸν εἰς τὴν ἐχθρικὴν χώραν.

Τὸν μέλλοντα νὰ προαχθῇ εἰς κουροπαλάτην «ἐπαίρει αὐτὸν ὁ πραιπόσιτος καὶ ἐξέρχεται εἰς ἐπισκοπὴν τῶν πατρικίων» (230,3). Ὁ R. μεταφράζει ad custodiam patriciorum egreditur. Ὀρθότερον ὁ Vogt (2,37) sous les régard des patrices. Ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία εἶναι: διὰ νὰ τὸν ἴδουν οἱ πατρίκιοι.

Κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἐνάρξεως τῶν ἱππικῶν ἀγώνων οἱ μέλλοντες ν' ἀγωνισθῶσιν ἡνίοχοι ἐπήγαινον εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν, ἥναπτον κηροὺς καὶ μετελάμβανον, εἶτα δ' ἀπήρχοντο εἰς τὸ ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ εὐκτήριον τῆς Θεοτόκου «καὶ οὕτως ἀνέρχονται εἰς τὸ ἁρματούριον καὶ *βάλλουσι χεῖρα φορεῖν*» (334,6). Τὴν τελευταίαν φράσιν ὁ R. μεταφράζει γενικῶς seque certamini parant. Ὁ Vogt (2,137), ἐπειδὴ ἀνωτέρω ἀναφέρεται ὅτι ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ οἱ ἡνίοχοι «ἅπτουσι τὰ κηρία αὐτῶν», παρανοῶν, μεταφράζει τὸ βάλλουσι χεῖρα φορεῖν διὰ τοῦ donnent leurs cierges? à emporter. Τὸ βάλλω κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους εἶχε

καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ἀρχίζω, π.χ. βάλλω χορεύειν = ἀρχίζω νὰ χορεύω [1].

Σήμερον «*βάλλω χέρι*» σημαίνει ἀρχίζω ἐργασίαν τινά, βάλλουσι λοιπὸν *χεῖρα φορεῖν*, οὕτω κατὰ διάστασιν καὶ οὐχί, ὡς ἔχει ὁ Κῶδιξ, *χειραφορεῖν*, σημαίνει ἀρχίζειν τὴν προετοιμασίαν.

Ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ ἐτελοῦντο, φυσικά, ἀγῶνες ἁρμάτων, κατὰ τὴν ἡμέραν ὅμως τοῦ *Βοτοῦ*, ἤτοι τὴν τρίτην Ἰανουαρίου, ἐγίνοντο καὶ ἀγῶνες δρόμου, «τὸ Βοτὸν πεζοδρόμιον», τὸ ὁποῖον σαφῶς διαστέλλεται τοῦ ἱππικοῦ.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀγῶνος τούτου συναντῶμεν ἐν τῷ κειμένῳ τῆς βασιλείου τάξεως δύο λέξεις, τὸ ῥῆμα *παραβαίνω* καὶ τὸ οὐσιαστικὸν *παραβατόν*, αἵτινες, ὡς μὴ σαφεῖς, δέονται ἑρμηνείας. Αἱ λέξεις φέρονται ἐν τοῖς ἑξῆς χωρίοις· «τῇ δὲ τοῦ Βοτοῦ ἡμέρᾳ τελεσθείσης τῆς κυλίστρας καὶ *παραβάντων* Βενέτων» (358,14), «κυλίει ὁ σιλεντιάριος ἐκ γ' καὶ οἷον ἂν μέρος *παραβῇ*» (360,20) καὶ πάλιν ὅταν ἀσθενήσῃ εἷς ἵππος τὸν ἀντικαθιστοῦν «ὁμοίως καὶ δείλης ἡ ἀκολουθία πᾶσα ὁμοία τῆς πρωϊνῆς γίνεται δίχα *τοῦ σφαιρίου τοῦ παραβάτου* (γρ. παραβατοῦ) καὶ τῆς συμφορᾶς τοῦ ἵππου τοῦ κακῶς ἔχοντος» (333,21).

Τὸ ῥῆμα *παραβαίνω*, ὅπερ ὀρθῶς ἔχει, σῳζόμενον σήμερον ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαίμονος καὶ κοινῶς *παραβγαίνω* λεγόμενον, σημαίνει ἀνθαμιλλῶμαι, ἀνταγωνίζομαι, κυριολεκτούμενον ἐπὶ ἀγῶνος δρόμου· εἶναι τὸ τῶν ἀρχαίων *παραθέω*.

Τὴν φράσιν οἷον ἂν μέρος παραβῇ ὁ R. ἑρμηνεύει διὰ τοῦ quæcumque factio exierit, ὁ δὲ Vogt (2,160) et quelleque soit la faction qui sorte. Ἀφ' ἑτέρου τὸ παραβάντων Βενέτων ὁ μὲν R. ἐν τῷ κειμένῳ μεταφράζει διὰ τοῦ cum Veneti transiissent, ἐν δὲ τῷ τόμῳ τῶν σχολίων (2,342) παρατηρεῖ· videtur idem significare atque ἐχόντων τὴν προτίμησιν aut potius παραβάντων est quum transiissent in cursu Veneti Prasinos per tres palmas seumissus· ὁ δὲ Vogt (2,158) l'urne ayant été tournée et les Bleus étant sortis, ἣν φράσιν ἑρμηνεύων ἐν τῷ τόμῳ τῶν σχολίων του (2,168) προσθέτει· on faisait tourner l'urne sans doute pour fixer la place des coureurs au départ.

Τὸ ἔχειν ἕνα δῆμον τὴν προτίμησιν δὲν σημαίνει, ὡς θέλει ὁ R., ὑπερτερεῖν [2] ἀλλ' ἁπλῶς ὅτι προκρίνεται, ἵνα ὁ ἰδικός του θεωρητὴς κυλίσῃ τὴν κυλίστραν, πβ. «εἶτα φέρουσιν ἀμφότεροι (= πάντες) θεωρητὴν ἕνα, οἷον μέρος ἔχει προτίμησιν ἵνα κυλίσῃ» (313,5).

---

1. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (PG, 93, 1708) καὶ ὁ Χρυσόστομος (PG, 59,566) εἶπε· βάλλω ἀρχήν, ἀντὶ τοῦ ἄρχομαι.

2. Τὰ διάφορα χωρία ἐν οἷς τὸ παραβαίνω (313,6· 317,5· 318,8· 319,9) μεταφράζει διὰ τοῦ præcipuam dignitatem habet ἢ præcipuam laudem habet ἢ superior habetur ἢ quæ reliquis antefertur.

Συμφώνως πρὸς τἀνωτέρω τὸ παραβάντων Βενέτων δὲν σημαίνει ἐξελθόντος τοῦ σφαιρίου τῶν Βενέτων, ἀλλὰ διὰ τῆς κληρώσεως ἐπιτυχόντων τῶν Βενέτων τὴν καλυτέραν θέσιν πρὸς τοποθέτησιν τῶν δρομέων των, ἤτοι πρὸς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν καὶ κατὰ τὰ τέσσαρα, πιθανῶς, βαΐα, καθ᾽ ἃ ἔμελλον νὰ τρέξουν οἱ δρομεῖς [1].

Συζήτησις ἐγένετο καὶ διὰ τὸ παραβατόν, λέξιν, ἣν καὶ τὰ Προδρόμεια ποιήματα ἀναφέρουσι, περὶ ἱπποδρομικῶν ἀγώνων προκειμένου. Ἐν αὐτοῖς λέγεται·

καὶ σὺ ἐκαθέζουν κι᾽ ἔβλεπες πῶς τρέχουν αἱ καροῦχαι
τίναν λαχαίνει τὸ δεμίς, ἐμὶς δὲ πάλιν τίναν
καὶ τίναν τὸ παραβατὸν καὶ τίναν τὸ τῆς πρόβας [2].

Ὁ Κοραῆς, ἀναφέρων τοὺς στίχους τούτους, λέγει ὅτι δὲν τοὺς ἐννοεῖ [3]. Ἂν τὸ παραβατὸν εἶναι ὀρθόν, παρατηρεῖ, πιθανὸν νὰ σημαίνῃ τὸν παραιβάτην, ἐπειδὴ δὲ ἄλλος κῶδιξ, ἀντὶ τοῦ παραβατόν, δίδει *βαράβατον*, προσθέτει· «ἂν τὸ βαράβατον προκριθῇ, ἴσως σημαίνει ἄλογον βαρβᾶτον». Οὐχὶ βέβαια ἐπιτυχῆ ταῦτα.

Τὸ παραβατὸν εἶναι ἡ διαδικασία περὶ τοῦ τίς κατὰ τὴν ἅμιλλαν τοῦ δρόμου θὰ προκριθῇ ἵνα λάβῃ τὴν εὐνοϊκωτέραν θέσιν [4], ἣν πρᾶξιν, περὶ ἱπποδρομιῶν προκειμένου, διὰ τοῦ *παραβιβασμὸς ἀλόγων* ἀποδίδει τὸ εἰς δημώδη γλῶσσαν κείμενον τῆς χρονικῆς διηγήσεως Νικήτα τοῦ Χωνιάτου [5], ὡς τὸ τῆς *πρόβας* εἶναι ἡ διαδικασία κατὰ τὸν προκριματικὸν ἀγῶνα.

Κατὰ τοὺς ἱππικοὺς ἀγῶνας ἐν Βυζαντίῳ οἱ ἡνίοχοι ἠγωνίζοντο πολλάκις *διβέρσιον*, ἀλλάζοντες δῆλα δὴ τοὺς ἵππους τοῦ νικητηρίου ἅρματος, ἵνα οὕτω δείξωσι τὴν ἡνιοχικήν των ἱκανότητα.

Περὶ τοῦ διβερσίου τούτου ὁμιλῶν Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἐν τῇ περὶ τῆς βασιλείου τάξεως ἐκθέσει του, λέγει ὅτι κατ᾽ αὐτὸ «ὁ ἀκτουάριος φέρει τοὺς δ′ ἡνιόχους, τοὺς ἐπιστάτας καὶ τοὺς θεωρητὰς [6] καὶ ἐπιτρέπει αὐτοῖς ποιῆσαι τὸ διβέρσιον... καὶ φέρουσιν οἱ ἡνίοχοι καὶ ἀντιπαραδι-

---

1. «Καὶ κυλίει τρίτον (ὁ θεωρητὴς) καὶ οἷον ἂν χαλάσῃ σφαιρίον εὐθέως ὁρίζουσι καὶ ὀνομάζουσιν τοὺς ἀριστεροὺς τῶν τεσσάρων βαΐων» (313, 13).

2. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα 1, 54, στίχ. 75, τοῦ κατὰ ἡγουμένων ποιήματος καὶ Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, III, 74α,β.

3. Περὶ τοῦ χωρίου τούτου, ὅπερ ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἀκατανόητον, βλέπε ὅσα ἐσημείωσα ἐν τῷ ἔργῳ μου Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. 3, 63.

4. Πβ. τὸ σφαιρίον τοῦ παραβατοῦ (333, 21).

5. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικὴ διήγησις, 363, 15.

6. Θεωρητὴς εἰς τοὺς ἱππικοὺς ἀγῶνας ἐλέγετο ὁ ὑπάλληλος ὁ ἐποπτεύων ἂν τὰ τοῦ ἀγῶνος ἦσαν ἐν τάξει καὶ δὲν συνέβη δόλος τις.

δοῦσι (= ἀνταλλάσσουσι) τοὺς ἵππους καὶ τοὺς ὑπουργοῦντας ὡς γνωρίζοντας τάς τε ἕξεις καὶ τὰ *κατάθηκα* αὐτῶν» (336,7,15).

Τὰ κατάθηκα ταῦτα, περὶ ὧν εὐθὺς κατωτέρω ὁ λόγος, ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς εἰς δύο ἄλλα χωρία λέγει *κάθηκα*· «ἐὰν δὲ ἀντιπαραδιδόντες οἱ τέσσαρες ἡνίοχοι τὰ ἅρματα μὴ ἀντιπαραδώσουσι τοὺς ἀφετοθυρανοίκτας μηδὲ τοὺς θεωρητὰς εἰς τὰ *κάθηκα*» (337,6), κατὰ τὴν ὥραν δηλ. τῶν καθήκων· καὶ πάλιν· «οἱ θεωρηταὶ πρὸς συνήθειαν κατὰ ἱπποδρομίαν παρίστανται καὶ τὰ *κάθηκα* ἀλλήλων τηροῦσι διὰ καιρὸν διβερσίου» (337,10).

Πρὸς ὀρθὴν ἑρμηνείαν τῆς λέξεως κάθηκα νομίζω ὅτι βοηθεῖ καὶ πάλιν ἡ νέα Ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐν ᾗ σῴζεται αὕτη. Νῦν λοιπὸν παρὰ τοῖς Τραπεζουντίοις καὶ τοῖς ἐκ Ματσούκας τοῦ Πόντου ὁρμωμένοις ἡ λ. *κάθηκα* σημαίνει τὰ *καθήκοντα*, παρὰ τὸ ἀρχαῖον καθήκειν = ἁρμόζειν, προσήκειν, καὶ ὅ,τι τις θὰ ἐχρειάζετο ἢ θὰ ἤθελε.

Κατὰ ταῦτα τὰ κάθηκα τῶν ἵππων, τὰ ὁποῖα γνωρίζουσιν οἱ ὑπουργοῦντες, εἶναι ὅ,τι χρειάζεται διὰ τοὺς ἵππους, ὁ τρόπος τῆς περιποιήσεως αὐτῶν, οἱ δὲ θεωρηταὶ κατὰ τοὺς ἱπποδρομικοὺς ἀγῶνας τηροῦσιν, ἤτοι ἐποπτεύουσι [1], τὰ κάθηκα ἀλλήλων, ἤτοι, ἂν οἱ ὑπουργοῦντες τηροῦσι καὶ ἐκπληρώνουσι τὰ καθήκοντά των [2].

Δι᾿ αὐτὸ φρονῶ ὅτι πολὺ πρὸς τὸ ὀρθὸν ἐπλησίασεν ὁ Reiske ἑρμηνεύων τὸ κάθηκα τῶν ἵππων διὰ τοῦ rationem eos tractandi [3], δὲν τυγχάνει δὲ τοῦ ὀρθοῦ ὁ Ξανθουδίδης ἑρμηνεύων τὸ ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ κάθηκα διὰ τοῦ σκεύη ἐξαρτύσεως [4].

Προσθετέον ὅτι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ νῦν δέ, ὑπάρχει καὶ ἑτέρα λέξις *κάθοικα*, δηλοῦσα τὰ οἰκιακὰ σκεύη, προερχομένη ὅμως ἐκ φράσεων οἷαι «τὰ κατ᾿ οἶκον σκεύη» [5], «σκεύη τὰ κατ᾿ οἰκίαν χρήσιμα» [6], «ἡ κατ᾿ οἶκον κατασκευή», δι᾿ ὃ καὶ διὰ τοῦ οι γραπτέα.

Περὶ φορεμάτων ὄντος τοῦ λόγου, ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφέρονται «ἱμάτια

---

1. Τὸ τηρεῖν ἐν τῇ φράσει τηροῦσι τὰ κάθηκα ἀλλήλων κεῖται ἀντὶ τοῦ ἐπιτηρεῖν, ἐπιβλέπειν.

2. Ὁ Vogt, 2,140, ἑρμηνεύει gardent leurs fonctions.

3. Δὲν ἑρμηνεύει ὅμως ὁ ἀνὴρ ὀρθῶς καὶ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ ἕξεις διὰ τοῦ qualitatem· ἕξεις εἶναι αἱ consuetudines, αἱ συνήθειαι τῶν ἵππων. Ὁ Vogt (2, 139) μεταφράζει le caractère des chevaux et leurs fonctions. Ὁ Στ. Ψάλτης (Grammatik der byzantinischen Chroniken, 107,362, φρονεῖ ὅτι ὁ ἀρχικὸς τύπος ἦτο κατάθηκα, παρὰ τὸ ἀκαταχώριστον ἐν τοῖς λεξικοῖς ἐπίθετον κατάθηκος, τὸ ὁποῖον πάλιν πρὸς τὸ θήκη συνδέει. Οὕτω ὅμως δὲν νοεῖται ἡ λέξις.

4. Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἀποκατάστασις δύο χωρίων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν, 80).

5. Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκριτικά, 1,74 (67,4· Hercher).

6. Πολυδεύκους, Ὀνομαστικ., 10,10,11.

δίσχιστα» (469,15) ἀποστελλόμενα ὑπὸ τοῦ βασιλέως ὡς δῶρα εἰς ἐθνικούς, καὶ πάλιν ἱμάτια δίσχιστα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ βασιλέως διδόμενα εἰς στρατηγοὺς καὶ κλεισουράρχας (470,20). Τὰ δίσχιστα ταῦτα ὁ R. ἑρμηνεύει διὰ τοῦ vestimenta bis fissa καὶ περαιτέρω, ἐπιθυμῶν νὰ διασαφηνίσῃ τὴν λέξιν, προσθέτει· in pectore scilicet et dorso.

Τὰ καὶ ἐν 470,19 καὶ 473,9 ἀναφερόμενα δίσχιστα ἱμάτια δὲν εἶναι τὰ ἐσχισμένα κατὰ τὸ στῆθος καὶ τὰ νῶτα, ἀλλὰ τὰ ἐσχισμένα ἀπὸ τῶν γλουτῶν μέχρι μέσου ἑκατέρου μηροῦ.

Ἤδη ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ ὀνειροκριτικῷ του (115,23) ἀναφέρει δίσχιστον ἱμάτιον· «γυνὴ ἐὰν ἴδῃ ὅτι περιεβάλετο ἀνδρείαν στολὴν ἄνευ δισχίστου ἱματίου». Μετὰ ταῦτα ὁ Ι. Τζέτζης [1] ὁμιλεῖ διὰ «διεσχισμένον ἱμάτιον ὃ καλοῦμεν ἐπιλώρικον», βραδύτερον δὲ καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης διὰ στολὰς «ἐξάλλους ὅσαι περὶ γλουτὸν καὶ μηροὺς καταβαίνουσαι διασχίζονται» [2], τὸ εἰς τὴν δημώδη δὲ κείμενον αὐτοῦ (ἐν 432,7) ὁμιλεῖ διὰ «ροῦχον σχιστὸν μέχρι καὶ τῶν γονάτων». Τοιοῦτον δ' ἦτο καὶ τὸ ἀνωτέρω ἐκ τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ μνημονευθὲν «ἐπιλώρικον καστόριν» [3].

Ὁ πρόεδρος τῆς συγκλήτου λέγεται ὅτι ἐν ταῖς κοιναῖς ἡμέραις φορεῖ σκαραμάγγιον ὀξὺν πρασινοτρίβλαττον καὶ *κατακοίλιον* καὶ ροήσιον ἔχον ἐξαβούλλιν, χρυσᾶ περιορνευμένη διὰ χρυσῶν θετῶν καὶ κισσοφύλλων μικρῶν (442,2).

Τὸ χωρίον εἶναι ὄντως τεταραγμένον καὶ ἔχει ἀνάγκην καὶ διορθώσεως καὶ ἑρμηνείας. Ἐν πρώτοις τὸ κατακοίλιον *καὶ* ροήσιον, ἐξοβελιζομένου τοῦ καί, ἀναγνωστέον *κατακοίλιον ροήσιον*, τὸ δὲ χρυσᾶ περιορνευμένη, *χρυσῷ περιωρνευμένον*. Εἶναι δὲ ροήσιον τὸ ἄλλως *ροῆς* ἢ *ρόαιον* λεγόμενον, τὸ ἔχον δῆλα δὴ χρῶμα τοῦ καρποῦ τῆς ροιᾶς, ἥτις καὶ *ροὰ* ἐλέγετο [4].

Τὸ κατακοίλιον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται καὶ ἐν 441,3, ὁ R. μετέφρασεν ἐν τῷ κειμένῳ ventrale, ἑρμηνεύων ὅμως τὴν λ. ἐν τοῖς σχολίοις (2,472) γράφει· «credo κατακοίλιον ventrale fuisse vestis genus quod pectus ambit et in ipsis inguinibus desinit».

Κατακοίλιον, ὅπως καὶ ὁ Salmasius ἤκασε, γράψας lata fascia ventri præcingenda, εἶναι ἁπλούστατα ζώνη τὴν κοιλίαν περιβάλλουσα [5]. Αὕτη, τὸ τοῦ ἐδίκτου τοῦ Διοκλητιανοῦ *κοξάλιον* [6] ἀντικαθιστῶσα, περιγράφεται ὡς

---

1. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας, 534.
2. Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικὴ διήγησις, 182,18.
3. Στίχ. 736, χειρ. Κρυπτοφέρρης.
4. Βλ. ὅσα ἐσημείωσα ἐν τῷ ΙΘ' τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντ. Σπουδῶν, σ. 110.
5. Σήμερον *κατρακοίλι*, κατακοίλιον δῆλα δή, ἐν Δαρδανελλίοις λέγεται τμῆμα ἰχθύος ἐλλειψοειδὲς ἀπὸ τὸ περὶ τὴν κοιλίαν μέρος ἀποκοπτόμενον, ἐν Κρήτῃ δὲ τὸ ἐπίρρημα *κατάκοιλα* σημαίνει ἀκριβῶς κατὰ τὴν κοιλίαν.
6. Mommsen-Blümner, Der maximaltarif des Diocletian, 27,2,5.

«ζώνη διάλιθος, ἁλουργὴς» (440,15). Ἑξαβούλλιν καταχοίλιον εἶναι τὸ ἔχον ἓξ βούλλας, ἓξ κυκλικὰ κοσμήματα, πιθανὸν ἐκ μαργαριτῶν, περιωρνευμένον, ἤτοι ἔχον κατὰ τὴν ᾤαν χρυσᾶ θετὰ καὶ μικρὰ κισσόφυλλα.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ κισσόφυλλα, λέγομεν ὅτι αὐτὰ ἦσαν κοσμήματα συνήθως ἐνυφαινόμενα. Ὁ Χρυσόστομος (PG, 58,501) ὁμιλεῖ διὰ τοὺς κισσοὺς τοὺς «ἀπὸ τῶν ὑφασμάτων περιεργαζομένους», κατὰ δὲ τὸν Πορφυρογέννητον (Ἔκθ., 440,17), τοῦ προέδρου τῆς συγκλήτου ἡ χλαμὺς ἦτο περιωρνευμένη «ἐκ ταβλίων δύο χρυσοπάστων καὶ κισσοφύλλων μικρῶν».

Ἐκστρατεύοντος τοῦ βασιλέως, ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης, πλὴν ἄλλων ἐπιτραπεζίων σκευῶν, ἐτοποθετοῦντο καὶ «ὀρθομίλια ὁλόχρυσα δύο» (473,8).

Ἐπιθυμῶν ὁ R. νὰ ἑρμηνεύσῃ τί ἦσαν τὰ ὀρθομίλια, παρατηρεῖ· «orthomilia seu pyramides quales lancibus ad occultandas dapes super imponuntur».

Ὡς ἀλλαχοῦ ἐδήλωσα [1], ὀρθομίλια εἶναι δοχεῖα μετάλλινα πρὸς ἐναπόθεσιν, πιθανῶς, θερμοῦ ὕδατος, ὀρθοῦ μιλίου σχῆμα ἔχοντα, ἤτοι κιονίσκου εὐρυτέρου κατὰ τὴν βάσιν καὶ στενοτέρου κατὰ τὴν κορυφήν, πάντως εὐρυχώρου, ἀφ᾽ οὗ σήμερον πρὸς *θρομίλι* (= ὀρθομίλι) παραβάλλεται τὸ παχύσαρκον ἄτομον.

Κατὰ τὴν μετάβασιν τῆς Αὐγούστης εἰς τὸ λουτρόν, τὴν τρίτην ἀπὸ τοῦ γάμου της ἡμέραν, λέγεται ἐν τῇ ἐκθέσει ὅτι ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἐβάδιζον δύο αὐλικαὶ κυρίαι καὶ ὄπισθεν ἤρχετο ἡ παρακαθίστρια, κρατοῦσαι καὶ αἱ τρεῖς *ῥοδίωνας* διαλίθους [2].

Τὸ ῥοδίωνες τοῦτο ὁ Reiske μεταφράζει poma Punica, ἣν γνώμην ἀποδέχονται ὅ τε A. Rambaud [3] καὶ ὁ J. Ebersolt, ὅστις φρονεῖ ὅτι τὰ μῆλα ταῦτα ἦσαν σύμβολα ἔρωτος [4], ἐν ᾧ ὁ Sophocles, ἐν τῷ λεξικῷ του, δέχεται ὅτι ῥοδίωνες εἶναι καρποὶ ῥοιᾶς.

Σήμερον οἱ ἐκ Βιθυνίας *ῥόδι* λέγουσιν ὕφασμα ἐρυθροῦ χρώματος, ὅπερ *ῥοδὶ* λέγουσιν οἱ Ῥόδιοι καὶ οἱ ἐκ Κρήνης καταγόμενοι, *ῥοδιανὸς* δ᾽ ἐν Αἴνῳ, *ῥοδα̤νὸς* ἐν Πόντῳ, *ῥοδινὸς* ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ *ῥουδὶς* ἐν Χίῳ καὶ Κύθνῳ [5] λέγεται ὁ ἔχων τὸ χρῶμα ῥόδου, ἐν Χιακῷ μάλιστα ἐγγράφῳ τῶν

---

1. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, 5,161.
2. Ἔκθεσις, 216, 2.
3. A. Rambaud, Empereurs et imperatrices d'Orient (Revue de deux mondes, 103 (1891), 835).
4. J. Ebersolt, Ἔνθ' ἀν., 32.
5. Α. Πασπάτη, Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον, ἐν λ. *ῥουδί*. Α. Βάλληνδα, Κυθνιακά, 141.

ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀναφέρεται καὶ *ἐρουδιὰ* καμιζόλα, ἤτοι ἐρυθρόχρους [1], καὶ κάλτσες *ρουδιάταις* ἐν Μηλίῳ ἐγγράφῳ τοῦ 1742 [2]. Τέλος *ροδία* ἐν Μάνῃ καλεῖται ἀγελὰς ἔχουσα ρόδινον τρίχωμα. Κατὰ ταῦτα ροδίωνες ἦσαν ὑφάσματα ἢ φορέματα ρόδου χρῶμα ἔχοντα.

Ἐκστρατεύοντος τοῦ βασιλέως, ὁ εἰδικὸς ἔπρεπε νὰ παραλάβῃ ἐκ τοῦ κοιτῶνος (ταμείου), χάριν δώρων πρὸς ἐθνικούς, ἱμάτια λωρωτά, μεταξωτὰ «ἐξ ἀγορᾶς ἀπὸ τοῦ φόρου *δεκάλια, ἐννάλια, ὀκτάλια, ἑπτάλια* καὶ *ἑξάλια*» (473,6).

Ἐν σελίδι 662,7 τοῦ αὐτοῦ κειμένου ἀναφέρονται ἐσωφόρια φορέματα *ὀκτάλια* καὶ πάλιν ἐν σελίδι 678,1 ἱμάτια ἐσωφόρια *ὀκτάλια* καὶ *ἑπτάλια* καὶ τουβία, καλύμματα δῆλα δὴ τῶν κνημῶν, μὲ ἐσωφόρια *δεκάλια, ὀκτάλια* καὶ *ἑπτάλια.*

Σήμερον εἰς τὴν ὑφαντικὴν τὰ νήματα, ἀναλόγως τοῦ πάχους των, χαρακτηρίζονται μὲ ἀριθμούς· ὑπάρχουν λοιπὸν νήματα *ἑξάρια* (ἑξάλια), *ἑφτάρια* (ἑπτάλια), *ὀχτάρια* (ὀκτάλια) κτλ. Χρησιμοποιοῦνται μάλιστα πανταχοῦ καὶ εἰδικὰ κτένια (πεντάρια – ἑξάρια – ἑφτάρια – ὀχτάρια), ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω ἀριθμοὺς νήματα. Ἐννοεῖται δ' ὅτι, ὅσον μικρότερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τοῦ νήματος, τόσον παχύτερον εἶναι τοῦτο.

Φορέματα λοιπὸν ἑξάλια, ἑπτάλια, ὀκτάλια κτλ. εἶναι τὰ ὑφασμένα μὲ νήματα ἕξ, ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ ἀριθμῶν.

Κατὰ τὴν ἐπίσημον μετάβασιν τῶν βασιλέων εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὸν τρίκλινον τῶν ἐκσκουβίτων, ὁπόθεν οὗτοι θὰ διήρχοντο, ἵσταντο· «τὰ εὐτύχια καὶ τὰ ἕτερα σκῆπτρα πρὸς δὲ τούτοις τὰ σκεύη τῶν προτηκτώρων καὶ *σινατώρων* καὶ τὰ σκεύη τῶν δρακοναρίων» (11,20).

Τὸ σινατώρων ὁ R. μεταφράζει διὰ τοῦ senatorum παρατηρῶν ἐν τῷ τόμῳ τῶν σχολίων (2,81) quales fuerint senatores mihi non constat: videtur genus aliquid militiæ palatinæ ostensualis notare et non valde honesti ordinis. Ὁ Vogt (1,81) μεταφράζει ἁπλῶς signatores.

Signum καὶ *σημεῖον*, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἐλέγετο καὶ τὸ διὰ πεπυρακτωμένης σφραγῖδος γινόμενον σημεῖον πρὸς ἀναγνώρισιν. Οὕτως ἐσφραγίζοντο εἰς τὴν καπούλαν μὲ βασιλικὴν σφραγῖδα τὰ ὑποζύγια τὰ μέλλοντα νὰ χρησιμοποιηθοῦν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν (459,17), οἱ δὲ στρατιῶται εἰς τὴν χεῖρα, ἵνα ἀναγνωρίζωνται. Ὁ Χρυσόστομος σχετικῶς γράφει (PG, 61,418)· «καθάπερ γὰρ στρατιώταις σφραγίς, οὕτω καὶ τοῖς πολλοῖς τὸ πνεῦμα ἐπιτίθεται, κἂν λιποτακτήσῃς, κατάδηλος γίνῃ πᾶσιν» [3].

---

1. Α. Πασπάτη, Ἔνθ' ἀν., 156.
2. Ἰωσὴφ Χατζιδάκι, Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, 332.
3. Καὶ ὁ R., 2,496, παρατηρεῖ· milites quoque cauterium in manu accipiebunt.

Οἱ τὸ signum τοῦτο ἐπιθέτοντες ἦσαν οἱ signatores ἢ *σινάτωρες* ἀνήκοντες, πιθανώτατα, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν βασιλικῶν στάβλων. Οἱ σινάτωρες οὗτοι, *σενάτωρες* εἰς τὰ Βασιλικὰ (6,1,59) καλούμενοι, εἶχον σχέσιν μὲ τὸν στρατόν, ἀφ' οὗ ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ λέγεται· «οἱ κόμητες τῶν σχολῶν μηκέτι τοὺς καλουμένους *σενάτωρας* ἢ *δουκινάτωρας* τυπτέσθωσαν ἢ καταβιαζέτωσαν, ἀλλ' εἴ τι δυσχερὲς πταίσουσι ἐπὶ τὸν μάγιστρον ἀναφερέτωσαν».

Ἀλλαχοῦ (11,20,21) ἀναφέρονται τὰ σκεύη, ἤτοι αἱ σημαῖαι, τῶν σινατώρων μετὰ τῶν προτηκτώρων καὶ δρακοναρίων.

Κατὰ τὸ βοτὸν πεζοδρόμιον ἀναφέρεται ὅτι οἱ δρομεῖς *ἀπολακτίζουσιν* (358,5· 360,7), πρὸς δὲ μνημονεύεται καὶ ὁ *ἀπολακτισμὸς* τῶν δρομέων (358,4).

Τὸ ἀπολακτίζουσιν ὁ R. μεταφράζει ὀρθῶς citato gressu cursores procurrunt, τὸ ἀπολακτισμὸς δὲ διὰ τοῦ quando cursores cito procurrunt, ἐν ᾧ ὁ Vogt τὸ μὲν ῥῆμα μεταφράζει διὰ τοῦ les coureurs se précipitent, τὸ δ' οὐσιαστικὸν διὰ τοῦ départ des coureurs (2,158).

Συζητῶ τὰς λέξεις, διὰ νὰ ἑρμηνεύσω τὴν χρῆσιν τοῦ λακτίζειν. Οἱ δρομεῖς εἶναι ἕτοιμοι πρὸς ἐκκίνησιν, ἔχουν κάμψει τὰ γόνατα καί, μὲ τὸν δεξιὸν πόδα πρὸς τὰ ὀπίσω, ἀναμένουν νὰ δοθῇ τὸ σημεῖον τῆς ἐκκινήσεως. Ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κίνησιν ἦτο δυνατὸν ὁ πρὸς τὰ ὀπίσω τεταμένος πούς νὰ παρασύρῃ τὸν δρομέα πρὸς τὰ ὀπίσω, διὰ τοῦτο ἦτο ἀνάγκη νὰ ἔχῃ οὗτος ὑποστήριγμα ἐμποδίζον τὴν πρὸς τὰ ὀπίσω φορὰν τοῦ ποδός. Τοῦτο τὸ ὑποστήριγμα κατὰ τὴν ἐκκίνησίν του ὁ δρομεὺς καὶ ἐλάκτιζε.

Ὁ βασιλεὺς κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ βρουμαλίου του, τῆς ὀνομαστικῆς δῆλα δὴ ἑορτῆς του, ὥρισε νὰ δίδωνται «τοῖς μὲν μαγίστροις ἀνὰ χασδίου βηλαρίου ἑνός, τοῖς δὲ πρωτοσπαθαρίοις ἀνὰ μιλιαρησίων ρκ' καὶ ἀνὰ μολχαμίου βηλαρίου α'» (607,7,10).

Ἐνταῦθα τρία τινὰ ἑρμηνευτέα· α') τὸ βηλάριον, β') τὸ μολχάμιον καὶ γ') τὸ χάσδιον βηλάριον.

Διὰ τὸ βηλάριον ὁ R. παρατηρεῖ (2,713) dubito sitne nomen proprium an appellativum idemque cum villoso et villo *non a velo derivanda* καί, τὴν πρώτην του εἰκασίαν ἀποδεχόμενος, τὸ χασδίου βηλαρίου μεταφράζει διὰ τοῦ pannus a serico villoso. Καὶ ὅμως ὅ,τι ἀπορρίπτει αὐτὸ εἶναι τὸ ὀρθόν.

Τὸ βηλάριον, παρὰ τὸ velum παραγόμενον, velarium, σημαίνει ὁλόκληρον τὸ ἐν τῷ ὑφαντικῷ ἱστῷ ὑφανθὲν ὕφασμα, κοινῶς νῦν τόπι παννί, τὴν σημασίαν δὲ ταύτην ὡς *βηλάρι* ἔχει σήμερον ἡ λ. πολλαχοῦ [1].

---

1. Τὰ βηλάρια ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τὰ ῥοῦχα ἐν κατωϊταλικῷ ἐγγράφῳ ΙΒ' αἰῶνος, T r i n c h e r a, Syll., 130.

Ὡς πρὸς τὸ μολχάμιον, λέξιν Ἀραβοπερσικήν, ὀρθῶς λέγεται (2,716) ὅτι εἶναι πολυτελὲς Σαρακηνικὸν ὕφασμα molcham. Τὸ μολχάμιον τοῦτο ὁ Καισαρείας Ἀρέθας, σχολιάζων τὰ τοῦ Φιλοστράτου εἰς τὸν Βίον Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως (IV, 21), παραβάλλει πρὸς τοὺς κροκωτοὺς τῶν ἀρχαίων χιτῶνας προσθέτων εἰς τὸ τοῦ κειμένου «κροκωτοὶ δ᾽ ὑμῖν καὶ ἁλουργία καὶ κοκκοβαφία τοιαύτη πόθεν ;» «οἶμαι δὲ ἃ νῦν φασι μεχλάμια τὰ μάλιστα κρόκινα ταῦτα εἶεν» [1].

Τὸ χάσδιον ὁ R. θεωρεῖ ὡς ἀντιπροσωπεῦον τὸ ὕφασμα τὸ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἑξάμιτον λεγόμενον (2,712), ὑφ᾽ ἡμῶν δὲ βελοῦδον.

Τὸ χάσδιον ἦτο ὕφασμα ὑφαινόμενον ἐκ τριχῶν κυνοποτάμου, ἤτοι κάστορος, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ ὀνειροκριτικῷ του, ἐν ᾧ ἀναγινώσκομεν· «εἰ δὲ ἴδῃ τις τὸ τοιοῦτον (καβάδιν) ὅτι χάσδιον ἦν, εὑρήσει πλοῦτον ἐξ ἀνδρῶν πονηρῶν διὰ τὸ ἐξ ἐρίου κυνοποτάμου εἶναι αὐτό», «τὰ δὲ ἀπὸ ἐρίου κάστορος ἤτοι χάσδια λωρωτὰ» (115,4· 170,13). Κατεσκευάζοντο δ᾽ ἐξ ἐρίου κάστορος σκαραμάγγια καβάδια ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἑξῆς χωρίου ταῦ αὐτοῦ ὀνειροκριτικοῦ· «ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἐφόρει καβάδι τὸ λεγόμενον σκαραμάγγιον σηρικὸν... εἰ δὲ ἴδῃ τις τὸ τοιοῦτον ὅτι χάσδιον ἦν εὑρήσει πλοῦτον ἐξ ἀνδρῶν πονηρῶν» [2] (115,3).

Τὰ χάσδια, ὧν μνεία γίνεται καὶ μεταγενεστέρως [3], ὡς ἐξ ἐρίου κάστορος κατασκευαζόμενα, ἐλέγοντο καὶ καστόρια.

Σκαραμάγγιον καστόριον ἀναφέρει ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ ἐκθέσει του (438,10), φέρεται δὲ καὶ ἐν τῷ ἔπει τοῦ Διγενῆ (στίχ. 736 χειρ. Κρυπτοφέρρης)· ἐπιλώρικον καστόριν. Ὁ R. (2,438,10), τοῦ λόγου ὄντος περὶ τοῦ καστορίου σκαραμαγγίου, ὅπερ ἐφόρει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, δέχεται ὅτι καστόρια ἦσαν τὰ φορέματα τὰ ἔχοντα ὡς ὑπόρραμμα δέρμα κάστορος, φέρων πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης του τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ Ἡροδότου (Δ΄, 108)· «ἐν ταύτῃ ἐνυδρίδες ἁλίσκονται καὶ κάστορες καὶ ἄλλα θηρία τετραγωνοπρόσωπα τῶν τὰ δέρματα περὶ τὰς σισύρας περιρράπτονται».

Τὰ ἀνωτέρω ὅμως χωρία «εἰ δὲ ἴδῃ τις τὸ τοιοῦτον (καβάδιν) ὅτι χάσδιον ἦν» (115,4), τὸ ὑπὸ τὴν ἐπικεφαλίδα περὶ ἱματίων λωρωτῶν «τὰ δὲ (ἱμάτια) ἀπὸ ἐρίου κάστορος, ἤτοι χάσδια λωρωτὰ» (170,13), «εἰ δὲ ἴδῃ τις ὅτι ἐνεδύετο χάσδιον» (180,10), «ὁ βασιλεὺς βαλὼν σκαραμάγγιον καστόριν» (438,11), οὐδεμίαν ἀφίνουν ἀμφιβολίαν ὅτι περὶ φορέματος καὶ οὐχὶ ὑπορράμματος πρόκειται.

---

1. Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφία, 4, 264).

2. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Β΄ II, 25.

3. Ἐν κατωϊταλικῷ ἐγγράφῳ ΙΔ΄ αἰῶνος ἀναφέρεται ἐπιτραχήλιον χάσδιον (Σπ. Λάμπρου, Ὀκτὼ ἀνέκδοτα ἔγγραφα (Ν. Ἑλληνομν., 7,40) καὶ ἐν τῇ Θησηΐδι δὲ τοῦ ΙϚ΄ αἰῶνος πάλιν (στίχ. 1438) χάσδια χρυσορράντιστα ἀναφέρονται.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ αὐτῇ ἂς λεχθῇ ὅτι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους καστόριον ἐλέγετο καὶ εἶδος βαφῆς [1], περὶ καστοριζούσης δὲ βαφῆς φορεμάτων γίνεται λόγος ἐν Βερολινίῳ κώδικι 149, ΙϚ′ αἰῶνος (φ. 146α) [2].

Ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν τάφων τῶν βασιλέων τῶν ὄντων ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἀναφέρεται λάρναξ σταταραία (γρ. σταταρέα), ἐν ᾗ ἀπόκεινται Κοσμὼ καὶ Εἰρήνη, ἀδελφαὶ Καβαλλίνου (645,12).

Ὁ R. ἀφ' ἑνὸς ὁμολογεῖ ὅτι ἀγνοεῖ τὴν σημασίαν τῆς λέξεως σταταρέα (2,769), παρασυρόμενος δ' ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῇ λάρνακι εἶχον ἀποτεθῆ πλείονα τοῦ ἑνὸς σώματα καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν 647,18 μνημονεύεται σταταραία (γρ. σταταρέα), ἐν ᾗ ἀπέκειτο ἡ μακαρία Θεοδώρα ἡ τοῦ Θεοφίλου γυνὴ καὶ αἱ τρεῖς θυγατέρες αὐτῆς Θέκλα, Ἀναστασία καὶ Πουλχερία, μεταφράζει τὸ σταταρέα διὰ τοῦ conditorium plurium corporum capax.

Σήμερον στατὸ σπίτι ἐν Ἠπείρῳ λέγεται οἴκημα μὴ ἔχον ὑπόγειον, σταταρέα λοιπὸν εἶναι ἡ λάρναξ ἡ ἀμέσως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀκκουμβῶσα χωρὶς κάτωθεν αὐτῆς νὰ ὑπάρχῃ ὑπόγειος χῶρος [3].

Κατὰ τὴν προέλευσιν ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τοῦ ἁγίου Δημητρίου λέγεται ὅτι οἱ δεσπόται, διερχόμενοι διὰ μέσου τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου, «ἔρχονται καὶ ἵστανται ἐν τῷ ἐκεῖσε *τετρασέρῳ*, εἰσδεχόμενοι τὴν τοῦ Εὐαγγελίου ἀνάγνωσιν» (124,13).

Ἡ λ. τετράσερον ἀναφέρεται καὶ ἄλλην μίαν φορὰν προκειμένου περὶ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ ναοῦ τοῦ μάρτυρος Παντελεήμονος. Τότε πάλιν λέγεται ὅτι οἱ βασιλεῖς «διέρχονται διὰ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ βήματος ἀριστεροῦ μέρους καὶ ἐν τῷ ἐκεῖσε *τετρασέρῳ* εἰσέρχονται» (561,15).

Ὁ R. διὰ τὴν λ. τετράσερον ὀρθῶς παρατηρεῖ ἐν τῷ τόμῳ τῶν σχολίων (2,217) tetraseron videtur idem cum τετραθύρῳ vel τετραπόρτῳ fuisse, περαιτέρω δὲ προβαίνων, ἐπεξηγεῖ τὸ τετράσερον διὰ τοῦ cellam quatuor seris munitam (561,15).

Ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι περιπεπλεγμένα· ἀφ' ἑνὸς γίνεται λόγος περὶ οἰκοδομήματος ἔχοντος τέσσαρας θύρας, ἀφ' ἑτέρου δ' ἔχοντος μίαν θύραν μὲ τέσσαρας ὀχεῖς κλειομένην, ἣν ἑρμηνείαν ἀναφέρων ὁ Vogt ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τῶν σχολίων του (1,141) γράφει· Faut il voir un édifice qui avait pour le fermer quatre verrous ? C'est assez peu probable.

Οἰκοδομήματα μὲ πλείονας θύρας ἔχομεν μνημονευόμενα κατὰ τοὺς Βυ-

---

1. Καστόριον· εἶδος βαφῆς ἀπὸ τῆς κογχύλης, Σουΐδας ἐν λ.
2. Catalogus codicum astrologorum Græcorum, VI, 38.
3. Ἔπιθι ὅσα περὶ τῆς λ. σταταρέα γράφει ὁ L. Petit ἐν Izstvjestija 6,145.

ζαντινοὺς χρόνους. Πβ. τὸ τῶν ἐκκλησιῶν *τρίβηλον* καὶ τὸ κονσιστώριον τρεῖς πύλας ἔχον (84,14)· τετράπυλον δ' οἰκοδόμημα μᾶς εἶναι γνωστὸν ἐξ ἐπιγραφῶν χριστιανικῶν χρόνων καὶ παπύρων [1]. Ser(r)a καὶ ser(r)aculum ἐλέγετο, ὡς γνωστόν, Λατινιστὶ ὁ ὀχεύς, ὁ μάνδαλος ὁ τὴν θύραν κλείων [2]· ἐφ' ὅσον λοιπὸν εἰς τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ὑπῆρχον τέσσαρες θύραι, ἑκάστη δ' αὐτῶν ἐκλείετο μὲ μίαν σέρραν, τοῦτο ἦτο ἁπλούστατα τετράσερον. Δὲν νοεῖται ἄλλως τε, ἂν μίαν εἶχε θύραν, διατί αὕτη θὰ ἐκλείετο μὲ τέσσαρας ὀχεῖς.

Κατὰ τὴν προέλευσιν, ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῆς Ὑπαπαντῆς, λέγεται ὅτι μέλλοντος τοῦ βασιλέως νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὸν νάρθηκα τῆς ἁγίας Σοφίας «ἵστανται ὀρφανὰ καὶ ὑπερεύχονται», «ἐλθόντες δὲ ἐξ ἴσου ἐν τῷ *στυρακίῳ* ὅ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης, προσκυνήσαντες καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, ὁ μὲν πατριάρχης ἀπέρχεται ἐν τῷ μεγάλῳ ναῷ τοῦ ἐκτελέσαι τὴν θείαν λειτουργίαν, ὁ δὲ βασιλεὺς διὰ τοῦ *στυρακίου* ἀνελθὼν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ ἅπτει ἐκεῖσε κηροὺς (151,14 ἑξ.).

Τὸ στυράκιον ὁ Reiske ἀποδίδει ἁπλῶς διὰ τοῦ styracium, ὁ δὲ Vogt (1,140), ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς λέγει ὅτι ἡ λέξις δηλοῖ, πιθανῶς, κλίμακα ἔχουσαν ἰδιάζον σχῆμα, προσθέτει εὐθὺς κατωτέρω· il pourrait se faire que le στυράκιον fût une rampe plutôt qu'un escalier.

Ἡ λέξις στυράκιον ἀναφέρεται ἅπαξ ἔτι ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ἐν 152,2. Ἐκεῖ λέγεται ὅτι ὁ βασιλεὺς εὑρισκόμενος ἐν τῷ εὐκτηρίῳ, εἰς ὃ ἀνῆλθεν, «ἀποστέλλει σιλεντιαρίους δύο πρὸς τὸ προσκαλέσασθαι τὸν πατριάρχην καὶ ἀνάγουσιν αὐτὸν *διὰ τοῦ στυρακίου* ἐν τῷ εὐκτηρίῳ».

Τὸ ἀνάγουσι διὰ τοῦ στυρακίου σημαίνει ἀσφαλῶς, ἀφ' οὗ ἀνέλθῃ τὸ στυράκιον.

Στύραξ ἦτο δένδρον (styrax officinalis), ἐκ τοῦ σκληροῦ ξύλου τοῦ ὁποίου, κοχλιοειδῶς γλυφομένου, κατεσκευάζετο εἰς τὰ ἐλαιοτριβεῖα κάθετος στῦλος, ὅστις διὰ περιστροφῆς κατερχόμενος, ἐπίεζε τὰς ἐντὸς τῶν σφυρίδων ἐλαίας [3]. Τὴν σημασίαν ταύτην ἔχει ἡ λ. *στουράκι* νῦν ἐν Χίῳ, εἶχε δὲ καὶ παλαιότερον, ὡς παραδίδει ὁ Μοσχόπουλος, ἐξ οὗ ὁ Du Cange ἐν τῷ Ἑλ-

---

1. Fr. Preisigke, Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, ἐν λ. τετράπυλον.

2. Τὴν λ. ἀναφέρει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ., 914, 24, πρὸς τὸ σειρὰ αὐτὴν συνδέων· «σειραί· ἐντεῦθεν εἰλῆφθαι δοκεῖ καὶ ἡ ἰδιωτικῶς σέρα ἡ τὰς θύρας κλείουσα πάλαι μὲν σχοῖνος οὖσα, ὕστερον δὲ καὶ ἐπὶ ξυλίνων μοχλῶν τῶν ἐντὸς παρανοουμένη». Νῦν ἐν Καππαδοκίᾳ ἡ σέρα λέγεται *σόρα* καὶ τὸ κλείω τὴν θύραν σορώνω. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, 4,285.

3. Νῦν ἐν Πόντῳ *στουράκιν* καὶ ἐν Καππαδοκίᾳ *στουράκι* λέγεται ῥάβδος ἐκ ξύλου στύρακος.

ληνικῷ γλωσσαρίῳ του παραθέτει τὸ ἑξῆς χωρίον· «ἕλιξ· κατὰ κύκλον στρεφόμενον, ὡς τὰ κοινῶς *στουράκια* ἕλικες λέγονται».

Στυράκιον λοιπὸν εἶναί τι τὸ ἑλικοειδές, τὸ κοχλιωτόν. Ὅταν λοιπὸν ἀνήρχοντο ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης διὰ τοῦ στυρακίου, ἀνήρχοντο διὰ χώρου ἑλικοειδοῦς, ἤτοι διὰ κοχλιοειδοῦς κλίμακος, τοῦ πολλλάκις *κοχλίου* ἢ *κοχλιοῦ* ἐν τῇ ἐκθέσει λεγομένου [1].

Ὄντως εἰς παρομοίας περιστάσεις τὸν καλούμενον πατριάρχην, ἵνα ἀνέλθῃ πρὸς τὸν βασιλέα, «οἱ σιλεντιάριοι ἀναφέρουσι μέχρι τοῦ κοχλιοῦ» (152,24) καὶ πάλιν τοῦτον ἐξερχόμενον «προπέμπουσιν οἱ ἄρχοντες τοῦ κουβουκλίου μέχρι τοῦ κοχλιοῦ» (153,23).

Φρονῶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι στυράκιον παρὰ Πορφυρογεννήτῳ εἶναι κοχλιοειδὴς κλῖμαξ, ὁ κοχλιός, ὡς εἶπον.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν τελουμένων τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς Διακαινησίμου λέγεται ὅτι, εἰσελθόντος τοῦ βασιλέως εἰς τὴν χαλκῆν πύλην τοῦ Κυρίου, κλείονται αἱ θύραι καὶ ὁ πραιπόσιτος λαμβάνει «τὴν *τόγαν* ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως» (84,21) καὶ ἀνωτέρω (80,14) «ἐπιτίθησιν ὁ πραιπόσιτος τὴν τόγα, ἤγουν τὴν τιάραν ἐπὶ τῆς τοῦ βασιλέως τιμίας κεφαλῆς».

Τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως δηλοῦται ἐν τῷ κειμένῳ διὰ τῆς λέξεως *τιάρα*· «καὶ λαβὼν ὁ πραιπόσιτος τὴν τιάραν ἐπιτίθησιν αὐτὴν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ βασιλέως» (104,22), «καὶ λαβόντος τοῦ πραιποσίτου τὴν τιάραν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως» (107,20), «ζωσάμενος (ὁ βασιλεὺς) καὶ σπαθίον βαλὼν καὶ τιάραν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ» (505,12). Τούτου ἕνεκα ὁ Vogt (1,97,12) ἀντικατέστησε τὴν λ. τόγα διὰ τοῦ τιάρα. Τὸ δημῶδες ὅμως ὄνομα τῆς τιάρας ἦτο *τούφα* (πβ. «εἰ δὲ βουληθῶσιν (οἱ δεσπόται) βάλλειν τὰς τιάρας, *ἤγουν τὰς τούφας*» (188,10), «τιάρᾳ ταινιωθεὶς ὀρθίᾳ (ὁ βασιλεύς), ἣν *τούφαν* καλεῖ ὁ δημώδης καὶ πολὺς ἄνθρωπος» [2]). Κατὰ τοὺς συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη (808,15) τὸ ἄγαλμα τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ ἐφίππου ἐφόρει *τούφαν* καὶ τὸ ἐν 505,12 ἀναφερόμενον τιάραν ἐν τῇ ᾤᾳ ἑρμηνεύεται διὰ τοῦ τούφαν.

Φρονῶ λοιπὸν ὅτι τὸ τόγαν εἶναι παρανάγνωσμα ἀντὶ τοῦ τούφαν [3], μεθ᾽ ἧς λέξεως παλαιογραφικῶς πλησιάζει πολὺ περισσότερον ἢ τὸ τιάραν.

Ἐν σελίδι 644,9 ἀναφέρεται «Εὐδοκία ἡ γυνὴ Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγά-

---

1. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Ἑρμηνευτικὰ εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., ΙΘ', 93).
2. Ζωναρᾶ, Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, 3,566,16.
3. Ἡ τόγα, ὡς φόρεμα, ἐγκατελείφθη εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν Ε' μ.Χ. αἰῶνα.

λου» (644,9). Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τῆς συζύγου Ἰουστινιανοῦ τοῦ μικροῦ.

Κατὰ τὴν ἐπὶ Λέοντος ἐκστρατείαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἀναφέρονται ἀριθμοὶ πλοίων, πληρωμάτων, στρατιωτῶν καὶ νομισμάτων καταβαλλομένων πρὸς πληρωμήν, πάντες δ' οὗτοι οἱ ἀριθμοί, κατὰ τὴν χρῆσιν τῆς ἐποχῆς, ἀναγράφονται διὰ γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου, τοῦθ' ὅπερ, κατὰ τὸν τελικὸν ὑπολογισμόν, δὲν δίδει τὸ ἀκριβὲς ποσόν, ἴσως καὶ κατὰ πλάνην τοῦ ἀντιγραφέως.

Τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου καὶ τοῦ μέλλοντος ἐκδότου ἐπέστησα ἤδη δι' ἑνὸς παραδείγματος [1], ἐνταῦθα δ' ἀπαριθμῶ καὶ ἄλλα.

Ἐν σελίδι 652,8 λέγεται ὅτι εἰς τὸ πλόϊμον ὀφείλουν νὰ ταξιδεύσουν καβαλλαρικοὶ Ἀρμένιοι φ' (= 500), Θρακησιάνοι καὶ Μακεδόνες ,αλζ' (= 1037), ἀπὸ τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων ,α (= 1000), ἀπὸ τοῦ θέματος Σεβαστίας Ἀρμένιοι ,α (= 1000), ἀπὸ τὸ Πλατάνιον Ἀρμένιοι φ' (= 500), ἀπὸ τῆς Πρίνης φ' (= 500) *ὁμοῦ ,ϛλζ'* (= 6037).

Καβαλλαρικοί, κατὰ τοὺς ἀνωτέρω ὑπολογισμούς, ἐταξίδευσαν 4537, ἀντὶ λοιπὸν ,ϛλζ' δέον νὰ γραφῇ *,δφλζ'*, ἤτοι 4537.

Ἀνωτέρω (651,18 ἑξ.) λέγεται ὅτι οἱ ἄνδρες τοῦ βασιλικοῦ πλοΐμου ἦσαν χιλιάδες ιβ' (= 12.000) καὶ Ρὼς ψ' (700). Ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρραιωτῶν εἶχε ,εχ' (= 5.600) καὶ διπλοῦς, ἤτοι ἀναπληρωματικοὺς ,α (= 1000), ὁ στρατηγὸς Σάμου ,δ (= 4.000) καὶ διπλοῦς ,α (= 1000), ὁ στρατηγὸς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ,γ (= 3.000) καὶ διπλοῦς ,α (= 1000) ὁμοῦ τὸ πᾶν χιλιάδες ,κητ' = 28.300 καὶ ὁμοῦ τὸ πᾶν διά τε τοῦ πλοΐμου διά τε τῶν καβαλλαρικῶν *χιλιάδες ,λδλζ'*.

Ἀφ' οὗ οἱ τοῦ βασιλικοῦ πλοΐμου ἄνδρες ἦσαν 28.300 καὶ οἱ καβαλλαρικοὶ 4537, τότε πάντες ὁμοῦ ἦσαν 32.837, τὸ τοῦ κειμένου λοιπὸν ,λδλζ' δὲν ἔχει ὀρθῶς, ἀλλ' ἀναγνωστέον *,λβωλζ'*.

Ὡς πρὸς τὰ πλοῖα λέγεται ὅτι ἐστάλησαν δρόμονες ξ' (= 60), ἕκαστος μὲ κωπηλάτας σλ' (= 230), ἤτοι 13.800 κωπηλάτας καὶ πολεμιστὰς ο' (= 70) = 4.200 πολεμιστάς, ἤτοι ἐν ὅλῳ 18.000 ἄνδρας. Εἶτα ἐστάλησαν πάμφυλοι μ' (= 40), ἐξ ὧν οἱ μὲν κ' (= 20) μὲ πλήρωμα ἕκαστος ρξ' (= 160) ἀνδρῶν, ἤτοι 3.200, οἱ δὲ λοιποὶ κ' (= 20) μὲ πλήρωμα ἕκαστος ρλ' (= 130) ἀνδρῶν = 2.600 καὶ Ρὼς ψ' (= 700). Ὁμοῦ τὸ πᾶν οὐχὶ ,κγ' καὶ δύο, ὡς θέλει τὸ κείμενον (652,14), ἀλλὰ ,κγω' (= 23.800) καὶ Ρὼς ψ'.

---

1. Ἔπιθι Φ. Κουκουλέ, Διορθωτικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, ΙΘ', 95).

Ἐν σελίδι 652,5 λέγεται ὅτι ἀπεστάλησαν ἐκ τοῦ θέματος Θρακησίων καβαλλαρικοὶ ,α (= 1000), κατωτέρω ὅμως (655,15), ὑπολογιζομένης τῆς εἰς χρῆμα ἀμοιβῆς αὐτῶν, λέγεται· «διὰ τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων ὑπὲρ ἀνδρῶν ,γ (= 3.000).

Ὁ μέλλων ἐκδότης δέον νὰ ἐξακριβώσῃ μὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν τρισχιλίων δὲν εἶναι ἀκριβής.

Καὶ ἐν σελίδι 652,2, κατὰ τὸν ὑπολογισμὸν τῆς ἀντιμισθίας (ρόγας) φέρεται· «διὰ τῶν Ἀρμενίων Πρίνης ὑπὲρ ἀνδρῶν υ′ (= 400) ἀνὰ νομισμάτων ε′, ἐν ᾧ ἐν 652,6 ἀναφέρονται Ἀρμένιοι ἀπὸ τῆς Πρίνης φ′ (= 500) καὶ πάλιν ἐν 657,17 διὰ τῶν Ἀρμενίων Πρίνης ἄνδρες φ′ (= 500), ὁπόθεν φαίνεται ὅτι ἀντὶ τοῦ *υ′ φ′* γραπτέον.

ΦΑΙΔΩΝ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ
Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Ο ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ

Ἀχώριστος σύντροφος τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων ἡ φιλοσοφία οὐδέποτε ἀπέλιπεν αὐτούς, διότι τούτων παρακέλευσμα καὶ σύμβολον ἦτο ἱερὸν τὸ «φιλοσοφεῖτε μᾶλλον ἢ ἀναπνεῖτε». Παρακολουθοῦσα δὲ ἀεὶ πιστῶς ὑφίστατο τὰς ἐναλλαγὰς τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν καὶ ὑπέμενεν ἑκάστοτε τοῦ ἔθνους τὴν μοῖραν· ἤκμασε μὲν κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς δόξης τῆς ἑλληνικῆς, ἠτόνησε δὲ καὶ ἐξήνθησε κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς δυσκληρίας τῆς πολιτικῆς. Ὁτὲ μὲν περιβεβλημένη τὴν προσήκουσαν αὐτῇ βασιλικὴν ἁλουργίδα, ὁτὲ δὲ ἐνδεδυμένη τῆς δουλείας τὸν μέλανα χιτῶνα ἐγένετο πρόθυμος συμπάρεδρος καὶ σταθερὰ παραστάτις τοῦ εὐκλεοῦς ἡμῶν ἔθνους.

Προστάτας καὶ ἀντιπροσώπους ἔσχεν ἡ φιλοσοφία περιφανεῖς ἐν τοῖς χρόνοις τοῖς λαμπροῖς, καθ᾽ οὓς ἡ ἀνθρωπότης διήνυε τὴν νεανικὴν αὐτῆς ἡλικίαν, τοὺς Πλάτωνας καὶ τοὺς Ἀριστοτέλεις, τοὺς Ζήνωνας καὶ τοὺς Πλωτίνους καὶ τὴν ἄλλην ἐκείνην περίσεμνον χορείαν τῶν ἀπαραμίλλων ἡρώων τῆς διανοήσεως, ὅσους ἐξ ἀρχῆς ἀνέδειξεν ἡ κατὰ πάντα ἀριστοτόκος καὶ ἀθάνατος Ἑλλάς. Ὅτε δὲ αὕτη εἰς τὸν ἀδυσώπητον τῆς ἀνελίξεως νόμον ὑπείκουσα ὑπέκυψεν εἰς τὰς ῥωμαϊκὰς λεγεῶνας καὶ μετὰ μικρὸν ἀνακύψασα διὰ τῆς ἰσχύος τῆς πνευματικῆς ἐνίκησε τὸν νικητήν, διὰ δὲ τῆς ζωογόνου δυνάμεως τῆς ὑψηλῆς τοῦ Θεανθρώπου θρησκείας ἐπιρρωσθεῖσα ἀνεκαινίσθη αὖθις καὶ ἀνεφάνη τὸ δεύτερον ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς ὡς κράτος Βυζαντιακόν—, καὶ τότε πάλιν ἡ φιλοσοφία ἀνέλαμψεν, ὅσον βεβαίως ἐπέτρεπον οἱ τότε χρόνοι καὶ οἱ συνήθως ἀνώμαλοι πολιτικοὶ καιροί. Μαρτυροῦσιν αἱ Σχολαὶ τῆς Γάζης καὶ τῆς Ἐδέσσης, τῆς Νισίβιδος καὶ τῆς Γανδισαπώρας καὶ μάλιστα ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱδρυθεῖσα Ἀκαδήμεια· μαρτυροῦσι δὲ πάλιν τὰ ὀνόματα τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἀρέθα, Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Ξιφιλίνου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, τοῦ Συμεὼν καὶ τοῦ Καβάσιλα καὶ τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, ὅσοι ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων ἢ ἀλλαχοῦ τῆς μεγάλης ἡμῶν αὐτοκρατορίας εὐδοκίμως ἔδρασαν καὶ ὧν ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια καὶ φιλοσοφικὴ ἱστορία ἀναμένει εἰσέτι μετ᾽ ἐντόνου ἐπιταγῆς τὸν Ἕλληνα ἱστοριογράφον.

Καὶ ἐν αὐτοῖς δὲ τοῖς στυγνοῖς τῆς δουλείας χρόνοις, καθ' οὓς ὁ εἰδεχθὴς τοῦ τυράννου ζυγὸς κατέθλιβεν ἐπαχθῶς τὴν ζωὴν καὶ ἐδέσμευεν ἀφορήτως τὴν διάνοιαν, καὶ τότε οἱ Ἕλληνες κατώρθουν ἐν τοῖς σεμνοῖς μοναστηρίοις καὶ τοῖς πολλαχοῦ ἱδρυμένοις σχολείοις νὰ μανθάνωσι γράμματα, οὐκ ὀλίγοι δὲ νὰ μορφῶσιν ἑαυτοὺς ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης, νὰ προάγωσι τὰς ἐπιστήμας καὶ θεραπεύωσι τὴν φιλοσοφίαν. Ἀρκεῖ ἓν ὄνομα πολυγράφου καὶ σοφοῦ ἀνδρός, Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, τοῦ κλεινοῦ θεολόγου καὶ φιλοσόφου, ἵνα καταδείξῃ τὸ ἀνήφαιστον πῦρ τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου, ὅπερ κατὰ τοὺς δυσχειμέρους ἐκείνους χρόνους ἠδύνατο νὰ ἀνάπτῃ καλλίφλογας πυρσοὺς φωτίζοντας τὸ Γένος ἐν τῷ σκοτεινῷ τῆς δουλείας του δρόμῳ.

Ἡ μετὰ μακροὺς καὶ πολυμόχθους ἀγῶνας ἀναγνώρισις τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας εἰς μικράν τινα μοῖραν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος κατέστησε δυνατὴν τὴν ἐλευθέραν τῆς διανοήσεως κίνησιν καὶ τὴν ἀπερίσπαστον τῆς ἀληθείας ἀνίχνευσιν. Μετὰ τῶν ἄλλων δ' ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ἦτο εὔλογον νὰ καλλιεργηθῇ καὶ ἡ πότνια αὐτῶν μήτηρ, ἡ φιλοσοφία, ἐν τῇ οἰκείᾳ πατρίδι, ἐν ᾗ ἐγεννήθη καὶ ἐλικνίσθη, ἠνδρώθη καὶ ἐτελειώθη. Ἡ ἐπισκόπησις τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως τῆς ἐν τῷ πρώτῳ αἰῶνι τοῦ ἐλευθέρου βίου συντελεσθείσης μαρτυρεῖ περιφανῶς τὴν σύντονον σπουδὴν καὶ ἀκατάσχετον ὁρμὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὸς ἀνύψωσιν καὶ συνέχισιν τῆς πρὸς καιρὸν βίᾳ ἀνακοπείσης, ἀλλ' οὐδέποτε ἐγκαταλειφθείσης πορείας. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀνεφάνησαν ἄνδρες νομικοὶ καὶ ἰατροί, θεολόγοι καὶ φιλόλογοι, οἵτινες τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐπιστήμας ἀσκοῦντες ἐνεφοροῦντο εὐρυτέρας ἐρευνητικῆς διαθέσεως καὶ ἥπτοντο τῆς φιλοσοφίας. Οὐχὶ ὀλίγοι δὲ λόγιοι καὶ μάλιστα ἀνωτάτων Σχολῶν καθηγηταί, ὡς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημείας καὶ ὕστερον τοῦ ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς εἰς τὴν θειοτάτην τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἀξιόλογα κατέλιπον ἔργα. Ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὁ Βράϊλας Ἀρμένης, ὁ Φίλιππος Ἰωάννου καὶ ὁ Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης καὶ ἄλλοι, εἴτε σύγχρονοι εἴτε νεώτεροι αὐτῶν, ἀνήκουσιν εἰς τοὺς ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ φιλοσοφήσαντας.

Ἡ ἄοκνος ἐργασία καὶ εὐγενὴς προσπάθεια τῶν ἐκλεκτῶν καὶ περιβλέπτων ἐκείνων ἀνδρῶν μεγάλως ὠφέλησε τὴν ἐθνικὴν πρόοδον καὶ δαψιλῶς ἐπλούτισε τὴν νεωτέραν ἡμῶν γραμματείαν δι' ἀξιολόγων βιβλίων, ἅτινα ἀριδήλως ἐμφαίνουσι τὴν φιλομαθῆ ὁρμὴν καὶ φιλόσοφον τάσιν τὴν ἐμφωλεύουσαν ἀκοίμητον ἐν τῇ ψυχῇ τῇ ἑλληνικῇ.

Θὰ προέβαινέ τις πολὺ πέρα τοῦ δέοντος καὶ θὰ παρέβλεπε τοὺς ἀπαραβάτους νόμους τῆς βαθμηδὸν χωρούσης προόδου, ἐὰν ἠξίου νὰ ἀναφανῶσι καὶ παρ' ἡμῖν εὐθὺς αὐτοτελῆ καὶ ἄρτια, πρωτότυπα καὶ μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ὁ ὥριμος καρπὸς ἀμφιλαφοῦς δένδρου, ὅπερ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐφυτεύθη καὶ μετ' ἀδιαλείπτου ἐπιμε-

λείας ἐκηπεύθη ἐν τῷ λιπαρῷ πεδίῳ τῆς πολυειδοῦς ἐπιστήμης. Ἐνθυμηθῶμεν ὅτι αὕτη ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνάντησιν πολλῶν εὐμενῶν ὅρων, ἀσυνήθη ἀκμὴν καὶ ἐξαίρετον ἄνθησιν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, βαθμιαίαν ἐπίδοσιν καὶ κανονικὴν ἀνάπτυξιν μακροῦ καὶ εὐκόσμου πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ἐν ἄλλοις λόγοις τὴν συντέλεσιν ἐπιμόχθου ἐθνικῆς σταδιοδρομίας, τὴν συμπλήρωσιν μεγάλης ἱστορικῆς περιόδου, ἧς γίνεται ἡ φιλοσοφία οἱονεὶ ἐπιταγὴ καὶ περίληψις, ἔτι δὲ διερμηνεὺς καὶ ἐξάγγελος. Εἶναι πάντως εὔστοχος καὶ ἀναμφιλέκτου ἀληθείας περιεκτικὴ ἡ τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ ἰδεολόγου ἀπόφανσις, ὅτι ἕκαστον φιλοσόφημα παριστάνει τὸν διανοητικὸν καὶ ἠθικὸν βίον τοῦ οἰκείου λαοῦ καὶ ὅτι καθόλου ἡ φιλοσοφία ἐπακολουθεῖ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ συγχρόνου πνεύματος καὶ τότε μόνον ὑποφώσκει, ὅταν ἡ μορφὴ τῆς ζωῆς γηράσῃ· «Ἡ γλαῦξ τῆς Ἀθηνᾶς ἄρχεται ἱπταμένη, εὐθὺς ὡς ἐπέλθῃ τὸ λυκόφως». Ἀλλ' ἡ μεγάλη ἡμέρα, περὶ ἧς λέγει ὁ Ἕγελος, δὲν συνεπληρώθη εἰσέτι ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου. Ὁ φύσει αἴθριος καὶ αἰγλήεις αὐτοῦ οὐρανὸς πολλάκις ἐρρυτιδώθη καὶ ἠμαυρώθη ὑπὸ ζοφερῶν καὶ κεραυνοῦ μεστῶν νεφελῶν· ἡμέραι πονηραὶ ἐπῆλθον καὶ ὑλιστικαί τε καὶ βαναυσουργοὶ ἐπέστησαν καταστάσεις, ὑφ' ὧν συγκατατρυχόμεθα οὐχ ἧττον καὶ ἡμεῖς μετὰ σύμπαντος τοῦ συγχρόνου κόσμου.

Μεγάλας δὲ πολιτικὰς περιπετείας καὶ ἀδικίας ἐδοκίμασεν ἡ Ἑλλὰς ὑπὸ παντοίων μὲν καὶ ἀσπόνδων ἐχθρῶν, ἀφανῶν τε καὶ φανερῶν, περιστοιχιζομένη ὑπ' οὐδενὸς δὲ σχεδὸν φίλου εἰλικρινοῦς δορυφορουμένη. Ἀλλὰ θαρσεῖν χρή. Εἰς τὴν ἀνένδοτον καρτερίαν καὶ τὴν ἀπαράμιλλον εὐψυχίαν τῆς μεγαλωνύμου ἡμῶν φυλῆς ἀποβλέποντες δικαιούμεθα νὰ εὐελπιστῶμεν περὶ τοῦ μέλλοντος καὶ ἀεὶ μετὰ θάρρους νὰ χωρῶμεν ἐπὶ τὰ πρόσω διατηροῦντες τὸ φρόνημα γενναῖον καὶ ὑψηλοὺς τοὺς σκοπούς. Καὶ ἂν δὲ τυχὸν ἡ μοῖρα ἐπέκλωσε νὰ ἐπισυμβῶσί ποτε πολιτικοὶ καὶ πολεμικοὶ ὀλέθριοι κατακλυσμοί, δὲν θὰ καταποντισθῶμεν ἀλλὰ θὰ ἐπιζήσωμεν ἐπιπλέοντες, καθὼς ἡ κιβωτὸς τοῦ Νῶε, ἐπὶ τῶν ὑδάτων· διότι ἔχομεν ἐπαρκῆ καὶ ἀσφαλῆ σωσίβια τὰς ἱστορικὰς παραδόσεις καὶ τὴν θρησκείαν μετὰ τῆς γλώσσης. Αἱ χρυσαῖ αὗται καὶ ἱεραὶ παρακαταθῆκαι εἶναι ἀστείρευτοι πηγαὶ ἀπεράντου δυνάμεως καὶ ἀκαταλύτου ἰσχύος. Οὐ μόνον δὲ θὰ ἐπιζήσωμεν ἀλλὰ καὶ θὰ διαλάμψωμεν ἐν μέσῳ τῶν ἄλλων λαῶν καὶ θὰ ἐπιτελέσωμεν τὴν μεγάλην καὶ κοσμοϊστορικὴν ἡμῶν ἀποστολήν. Ἐμφορούμενοι πνεύματος χριστιανικοῦ καὶ ποτίζοντες ἡμᾶς αὐτοὺς τὰ νάματα τῆς ἀθανάτου σοφίας τῆς ἀποτεθησαυρισμένης ἐν τοῖς προγονικοῖς κειμηλίοις θὰ ἐπιταχύνωμεν μεγάλως τὴν ἔφιξιν τοῦ σκοποῦ· λέγω τὴν προσέγγισιν τοῦ ποθητοῦ χρόνου, καθ' ὅν, συντελουμένης τῆς ὅλης πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἡμῶν ἀναγεννήσεως, θέλει ἀναφανῆ ἡ γλαῦξ ἐκείνη καὶ ἐπιφαινομένη καὶ πάλιν θὰ τανύσῃ τὰς πτέρυγας ὕπερθεν τῆς πατρίου γῆς, ἔνθα ἦτο ἔκπαλαι τῆς σοφίας φαεινὸν σύμβολον. Καὶ ὁραματιζόμεθα νῦν τὴν αὐγὴν ἐκπάγλου περιόδου, τὴν ἐπιτολὴν νέας ἰδεολογικῆς φιλοσο-

φίας, οἵα προσήκει καὶ ἰδιάζει μάλιστα εἰς τὴν λεπτογνώμονα διάνοιαν καὶ τὴν ὑψηλόφρονα φύσιν τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων. Τοιοῦτο δ' ἐπιστημονικὸν κατασκεύασμα καὶ φιλοσοφικὸν καλλίστευμα θέλει ὑπομνήσει ὅτι ἡ περικαλλὴς ἡμῶν πατρίς, ἥτις ὑπῆρξε τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν καὶ τὸ ἐνδιαίτημα τῆς Φιλοσοφίας, εἶναι ἀεὶ ἡ αὐτὴ καὶ διὰ τοῦ χρόνου ἀναλλοίωτος χώρα. Ὑπὲρ τοιούτου σκοποῦ εἰργάσθησαν μετὰ πόθου σφοδροῦ καὶ ἐλπίδων θερμῶν αἱ παλαιότεραι γενεαί, ὑπὲρ τοιούτου δ' ἐπ' ἴσης μοχθοῦσιν οἱ σύγχρονοι τῶν ἐπιστημῶν θεράποντες καὶ οἱ σεμνοὶ τῆς φιλοσοφίας διδάσκαλοι· ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ τούτου ἤθλησε καὶ ἐπόνησε κατ' ἐξοχὴν καὶ ὁ *Θεόφιλος Βορέας*, οὗ τὸν θάνατον πρὸ ἔτους περίπου ἐθρηνήσαμεν [1].

Ὁ ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ, ὅστις ἐπὶ δύο περίπου γενεὰς ἐτίμησε καὶ ἐλάμπρυνε τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, ἀνεδείχθη πρωΐμως καὶ εὐπετῶς· εἰς δὲ τὴν ἀνάδειξιν συνέτειναν, ὡς συμβαίνει συνήθως, δύο, εἰς τὸ αὐτὸ συνελθόντες, σημαντικοὶ καὶ ἀπαραίτητοι ὅροι, φύσις δηλονότι ἀγαθὴ καὶ τύχη λαμπρά. Γεννηθεὶς ἐν Ἀμαρουσίῳ τῆς Ἀττικῆς τῷ ἔτει 1873, ἐκ γονέων χρηστῶν καὶ ἐναρέτων, ἀνῆκεν εἰς οἶκον μετασχόντα ζωηρῶς τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος· ἦτο δὲ ὑπὸ τῆς φύσεως δαψιλῶς κεκοσμημένος διὰ πολλῶν καὶ σπανίων προτερημάτων, στερρᾶς καὶ ἀσφαλοῦς μνήμης, βαθείας καὶ εὐστόχου κρίσεως, διαυγοῦς καὶ καθαρᾶς ἀντιλήψεως, εὐκινήτου καὶ ὑψιπέτιδος φαντασίας, ἐπὶ δὲ τούτοις διὰ φιλοπονίας χαλκεντέρου καὶ φιλεργίας ἀδιαπτώτου. Ὑπὸ δὲ τῆς τύχης ηὐνοήθη μεγάλως, διότι διήνυσε τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν καὶ ὕστερον τὴν πανεπιστημιακὴν ἐν χρόνοις ἀληθῶς ἐξαιρέτοις, ὅτε τοῦ ἔθνους ἡ ψυχὴ ἦτο ἐγκύμων ὑψηλοτέρων διανοημάτων καὶ εὐγενεστέρων πόθων καὶ συναισθημάτων, ὅτε τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων διὰ λόγους ἱστορικοὺς ἰσχυρότεροι ἐδόνουν φιλοπατρίας παλμοί, ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ ἠγαπᾶτο πλειότερον καὶ περιείπετο τιμιώτερον καὶ δικαίως ἐθεωρεῖτο ὡς ἀκλόνητος τῆς φυλῆς στῦλος καὶ ἀτίμητον τοῦ ἔθνους κειμήλιον.

Ἐν τῇ γεραρᾷ τῶν Ῥιζαρῶν Σχολῇ (ἥτις ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς θεοσεβείας τε καὶ ἑλληνοπρεπείας γόνιμον φυτευτήριον) εὐρέα καὶ ἀσφαλῆ κατέβαλε τὰ θεμέλια ἀμφιλαφοῦς μορφώσεως καὶ σεμνοπρεποῦς ἀγωγῆς, ἐν περιβάλλοντι θρησκευτικῷ ἅμα καὶ ἐπιστημονικῷ, σοβαρῷ καὶ ποιητικῷ, χειραγωγούμενος ὑπὸ χρηστῶν ἀνδρῶν καὶ σοφῶν διδασκάλων. Εὐγνώμων δὲ διετέλει ἔχων ζωηρὰν τὴν ἀνάμνησιν τῆς μαθητείας ἐκείνης καὶ ὡμολόγει ὅτι εἰς τὴν περιώνυμον Σχολὴν ὤφειλε τὰ πρῶτα καὶ ὑψηλὰ διδάγματα καὶ τὸν ἄρρητον ἐνθουσιασμὸν πρὸς τὸν ἀθάνατον ἑλληνικὸν κόσμον. Ἐκεῖ τὸ πρῶτον ἔμαθε

1. Ἐτελεύτησε τῇ 4ῃ Ἰανουαρίου 1954.

νὰ θαυμάζῃ τὸν νοῦν καὶ τὸ κάλλος τῶν ἀρχαίων συγγραφέων· ἐκεῖ ἐγένετο τῆς προγονικῆς εὐκλείας θαυμαστής τε καὶ λάτρης καὶ εὔστοργον ἐδέξατο τῶν Πιερίδων Μουσῶν τὴν ἁπαλὴν θωπείαν.

Καὶ ὅτε δ' ἐφοίτησεν ὕστερον εἰς τὸ ἐθνικὸν Πανδιδακτήριον, ἔτυχεν οὐχ ἧττον ἐπιλέκτων καὶ σοφῶν καθηγητῶν ἔν τε τῇ Θεολογικῇ καὶ τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ, ἣν τελευταίαν ἠγλάϊζεν τότε πλειὰς ἐπιφανῶν καὶ διεθνοῦς κύρους καθηγητῶν καὶ κατηύγαζε μεσουρανῶν καὶ φωτοβολῶν ὑπέρλαμπρος τοῦ Κόντου ὁ φιλολογικὸς ἀστήρ. Ὑπὸ εὐρείας ὅμως καὶ γονίμου πεπροικισμένος διανοίας δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην ἀλλ' ἐπεξέτεινε τὸν ζῆλον καὶ τὴν σπουδὴν ἐπί τε τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν καὶ μετ' ὀλίγον ἐτράπη ἰδίᾳ εἰς τὴν ὑψηλὴν καὶ οὐρανίαν ἀλλ' ἅμα δυσχερῆ καὶ μάλιστα δυσπρόσιτον ἐπιστήμην, τὴν φιλοσοφίαν. Εἰς ταύτην ἐνέκυψεν εἰδικώτερον καὶ εἰσεχώρησε βαθύτερον ἐν Γερμανίᾳ, ὅπου ἐστάλη τῷ 1895 ὑπότροφος.

Ἐν τῷ σεμνῷ ἐκείνῳ πάσης παιδεύσεως τελεστηρίῳ ἐμυήθη ὁ νεαρὸς Ἕλλην τὰ δυσσύμβλητα τῆς ἐπιστήμης προβλήματα καὶ ἀδιάσειστα ὑπέθηκε τῆς φιλοσοφικῆς συγκροτήσεως τὰ θεμέλια. Καὶ πολλοὺς μὲν ἔσχεν ἐνταῦθα ἐπιφανεῖς διδασκάλους, εἰς οὓς κατελέγοντο ὁ Max Heinze καὶ ὁ αἰσθητικὸς J. Volkelt· ἀλλὰ κυριώτατον προεστήσατο ὁδηγὸν καὶ προστάτην τὸν πολὺν W. Wundt, ὅστις ὡς ψυχολόγος καὶ καθόλου ὡς φιλόσοφος ἕδρα ἐν Λιψίᾳ καὶ κατεῖχε τότε ἐν Γερμανίᾳ τὰ ἐπιστημονικὰ σκῆπτρα. Ὁ Γουλιέλμος Wundt, ἀπὸ τῆς Φυσιολογίας ὁρμηθείς, προῆλθεν εἰς τὴν Ψυχολογίαν, ἣν ἐθεράπευσε κατὰ τελεσφόρον καὶ μοναδικὸν τρόπον σπουδάσας νὰ πορίσῃ εἰς αὐτὴν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν μορφὴν καὶ θεμελιώσῃ ἀσφαλῶς διὰ μεθόδων ἐπιστημονικῶν. Τὸ μέγα δὲ τούτου καὶ θαυμαστὸν ἐπίτευγμα ἦτο ἡ ἐμπέδωσις τῆς Πειραματικῆς Ψυχολογίας, προελθούσης κυρίως ἐκ τῶν ἐρευνῶν τῶν γενομένων ἐν τῷ λαμπρῷ ψυχολογικῷ ἐργαστηρίῳ, ὅπερ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας ἵδρυσεν αὐτὸς πρῶτος καὶ κατέστησε μὲν φυτώριον πλείστων καὶ ἐπιφανῶν ψυχολόγων κατέστησε δὲ πρότυπον τῶν ἐν πάσαις ταῖς πεφωτισμέναις χώραις δημιουργηθέντων ὕστερον ὁμοειδῶν ἐργαστηρίων. Οὕτω πως ἀνέπτυξε τὴν Ψυχολογίαν καὶ ἀνέδειξεν αὐτοτελῆ καὶ ἀνεξάρτητον ἀπό τε τῆς Φυσιολογίας καὶ τῆς Μεταφυσικῆς, ἔτι δὲ ἐθεώρησε τὰ ὅρια αὐτῆς εὐρύτατα καὶ περιέλαβεν ἐν αὐτοῖς τὴν πολλοῦ διαφέροντος ἀξίαν Ψυχολογίαν τῶν λαῶν ἢ κοινωνικὴν λεγομένην ψυχολογίαν. Μετέπειτα δ' ἔτρεψε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τὰς καθαρῶς φιλοσοφικὰς περιοχὰς καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Λογικήν, τὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Μεταφυσικήν. Εἶναι ἀπαραίτητος ἐνταῦθα ἡ σύντομος ὑπόμνησις τοῦ ἐπιφανοῦς φιλοσόφου, ὅστις ἔμελλε μετ' ὀλίγον μεγίστην νὰ ἀσκήσῃ ῥοπὴν ἐπὶ τὸν ἐκλεκτὸν καὶ προσφιλῆ αὐτοῦ Ἕλληνα μαθητήν.

Δεῖγμα περιφανὲς τῶν ἐν Γερμανίᾳ σπουδῶν τοῦ Βορέα πρόκειται κάλ-

λιστον ἡ εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας ὑποβληθεῖσα ἐναίσιμος πραγματεία ἡ ἐπιγραφομένη «Περὶ τοῦ Δημιουργοῦ ἐν τῇ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ» [1], δι᾿ ἧς ἔτυχε τοῦ διδακτορικοῦ πτυχίου. Ἡ μελέτη αὕτη, ἀσχέτως πρὸς τὴν ὀρθότητα τῶν πορισμάτων, εἰς ἃ καταλήγει, εἶναι πάντως ἐμβριθὴς καὶ λόγου ἀξία, ὡς τοιαύτη δ᾿ εὐθὺς ὑπὸ ἁρμοδίων κριτικῶν ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐπηνέθη διὰ τὴν μεθοδικὴν διεξαγωγήν, τὴν ὀξύνοιαν τοῦ συγγραφέως καὶ τὸ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν πνεῦμα.

Ἀρτίως παρεσκευασμένος καὶ καλῶς συγκεκροτημένος περί τε τὴν θεολογίαν καὶ τὴν παιδαγωγίαν, τὴν φιλολογίαν καὶ μάλιστα τὴν φιλοσοφίαν, ἐπανῆλθεν ὁ νεαρὸς διδάκτωρ εἰς τὴν πατρίδα, εἰς ἣν ἔμελλε τοῦ λοιποῦ πολυτίμους νὰ παράσχῃ ὑπηρεσίας. Ἅμα δ᾿ ἐπανελθὼν ἀνηγορεύθη μὲν ὑφηγητὴς ἐν τῇ θεολογικῇ Σχολῇ, διωρίσθη δὲ μετ᾿ ὀλίγον διευθυντὴς τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ Διδασκαλείου καὶ ὕστερον καθηγητὴς ἐν τῷ Μαρασλείῳ. Μεθ᾿ ὁπόσης εὐδοκιμήσεως ἐπετέλεσε τὴν παιδευτικὴν ταύτην λειτουργίαν, ἐνθυμοῦνται εὐγνωμόνως οἱ τότε πολυάριθμοι αὐτοῦ μαθηταὶ καὶ νῦν εὐπαίδευτοι παιδαγωγοί.

Παράλληλος πρὸς τὴν διδακτικὴν ἐχώρησε σύντονος καὶ ῥαγδαία ἡ συγγραφικὴ τοῦ νέου ἐπιστήμονος δρᾶσις. Διότι πολλὰς μὲν ἐξέδωκε θεολογικὰς πολλὰς δὲ παιδαγωγικὰς καὶ ἄλλας μελέτας φιλοσοφικάς. Οὕτω τῷ 1906 ἐδημοσίευσε ψυχολογικὴν μελέτην ἐπιγραφομένην «*Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης καὶ τὸ περιβάλλον ὡς παράγοντες τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος*», ἐν ᾗ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας διερευνᾷ τὰ αἴτια τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρώπων· δεικνύει δ᾿ ἐνταῦθα ἐναργῶς ὅτι ἡ διάνοια καὶ ὁ χαρακτὴρ ἑκάστου ἀνθρώπου εἶναι προϊὸν τῆς κληρονομικότητος ἅμα καὶ τῆς ἀγωγῆς. Ἑτέραν δὲ μελέτην, εἰς τὴν κοινωνικὴν Ψυχολογίαν ἀναφερομένην, ἐξέδωκε τῷ 1909, ἐπιγραφομένην «*Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς*», ἐν ᾗ ἑρμηνεύεται ἡ ἀρχὴ καὶ γένεσις τῆς ἀφελοῦς δοξασίας ὅτι κέντρον τοῦ ψυχικοῦ βίου εἶναι ἡ καρδία καὶ τὰ ἄλλα σπλάγχνα. Καὶ ἄλλη δὲ συναφὴς ὡσαύτως πρὸς τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν μελέτη προῆλθεν εἰς φῶς μετὰ δύο ἔτη ἐπιγραφομένη «*Ἡ μετεμψύχωσις*», ἐν ᾗ ἀναπτύσσεται ἡ παρὰ διαφόροις λαοῖς ἀπαντῶσα πίστις εἰς τὴν μετενσάρκωσιν καὶ περιπλάνησιν τῆς ψυχῆς. Καὶ τῆς μελέτης ταύτης τὰ πορίσματα φαίνονται ἀσφαλῆ καὶ ἐπὶ ἀκριβῶν παρατηρήσεων τεθεμελιωμένα.

Τῷ ἔτει 1909 ἐξέδωκεν ὁ Βορέας τὰ «*Φιλοσοφικὰ μελετήματα*» εἰς τρία μέρη, ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῆς κρίσεως μεταφράσεως βιβλίου τινὸς ψυχολογικοῦ.

---

1. «Das weltbildende prinzip in der platonischen Philosophie», Leipzig 1899.

Ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς ἠξίωσε τὴν ἐπανόρθωσιν ὅρων φιλοσοφικῶν καὶ οὕτως ἐπελάβετο τῆς ἐπιλύσεως προβλήματος σπουδαιοτάτου, οἷον εἶναι ἡ εὕρεσις καὶ εἰσαγωγὴ ὀρθῆς ὁρολογίας, ἡ ἔγκρισις δηλονότι καὶ χρῆσις ὀρθῶν ἐπιστημονικῶν, καὶ δὴ καὶ φιλοσοφικῶν ὅρων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη, εὐρύτερον ἐν πολλοῖς ἀναπτυχθεῖσα καὶ νέας ἐννοίας δημιουργήσασα, παρήγαγε λέξεις καὶ ὅρους, ὧν ὁ ἐξελληνισμὸς εἶναι πολλάκις δυσχερὴς καὶ πολλὰ εἰς πολλοὺς παρέχει πράγματα. Ἡ δὲ κατὰ τρόπον ἀταλαίπωρον συνήθως γινομένη ἀπόδοσις ξένων λέξεων εἰσεβίασεν εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν ὅρους πλημμελεῖς καὶ παρασήμους. Ἡ ἀντὶ τούτων εἰσαγωγὴ ὅρων ὀρθῶν καὶ ἑλληνοπρεπῶν εἶναι ἔργον χαλεπὸν καὶ ἐπιτευκτὸν μόνον ὑπ᾽ ἀνδρῶν ἐχόντων, πλὴν τῆς ἄλλης ἐπιστημονικῆς παρασκευῆς, ἀρτίαν καὶ ἐντελῆ φιλολογικὴν συγκρότησιν. Τοιαύτην ἀληθῶς ἐξαίρετον παρασκευὴν ἔχων ὡς ἐφόδιον ὁ Βορέας ἠδυνήθη εὐστόχως νὰ δοκιμάσῃ καὶ βασανίσῃ παντοίους ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὅρους, νὰ ἐλέγξῃ πλείστους αὐτῶν ὡς ἀδοκίμους καὶ ἀντ᾽ αὐτῶν νὰ εἰσαγάγῃ νέους, οἵτινες μέλλουσι τοῦ λοιποῦ ὡς ὀρθοὶ νὰ ἰσχύωσιν. Ἀνέλαβε δηλαδή, σχεδόν τι μόνος, ἔργον δυσχερές, οὗτινος ἡ συντέλεσις ἀπαιτεῖ χρόνον μακρόν, θεωρεῖται δὲ πανταχοῦ καὶ ὄντως εἶναι τὸ πρώτιστον καὶ κυριώτατον καθῆκον τῶν Ἀκαδημειῶν. Συντόμως εἰπεῖν αἱ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ὁρολογίαν συμβολαὶ τοῦ Ἕλληνος καθηγητοῦ εἶναι ἀναμφιλέκτως σπουδαῖαι καὶ ἐπαυξάνουσι τὰς ὑπ᾽ αὐτοῦ προσενεχθείσας εἰς τὴν ἐπιστήμην παντοειδῶς ἄλλας ὑπηρεσίας.

Αἱ ἤδη μνημονευθεῖσαι μελέται ἐξεδόθησαν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ὡς καθηγητοῦ. Τῷ 1912 ἐπληροῦτο ἡ ἀπὸ πολλοῦ σχολάζουσα ἕδρα τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας καὶ τύχῃ ἀγαθῇ διωρίζετο εἰς αὐτήν, κατὰ τὰ νενομισμένα ἐκλεχθείς, ὁ Θεόφιλος Βορέας. Εἶπον τύχῃ ἀγαθῇ, διότι τὸ ἔτος ἐκεῖνο τοῦ διορισμοῦ ἀπετέλεσε σταθμὸν σημαντικὸν εἰς τὴν παρ᾽ ἡμῖν φιλοσοφίαν. Ἀπὸ τοῦ χρόνου ἐκείνου οὐ μόνον πολλοὶ κλάδοι τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας ἤρξαντο νὰ διδάσκωνται ἀλλ᾽, ὅπερ σπουδαιότερον, ἡ διδασκαλία αὐτῶν νὰ τελῆται κατὰ τρόπον ἐκπρεπῆ καὶ εἰς τοιαῦτα μαθήματα ἀσυνήθη. Τὰ φύσει δυσχερῆ καὶ δυσνόητα φιλοσοφικὰ προβλήματα, τὰ ἐνιαχοῦ ἀποβαίνοντα ἀδιανόητα, ἤδη ἐξετίθεντο τόσον σαφῶς, ὥστε νὰ γίνωνται καταληπτὰ καὶ προσέτι τερπνὰ εἰς πάντας, καὶ εἰς τοὺς ἀπαρασκεύους ἔτι τῶν ἀκροατῶν. Τὸ δ᾽ ἐξαίρετον τοῦτο προσὸν προέρχεται ἐκ πολλαπλῶν αἰτίων· πρῶτον μὲν εἶναι ἡ ἀκριβὴς τῶν πραγμάτων γνῶσις, δεύτερον δὲ ἡ κατὰ θείαν τινὰ δόσιν ἐνυπάρχουσα εἰς ὀλίγους λαμπρότης καὶ φωτεινότης τῆς διανοίας, δι᾽ ἧς διασαφοῦνται καὶ διαφωτίζονται καὶ τὰ μάλιστα σκοτεινὰ προβλήματα· τρίτον δὲ ἡ ὁλοσχερὴς κατάκτησις, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἧς ἡ εὐκαμψία καὶ ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμις καὶ ἡ ἄλλη χάρις ἐπιτρέ-

πουσι τὸν σχηματισμὸν λόγου διαυγοῦς καὶ κρυσταλλοειδοῦς, ἐναργῶς ἐκφαίνοντος τὰ βαθύτατα νοήματα καὶ λεπτότατα τῆς ψυχῆς συναισθήματα [1].

Τὰ καθήκοντα τοῦ ἄκρου καὶ τελείου πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου δὲν περιορίζονται βεβαίως μόνον εἰς τὴν ἀπηκριβωμένην καὶ σαφῆ ἀπό τε καθέδρας καὶ διὰ συγγραφῶν γινομένην διδασκαλίαν ἀλλ᾽ ἐκτείνονται εὐρύτερον καὶ στοχάζονται γενικώτερον ὑπερτέρου τινὸς καὶ ὑψηλοῦ σκοποῦ, εἰς ὃν ὀφείλουσι πάντοτε νὰ κατατείνωσιν αἱ πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις. Αὗται δηλαδὴ δὲν ἀφορῶσι μόνον εἰς τὴν παροχὴν τῶν ἤδη ἐξηυρημένων καὶ τανῦν ἰσχυουσῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἀληθειῶν· δὲν ἀποβλέπουσιν ἁπλῶς εἰς τὴν μετάδοσιν ξηρῶν γνώσεων καὶ γενικῶν θεωριῶν ἀλλ᾽ ἐπιζητοῦσιν ἅμα νὰ μορφώσωσι τὸ ἦθος καὶ διαπλάσωσι τὸν χαρακτῆρα τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν, οἵτινες κατὰ λόγον φυσικὸν μέλλουσι νὰ καταστῶσι προσεχῶς οἱ ἡγέται τοῦ ἔθνους καὶ οἱ καθοδηγοὶ τῆς κοινωνίας. Τὸ ἔργον ἄρα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου εἶναι εὐρύτατον καὶ σπουδαιότατον, ἐπιστημονικὸν ἅμα καὶ μορφωτικόν, παιδευτικόν τε καὶ ἠθοποιόν. Ὡς τοιοῦτο δὲ ἀληθῶς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐνόησε καὶ ἤσκησεν ὁ Βορέας τὴν ὑψηλὴν λειτουργίαν, ἣν ἐπέτρεψεν αὐτῷ ἡ πολιτεία τάξασα σκοπιωρὸν ἐν τῇ ὑπερτάτῃ καὶ τιμιωτάτῃ κορυφῇ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας καὶ τῆς ἐθνικῆς δράσεως. Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἀνήχθη ἀρχῆθεν εἰς σεμνήν τινα καὶ ἔνθεον μυσταγωγίαν, δι᾽ ἧς οἱ εὐέλπιδες νέοι ἐμυοῦντο εὐλαβῶς καὶ εἰσήγοντο μεθοδικῶς εἰς τὰ ἄδυτα τοῦ πανσέπτου ναοῦ τῆς θειοτάτης τῶν ἐπιστημῶν ἔτι δ᾽ ἐχειραγωγοῦντο εἰς ἐπίγνωσιν τῶν ἑλληνικῶν ἀρετῶν καὶ καθίσταντο ἱκανοὶ νὰ βασανίζωσι τὰ πράγματα καὶ ἀποκρούωσι τὰ πλημμελῆ καὶ ἄτοπα, νὰ ἀπωθῶσι τὰ εἰδεχθῆ παραδιδάγματα καὶ ἀπορρίπτωσιν ἐν ἐπιγνώσει τὰ καὶ εἰς τὴν χώραν ἡμῶν εἰσκωμάσαντα μωρὰ φληναφήματα ποταπῶν τινων ὑλιστῶν καὶ κερδοσκόπων κοσμοπολιτῶν. Ἐμφορούμενος αὐτὸς τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν καὶ οὐδέποτε ἀποβάλλων ἀπὸ τῶν ὀμμάτων τῆς ψυχῆς τῶν προγόνων τὰ μεγαλουργήματα προέβαλλεν ἀεὶ ταῦτα εἰς ζήλωσιν καὶ μίμησιν ὑπὸ τῶν νεωτέρων, καθοδηγῶν αὐτοὺς ἐν τῇ εὐρείᾳ λεωφόρῳ, ἣν ἐχάραξε θαυμαστὴν ἡ μακραίων τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἱστορία. Ἐγίνωσκεν ὁ ἔνθεος διδάσκαλος νὰ μεταδίδῃ εἰς τοὺς μαθητὰς τὸν ἴδιον ἐνθουσιασμόν, νὰ ἀναφλέγῃ ἐν ταῖς ψυχαῖς τὸν διάπυρον τῆς μαθήσεως καὶ ζητήσεως πόθον καὶ ἑνὶ λόγῳ νὰ ῥιπίζῃ τὴν θείσδοτον καὶ ἱερὰν μανίαν, τὴν φολόσοφον λέγω κατὰ Πλάτωνα βακχείαν, ἥτις πορίζει εἰς τὴν διάνοιαν τὸ μετάρσιον πτερύγισμα πρὸς τὸν αΐδιον τῆς ἀληθείας κόσμον—τὸ πτερύγισμα, ὅπερ ἐκλέϊσεν ἀνέκαθεν τὸ ἑλληνικὸν καὶ οὗ ἄνευ οὐδέποτε οὐδὲν οὔτε μέγα οὔτε λαμπρὸν τελεσιουργεῖται. Τοιούτῳ τρόπῳ ποδηγετῶν τὴν

1. Τὴν χάριν ταύτην καὶ ἀρετὴν τῆς ἄκρας σαφηνείας καὶ θελκτικῆς παραστατικότητος εἶχεν ἐν τῷ οἰκείῳ κλάδῳ, ὑπέροχον καὶ θαυμαστὴν ὁ ἀείμνηστος ἡμῶν πανσέβαστος διδάσκαλος Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης.

ἑλληνικὴν νεότητα ἀπέβαινεν αὐτῇ σεμνὸς ἱερομύστης πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἀρετήν.

Τὴν δύναμιν καὶ ἐπίδρασιν, τὸ τελεσφόρον καὶ γόνιμον τῆς διδασκαλίας τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ ἐμαρτύρουν τρανῶς οἱ πολυπληθεῖς ἀκροαταί, οὐ μόνον φοιτηταὶ πασῶν τῶν Σχολῶν ἀλλὰ καὶ τὸ ἄλλο θύραθεν πλῆθος τῶν φιλομαθῶν καὶ λογίων, οὓς ἀθρόους συνήγειρον τὰ προσφυῶς καὶ μάλιστα σαφῶς διδασκόμενα ἐκείνου μαθήματα. Μαρτυροῦσι δὲ οὐχ ἧττον τὸ αὐτὸ καὶ οἱ πολυάριθμοι ἐπὶ παντοίας εὐκαιρίαις ἐκφωνηθέντες ὑπ᾽ ἐκείνου λόγοι [1], οἵτινες διδάσκοντες καὶ φωτίζοντες μεταρσιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ἐξυψοῦσι τὸ φρόνημα, ῥιπίζουσι τὴν φιλοπατρίαν καὶ σφυρηλατοῦσιν ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ἄκμονος τὸν στερρὸν καὶ ἀδαμάντινον τῶν νέων χαρακτῆρα.

Εἴτε ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἐδίδασκεν εἴτε ἀλλαχοῦ διελέγετο ὁ Βορέας, οὐδέποτε διέλειπεν ἐξαίρων τὴν ἀτίμητον ἀξίαν τῆς ἐθνικῆς γλώσσης, ἧς ἦτο βαθὺς γνώστης καὶ δεινὸς χειριστὴς χρησιμοποιῶν λόγον εὔρυθμον καὶ γλαφυρὸν καί, ὡς εἰπεῖν, πρὸς τὴν ἀττικὴν στάθμην ἐξηκριβωμένον [2]. Στοιχῶν καὶ ἐν τούτῳ μετὰ ζήλου καὶ θέρμης εἰς τὸ λαμπρὸν παράδειγμα τῶν εὐκλεῶν τοῦ γένους διδασκάλων ἠγωνίζετο ὑπὲρ τῆς καθαρευούσης ὡς καταλληλοτάτου καὶ ἀπαραιτήτου ὀργάνου πρὸς τὴν πνευματικὴν τοῦ ἔθνους προκοπήν. Διεκήρυττε πλὴν ἄλλων ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη εἶναι τὸ σύμβολον κραταιοῦ πολλῶν χιλιετηρίδων παρελθόντος καὶ ὁ φύλαξ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου· ἀνεμίμνησκε δὲ ὅτι ἀνυπολόγιστα κακὰ διαπράττουσιν οἱ ἀσεβοῦντες εἰς τὴν παράδοσιν καὶ τὴν γλῶσσαν διαστρέφοντες. Καὶ ἀληθῶς ἡ διαστροφὴ τῆς γλώσσης εἶναι ἅμα καὶ διαστρέβλωσις τῆς διανοίας. Διότι οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ διανόησις καὶ ἡ ἔκφρασις εἶναι πράγματα συναφῆ καὶ ἀλ-

---

1. Θ. Βορέα, Ἀνάλεκτα, Μελέται καὶ λόγοι, τόμοι 4.

2. Ὁ Βορέας γράφων τε καὶ λαλῶν ἐπεμελεῖτο, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, τῆς ὀρθοεπείας καὶ ἀκριβείας, παρέχων ἑαυτὸν ὑπόδειγμα λεκτικῆς χάριτος καὶ φραστικῆς γλαφυρίας· ἠσμένιζε δὲ νὰ ἀναπτύσσῃ καὶ ἐξαγγέλλῃ τῶν μεγάλων ἡμῶν διδασκάλων τὰς σοφὰς ὑποθήκας καὶ ἐντόνους παρακελεύσεις, ὅπως, κατὰ καθῆκον ἐθνικὸν ἀπαραίτητον, κηδώμεθα τῆς ἀθανάτου γλώσσης καὶ φυλάττωμεν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, ἀπὸ κηρῶν καὶ τῶν παντοίων ξενισμῶν, οἵτινες σωρηδόν, ὡς μὴ ὤφελεν, εἰσεφορήθησαν ἐπ᾽ ἐσχάτων καὶ κινδυνεύουσι νὰ παραφθείρωσι καὶ διαστρέψωσι τὸ λεκτικὸν καὶ τὸ πραγματικὸν αὐτῆς μέρος. Ἀνεμίμνησκεν ὅτι ὀφείλομεν νὰ φεύγωμεν τὰ βορβορώδη τέλματα τοῦ χυδαϊσμοῦ καί, ὡς αἱ διψῶσαι ἔλαφοι πρὸς τὰς πηγάς, νὰ προστρέχωμεν πάσῃ προθυμίᾳ καὶ σπουδῇ πρὸς τὰ ἀεὶ διαυγῆ καὶ ζωοδόχα νάματα τοῦ ἀθανάτου καὶ ἀγλαομόρφου ἑλληνισμοῦ· ὅτι ἔχομεν ὑποχρέωσιν ὡς τέκνα πατρῴζοντα, νὰ ζῶμεν καὶ δρῶμεν ἀεὶ εὐλαβῶς ἀτενίζοντες εἰς τὸ φωτεινὸν καὶ ἀκτινοβόλον ὅραμα τῆς μεγάλης καὶ αἰωνίας Ἑλλάδος, δᾳδούχου τοῦ πολιτισμοῦ καὶ διδασκάλου τῆς ἀνθρωπότητος.

ληλένδετα· ὅτι ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι πιστὸν ἀπεικόνισμα τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου· ὅτι ἄρα ἡ διαφθορὰ τῆς γλώσσης ἀκολουθεῖ εἰς τὴν φθορὰν τῆς διανοίας καὶ τἀνάπαλιν [1]. Λίαν δὲ προσφυῶς ὁ ἀνυπέρβλητος τοῦ λόγου καλλιτέχνης καὶ σοφὸς βιογράφος τοῦ σοφωτάτου ἐκείνου Χίου, ὁ Θερειανός, εἶπεν ὅτι «ὁ κακῶς καὶ μωρῶς σκεπτόμενος κακῶς καὶ μωρῶς γράφει» [2].

Ἡ εὔαθλος καὶ καλλίνικος τοῦ Βορέα σταδιοδρομία ὑπῆρξε μακρά. Διότι ὁ ῥωμαλέος καὶ τετράγωνος τήν τε διάνοιαν καὶ τὸ σῶμα ἀνὴρ ἐν μὲν τῷ ἐπιστημονικῷ στίβῳ ἐδολιχοδρόμησεν εὐθυπόρως καὶ ἀκάμπτως ἐπὶ ἥμισυν αἰῶνα καὶ ἐπέκεινα, τὴν δὲ πανεπιστημιακὴν καθέδραν ἐτίμησε καὶ ἐκόσμησεν ἐπὶ μίαν περίπου γενεάν. Ἐν τῇ μακρᾷ ταύτῃ χρονικῇ περιόδῳ ἀνεδείχθη ὁ ἀληθῶς *πένταθλος* τῆς φιλοσοφίας [3] καὶ ἐφιλοπόνησε πλῆθος μελετῶν καὶ συγγραφῶν, ὧν τρεῖς μέχρι τοῦδε ἐκδοθεῖσαι εἶναι κυριώτεραι καὶ ἰδίου λόγου ἄξιαι· διότι οὐ μόνον εἶναι διεξοδικώτεραι ἀλλὰ καὶ ἐμπεριέχουσι μέγα μέρος τῶν ὑπ᾿ αὐτοῦ διδαχθέντων ἀπὸ καθέδρας μαθημάτων, τουτέστιν ἡ Λογικὴ καὶ ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τοὺς νόμους καὶ κανόνας τῆς ὀρθῆς νοήσεως ἀνιχνεύει καὶ ἀναπτύσσει ἡ Λογική, ἥτις διὰ τοῦτο γίνεται βάσις καὶ προπαιδεία πασῶν τῶν ἐπιστημῶν. Τὴν ἐπιστήμην ταύτην ἐδημιούργησεν, ὡς γνωστόν, καὶ ἅμα ἐτελεσιούργησεν ὁ Ἀριστοτέλης· ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ἀσφαλῶς καὶ ἀνέπτυξε τόσον εὐρέως ἡ ὑπερφυὴς διάνοια τοῦ Σταγιρίτου, ὥστε ὁ Κάντιος ῥητῶς ἀπεφήνατο ὅτι «ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ Λογικὴ οὔτε ηὐξήθη κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς οὔτε δύναται νὰ αὐξηθῇ, αὐξάνεται δὲ μόνον κατὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ εὐκρίνειαν» Ἀλλὰ προσέλαβεν ἡ Λογικὴ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἔννοιαν εὐρυτέραν, μάλιστα δὲ διὰ τοῦ περιωνύμου

---

1. Ὅτι ἡ διαστροφὴ τῆς γλώσσης εἶναι ἀχώριστος ἀπὸ τῆς στρεβλώσεως τοῦ λογικοῦ παρετήρησεν ἤδη ὁ Κοραῆς καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ θεῖος Πλάτων.

2. Δ. Θερειανοῦ, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τόμ. 2, σ. 254. Εἶναι ἀκριβέστατα καὶ ἀληθῆ ὅσα λέγει ὁ αὐτὸς καὶ ἀλλαχοῦ (σ. 22) «τὰ δὲ τῆς γλώσσης ἄτοπα ῥαδίως γεννῶσι τὰ ἄτοπα τοῦ διανοεῖσθαι, ἐξ ὧν μετ᾿ οὐ πολὺ προέρχονται τὰ ἄτοπα τῆς διαγωγῆς. Ὁ μαθὼν νὰ εἶναι ἄτοπος ἐν ἑνὶ πράγματι ταχέως μεταφέρει τὴν ἀτοπίαν καὶ εἰς ἕτερον, τούτου δ᾿ ἕνεκα ἁπανταχοῦ ἡ τῶν ἠθῶν ταραχὴ ὑπῆρξε σύγχρονος τῇ ταραχῇ τῆς γλώσσης». Πβλ. καὶ σελ. 43, 54, 257.

3. Ἐδίδαξε τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας πέντε κλάδους, ἤτοι Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, Λογικήν, Ψυχολογίαν, Καλολογίαν (Αἰσθητικὴν) καὶ Ἠθικήν, παρεσκεύασε δὲ εἰς πάντας τούτους διεξοδικὰς συγγραφάς. Ἡ Ἠθικὴ συντετελεσμένη ἤδη ἐδόθη πρὸς ἐκτύπωσιν.

φιλοσόφου Ἑγέλου· διότι κατὰ τοῦτον δὲν ἐξετάζει ἁπλῶς τοὺς τύπους ἢ τὰς μορφάς, δι᾽ ὧν καταλαμβάνομεν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ᾽ αὐτὴν ταύτην τὴν ἀλήθειαν, κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲν συμπίπτει πρὸς τὴν Μεταφυσικήν. Τοιουτοτρόπως διαστέλλονται καὶ διακρίνονται ἀπ᾽ ἀλλήλων ἡ τυπικὴ ἢ σχολικὴ λεγομένη Λογικὴ καὶ ἡ οὐσιώδης ἢ φιλοσοφική. Ἐκείνη μὲν ἐξετάζει τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀφαιρετικοῦ νοῦ, ὅστις διασπᾷ ἔννοιαν καὶ πρᾶγμα, κερματίζει τὰ ὄντα εἰς μέρη καὶ σκοπεῖ αὐτὰ χωριστὰ ἀρκουμένη εἰς τὰ καθ᾽ ἕκαστα καὶ ἐπικαλουμένη τὸν νόμον τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀντιφάσεως. Ἐκ τοῦ ἐναντίον δὲ αὕτη παρακολουθεῖ τὸ ἔργον τοῦ ὑπὲρ τὸν νοῦν ὑπάρχοντος *λόγου*, ὅστις καταλύει τὴν διάκρισιν ἐννοίας καὶ πράγματος, χωρεῖ ἐπέκεινα τῶν ἀντιθέτων καὶ κατοπτεύει ἀντὶ διεσπαρμένων νεκρῶν μερῶν ὠργανωμένον καὶ ζῶν ὅλον, ἔμψυχον καὶ σφύζουσαν ὁλότητα περιέχουσαν ἐν ἑαυτῇ συνημμένους διαφόρους καὶ ἀντιθέτους διορισμούς.

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω. Πλὴν ὅμως πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ἂν ἡ φιλοσοφικὴ Λογική, περιεκτικὴ οὖσα καὶ καθολική, στοχάζηται, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων καὶ ἔχῃ τὴν ὑπεροχήν, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ τυπικὴ Λογικὴ ἀποβαίνει ἀνωφελὴς καὶ περιττή. Πᾶν τοὐναντίον, εἶναι χρήσιμος καὶ ἀναγκαιοτάτη, δεινὸν δὲ θὰ ἐσφάλλετο σφάλμα εἴ τις ἐδόξαζε τὰ ἐναντία. Καθ᾽ ὅσον ἡ κατανόησις τοῦ ὅλου ἔχει ἐν τῷ ἐμπειρικῷ κόσμῳ προϋπόθεσιν τὴν διάγνωσιν τῶν μερῶν, κατὰ τοσοῦτον ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ διάκρισις τῶν μερῶν τούτων καὶ ἡ τῶν καθ᾽ ἕκαστον ἐξέτασις θὰ ἀποτελῇ ἄφευκτον ὅρον τῆς ἐφίξεως τῆς ἀληθείας. Ἡ Λογικὴ ἄρα τῶν μερῶν εἶναι ἀπαραίτητος καὶ χρησιμεύει κατ᾽ ἀνάγκην εἰς προπαρασκευὴν τῆς Λογικῆς τοῦ ὅλου, καθ᾽ ὃν ἀκριβῶς τρόπον ὁ *νοῦς* εἶναι προβαθμὶς τοῦ *λόγου*. Ἀλλ᾽ ὁ Βορέας, μόνον τὴν τυπικὴν Λογικὴν ἀσπαζόμενος, συμφωνεῖ πρὸς τοὺς μὴ διαστέλλοντας τὸ λογικὸν στοιχεῖον ἀπὸ τοῦ ψυχικοῦ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ἐγκρίνει μόνον τὴν παλαιὰν παράδοσιν, εἰς ἣν ὅμως καὶ πολλοὶ νεώτεροι, κράτιστοι ἄλλως τῆς Λογικῆς ἀντιπρόσωποι, ἠκολούθησαν.

Τὴν τυπικὴν Λογικὴν ἐδίδαξαν καὶ περὶ αὐτῆς ἔγραψαν ἔν τε τοῖς παλαιοτέροις καὶ τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ἄλλοι Ἕλληνες· πληρεστέραν δ᾽ ὅμως καὶ σαφεστέραν ὑποτύπωσιν αὐτῆς παρέσχεν ἀναμφιλέκτως ὁ Βορέας διὰ τοῦ πρώτου τόμου τῶν Ἀκαδημεικῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο, βασιζόμενον ἐπὶ ἀρχαίων πηγῶν καὶ νεωτέρων συγγραφῶν, παρέχει εὐσύνοπτον καὶ ἐναργῆ εἰκόνα τῶν ἀρχῶν τῆς διανοήσεως καὶ τῶν μεθόδων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Ἐνταῦθα αἱ λογικαὶ θεωρίαι ἐκτίθενται ἀκριβῶς, ἐπικυροῦνται διὰ μαρτυριῶν καὶ διασαφοῦνται διὰ παραδειγμάτων ζωηρῶν. Ἡ ἀσυνήθης σαφήνεια, μεθ᾽ ἧς παρίστανται τὰ ἐν πολλοῖς περίπλοκα λογικὰ ζητήματα, ἐπιβεβαιοῖ τὸ ὀρθῶς λεγόμενον ὅτι μόνον ἐκεῖνος γίνεται εὔληπτος, ὅστις ἄριστα ἐπίσταται τὰ πράγματα. Ἕνεκα τῶν πολλῶν ἀρετῶν ἡ περὶ ἧς ὁ

λόγος Λογικὴ θὰ χρησιμεύῃ παρ' ἡμῖν τοῦ λοιποῦ ὡς ἀπαραίτητον καὶ πολύτιμον βοήθημα σπουδαστῶν καὶ καθηγητῶν, ἔγκριτος τῷ ὄντι καὶ περισπούδαστος συγγραφή.

Εἰς τὴν Λογικὴν ἐπηκολούθησεν ἡ ἔκδοσις τῆς Ψυχολογίας, ἥτις ἔχει τὸν τύπον τῆς ὑπὸ τοῦ Wundt μάλιστα δοθείσης πειραματικῆς Ψυχολογίας, τῆς ἐξερευνώσης τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος. Ῥητέον δ' ὅτι ἀπὸ τῆς τοιαύτης ψυχολογίας, τῆς κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν δημιουργηθείσης καὶ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἰς φυσιολογικὰς αἰτίας ἀναγούσης, διαφέρει πολὺ ἡ ἐπ' ἐσχάτων μορφωθεῖσα (μᾶλλον δὲ καὶ ἀκριβέστερον εἰπεῖν ἡ ἀνακαινισθεῖσα παλαιοτέρα) ψυχολογία, ἥτις ἀφίσταται τῶν ἀξιωμάτων καὶ μεθόδων ἐρεύνης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ συνάπτεται στενῶς πρὸς τὰς ἄλλας τοῦ πνεύματος ἐπιστήμας, τουτέστιν ἡ πνευματοκρατικὴ ἢ διαρθρωτικὴ ἢ ὁπωσδήποτε ἄλλως ὀνομαζομένη Ψυχολογία. Ἐκείνη μὲν ὁρμᾶται ἀπὸ τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἅτινα γίνονται εἰς πρόσωπα ὑπάρχοντα καὶ δυνάμενα νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς πειραματικὴν ἐξέτασιν, αὕτη δὲ ἀφετηρίαν ἔχει σύνολον τὸν ψυχικὸν καὶ πνευματικὸν βίον καὶ θεωρεῖ τὴν ψυχὴν ὡς ὀργανικῶς διηρθρωμένην ἑνότητα, ὡς *ἐντελέχειαν* ἢ *εἰδητικήν* τινα ἀρχήν, ἐξ ἧς προέρχονται μὲν τὰ ποικίλα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμῶν βίου περιεχόμενα, συνάπτονται δὲ πάλιν ταῦτα εἰς *ἓν* εὔτακτον καὶ ἐναρμόνιον ὅλον. Ἐντεῦθεν νοεῖται ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ψυχολογία τείνει εἰς σκοποὺς γενικωτέρους καὶ ἀποβλέπει εὐρύτερον εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἐπισκοποῦντες δὲ ταύτην ἐν παραλληλίᾳ καὶ ἀναφορᾷ πρὸς τὴν Λογικὴν θὰ ἠδυνάμεθα εὐλόγως νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς *φιλοσοφικὴν* καὶ νὰ εἴπωμεν ὅτι ἔχει πρὸς τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν ὡς ἡ φιλοσοφικὴ (οὐσιώδης) πρὸς τὴν τυπικὴν Λογικήν. Καὶ ὅπως ἡ φιλοσοφικὴ δὲν καταργεῖ, κατὰ τὰ πρόσθεν λεχθέντα, τὴν τυπικὴν Λογικὴν ἀλλὰ προϋποθέτει αὐτὴν ὡς κατωτέραν βαθμίδα, οὕτως ἡ φιλοσοφικὴ Ψυχολογία δὲν ἀναιρεῖ ἀλλὰ τοὐναντίον ἀπαιτεῖ ὡς προοδοποίησιν αὐτῆς τὴν πειραματικὴν Ψυχολογίαν, χρησιμεύουσαν εἰς ἐξέτασιν τῶν στοιχειωδῶν μάλιστα καὶ ἐπὶ μέρους ψυχικῶν φαινομένων. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ἀμφότεραι αἱ Ψυχολογίαι συντελοῦσιν εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπόν, εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν διάγνωσιν τῆς ψυχῆς, «ἧς πείρατα οὐκ ἂν ἐξεύροιο... οὕτω βαθὺν ἔχει λόγον», κατὰ τὸν βαθύνουν Ἡράκλειτον.

Τὴν πειραματικὴν Ψυχολογίαν πρῶτος εἰσήγαγε παρ' ἡμῖν καὶ τελεσφόρως ἐκαλλιέργησεν ὁ Βορέας, ὅστις ἀρτίως, ὡς εἴρηται, περὶ τὴν ἐπιστήμην ταύτην παρασκευασθεὶς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐν Λιψίᾳ, πλησίον τοῦ Wundt, ἦτο ἐνδεδειγμένος καὶ ὑπὸ τῶν πραγμάτων κεκλημένος νὰ μεταλαμπαδεύσῃ

αὐτὴν εἰς τὴν ἡμετέραν πατρίδα. Τοῦτο δὲ καὶ ἐποίησεν ὄντως μετὰ ζήλου θερμοῦ καὶ πάθους ἐνθέου· κατώρθωσε διὰ πολλῶν πόνων καὶ μόχθων νὰ ἱδρύσῃ ψυχολογικὸν ἐργαστήριον, ὅπερ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1926 εὐστόχως λειτουργοῦν καθίσταται ὁσημέραι πλουσιώτερον καὶ γονιμώτερον εἰς ἐρεύνας καὶ πορίσματα. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐργαστήριον, ὡς καὶ τὸ συγγενὲς αὐτῷ ἐργαστήριον τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς, ὅπερ ἵδρυσε καὶ διηύθυνεν ὁ διαπρεπὴς καθηγητὴς καὶ τῆς παρ' ἡμῖν συγχρόνου Παιδαγωγικῆς θεμελιωτὴς Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, ἀποτελεῖ κέντρον ψυχολογικῶν ἐρευνῶν καὶ φυτώριον ἐπιστημονικόν, ἐξ οὗ ἱκανοὶ θὰ προέρχωνται ψυχολόγοι. Αἱ ἀπ' ἀρχῆς μετ' ἄκρας ἐπιμελείας διεξαχθεῖσαι ἐνταῦθα ἔρευναι ὑπῆρξαν πολυάριθμοι, πολλὰ δὲ καὶ ἀξιόλογα τὰ πορίσματα, ἅτινα ἐν μέρει μὲν διεξοδικώτερον ἀνεκοινώθησαν ἐν ἰδίαις μελέταις, ἐν μέρει δὲ συντομώτερον ἀνεγράφησαν ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ τῶν Ἀκαδημεικῶν, ἤτοι ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ. Πιστὸς ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς εἰς τὴν μέθοδον τῆς οἰκείας Σχολῆς (τῆς τοῦ Wundt) θεωρεῖ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ὡς τοιαῦτα, καθ' ἑαυτὰ δηλονότι καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ψυχῆς· ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος ἀναλύει καὶ ἐξιχνεύει τά τε ἁπλούστερα καὶ τὰ περίπλοκα δεδομένα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἁπλῶς εἰπεῖν, μετὰ λεπτῆς παρατηρητικότητος καὶ σπανίας νηφαλιότητος ἐξήτασεν ὁ ὀξύνους καθηγητὴς τὸν ψυχικὸν βίον καὶ προῆλθεν ἐν πολλοῖς εἰς ἴδια συμπεράσματα.

Ὅπως τὴν Λογικήν, οὕτω καὶ τὴν Ψυχολογίαν τοῦ Βορέα διακρίνει, πλὴν τῆς ἀγαστῆς σαφηνείας καὶ ἄκρας εὐμεθοδίας, ἡ δαψιλὴς χρῆσις ἀρχαίων πηγῶν καὶ μαρτυριῶν, δι' ὧν διευκρινοῦνται καὶ κυροῦνται τὰ ἐπὶ μέρους ψυχικὰ φαινόμενα· εἰς τὴν διατύπωσιν ἑκάστου σχεδὸν φαινομένου ἢ κανόνος ἀκολουθεῖ ἡ παράθεσις προσφόρων παραδειγμάτων, ἀποφάνσεων καὶ ῥητῶν, εἰλημμένων ἐκ τῶν ἐγκρίτων συγγραφέων, πεζογράφων καὶ ποιητῶν· εἶναι καὶ τοῦτο δεῖγμα περίτρανον τῆς θαυμαστῆς τοῦ ἀνδρὸς ἑλληνομαθείας.

Τρίτον ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Ἀκαδημεικῶν ἔρχεται ἐκτενὲς σύγγραμμα, ἐπιγραφόμενον «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν». Ἐνταῦθα ἐκτίθενται ἀκριβῶς καὶ διεξοδικῶς τὰ περὶ κόσμου καὶ βίου ἀνακύπτοντα ποικίλα καὶ δυσχερῆ προβλήματα καὶ ἀναπτύσσονται σαφῶς αἱ ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς γενόμεναι ἀπόπειραι πρὸς ἐπίλυσιν αὐτῶν. Διατυποῦνται δ' ἐν αὐτῷ τὰ παντοῖα ζητήματα καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν ἔκτασιν καὶ κατὰ σύστημα μεθοδικόν. Καὶ μετέρχεται μὲν ὁ συγγραφεὺς τρόπον ἐκθέσεως ἀντικειμενικόν, παρακολουθῶν ἀπροκαταλήπτως καί, ὡς εἰπεῖν, ἐξ ἀπόπτου τὰς διαφόρους τῶν ποικιλωνύμων Σχολῶν γνώμας, ἀλλὰ δὲν ὀκνεῖ νὰ διατυπώσῃ ἢ ὑποδηλώσῃ καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι κύριον καὶ θεμελιῶδες μέρος ἑκάστου φιλοσοφήματος, οἱονεὶ βάσις καὶ κρηπὶς αὐτοῦ εἶναι ἡ ὀντολογία (Μεταφυσική), πρὸς ἣν

συμφωνοῦσιν (ὀφείλουσι νὰ συμφωνῶσιν), ὡς λογικὰ συνακόλουθα τὰ ἄλλα μέρη, κοσμολογία καὶ γνωσιολογία καὶ τὰ λοιπά. Ἐν τῷ ὀντολογικῷ προβλήματι ὁ Βορέας ἀφίσταται, οὐράνιον ὅσον, ἀπὸ πάσης ὑλιστικῆς δοξασίας καὶ σφοδρῶς αὐτὴν καταπολεμεῖ, χωρὶς ὅμως νὰ μεταπίπτῃ εἰς τὴν ἀντίθετον θεωρίαν τῆς ἀκράτου ἰδεολογίας. Συμβιβάζων δὲ τὰς ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους ἀπόψεις παραδέχεται ὡς ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως ὑπάρχουσαν πραγματικότητα, ἣν ἀποτελοῦσι διτταὶ διάφοροι ἀλλήλων οὐσίαι, ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα. Ταύτην ὅμως τὴν πραγματικότητα, ὡς ἔχει καθ' ἑαυτήν, ἀδυνατοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν τελείως καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ἐκτάσει. Καὶ ἐν τῇ Γνωσιολογίᾳ δηλαδὴ φεύγει τὰς ἀκρότητας τῶν ἀντιθέτων θεωριῶν, δογματικῆς καὶ σκεπτικῆς, καὶ τηρεῖ, ὡς πανταχοῦ, τὸ χρυσοῦν μέτρον. Οὕτω γνωματεύει ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι μὲν προσιτὴ ἡμῖν ἀλλὰ μόνον ἐν μέρει, ἤτοι περιωρισμένη ἐντὸς τῶν ὁρίων, ἅτινα διαγράφει ἡ φύσις τῶν συνεργαζομένων ὀργάνων αὐτῆς, αἰσθήσεως καὶ νοήσεως, ἤ, ἄλλως εἰπεῖν, ἐμπειρίας καὶ λόγου. Ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας φθάνομεν κατὰ μικρὸν δι' ἀεὶ ἀκριβεστέρας ἐρεύνης, καὶ ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων, ὅσον εἶναι δυνατόν, εἰς τὴν ἀλήθειαν.

Ἐντεῦθεν καθίσταται εὔδηλον ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Εἰσαγωγῆς πρέπει νὰ καταλεχθῇ εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς λεγομένης ***κριτικῆς πραγματολογίας.***

Μὴ δυνάμενοι νὰ εἰσέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς τὰ ἐπὶ μέρους μηδὲ νὰ προβῶμεν εἰς κριτικὴν τῶν ἐκτεθειμένων θεωριῶν παρατηροῦμεν τοῦτο μόνον, ὅτι ἐν τῇ κατατάξει τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῷ προσδιορισμῷ τῆς πρὸς τὴν φιλοσοφίαν σχέσεως αὐτῶν ὁ Βορέας ἔχει ἰδίαν γνώμην· ὁρίζει δὲ τὴν φιλοσοφίαν ὡς καθολικὴν ἐπιστήμην, ἥτις ὁρμωμένη ἀπὸ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ἐξετάζει τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας τῶν ὄντων καὶ γινομένων καὶ σπουδάζει νὰ δημιουργήσῃ ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν. Ὁ τοιοῦτος ὁρισμὸς εἶναι βεβαίως ὁμόλογος πρὸς τὸν ἤδη δοθέντα ὑπὸ ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ κρατίστων φιλοσόφων τῶν νεωτέρων χρόνων.

Διάνοια ἐταστικὴ καὶ εὐρεῖα, εὔτροχος καὶ ὀξεῖα ἔμελλε νὰ μὴ περιορισθῇ εἰς ὀλίγα τινὰ καὶ πρόχειρα ἀλλὰ νὰ ὁρμήσῃ εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν παντοίων τοῦ ἐπιστητοῦ μερῶν καὶ μάλιστα ἐκείνων, ὅσα λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῶν ὑπάρχουσιν οἰκειότερα καὶ ἐγγύτερα πρὸς τὴν φιλοσοφίαν· δὲν ἦτο ἄρα δυνατὸν νὰ μείνῃ ξένη καὶ ἀδιάφορος πρός τε τὰ ἄλλα καὶ τὴν λογοτεχνίαν.

Ψυχὴ νοσταλγὸς τοῦ ἀληθοῦς καὶ αἰωνίου, ἔνθους καὶ φοιβαστική, φιλόσοφος ἅμα καὶ καλλιτεχνικὴ δὲν ἠρκεῖτο εἰς τὰ μερικὰ καὶ πρόσγεια ἀλλ' ἐφέρετο ἀεὶ ἀνιπταμένη εἰς τὰ καθολικὰ καὶ ὑψηλά· δὲν ἔστεργε μίαν μόνον ἐπιστήμην ἢ ἕνα τινὰ μόνον κλάδον τῆς Φιλοσοφίας ἀλλ' ἔτεινε νὰ ἐκταθῇ εἰς σύνολον τοῦ ἐπιστητοῦ τὸ ἀπέραντον πεδίον.

Φύσει εὐαίσθητος καὶ ἐνθουσιαστικός, οὐχ ἥκιστα δ' εὐένδοτος εἰς τὰ

γενναῖα τῆς ψυχῆς ὁρμήματα ὁ Βορέας ἀπείχετο αὐτομάτως παντὸς κοινοῦ καὶ χαμαιζήλου καὶ ἐφέρετο ἀκατάσχετος πρὸς πᾶν ὅ,τι εὐγενὲς καὶ ὡραῖον. Διὸ καὶ πρωΐμως, ἐν νεαρᾷ ἔτι ἡλικίᾳ, ἔπιεν ἀπλήστως ἐκ τῶν καθαρῶν καὶ διαυγῶν ναμάτων τῆς Κασταλίας πηγῆς καὶ ὑπόπτερος ἀνυψώθη εἰς τὸ Κωρύκιον καὶ τὴν ὑπερνέφελον κορυφὴν τοῦ ποιητικοῦ Παρνασοῦ. Φιληθεὶς ὑπὸ τῶν Μουσῶν θεσπεσίως ἔθυσεν εἰς αὐτὰς δαψιλῶς καὶ πλουσίως. Τεκμήρια πρόκεινται περιφανῆ καὶ λαμπρὰ οἱ «*Ῥυθμοὶ ἀθανάτων*» καὶ οἱ «Πινδάρου ἐπίνικοι», ἀξιόλογοι ποιητικαὶ συλλογαί. Ἐν μὲν ἐκείνοις μετεγλώττισεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατὰ τρόπον ἀριστοτεχνικὸν ἐξαίρετα καλλιστεύματα τῆς παγκοσμίου ποιήσεως, ἀρχαίας καὶ νεωτέρας [1]· ἐν δὲ τούτοις μεθηρμήνευσε δεξιῶς καὶ εὐστόχως τοὺς ἐπινίκους τοῦ αἰθεροβάμονος τῆς Βοιωτίας ἀετοῦ. Μεταχειρίζεται δ᾿ ἑκάστοτε κατὰ τὰς περιστάσεις, ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου, γλῶσσαν ἁρμόζουσαν, νῦν μὲν αὐστηροτέραν καὶ καθαρεύουσαν, νῦν δὲ χαλαρωτέραν καὶ κοινήν. Μηδεὶς δὲ θαυμάσῃ ἐπὶ τούτῳ· διότι ἡ δημώδης, ἡ καθαρὰ καὶ γνησία δημώδης, δὲν εἶναι ὅλως ἀπόβλητος, ἀφοῦ ὁμολογουμένως ὑπάρχει ἐπιτηδεία νὰ ἐκφράζῃ ἁπλούστερα διανοήματα καὶ βαθύτερα συναισθήματα [2].

Τὰ ποιητικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Βορέα ἐπιμαρτυροῦσι διὰ μυριοστὴν φορὰν τὴν στενὴν καὶ ἐναρμόνιον φιλοσοφίας καὶ ποιήσεως σχέσιν. Ποίησις (ἡ γνησία καὶ ἀληθινὴ ποίησις) [3] καὶ φιλοσοφία εἶναι, λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῶν, ἀδιασπάστως πρὸς ἀλλήλας συνημμέναι, οἱονεὶ ἀχώριστοι σύντροφοι καὶ αὐτὸ τοῦτο ἀδελφαί. Καὶ πῶς οὐχί, ἀφοῦ ἀμφότεραι εἶναι διάφοροι φανερώσεις τοῦ αὐτοῦ πνεύματος; Εἰ καὶ πορεύονται διάφορον ὁδὸν καὶ μετέρχονται ἰδίαν ἑκατέρα μέθοδον, χρησιμοποιοῦσαι ἐκείνη μὲν τὸ συναίσθημα αὕτη δὲ τὴν νόησιν, ὅμως κατατείνουσιν ὡσαύτως εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τέλος, εἰς τὸ ὑπὲρ τόπον καὶ χρόνον ἠρμένον πεδίον τῶν ἰδεῶν, λέγω τὸ Καλόν, τὸ Ἀληθὲς καὶ τὸ Ἀγαθόν. Τὴν εὔδηλον ταύτην καὶ ἀφ᾿ ἑαυτῆς φα-

---

1. Ἐνταῦθα ἀνήκουσι πλὴν ἄλλων τὰ ποιήματα τοῦ J. Heredia καὶ οἱ «Θεοὶ τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Schiller.

2. Ἤδη ὁ σοφὸς ἀνὴρ καὶ ἀοίδιμος ἡμῶν διδάσκαλος **Γεώρ. Μιστριώτης** ἐν ἐνθουσιώδει καὶ ὄντως θαυμασίῳ λόγῳ, ἀπαγγελθέντι ἐν Ζακύνθῳ ἐπ᾿ εὐκαιρίᾳ καὶ πρὸς τιμὴν τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ Διον. Σολωμοῦ παρετήρησε πλὴν ἄλλων τὰ ἑξῆς· «Καὶ ἐγὼ αὐτὸς ἔχω τὴν γνώμην ὅτι λυρικά τινα ᾄσματα δύνανται νὰ ποιῶνται ἐν δημώδει γλώσσῃ· διότι αἱ λέξεις ἃς ἤκουσέ τις παρὰ τῆς μητρὸς καὶ τῆς προμήτορος ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὴν καρδίαν τοῦ ἀκροατοῦ μᾶλλον ἢ ἐκεῖναι, ἃς ἔμαθεν ἐκ τοῦ λεξικοῦ (Ῥητορ. λόγ., τόμ. 1, σ. 193).

3. Δυστυχῶς ἐπιπολάζει παρ᾿ ἡμῖν σήμερον ἡ ψευδώνυμος ποίησις (ἡ ψευδοποίησις), ἥτις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἔκχυσις ἀερολογίας καὶ μωρίας ἢ ἐκχείλισις ἀγροίκου καὶ παχυλῆς ἡδυπαθείας. Ἀλλὰ τί τὸ παράδοξον, ἀφοῦ ἐπὶ τῶν καθ᾿ ἡμᾶς ἡμερῶν τὴν μὲν ἐπιστήμην ἐκτοπίζει ἡ τῇ ἀμαθείᾳ συνεζευγμένη μοχθηρία, τὴν δ᾿ εὐμολπίαν τῶν Μουσῶν κινδυνεύει νὰ ἀναπληρώσῃ τέλεον, ἔν τε ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ταῖς καλαῖς τέχναις, ἡ ὁμουσία τῶν τρωκτικῶν, ἀνιστορήτων καὶ ἀναρχικῶν.

νερὰν ἀλήθειαν, τὴν ἄλλως καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας ἀσφαλῶς ἐπικυρουμένην, οὐδεὶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοῇ ἢ ἀμφισβητῇ, εἰ μή τις ἀμαθὴς γραικύλος, καὶ χαμαιπετὴς αὐτοκάβδαλος [1].

Τὸ δι᾿ ἀδιαλείπτου φιλιπονίας καὶ ἀτρύτων μόχθων δύο περίπου γενεῶν συντελεσθὲν πολύμορφον καὶ πολυσχιδὲς ἔργον τοῦ Θεοφίλου Βορέα, οὗ ἀκροθιγῶς μόνον ἐνταῦθα ἡψάμεθα καὶ οὗτινος ἡ ἀκριβεστέρα ἀνάλυσις καὶ κρίσις ἀπόκειται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ εἰς τὴν γραμματολογίαν, εἶναι τῷ ὄντι ἀξιοθαύμαστον. Ἁδρὸν κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ λαμπρὸν κατὰ τὴν μορφὴν φέρει βαθεῖαν καὶ ζωηρὰν τὴν σφραγῖδα τῆς ἀρτιότητος καὶ ἐντελείας, ἀποδεικνύει δ᾿ ἐναργῶς ὅτι ἡ φωταυγὴς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἑστία οὐδέποτε διαλείπει ἐκπέμπουσα φέγγη οὐράνια καὶ ἀκτῖνας ἀειλαμπεῖς. Ὡς τοιοῦτο ἔργον ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῶν ἐπαϊόντων, ἀξίως ἐτιμήθη [2] καὶ ἐξαιρέτως ἐνεκωμιάσθη [3].

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ μεγάλα τεχνουργήματα, δὲν θὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ χρόνου, ἀλλὰ θὰ διαμείνῃ διαρκὲς καὶ ἀκατάλυτον. Διότι ὁμοιάζει πρὸς περίοπτον καὶ καλλιπρεπὲς μέγαρον, οὗτινος τὸ κρηπίδωμα εἶναι στερεὸν καὶ εὐπαγές, τὸ δὲ ἀέτωμα εὔτακτον καὶ τηλαυγές. Ὡς φάρος φαεινὸς θὰ στέλλῃ ἐκπρεπῶς τὸ μελιχρόν του φῶς ἀπωτάτω ἐκεῖ πρὸς τοὺς ποντοποροῦντας ἐν τῷ ἀχανεῖ πελάγει τῶν δυσσυμβλήτων καὶ σκοτεινῶν προβλημάτων τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου. Ναί, θὰ παιδαγωγῇ καὶ θὰ φωταγωγῇ κατ᾿ ἐξοχὴν τοὺς νέους καὶ θὰ πτεροῖ τὸ φρόνημα αὐτῶν. Θὰ ἐπιζήσῃ λοιπὸν καὶ θὰ κρατῇ εἰς τὸ διηνεκὲς ἀγήρων

ὄφρ᾿ ἂν ὕδωρ τε νάῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ.

ΚΩΝ. Ι. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

---

1. Δυστυχῶς τοιοῦτοι αὐτοκάβδαλοι καὶ τῆς ἱστορίας πάντῃ ἀδαεῖς δὲν λείπουσι πολλῷ τῷ μέτρῳ καὶ ἀπ᾿ ἐκείνων, οἵτινες καιροῦ καὶ τέχνης εὐμοιρήσαντες καὶ εὐπετῶς ἀναρριχηθέντες γαυριῶσι νῦν μεγάλαυχοι καὶ κλασαυχενεύονται ἀντιποιούμενοι αὐτοὶ «ἐπιστήμης καὶ ἀρετῆς»!

2. Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα, τόμ. 2, σελ. 269 κ.ἑξ.

3. Οἱ ἐπίμοχθον βίον διαγαγόντες καὶ ἔργα λαμπρά, οἷα τὰ τοῦ Βορέα, καταλιπόντες ἀσφαλίζουσιν ἑαυτοῖς κλέος ἄφθιτον καὶ δόξαν ἀνεμέσητον. Τοῦτο δ᾿ εἶναι καὶ εὔλογον καὶ δίκαιον, ὡς δὴ καὶ τὸ ἐναντίον· ὅσοι ἂν (οἱονεὶ σύμφυτον «τὴν ἀνδραποπώδη τρίχα ἐπὶ τῆς ψυχῆς φέροντες») πονήρως καὶ δολίως βιοτεύσαντες καὶ μηδὲν ἀγαθὸν ἢ σπουδαῖον ἐκπονήσαντες μιάνωσι τῶν Μουσῶν τὰ τεμένη τὰ ἱερὰ καὶ ζόφον καὶ σκότος ὄπισθεν αὐτῶν ἀντὶ φωτὸς καταλίπωσιν, οὗτοι ζῶντες μὲν βοσκηματωδῶς ὑπὸ τῶν ἐπαϊόντων προσηκόντως θὰ χλευάζωνται, τελευτήσαντες δὲ ὑπὸ τῆς ἱστορίας δεόντως θὰ στηλιτεύωνται.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ
ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἱστοριογραφικὴν παράδοσιν καὶ ἡ σημασία αὐτῶν *.

Α΄

Μερικοὶ θὰ εἴπουν μετὰ καταπλήξεως: ὥστε ἔχει τὸ Βυζάντιον τὸν Θουκυδίδην του καὶ τὸν Ξενοφῶντα του; ἡμεῖς ποτὲ δὲν τοὺς ἀνεγνώσαμεν καὶ δὲν τοὺς συνηντήσαμεν εἰς τὰ ἀναγνώσματα τῶν γυμνασίων.

Ἀλλ᾽ εἰς τὸ γυμνάσιον νομίζω ὅτι ποτὲ δὲν ἐδιδάχθη ἡ συγγραφὴ τοῦ Μεγαλοπολίτου Πολυβίου, καὶ ἐξωστρακίσθη αὐτὸς ὁ ὑπέροχος βιογράφος ὁ Πλούταρχος! Τί τὸ παράδοξον ὅτι τὸν Προκόπιον καὶ τὴν Ἄνναν Κομνηνὴν γνωρίζετε μόνον κατ᾽ ὄνομα ἀπὸ τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἱστορίας ἢ ἀπὸ ἀναγνώσεις;

Δυστυχῶς διὰ τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἡ τελευταία χώρα, ὅπου θὰ παραμερισθῇ ἡ προκατάληψις τοῦ κλασσικισμοῦ διὰ νὰ ἐκτιμηθῇ κατ᾽ ἀξίαν ἡ προσφορὰ τῶν Μέσων Ἑλλήνων, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἰδική μας. Ὅταν διαβάσῃς τὸν Ὅμηρον σοῦ φαίνεται περιττὸς ὁ Ἐρωτόκριτος καὶ τί θὰ σ᾽ ἐδίδασκε περισσότερον ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην ὁ Καισαρεὺς Προκόπιος; Ἢ διὰ νὰ συλλάβωμεν τὸ πρόβλημα κατ᾽ ἄλλον τρόπον: Ἡ γλῶσσα τοῦ Ξενοφῶντος ὑπῆρξε τὸ πρότυπον τῆς πριγκιπίσσης Ἄννης. Τί ἔχει κανεὶς νὰ διδαχθῇ ὅταν γνωρίζῃ ἤδη τὰ Ἑλληνικά, τὴν Ἀνάβασιν καὶ τὴν Κυροπαιδείαν; Ἔνθεν δηλαδὴ ἡ κατ᾽ ἀπόλυτον κρίσιν ἔξαρσις τῶν κλασσικῶν τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνος. Καὶ ἐξ ἄλλου ἡ βαρύτης τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία δὲν ἠμπορεῖ νὰ πέσῃ ἐπὶ συγγραφέων μὴ γραφόντων τὸ ἰδίωμα τοῦ καιροῦ των, ἀλλὰ μιμουμένων τοὺς παλαιοὺς καὶ δοκίμους ἱστοριογράφους.

Φυσικὰ ὁ καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας δὲν εἶναι συνήγορος τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, ὑποχρεωμένος νὰ δώσῃ ὑπὲρ αὐτῶν ψῆφον

---

* Ἀνεγνώσθη εἰς τὰ θερινὰ μαθήματα τοῦ Πανεπιστημίου τὴν 15ην Σεπτεμβρίου 1954.

εὐνοϊκήν, καταδικάζων τοὺς κλασσικούς· θὰ ἦτο ἄλλως τε τοῦτο ἀρκετὰ γελοῖον καὶ ἀνωφελές. Ἑπομένως συμφωνεῖ καὶ αὐτὸς ὅτι ὁ Θουκυδίδης εἶναι μέγας καὶ πρωτότυπος ἱστορικός, ἔχων ὕφος συμπεπυκνωμένον, ἐννοίας βαθείας, πεῖραν πολιτικήν, εὐθυκρισίαν, βασανίζων τὰς πληροφορίας του καὶ διασταυρώνων αὐτὰς πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν γεγονότων, αἰρόμενος ὑπεράνω προσωπικῶν παθημάτων καὶ ἀτομικῶν συμφερόντων, Ἀθηναῖος καὶ Ἕλλην, διδάσκαλος ἐσαεὶ διὰ τοὺς πολιτικοὺς καὶ ὁδηγὸς διὰ τοὺς πολίτας, κατ᾽ ἀξίαν κρίνων τὴν βαρύτητα τῆς παραδόσεως καὶ τὴν δύναμιν τοῦ παρόντος, ὁδηγῶν εἰς ἐμβάθυνσιν καὶ ἑρμηνεύων τὰ δύσλυτα, προβάλλων τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του καὶ δι᾽ αὐτῶν λύων τὰς ἀπορίας ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀντιθέσεων καὶ συγκρούσεων. Βαθὺς δὲ καὶ περίνους ὤν, εἶναι καὶ ἀκριβολόγος καὶ σαφὴς ὅσον δύσκολος καὶ συμπεπυκνωμένος, χάρις εἰς γλωσσικὸν ὄργανον ἴδιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκφράζει τὸν ψυχικόν του κόσμον καὶ ἐκπροσωπεῖ τὸν μέγαν Ἀθηναϊκὸν λαὸν ὁ ὁποῖος τὸν ἐγέννησεν. Μεγάλα τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του — ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος — μέγα τὸ ἱστορικόν του ἐπίτευγμα, καθὼς ὁ ἱστορικὸς ἡμιλλᾶτο καθ᾽ ἑαυτὸν πρὸς τὸν προκάτοχόν του Ἡρόδοτον.

Ὁ Ξενοφῶν εἰσάγει ἕνα νέον κόσμον, τὴν Ἀνατολήν, τοὺς λευκοὺς καὶ ἀρίους Πέρσας, παιδευομένους, μαχομένους, ὄχι ἐκστρατεύοντας κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐπὶ Ἡροδότου, ἀλλ᾽ ἀμυνομένους ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν των. Ὁ ἴδιος δὲν εἶναι οὔτε στρατηγὸς καθαυτό, ὡς ὁ Θουκυδίδης, οὔτε ἱστορικός. Ἡ τύχη τὸν ἀνήγαγεν εἰς ὁδηγὸν τῶν μυρίων καὶ ἡ διάθεσις τὸν ἔφερε πρὸς μίαν ἐξιστόρησιν τῶν πραγμάτων πολὺ ὀλιγώτερον πυκνὴν καὶ ἐμβριθῆ ἀπὸ τὴν θουκυδίδειον ἀλλὰ περισσότερον ἁπλῆν, σαφῆ, χαρίεσσαν, ἀνθρωπίνην. Νομίζει κανεὶς ὅτι ἡ κόπωσις τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὸ 410 παρακολουθεῖ τὴν Ἱστορίαν του — τὰ Ἑλληνικὰ — δι᾽ ἧς συμπληροῦται ὁ θουκυδίδειος ἆθλος. Ἡ γλῶσσα του εἶναι περισσότερον ὄργανον Ἀθηναίου συμπότου χαιρομένου τὰ ἀγαθὰ τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς, παρὰ ἔκφρασις τῆς αὐστηρᾶς ἀληθείας καὶ τῶν αἰτιῶν τῶν πραγμάτων. Πλησιέστερος πρὸς τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων, ἐγένετο ὁ χρυσοῦς κανὼν τῆς ἀττικῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν ἐν τούτοις ἐλάμπρυναν τόσοι ῥήτορες. Καὶ αὐτὴ ἡ προσέγγισίς του πρὸς τὴν φιλοσοφίαν δὲν τὸν κατέστησε δύσκολον, διότι ἡ φύσις τοῦ Ξενοφῶντος ὑπῆρξεν ἁπλῆ καὶ εὔκολος, ὅπως ῥέουσα καὶ διαυγὴς ὑπῆρξεν ἡ γλῶσσα του. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὡς ἱστορικὸς ἀφῆκε τὸ πάθος ἢ τὸ κόμμα ἢ τὴν πρὸς τὰς Ἀθήνας ἀγάπην νὰ σκεπάσουν τὴν ἀλήθειαν.

Αὐτὴ ἡ μικρὰ ἀναδρομὴ πρὸς τὰ δύο τυπικὰ παραδείγματα τοῦ πέμπτου αἰῶνος, τὸν ἀετὸν καὶ τὸν ταὼν τῆς ἀττικῆς ἱστορίας, ἂς συγχωρηθῇ εἰς ἕνα μὴ κλασσικὸν φιλόλογον, ἀλλ᾽ ὑπῆρξεν ἀναγκαία νομίζω διὰ νὰ δειχθῇ ἁδρομερῶς ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸν κριτήριον ὅταν πρόκειται νὰ ἀξιολογήσωμεν ἕνα συγγραφέα. Προκειμένου μάλιστα περὶ ἱστοριογοάφου,

καμμία καλλιέπεια ἢ ὀρθοεπὴς συμμετρία δὲν δύναται νὰ καλύψῃ τὴν κακοποίησιν τῆς ἀληθείας, τὴν πρόχειρον συλλογὴν καὶ συρραφὴν τῶν πληροφοριῶν καὶ εἰδήσεων, τὴν τοπικιστικὴν προκατάληψιν, τὴν ἔλλειψιν κριτικοῦ πνεύματος, τὴν ἐμπάθειαν, τὴν ρηχότητα, τὴν ἀσάφειαν. Ἡ γλῶσσα ὑπηρετεῖ τὰς ψυχικὰς λειτουργίας καὶ ἐκφράζει ἓν ψυχικὸν καὶ ἠθικὸν σύνολον, ἀλλὰ μόνη αὐτὴ δὲν τὸ δημιουργεῖ. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ ἵστατο βωβὸς πρὸ τῶν γλωσσικῶν δυσχερειῶν ἢ λάλος πρὸ τῆς ἀττικῆς ἁπλότητος καὶ σαφηνείας τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, θὰ ὡμοίαζε περίπου πρὸς τὸν κατάπληκτον θαυμαστὴν τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος, ὁ ὁποῖος οὐδὲν ἄλλο διαλογίζεται εἰμὴ πῶς ἀνεβιβάσθησαν καὶ ἰσοζυγίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων! Θὰ τοῦ διέφευγε δηλονότι ἡ οὐσία τῆς ὑποθέσεως. Πέραν τοῦ γλωσσικοῦ ἐνδύματος τὸ ἱστορικὸν ἔργον γεννᾶται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν διάθεσιν, τὸ κριτικὸν καὶ ἀφηγηματικὸν τάλαντον καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ συγγραφέως του. Τοῦτο ἰσχύει δι᾽ ὅλας τὰς ἐποχάς, καὶ μολονότι ὁ φιλόλογος ἔχει διάφορον ἀποστολὴν ἀπὸ τὸν κρίνοντα τὴν ἀξίαν τῶν πηγῶν νεώτερον ἱστορικόν, ἐν τούτοις τὰ προβλήματα τῶν ἱστορικῶν ἔργων εἶναι στενώτατα συνδεδεμένα μὲ τὰ γεγονότα καὶ τὴν δρᾶσιν καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ φιλολόγου πρέπει νὰ προχωρῇ πολὺ πέραν τῆς γλωσσικῆς μορφῆς.

Ἑπομένως, προκειμένου περὶ τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὁποῖοι σπανίως ἔγραψαν ὅπως ὡμίλουν (ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡμεῖς συνηθίζομεν κατὰ παράδοσιν νὰ πράττωμεν, καί, νομίζω, θὰ συνεχίζωμεν ἐπὶ μακρόν), τὸ γλωσσικὸν κριτήριον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βαρύνῃ ἀποφασιστικῶς ἐπὶ τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῶν ἔργων των. Ὁ τελευταῖος τῶν Βυζαντινῶν ἱστοριογράφων, ὁ Δούκας, εἶναι ἀπαίδευτος καὶ ἀμαθής, καθότι ἔμαθε τὰ ἑλληνικά του ὑπόδουλος εἰς τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς Τούρκους τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλ᾽ ἡ περιγραφὴ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων εἶναι αὐτόχρημα θεία καὶ ἀνυπέρβλητος καὶ τὸ γέμον σολοικισμῶν καὶ γλωσσικῶν βαρβαρισμῶν ἔργον τοῦ Δούκα πάλλεται ἀπὸ ἔνθερμον καὶ γνησιώτατον Ἑλληνισμὸν καὶ συγχρόνως σέβεται τὴν ἀλήθειαν. Ὁ συγγραφεύς του αἴρεται ὑπὲρ τὰς προσωπικὰς ἀντιθέσεις, ἀναγνωρίζει τὰς ἀρετὰς τοῦ Μωάμεθ Β΄ καὶ ἀπαθανατίζει τὸν ἐχθρὸν τῆς οἰκογενείας του Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον. Τὸ ἀλλοπρόσαλλον αὐτὸ γλωσσικῶς κείμενον ροφᾶται καὶ σήμερον μὲ τὴν αὐτὴν ζέσιν καὶ ἀπὸ τοὺς ἁπλοῦς ἀναγνώστας καὶ ἀπὸ τοὺς σοφοὺς ἐρευνητάς. Πρὸς τί ἡ καταδίκη τῆς γλώσσης; Καὶ ὡς ἔχει ἡ γλῶσσα του εἶναι μνημειώδης, διότι παρέχει μυρίας ἀφορμὰς εἰς φιλολογικὰς διαπιστώσεις καὶ συζητήσεις. Ἀπεναντίας ἡ ὁμαλωτέρα γλωσσικὴ διατύπωσις τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ δὲν σῴζει τὸ παραδόξου τύχης χρονικόν του (Majus) διότι παντοῦ μᾶς παρακολουθεῖ ἡ σκιὰ τῆς νοθείας καὶ ἡ ὑποψία τῆς παρεμβολῆς. Ἤδη ὁ Λουκιανὸς εἰς τὸ χαριέστατον ἐκεῖνο «Πῶς δεῖ ἱστορίαν ξυγγράφειν» (14 – 32) διεκωμῴδησε προγενεστέρους του καὶ συγχρόνους του ἱστοριογράφους οἱ ὁποῖοι,

ἄκριτοι κατὰ τὰ ἄλλα καὶ βάρβαροι, ἐμιμοῦντο τὴν γλωσσικὴν τοῦ Θουκυδίδου ἔκφρασιν. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἠδυνήθη νὰ τοὺς σώση. Παρῆλθον ἑπομένως οἱ χρόνοι καθ' οὓς οἱ φιλολογικοὶ μύδροι ἔκαιον τὰς ἱστορικὰς ὑπολήψεις τῶν μὴ ἀττικιζόντων συγγραφέων. Σήμερον ὁ ἱστορικὸς ὡς πηγὴ κρίνεται ὄχι ἀπὸ τὴν διατύπωσίν του τόσον ὅσον ἀπὸ τὴν ἀξιοπιστίαν του καὶ τὴν ἐνημερότητά του.

Ἐν προκειμένῳ ὀφείλω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῶν ἀκροατῶν μου καὶ ἐπὶ τοῦ ἀντιστρόφου. Τὰ τελευταῖα 75 ἔτη οἱ ἀγῶνες ἐπὶ τοῦ λεγομένου ἐν Ἑλλάδι «γλωσσικοῦ ζητήματος» συνετέλεσαν ὥστε νὰ δοθῇ μεγάλη σημασία εἰς ὅ,τιδήποτε ἐγράφη εἰς δημωδεστέραν γλῶσσαν. Ὁ γλωσσικὸς φανατισμὸς ἐνήργησεν ἀναδρομικῶς, καὶ συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἐθεωρήθησαν ὡς ἐνσυνειδήτως γράψαντες εἰς δημῶδες λαϊκὸν ὕφος ἔτυχον ἀξιολογήσεως αὐτόχρημα ὑπόπτου. Τοιαύτης π.χ. ἔτυχεν ὁ γνωστότατος Βυζαντινὸς χρονογράφος Ἰωάννης ὁ Μαλάλας, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ εἴπωμεν περαιτέρω. Καὶ ἡ τάσις αὐτὴ εἶναι, ὡς ἡ προηγουμένη, ἐσφαλμένη. Τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον γεννᾷ εἰς ἱστορικὸς εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης μας γλωσσολόγους δὲν δύναται νὰ κυρώσῃ αὐτὸν ὡς ἱστορικὸν συγγραφέα.

Β'

Χαρακτηριστικὸν διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἱστοριογράφους εἶναι, ὅτι δὲν ἠκολούθησαν τὰ ἴχνη τῶν βαρβάρων καὶ βαρβαριζόντων ἐκείνων λογίων οἱ ὁποῖοι συνέγραψαν ἱστορικὰ ἔργα περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ, κατὰ μίμησιν τοῦ Θουκυδίδου κ.ἄ. κλασσικῶν ἱστοριογράφων. Τούτους διακωμῳδεῖ ὁ Λουκιανός, οὐ μόνον διὰ τὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν μετεχειρίσθησαν — ἡ ὁποία δὲν ἦτο πλέον ἀνάλογος πρὸς τὸ ἔργον των — καὶ διὰ τοὺς πομπώδεις καὶ ἀπροσαρμόστους προλόγους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀναίτιον, καὶ ἁπλῶς χάριν μιμήσεως παρεμβολὴν λοιμῶν καὶ ἐπιταφίων καὶ δημηγοριῶν κ.ἄ. παρὰ Θουκυδίδῃ συμβάντων καὶ τὴν τῶν προσώπων καὶ τόπων ἄγνοιαν. Ἀκόμη καὶ διὰ τὸ πάθος μὲ τὸ ὁποῖον ἀνελάμβανον τὴν ἐξιστόρησιν, σκοπεύοντες ὁπωσδήποτε ὅπως φέρουν τελικῶς νικητὰς τοὺς συμπατριώτας των καὶ ἡττημένους τοὺς ἀντιπάλους των ! Οὕτω ἐπειδὴ ὁ ἀρχαῖος ἐκεῖνος ἤρξατο τῆς ἱστορίας του ὀνομάζων ἑαυτόν : «*Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθὺς καθισταμένου*», ἰδοὺ πῶς παρῴδησε κυριολεκτικῶς τὸ προοίμιον ὁ μιμητὴς «*Κρεπέριος Καλπουρνιανὸς Πομπηιουπολίτης συνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Παρθυαίων καὶ Ῥωμαίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθὺς ξυνισταμένου*» ! Ἕτερος, καθὰ λέγει ὁ Λουκιανός, «*ἐπὶ τέλει τοῦ φροιμίου ὑπισχνεῖτο διαρρήδην καὶ σαφῶς ἐπὶ μεῖζον*

μὲν ἀρεῖν τὰ ἡμέτερα, τοὺς βαρβάρους δὲ καταπολεμήσειν καὶ αὐτός, ὡς ἂν δύνηται», διὰ τῆς μεροληπτούσης ἱστορίας του, τὴν ὁποίαν ἤρχιζε δι᾽ ὕβρεων : «*Ὁ γὰρ μιαρώτατος καὶ κάκιστ᾽ ἀπολούμενος Οὐολόγεσος ἤρξατο πολεμεῖν δι᾽ αἰτίαν τοιάνδε...*». Ὁ Κρεπέριος πάλιν «*Νισιβηνοῖς* (εἰς Μεσοποταμίαν) *λοιμόν, τοῖς μὴ τὰ Ῥωμαίων αἱρουμένοις, ἐπήγαγε, παρὰ Θουκυδίδου χρησάμενος ὅλον ἄρδην, πλὴν μόνου τοῦ Πελασγικοῦ καὶ τῶν τειχῶν τῶν μακρῶν, ἐν οἷς οἱ τότε λοιμώξαντες ᾤκησαν*» ! Ἄλλοι δὲ ἀνεμείγνυον εἴτε ὅρους ἰταλιωτικοὺς εἰς τὰ ἀττικὰ ὀνόματα, ἢ ἐνόμιζον ὅτι ἐπετύγχανον τὸ θουκυδίδειον ὕφος διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως φρασιδίων τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ, ἢ ἀνεμείγνυον εἰς τὴν κοινὴν τὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα. Τοῦ δ᾽ ὕφους ἡ ἐπιμέλεια ἔφθασεν εἰς τὸ νὰ γράψῃ τις «*ἔρχομαι ἐρέων περὶ Ῥωμαίων καὶ Περσέων*» !

Βεβαίως εἰς τὰ προοίμια οἱ βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι ἠθέλησαν οὐ μόνον νὰ δηλώσουν τὴν ταυτότητά των ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξηγήσουν τὴν σοβαρότητα τῆς προσπαθείας τὴν ὁποίαν ἀνέλαβον καὶ τὴν σημασίαν τῆς φιλαληθείας καὶ τῆς ἀξιοπιστίας των, παραλλήλως πρὸς τὸ μέγεθος τῆς βαρύτητος τῶν γεγονότων τὰ ὁποῖα ἀνελάμβανον νὰ μεταδώσουν εἰς ἡμᾶς. Ἀλλὰ τοῦτο, καὶ ὅταν ἐγίνετο κατὰ προφανῆ μίμησιν τῶν ἀρχαίων, καὶ ὅταν ἐδείκνυεν ὅτι μεταγενέστερός τις ἠκολούθει τὸν προγενέστερον, ἐπεχειρεῖτο μετὰ σοβαρότητος. Οὕτω Βυζαντινὸς ἱστορικὸς ἐν προλόγῳ τῆς ἱστορίας του διδάσκει, ὅτι «*οὔτε γοῦν πρὸς χάριν οὔτε πρὸς φθόνον, ἀλλ᾽ οὐδὲ πρὸς μῖσος ἢ καὶ πρὸς εὔνοιαν συγγράφειν χρεὼν ἐστι τὸν συγγράφοντα, ἀλλ᾽ ἱστορίας μόνον χάριν καὶ τοῦ μὴ λήθης βυθῷ, ἣν ὁ χρόνος οἶδε γεννᾶν, παραδοθῆναι τὰ ὑπό τινων γεγενημένα, εἴτ᾽ ἀγαθὰ εἴτε φαῦλα τυγχάνοιεν.*» Πρβλ. Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ Συγγραφή, 1 (Heisenberg). Ἀπέδιδον δὲ οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὸν ὀφειλόμενον σεβασμὸν εἰς τοὺς προηγηθέντας συγγραφεῖς, καθὼς ὁ Ἀγαθίας (ὁ ὁποῖος ἐδικαιολόγησε τὴν μετάστασίν του ἀπὸ τῆς ποιήσεως εἰς τὴν ἱστορίαν) ἔπραξε περὶ Προκοπίου. Οὐδέποτε δὲ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς ἐξ ὅσων διεσώθησαν ὑπερέβαλε τὴν σημασίαν τῶν χρόνων του, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀνάληψιν τῆς προσπαθείας του. Τὸ σημαντικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία διεμορφώθη ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς κλασσικῆς καὶ ὅτι οἱ ἱστορικοὶ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων (οἱ ὁποῖοι καί, χωρὶς νὰ εἶναι πάντοτε Ἕλληνες, ἔγραψαν ἑλληνιστὶ) δὲν ὑπῆρξαν πρότυπα τῶν ἡμετέρων. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πρόθεσις τῶν κλασσικῶν παραδειγμάτων ἐβοήθησε πάντοτε εἰς μίαν σοβαρωτέραν ἀνάληψιν καὶ ἐκτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν συγγραφέων. Ἡμιλλῶντο πρὸς τοὺς μεγάλους καὶ εἶχον συνείδησιν τῆς δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματός των.

Βεβαίως πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐθεματογράφησαν κατὰ τὴν συγγραφὴν τῶν ἱστορικῶν των δοκιμίων, ἑπομένως τὸ ὕφος των «ὄζει ἐλλυχνίων» καὶ διδα-

σκαλικῆς ἐπιμονῆς. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀπομίμησις ὅρων ἢ τρόπων τοῦ Θουκυδίδου ἢ ὕφους τοῦ Ξενοφῶντος δὲν εἶναι πρᾶγμα εὐχάριστον, καθὼς δὲν εἶναι πάντοτε ἡ μίμησις ἐπιτυχής. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ ὑπηρετεῖ ἓν πνεῦμα θετικὸν καὶ σοβαρόν, καθὼς αὐτὴ ἡ γλῶσσα ὑπηρετεῖ τὸν ἱστορικὸν σκοπόν. Ὁ ἱστορικὸς ἔχει ἀνάγκην ὀργάνου καὶ παραλαμβάνει αὐτὸ περίπου ἕτοιμον ἀπὸ τὴν σχολήν, γραμματικὴν ἢ ρητορικήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξέρχεται. Ἀλλ' ὁ σκοπός του δὲν εἶναι νὰ σταματήσῃ εἰς τὸ ὄργανον, θέλει βεβαίως δι' αὐτοῦ νὰ ἐξιστορήσῃ, νὰ κρίνῃ καὶ ν' ἀπαθανατίσῃ τὰ πράγματα.

Ἡ ἄποψις αὐτὴ ἐξηγεῖ διατὶ π.χ. ἡ θέσις τῶν δημηγοριῶν εἰς τὸ ἔργον τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, ἀπέχει πολὺ τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τοὺς κλασσικούς. Διότι εἰς τὸν Προκόπιον π.χ. δημηγοροῦν ὄχι μόνον οἱ Βυζαντινοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ βάρβαροι, κάποτε δὲ ὁ στρατηγὸς δημηγορεῖ ἁπλῶς διὰ ν' ἀποτρέψῃ τοὺς στρατιώτας του νὰ κόψουν καρποὺς ἀπὸ ἕνα κῆπον! Ἐπίσης εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Κριτοβούλου τοῦ Ἰμβρίου δημηγορεῖ ὁ ὁ Μωάμεθ Β', κατὰ τρόπον ἀπίθανον. Ἀλλ' ἐξήγησα ἀλλοῦ διατὶ ὁ ραγιᾶς ἱστορικὸς ἐχρησιμοποίησε τὸ μέσον αὐτὸ τῆς ἐκφράσεως· ἠθέλησε νὰ δώσῃ, διὰ τοῦ στόματος τοῦ Πορθητοῦ, πράγματα τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος δὲν ἤθελε νὰ εἴπῃ περὶ τῶν κυριάρχων Τούρκων.

Βεβαίως ἡ ἀξιοπιστία τοῦ ἱστορικοῦ βλάπτεται ἀπὸ τὴν συμμετοχήν του εἰς τὰ γεγονότα, ὅτε τὸ ἱστορικὸν ἔργον καταντᾷ ἀπολογία τῆς πολιτικῆς. Τοῦτο συμβαίνει προκειμένου π.χ. περὶ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, ἀνδρὸς ἀστρονόμου, θεολογήσαντος κατ' ἀνάγκην καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπιβάτου μᾶλλον τοῦ θρόνου, Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, κατὰ τὸν ιδ' αἰ. Ἑκάτερος τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν ἠθέλησε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν πολιτείαν του καὶ τὸν προσανατολισμόν του πρὸς τὴν Δύσιν καὶ τὴν φιλοσοφίαν ὁ εἷς, πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν ὁ ἄλλος. Οὕτω ἡ ἱστορία ἐκφεύγει βεβαίως τῆς ἀντικειμενικότητος τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας, ἀλλὰ τὸ κέρδος μας εἶναι μέγα ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ἐκ τῶν συγκρουομένων ἀπόψεων δυνάμεθα εὐκολώτερον νὰ κατανοήσωμεν τὴν στάσιν τῶν δύο παρατάξεων καὶ νὰ ἐξαγάγωμεν συμπεράσματα.

Πλὴν τῆς κλασσικῆς ἱστοριογραφίας, εἰς τὸ Βυζάντιον θὰ εὕρωμεν καὶ γεωγραφικὰ ἢ παραπλήσια συγγράμματα τὰ ὁποῖα ὑπηρετοῦν τὴν Ἱστορίαν, ὡς *Τὰ τακτικά*, ὁ *Συνέκδημος* τοῦ Ἱεροκλέους (ϛ' αἰ.) κ.ἄ. Ἀπὸ δὲ τῆς βιογραφικῆς ἀπόψεως, ἡ ὁποία συνθέτει εἰκόνα τῆς προσωπικότητος ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ, ὅπως εἰς τὸν Πλούταρχον, ἔχομεν τὰς προβυζαντινὰς ἤδη βιογραφίας τῶν μαρτύρων καὶ ἄλλων ἁγίων, τοὺς βίους τῶν ἁγίων, τὰ μαρτυρολόγια, καὶ τὰ συνοπτικώτερα καὶ λογιώτερα τῶν πρώτων *συναξάρια*, πάντα ταῦτα παρέχοντα πληθὺν ἱστορικῶν εἰδήσεων (πρβλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἁγιολογικὰ κείμενα). Πλὴν τὰ κείμενα ταῦτα ἔχουν πρωτίστως λογοτεχνικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐγράφησαν πρὸς παιδευ-

τικὸν σκοπόν, ὁ δὲ συσχετισμός των πρὸς τὰς ἀρχαίας βιογραφίας δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄμεσος. Ὁ γνωστότερος καὶ λογιώτερος διασκευαστὴς τῶν βίων ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστὴς (ι΄ αἰ.) ἀνεχώνευσε τὰ παραδεδομένα, κατέστησεν αὐτὰ λογικώτερα καὶ περιώρισε τὰς ἀπιθάνους αὐτῶν ὑπερβολάς, ἀλλ᾽ ὁ σκοπός του ἀσφαλῶς ἦτο λογοτεχνικός, ἐνῷ διὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῶν κατὰ τοὺς χρόνους του ἔγραψεν ἴδιον ἱστορικὸν σύγγραμμα.

Τέλος δὲν πρέπει νὰ παραβλέπωμεν τὰ παρεισελθὸν μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου στοιχεῖον τοῦ *Χριστιανισμοῦ*. Ὁ ἀρχαῖος ἱστορικὸς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν πόλιν ἢ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ βυζαντινὸς ἀποβλέπει εἰς τὴν «οἰκουμένην» καὶ τὸν πιστὸν βασιλέα. Διὰ τὸν μεσαιωνικὸν ἱστορικὸν ὑπάρχει πάντοτε τὸ ὑπερβατικὸν στοιχεῖον, μολονότι δὲ δὲν ἐπιχειρεῖ ἔργον δογματικόν, δὲν δύναται οὗτος νὰ ἔλθῃ εἰς ἀνοικτὴν σύγκρουσιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ δόγμα. Ἐξ ἄλλου ὅταν ὁ ἱστορικὸς συνδέεται πρὸς τὴν αὐλὴν ἢ μίαν δυναστείαν διαδεχθεῖσαν βιαίως ἄλλην, ὁ ἆθλος καθίσταται δυσκολώτερος, διότι ὁ γράφων πρέπει ν᾽ ἀποφύγῃ νὰ μειώσῃ τοὺς ἰσχύοντας (καὶ τοῦτο οὐ μόνον διὰ λόγους προσωπικούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ γενικωτέραν κρατικὴν σκοπιμότητα) καὶ νὰ ἀποσείσῃ συγχρόνως τὴν ὑπόνοιαν τῆς κολακείας ἢ τῆς προσωπικῆς σκοπιμότητος. Αἱ δεσμεύσεις αὗται, αἱ ὁποῖαι εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα δεσμεύουν τὴν σύγχρονον κατὰ κράτη ἱστοριογραφίαν (καὶ ὅταν τοῦτο δὲν ὁμολογῆται), πρέπει νὰ ἐκτιμῶνται κατ᾽ ἀξίαν. Ἡ ἐλευθερία τοῦ συγγραφέως εἶναι πάντοτε σχετικὴ καὶ ἐξ αὐτῆς πολλάκις ἐξαρτᾶται ἡ μόρφωσις τῆς ἀτομικῆς του συνειδήσεως ὡς κριτοῦ. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ ἔργον τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν (ἐγκωμιαστῶν ἐν τούτοις καὶ αὐτῶν τῆς Ἑλλάδος ἢ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν) ἦτο ὁμολογουμένως εὐκολώτερον.

Γ΄

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω γενικὰς διευκρινήσεις καὶ ἀπόψεις προχωρῶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματός μου. Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ ἀριθμήσω τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων τοῦ Βυζαντίου, τὰ ὁποῖα οὐδεὶς θὰ συνεκράτει ἀπὸ ἓν ἄκουσμα. Οὔτε καὶ νὰ προβῶ εἰς γενικὰς καθ᾽ ἕκαστον κρίσεις. Οὐσιαστικώτερα προβλήματα θὰ μὲ ἀπασχολήσουν. Καὶ ταῦτα εἶναι ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἱστορικῶν ἀπὸ τοὺς χρονογράφους, ἡ ἐξέτασις τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως εἰς τὴν συνέχισιν τοῦ φιλολογικοῦ τούτου εἴδους καὶ ἡ διαπραγμάτευσις τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς τοποθετήσεως τῶν συγγραφέων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν σκοπιμότητα ἣν ὑπηρετοῦν καὶ τὴν γενικὴν αὐτῶν ἀξιοπιστίαν· θὰ φέρω δὲ καὶ παραδείγματα ἐκ τῶν οἰκειοτέρων ὀνο-

μάτων καὶ τῶν γνωστοτέρων κειμένων, διὰ νὰ μὴ ὁμιλῶμεν περὶ ἀφῃρημένων πραγμάτων.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ὑπομνήσω ἐδῶ ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἱστορικὸς ἀπὸ τὸν σύγχρονον τὰ μέγιστα διαφέρει. Διότι ὁ μὲν ἀρχαῖος ἦτο πρόσωπον δρῶν, στρατηγὸς ὡς ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Πολύβιος, πολιτικὸς νοῦς δυνάμενος νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰ πράγματα καὶ νὰ κατακτήσῃ τὴν βαθυτέραν των ἔννοιαν. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους οἱ ἱστορικοὶ εἶναι ποντικοὶ τῶν ἀρχείων καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν, ἐρευνηταὶ θεώμενοι καὶ μὴ δρῶντες, καὶ σπανίως εἷς ἀπομνημονευματογράφος ὡς ὁ Τσώρτσιλλ θέλγει καὶ διὰ τοῦ ὕφους του. Ἐπίσης οἱ ἱστορικοί μας εἶναι σήμερον διωρισμένοι καθηγηταὶ μὲ κιμωλίαν καὶ καταλόγους. Ἀλλ᾿ εἰς τὸ Βυζάντιον ὁ Προκόπιος ἦτο γραμματεὺς καὶ ἀναπληρωτὴς τοῦ Βελισαρίου, ὁ Ψελλὸς πρωθυπουργός, ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ πριγκίπισσα, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς αὐτοκράτορες. Καὶ ἂν ὁ Ἀγαθίας ὁ Σχολαστικὸς (ποιητὴς καὶ νομικὸς) ἔγραψεν ἱστορίαν, εἶχεν ὅμως καὶ τὰς πηγὰς τῶν ἀρχείων πρὸ αὐτοῦ καὶ μετεῖχε καὶ τῆς αὐλῆς ἡ ὁποία τοῦ ὑπηγόρευε τὰς κατευθύνσεις. Ἑπομένως εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς βλέπομεν ὅτι πολλοὶ καὶ σπουδαῖοι ἄνδρες τῆς πράξεως ἀνέλαβον τὴν γραφῖδα. Βεβαίως ὁ Ἀγαθίας περὶ οὗ εἴπομεν συνέγραφεν ἐπιγράμματα καὶ ὁ ἱστορικὸς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας Λέων ὁ Διάκονος ἦτο ἐκκλησιαστικός, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐγνώριζον τί ἔπραττεν ἡ αὐλή, δὲν ἦσαν καθηγηταὶ ὡς ἡμεῖς. Εἶχον ἑπομένως καὶ μόρφωσιν καὶ πεῖραν. Καὶ ἡ μὲν μόρφωσις αὐτῶν, πέραν τῆς στοιχειώδους διὰ πάντα Μέσον Ἕλληνα θεολογικῆς παιδείας, ἦτο οἰκείωσις πρὸς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ δὴ τοὺς ἀρχαίους καὶ παλαιοὺς ἱστορικοὺς (πολλοὶ τῶν ὁποίων δὲν ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν)· ἡ δὲ πεῖρα ἐσχηματίζετο ἐκ τῆς διοικήσεως τῶν κοινῶν, τῆς συμμετοχῆς εἰς πολέμους καί ἐκστρατείας, τῆς ἡγεσίας τοῦ Κράτους, τῆς γνωριμίας προσώπων καὶ πραγμάτων, ἀποστολῶν εἰς ξένους ἡγεμόνας, συνάψεως συνθηκῶν ἢ ἀγόνων διαπραγματεύσεων, κάποτε καὶ ὁμηρίας καὶ φυλακίσεως καὶ ἄλλων δεινῶν. Ἠδύναντο ἑπομένως οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ ἐκτιμοῦν τάς τε πολιτικὰς πράξεις καὶ τὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ νὰ γνωρίζουν νὰ μὴ φλυαροῦν. Εἰς τοῦτο μέγα ὑπόδειγμα εἶχον τὴν συντομίαν καὶ σαφήνειαν τῶν ἀρχαίων. Οἱ ἀρχαῖοι ὅμως ἱστορικοὶ δὲν ἦσαν δι᾿ αὐτοὺς πρότυπον ἁπλῆς μιμήσεως καὶ ξηρᾶς ἐπαναλήψεως. Μολονότι ἀπ᾿ ἐκείνων ἐλάμβανον τοὺς φραστικοὺς τρόπους, τὴν διαίρεσιν τῶν γεγονότων καὶ τοῦ χρόνου, τὴν μορφὴν τῶν δημηγοριῶν καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ γνωρίσματα, ἐγνώριζον νὰ χειρίζωνται τὴν γλῶσσαν τόσον καλῶς, ὥστε νὰ ὑποτάσσουν εἰς τὴν ἔκφρασιν τὸν λόγον, δηλαδὴ νὰ λέγουν ἢ νὰ κρύπτουν ἐκεῖνο ὅπερ ἤθελον νὰ εἴπουν ἢ νὰ σιγήσουν. Εἶχον ἐν τούτοις ἐξαίρετον σεβασμὸν πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ σπανίως εὑρίσκει τις ἀντιφάσεις ζωηράς.

Βεβαίως καθεὶς ἔβλεπεν ἀπὸ τῆς ἰδίας του σκοπιᾶς τὰ γεγονότα, τὰς ὑπηρεσίας μιᾶς δυναστείας καὶ τὴν ἔκτασιν τῶν συνεπειῶν μιᾶς πράξεως. Ἀλλ᾽ ἐφρόντιζον νὰ εἶναι καλῶς πληροφορημένοι, νὰ συμβιβάζουν τὰ κρατικὰ συμφέροντα καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς ὑπερέχοντας μὲ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν πραγματικότητα, καὶ νὰ μὴ παρασύρωνται εἰς βιαίας καὶ ἀτόπους ἐπικρίσεις τῶν ἀποθανόντων ἢ τῶν ἀντιπάλων των. Κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὸ καλογηρικὸν μῖσος τῶν θεολογούντων, οἱ ἱστορικοὶ ἐτήρησαν ἱκανὴν νηφαλιότητα. Πρὸ παντὸς τοὺς ἐνδιέφερον τὰ γεγονότα καὶ ἡ κατάστρωσίς των· καὶ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα ὡμίλουν καὶ ὡδήγουν εἰς τὸν σχηματισμὸν κρίσεων. Σπουδαῖαι εἶναι αἱ πληροφορίαι τὰς ὁποίας μᾶς παρέχουν περὶ ξένων λαῶν καὶ ἐπικρατειῶν, ἐξ ἀφορμῆς τῶν συγκρούσεων τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τοὺς Πέρσας, τοὺς Ἄραβας, τοὺς Σλάβους, τοὺς Τούρκους, τοὺς Νορμανδοὺς κ.ἄ. λαοὺς ἢ τῶν σχέσεων καὶ τῆς συμπράξεως πρὸς τοὺς Οὔγγρους ἢ τοὺς Φράγκους. Ὡς ἐκ τούτου κατέστησαν πηγὴ τῆς ἱστορίας τῶν Λαῶν τούτων, πρᾶγμα σημαντικώτατον. Ἐξ ἄλλου ἐκάλυψαν, πολλάκις δὶς καὶ τρὶς ἀναδιπλοῦντες τὴν αὐτὴν περίοδον, ὁλόκληρον τὴν χρονικὴν ἔκτασιν ἀπὸ κτίσεως μέχρι πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πρὸ αὐτῆς καὶ μετ᾽ αὐτήν, ἐπὶ 1500 περίπου ἔτη, γενόμενοι γέφυρα τῆς συνεχείας μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεωτέρου κόσμου, τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Νέας Ἑλλάδος.

Ἐπὶ πλέον δὲν ἐπρόσεξαν ἁπλῶς τοὺς πολέμους καὶ τὰς μάχας, τὰς ἀνόδους τῶν αὐτοκρατόρων εἰς τὸν θρόνον καὶ τοὺς θανάτους αὐτῶν. Εἴτε οἱ ἴδιοι οἱ πολιτικοὶ ἱστοριογράφοι, εἴτε εἰδικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοί, ὡς ὁ Εὐσέβιος, ὁ Εὐάγριος, ὁ Ἑρμείας Σωζόμενος, ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, ἐξιστόρησαν τὴν γέννησιν, ἀνάπτυξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοὺς κατὰ τῶν αἱρέσεων πολέμους, τὴν διαμόρφωσιν τοῦ δόγματος, τὰ κατὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τὴν πολιτικήν, πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ζωὴν τοῦ Κράτους. Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἔδοσαν ἀπείρους γεωγραφικὰς πληροφορίας, μᾶς ἐγνώρισαν τοὺς θεσμούς, τὰ ἤθη καὶ τοὺς νόμους οἱ ὁποῖοι διεμορφώθησαν εἰς τὸν Μεσαιωνικὸν Ἑλληνισμόν, τὴν ἐθιμοτυπίαν τῆς αὐλῆς, τὴν οἰκονομικὴν σύστασιν τοῦ Κράτους, τὰς κοινωνικὰς ἀναταραχὰς καὶ ἄλλας συγκρούσεις, τὴν πρόοδον τῶν γραμμάτων, τὴν ἐξάπλωσιν τῆς Παιδείας καὶ τῆς Τέχνης. Ἀπειρία πληροφοριῶν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰ τυπικὰ ἐκεῖνα γεγονότα τὰ ὁποῖα, ὡς πόλεμοι καὶ βασιλεῖαι, πλαισιώνουν τὴν Ἱστορίαν. Τοῦτο βλέπει ὁ μελετῶν *Τὰ Πάτρια,* τὸν ΨευδοΚωδινόν, τὸ «Περὶ Βασιλείου Τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, τὸ «Περὶ Κτισμάτων» τοῦ Προκοπίου κ.ἄ. ἀνάλογα ἔργα.

Δι᾽ ἡμᾶς εἰδικῶς τοὺς Ἕλληνας οἱ Βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι ἑρμηνεύουν τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν σύγκρουσιν αὐτοῦ πρὸς βαρβάρους καὶ πολιτισμένους, ἐπιδρομεῖς καὶ ἀντιζήλους, τὴν ἀδιάκοπον πάλην διὰ

τῆς ὁποίας κατωρθώσαμεν νὰ διασωθῶμεν ὡς Ἔθνος καὶ νὰ φράξωμεν τὴν δίοδον αὐτὴν τῆς Εὐρώπης, προτάσσοντες τὰ στήθη μας πρὸς τοῦτο, πρὸς πᾶσαν βιαίαν εἴσοδον ἀνεπιθυμήτων ξένων. Ὁ τιτάνιος ἀγὼν χιλίων πεντακοσίων περίπου ἐτῶν πρὸς ποικιλωνύμους ἀνταπαιτητάς, ἡ ἄνοδος πρὸς τὰ ὕψη τῆς δόξης καὶ τῆς ἰσχύος, ὁ ἐσωτερικὸς διχασμὸς ὑπὸ μορφὴν αἱρέσεων, εἰκονομαχιῶν, ἀντιθέσεων δογματικῶν πρὸς τὴν Δύσιν, συζητήσεων περὶ τοῦ θαβωρίου φωτός, ἡ πτῶσις, ὁ ἐκπεσμός, κόπωσις θὰ ἔλεγέ τις καὶ ἀνάπαυλα παρὰ κακὴ διαχείρισις ὑπὸ ἀναξίων ἀρχόντων, καὶ τέλος ὁ μαρασμὸς καὶ ἡ διάλυσις τῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τὴν γενναίαν ἀναλαμπὴν τῆς ἁλώσεως τοῦ 1453. Αἱ διηγήσεις αὐταί, κριτικώτεραι ἢ ἀδοκιμώτεραι, ἀπὸ ποικίλους ἀνθρώπους διαφόρου προελεύσεως καὶ ἐποχῆς, καλύπτουν ἕνα τεράστιον ἱστορικὸν χῶρον, εἰς χρόνον καθ᾿ ὃν ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τῶν Μέσων Χρόνων ἐκράτησε τὴν ἰσορροπίαν τοῦ κόσμου. Καὶ μόνον δι᾿ αὐτὸ ἡ σημασία τῶν κειμένων εἶναι μεγάλη. Γίνεται ὅμως δι᾿ ἡμᾶς ἀκόμη μεγαλυτέρα, ἀφοῦ δίδει ἡ ἰδία μὲ τὴν γλωσσικήν της καὶ τὴν τεχνικήν της μορφὴν τὴν ἔκφρασιν τῆς συνεχείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ καθ᾿ ἣν ἐποχὴν ἀκόμη ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ἦτο ἡ Λατινική, οἱ ἱστοριογράφοι (ὁ Εὐσέβιος π.χ. ἢ ὁ Προκόπιος),— παραλλήλως πρὸς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς ὑμνογράφους,— ἔγραφον μόνον ἑλληνιστί. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ἡ πνευματικὴ παράδοσις τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν Ἑλληνικὴ καὶ ὅλοι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς ἐνσυνειδήτως συνέχιζον τοὺς Ἕλληνας ἱστοριογράφους. Ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἐμαράνθη καὶ ἡ τραγῳδία ἐγένετο ἀντικείμενον σχολίων ἐλαχίστων λογίων, τὸ πένταθλον τῆς Ἱστορίας ἐξηκολούθει νὰ εἶναι τὸ κυριώτερον ἀγώνισμα τοῦ Ἑλληνικοῦ στίβου.

Δ′

Εἴπομεν ἤδη ὅτι ὁ Π ρ ο κ ό π ι ο ς ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἱστορικῶν, καὶ κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν εἶναι ὁ σπουδαιότερος τῶν καλλιεργησάντων τὸ εἶδος εἰς τὸ Βυζάντιον. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς περισσοτέρους τοῦ ἑνὸς παράγοντας. Ὁ Προκόπιος ἦτο Καισαρεύς, ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην, «ρήτωρ», νομικὸς καὶ γραφειοκράτης, αὐλικός, καὶ γραμματεὺς τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Βελισαρίου. Τοὺς δύο τούτους ἄνδρας καὶ τὴν περιώνυμον σύζυγον τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώραν ἐγνώρισεν ἐκ τοῦ πλησίον καὶ ὑπηρέτησε μετὰ ζήλου. Φυσικὸν ἦτο ὅμως ἀνὴρ τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς δράσεως τοῦ Προκοπίου νὰ ᾐσθάνετο ἑαυτὸν καταπιεζόμενον μέσα εἰς τὸ δυναστικὸν περιβάλλον τῆς ἀνατολικῆς μοναρχίας. Ὁμοίως διετήρει ὁ Προκόπιος τὸ πνεῦμα τοῦ λογίου, ὁ ὁποῖος συνήθως θέλει τὸν κόσμον νὰ τὸν ἴδῃ βελτιούμενον καὶ ἀποφεύγει τὰ αἱματηρὰ σχέδια τὰ θεμελιοῦντα μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ κράτη.

Ἐν προκειμένῳ ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀνασύστασιν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἤθελε νὰ ὑποτάξῃ ὅλον τὸν Μεσογειακὸν χῶρον. Τοῦτο δὲν δυνάμεθα σήμερον νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ὄνειρον ἑνὸς μεγαλεπηβόλου ἀνισορρόπου, οὔτε κἂν ὡς ἐπιχείρησιν ἀνδρὸς ρέποντος εἰς κατακτήσεις. Ὁ Ἰουστινιανὸς βέβαια ὑπῆρξε προσωπικότης ἀντιφατική, μέγας ἐν τοῖς πολέμοις, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἐξεστράτευεν ὁ ἴδιος, καὶ μέγας ἐν εἰρήνῃ, τὴν ὁποίαν ἐξησφάλιζε διὰ νομοθεσίας καὶ μεγάλων κτισμάτων. Ὑπῆρξεν ἀκόμη μέγας διότι ἐβοήθησε τὴν παγίωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, πολεμῶν τὰς αἱρέσεις καὶ ἐξαλείφων τὰ ὑπολείμματα τῆς εἰδωλολατρείας. Πλὴν ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦτο ἡ ἀντιμετώπισις τῶν βαρβάρων (Γότθων, Βανδάλων, Περσῶν) καὶ ἡ συνένωσις ὅλου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου — τῆς οἰκουμένης — ἀδιαταράκτου ἀπὸ θρησκευτικὰς ἔριδας. Μέχρι τινὸς ὁ Προκόπιος ἐννοεῖ τὴν πολιτείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀλλ' ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἀρχῆς πιέζει οἰκονομικῶς, ἀτομικῶς καὶ θρησκευτικῶς ἀκόμη, καὶ ὁ ἱστορικὸς δὲν δύναται παρὰ νὰ ἐπαναστατήσῃ. Τὸ κύριον ἔργον του εἶναι ἡ συγγραφὴ «Ὑπὲρ πολέμων», εἰς τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησε τὴν προσωπικήν του πεῖραν, τὰς γνώσεις τὰς ὁποίας ἀπεκόμισεν ἀπὸ τὰ ταξίδιά του καὶ τὰς ἐκστρατείας τοῦ Βελισαρίου, τὰς πληροφορίας ἀκόμη τῶν βασιλικῶν ἀρχείων. Ἀλλὰ θὰ ἦτο παράλογον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἔργον ἀνάλογον ἐγράφη ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ στρατηγοῦ καὶ τῶν βασιλέων, ἂν δὲν ἀνελήφθη κατόπιν παραγγελίας αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ προώριστο ν' ἀπαθανατίσῃ τὰ ἔργα τῆς μεγάλης αὐτῆς προσωπικότητος, τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἦτο κατά τινα τρόπον συγγραφὴ ἐλεγχομένη. Ὡς ἐκ τούτου ἔπρεπε ν' ἀμβλύνῃ τὰς ὀξείας γωνίας τῆς βασιλείας καὶ νὰ στρογγυλεύῃ τὰ ἐλαττώματα, ἂν δὲν τὰ ἀπέκρυπτε. Τοῦτο ἀκριβῶς, ἡ νοοτροπία τοῦ λογίου περὶ τῆς ὁποίας εἴπομεν ἤδη, λογίου ἀνθρωπιστοῦ πάντοτε, καὶ ἡ προσωπικὴ ἀδικία τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὡς ἱστορικός, ἰδὼν ἑαυτὸν μειούμενον ἀπέναντι Ἰωάννου τοῦ Λυδοῦ, ἤγαγον τὸν Προκόπιον εἰς πρᾶξιν ἐπονείδιστον μὲν ἀλλ' οὐχὶ ἀνερμήνευτον, τὴν συγγραφὴν τῶν «Ἀνεκδότων», δηλονότι τῆς μυστικῆς ἱστορίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐκεῖ ὁ εὐσεβὴς βασιλεὺς ζωγραφεῖται ὡς τύραννος καὶ δαίμων αὐτόχρημα, ἡ γενναία Θεοδώρα παραδίδεται ὡς παλαιὰ ὀρχηστρὶς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ πόρνη, καὶ ἐξαίρονται αἱ οἰκονομικαὶ ἐπιβαρύνσεις, αἱ δημεύσεις, αἱ βίαιαι ἐπεμβάσεις, αἱ φυλακίσεις, αἱ ἀδικίαι τὰς ὁποίας διέπραττεν ἡ αὐλή. Εἶναι αὐτόχρημα ὁ μῶμος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καθὼς τὸ «Ὑπὲρ πολέμων» ὑπῆρξε τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ! Σήμερον, ὅτε πλέον οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου, τὰ «Ἀνέκδοτα» θεωροῦνται ὡς σπουδαιοτάτη πηγὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἕκτου αἰῶνος, διότι ἐκ τῆς συγγραφῆς αὐτῆς μανθάνομεν τόσα ὅσα ἀποκρύπτει ἡ ἐπίσημος «Ὑπὲρ πολέμων» ἱστορία. Τὸ μῖσος ἐναντίον τῆς Θεοδώρας ἐξηγεῖται ὡς ἀντίδρασις τῶν φαύλων κύκλων τῆς πρωτευούσης κατὰ τῆς ἐπιβαλλούσης σιδηρᾶν ἠθικὴν τάξιν αὐτοκρατείρας,

καὶ τὰ ἐν τοῖς «Ἀνεκδότοις» σχετικὰ πρὸς αὐτὴν δέον νὰ λαμβάνωνται ὑπ᾽ ὄψιν ὡς θρυλούμενα καὶ ὄχι ὡς βέβαια γεγονότα.

Ἀλλ᾽ ὁ Προκόπιος ἔδωκε καὶ τρίτον ἔργον μεγάλης σημασίας, τὸ «Περὶ κτισμάτων», ὅπου ἀπηρίθμησε τὰς οἰκοδομάς, τοὺς ναούς, τὰ φρούρια, τοὺς λιμένας, τὰς γεφύρας, τὰ ποτάμια ἔργα διὰ τῶν ὁποίων ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκόσμησεν ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ ὠχύρωνεν ἐξ ἄλλου τὴν αὐτοκρατορίαν. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι πηγὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων του καὶ συγχρόνως θησαυρὸς πληροφοριῶν γεωγραφικῶν καὶ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος.

Ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν ἔρχεται καὶ ὁ Ἑλληνοσύρος Ἰωάννης ὁ Μαλάλας, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐσώθη δι᾽ ἑνὸς μόνου χειρογράφου καὶ ἐν ἐπιτομῇ, δηλαδὴ συντομευμένον. Ὁ Μαλάλας φαίνεται μᾶλλον ἀπαίδευτος κληρικός, συγκεντρώσας ἐπὶ τὸ αὐτὸ πληροφορίας καὶ αὐτούσια ἀποσπάσματα συγγραφέων ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῶν ἡμερῶν του, δηλαδὴ τοῦ τέλους τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγάλου. Ἐνῷ δ᾽ ὁ Προκόπιος γράφει εἰς ἀττικὴν γλῶσσαν ἐν ὄψει τῆς θουκυδιδείου παραδόσεως, ὁ Μαλάλας μεταχειρίζεται ὁ ἴδιος τὴν κοινὴν τῶν χρόνων του καὶ ἀφίνει εἰς ἁπλῆν ἀττικὴν ἢ καὶ κοινὴν τὰ ἀποσπάσματα τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει ἀπὸ ἄλλους. Κατὰ ταῦτα, ἐνῷ δὲν εἶναι — ὡς ἠθέλησαν νὰ τὸν παραστήσουν — συνειδητὸς δημοτικιστής, εἶναι πολύτιμος πηγὴ τῆς «Κοινῆς» γλώσσης τοῦ ἕκτου αἰῶνος, ἕως οὗ τοὐλάχιστον δημοσιευθῇ ὁλόκληρον τὸ ἔργον Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ. Θὰ ἦτο ὅμως πλάνη καὶ ἀδικία νὰ ἐξισώσῃ τις κατ᾽ ἀξίαν τὸν ἱστορικὸν μὲ τὸν χρονογράφον, διότι ὁ Μαλάλας δὲν ἔχει τὰς προθέσεις ἱστορικοῦ, ὡς ὁ Προκόπιος, ἁπλῶς σημειώνει τὰ περίεργα τῶν ἡμερῶν του, τὴν μικρὰν ἱστορίαν, χρήσιμον καὶ αὐτὴν εἰς ἡμᾶς τοὺς διψαλέους ἀπὸ εἰδήσεις. Δηλαδὴ ἐμφανίσεις κομητῶν, σεισμούς, πυρκαϊάς, σιτοδείας καὶ ἄλλα ἀνάλογα, μέχρι τοῦ σημείου νὰ θαυμάζῃ ἕνα ἀγύρτην περιφέροντα ἕνα σκύλλον ποὺ ἠμποροῦσε νὰ μαντεύσῃ ποῦ τοῦ εἶχαν κρύψει ἓν νόμισμα καὶ ἄλλας περιέργους ἱκανότητας ἔχοντα, ἄξιον σημερινοῦ ἱπποδρομίου! Αὐτὰς βέβαια τὰς πληροφορίας μὴ περιμένετε ἀπὸ τὸν Προκόπιον.

Αὐτὴ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων διήκει δι᾽ ὅλου τοῦ Βυζαντίου : Οἱ *ἱστορικοὶ* εἶναι δρῶντα πρόσωπα καὶ λόγιοι, οἱ *χρονογράφοι* εἶναι καλόγηροι καὶ ἀμαθεῖς. Οἱ ἱστορικοὶ ἐνδιαφέρονται κυρίως διὰ τὴν σύγχρονον ἱστορίαν των, οἱ χρονογράφοι διὰ πολλῶν ἢ ὀλίγων πραγματεύονται καὶ τὰ παλαιά, ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Ὁ ἱστορικὸς εἶναι φιλαλήθης καὶ ἀναζητεῖ τὰς αἰτίας τῶν σοβαρωτέρων πραγμάτων, ὁ χρονογράφος μυθολογεῖ καὶ περιεργάζεται, καταγράφων τὰς κυκλουμένας φήμας. Ἐν τούτοις οἱ ἁπλοϊκοὶ αὐτοὶ μοναχοὶ διέσωσαν πολλὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας δὲν κατεδέχοντο οἱ σπουδαῖοι ἱστορικοί, καὶ

πρὸ παντὸς μᾶς δίδουν εἰκόνα τῶν ἀπαιτήσεων τῶν συγχρόνων των λαϊκῶν τάξεων. Κάποτε χρησιμοποιοῦν λησμονημένας πηγάς, τὰς ὁποίας δὲν ἔχομεν ἐκ πρώτης χειρός, πάντοτε ἀποδίδουν μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὴν ἑβραϊκὴν ἱστορίαν (τὴν ὁποίαν γνωρίζουν ἀπὸ τὴν Γραφήν), παρὰ εἰς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν τὴν ὁποίαν θὰ ἐμάνθανον ἂν ἀνεγίνωσκον τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἡ γλῶσσα των εἶναι ἁπλουστέρα, εἶναι πάντοτε ὅμως ἑλληνική, καὶ δημιουργοῦν μίαν παράδοσιν ἡ ὁποία κατέρχεται μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε ὁ «Χρονογράφος» τοῦ Ψευδοδωροθέου Μονεμβασίας, μεταγλωττισμένος εἰς τὴν Νεοελληνικήν, ἐπληροφόρει τὸ ὑπόδουλον Ἔθνος οὐ μόνον περὶ τῆς ἀρχαίας του ἱστορίας καὶ τῶν βυζαντινῶν του αὐτοκρατόρων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἑνετικῶν, φραγκικῶν, τουρκικῶν καὶ ρωσικῶν πραγμάτων, μέχρι τῶν ἡμερῶν του.

Ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι ὑπῆρξαν ἀντικείμενον μελέτης ἀρκετὰ ἐνωρὶς καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐξακολουθεῖ ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἐπανέκδοσις αὐτῶν. Εἰς τὴν Γαλλίαν ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος ἐξεδόθη ἡ Βυζαντὶς τοῦ Λούβρου, ἡ ὁποία ἀνετυπώθη εἰς τὴν Ἑνετίαν τὸν ιη' αἰῶνα καὶ ἐνεσωματώθη εἰς τὴν σειρὰν τῆς Βόννης κατὰ τὸν παρελθόντα, καθὼς καὶ εἰς τὴν Patrologia Græca τοῦ Migne. Τὰ κείμεν' αὐτὰ εἶναι, ὡς ἐλέχθη, πηγὴ τῆς ἱστορίας γειτονικῶν ἢ μακρυνῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ ἀντικείμενον φιλολογικῆς ἐρεύνης καὶ ζητήσεως.

Δὲν δυνάμεθα ἐδῶ ν' ἀναφέρωμεν εἰ μὴ ὀνόματα μόνον ὡς τοῦ Ἀγαθίου, τοῦ Θεοφάνους, τοῦ Πορφυρογεννήτου, τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου, τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς, Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, Γεωργίου τοῦ Παχυμέρους, τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Ἑρμείου Σωζομένου, τοῦ Εὐαγρίου, τοῦ Καλλίστου, τοῦ Σιλβέστρου Συροπούλου. Θὰ σταματήσωμεν ὅμως ἐπ' ὀλίγον εἰς τοὺς τέσσαρας τελευταίους ἱστορικοὺς τῆς Ἁλώσεως, δηλαδὴ τοὺς δύο λογιωτέρους: Μ. Κριτόβουλον τὸν Ἴμβριον καὶ Λαόνικον Χαλκοκονδύλην τὸν Ἀθηναῖον καὶ τοὺς δύο ἁπλοϊκωτέρους: Γεώργιον τὸν Σφραντζῆν καὶ Δοῦκαν, ἀγνώστου ὀνόματος.

Ἐὰν ἡ κτίσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε μέγα γεγονός, ἂν ἡ ὀργάνωσις ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α', αἱ ἐκστρατεῖαι τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας ἦσαν ὅλως ἐξαιρέτου σημασίας, ἐὰν ἡ εἰκονομαχία καὶ αἱ σταυροφορίαι ἦσαν συγκλονιστικὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα δὲν ἔπρεπε νὰ μείνουν ἀμνημόνευτα, καθὼς καὶ οἱ πόλεμοι κατὰ τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Νορμανδῶν, ὅμως ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ νέου ἐκ τῆς Ἀνατολῆς μουσουλμανικοῦ κινδύνου καὶ τὸ τέλος τοῦ κρατικοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἦτο γεγονὸς τοῦ ὁποίου ἡ σημασία νὰ ἐκφύγῃ τὴν προσοχὴν τῶν ἱστοριογράφων μας. Διαφόρου μορφώσεως, διαφόρων πεποιθήσεων, Μικρασιάτης

ὁ εἷς, νησιώτης ὁ δεύτερος, Ἀθηναῖος ὁ τρίτος, ἐκ τῆς βασιλευούσης ὁ Σφραντζῆς, Ἕλληνες ὅλοι, ἄλλοι ἀνθρωπισταὶ καὶ ἄλλοι ὀλιγογράμματοι, ἐπόνεσαν τὰς τύχας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς θεοφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ἁγνοῦ Πόντου, τῆς ἀναγεννηθείσης Πελοποννήσου (τοῦ Μορέως), τῶν νήσων, τῆς Θράκης. Καὶ ἐνόησαν, καθεὶς μὲ τὸν τρόπον του, ὅτι νέα τάξις (δηλονότι ἀναταραχὴ) ἐπιβάλλεται εἰς τὸν κόσμον. Ὁ Δοῦκας ἐπίστευεν ὅτι μετὰ τῶν Παλαιολόγων θὰ ἐτελείωνε καὶ ἡ δυναστεία τῶν Ὀσμανιδῶν, ἐνῷ ἀπεναντίας ὁ Κριτόβουλος, καθὼς ὁ ἐπὶ τοῦ θρόνου ἤδη τῆς Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, διέβλεπεν ὅτι τὸ Ἔθνος θὰ ἐδούλευεν ἐπὶ μακρὸν καὶ ἔπρεπε νὰ μάθῃ νὰ ἐπιζήσῃ καὶ ὑπὸ τὸν νέον κυρίαρχον. Ὁ Χαλκοκονδύλης ἐπίστευεν ὅτι οἱ σύγχρονοί του Ἕλληνες, οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἦσαν ὁ ἴδιος λαός, καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδου ἔγραφον, θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο μίαν ἡμέραν πάλιν ὅταν ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐγίνετο ἐκ νέου κράτος ὑπὸ Ἕλληνα βασιλέα, προφητεύσας τὰς ἡμέρας μας! Ὁ Σφραντζῆς τέλος δὲν ἠθέλησε ν᾿ ἀκολουθήσῃ τὸν Θωμᾶν Παλαιολόγον εἰς τὴν Δύσιν, οὐδὲ νὰ καταφύγῃ εἰς τὸν Βησσαρίωνα, προσπαθοῦντα νὰ ὀργανώσῃ καὶ πραγματώσῃ σταυροφορίαν τῆς Δύσεως εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὁ φίλος αὐτὸς καὶ στενὸς τοῦ τελευταίου Παλαιολόγου συνεργάτης, ὁ Σφραντζῆς, ἐνεδύθη εἰς τὸ τέλος τὸν μοναχικὸν τρίβωνα, ἤλλαξε τὸ ὄνομά του καὶ ἐκοιμήθη εὐσεβὴς καὶ ἐμπαθὴς συγχρόνως εἰς μίαν ἐξοχικὴν μονὴν τῆς Κερκύρας, ὀρθόδοξος αὐτός, μακρὰν καὶ τῶν παπικῶν καὶ τῶν μουσουλμάνων! Ἔτσι δυνάμεθα σήμερον, παρὰ τὰς ἄλλας, φιλολογικῆς μορφῆς πηγάς, νὰ ἔχωμεν καὶ τοὺς ξένους ἱστορικοὺς περὶ ἁλώσεως ἀλλὰ καὶ τοὺς ἰδικούς μας, ὥστε καὶ τὰ πράγματα νὰ μανθάνωμεν καὶ τὰς διαθέσεις τῶν ἀντιμαχομένων Ἑλλήνων, διῃρημένων εἰς φυλενωτικοὺς καὶ ἀνθενωτικούς, εἰς φιλανατολικοὺς καὶ φιλοδυτικούς, ἐριζόντων, ἀλλὰ μὴ δειλιασάντων πρὸ τῆς μεγάλης τιμῆς νὰ ὑπερασπίσουν μέχρι θανάτου τὴν βασιλίδα τῶν Πόλεων. Ἔτσι αὐτὴ ἡ χαρακτηριστικὴ χρονολογία τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν, σταθμὸς ὡς λέγομεν, ἐμνημονεύθη καὶ παρεδόθη ὡς ἔπρεπεν εἰς μέγαν λαὸν καὶ εἰς ἀνάλογον γεγονός. Καὶ ὅταν κάμπτωνται καὶ ὅταν πίπτουν οἱ μεγάλοι λαοὶ διατηροῦν τὰς ἰδιότητας τῆς μεγαλοπρεπείας των, καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ σκέψις ἀπέδωκεν οὐ μόνον τὴν δυστυχίαν καὶ τοὺς θρήνους ἀλλὰ καὶ τὰ προανακρούσματα τῆς βεβαίας ἐλπίδος μιᾶς ἐγγὺς ἀναστάσεως διὰ τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ ἑτοιμασθῇ τὸ Ἔθνος.

Ε΄

Ὅταν τὸ Ἔθνος συνειδητοποιήσῃ τὴν συνέχειαν τῆς φιλολογικῆς του παραδόσεως, καθὼς ἤδη — τῇ βοηθείᾳ τῶν μελετητῶν τοῦ Βυζαντίου, ἑνὸς Χαλκοκονδύλη, ἑνὸς Ζαμπελίου, ἑνὸς Παπαρρηγοπούλου — ἐσυνειδητοποίησε τὴν ἑνότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τότε θὰ ἐκτιμήσῃ κατ᾽ ἀξίαν καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς. Οὗτοι εἶναι συνεχισταὶ ἑνὸς φιλολογικοῦ εἴδους τὸ ὁποῖον ἐγνώρισε καὶ ἐδόξασεν ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸν κόσμον, διὰ τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν. Πληροφοροῦν ἡμᾶς περὶ ἐποχῆς χιλίων πεντακοσίων συναπτῶν ἐτῶν, καθ᾽ ἃ τὸ Ἔθνος ἡμῶν ἐνεκολπώθη τὸν Χριστιανισμόν, διέδωκε τοῦτον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, καὶ ἐπροστάτευσε τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν βαρβάρων. Ἔτι πρός, διεφύλαξε τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, τὰ χειρόγραφα, τοὺς συγγραφεῖς, τὴν σκέψιν. Ἐκάλυψε τὴν περίοδον αὐτὴν δι᾽ ἐνδόξων κατορθωμάτων, διὰ κοινωνικῆς καὶ φιλανθρωπικῆς δράσεως τῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀπαραμίλλου, διὰ πληθύος μοναστῶν, λογίων, σοφῶν, ἐπιστημόνων, καλλιτεχνῶν, ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος. Διεμόρφωσε τὴν σημερινὴν γλωσσικήν, θρησκευτικὴν καὶ πνευματικήν μας παράδοσιν. Ὅταν ταῦτα πάντα γίνουν συνείδησις, τότε τὰ κείμενα τῶν συγγραφέων μας θέλουν λάβει τὴν ἀνάλογον θέσιν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς θὰ παύσῃ γνωρίζων ἐκ φήμης τοὺς μεγάλους αὐτοὺς συντελεστὰς τῆς ζωῆς του. Μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἡ πανεπιστημιακὴ αὕτη ἕδρα θὰ πράττῃ τὸ καθῆκον της καὶ μόνον σύντομον σκιαγραφίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς σημασίας τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἀποτελεῖ τὸ σημερινὸν μάθημα εἰς τὸ ὁποῖον μ᾽ ἐτιμήσατε διὰ τῆς παρουσίας Σας, διὸ καὶ σᾶς εὐχαριστῶ ἐκ ψυχῆς.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου

ΙΔΡΥΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΟΝ

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

Ἐπικαιρότης καὶ ἀθανασία. Ὅταν χρονικῶς ἀφιστάμεναι ἀφ' ἡμῶν ἐποχαὶ ἢ λαοὶ ἢ πρόσωπα τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος συσχετίζωνται ἢ συνδέωνται μὲ τὴν ἐποχήν μας, ὅταν εἰδικώτερον γίνεται συσχέτισις τῶν καιρῶν μας μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Ἀρχαιότητα, εἰς τὴν σκέψιν καὶ τὰ χείλη πολλῶν συγχρόνων ἔρχονται ἀπορήματα, ὡς τὰ ἀκόλουθα :

Ποίαν σχέσιν εἶναι δυνατὸν καὶ νοητὸν νὰ ἔχῃ μὲ τὴν σημερινὴν ἐποχὴν ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότης, μία ἱστορικὴ ἐποχή, ἀπέχουσα τρεῖς ἢ δύο χιλιετηρίδας ἀπὸ τὴν ἐποχήν μας ;

Τίνας δεσμοὺς ἠμπορεῖ νὰ ἔχῃ ὁ εἰκοστὸς αἰών μας μὲ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὁμήρου ἢ τοῦ Σόλωνος ἢ τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Φειδίου ἢ τοὺς χρόνους τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ;

Τὰ αὐτὰ ἐρωτήματα ὑπὸ ἁπλοϊκωτέραν μορφὴν συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς γνωστὰς διαμαρτυρίας καλῶν τινων καὶ πρακτικῶν ἀνθρώπων ἐναντίον τοῦ γυμνασίου ὡς τύπου σχολείου. Τί χρειάζονται, λέγουν, σήμερον τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ καὶ τὰ Λατινικά, ὅλα αὐτὰ τὰ παλαιὰ πράγματα, τὰ ξένα καὶ ἄσχετα πρὸς τὴν ἐποχήν μας, ἡ ὁποία ἔχει τὰς ἰδικάς της ἀνάγκας, τὰ ἰδικά της προβλήματα, τὴν ἰδικήν της χωριστὴν ψυχοσύνθεσιν ;

Εἰς τὰ πρόχειρα αὐτὰ καὶ συνήθη ἐρωτήματα εἶναι δυνατὸν νὰ δοθοῦν ἀμέσως καὶ προχείρως αἱ ἑξῆς ἀπαντήσεις : Πρῶτον καὶ κατ' ἀρχήν, ὅτι οὐδεμία ἐποχὴ καὶ οὐδεὶς λαὸς ζοῦν κατ' ἰδίαν, ἐντελῶς ἀπομεμονωμένοι καὶ ἀνεξάρτητοι ἀπὸ ἄλλων ἐποχῶν καὶ ἄλλων λαῶν. Δεύτερον, ὅτι ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς εἶναι ἡ πρώτη, ἡ ριζικὴ καὶ θεμελιώδης φάσις τῆς ἐθνικῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ μας καί, ἐπειδὴ ἡ ἀρχὴ ὁμολογεῖται ὡς τὸ ἥμισυ τοῦ παντός, φυσικὸν εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀρχικὴ αὐτὴ φάσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ προσδιορίζῃ σημαντικὰ ὁλόκληρον τὴν μετέπειτα ἱστορικὴν ζωήν μας· καὶ

ὄχι μόνον τὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴν ὅλων τῶν μεταγενεστέρων τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος λαῶν, τῶν Ρωμαίων πρῶτον καὶ ἔπειτα τῶν λαῶν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας Εὐρώπης καὶ τοῦ νεωτέρου ἐν γένει κόσμου, τοῦ ὁποίου ὁ πολιτισμὸς εἶναι βαθύτατα ριζωμένος εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος [1]. Θὰ ἠδύνατο ἀκόμη νὰ προσθέσῃ τις, ὅτι ἡ Ἀρχαία Ἑλλάς, ὅσον καὶ ἂν ἀπέχῃ τριάκοντα καὶ πλέον αἰῶνας ἀπὸ τὴν ἐποχήν μας, ὅμως εἶναι διαρκῶς μαζί μας, διαρκῶς παροῦσα. Ὄχι διότι ἀνὰ πᾶν βῆμά μας συναντῶμεν αὐτούσια τὰ ἔργα τῆς τέχνης της καὶ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀναπαριστῶνται ὑπὸ ποικίλας ἀπομιμήσεις εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὄχι διότι εἰς ὅλα τὰ θέατρα τοῦ κόσμου ἐξακολουθοῦν νὰ διδάσκωνται ἀπὸ σκηνῆς ἀρχαῖα δράματα, συγκινοῦντα τοὺς συγχρόνους, καθ᾽ ὃν τρόπον συνεκίνουν τοὺς Ἀρχαίους, ἀλλὰ κυρίως, διότι ἀρχαί, ἰδέαι καὶ ἀξίαι, κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία τῶν Ἑλλήνων ἔχουν καὶ σήμερον τὴν ἰσχὺν τῆς χθὲς καὶ τῆς ἐποχῆς των. Οἱ πολιτικοὶ λ.χ. τῶν νεωτέρων λαῶν, διὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν πολιτικήν των, δὲν ρίπτουν νέα, ἰδικά των συνθήματα, ἀλλὰ προβάλλουν τὰ ἴδια, τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ συνθήματα καὶ κηρύγματα. Ὅλοι λέγουν : ἀγωνιζόμεθα διὰ τὸν Ἄνθρωπον ! Δι᾽ αὐτὸν ἐπολεμήσαμεν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἀξιοπρέπειαν θέλομεν νὰ προστατεύσωμεν ! Τὸν Ἄνθρωπον θέλομεν προσωπικότητα καὶ ὄχι ἀγέλην ἢ μᾶζαν ! Σκοπός μας εἶναι νὰ διατηρήσωμεν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τοὺς θεσμοὺς τοῦ ἐλευθέρου κόσμου, τὴν κοινοβουλευτικήν, ἀντιπροσωπευτικὴν δημοκρατίαν.

Ἀλλὰ ταῦτα πάντα : μορφὴ τοῦ Ἀνθρώπου, ἀνθρωπίνη ἀξία καὶ προσωπικότης, ἐλευθερία, δημοκρατία, ἀφοβία, ἰδέα τῆς ἀμφικτιονίας, τῆς ὁμοσπονδίας καὶ τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν [2], πάντα ταῦτα εἶναι Ἑλληνικά [3],

---

1. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Μόρφωσις καὶ ἀνθρωπισμός, Βόλος, 1946, σελ. 84.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πνευματικὴ οἰκουμενικότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ. (Ἀνατ. ἐκ τοῦ περιοδ. «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις» τεῦχ. 10, Ὀκτώβριος 1947, Ἀθῆναι).

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμός. Ἄρθρον ἐν τῷ τόμῳ «Ἑλλὰς» τοῦ Ἐγκυκλοπαιδ. Λεξικοῦ τοῦ «Ἡλίου», σελ. 725 - 739.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἑρμηνεία τῶν Κλασσικῶν. (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ περιοδ. «Πλάτων», τόμ. Β΄, τεῦχ. Β΄, 1951, σελ. 16).

Τοῦ αὐτοῦ, Κλασσικός, Κλασσικαὶ σπουδαί, Κλασσικισμός. Ἄρθρα ἐν τῷ Ἐγκυκλ. Λεξικῷ τοῦ περιοδ. «Ἥλιος», τόμ. 10, σελ. 819 - 824.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ὡς πνευματικὴ ἐπιστήμη, Ἀθῆναι, 1952, σελ. 112.

2. Πρβλ. Σωκρ. Κουγέα, Ἡ ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, Ἀθῆναι, 1928.

3. Πρβλ. Werner Jaeger, Paideia, τόμ. I 1934, II 1944, III 1947, Berlin.

Τοῦ αὐτοῦ, Humanistische Reden und Vorträge, Berlin, 1937.

εἶναι ἀκριβῶς τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος ἰδέαι καὶ ἀξίαι, ὅπως ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ πάλιν ἀξίαι καὶ μορφαὶ εἶναι τὸ μέτρον καὶ ἡ ἁρμονία καὶ ὁ ρυθμός, ἡ γραφικότης καὶ ἡ πλαστικότης, ἡ πειθαρχία τῆς σκέψεως — ὁ *«αἱρῶν λόγος»* —, ἡ μέθοδος τῆς λογικῆς πορείας καὶ τὰ δίκτυα τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν γνωστικῶν μέσων, διὰ τῶν ὁποίων δαμάζομεν τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν μετατρέπομεν εἰς γνῶσιν. Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ εἶναι ὅλα ὅσα λέγονται Ἀληθές, Ἀγαθόν, Ὡραῖον, μορφή, μόρφωσις, παιδεία, Λόγος, Ἰδέα !

Αἱ ἀνωτέρω πρόχειροι καὶ ἁπλαῖ ἀπαντήσεις, δι᾽ ὧν ἐπισημαίνεται ἡ πνευματικὴ παρουσία [1] τῆς Ἑλλάδος εἰς πᾶσαν ἐποχήν, καὶ φυσικὰ καὶ τὴν ἰδικήν μας, συγκεντρώνονται καὶ συμπυκνοῦνται εἰς μίαν θεμελιώδη γενικὴν διαπίστωσιν : ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς εἶναι μία ξεχωριστὴ καὶ προνομιοῦχος ἐποχή. Τοῦτο εἶναι μία ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν δὲν πρέπει ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες νὰ ἀποσιωπῶμεν ἐκ φόβου, μήπως χαρακτηρισθῶμεν «προγονόπληκτοι» ἢ «ἀρχαιόπληκτοι». Τὸ ὅτι δ᾽ ὅμως ὁμολογοῦμεν, ὅτι ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς ἀντιπροσωπεύει μίαν μεγάλην καὶ προνομιοῦχον ἐποχήν, δὲν σημαίνει, ὅτι ἀρνούμεθα τὴν ὕπαρξιν καὶ ἄλλων μεγάλων καὶ σημαντικῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν, λαῶν καὶ ἀνθρώπων. Ὅλων αὐτῶν τῶν μεγάλων καὶ σπουδαίων κοινὸν γνώρισμα εἶναι, ὅτι ἔχουν ἐπιβίωσιν, διάρκειαν, δύναμιν χρονικῆς καὶ τοπικῆς ἐπεκτάσεως. Κινοῦνται ἐντελεχειακῶς ὑπὲρ τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον τῆς ἱστορίας, ἔχουν ἑνὶ λόγῳ ὑπεριστορικότητα.

Ἱστορικότητα ἔχουν ὅλοι, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἄνθρωποι, λαοὶ καὶ ἐποχαί. Ὑπεριστορικότητα ὅμως ἔχουν ἐκ τούτων μόνον οἱ σπουδαῖοι καὶ οἱ σημαντικοὶ καὶ οἱ μεγάλοι. Ἱστορικότης εἶναι ἡ ἱστορικὴ ὑπόστασις καὶ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου ἢ ἑνὸς λαοῦ, ἡ ζωή του ἡ ἱστορικῶς συγκεκριμένη, ἡ περιλαμβανομένη ἐντὸς ὡρισμένων τοπικῶν καὶ χρονικῶν ὁρίων. Ἐκφράζομεν τὴν ἱστορικότητα, ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ τοῦ δεῖνος λαοῦ ἢ ἀνθρώπου ἢ τῆς δεῖνος ἐποχῆς· ὅταν καθορίζωμεν τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς των ἢ τὸν χρόνον τῆς ἐμφανίσεως ἢ εἰσόδου αὐτῶν εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνήν. Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἱστορικότητος ὡσαύτως ἐκθέτομεν τὰς συγκεκριμένας πράξεις τῶν ἱστορουμένων λαῶν ἢ προσώπων, τοὺς πολέμους καὶ τὰς περιπετείας των, τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὰ ἀτυχήματα, καθορίζοντες ἐπακριβῶς τὴν ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ θέσιν καὶ ἔκτασιν, τὴν ἄνοδον καὶ τὴν κατάπτωσιν, τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὴν δύσιν ἐποχῶν καὶ λαῶν. Τὰ ὡρισμένα ταῦτα καὶ συγκεκριμένα ἀποτελοῦν τὴν ἱστορικότητα.

Ἐντὸς ὅμως αὐτῆς τῆς ἱστορικότητος, ἐν τῷ «γίγνεσθαι» τούτῳ τῶν φορέων τῆς ἱστορίας, ἂν αὐτοὶ ἀξίζουν πραγματικά, ἐνυπάρχουν καὶ στοιχεῖα μόνιμα, στοιχεῖα μὴ ἀφανιζόμενα μηδὲ συναποθνήσκοντα μετὰ τῶν φορέων

1. Πρβλ. W. Jaeger, Die geistige Gegenwart der Antike, ἐν Humanistische Reden und Vorträge, Berlin, 1937, σ. 169 κ.ἑ.

αὐτῶν προσώπων κατὰ τὸν φυσικόν των θάνατον ἢ κατὰ τὴν ἱστορικὴν δύσιν τοῦ οἰκείου λαοῦ ἢ τῆς οἰκείας ἐποχῆς. Μέσα εἰς τὸ ἱστορικὸν «γίγνεσθαι» τῶν μεγάλων καὶ σπουδαίων ὑπάρχει τὸ ἀθάνατον «εἶναι», ὅπερ ἐπιζῇ τοῦ ἱστορικοῦ θανάτου. Ἡ πέραν τῆς ἱστορικότητος ἐπιβίωσις, ἡ ὑπὲρ τὴν ἐπικαιρότητα διάρκεια καὶ ἡ ἀθανασία εἶναι ἡ ὑπεριστορικότης τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων.

Ὅσον μεγαλυτέρα καὶ ἐντονωτέρα εἶναι ἡ πνευματικὴ ἐπιβίωσις καὶ ἡ ὑπεριστορικότης, τόσον περισσότερον εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς σημασίας, τῆς λεγομένης «κλασσικότητος»[1]. «Κλασσικὸν» λέγεται πᾶν ὅ,τι ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν κατορθώνει νὰ σταθῇ καὶ νὰ ἀντισταθῇ εἰς τὴν κριτικὴν αἰώνων καὶ χιλιετηρίδων, νὰ ἐπιβληθῇ, νὰ εἶναι διαρκῶς παρὸν καὶ ζωντανόν, νὰ μὴ ὑπερβάλλεται καὶ παλαιοῦται ποτέ. Τὸ κλασσικὸν ἔχει ὑπερχρονικὴν ἐπιβίωσιν, παρουσίαν καὶ διάρκειαν. Κλασσικὴ εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότης, οἱ μεγάλοι ποιηταὶ καὶ πεζογράφοι της, οἱ καλλιτέχναι της, οἱ ἐπιστήμονες καὶ οἱ φιλόσοφοι. Δι᾿ αὐτὸ καὶ ἡ πνευματικὴ ἐνασχόλησις μὲ αὐτούς, αἱ λεγόμεναι «κλασσικαὶ» — κατ᾿ ἐξοχὴν κλασσικαὶ — σπουδαί, παρ᾿ ὅλον τὸν πόλεμον, τὸν ὁποῖον ὑφίστανται, ὑπάρχουν ἐπὶ δύο ἤδη χιλιετηρίδας καὶ θὰ ὑπάρχουν. Καὶ δι᾿ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ἐπιστρέφομεν εἰς τοὺς ἀθανάτους τῆς ἱστορίας, τὸν Ὅμηρον, τὸν Αἰσχύλον, τὸν Σωκράτην, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλην. Ἀπὸ αὐτὴν δὲ τὴν ὑπεριστορικὴν δικαίωσιν ἀντλεῖ ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς τὴν δύναμιν νὰ πέμπῃ μηνύματα πίστεως εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἐποχάς, καὶ δὴ καὶ τὴν ἰδικήν μας.

Ἡ πνευματικὴ ἐπιβίωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὑπερχρονική του διάρκεια, ἡ Ἑλληνικὴ ὑπεριστορικότης, λέγεται εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πολιτισμοῦ «ἀνθρωπισμός»[2]. Ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς εἶναι ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν οἰκουμενικότητα αὐτοῦ[3].

Αἱ τρεῖς ἐκδοχαὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ Ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς ἔχει τριττὸν νόημα, εἶναι τρισήμαντος:

Πρῶτον· εἶναι μία βιοθεωρητικὴ ἀρχὴ (principium) καὶ πίστις: ἡ πίστις εἰς τὸν Ἄνθρωπον, ὡς τὸ κορύφωμα τῆς Θείας Δημιουργίας καὶ ὡς

---

1. Ἰωάν. Καλιτσουνάκη, Φιλολογία (ἰδίᾳ κλασσικὴ φιλολογία). Ἄρθρον ἐν τῷ Ἐγκυκλ. Λεξικῷ τοῦ «Ἡλίου», τόμ. 18ος, τεύχ. 5ον καὶ 6ον, σελ. 239 κ.ἑ.
Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ μεταλλαγαὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα. (Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχολ. Πανεπ. Ἀθηνῶν), Ἀθῆναι, 1926.
Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἄρθρα «Κλασσικός», «Κλασσικαὶ σπουδαί», «Κλασσικισμὸς» κ.λπ. ἐν τῷ Ἐγκυκλοπ. Λεξικῷ τοῦ περιοδ. «Ἥλιος», τόμ. 10ος, σελ. 819 κ.ἑ.
2. Ὡς πρὸς τὸν ὅρον «ἀνθρωπισμὸς» βλ. Στυλ. Καψωμένου, Ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωσις τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 45.
3. Βλ. τὴν συναφῆ βιβλιογραφίαν ἀνωτέρω σελ. 98 ὑποσημ. 1.

ὂν ἐλεύθερον, ἄξιον νὰ διακυβερνηθῇ ἐντὸς τῶν κόλπων πολιτικῆς κοινότητος μὲ ἐλευθέρους θεσμούς, δικαιούμενον νὰ ζήσῃ, νὰ μορφωθῇ καὶ νὰ δημιουργήσῃ κατὰ τρόπον ἀντάξιον τοῦ Ἀνθρώπου.

Δεύτερον· ὁ ἀνθρωπισμὸς εἶναι μία ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ, δεχομένη τὴν Ἑλλάδα ὡς κοινὴν πνευματικὴν Μητέρα καὶ ἀφετηρίαν τοῦ πολιτισμοῦ ὅλων τῶν Εὐρωπαϊκῶν λαῶν, τῶν «πνευματικῶς ἑλληνογενῶν» λαῶν, τῶν ὑπὸ τοῦ W. Jaeger λεγομένων «λαῶν τοῦ ἑλληνοκεντρικοῦ πολιτιστικοῦ κύκλου».

Τρίτον· ὁ ἀνθρωπισμὸς εἶναι παιδαγωγικὸν ἰδεῶδες, ἰδανικὸν μορφώσεως τῆς νεολαίας [1]. Εἶναι ἡ πίστις εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, τῆς παιδείας δηλαδή, ἥτις καρποῦται τὰ ἑλληνικὰ μορφωτικὰ ἀγαθά, ἤτοι τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων Κλασσικῶν καὶ τὰ ἔργα τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης. Τὸ ἀνθρωπιστικὸν ἢ κλασσικὸν γυμνάσιον εἶναι ὁ τύπος σχολείου, ὁ ἐκτρέφων τὸ φυτώριον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοὺς φορεῖς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ ἐν τῇ ἐθνικῇ κοινωνίᾳ.

Ὁ ἀνθρωπισμὸς καὶ ἡ ἐποχή μας. Περισσότερον πάσης ἄλλης ἐποχῆς, ἡ ἰδική μας, ἡ μεταπολεμικὴ ἐποχή, ἥτις βαρύνεται ὑπὸ τῶν τρομερῶν ἐπακολουθημάτων ἑνὸς ἑξαετοῦς θερμοῦ πολέμου καὶ ἑνὸς δεκαετοῦς ψυχροῦ, ἡ ἐποχή μας, εὑρίσκει εἰς τὰ μηνύματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ λυτρωτικὴν διέξοδον ἀπὸ τὴν τραγικότητα τῆς κρίσεως, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁποίας ζῇ. Τὴν γνωστὴν ἠθικὴν κρίσιν τῆς ἐποχῆς μας ἐπιτείνουν δύο κυρίως ἀπροβλέπτων συνεπειῶν γεγονότα : πρῶτον ἡ μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς ἀντίθεσις μὲ τὸ μέχρις ὥρας ἀγεφύρωτον χάσμα, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου διαφαίνεται κατὰ τοὺς μᾶλλον ἀπαισιοδόξους τὸ ἀπειλητικὸν φάσμα ἑνὸς ἀσυλλήπτου φρικτότητος νέου πολέμου, καὶ δεύτερον ἡ τεραστία δύναμις, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλυψεν ἡ διάσπασις τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ «ἀτομικὴ» καὶ «πυρηνικὴ ἐνέργεια». Ὅπως ὀρθῶς ἐτόνισεν εἰς τὸν πανεπιστημιακὸν λόγον [2] Αὐτοῦ ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων Παῦλος, ὅταν ἀνηγορεύθη ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ἡ τραγικότης τῆς ἐποχῆς μας ἐντείνεται ἀπὸ τὴν ἀνισότητα, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν τὰ δύο σκέλη τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς μας : τὸ ἓν σκέλος, τὸ σκέλος τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, κάμνει καταπληκτικὰς τεχνικὰς καὶ μηχανικὰς προόδους, ἀποκαλύπτει τιτανικὰς δυνάμεις, ἀποτελούσας ταυτοχρόνως μέσα καὶ προόδου καὶ ἐξοντώσεως, μέσα καὶ

---

1. Νικολ. Ἐξαρχοπούλου, Αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ (περιοδ. «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», τεύχ. 3 - 4, 1946 - 1947).

Τοῦ αὐτοῦ, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν, ἔκδοσις 4η, Ἀθῆναι, 1952.

2. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, περίοδος Β', τόμος Δ', 1953 - 1954, ἐν Ἀθήναις (σελ. ς' - ις').

βελτιώσεως καὶ ἀφανισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ζωῆς.

Ἀντιθέτως, τὸ ἄλλο σκέλος τῆς ζωῆς, τὸ σκέλος τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ πολιτισμοῦ, ἐδῶ δηλαδὴ ὅπου κεῖται τὸ Ἀληθές, τὸ Ἀγαθὸν καὶ τὸ Ὡραῖον, ἡ Ἰδέα τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς Ἐλευθερίας καὶ πᾶν ὅ,τι δὲν εἶναι ὕλη καὶ σὰρξ καὶ συμφέρον οἰκονομικὸν ἢ πολιτικόν, τὸ σκέλος αὐτὸ τοῦ πολιτισμοῦ μας, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἐν δοκιμασίᾳ καὶ κρίσει διατελοῦν. Καὶ ὅμως αὐτὸν τὸν ἠθικὸν καὶ ψυχικὸν πολιτισμόν μας πρέπει νὰ καλλιεργήσωμεν καὶ προωθήσωμεν οὕτως, ὥστε νὰ μὴ παρουσιάζεται ἡ ἐκτεθεῖσα ἀνισότης καὶ δυσαρμονία καὶ ἀσυμμετρία εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς ἐποχῆς μας. «Ἡ νέα σύλληψις τοῦ Κόσμου», εἶπεν ὁ Βασιλεὺς Παῦλος, «θὰ συμπεριλάβῃ τὸ ὑλικὸν καὶ τὸ ἄυλον εἰς ἓν νέον σύνολον, εἰς μίαν νέαν Ἑνότητα». Καὶ ἐρωτᾶται : ποία δύναμις ἢ ποῖαι δυνάμεις θὰ ἀναμορφώσουν καὶ θὰ προαγάγουν τὸν ἠθικὸν καὶ ψυχικὸν πολιτισμόν μας ; Βεβαίως μόνον ἠθικῆς καὶ ψυχικῆς φύσεως δυνάμεις ἠμποροῦν νὰ δράσουν εἰς τὸν τομέα αὐτόν· οὔτε οἰκονομικαὶ οὔτε πολιτικαί, ἀλλὰ μόνον ἠθικοπνευματικαί. Τοιαῦται ὅμως μόνον δύο δυνάμεις ὑπάρχουν : ὁ Ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμός. Ἡ παροῦσα πραγματεία περιορίζεται εἰς τὴν πρώτην δύναμιν.

Ἀπολογία καὶ ἀναμόρφωσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἐν τούτοις ὁ ἀνθρωπισμός, ὡς μορφωτικὴ καὶ ἀναμορφωτικὴ δύναμις, ἔχει καὶ τοὺς πολεμίους του. Μία δὲ πολὺ γνωστὴ μορφὴ τῶν ἀντιανθρωπιστικῶν τάσεων εἶναι ὁ πόλεμος κατὰ τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου, καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐδῶ, εἰς τὴν κοιτίδα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι δι' ἡμᾶς τὸ γυμνάσιον εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὸν σχολεῖον μέσης παιδείας [1]. Ἀλλ' ἡ παροῦσα πραγματεία δὲν θὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἀπολογίαν τοῦ σχολικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Περισσότερον μᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα μία ἄλλη γενικωτέρα ἐπίκρισις ἢ μομφή, στρεφομένη κατὰ τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ. Λέγουν λοιπὸν τὰ ἑξῆς οἱ ἐπικριταί του :

Ὅλοι σεῖς οἱ ἀνθρωπισταὶ καὶ οἱ θιασῶται καὶ συνήγοροι καὶ φίλοι τῶν κλασσικῶν σπουδῶν δὲν παύετε νὰ τονίζετε, ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα,

---

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ὁ ἐθνικὸς καὶ ἀνθρωπιστικὸς χαρακτὴρ τῆς μέσης παιδείας. (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἀρχείου κοινων. καὶ οἰκον. ἐπιστημῶν»). Ἀθῆναι, 1938. Καὶ ἡμεῖς ἀναγνωρίζομεν καὶ δεχόμεθα, ὅτι ὑπάρχει παρ' ἡμῖν πρόβλημα γυμνασίου, τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη ὡριμάσει καὶ ἀναμένει τὴν λύσιν του, ἥτις καὶ δὲν θὰ βραδύνῃ, γινομένη ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς λύσεως τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ προβλήματος τῆς Ἑλλάδος. Τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦ γυμνασίου δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ γυμνασίου, ὡς σχολικοῦ τύπου, ἀλλ' εἰς τὸν προσφορώτερον τρόπον τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας αὐτοῦ.

οἱ Κλασσικοὶ συγγραφεῖς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία ἐξανθρωπίζρυν, ἐξευγενίζουν καὶ ἐξωραΐζουν ψυχικῶς τὸν Ἄνθρωπον. Ἐπὶ αἰῶνας τώρα λειτουργοῦν εἰς ὅλον τὸν κόσμον γυμνάσια καὶ πανεπιστημιακαὶ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ καὶ ἀνθρωπιστικαὶ ἀκαδημίαι. Καὶ ὅμως, πόσα στρατόπεδα συγκεντρώσεως καὶ πόσα μέσα ἐξανδραποδισμοῦ καὶ ἐξοντώσεως ἀνθρώπων κατὰ τὸν ἀπανθρωπότερον τρόπον δὲν ἐλειτούργησαν ἀκριβῶς παραπλεύρως τῶν γυμνασίων καὶ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς Εὐρώπης ;

Εἰς τὴν ἐπίκρισιν ταύτην ἀπαντῶμεν ὡς ἑξῆς :

Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι ὁ προπολεμικὸς ἀνθρωπισμὸς δὲν ἐπέφερεν ὅλα τὰ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ὅλοι ἀνεμένομεν ἀπὸ αὐτόν. Ἡ εὐθύνη του ὅμως πρέπει νὰ κρίνεται πολὺ μικροτέρα καὶ περιωρισμένη ἀπὸ ὅ,τι συνήθως νομίζεται, διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους : Πρῶτον πιστεύομεν, ὅτι αἱ πολεμικαὶ περίοδοι ὅλων τῶν λαῶν καὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν, καὶ φυσικὰ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, καλλιεργοῦν κατὰ κανόνα εἰς τοὺς συγχρόνους των μίαν ὁμαδικὴν ψύχωσιν, τὴν σχεδὸν παθολογικὴν κατάστασιν τοῦ πολεμικοῦ μένους, τοῦ προσηλωμένου εἰς ἕνα καὶ μόνον στόχον, δηλαδὴ τὴν παντὶ σθένει καὶ δι᾿ οἱωνδήποτε μέσων ἐξασφάλισιν τῆς νίκης καὶ τὴν ἐξουθένωσιν τοῦ ἀντιπάλου. Αὐτὴ δὲ ἡ ψύχωσις τοῦ πολέμου καὶ τῆς νίκης, ἡ ὁμαδικὴ μανία, καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους ἐξάλλους. Ἀφ᾿ ἑτέρου ἡ πανίσχυρος καὶ δυναμικὴ πολιτικὴ τῶν κρατῶν μὲ τὰ νόμιμα μέσα τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς δυνάμεως, τὰ ὁποῖα διαθέτει, ἐπιβάλλει εὐκόλως φίμωτρον εἰς πᾶσαν φιλάνθρωπον, ἀντίθετον πρὸς τοὺς σκοπούς της, φωνήν. Οὕτω μένει τὸ πεδίον ἐλεύθερον εἰς ὁμαδικὰς καὶ ἀτομικὰς ἐκδηλώσεις ἀπανθρωπίας καὶ ἀποθηριώσεως, διὰ τὰς ὁποίας αἰσθάνεται ἐντροπὴν ὁ ἄνθρωπος, ἀκόμη καὶ ὁ ἄτεγκτος καὶ ὠμὸς πολιτικὸς ρεαλιστής, ὅταν συνέλθῃ ἀπὸ τὴν παραζάλην τῆς πολεμικῆς περιπετείας.

Παρὰ ταῦτα, τονίζομεν, ὅτι ἡ ἀντίστασις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ κατὰ τῆς ἀπανθρωπίας δὲν ὑπῆρξεν, οἵαν ἀνεμένομεν αὐτήν. Τοῦτο δ᾿ ὅμως δὲν εἶναι, νομίζομεν, καὶ λόγος νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν πανθομολογουμένην ἐξημερωτικὴν δύναμιν τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας, ὅπως, ἄλλως τε, ἀπὸ κανενὸς τὸν νοῦν δὲν ἐπέρασεν ἡ βέβηλος σκέψις νὰ ζητήσωμεν εὐθύνας καὶ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν, διότι ἐπὶ δύο τώρα χιλιετηρίδας δὲν ἀπεσόβησε τοὺς πολέμους καὶ δὲν ἐξήλειψεν ὁριστικῶς τὰ ἐγκλήματα.

Ἐν τούτοις, ἐπαναλαμβάνομεν, δὲν ἀρνούμεθα εὐθύνην τινὰ εἰς τὸν προπολεμικὸν ἀνθρωπισμόν. Εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον, ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἀπεφάσισαν νὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ τὴν ἐνδεικνυομένην ὠμὴν παρρησίαν καὶ τὰ μέχρι τοῦδε συγκληθέντα διεθνῆ συνέδρια κλασσικῶν σπουδῶν τῶν Παρισίων (1950) καὶ τοῦ Βερολίνου (1953) [1]. Καὶ τὸ κατὰ τὸ παρὸν δ᾿ ἔτος

---

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Τὸ διεθνὲς συνέδριον τῶν κλασσικῶν φιλο-

συγκληθὲν διεθνὲς συνέδριον τῆς Κοπεγχάγης (Αὔγουστος 1954) [1] δὲν περιέλαβεν εἰς τὸ πρόγραμμά του γενικὰ ζωτικὰ θέματα, σχετικὰ μὲ τὴν τραγῳδίαν καὶ τὴν ἀπολογητικὴν ἄμυναν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Συνήθως εἰς τὰ προγράμματα τῶν συνεδρίων κλασσικῶν σπουδῶν περιλαμβάνονται, τώρα μετὰ τὸν πόλεμον, ζητήματα ἐρευνητικὰ τῆς κλασσικῆς ὑφῆς (structure classique) τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὰ συνήθη στατικὰ ἐπιστημονικὰ θέματα. Νομίζομεν ὅμως, ὅτι τὰ θέματα ταῦτα ἔχουν πολὺ μικροτέραν ἀνάγκην συλλογικῆς συζητήσεως καὶ ἐξετάσεως. Τὴν ὁμαδικὴν σκέψιν καὶ τὴν πνευματικὴν ἀλληλοεξομολόγησιν, ἐν τῇ θερμῇ ἀτμοσφαίρᾳ τῆς κοινότητος τῶν ὁμοτέχνων καὶ ὁμοπίστων, χρειάζονται κατ᾽ ἐξοχὴν τὰ γενικὰ θέματα τῆς κοινῆς πίστεως καὶ τῆς βιοθεωρίας τῶν φιλολόγων καὶ τῶν ἀρχαιογνωστῶν καθόλου, τὰ προβλήματα τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῆται, ὅτι, ὅταν κλονισθῇ ἡ πίστις εἰς τὸ πολλαχόθεν βαλλόμενον ἀνθρωπιστικὸν ἰδανικόν, ἡ ξηρὰ ἐπιστήμη καὶ ἡ στατικὴ ἔρευνα θὰ μείνῃ εἰς τὰ σύννεφα, ἀνεδαφική, ξένη πρὸς τὰ ζωτικὰ διαφέροντα τῆς κοινωνίας.

Εἰς τὸ τεθὲν βασικὸν καὶ γενικὸν ἐρώτημα, διατί ὁ ἀνθρωπισμὸς δὲν προέλαβεν ἢ δὲν ἠμπόδισε τὴν ἀπανθρωπίαν, ἡμεῖς δίδομεν τὴν ἑξῆς ἀπάντησιν :

Ὁ προπολεμικὸς εὐρωπαϊκὸς ἀνθρωπισμὸς ἦτο ὑπόθεσις μόνον τῶν βιβλίων καὶ τῶν λογίων. Ἦτο ἓν ἀριστοκρατικὸν ἰδανικόν, πνευματικὸν ἰδεῶδες μιᾶς ὁμάδος ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν (élite) Εὐρωπαίων πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἡγετῶν, ἰδανικὸν τοῦ γραφείου καὶ τῆς κοσμικοκοινωνικῆς αἰθούσης. Πρὸς αὐτὸν ὅμως τὸν ἀνθρωπισμὸν εἶχον μείνει ἐντελῶς ξένα τὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται οἱ μικρότεροι ἡγέται καὶ οἱ πολλοὶ στρατιῶται, τῶν ὁποίων αἱ διαθέσεις καὶ αἱ πράξεις προσδίδουν ἑκάστοτε τὸν τόνον τῆς φιλανθρωπίας ἢ τῆς μισανθρωπίας, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν.

Ἡ σύγχρονος λύτρωσις τῆς τραγῳδίας τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἡ σημερινή του ἀναμόρφωσις καὶ ἡ ἀνακατάταξις τῶν ἀξιῶν των — ἀνακατάταξις καὶ οὐχὶ μετουσίωσις ! — συνοψίζεται εἰς ἓν κύριον αἴτημα : Ὁ ἀνθρωπισμὸς

λόγων εἰς τὸ Δυτικὸν Βερολῖνον. Ἄρθρα 2 ἐν τῷ περιοδ. «Ἥλιος» τῆς 4ης καὶ 11ης Ἰουλίου, 1953.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ διεθνὲς συνέδριον κλασσικῆς φιλολογίας 1953 (ἐν τῷ περιοδ. «Πλάτων», τόμ. Ε΄, τεῦχ. Α΄, 1953).

Konst. J. Vourveris, Die Lage des Humanismus in Griechenland und die Sendung des klassischen Philologen (περιοδ. «Gymnasium», τόμ. 61, τεύχη 1 - 2, 1954).

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Τὰ προσεχῆ διεθνῆ συνέδρια κλασσικῶν σπουδῶν ἐν Κοπεγχάγῃ καὶ ἐν Ἀθήναις (ἐν τῷ περιοδ. «Πλάτων», τόμ. Ε΄, τεῦχ. Β΄, 1953).

νὰ μὴ μείνῃ περιωρισμένος εἰς τὴν αὐστηρῶς θεωρητικὴν περιοχὴν τῶν λογίων ἢ κεκλεισμένος εἰς τὰ βιβλία, ἀλλὰ νὰ γίνῃ ἀνθρωπισμὸς ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ζωῆς! Νὰ γίνῃ ἀληθινὸν λαϊκὸν βιβλίον, λαϊκὸν Πανεπιστήμιον, πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς ἐργατικῆς ἑστίας, αἴτημα τοῦ ἐργατικοῦ συνδικάτου καὶ τοῦ ὑπαλληλικοῦ σωματείου!

Πιστεύομεν, ὅτι, ἂν ἐξαιρέσωμεν μίαν πολὺ ὑψηλὴν σφαῖραν τῆς διανοήσεως καὶ τῆς θεωρίας, τὴν σφαῖραν τοῦ πλατωνικοῦ «*ἀρρήτου*», ὅπερ συμβολίζει ὁ ὑπερκείμενος τοῦ λόγου πλατωνικὸς μῦθος, ὅλα τὰ ἄλλα πεδία τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως δυνάμεθα νὰ καταστήσωμεν προσιτὰ εἰς τὸν λαόν μας. Καὶ τὸν λαόν μας ὀφείλομεν ἡμεῖς οἱ φιλόλογοι ἐπιστήμονες καὶ ἀνθρωπισταὶ νὰ κερδίσωμεν ὁπωσδήποτε διὰ τὴν ἱερὰν ὑπόθεσιν τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Διὰ τὴν ἐκλαΐκευσιν ταύτην καὶ συνειδητοποίησιν τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιῶν ἀπαιτεῖται ὠργανωμένη καὶ συντονισμένη ἐργασία καὶ προσπάθεια πολλῶν ὁμοτέχνων καὶ ὁμοπίστων, ρυθμιζομένη καὶ κατευθυνομένη ἀπὸ ἕνα εἰδικὸν πνευματικὸν ὀργανισμὸν συλλογικῆς σκέψεως καὶ μελέτης τῶν προβλημάτων τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ λαϊκοῦ — πρακτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ : τὸ Ἵδρυμα (Ἰνστιτοῦτον) Ἑλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν [1].

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς παρούσης πραγματείας ἐκθέτομεν ἐν λεπτομερείᾳ τοὺς σκοποὺς τοῦ εἰρημένου Ἱδρύματος, προτεινομένου, ὅπως λειτουργήσῃ ἐν Ἑλλάδι, τὰ μέσα πρὸς πραγμάτωσιν τῶν σκοπῶν του καὶ τὴν ἄλλην ὀργάνωσιν αὐτοῦ.

Μορφαὶ ἐκλαϊκεύσεως τῶν ἀξιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὑπάρχουν δύο τρόποι οἰκειώσεως τοῦ λαοῦ μὲ τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἀξίας καὶ ἰδέας :

Ὁ ἕνας τρόπος εἶναι νὰ καταβιβάσωμεν τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἀνθρωπιστικὸν πνεῦμα ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν πύργων, εἰς τοὺς ὁποίους σήμερον παραμένει κλειστόν, εἰς τὸν λαὸν μὲ λαϊκὰς ἑρμηνευτικὰς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις ὅλων τῶν Ἑλλήνων Κλασσικῶν καὶ μὲ μικρὰ λαϊκὰ δημοσιεύματα, ἀναπτύσσοντα τὸ μορφωτικὸν περιεχόμενον τῶν Κλασσικῶν καὶ τὴν οὐσίαν τῶν Ἑλληνικῶν ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν· καὶ ὅλα αὐτὰ κατὰ τρόπον πνευματικῶς καὶ οἰκονομικῶς ἀπολύτως προσιτὸν εἰς τοὺς πολλούς. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἕνας τρόπος τῆς λαϊκῆς οἰκειώσεως πρὸς τὰς ἀξίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ : ἡ προώ-

---

1. Τὴν ἰδέαν ταύτην τοῦ Ἀνθρωπιστικοῦ Ἰνστιτούτου παρ' ἡμῖν ἐξεθέσαμεν τὸ πρῶτον τῷ 1950 εἰς τὸ διεξοδικὸν ἄρθρον ἡμῶν «Ὁ Ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς» ἐν τῷ τόμῳ «Ἑλλὰς» τοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ τοῦ περιοδικοῦ «Ἥλιος», εἶτα δὲ εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν «Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ὡς πνευματικὴ ἐπιστήμη», Ἀθῆναι, 1952, σ. 106 - 108, ἀνεπτύξαμεν δὲ δι' ἐπανειλημμένων ὁμιλιῶν ἡμῶν ἐνταῦθα καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις.

θησις καὶ ἡ ὑπὸ ἐκλαϊκευμένην μορφὴν μετάγγισις αὐτῶν ἀπὸ τῶν πηγῶν των εἰς τὸν λαόν.

Ἀλλ᾽ ὑπάρχει παραλλήλως καὶ ἄλλος, καὶ μάλιστα γνησιώτερος καὶ ἐπιστημονικώτερος, τρόπος τῆς γνωριμίας τοῦ λαοῦ μὲ τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἀρχὰς καὶ τὰ πρωτότυπα κείμενα τῶν Ἑλλήνων Κλασσικῶν : ἡ διὰ τῆς παιδείας ἀνύψωσις τῶν ἀξίων τέκνων τοῦ λαοῦ πρὸς τὰ πρωτότυπα, πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδεώδους. Ἂν δὲ λόγοι οἰκονομικοὶ ἐμποδίζουν τὴν λαϊκὴν οἰκείωσιν μὲ τὰς πρώτας πηγὰς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, εἶναι καθῆκον τοῦ Κράτους νὰ ἄρῃ τὰ οἰκονομικὰ ταῦτα προσκόμματα καὶ ἐμπόδια διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἑνὸς πραγματικοῦ θεσμοῦ ὑποτροφιῶν εἰς εὐρεῖαν κλίμακα. Οὕτω θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ δίδεται εἰς ὅλα τὰ ἱκανὰ καὶ πεπροικισμένα μὲ θεωρητικὴν ἰδιοφυΐαν τέκνα τοῦ λαοῦ ἀποτελεσματικὴ βοήθεια, ὥστε νὰ ἀναδειχθοῦν καὶ νὰ γίνουν ζωντανοὶ φορεῖς, κήρυκες καὶ ἀπόστολοι τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὴν κοινωνίαν, πρῶτον τὴν ἐθνικὴν καὶ ἔπειτα τὴν πανανθρωπίνην.

Καὶ οἱ δύο οὗτοι τρόποι τῆς λαϊκῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας ἂς λειτουργήσουν παραλλήλως καὶ ταυτοχρόνως. Διὰ τῶν μέσων τούτων καὶ ἄλλων, λεπτομερῶς ἐκτιθεμένων εἰς τὸ δεύτερον μέρος, τὸ προτεινόμενον Ἰνστιτοῦτον θὰ καταστήσῃ εὐρυτέραν καὶ ἐντονωτέραν τὴν ἀνανεωτικὴν καὶ ἀναπλαστικὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὸν ψυχικὸν καὶ ἠθικὸν τομέα τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Θὰ ἐνισχύσῃ δὲ τὰ μέγιστα τὸ ἀναμορφωτικὸν ἔργον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἡ ἑτέρα κραταιὰ ἀναπλαστικὴ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου : ὁ Χριστιανικὸς ἀνθρωπισμός. Ἡ συμμαχία Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ περὶ τὴν ἱερὰν ὑπόθεσιν τοῦ Ἀνθρώπου, ἡ ἀδέλφωσις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας μὲ τὴν χριστιανικὴν παναγάπην καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Λόγου μὲ τὴν Ἰδέαν τῆς θυσίας καὶ τοῦ πλησίον, εἰς οὐδεμίαν χώραν τοῦ κόσμου προσέλαβε τὴν μορφὴν τῆς ἰδανικῆς πολιτιστικῆς συνθέσεως, τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς μία ἀδιάψευστος ἱστορικὴ πραγματικότης αἰώνων. Ἡ σύνθεσις αὕτη τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ [1] ἤρχισεν ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῶν πολεμικῶν καὶ τῶν μεταπολεμικῶν ὅρων τῆς ζωῆς, καὶ ἰδίᾳ τῆς εὐρωπαϊκῆς, νὰ καθίσταται πλέον πανευρωπαϊκὴ καὶ σχεδὸν παγκόσμιος ἀνθρωπιστικὴ συνείδησις καὶ νὰ ἀποτελῇ τὸ ἐπιτακτικώτερον πνευματικὸν καὶ μορφωτικὸν αἴτημα τῆς ἐποχῆς μας.

---

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἀνθρωπισμὸς καὶ Χριστιανισμός. (Ἀνάτ. ἐκ τοῦ ΚΓ' τόμου τῆς Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντινῶν σπουδῶν, Κανίσκιον Φαίδ. Κουκουλέ). Ἀθῆναι, 1953.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ (ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ) ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Οἱ σκοποὶ τοῦ Ἱδρύματος γενικῶς. Τὸ Ἵδρυμα, ὅπερ προτείνομεν, εἶναι πνευματικὸς ὀργανισμὸς συλλογικῆς σκέψεως καὶ μελέτης τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν προβλημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ (οὐμανισμοῦ, Humanismus).

Τὰ προβλήματα αὐτὰ ἔχουν βασικὴν σημασίαν ὄχι μόνον διὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν πρώτην κοιτίδα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἀλλὰ καὶ δι᾿ ὁλόκληρον τὸν κόσμον, καὶ κατὰ πρῶτον λόγον τὸν εὐρωπαϊκὸν καὶ ἀμερικανικόν. Διότι ὁ ἀνθρωπισμός, ὡς πολιτιστικὴ αὐτοσυνείδησις τῶν «ἑλληνογενῶν» λαῶν, συνειδητοποιεῖ τὰ κοινὰ εἰς ὅλους αὐτοὺς τοὺς λαοὺς πολιτιστικὰ γνωρίσματα, ἅτινα εἶναι ἄλλως τε καὶ τὰ στερεώτερα συνδετικὰ καὶ συνεκτικὰ μέσα τοῦ νεωτέρου κόσμου. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον αἱ ἀρχαὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀποτελοῦν καὶ τὴν κοσμοθεωρητικὴν θεμελίωσιν καὶ ἀπολογίαν τῆς συγχρόνου πολιτικῆς καὶ δὴ καὶ τοῦ Ὀργανισμοῦ Ἡνωμένων Ἐθνῶν.

Ἡ πίστις εἰς τὸν Ἄνθρωπον καὶ εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, τὸ αἴτημα τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας, αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας, αἱ ἰδέαι τῆς ἀμφικτιονίας καὶ τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν, τὰς ὁποίας διαρκῶς ἐπικαλεῖται ἡ σύγχρονος πολιτικὴ σκέψις καὶ διπλωματία, ὅλαι αὐταὶ αἱ ἑλληνικῆς προελεύσεως ἀρχαί, ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Εἰδικῶς ὅμως διὰ τὴν Ἑλλάδα αἱ ἀρχαὶ αὗται ἀποτελοῦν τὰς βασικὰς ἰδέας τοῦ ἐθνικοῦ της πολιτισμοῦ, διότι ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνισμός, ἡ ἱστορικὴ ἀφετηρία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, εἶναι ἀκριβῶς ἡ πρώτη καὶ θεμελιώδης φάσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ βίου.

Αὐτονόητον δὲ εἶναι αἱ ἴδιαι ἀρχαὶ νὰ ρυθμίζουν καὶ τὴν παιδείαν πάντων τῶν ἐλευθέρων λαῶν, καὶ κατ᾿ ἐξοχὴν τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἀρχὰς θεωρεῖ πολύτιμα ἐθνικὰ μορφωτικὰ ἰδανικά της καὶ τοὺς Ἀρχαίους Ἕλληνας ποιητὰς καὶ πεζογράφους, καθὼς καὶ τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, βλέπει ὡς τὰ βασικὰ παιδευτικὰ ἀγαθὰ διὰ τὴν ἐθνικὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὸς δὲ ἀκριβῶς ὁ λόγος καθιστᾷ τὸν ἀνθρωπισμὸν ἐθνικὸν παιδαγωγικὸν ἰδεῶδες τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ γυμνάσιον κατ᾿ ἐξοχὴν ἐθνικὸν τύπον σχολείου ἑλληνικῆς παιδείας.

Κατὰ ταῦτα τὸ εἰδικώτερον διὰ τὴν Ἑλλάδα περιεχόμενον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τὴν γενικὴν καὶ οἰκουμενικήν του μορφὴν ἐξεθέσαμεν

εἰς τὸ πρῶτον μέρος, ἔχει τὸ ἑξῆς τριττὸν νόημα: Ὁ ἀνθρωπισμὸς διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι:

α) ἐθνικὸν καὶ ἀνθρώπινον ἰδεῶδες βίου·

β) πνευματικὴ ἀρχὴ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ της· καὶ

γ) παιδευτικὴ - μορφωτικὴ σχολικοοργανωτικὴ ἀρχή.

Ὁ τελευταῖος παγκόσμιος πόλεμος καὶ τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικά του ἐπακολουθήματα προσέδωσαν νέον φῶς εἰς τὰς ἀνωτέρω τρεῖς ἐκδοχὰς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, εἰδικώτερον διὰ τὴν μεταπολεμικὴν Ἑλλάδα, καὶ κατέστησαν αὐτὰς καίρια προβλήματα τῆς συγχρόνου ἐθνικῆς πολιτιστικῆς ζωῆς της. Ζητεῖται ἡ βαθεῖα κατανόησις, ἡ ἐμβάθυνσις καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας πλευρὰς τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ἡ ὑπόδειξις συγκεκριμένων μέτρων καὶ μέσων ἀναμορφώσεως καὶ ἀναδημιουργίας αὐτοῦ εἰς τὴν σύγχρονον Ἑλλάδα. Τὸ ἔργον τοῦτο θὰ ἀναλάβῃ ὑπευθύνως τὸ προτεινόμενον Ἵδρυμα (Ἰνστιτοῦτον) ἑλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν. Τρεῖς θὰ εἶναι οἱ κύριοι σκοποὶ καὶ τομεῖς τῆς δράσεως τοῦ Ἱδρύματος:

Πρῶτος σκοπὸς καὶ τομεὺς δράσεως. Πρῶτον καὶ κύριον ἔργον τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ Ἱδρύματος εἶναι νὰ ἀποδεσμεύσῃ τὸν Ἑλληνικὸν ἀνθρωπισμὸν ἀπὸ τὰ βιβλία καὶ τὰ κείμενα καὶ νὰ διαποτίσῃ καὶ ἀνανεώσῃ δι᾽ αὐτοῦ ὁλόκληρον τὸν ἐθνικὸν βίον καὶ πολιτισμὸν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Θὰ ἀναζητήσῃ μὲ τὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ ὅλας τὰς ἰδέας, ἀξίας καὶ μορφὰς τῆς ὑπεριστορικῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ καὶ ὅλας τὰς φανερὰς ἢ ἀφανεῖς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι, ριζωμέναι εἰς τὸ ἀρχαῖον παρελθόν μας, διέπουν ἔκτοτε καὶ καθορίζουν τὸν μεσαιωνικὸν καὶ νεώτερον ἑλληνικὸν βίον, καὶ τὰς δυνάμεις αὐτὰς καὶ ἀξίας, εἴτε πνευματικὰς εἴτε καλλιτεχνικὰς εἴτε ἠθικάς, θὰ καταστήσῃ συνειδητὰς εἰς ὅλα τὰ στρώματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.

Τὸ ἀνθρωπιστικὸν Ἵδρυμα θὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν ἐθνικῶν τούτων ἀξιῶν καὶ δυνάμεων ἀπὸ δεσμῶν, ἐνδεχομένως, ἀγνοίας, προλήψεων καὶ ἀρνήσεων καὶ θὰ ἐνισχύσῃ αὐτὰς πρὸς ὀργανικὴν συνέχισιν τοῦ πολιτισμοῦ μας κατὰ τρόπον ἀντάξιον τοῦ παρελθόντος καὶ γνησίως ἑλληνικόν, ἤτοι ἐξωραΐζοντα, ἐξυψώνοντα καὶ ἐξανθρωπίζοντα τὸν Ἕλληνα.

Τὸ προτεινόμενον Ἵδρυμα δέον νὰ ἐπισημαίνῃ ἐγκαίρως τὰς παρεισδυούσας καὶ παρασιτούσας εἰς τὴν ἐθνικὴν ζωὴν ἀντιπνευματικάς, ἀνθελληνικὰς καὶ ἀντιανθρωπιστικὰς τάσεις καὶ ροπάς, νὰ ἐξουδετερώνῃ ἐθνικῶς ἐπιζημίας ὀπισθοδρομικὰς ψυχώσεις καὶ νὰ προωθῇ τὴν φιλόσοφον σύνθεσιν καὶ ἑνότητα τῆς κλασσικῆς μας παραδόσεως μὲ τὴν σύγχρονον ζωὴν καὶ πρόοδον. Εὐνόητον εἶναι, ὅτι ἡ στροφὴ αὕτη τοῦ διαφέροντος πρὸς τὴν κλασσικήν μας Ἀρχαιότητα οὐδόλως σημαίνει ὑποτίμησιν τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νεωτέρου βίου μας. Τοὐναντίον κινεῖται ἀπὸ πνεῦμα ἑνωτικόν, προάγον τὴν δι᾽ ἀμοιβαιότητος κατανόησιν ὅλων τῶν φάσεων τοῦ ἐθνικοῦ

πολιτισμοῦ μας. Δὲν πρέπει ὅμως κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἑνωτικῆς ταύτης ἀμοιβαιότητος νὰ παροραται ὁ θεμελιώδης, πηγαῖος καὶ πρωταρχικὸς χαρακτὴρ τῆς πρώτης φάσεως τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου, ἤτοι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι ριζωμέναι ὅλαι αἱ μεταγενέστεραι φάσεις. Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖον κυρίως πρέπει νὰ κατανοηθῇ, ἐν τῇ συσχετίσει ἑλληνικοῦ παρελθόντος καὶ παρόντος, δὲν εἶναι ἡ ἱστορικὴ ὑφὴ ἑκατέρου, ἀλλὰ τὸ διὰ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος διῆκον καὶ τὸ μέλλον ὑποσημαῖνον ἑνιαῖον, ὑπεριστορικὸν καὶ αἰώνιον ἑλληνικόν, τὸ εἰς τὸν Ἕλληνα καθόλου καὶ τὸν Ἄνθρωπον ἀναφερόμενον.

Συνοψίζομεν : Τὸ ἀνθρωπιστικὸν Ἵδρυμα, ὡς πρὸς τὸν πρῶτον σκοπὸν καὶ τομέα τῆς δράσεώς του, θὰ εἶναι : α) θεσμὸς ἐθνικοπνευματικῆς μας αὐτογνωσίας καὶ αὐτοσυντηρήσεως˙ β) θεσμὸς κριτικῆς τοῦ πολιτισμοῦ μας ἀπὸ ἀνθρωπιστικῆς σκοπιᾶς, καθὼς καὶ ἀπολογίας τῆς ἀνθρωπιστικῆς πίστεως˙ καὶ γ) θεσμὸς λαϊκῆς ἀνθρωπιστικῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Δεύτερος σκοπὸς καὶ τομεὺς δράσεως. Ὁ δεύτερος κύκλος τῶν ἔργων τοῦ προτεινομένου Ἱδρύματος ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν θὰ ἔχῃ στόχον τὸν ἑλληνικὸν ἀνθρωπισμὸν ὡς ἀρχὴν παιδευτικὴν - σχολικήν, ὡς ἀρχὴν μορφώσεως τῆς νεολαίας, συνεργαζομένην μετὰ τῆς ἑτέρας μορφωτικῆς ἀρχῆς τοῦ ἔθνους, ἤτοι τῆς Χριστιανικῆς. Βεβαίως ἔχομεν τοιαῦτα ἀνθρωπιστικὰ σχολεῖα, τὰ γυμνάσια, τὰ ὁποῖα, καὶ λόγῳ τοῦ παιδαγωγικοῦ σκοποῦ των καὶ λόγῳ τοῦ μορφωτικοῦ περιεχομένου τοῦ προγράμματός των, εἶναι τὰ κατ᾽ ἐξοχὴν φιλόσοφα καὶ ἐθνικά μας σχολεῖα. Ἀλλ᾽ ὁ σύγχρονος ἀνθρωπισμὸς ἔχει ἀπαιτήσεις πολλὰς καὶ ζητεῖ μελετημένην ἀναμόρφωσιν τῆς κλασσικῆς μέσης παιδείας μας ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ ὅλου νεοελληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προβλήματος ὑπὸ τὰς συγχρόνους συνθήκας τῆς Ἑλληνοχριστιανικῆς κοινωνίας καὶ ζωῆς.

Συνοψίζομεν : Ὁ δεύτερος σκοπὸς καὶ τομεὺς δράσεως τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ Ἱδρύματος θὰ εἶναι ἡ ἀναμόρφωσις τοῦ σχολικοῦ ἀνθρωπισμοῦ διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν ὀργανωτικῶν, παιδαγωγικῶν, ψυχολογικῶν καὶ διδακτικῶν προβλημάτων τῆς κλασσικῆς μέσης παιδείας, θεωρουμένων ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου πλαισίου τῆς νεοελληνικῆς παιδείας.

Τρίτος σκοπὸς καὶ τομεὺς δράσεως. Ὡς τρίτος κύκλος ἔργων τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ Ἰνστιτούτου δύναται νὰ προστεθῇ ἐν καιρῷ, καὶ ἀφοῦ τοῦτο ἀνδρωθῇ καὶ ἐξοπλισθῇ διὰ καταλλήλων συνεργατῶν, ἡ καθαρά, στατικὴ ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος. Τοῦ τρίτου τούτου σκοποῦ ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς ἁπλῆν μνείαν, διότι θὰ ἦτο περιττὴ ἡ λεπτομερειακὴ ἔκθεσις τῶν μορφῶν τῆς φιλολογικῆς καὶ ἀρχαιογνωστικῆς καθόλου ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος.

Μέσα ἐκδηλώσεως τῆς δραστηριότητος τοῦ Ἱδρύματος. Ἡ ἐκδήλωσις τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἱδρύματος θὰ γίνεται διά τε τοῦ προ-

φορικοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ συγκεκριμένως διὰ μέσων, οἷα τὰ ἑξῆς:

1) Ὀργάνωσις ἀνθρωπιστικῶν μαθημάτων καὶ διαλέξεων εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ τὰς ἐπαρχίας.

2) Ἵδρυσις Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου μὲ πνευματικὸν περιεχόμενον συναφὲς πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἱδρύματος καὶ μὲ παραρτήματα αὐτοῦ εἰς τὰς ἐπαρχίας.

3) Ἀρθρογραφία εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ περιοδικὸν τύπον μὲ παραπλήσια θέματα.

4) Ἔκδοσις εἰδικοῦ περιοδικοῦ ἀνθρωπιστικῆς παιδείας ὅλων τῶν λαϊκῶν στρωμάτων.

5) Λαϊκαὶ ἑρμηνευτικαὶ ἐκδόσεις [1] τῶν Ἑλλήνων Κλασσικῶν, ποιητῶν καὶ πεζογράφων, μὲ ἠγγυημένον ἀρχαῖον κείμενον, νεοελληνικὴν μετάφρασιν, σχόλια καὶ εἰσαγωγήν, ἐκδόσεις ὀρθαὶ μὲν ἐπιστημονικῶς, προσιταὶ ὅμως εἰς κατανόησιν ὑπὸ εὐρυτέρων λαϊκῶν στρωμάτων καὶ οἰκονομικῶς ὡσαύτως προσιταὶ εἰς τὸ πολὺ ἀναγνωστικὸν κοινόν.

6) Μικρότερα δημοσιεύματα, ἀναλύοντα καὶ ἑρμηνεύοντα, κατὰ τρόπον ὀρθὸν ἐπιστημονικῶς, σαφῆ, ἐπαγωγὸν καὶ προσιτὸν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ πολλοῦ κοινοῦ, τὰς σπουδαιοτέρας μορφάς, ἰδέας καὶ ἀξίας τοῦ πνευματικοῦ, καλλιτεχνικοῦ καὶ ἠθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

7) Ἀπολογητικὰ δημοσιεύματα τῆς ἀνθρωπιστικῆς κοσμοθεωρίας καὶ κριτικὰ τῶν συγχρόνων μορφῶν τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπὸ οὑμανιστικῆς σκοπιᾶς θεωρουμένου.

8) Συνεργασία καὶ πνευματικαὶ ἐν γένει ἀνταλλαγαὶ μετὰ τῶν Ἱδρυμάτων καὶ Ὀργανώσεων, ἰδίᾳ τῆς ἀλλοδαπῆς, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον διέπεται ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Ἰδέαν καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴν πίστιν.

9) Ὀργάνωσις τοπικῶν συνόδων καὶ διεθνῶν συνεδρίων, σχετικῶν μὲ τὰ θέματα τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

10) Ἵδρυσις ἀνθρωπιστικῶν σωματείων καὶ συλλόγων τῇ εὐρείᾳ συμμετοχῇ ὅλων τῶν φίλων τῆς Ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

11) Σειρὰ «Ἀθηναϊκῶν» κριτικῶν ἐκδόσεων κειμένων τῶν Ἑλλήνων Κλασσικῶν συγγραφέων. Τὸ ἔργον τοῦτο θὰ εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ μέσα πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ τρίτου, τοῦ αὐστηρῶς ἐπιστημονικοῦ σκοποῦ τοῦ Ἱδρύματος. Θὰ ἔχῃ δὲ ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ ἀπόδοσιν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς κριτικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν κλασσικῶν κειμένων, διότι θὰ καταστήσῃ προσιτὴν εἰς τὴν διεθνῆ φιλολογικὴν κριτικὴν καὶ ἐκδοτικὴν τῶν κειμένων τὴν ἀξιόλογον κριτικὴν καὶ διορθωτικὴν τῆς χειρογράφου παραδόσεως συμβολὴν τῶν

1. Βλ. λεπτομερῶς περὶ τούτων: Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Αἱ λαϊκαὶ ἐκδόσεις τῶν Ἀρχαίων Συγγραφέων. Ἄρθρα τρία ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἥλιος» τῆς 21ης καὶ 28ης Νοεμβρίου καὶ 5ης Δεκεμβρίου 1953.

Ἑλλήνων φιλολόγων ἀπὸ τοῦ Κοραῆ μέχρι σήμερον, συμβολήν, ἥτις ἢ εἶναι ἐν πολλοῖς ἄγνωστος εἰς τοὺς ξένους ἢ φαίνεται ἀγνοουμένη ἢ δὲν χρησιμοποιεῖται ἐπαρκῶς ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐκδοτῶν. Αἱ «Editiones Athenienses» θὰ ἦσαν μία λίαν εὐπρόσδεκτος καὶ σημαντικὴ προσφορὰ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν διεθνῆ ἀρχαιομάθειαν.

Ἀνεξαρτησία τοῦ Ἱδρύματος. Ἵνα τὸ Ἵδρυμα τῶν Ἑλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἐπιτύχῃ καλύτερον τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας σκοπούς του, πρέπει νὰ μείνῃ διοικητικῶς ἀνεξάρτητον ἀπὸ ἄλλων συναφῶν πνευματικῶν ἱδρυμάτων. Τὸ Ἵδρυμα δέον νὰ κατοχυρώσῃ καὶ ἐξασφαλίσῃ ἀρχῆθεν τὴν ἐπιστημονικήν, διοικητικὴν καὶ οἰκονομικὴν αὐτοτέλειάν του. Θὰ ἀποτελῇ ὀργανισμὸν δημοσίου δικαίου, ὑπαγόμενον διοικητικῶς ἀπ᾽ εὐθείας ὑπὸ τὸ Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας.

Λαϊκὸν ἔρεισμα τοῦ Ἱδρύματος. Ἐφόσον κυρία ἀποστολὴ τοῦ Ἱδρύματος εἶναι νὰ μετατρέψῃ τὸν ἀνθρωπισμὸν τῶν λογίων καὶ τῶν βιβλίων εἰς ἀνθρωπισμὸν τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ζωῆς καὶ εἰς λαϊκὴν παιδείαν, διεπομένην ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἰδέας, πρέπει νὰ ἔχῃ ἄμεσον καὶ ὀργανικὴν ἐπαφὴν μὲ τὸν Λαὸν καὶ νὰ ἀποκτήσῃ εὐρὺ λαϊκὸν ἔρεισμα ὁμοφρόνων καὶ ὁμοπίστων, διαρκῶς ἐπεκτεινόμενον καὶ ἑδραιούμενον. Μία συσσωμάτωσις καὶ ἕνωσις εἰς ἀδελφότητας καὶ συλλόγους τῶν φίλων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν πιστῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἠμπορεῖ νὰ θερμάνῃ διὰ τῆς ἀμοιβαιότητος περισσότερον τὴν κοινὴν ἀνθρωπιστικὴν πίστιν, νὰ ἀμυνθῇ ἀποτελεσματικώτερον κατ᾽ ἀναποφεύκτων ἐμφανῶν ἢ ἀφανῶν ἀντιδράσεων καὶ νὰ καλλιεργήσῃ εὐρύτερον τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὸν ἔρωτα τῆς Ἑλληνικῆς μορφῆς καὶ ἰδέας.

Αἱ λεπτομέρειαι τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ἱδρύματος θὰ περιληφθοῦν εἰς κανονισμὸν ἢ ὀργανισμὸν αὐτοῦ, κυρωθησόμενον διὰ νόμου καὶ περιλαμβάνοντα διατάξεις, μὴ ἀποκλινούσας τῶν ἀνωτέρω χαραχθεισῶν γενικῶν κατευθυντηρίων γραμμῶν.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐπέκτασις τῆς Ἰδέας τοῦ Ἱδρύματος καὶ εἰς τὰς λοιπὰς χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Ἡ κατὰ πρῶτον πραγματοποίησις καὶ ἐφαρμογὴ τῆς ἰδέας τοῦ Ἱδρύματος ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι αὐτονόητος. Ἡ ἐπέκτασις ὅμως τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἰδέας ταύτας εἰς ὅλας τὰς χώρας τοῦ κατὰ τὸν W. Jaeger «ἑλληνοκεντρικοῦ πολιτιστικοῦ κύκλου» θὰ καταστῇ ἀναγκαία, ἐφόσον ἡ μὲν ἀνθρωπιστικὴ κοσμοθεωρία ἀποτελεῖ πολύτιμον ἰδεολογικὸν στήριγμα τῆς συγχρόνου πολιτικῆς, οἱ δὲ λαοὶ τοῦ εἰρημένου κύκλου ἀναζητοῦν μετὰ τὸν πόλεμον, τόσον κατὰ χώρας, ὅσον καὶ

διὰ τῶν διεθνῶν συνεδρίων κλασσικῶν σπουδῶν, τὴν κλασσικὴν ὑφὴν τοῦ πολιτισμοῦ των, καὶ δὴ καὶ τὰ κοινὰ πολιτιστικά των γνωρίσματα, τὰ ὀφειλόμενα εἰς τὴν κοινὴν πνευματικὴν καταγωγήν των καὶ συγγένειαν. Ταῦτα δὲ τὰ εἰς τὴν πνευματικὴν ἑλληνογένειαν τῶν λαῶν αὐτῶν ὀφειλόμενα κοινὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τὰ μονιμωτέρας διαρκείας συνδετικὰ μέσα τῆς εὐρωπαϊκῆς ὁμοεθνίας καὶ τὰ σταθερώτερα στηρίγματα τῶν κοινῶν πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν σκοπῶν.

Ἡ ἰδέα τοῦ Ἱδρύματος ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἔχει ὅλα τὰ ἱστορικὰ δικαιώματα νὰ καταστῇ μία ἀπὸ τὰς βασικωτέρας πνευματικὰς ἐπιδιώξεις τῆς Εὐρώπης καί, γενικώτερον, μία ἀπὸ τὰς προσεχεστέρας πραγματοποιήσεις τοῦ μεταπολεμικοῦ Κόσμου.

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου

Η ΔΕΚΑΤΗ ΜΟΥΣΑ

Προκειμένου νὰ τιμηθῇ παρὰ τῆς Σχολῆς ἡμῶν ὁ Διδάσκαλος καὶ κορυφαῖος Παιδαγωγὸς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εὑρισκόμεθα εἰς ἀμηχανίαν, τί ποτε τὸ συναφὲς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰσφέρωμεν οἱ μὴ εἰδικοί. Τὸ ἔργον καθιστᾷ εὐτυχῶς εὐκολώτερον ἡ ἀμφιλαφὴς παιδεία καὶ τὸ σύμμετρον τῆς ἐπιστήμης τοῦ τιμωμένου ἀνδρός. Παρ᾽ αὐτοῦ, ἢ τοὐλάχιστον καὶ παρ᾽ αὐτοῦ, ἐδιδάχθημεν ἡμεῖς οἱ νεώτεροι νὰ τιμῶμεν καὶ νὰ ἐκτιμῶμεν τὸν συνδυασμὸν Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ συγχρόνου ἐπιστήμης, τὸν συγκερασμὸν ἰδεῶν καὶ ἰδεωδῶν, τὴν σύνδεσιν νέου πρὸς ἀρχαῖον ἐν τῇ μακραίωνι τοῦ Ἔθνους ἡμῶν δολιχοδρομίᾳ. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου ἴσως δυνηθῶμεν νὰ εἰσφέρωμεν ἁδρομερῆ εἰκόνα τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν, ὑφ᾽ ἃς ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ ἐκαλλιέργησε καὶ μετέδωκε τὰ ἰδεώδη τοῦ ἰδίου ἑαυτῆς δαιμονίου.

Ταῦτα σήμερον εἶναι παρὰ ποτὲ χρησιμώτερα, διότι νέαι τάσεις ἀπολακτίζουσι καὶ ἐνίοτε καὶ καταρῶνται πάντα δεσμὸν πρὸς τὸ παρελθόν. Τοῦτο δὲν εἶναι μόνον ζήτημα κοσμοθεωρίας, εἶναι καὶ ζήτημα μαθήσεως εὐρύτερον στοχαζομένης. Ὅταν ὡς Ἕλλην ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Παιδαγωγὸς καὶ τὰ ἀνωτέρω ὑποδηλωθέντα ἱστορικὰ φαινόμενα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τότε ἡ παιδαγωγικὴ δὲν εἶναι ἡ εἰδική, μονόπλευρος ἐπιστήμη τῶν γραφειακῶν φιλοσοφικῶν θεωρημάτων ἢ τῶν τέστ ἀμφιβόλου σκοπιμότητος. Ἡ παιδαγωγικὴ καταντᾷ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἤσκησεν εἴπερ τις καὶ ἄλλος Ἑλληνικὴν παιδαγωγικὴν καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, στὰς ἀείποτε πάμπρωτος ἐντὸς τῆς φάλαγγος τῶν ἀγωνιζομένων διὰ τὰς αὐτὰς ἰδέας. Ἤδη τοῦτο καὶ μόνον ἀποτελεῖ τὴν ἀρίστην παιδαγωγικὴν παντὸς λαοῦ καὶ παντὸς αἰῶνος. Τὸ παράδειγμα περισσότερον ἢ ἡ θεωρία φρονιματίζει τοὺς μαθητάς. Ὅταν δ᾽ ἀμφότερα συνυπάρχωσι, τότε ἀποτελεῖται τὸ ἰδεῶδες. Ἡ ἐπιστήμη τῶν ξηρῶν συνταγῶν καταντᾷ σωστὴ Μοῦσα, ἡ δεκάτη Μοῦσα. Καὶ ὁ δέκατος ἀριθμὸς δὲν εἶναι προσθήκη ἰδική μου :

Κατὰ τὸ 1950 συνώδευσα ἐκδρομὴν φοιτητῶν εἰς Αἴγυπτον. Ὁμοῦ μετά τινων ἐξ αὐτῶν ἐπεσκέφθημεν μίαν ἑσπέραν τὴν Ἡλιούπολιν, ἔνθα ὑπῆρχεν Ἑλληνικὸν κέντρον ὀνόματι Παλμύρα Οἱ τοῖχοι τῆς «Παλμύρας»

ἐκοσμοῦντο ὑπὸ ὑδατογραφιῶν αὐτοσχεδίου καλλιτέχνου, αἵτινες ἤθελον νὰ παραστήσουν «Μούσας». Τὰ πάντα ἐν αὐταῖς ἦσαν περίεργα καὶ ἀλλόθροα, πάντων περιεργότατος ὁ ἀριθμός : Αἱ Μοῦσαι ἦσαν δέκα καὶ ἐφαίνετο σαφῶς, ὅτι ὁ λαϊκὸς γραφεὺς ἀντέγραψέ ποθεν. Ἐν τῷ σημειωματαρίῳ μου ἔχω ἀναγράψει : «Δέκα ἐκ τῶν Ἐννέα αἱ Μοῦσαι : Καλλιόπη, Κλείω, ἐρατώ, Μελπομένη, τερψιχόρη, Πολύπνια, Εὐτέρπει, Ηαλεία, οὐρανιαα». Τῆς δεκάτης Μούσης τὸ ὄνομα ἦτο τόσον ἐφθαρμένον καὶ ἀνορθόγραφον, ὥστε δὲν ἠδυνήθην νὰ τὸ μαντεύσω.

Βραδύτερον, ἀναγινώσκων μίαν διάλεξιν τοῦ Paul Collart, «A l'École avec les petits Grecs d'Égypte» [1] εὗρον τὴν ἑξῆς παράγραφον, ἥτις ἑρμηνεύει τὸ πρᾶγμα :

«Ἡ Παιδαγωγία εἶναι λίαν παλαιὰ ἐπιστήμη καὶ οὐδόλως τὴν ἐτελειοποιήσαμεν ἡμεῖς. Ἐνθυμοῦμαι, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι εἶδον ἐν τῷ μουσείῳ μικρᾶς ἐπαρχιακῆς πόλεως μίαν ζωγραφίαν, ἧς ὁ τίτλος, ἐν τῷ καταλόγῳ, ἐφείλκυσε τὴν προσοχήν μου. Ὠνομάζετο : *Αἱ Μοῦσαι*. Ὅταν ἐπλησίασα, διεπίστωσα μετ' ἐκπλήξεως διασκεδαστικῆς, ὅτι ὁ κατὰ παράδοσιν ἀριθμὸς τῶν Μουσῶν εἶχεν αὐξηθῆ κατὰ μίαν μονάδα. Ταινία κάτωθεν τοῦ πίνακος ἀνέγραφε τὰς Μούσας καὶ ἀνεκάλυψα ὅτι ὁ ζωγράφος, εὐφυολόγος δημιουργὸς μύθων, εἶχεν ἐφεύρει ὡς δεκάτην Μοῦσαν τὴν Μοῦσαν τῆς Παιδαγωγίας. Εἰς τὸ κάτω - κάτω ἴσως δὲν ἔκαμε τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἐπανορθώσῃ μίαν λησμοσύνην. Ἴσως ἀπὸ μακροῦ ἡ Μοῦσα τῆς Παιδαγωγίας προσετίθετο, *ἀόρατος καὶ παροῦσα*, εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀδελφῶν της...»

Ὅτι οἱ διδάσκαλοι τοῦ μεταγενεστέρου Ἑλληνισμοῦ εἶχον συστηματοποιήσει τὴν μάθησιν, δημιουργήσαντες ὡρισμένας παιδαγωγικὰς ἀρχάς, καὶ γνωστὸν εἶναι καὶ εἶναι ἔργον τῶν εἰδικωτέρων, ὅπως παρακολουθήσωσι συστηματικῶς τὸ πρᾶγμα. Ἐγὼ ἐνταῦθα θὰ παραθέσω γενικῶς μόνον σημεῖά τινα, ὧν μερικὰ παραλαμβάνω ἐκ τῆς μνημονευθείσης μελέτης τοῦ Collart. Ὁ σκοπός μου εἶναι ἄλλος, ὡς ἤδη ἀλλαχοῦ ἐτόνισα [2] : Ὅτι δηλαδὴ πᾶσαι αἱ αἰτιάσεις τινῶν «προοδευτικῶν» παιδαγωγῶν, καθ' ἃς ἡ πλείστη ζωὴ τῶν μαθητῶν καταναλίσκεται πρὸ τῶν δυσκολιῶν τῆς γλώσσης ἡμῶν, εἶναι ἀσύστατοι καὶ ἀνιστόρητοι. Ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐνταῦθα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔγραψα καὶ ἐκεῖ : Ὅτι δηλαδὴ σήμερον, μετὰ πάροδον *δύο καὶ πλέον χιλιάδων ἐτῶν*, αἱ δυσκολίαι τῶν σημερινῶν μαθητῶν πρὸς ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης των δὲν εἶναι μεγαλύτεραι ἢ τότε. Τοῦτο εἶναι φαινόμενον μεγίστης ἱστορικῆς σημασίας. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐξελισσομένη κατὰ τρόπον ἀξιοθαυμάστως βραδύν, συντηρουμένη δὲ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας διὰ τῶν ἀφανῶν

---

1. Chronique d'Égypte No 22, Juillet 1936, σ. 489 - 507, ἰδίᾳ σ. 506 - 507.
2. Ἀντιδικία τῶν Τόνων, σ. 74 - 75.

ἡρώων τοῦ Ἔθνους — τῶν διδασκάλων — ἀποτελεῖ *μοναδικὸν θαῦμα* ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν. Μοῦ φαίνεται μάλιστα βέβαιον, ὅτι αἱ δύο πρῶται γενεαὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (ἀπὸ τοῦ 1840 μέχρι τοῦ 1900), κατώρθωσαν εἰς τὸ βραχύτατον τοῦτο διάστημα, ὅπως δημιουργηθῇ *πανελλήνιος γραφομένη γλῶσσα, ἥτις εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἦτο τόσον ὁμαλή, καλλιεργημένη καὶ ὀρθόγραφος*. Τοῦτο εἶναι ἓν τῶν θαυμάτων ἐκείνων, ἅτινα μόνη ἡ Ἑλληνικὴ Φυλὴ ἔχει ἐπανειλημμένως παρουσιάσει. Δυστυχῶς τὸ πανελλήνιον τοῦτο ὄργανον κοινῆς συνεννοήσεως διὰ τὰς ἀνωτέρας ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διεφθάρη ὑπὸ τῶν μεταρρυθμιστῶν, οἵτινες ἀπὸ τοῦ 1915 καὶ κατόπιν εἰσεχώρησαν εἰς τὴν πολιτικὴν ἑνὸς μεγάλου καὶ ἐνδόξου κόμματος. Ὑπῆρχεν ἡ εὔλογος ἀφορμή, ὅτι ἡ καλλιεργουμένη αὕτη γλῶσσα ἦτο ἀκατάλληλος πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ποιήσεως καὶ τῆς λογοτεχνίας. Ἀλλ᾽ ἡ διγλωσσία οὔτε πρωτοφανὴς εἶναι, οὔτε πνευματοκτόνος καὶ ψυχοφθόρος, ὡς ἠθέλησαν νὰ παραστήσωσιν οἱ εἰρημένοι κύκλοι [1]. Εἰδικῶς δέ, προκειμένου περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, λόγοι ἱστορικοὶ καὶ γεωγραφικοὶ συνετέλεσαν, ὥστε ἡ διγλωσσία νὰ εἶναι *θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν* πάσης περιόδου. Ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου, τοῦ πρώτου γραπτοῦ μνημείου τῶν Ἑλλήνων, μέχρι τῆς σήμερον, οὐδεμία περίοδος τοῦ Ἔθνους ἡμῶν ὑπῆρξεν ἀπηλλαγμένη τῆς διγλωσσίας. Τὸ τραγικὸν δ᾽ εἶναι, ὅτι καὶ ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ σήμερον λεγομένη Δημοτικὴ γλῶσσα, πάλιν ἡ διγλωσσία θὰ ὑπάρχῃ καὶ θὰ εὐρύνεται διαρκῶς, διότι *οὗτος εἶναι ὁ γλωσσικὸς χαρακτὴρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*. Ἡ θλιβερὰ διαφορὰ θὰ εἶναι μόνον, ὅτι πρῶτον θὰ ἀποκόψωμεν ὁριστικῶς πάντα δεσμὸν πρὸς τὸ μέγα Παρελθόν, καὶ δεύτερον ὅτι θὰ ἔχωμεν ἀντὶ γλώσσης ὁμαλῆς καὶ καταλληλοτάτης πρὸς ἔκφρασιν ὑψηλοτέρων ἐννοιῶν, γλῶσσαν ἀνώμαλον, ἄναρχον, πολύτυπον καὶ ἀκατάλληλον πρὸς ἀνωτέρας πνευματικὰς ἀπαιτήσεις.

Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σήμερον ὀνομάζομεν Ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν, καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι θεμελιώδης Εὐρωπαϊκὴ πανεπιστημιακὴ ἀντίληψις τοῦ 18ου καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐρχόμεθα τώρα νὰ τὸ καταστρέψωμεν ἡμεῖς πρῶτοι. Ἡμεῖς δὲ εἴμεθα οἱ ἀπόγονοι ἐκείνων, οἵτινες ὡς ὄργανον ἐκλεκτὸν τῆς Θείας Προνοίας τὸ ἐδημιούργησαν. Ἂν εἰς τὰ δύο ταῦτα χαλύβδινα σκέλη στηρίζεται ὁ σημερινὸς Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός, ἐρχόμεθα τώρα ἡμεῖς νὰ κόψωμεν τὸν δεσμὸν τῆς γλωσσικῆς ἡμῶν παραδόσεως. Τὸν δεσμὸν ὀνομάζομεν δεσμά. Ἡμεῖς ἐν τῷ κόσμῳ εἴμεθα οἱ μόνοι ἀναγινώσκοντες καὶ κατανοοῦντες — ἀκόμη καὶ οἱ ἔχοντες στοιχειώδη μόρφωσιν — τὸ

---

1. Παραδείγματα διγλωσσίας ἀρχαίων καὶ νέων λαῶν ἔχω συλλέξει ἐν Ἀντιδικίᾳ τῶν Τόνων, σ. 50 - 59.

Εὐαγγέλιον εἰς τὴν πρωτότυπον γλῶσσαν, ἐν ᾗ ἐγράφη ἱερῷ πνεύματι καὶ ἱεραῖς χερσίν. Ὁ κολοσσὸς οὗτος τῆς Ἠθικῆς εἶναι κτῆμα μας πρῶτον καὶ εἶτα κτῆμα τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ θέλομεν νὰ ἀποξενωθῶμεν καὶ τούτου, ἀντὶ νὰ τὸ ἔχωμεν ὡς ἐπιχείρημα, ὅπλον, προπαγάνδαν ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Φυλῆς μας. Μόνον φανατισμὸς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποξενοῦται τοιούτων κεφαλαίων.

Μωρία ἀσφαλῶς εἶναι, ἐὰν νομίσωμεν ὅτι εἶναι δυνατόν ποτε καὶ ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα νὰ ἀναστρέψῃ ροῦν. Ἀλλ᾽ ἂς ὑπάρχῃ ἡ διγλωσσία αὕτη, δὲν εἶναι τίποτε τὸ φοβερόν. Καθῆκον μας εἶναι μόνον νὰ μὴ τὴν εὐρύνωμεν, ἀλλὰ νὰ ζητῶμεν ὅπως βαθμηδὸν τὸ χάσμα κλείσῃ δι᾽ ἀμοιβαίων ὑποχωρήσεων. Σήμερον ὑπάρχουν ἐπιστήμονες ἀπὸ τὸ ἓν μέρος καὶ δημοσιογράφοι, λογοτέχναι καὶ ἁπλοῖ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ ὁποῖοι γράφουν γλῶσσαν ὁμαλήν, μὲ θαυμαστὰ προσόντα πραγματικοῦ πνευματικοῦ ὀργάνου. Ἰδοὺ ἡ προσήκουσα ὁδός. Δὲν ἔχομεν, παρὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσωμεν.

Ἐὰν γράφω ταῦτα, ἐπαναλαμβάνω μᾶλλον ταῦτα, εἰς τόμον τιμητικὸν τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου, εἶναι διότι ὁ ὀξὺς καὶ ἀειθαλὴς οὗτος νοῦς δύναται, ὡς τὸ ἀπέδειξε, καὶ νὰ τὰ ἐκτιμήσῃ καὶ νὰ τὰ ἐφαρμόσῃ. Διὰ ταύτης δὲ τῆς ὁδοῦ διῆλθεν ἐπὶ χιλιάδας ἐτῶν ἡ παιδεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θέλουν τώρα νὰ κόψουν τὸν δεσμὸν αὐτὸν διὰ τῆς βίας, εἶναι τοὐλάχιστον συγχωρητέοι, ὅταν πρόκειται περὶ ἀμαθοῦς φανατισμοῦ. Οἱ λόγιοι ὅμως ἢ οἱ ἐπαγγελλόμενοι τοὺς λογίους, οἵτινες πράττουσι τοῦτο δῆθεν καὶ λόγῳ ἐπιστήμης, πρέπει νὰ κρίνωνται αὐστηρότατα, διότι παραγνωρίζουσι καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς ἀοράτους δυνάμεις, εἰς ἃς ὀφείλεται *τοῦ Ἔθνους ἡ ὕπαρξις*, τίποτε ὀλιγώτερον. Ἰδού, ἐπὶ παραδείγματι, αἱ λέξεις ἑνὸς ξένου γνωστοῦ παπυρολόγου, ὅστις γράφει ἐντελῶς ἱστορικῶς καὶ ἔξω παντὸς πλαισίου τῶν Νεοελληνικῶν στρατοπέδων :

«Οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἤδη φιλολογικὸς λαὸς ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι ἡ φιλολογία τοῦ ἰδίου αὐτῶν παρελθόντος *εἶχεν ἀποβῆ ζωτικὸς παράγων τῆς ἰδίας αὐτῶν ὑπάρξεως*. Καθ᾽ ἣν ἐποχὴν κάθε ἄλλο στοιχεῖον, ἐξ ὅσων ἦσαν χαρακτηριστικὰ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, εἶχεν ἐξαφανισθῆ ἢ μεταβληθῆ μέχρι τοῦ ἀδιαγνώστου σχεδὸν εἰς τὰ νέα βασίλεια τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, *παρέμεινε μόνη ἡ παιδεία των*, δηλ. τὰ γράμματα καὶ τὸ γυμνάσιον.» Ἀλλαχοῦ τονίζει ὁ αὐτὸς λόγιος τὴν «συντηρητικότητα τῆς σχολικῆς παραδόσεως», ἥτις οὕτω ἐδημιούργησε τὴν κλασσικὴν παράδοσιν, ἀδιακόπως μέχρι τῶν Βυζαντινῶν χρόνων. Ἀλλαχοῦ τέλος τονίζει τὰ ἑξῆς σημαντικώτατα, οὐχὶ ἄγνωστα βεβαίως εἰς ἡμᾶς (ἐγὼ τὰ ἐτόνισα ζωηρότατα ἐν τῇ Ἀντιδικίᾳ τῶν Τόνων), ἀλλὰ σπουδαῖα λόγῳ τῆς εἰδικότητός του, διότι τὰ ἀναγινώσκει διὰ μέσου τῶν παπύρων : «Ἂν καὶ ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσα διέφερε τῆς γραπτῆς καὶ ἡ τῶν μορφωμένων

τῆς τῶν ἡμιμορφώτων, *ἐν τούτοις ἦτο ἀλανθάστως μία καὶ μόνη γλῶσσα καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ὁμοιομορφίας εἰς τὴν γραφομένην κοινὴν ἦτο μέγας.»* [1]

Ἰδοὺ τώρα περίπου ἡ κατάστασις διδασκάλων καὶ διδασκομένων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν σχολικῶν παπύρων καὶ πινακίων τῆς Ἑλληνορρωμαϊκῆς Αἰγύπτου. Εἶναι δὲ τὸ πρᾶγμα ἰδιαιτέρως σπουδαῖον ἐνταῦθα ἀκριβῶς, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦτο μέγα κέντρον τοῦ λογίου Ἑλληνισμοῦ, ὁπόθεν ἠκτινοβόλει ἐπὶ μακρὸν ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ ἐπιστήμη.

Αἱ μεγάλαι προσωπικότητες τῶν Ἀλεξανδρίνων λογίων ἐξετράφησαν καὶ ἠνδρώθησαν ὑπὸ τῶν ἀφανῶν ἀνδρῶν τοῦ ταπεινοῦ σχολείου, οἵτινες ἐκαλοῦντο γραμματισταὶ καὶ διδάσκαλοι καὶ γραμματοδιδάσκαλοι, ἐνίοτε δὲ καὶ καθηγηταί. Πολλάκις δὲν ἦσαν μόνιμοι. Εἰς περιφερείας μὲ ἀραιότερον Ἑλληνικὸν πληθυσμὸν ἤσκουν νομαδικὴν ζωὴν ἀνερχόμενοι καὶ κατερχόμενοι τὸν Νεῖλον καὶ πηγνύοντες τὸ προσωρινὸν σχολεῖον των εἰς τοὺς σχετικῶς μεγαλυτέρους συνοικισμούς. Ὁ μισθὸς ἦτο βεβαίως εὐπρόσδεκτος, ἀλλὰ δὲν ἦτο ἱκανοποιητικός. Ἀπέζων, πτωχοὶ μεταξὺ πτωχῶν, καὶ ἐκ δωρεῶν καὶ ἐκ τροφίμων, ἅτινα οἱ γονεῖς προσεκόμιζον πρὸς αὐτοὺς ὅπως ὑπεκκαίωσι τὸν διδασκαλικὸν ζῆλον. Ὁ ζῆλος οὗτος μετεδίδετο ἐν ἀνάγκῃ εἰς τοὺς σκληροὺς μαθητάς, ἐγκρίσει καὶ τῶν γονέων, διὰ μέσων ἅτινα ἀπαξιοῖ μὲν ἡ νέα Παιδαγωγική, δὲν γνωρίζω ὅμως ἂν δικαίως. Μετρία χρῆσις σωματικῆς τιμωρίας εἶναί τι, τὸ ὁποῖον συνετίζει περισσότερον παντὸς ἄλλου φιλοτίμους νεαρὰς ὑπάρξεις. Ἀπὸ τὸν «Διδάσκαλον», τὸν τρίτον Μιμίαμβον τοῦ Ἡρώνδα, γνωρίζομεν ὅτι μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς ἁμιλλῶνται εἰς ἀπειλὰς κατὰ τοῦ μικροῦ ἀτάκτου. Πινάκιον δὲ ξύλινον ἐν Βερολίνῳ περιέχει ὡς ὑπόδειγμα καλλιγραφίας διὰ τὸν μαθητὴν τὴν ἑξῆς βαρυσήμαντον φράσιν, ἥτις ἀλλαχοῦ ἐπαναλαμβάνεται πολλάκις ὑπὸ τύπον τιμωρίας :

Φιλοπόνει, ὦ παῖ, μὴ δαρῇς.

Κατέχομεν πλῆθος ἐπιστολῶν, αἱ ὁποῖαι παρέχουσιν ἀφθόνους πληροφορίας ὡς πρὸς τὴν μάθησιν καὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν μικρῶν μαθητῶν. Ἡ συνεργασία γονέων καὶ διδασκάλων ὑπῆρχε καὶ τότε ὑπὸ διαφορετικήν πως μορφὴν ἢ σήμερον, διότι τὸ ξύλον ἐξετιμᾶτο ἑκατέρωθεν ὡς ἄριστος παιδαγωγός. Ἐκ παραλλήλου τὰ συνεχῆ καὶ ἐκλεκτὰ δῶρα πρὸς τοὺς διδασκάλους ἐνθυμίζουν εἰς ἐμὲ ζωηρότατα τὰς διηγήσεις τοῦ πατρός μου, ὅστις τὰ ὀλίγα κοπιώδη γράμματα τῆς νεότητός του ἐξέμαθεν εἰς ἰδιωτικὸν σχολεῖον ἐπὶ προσκομίσει ἀφθόνων δώρων κάθε Σαββατόβραδον. Ἓν παιδίον παραπονεῖται πρὸς τὸν πατέρα του, ὅτι δὲν ἔρχεται εἰς τὸ σχολεῖον νὰ ἴδῃ τὰς προό-

---

1. C. H. Roberts παρὰ S. Glanville, The Legacy of Egypt (1941) σ. 251-255, 261, 264.

δους του. Πρόκειται προφανῶς περὶ ὑποβολῆς τοῦ διδασκάλου, ὅστις δὲν ἔβλεπε νὰ καταφθάνουν τρόφιμα. Πράγματι, ἄλλη τις ἐπιστολὴ περιγράφει οἰκοδέσποιναν παχύνουσαν περιστερὰς καὶ ὀρνίθια οὐχὶ δι᾿ ἑαυτήν, ἀλλὰ διὰ τὸν διδάσκαλον τῆς κόρης της, ἵνα «φιλοπονῇ» περὶ αὐτήν.

Ἑτέρα ἐπιστολὴ (προέρχεται δ᾿ αὕτη ἐκ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου), ἀποτελεῖ εἰκόνα τελείως διάφορον : Ὁ μικρὸς Ἀναστάσιος κατηγορεῖται ὡς ἀνεπίδεκτος μαθήσεως. Ὁ πατήρ, προσβληθεὶς ἴσως διότι ἐχρεώστει μερικοὺς μισθούς, εἰδοποιεῖ πρωτίστως τὸν διδάσκαλον ὅτι θὰ τὸν πληρώσῃ μέχρις ὀβολοῦ. Ἀρνεῖται πᾶσαν ἄλλην κατηγορίαν περὶ τοῦ υἱοῦ του, πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι ἀνήσυχος καὶ ἠλίθιος ὁμοῦ, δι᾿ ὃ καὶ ἀπειλεῖ μὲ τὴν σειράν του, ὅτι θὰ τὸν παραλάβῃ ἐκ τοῦ σχολείου εἰς τοὺς ἀγρούς. Ἐν τούτοις συμβουλεύει ἐν τῷ μεταξύ : Τιμώρησον τοῦτον. Φοβοῦμαι ὅτι, ἀφότου ἀπεχωρίσθη τοῦ πατρός του, δὲν ἔφαγεν ἄλλο ξύλον καὶ τοῦ ἀρέσει νὰ τὸ δοκιμάζῃ ὀλίγον. Ἡ ράχις του εἶναι συνηθισμένη μὲ τοὺς ραβδισμοὺς καὶ θέλει τὴν καθημερινήν του δόσιν !

Εἶναι προφανές, ὅτι πρόκειται περὶ τῶν συνήθων ὑπερβολῶν, δι᾿ ὧν ἐπιπλήττουν τοὺς μικροὺς μαθητὰς ἔνιοι γονεῖς καὶ διδάσκαλοι. Πάντως ἡ μάστιξ καὶ ἡ ράβδος ἦσαν κανονικοὶ βοηθοὶ τῆς τότε παιδαγωγικῆς [1].

Τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἐξεμανθάνοντο ἐπιμελῶς εἰς στήλας ὁριζοντίας ἢ καθέτους, κατὰ τὴν ὀρθὴν ἢ κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους ἐκφοράν. Τοῦτο ἐκαλλιεργεῖτο περισσότερον ἢ νῦν, διότι, ὑποθέτω, ἦτο ἀναγκαιότερον ἢ σήμερον, ἀφοῦ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἦσαν ὁμοῦ καὶ ἀριθμητικὰ σημεῖα. Τοιαῦται παρατηρήσεις εἶναι ἀναγκαῖαι, ὅπως μᾶς ἑρμηνεύωσιν ὡρισμένας παιδαγωγικὰς μεθόδους τῶν Ἀρχαίων (ὅρα καὶ κατωτέρω). Εἶτα ἤρχιζεν ὁ συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων πρὸς ἀπάρτισιν συλλαβῶν. Γνωρίζομεν ἀπὸ τὰ σχολικὰ δοκίμια, ὅτι οὐ μόνον οἱ ἁπλοῖ συνδυασμοὶ ἐφηρμόζοντο (βαβεβηβιβοβυβω) ἀλλὰ κατ᾿ εὐθεῖαν καὶ περίπλοκοι καὶ ἄκρως περίπλοκοι, διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὰ καθαρογλωσσήματα, τοὺς χαλινούς, οἵτινες ἐθεωροῦντο δαμάζοντες τὰς δυσκολίας καὶ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τῆς γραφῆς. Δὲν πρέπει τὰ λησμονῶμεν, ὅτι μία περίεργος ἀτέλεια τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς ἦτο, ἀντιθέτως καὶ πρὸς τὰ ἱερογλυφικὰ ἀκόμη, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι δὲν ἐχώριζον τὰς λέξεις ὅπως ἡμεῖς. Διὰ τοῦτο ἀπητεῖτο μεγαλυτέρα θεωρητικὴ ἄσκησις, ἵνα ἀποβῇ κατόπιν εὐκολωτέρα ἡ ἀνάγνωσις ὁμαλῶν λέξεων ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Τουλάχιστον οὕτως ἑρμηνεύω ἐγὼ τὴν εὐρεῖαν παιδαγωγικὴν χρησιμοποίησιν τῶν χαλινῶν, τὴν ὁποίαν συνίστων ρητῶς καί τινες ρήτορες ἢ γραμματικοί. Συχνοὶ εἶναι συνδυασμοὶ ὡς :

κναξβιχθυπτησφλεγμοδρωψ,
βεδυζαψχθωινπληκτρονσφιγξ.

---

1. Roberts, ἔ.ἀ. σ. 267 - 268.

Ὁ Collart παραθέτει ὡς χαλινόν, συνενοῦντα πάντα τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, τὸν ἀκόλουθον συνδυασμόν [1]:

αβροχιτωνδοφυλαξθηραζυγοκαμψιμετωπος.

Ἀμφιβάλλω ὅμως, ἂν πρόκειται περὶ χαλινοῦ, διότι (μὲ ὀλίγην ἐλαστικότητα βεβαίως ὡς πρὸς τὸ ποιὸν τῶν Ἑλληνικῶν), ὁ «χαλινὸς» ἀναλύεται εἰς κανονικὸν δακτυλικὸν ἑξάμετρον :

ἁβροχίτων δ' ὁ φύλαξ θηρᾷ ζυγοκαμψιμέτωπος.
(–◡◡ | –◡◡ | – ‖ – | –◡◡ | –◡◡ | –◡)

Θεωρῶ διὰ τοῦτο πιθανώτερον, ὅτι πρόκειται περὶ γυμνάσματος εἰς τὸ δακτυλικὸν μέτρον μὲ μικρὰν ἴσως δόσιν χαλινοῦ, (εἰς τὴν τελευταίαν μόνον λέξιν, ἀνύπαρκτον οὖσαν, ὡς ἀνύπαρκτος εἶναι καὶ ὁ τύπος θηράω ἀντὶ θηρεύω. Τὸ μέτρον ὅμως εἶναι ἄψογον).

Προχωρούσης τῆς ἐποχῆς, ἤτοι εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις, ὡς θὰ εἴπωμεν σήμερον, ἀρχίζει ἡ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς, ὁμοῦ μετὰ συνδυασμοῦ τῶν λέξεων ὅπως ἀποτελέσωσι φράσεις γραμματικῶς ὀρθάς. Γνωμικά, ἀποφθέγματα, συμβουλαὶ κλπ. ἔχουσι τὴν αὐτὴν θέσιν παρὰ τοῖς διδασκάλοις τῶν περὶ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ αἰώνων ἣν ἔχουσι καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς. Συνήθεις εἶναι ἴαμβοι, ὡς «Ἀρχὴ μεγίστη τοῦ βίου τὰ γράμματα» ἢ «ὁ μηθὲν ἀδικῶν οὐδενὸς δεῖται νόμου» ἢ «Ζεὺς ἐσθ' ὁ πέμπων τὴν ἐφήμερον τροφήν», ὡς ἡμεῖς εἰς ἀνάλογον ἡλικίαν ηὐχόμεθα παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅπως καταπέμψῃ ἡμῖν τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον. Ποῦ καί που ὑπάρχουσι καὶ γνωμικά, ἅτινα ἡ σημερινὴ Παιδαγωγικὴ θὰ ἔκρινε περιττὰ ἢ πρόωρα. Διδάσκονται οἱ μικροὶ μαθηταί, ὅτι «θάλασσα καὶ πῦρ καὶ γυνὴ τρίτον κακὸν» ἢ ὅτι ὁ Διογένης ἀπεκάλει τὰς γυναῖκας ἀσπίδας καὶ ἐχίδνας, ἢ ὅτι πρέπει τις νὰ λαμβάνῃ ὡς σύζυγον γυναῖκα, οὐχὶ προῖκα [2]. (Ἡ λέξις προικοφαγᾶς εἶναι γνωστὴ ἐξ ἐγγράφων τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος) [3]. Ταυτοχρόνως προχωρεῖ δι' ἀσκήσεων ἡ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς, ἔνθα ζητεῖται ὁ καθορισμὸς τοῦ τονισμοῦ, τῶν ἀντωνυμιῶν καὶ τῶν εἰδῶν τοῦ ἄρθρου, τῶν ῥημάτων εἰς -αω ἢ εἰς -μι κλπ. Ὁ διδάσκαλος δίδει τὰς πτώσεις (ὀρθή, γενική, δοτική, αἰτιατικὴ καὶ κλητικὴ) καὶ μίαν φράσιν, ἣν ὁ μαθητὴς ὀφείλει νὰ κλίνῃ καταλλήλως εἰς πτώσεις καὶ ἀριθμούς. Περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς μία τοιαύτη ἄσκησις ἄθικτος, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Kenyon [4]. Ὁ διδάσκαλος ἔδωκε μίαν φράσιν, καθ' ἣν ὁ φιλόσοφος Πυθαγόρας ἀποβιβασθεὶς καὶ διδάσκων συνεβούλευε

---

1. Chronique d'Égypte, ἔ.ἀ. σ. 498.
2. Collart, ἔ.ἀ. 499 - 500.
3. De Vaele, Stud. Presented to Ed. Capps, (Princeton 1936) 90 ἑξ.
4. Collart, ἔ.ἀ. 502.

τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τοῦ κρέατος. Ἡ φράσις ἔπρεπε νὰ μεταφερθῇ εἰς πάσας τὰς πτώσεις καὶ ἀριθμούς. Ὁ μικρὸς μαθητὴς ἔγραψε μὲν ὀρθῶς τὴν κλητικὴν (ὦ φιλόσοφε Πυθαγόρα) καὶ τὴν δοτικὴν (τῷ φιλοσόφῳ Πυθαγόρα), ἀλλ᾽ εἰς τὸν δυικὸν καὶ τὸν πληθυντικὸν ἀπέτυχε (δύο φιλόσοφοι Πυθαγόρας καὶ οἱ φιλόσοφοι Πυθαγόρας). Διερωτᾶταί τις, ἂν ηὐξήθησαν ἔκτοτε μέχρι σήμερον αἱ δυσκολίαι πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς. Ἀσφαλῶς δὲν ηὐξήθησαν, ἀλλὰ παραμένουσιν ἀκριβῶς αἱ αὐταί.

Ἡ ὀρθογραφία ἦτο καὶ τότε ἡ κυριωτάτη ἴσως δυσκολία, ὡς εἶναι καὶ σήμερον. Διαγωνισμοὶ ἐγίνοντο καὶ βραβεῖα ἀπενέμοντο εἰς καλλιγράφους καὶ ὀρθογράφους μαθητάς. Ἓν ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς ἀνθολογίας παρέδωκεν εἰς τὴν ἀθανασίαν τὸν μικρὸν παῖδα Κόνναρον, διότι «νικήσας τοὺς παῖδας, ἐπεὶ καλὰ γράμματα ἔγραψεν», ἔλαβε βραβεῖον ὀγδοήκοντα ἀστραγάλους [1]. Ἕτερος, ἔφηβος πλέον, ὁ «ὀρθογράφος Νικίας» ἡλικίας 20 ἐτῶν, ἀναφέρεται ὡς διακριθεὶς εἰς τοὺς διαγωνισμούς [2]. Εἰς τὴν ἡλικίαν περίπου ταύτην ἐδίδοντο καὶ γυμνάσματα πρὸς κατασκευὴν ἐμμέτρου λόγου. Εἶναι δ᾽ ἐξόχως χαρακτηριστικόν, ὅτι εἰς τοιούτου εἴδους γυμνάσματα οἱ τότε μαθηταὶ ὑπέπιπτον εἰς πολὺ σοβαρώτερα σφάλματα ἢ εἷς σημερινὸς καλὸς γυμνασιόπαις [3]. Ταῦτα ἀποδεικνύουσι, πόσον ἕωλα εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα περὶ δῆθεν ἀφαντάστων δυσκολιῶν εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ὀρθογραφίας. Ὁ καλὸς διδάσκαλος σήμερον, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν τελειοτέρων παιδαγωγικῶν μεθόδων, ἔχει πρὸ αὐτοῦ εὐκολώτερον τὸ ἔργον τοῦτο, ἢ ὁ συνάδελφός του πρὸ 2.000 ἐτῶν, ὁπότε τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ ἦσαν εἰσέτι γλῶσσα περίπου μητρική !

Ἡ ἐγκύκλιος παίδευσις συμπληροῦται καὶ μὲ ἄλλα μαθήματα, ὅσα περίπου ἐδίδοντο εἰς τὰς ἡμέρας ἡμῶν, διότι τελευταίως ηὐξήθησαν κατὰ πολὺ τὰ εἴδη τῆς μαθήσεως εἰς τὰ σχολεῖα. Κατέχομεν, ἐπὶ παραδείγματι, τὰ στοιχεῖα τῆς μαθηματικῆς μαθήσεως καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον οἱ μικροὶ μαθηταὶ πρὸς λύσιν : Πόσους θεατὰς χωρεῖ δεδομένος χῶρος δημοσίων θεαμάτων ἢ πόσας ἀρτάβας δύναται νὰ περιλάβῃ τὸ δεῖνα δοχεῖον, γνωστοῦ ὄντος τοῦ σχήματος καὶ τῶν διαστάσεων τούτου. Ἡ ἰχνογραφία ἐδιδάσκετο ὡσαύτως, τὰ δὲ περισωθέντα σχέδια παρουσιάζονται ἄλλοτε μὲν ἀξιοπαρατήρητα, ἄλλοτε δ᾽ ἀμελέστερα, ἀλλὰ πλήρη χαριέσσης παιδικῆς ἀφελείας. Ὑπάρχουσι πτηνὰ καὶ ζῷα ἀκόπως ἀναγνωριζόμενα, ἀλλ᾽ ὑπάρχουσι

---

1. Παλατ. Ἀνθολ. VI, 308 = Collart 498.
2. De Vaele, ἔ.ἀ.
3. Ὅρα ἓν τοιοῦτον γύμνασμα, τὸ ὁποῖον ἐπραγματεύθη ἄλλοτε ὁ Wilcken, ἐν Ἀντιδ. τῶν Τόνων σ. 74. Περιέχει ἀνορθογραφίας ὡς **ἀνδραγαθημένων**, κατάλωγος, λέγιν, ἄσκ**οι**σιν, ἀσυνταξίας ὡς γεωργὸς ἀνδραγαθημένων, χορτάσμασιν ἐπιμελούμενος, καὶ ἐπὶ πλέον τὴν ἀνύπαρκτον λέξιν μευερτοῖ.

καὶ ἀδέξια τετράποδα. Ἓν, στηριζόμενον ἐπὶ τροχῶν, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ Δούρειος Ἵππος, ἀλλὰ καὶ Δούρειος ὄνος ἢ Δουρεία κάμηλος. Ἰχνογραφήματά τινα γελοιογραφικὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ παριστῶσι τὸν ἴδιον τὸν διδάσκαλον ἐκ μέρους μνησικάκου μαθητικῆς χειρός.

Εἰς πολιτισμόν, ὅστις ἦτο ἡ συνέχεια τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδεώδους, δὲν ἦτο δυνατόν, φυσικά, νὰ λησμονηθῇ καὶ ἡ σωματικὴ ἄσκησις, Πληροῖ συγκινήσεως καὶ ὑπερηφανείας τὴν ψυχὴν τοῦ Ἕλληνος τὸ γεγονός, ὅτι πανταχοῦ ὅπου εἰσεχώρησαν οἱ Ἕλληνες, εἰσήγαγον συμμέτρως τὴν ἄσκησιν καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος. Ἡ Βαβυλών, ἐπὶ παραδείγματι, ὑπῆρξεν ἐπὶ χιλιετηρίδας ἡ κοσμόπολις ἑνὸς τῶν σπουδαιοτάτων πολιτισμῶν τῆς Γῆς. Θέατρον ὅμως καὶ παλαίστραν ἀπέκτησεν ἡ πόλις μόνον ἀφοῦ περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, διότι προηγουμένως ἀμφότερα ὑπῆρξαν ἀνύπαρκτοι ἀνάγκαι [1]. Δυστυχῶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅτε τὰ πάντα ἐτράπησαν ἐπὶ τὸ πεζότερον καὶ ἐμπορικώτερον, ἐξεφυλίσθη καὶ ἡ εὐγενὴς σωματικὴ ἄσκησις εἰς τὴν ἐμπορικὴν καὶ ἀηδῆ μορφὴν τοῦ ἐξ ἐπαγγέλματος ἀθλητοῦ. Διεθνεῖς τύποι ἀθλητῶν ἀνεπτύχθησαν τότε, ἀγωνιζόμενοι οὐχὶ περὶ κοτίνου, ἀλλ᾽ ὀργανοῦντες «μὰτς» ἀπὸ Σάρδεων καὶ Σιδῶνος μέχρι Νεαπόλεως πρὸς ἀργυρολογίαν. Δὲν γνωρίζει τις ἂν πρέπῃ νὰ θεωρήσῃ κατάπτωσιν ἢ κατάλοιπον τῆς εὐγενοῦς παραδόσεως τὸ γεγονός, ὅτι τοὺς τύπους τούτους τῶν ἐνίοτε χυδαίων ἀνθρώπων ὑπεδέχοντο εἶτα οἱ συμπατριῶται των μὲ τιμὰς καὶ εὐχαριστίας. Πάντως οἱ ἴδιοι ἠγωνίζοντο οὐχὶ διὰ τὴν ἁπλῆν νίκην, ἀλλὰ καὶ ἵνα χάριν τῆς νίκης τύχωσιν εἶτα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν φόρων, πολλάκις μηνιαίας συντάξεως καὶ ἐνίοτε ἀτελείας οὐ μόνον δι᾽ ἑαυτούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀπογόνους των [2]. Κατέχομεν τὴν ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων κωμικὴν ἐπιστολὴν Δίου τινὸς πρὸς τὴν σύζυγόν του Σωφρόνην. Περιγράφει τὴν ἄφιξίν του εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἐπ᾽ ἄλλαις ὑποθέσεσιν, ἴσως πρὸς εἴσπραξιν χρεῶν. Οἱ πελάται του ὅμως εἶχον ἀποπτῇ ἐγκαίρως, ἀλλ᾽ ἔσχε τὴν καλὴν τύχην νὰ συναντήσῃ ἀντ᾽ αὐτῶν τὸν Δεσπότην καὶ Βασιλέα. Ἐσκέφθη λοιπὸν νὰ μὴ χάσῃ τὰ ἔξοδά του καὶ ἐζήτησεν ὡς χάριν, ἣν καὶ ἐπέτυχε, νὰ περιληφθῇ εἰς τοὺς ἀγῶνας μεταξὺ τῶν ἀθλητῶν, διότι εἶχεν, ὡς φαίνεται, καλὰς ἀθλητικὰς ἐπιδόσεις. Συνεκόπη ὅμως κακὸς κακῶς ὑπὸ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος παγκρατιαστῶν, τῶν κτηνωδῶν ἐκείνων μορφῶν, ἃς γνωρίζομεν ἀπὸ τὰς συγχρόνους ἀπεικονίσεις ἐν τῇ τέχνῃ. Ἀλλὰ δὲν ἔχασε τὸ θάρρος του. Ἔσχε τὴν φωτεινὴν ἰδέαν, νὰ ὀργανώσῃ ἕτερον ἀγῶνα μεταξὺ τῶν συντρόφων του, ἔνθα διηγωνίσθη παλαίων καὶ ἐνίκησε τοὺς ἁπλοϊκωτέ-

---

1. Ὅρα τὰ κτίσματα ταῦτα παρὰ R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon, 298 εἰκ. 253.

2. Roberts, ἔ.ἀ. 269.

ρους τούτους συναδέλφους. Ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν χρηματικὴν ἀμοιβήν, ἱματισμὸν δ᾽ εἰς τοὺς ἀτυχήσαντας συντρόφους του. «Οὕτω — γράφει εἰς τὴν σύζυγόν του — μὴ ἀνησυχῇς. Δὲν ἐπετύχομεν τὸν φίλον — τὸν χρεώστην δηλαδὴ — ἀλλ᾽ ἡ Τύχη μᾶς ἀντάμειψεν ἄλλως». Ταῦτα ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελοῦσι κλασσικὸν ἰδεῶδες [1].

Ἡ Λατινικὴ φιλολογία καὶ τὰ κοπτικὰ γράμματα ἐδιδάσκοντο ὡσαύτως εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν αἰῶνας (τὰ τελευταῖα ὡς ἀνάγκη λόγῳ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς Χώρας), ὥστε τὸ σχολεῖον ἐλάμβανε σχεδὸν τὴν πλήρη μορφὴν τοῦ ἡμετέρου κλασσικοῦ σχολείου. Τὴν ἀνωτάτην μόρφωσιν ἐλάμβανον οἱ εὐφυέστεροι καὶ πλουσιώτεροι κατόπιν εἰς τὰς σχολὰς Ρητορικῆς, ἀντιστοίχους πρὸς τὰς Πανεπιστημιακὰς Σχολὰς τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Γραμμάτων. Γραμματικοὶ καὶ ρήτορες δὲν εὑρίσκοντο πάντοτε εἰς ὁμαλὰς σχέσεις, διότι αἱ δικαιοδοσίαι συνεχέοντο καὶ οἱ ρήτορες κατηγόρουν τοὺς διδασκάλους, ὅτι ἀντεποιοῦντο εἰδικοτήτων καὶ ἔργων μὴ ἀνηκόντων εἰς αὐτούς.

Εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαίας παιδείας ἔχομεν σχετικῶς ὀλίγας, ἔνθα ὅμως παρουσιάζονται εἰκόνες ὁμοιόταται πρὸς τὴν σύγχρονον γυμνασιακὴν καὶ φοιτητικὴν ζωήν. Ὁ ἔφηβος ἀναγκάζεται νὰ μεταναστεύσῃ εἰς τὴν πόλιν, νὰ ἐνοικιάσῃ δωμάτιον καὶ νὰ ἔχῃ συνεχῆ ἀνάγκην τῶν βοηθημάτων τοῦ πατρός. Τὰς ἀδυναμίας τῆς μαθήσεώς του φορτώνει συνηθέστατα εἰς τὴν ράχιν τοῦ καθηγητοῦ του. Οὕτως ἀποσπάσματα ἐπιστολῆς «φοιτητοῦ», γραφείσης πιθανώτατα ἐξ Ἀλεξανδρείας πρὸς τὸν πατέρα, ψέγουσι Δίδυμόν τινα καθηγητήν, ὅστις εἶναι ἀνίκανος καὶ δὲν συγκρίνεται πρὸς τὸν ἀποθανόντα, Φιλόλογον ὀνόματι. Ὁ Δίδυμος θὰ ἦτο καλὸς μόνον ὡς ἐπαρχιακὸς δημοδιδάσκαλος. Διηγεῖται εἶτα ὁ υἱός, ὅτι παρακολουθεῖ μετὰ τόσου ζήλου τὰ μαθήματα τῶν καθηγητῶν — ὁ Ποσειδώνιος εἶναι εἷς ἐξ αὐτῶν — ὥστε... ἐκλονίσθη ἡ ὑγεία του. Γράφει περαιτέρω, ὅτι μόλις ἔλθῃ καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός του θὰ ἀναζητήσῃ εὐρυχωροτέραν κατοικίαν καὶ τέλος εὐχαριστεῖ τὸν πατέρα του, διότι φροντίζει νὰ τοῦ στέλλῃ τρόφιμα ἐκ τοῦ χωρίου. Εἰκόνες τόσον γνώριμοι καὶ ἀπὸ τὴν σημερινὴν ζωὴν τῶν σπουδαστῶν ! Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι τινὲς εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνωτέρας παιδείας, ἱκαναὶ ὁπωσδήποτε διὰ νὰ δώσωσιν ἰδέαν τινὰ τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν μεθόδων τῆς μαθήσεως.

Ἡ Παιδαγωγικὴ ἀποδεικνύεται οὕτως ἐπιστήμη ἀσκηθεῖσα μετὰ συστήματος καὶ ἐπιτυχίας ἤδη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ δὲ σημερινὴ ἐπιστήμη ἐσυστηματοποίησε καὶ ἐπεξέτεινεν ἁπλῶς μεθόδους ἐγνωσμένας καὶ ἐφηρμοσμένας. Ἡ σύμμετρος Παιδεία τῶν Ἑλλήνων, τελειουμένη ἐν ταῖς ρητορικαῖς σχολαῖς διὰ Φιλοσοφίας καὶ Ἠθικῆς καὶ μαθήσεως τοῦ Λόγου, ἀπετέλει τοὺς ἄνδρας τοῦ πνεύματος, οἵτινες κατὰ Wilamowitz, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς

1. Roberts, The Greek Papyri, ἔ.ἀ. 269.

στιγμὰς τῆς τελείας παρακμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐμάνθανον τουλάχιστον νὰ σκέπτωνται καὶ νὰ ὁμιλῶσιν [1]. Εἶναι τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον ἐφήρμοζον τὰ Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια τοῦ 18ου καὶ μέχρι μεσοῦντος τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁπότε ἤκμαζον αἱ «Σχολαὶ Γραμμάτων καὶ Φιλοσοφίας» καὶ ἐμορφοῦντο οἱ οἱ «magistri philosophiæ theoreticæ et doctores litterarum humaniorum».

Τότε ὑπῆρχεν ἡ κοινωνία τῶν εὐπόρων πατρικίων καὶ οἱ ὅμιλοι τῶν μεμορφωμένων ἀστῶν, οἵτινες ἐθεώρουν ὡς ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς ζωῆς, ἀνεξαρτήτως ἐπαγγέλματος, ὅπως προσλαμβάνωσι καὶ τὴν ἐπιστήμην τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης. Σύλλογοι, ὧν τινες διατηροῦνται μέχρι καὶ τῆς σήμερον, ἐπεμελοῦντο τῆς παιδείας ταύτης καὶ κατέβαλλον τοὺς ὑλικοὺς πόρους πρὸς συντήρησιν καὶ διάδοσιν αὐτῆς. Οὕτως ἐμορφοῦτο ἡ βάσις τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἔνθα ἡ πνευματικὴ ὀντότης ἐβασίζετο ἐπὶ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐθερμαίνετο ὑπὸ τῆς εὐγενοῦς ἀκτινοβολίας τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἀπετέλει, ὡς ἐλέχθη ἤδη, τὸ ἕτερον σκέλος τῆς εὐγενοῦς ἐκείνης περιόδου τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἄνθρωποι ἔτρεφον πίστιν καὶ σέβας πρὸς τὸν Δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Αἰσιοδοξία καὶ αἴσθημα ἀνωτερότητος ἐξεπήδα ἐκ τῆς τοιαύτης μορφώσεως, αὐτοπεποίθησις καὶ θάρρος ἐπὶ τὰ πεπρωμένα τῆς ζωῆς. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ Ὑπέρτατον Ὄν, τὸ καταπέμπον τὸν ἐξευγενισμὸν τοῦ πνεύματος διὰ τῆς τοιαύτης παιδείας, ἔδει νὰ αὐξάνηται, ἀκριβῶς διότι προώδευον αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι. Ἡ τοιαύτη δὲ κοσμοθεωρία εὕρισκε τὴν ἀπήχησίν της καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν διεθνῆ πολιτικήν, ἧς μεγάλαι προσωπικότητες ἦσαν ἐμπεφορημέναι τῶν ἀνωτέρω ἰδεωδῶν [2].

Σήμερον, δυστυχῶς, τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ἀρκούντως καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Εὐρώπῃ. Ἡ ὑπέρμετρος πρόοδος καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν, καὶ δὴ τῶν Φυσικῶν, ἐπέβαλε τὴν ἀλλοίωσιν τῶν προγραμμάτων ἤδη ἀπ' αὐτοῦ τοῦ κατωτέρου σχολείου. Ἀντὶ τῆς κλασσικῆς μορφώσεως, ἥτις ἐδημιούργει *ἀνθρώπους* καὶ πρωτίστως ἀνθρώπους, προσετέθη καὶ τοῦτο καὶ ἐκεῖνο ἐκ παντοίων ἄλλων πεδίων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Εἶναι τὸ γεγονός, καθ' οὗ ζωηρότατα ἐξανίσταται ὁ Wilamowitz [3]. Ἂν πιστεύσωμεν, καὶ πρέπει νὰ πιστεύσωμεν τὸν γίγαντα τοῦτον, τὸ γυμνάσιον σήμερον, ἀντὶ *ἀνθρώπων* μορφώνει

---

1. U. v. Wilamowitz-Möllendorff, Erinnerungen (1928) σ. 73.

2. Ὅρα ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὴν ὡραίαν ἔκθεσιν τῶν πανεπιστημιακῶν προβλημάτων καὶ τὰς ἔτι ὡραιοτέρας σκέψεις τοῦ B. A. van Proosdij (Ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ H. J. Rose) Two Thunder - Clouds closing in Conflict (πρόκειται περὶ τῶν δύο μεγάλων φιλολόγων Madvig καὶ Cobet) (Leiden 1954) σ. 4 - 5.

3. Erinnerungen 72 - 73.

κούφους καὶ ἀνεδαφικοὺς λογίους μὴ δυναμένους νὰ συλλάβουν τὸ νόημα, οὐδὲ τὴν ἀξίαν τῆς ζωῆς.

Τοῦτο δυνατὸν νὰ ἐπιφέρῃ τὰ ὀλεθριώτερα τῶν ἀποτελεσμάτων. Οἱ μεγάλοι Φυσικοὶ καὶ οἱ μεγάλοι Τεχνικοὶ τῆς ἀνθρωπότητος, δυνατὸν νὰ μεταμορφώσωσι τὴν ὄψιν τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ πλανήτου τούτου. Δυνατὸν νὰ ἐπιφέρωσιν ἀφαντάστους εὐκολίας καὶ ἀξιοποιήσεις τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ θὰ ἀπολέσωμεν τὸν *ἄνθρωπον*, ἄνευ τοῦ ὁποίου πᾶσα γνῶσις δυνατὸν νὰ ἀποβῇ ἐπιβλαβής, καὶ δὴ τοσούτῳ μᾶλλον ἐπιβλαβής, ὅσῳ δεινοτέρα εἶναι ἡ πρόοδος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ὕλης. Σήμερον περισσότερον παρὰ ποτὲ δύναταί τις νὰ ἀναλογισθῇ τὰ ἀποτελέσματα κοσμοθεωριῶν, αἵτινες πιστεύουσιν εἰς μόνην τὴν Ὕλην καὶ τὴν τυφλὴν δύναμιν τῆς Ὕλης. Οἱ μεγάλοι ἐγκέφαλοι τῆς Ὑλικῆς ἐπιστήμης, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν σημερινὴν μόρφωσιν τοῦ καταμερισμοῦ, εἶναι μεγάλοι μόνον ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἰδικοῦ των, χωρὶς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, εἶναι δυνατὸν νὰ καταστρέψωσιν ἄκοντες πᾶν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιούργησεν ὡραῖον καὶ ἀνώτερον ἐπὶ τοῦ κόσμου τούτου : Τὴν Ψυχὴν καὶ τὸ ἄρωμα τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Τὸ Ὀπίσω πρὸς τὴν Φύσιν τοῦ Rousseau δὲν ἐβραβεύθη ἄλλοτε ἐπὶ ματαίῳ.

Σήμερον, περισσότερον παρὰ ποτέ, θὰ ἦτο ἀναγκαῖον ὅπως συνενωθῶσιν ἅπασαι αἱ ἀπομένουσαι πνευματικαὶ δυνάμεις τῆς ἀνθρωπιστικῆς Εὐρώπης, πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἐπικρεμαμένου τῆς ἀνθρωπότητος κινδύνου. Ἡ ἤπειρος αὐτη ἡ γηραιά, ἡ πενομένη, ἡ χειμαζομένη, εἶναι ἐρείπιον τῶν τρομερῶν πολέμων. Τὸ ἴδιον αὐτῆς πνεῦμα σπαράσσεται ἤδη καὶ αὐτὸ ὑφ᾽ ἑαυτοῦ κατατρώγεται. Ὁ χιτὼν μετέδωκε τὸ πῦρ εἰς τὰς σάρκας τοῦ σώματος, ὡς ἄλλοτε εἰς τὸν Ἡρακλέα. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ὁ προορισμὸς τῆς γηραιᾶς ἡμῶν ἠπείρου εἶναι τρισμέγιστος διὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Πρέπει νὰ μὴ ἀφήσωμεν τὴν ἀνθρωπιστικὴν παιδείαν νὰ σβύσῃ καὶ πρέπει νὰ τὴν συντηρήσωμεν διὰ νὰ ἡμερώσῃ ἅπαξ ἔτι τὴν ἀνθρωπότητα.

Ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως οὐδεὶς εἶναι διατεθειμένος νὰ παρίδῃ τὰς δυσκολίας. Σήμερον ἡ ἀνθρωπότης ἔχει χάσει τὴν ψυχραιμίαν, πρὸ τῶν ἐκπληκτικῶν προόδων ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Ὕλης. Αἱ ἄλλοτε φωτεινότεραι χῶραι τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πολιτισμοῦ παραχωροῦσι τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο εἰς τὴν σύγχρονον παιδείαν ἐκ τοῦ πεδίου τούτου, εἰς βάρος δὲ τοῦ humanismus πάντοτε, ἤτοι εἰς βάρος τῶν *ἀνθρώπων*. Μία καὶ μόνη λύσις φαίνεται δυνατή, ἐκτὸς ἐὰν ἀπότομος ἀντίδρασις ἤθελε τρέψει καὶ πάλιν τὴν Εὐρώπην πρὸς τὰ ἴχνη τοῦ προσφάτου αὐτῆς παρελθόντος : Νὰ περιορίσωμεν, ἔστω, τὴν κλασσικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ νὰ τῆς δώσωμεν ὅλην τὴν ἀξίαν καὶ τὴν λάμψιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὸ παρελθόν. Οὕτω θὰ δημιουργήσωμεν πυρῆνα πραγματικῆς ἀξίας, ὅστις εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἤπειρον ἡμῶν εἰς τὰ ἀνθρωπιστικὰ θέσμια. Σὺν τῷ χρόνῳ, ὅταν ὁ κόσμος θὰ ἴδῃ καθαρώτερον ὅσα ὀλί-

γοι μόνον τώρα βλέπουν, θὰ καταστῇ ἴσως δυνατὸν ὁ ἀνθρωπιστικὸς οὗτος πυρὴν νὰ ἀποτελέσῃ ἐκ νέου τὴν ζύμην τῆς ἀνθρωπότητος. Σήμερον ἡ Εὐρωπαϊκὴ ἤπειρος δὲν ἔχει ἄλλον ὑψηλότερον προορισμόν. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁπότε αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ κατηύγαζον εἰσέτι τὸ πνεῦμα τῆς ἠπείρου μας, ἡ αὐτοπεποίθησις ἑνὸς ἀνθρωπιστοῦ ἐξεφράσθη ὡς ἑξῆς ἀπὸ πανεπιστημιακῆς καθέδρας:

«Deus Europaeis usus consilia suæ Providentiæ perfecit». (Ὁ Θεός, τοῖς Εὐρωπαίοις χρώμενος, ἐπέρανε τὰς βουλὰς τῆς ἑαυτοῦ Προνοίας)[1]. Ὁ αὐτὸς Θεὸς πρέπει νὰ βοηθήσῃ καὶ πάλιν τὴν Εὐρώπην, ὅπως ἐκπληρώσῃ τὸν μέγαν αὐτῆς ἀνθρωπιστικὸν προορισμόν.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

---

1. Οὗτος ἦτο ὁ P. Hofman Peerlcamp (Annales Academiæ Lugduno - Batavæ 1822), ὅρα Proosdij ἔ.ἀ. 5 καὶ σημ. 4.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΝ

Τὸ πρόβλημα, τοῦ ὁποίου ἐξαίρονται κατωτέρω τὰ κύρια σημεῖα, εἶναι ἐκ τῶν σημαντικωτέρων προβλημάτων τῆς γενέσεως τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ [1]. Θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῇ κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον : οἱ Ἕλληνες λόγιοι, οἱ καταφυγόντες εἰς τὴν Ἰταλίαν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, συνέβαλον εἰς τὴν ἰταλικὴν Ἀναγέννησιν καὶ τὴν ἀφύπνισιν τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως ; τίς ὑπῆρξεν ἡ ἔκτασις τῆς συμβολῆς ταύτης καὶ ποῖαι αἱ καίριαι ἀπόψεις αὐτῆς ; — Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ μεγάλου τούτου θέματος καθίσταται ἀναγκαία, διότι καὶ παλαιότερον καὶ κατὰ τοὺς προσφάτους χρόνους ἠκούσθησαν γνῶμαι ἀντιφατικαί [2]. Ὁ γράφων θὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, καταλείπων εἰς τοὺς εἰδικοὺς τὴν ἔρευναν τῶν προβλημάτων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Τέχνην.

Α΄

Ἡ ἀντίληψις ὅτι οἱ λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, ἐγκαταλείποντες τὴν ἀπειλουμένην πρωτεύουσάν των καὶ ἀκολούθως τὴν δουλωθεῖσαν πατρίδα των, μετέφερον εἰς τὴν Δύσιν τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ἐδίδαξαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἡρμήνευσαν τὴν ἑλληνικὴν Φιλοσοφίαν καὶ προεκάλεσαν

---

1. Ὁ γράφων εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῇ περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο, ὁμιλῶν περὶ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν παγκοσμίων ἀποτελεσμάτων της : Die Eroberung Konstantinopels und ihre Folgen für die Welt, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1954, σελ. 394 κέ.

2. Πρβλ. ἐκ τῶν προσφάτων δημοσιευμάτων : J. Verpeaux, Byzance et l'Humanisme, Bulletin de l'Association Guillaume Budé, Ὀκτώβριος 1952, σελ. 25 - 38. Fr. Masai, Le problème des influences byzantines sur le platonisme italien de la Renaissance, Αὐτόθι, Ἰανουάριος 1954, σελ. 82 - 90.

οὕτω τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, εἶναι πολὺ παλαιά. Τὴν συνέλαβον πρῶτοι οἱ σύγχρονοι πρὸς τὰ πράγματα συγγραφεῖς, αὐτοὶ οἱ συνεχισταὶ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς πνευματικῆς ἀνακαινίσεως, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν Ἀναγέννησιν : ὁ Φραγκῖσκος Φίλελφος, ὁ Guarini, ὁ Πέτρος Crinitus, ὁ Marsilio Ficino. Τὴν διετύπωσεν ἄριστα ὁ Φίλιππος Commines, ὁ Γάλλος ἱστορικὸς τῶν βασιλέων Λουδοβίκου τοῦ ΙΑ΄ καὶ Καρόλου τοῦ Η΄, ζήσας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1445 καὶ 1509. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦτον, ἡ ἀποκατάστασις τῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ χωρὶς τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, «διότι, λέγει, τότε ὁ Λάσκαρις, ὁ Χρυσολωρᾶς, ὁ Χαλκοκονδύλης, ὁ Βησσαρίων, ὁ Τραπεζούντιος, ὁ Ἀργυρόπουλος, ὁ Μάρουλλος, μὲ μίαν λέξιν ὅλοι οἱ σοφοὶ ἄνδρες τῆς Ἑλλάδος κατέφυγον διὰ τὴν ἀσφάλειάν των πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης, κομίζοντες ὅλους τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, χωρὶς τοὺς ὁποίους οὐδεμία πρόοδος ἦτο δυνατή» [1].

Ἔκτοτε οἱ συγγραφεῖς τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τοῦ Hodius καὶ τοῦ Tiraboschi, ἀπὸ τοῦ Γίββωνος καὶ τοῦ Villemain, τοῦ Brunet de Presles, τοῦ Voigt καὶ τοῦ Monnier μέχρι τοῦ Ἀλεξάνδρου Vasiliev, ἐξῆραν τὴν ἑλληνικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς κλασσικῆς παιδείας καὶ τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ. Εἰς τὸ γνωστὸν ἀφήγημά του «Ὁ Λάσκαρις» ὁ Villemain περιγράφει παραστατικώτατα τὸ δρᾶμα τῶν φυγάδων [2], ὁ δὲ Brunet de Presles περισσότερον παντὸς ἄλλου τονίζει τὴν σημασίαν τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς : «Πολὺ πρὸ τοῦ 1453, γράφει οὗτος, τὸ ἄστρον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, μετὰ ἔκλειψιν ὁλοκλήρων αἰώνων, διέσχισε τὰ πυκνὰ σκότη τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ ἀνέτειλεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, διὰ νὰ μὴ δύσῃ πλέον εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην. Ὁ Πετράρχης καὶ ὁ Βοκκάκιος εἶδον εἰς τὸ ἡμίφως τοῦ ὁρίζοντος νὰ ἀναφαίνωνται αἱ πρῶται ἀκτῖνές του... Ὡς ὁ Προμηθεύς, κλέπτων τὸ πῦρ ἀπὸ τὸν οὐρανόν, οἱ διδάσκαλοι Χρυσολωρᾶς, Γαζῆς, Βησσαρίων ἐδημιούργησαν εἰς τὴν Βενετίαν, εἰς τὴν Ρώμην, εἰς τὴν Φλωρεντίαν ἀπέραντον καὶ ἄσβεστον ἑστίαν φωτός· καὶ ὡς οἱ δρομεῖς τῶν ἀρχαίων ἀγώνων, οἱ μαθηταί των, ὁ Guarini, ὁ Φίλελφος, ὁ Valla ἥναψαν ἐκεῖ τὰς δᾶδας, τὰς ὁποίας μετὰ θρησκευτικοῦ δέους ἔμελλον νὰ διαβιβάσουν ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα διὰ τὴν ταχυτέραν ἐξάπλωσιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ διὰ τὴν μεγαλυτέραν εὐτυχίαν τῆς Ἀνθρωπότητος» [3].

---

1. Παρὰ Villemain, Études d'Histoire moderne, νέα ἔκδοσις, (Παρίσιοι, 1878), σελ. 119.

2. Αὐτόθι, σελ. 43 κἑ.

3. W. Brunet de Presles, Grèce depuis la conquête romaine jusqu'à nos jours, L'Univers, ou Histoire et Description de tous les peuples (Παρίσιοι, 1869), σελ. 320 (44).

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται, μεταβιβαζόμεναι ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἐγένοντο κτῆμα καὶ κοινοὶ τόποι τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Δὲν ἐβράδυναν ὅμως νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ αἱ ἀντιδράσεις. Ἡ ἑρμηνεία τῆς Ἀναγεννήσεως, καθολικοῦ πνευματικοῦ κινήματος, ἐπιχειρουμένη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναβιώσεως τῶν σπουδῶν τῆς Ἀρχαιότητος, ἤρχισε νὰ φαίνεται ἀνεπαρκὴς καὶ ἁπλοϊκή. Ἡ πορεία τῶν λογίων τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὁποῖοι μετὰ κατανύξεως διεβίβασαν εἰς τὴν Δύσιν ὅ,τι εἶχεν ἀπομείνει ἀπὸ τὸν πλοῦτον τοῦ Ἑλληνισμοῦ — πορεία τὴν ὁποίαν ἐναργέστατα παρέστησεν ὁ Παλαμᾶς εἰς τὸν «Δωδεκάλογον τοῦ Γύφτου» — ἔπαυσε νὰ συγκινῇ. Ἐν τῇ προόδῳ τῆς λεπτομερεστέρας διερευνήσεως τοῦ θέματος ἀνεφύησαν ἀμφιβολίαι καὶ δισταγμοί. Ἤδη τῷ 1860, ὁ Jacob Burckhardt εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του Die Cultur der Renaissance in Italien ἀπεμακρύνθη τῶν παραδεδεγμένων γνωμῶν. Τὰ βαθύτερα αἴτια τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἰταλίας ἀνεζήτησεν ὁ Ἑλβετὸς συγγραφεὺς εἰς τὴν πολιτικὴν διάρθρωσιν τῆς χώρας ταύτης, εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν τυραννίδων, αἵτινες διηυκόλυναν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου. Ἀποτέλεσμα τούτου ὑπῆρξεν ἡ ὁλοσχερὴς στροφὴ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς πρὸς νέα πρότυπα βίου. Τὴν ἀναβίωσιν τῆς σπουδῆς τῆς Ἀρχαιότητος ὁ Burckhardt δέχεται ὡς δευτερεύοντα παράγοντα.

Ἀκόμη ῥιζικώτερος ἐφάνη ὁ Carl Neumann, ἐπιφανὴς ἐρευνητὴς τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων. Δι᾽ ἀνακοινώσεώς του ἐνώπιον τῆς συνόδου τῶν Γερμανῶν ἱστορικῶν εἰς τὴν Heidelberg, τὴν 16 Ἀπριλίου 1903, ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως. Κατακλεὶς τῆς ἐρεύνης ταύτης ὑπῆρξεν ὅτι πρέπει νὰ ἐλευθερωθῶμεν ἀπὸ τὴν αὐταπάτην ὅτι ὁ στεῖρος Βυζαντινὸς πολιτισμὸς ὑπῆρξεν ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς Ἀναγεννήσεως· ὅτι, τοὐναντίον, πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὰς ζωτικὰς δυνάμεις ταύτης εἰς τὴν μεσαιωνικὴν χριστιανικὴν παράδοσιν καὶ εἰς τὸν χῶρον τῶν λεγομένων βαρβαρικῶν λαῶν (Barbarentum). Ἡ ἀναβίωσις τῆς μελέτης τῆς Ἀρχαιότητος ὑπῆρξε καὶ διὰ τὸν Neumann στοιχεῖον δευτερεῦον [1]. Ἐκ τῶν ἀντιλήψεων τούτων ὁρμώμενος, ὁ Αὔγουστος Heisenberg ἀρνεῖται καὶ αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν Βυζαντινῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον καὶ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα [2]. Συγγραφεῖς τῶν νεωτάτων χρόνων, ὡς ὁ Ροβέρτος Byron, ἀπορρίπτουν τὴν γνώμην ὅτι οἱ Ἕλληνες φυγάδες ἀνεκαίνισαν τὰς ἑλληνικὰς σπουδὰς καὶ συνέβαλον οὕτω εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἀναγέννησιν [3].

---

1. C. Neumann, Byzantinische Kultur und Renaissancekultur, Βερολῖνον καὶ Στουττγάρτη, 1903. Βλ. ἰδίως σελ. 40 - 41.

2. A. Heisenberg, Das Problem der Renaissance in Byzanz, Historische Zeitschrift, τόμ. 133 (1926), σελ. 393 - 412.

3. R. Byron, The Byzantine Achievement (Λονδῖνον, 1929), σελ. 303.

Β'

Εὑρισκόμεθα οὕτω πρὸ δύο ἀντιτιθεμένων θεωριῶν : ἡ μία, ἡ παλαιοτέρα καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν παράδοσιν, δέχεται ὅτι ἡ ἀναγέννησις τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἔργον τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου· ἡ ἄλλη, ἀναπτυχθεῖσα ἐν τῇ προόδῳ τῆς κριτικῆς ἐρεύνης τῶν πραγμάτων, περιορίζει εἰς τὸ ἐλάχιστον τὴν ἑλληνικὴν συμβολὴν καὶ ἀναζητεῖ ἀλλαχοῦ τὰς ζωτικὰς δυνάμεις τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ποῦ εὑρίσκεται ἡ ἀλήθεια ; Πῶς ἔχει ἀκριβέστερον τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς ;

Πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος, εἶναι ἀνάγκη νὰ διευκρινήσωμεν εἰσαγωγικῶς δύο κεφαλαιώδη σημεῖα. Τὸ ἓν ἔχει σχέσιν πρὸς αὐτὸν τὸν ὅρον καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τῆς *Ἀναγεννήσεως*. Ἡ ἔννοια τῆς Ἀναγεννήσεως, περιόδου, καθ' ἣν ὁ κόσμος προάγεται ἀποτόμως ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ ἐρέβη πρὸς τὸ φῶς τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶναι ἔννοια συμβατική. Ὡς καὶ ἡ ἔννοια τοῦ *μέσου αἰῶνος*, προῆλθεν ἐκ τῆς ἀλαζονικῆς στάσεως, τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι τῆς δεκάτης πέμπτης καὶ τῆς δεκάτης ἕκτης ἑκατονταετηρίδος ἔλαβον ἔναντι τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἑγελιανὴ ἱστορικὴ θεώρησις τοῦ Burckhardt καὶ τῶν συνεχιστῶν του συνετέλεσεν εἰς τὴν μονιμωτέραν ἐπικράτησιν τῶν ἀντιλήψεων τούτων.

Αἱ νεώτεραι ἔρευναι ἄγουν εἰς διαφορετικὰ συμπεράσματα. Ἡ ἀπότομος μετάβασις τῆς Ἀνθρωπότητος ἀπὸ τοῦ σκότους τῶν μέσων χρόνων εἰς τὸ φῶς τῆς Ἀναγεννήσεως ἀποτελεῖ εἰκόνα σφαλεράν. Ὁ Μεσαιὼν δὲν θεωρεῖται πλέον ὡς μακρὰ καὶ σκοτεινὴ ὑπόγειος σῆραγξ, ἡ ὁποία συνδέει τὴν Ἀρχαιότητα μὲ τὸν νεώτερον κόσμον. Ἡ ἀντίθεσις τῆς περὶ κόσμου θεωρίας τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων πρὸς τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως ἐλέγχεται ὑπερβολική. Ὑπερβολικὴ ἐπίσης ἐλέγχεται ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο τμημάτων τῆς Εὐρώπης, τῶν κειμένων βορείως καὶ νοτίως τῶν Ἄλπεων. Ἰδιαιτέρως ἀμφισβητεῖται ἡ θεωρία τοῦ Burckhardt, καθ' ἣν ὁ Μεσαιὼν καὶ ἡ Ἀναγέννησις, δύο ἀπολύτως διακεκριμέναι καὶ σαφῶς περιγεγραμμέναι ἐποχαί, ἀντιστοιχοῦν πρὸς δύο διαφορετικοὺς ἀνθρωπίνους τύπους, τὸν μεσαιωνικὸν καὶ τὸν νεώτερον. Ἡ περίοδος τῆς Ἀναγεννήσεως θεωρεῖται σήμερον ὡς βραδεῖα ἀνέλιξις τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας, ὑπάρχουν δὲ οἱ πιστεύοντες ὅτι, πρὸ τοῦ ἰταλικοῦ Quattrocento, ἐδημιουργήθη εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην ἡ Ἀναγέννησις τοῦ δωδεκάτου καὶ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, ἡ *Πρωτο - Ἀναγέννησις*, ὡς τελευταίως ἀπεκλήθη [1].

---

1. Πρβλ. Ch. H. Haskins, The Renaissance of the Twelfth Century, Cambridge Mass., 1927. J. Nordström, Moyen Age et Renaissance. Essai

Τὸ δεύτερον σημεῖον, τὸ ὁποῖον χρῄζει διευκρινήσεως, ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀπομόνωσιν τῶν δύο τμημάτων τῆς Εὐρώπης, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ. Ἡ ἀπομόνωσις αὕτη παρίσταται συνήθως κατὰ τρόπον ὑπερβολικὸν καὶ ἀπόλυτον. Ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ἰταλίας ἦτο διαρκής. Ἡ Σικελία, ἡ Ἀπουλία καὶ ἡ Καλαβρία ἦσαν χῶραι ἑλληνικαί, ὅπου ἐλαλεῖτο ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα [1]. Κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα ὁ Ῥογῆρος Βάκων ἔγραφεν ὅτι πολλαχοῦ τῆς Ἰταλίας ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς ἦσαν Ἕλληνες : «nec multum esset pro tanta utilitate ire in Italiam, in qua clerus et populus sunt pure Graeci in multis locis», γαλλικὸν δὲ χρονικὸν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μαρτυρεῖ ὅτι καθ᾽ ὅλην τὴν Καλαβρίαν οἱ χωρικοὶ ὡμίλουν μόνον τὴν ἑλληνικήν : «et par toute Calabre, li paisant ne parlent se grizois non» [2]. Ἐκ τῆς Καλαβρίας ταύτης κατήγοντο, ὡς γνωστόν, ὁ Βαρλαὰμ καὶ ὁ Λεόντιος, οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι, οἵτινες ἐδίδαξαν τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὸν Πετράρχην καὶ τὸν Βοκκάκιον.

Ἐξ ἄλλου, ἡ λατινικὴ Ἀνατολή, ὡς καὶ αἱ λατινικαὶ παροικίαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπετέλεσαν σημεῖον ἐπαφῆς καὶ συναντήσεως τῶν δύο κόσμων. Τὰ δάνεια καὶ αἱ ἐπιδράσεις εἰς τὴν δημωδεστέραν ποίησιν καὶ εἰς τὸ πεδίον τῆς τέχνης ὑπῆρξαν σημαντικώταται [3]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως, θὰ ἀρκεσθῶμεν νὰ ἀναφέρωμεν δύο ἐξόχως χαρακτηριστικὰ ὀνόματα : τὸν Γουλιέλμον τοῦ Moerbeke, λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1277 καὶ 1286, καὶ τὸν Δημήτριον Κυδώνην, ἕνα τῶν μεγαλυτέρων ἀνθρωπιστῶν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Ὁ πρῶτος μετέφρασε διὰ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουΐνου ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πρόκλου καὶ τοῦ Σιμπλικίου. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης διὰ μεταφράσεων συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ γίνουν προσιτὰ τὰ φιλοσοφήματα τοῦ Θωμᾶ τοῦ ἐξ Ἀκουΐνου καὶ τοῦ Ἀνσέλμου.

---

historique, Παρίσιοι, 1933. Eva Mathews Sanford, The Twelfth Century Renaissance or Proto - Renaissance, ἐν Speculum, τόμ. 26 (1951), σελ. 635 - 642. Urban T. Holmes, The Idea of a Twelfth Century Renaissance, Αὐτόθι, σελ. 643 - 651.

1. P. Charanis, On the Question of the Hellenisation of Sicily and Southern Italy during the Middle Ages, The American Historical Review, τόμ. 52 (Ὀκτώβριος, 1946), σελ. 74 - 86.

2. Παρὰ A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, νέα ἔκδοσις (Madison, 1952), σελ. 718.

3. Ἰδίᾳ περὶ τῶν δημωδῶν μυθιστοριῶν βλ. τὴν τελευταίαν μελέτην τοῦ Μ. Μανούσακα, Les romans byzantins de chevalerie et l'état présent des études les concernant, Revue des études byzantines, τόμ. 10 (1952 - 1953), σελ. 70 - 83.

Καθ' ὅλου εἰπεῖν, τὸ λεγόμενον ὅτι πρώτη ἡ Ἀναγέννησις ἀπεκάλυψεν εἰς τὴν Δύσιν τὴν Ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιον εἶναι ἀνακριβές. Ἤδη τῷ 827, ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Β' τοῦ Τραυλοῦ ἐκόμισαν εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Καρολιδῶν ἀντίτυπον τῶν ἔργων τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τὰ ὁποῖα, μεταφρασθέντα εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σκώτου, ἤσκησαν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Βραδύτερον, κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, αἱ μεταφράσεις ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτρέπουν εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς θεολόγους τῆς Δύσεως νὰ ἔλθουν εἰς ἀμεσωτέραν κοινωνίαν πρὸς τὰς πηγὰς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας [1].

Ἦτο ἀπαραίτητον νὰ γίνουν αἱ διευκρινήσεις αὗται, διότι ἡ ὑπερβολικὴ ἁπλούστευσις τῶν προβλημάτων δημιουργεῖ πολλάκις σφαλερὰς ἐντυπώσεις. Τούτων τεθέντων, πιστεύομεν ὅτι οὐδεὶς ἀμερόληπτος μελετητὴς τοῦ καθολικοῦ κινήματος τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν συμβολὴν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ συμβολὴ αὕτη ὑπῆρξεν εὐρεῖα καὶ πολυσχιδής. Μεγάλοι διδάσκαλοι ἐδίδαξαν τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐγένοντο, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως, ἱδρυταὶ σχολῶν καὶ ἀκαδημιῶν. Ἐμόρφωσαν οὕτω μαθητάς, συγγραφεῖς ἐμπνεομένους ἀπὸ τὰς ἀξίας καὶ τὰ ἰδεώδη τῆς Ἀρχαιότητος, ὁλόκληρον πλειάδα ἑλληνιστῶν, δυναμένων νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἀρχαῖα κείμενα.

Ἀκόμη σημαντικώτερον ὑπῆρξε τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον οἱ Ἕλληνες τῆς Διασπορᾶς ἐπετέλεσαν διὰ τῆς συλλογῆς παλαιῶν χειρογράφων καὶ διὰ τῆς ἀντιγραφῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων. Διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν κατ' ἀξίαν τὸν τεράστιον τοῦτον μόχθον, ὁ ὁποῖος συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῶν κλασικῶν σπουδῶν, ἀρκεῖ νὰ διατρέξωμεν δύο θεμελιώδη συγγράμματα : τὸ πεπαλαιωμένον, ἀλλὰ μὴ ἀντικατασταθὲν Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance τῶν M. Vogel καὶ V. Gardthausen (Λειψία, 1909) καὶ τὴν Bibliographie Hellénique τοῦ Émile Legrand. Ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν, συμφωνοῦμεν ἀπολύτως μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Vasiliev, ὅτι δηλαδὴ ἡ συγκέντρωσις τῶν θησαυρῶν τῆς Ἀρχαιότητος «ἐδημιούργησεν εἰς τὴν Δύσιν συνθήκας ἐξόχως εὐμενεῖς διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ αἰωνίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ» καὶ ὅτι διὰ τῆς μεταδόσεως τῶν κλασσι-

---

1. Βλ. προχείρως: É m i l e B r é h i e r, La Philosophie du Moyen âge, (Παρίσιοι, 1937), σελ. 261 κέ. Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ γενικώτερον : Quelques aspects de l'Humanisme médiéval, Association Guillaume Budé, Section de Montpellier, Παρίσιοι, 1943.

κῶν ἔργων εἰς τὴν Δύσιν «τὸ Βυζάντιον παρέσχε μεγάλην ὑπηρεσίαν διὰ τὰς μελλοντικὰς τύχας τῆς Ἀνθρωπότητος» [1].

Νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ ἁπλῆ αὕτη διαπίστωσις ἐμφανίζει μίαν μόνον πλευρὰν τοῦ θέματος. Πράγματι θὰ ἦτο ἄδικον νὰ ἴδωμεν τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀναγεννήσεως ὡς ταπεινοὺς γραμματοδιδασκάλους καὶ ὡς ἁπλοῦς συλλογεῖς καὶ μεταπράτας χειρογράφων. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὅσον καὶ ἂν ὑπῆρξε σημαντικόν, ἦτο κατώτερον καὶ τῶν ἱκανοτήτων καὶ τῆς ἀνωτέρας πνοῆς, ἡ ὁποία ἐχαρακτήριζεν αὐτούς. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ συμβολή των ὑπῆρξεν ἀπείρως σπουδαιοτέρα. Διὰ τῶν ἐκδόσεών των καὶ διὰ τῶν ἐργασιῶν των ἐπὶ τῶν κειμένων, οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως, συνεχίζοντες τὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπέβησαν οἱ ἱδρυταὶ τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ὡς ἀντιλαμβανόμεθα αὐτὴν σήμερον. Ἡ παράδοσις αὕτη ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως γόνιμος εἰς τὴν Γαλλίαν. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Börje Knös, «ἡ φιλολογία τῶν μεγάλων ἐρευνητῶν, τοῦ Budé, τοῦ Scaliger, τοῦ Causabon, τοῦ Lambin, τοῦ Cujas, τοῦ Estienne, οἱ ὁποῖοι ἀνέδειξαν τὴν Γαλλίαν χώραν κατ᾽ ἐξοχὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, φαίνεται μᾶλλον ὡς συνέχεια τῶν σχολῶν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας παρὰ ὡς ἀπόρροια τῶν ρευμάτων, τῶν ἐρχομένων ἐξ Ἰταλίας» [2]. Οὕτω κρινομένη ἡ φιλολογικὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποκτᾷ τὸ πλῆρες νόημά της καὶ οὕτω δύναται νὰ μετρηθῇ ἡ εὐρύτης καὶ ἡ σημασία τῆς ἐπιδράσεώς της.

Γ′

Οἱ νεώτεροι ἐρευνηταί, ὑποτιμῶντες τὴν σημασίαν τοῦ καθαρῶς φιλολογικοῦ τούτου ἔργου, στρέφουν κατὰ προτίμησιν τὴν προσοχήν των πρὸς ἓν ἄλλο θέμα, τὸ ὁποῖον προεκάλεσε πολλὰς συζητήσεις : τὸ θέμα τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν διάδοσιν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τοὺς περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀσχοληθέντας ἐρευνητὰς κατὰ τὰς τελευταίας συνόδους τῆς Association Guillaume Budé, J. Verpeaux καὶ Fr. Masai, ὅτι δηλαδὴ ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν εἶναι σήμερον δύσκολον νὰ ἐξαντλήσωμεν τὸ ἐξόχως πολύπλοκον τοῦτο θέμα καὶ ὅτι ἐνδείκνυται νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ «μετὰ πολλῆς συνέσεως καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν χωρὶς προκαταλήψεις καὶ πάθη» [3]. Παρὰ ταῦτα, νομίζομεν ὅτι εἶναι

---

1. A. A. Vasiliev, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 722.
2. Börje Knös, Un ambassadeur de l'Hellénisme, Janus Lascaris, et la tradition gréco-byzantine dans l'Humanisme français (Upsala, 1945), σελ. 222.
3. Fr. Masai, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 83.

ἀπὸ τοῦδε δυνατὸν νὰ ἐξετάσωμεν ὡρισμένας ἀπόψεις τοῦ προβλήματος, ἀναμένοντες τὰς ὁριστικὰς ἐρεύνας, αἱ ὁποῖαι θὰ καταστήσουν ἐφικτὴν τὴν καθολικὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ.

Παρετηρήθη ἤδη ὅτι, ὁσάκις ὁμιλοῦμεν περὶ τῆς πλατωνικῆς κινήσεως κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, παραμελοῦμεν ὑπὲρ τὸ δέον τὴν μαρτυρίαν τῶν συγχρόνων [1]. Ἡ μαρτυρία ὅμως αὕτη εἶναι ἐξόχως ἀποκαλυπτική. Στηριζόμενοι εἰς τὰς ὁμολογίας αὐτῶν τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἀνακαινίσεως τῆς σπουδῆς τοῦ Πλάτωνος, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ πλατωνικὴ κίνησις τῆς Ἰταλίας εὑρίσκεται εἰς ἄμεσον ἢ ἔμμεσον σχέσιν πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία εἰσήχθη εἰς τὴν χώραν ταύτην ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκάδων τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Οἱ πρῶτοι μεταφρασταὶ ἔργων τοῦ Πλάτωνος ἦσαν ὁ Palla Strozzi καὶ ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς. Μαθητὴς τοῦ τελευταίου ὑπῆρξεν ὁ Λεονάρδος Bruni (1369 – 1444), ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸν *Φαίδωνα*, τὸν *Γοργίαν*, τὸν *Κρίτωνα*, τὴν *Ἀπολογίαν* καὶ τὸν *Φαῖδρον*. Εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἰταλίας εὑρίσκοντο ὡσαύτως ὁ Pomponio Leto, ὁ Ugo Benzi, ὁ Λαυρέντιος Valla, ὁ πολὺς Marsilio Ficino, κ ἄ. Τρεῖς ἄνθρωποι συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν διάδοσιν τῶν πλατωνικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Ἰταλίαν : ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ Γεώργιος Πλήθων Γεμιστὸς καὶ ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων. Ὁ Marsilio Ficino εἰς τὸν Πρόλογον τῆς μεταφράσεως τοῦ Πλωτίνου (1492) λέγει χαρακτηριστικῶς ὅτι ὁ Κοσμᾶς τῶν Μεδίκων συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς ἱδρύσεως Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας, ἀφοῦ ἤκουσε τὸν Πλήθωνα νὰ ὁμιλῇ περὶ τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου [2].

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος ὑπῆρξεν ἀποφασιστική. Ἡ κυρία ὅμως πλευρὰ τοῦ προβλήματος εἶναι ἄλλη : ἡ ἐπίδρασις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν ὅλην πλατωνικὴν κίνησιν τῆς Ἰταλίας, ὁμολογουμένη ὑπὸ τῶν συγχρόνων καὶ διαπιστουμένη ἐξ αὐτῶν τῶν πηγῶν, ὑπῆρξεν ἐξωτερικὴ καὶ ὑλική, περιοριζομένη εἰς τὴν ἀναζήτησιν καὶ τὴν προμήθειαν τῶν κειμένων ; Καὶ εἰς τὸ πεδίον τοῦτο οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν ἁπλοῖ μεσάζοντες ;

Θὰ ἀναγνωρίσωμεν καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τὴν συμβολὴν τῶν ταπεινῶν : τῶν ἀντιγραφέων, τῶν διδασκάλων, τῶν γραμματικῶν. Διὰ τοῦ μόχθου των ἔθεσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τῆς Δύσεως τὸ πρῶτον ὑλικὸν καὶ παρεσκεύασαν αὐτήν, ὥστε νὰ δύναται νὰ χρησιμοποιῇ αὐτό. Ρόλος ταπεινός, ἀλλὰ πολύτιμος, πολλάκις δὲ ἀνιδιοτελής. Τὴν

1. Αὐτόθι, σελ. 82 - 83.

2. Börje Knös, Gémiste Pléthon et son souvenir, Lettres d'Humanité, 1950, σελ. 153.

ἀνιδιοτέλειαν ταύτην ἄριστα ἐξέφρασεν ὁ Ἀργεῖος βιβλιογράφος Μιχαὴλ Σουλιάρδος, λέγων ὅτι ἀντιγράφει τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἰαμβλίχου, τοῦ Ἀμμωνίου, τοῦ Ψελλοῦ, «οὐ χάριν δώρων, ἀλλ' ὑπὲρ πατρίδος» [1].

Τὸ ἔργον ὅμως τῶν Ἑλλήνων λογίων δὲν περιωρίσθη εἰς τοῦτο μόνον. Μεταβαίνοντες εἰς τὴν Δύσιν, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν μακροτάτην φιλοσοφικὴν παράδοσιν, τὸ δὲ κύριον γνώρισμα τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως τοῦ Βυζαντίου ἦτο ὅτι ἐστηρίζετο «εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ὅλων τῶν σχολῶν καὶ ὅλων τῶν ρευμάτων καὶ ὄχι μόνον τῆς ἀριστοτελικῆς» [2]. Οἱ ὁρίζοντες τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως δὲν ἦσαν κατ' ἀκολουθίαν περιωρισμένοι, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τῶν ἡμερῶν τῆς Ἁλώσεως ὁ Πλάτων καὶ ἡ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία ἐγονιμοποίουν τὴν βυζαντινὴν διανόησιν. Ἀκριβῶς καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ μελέτη τοῦ Πλάτωνος εὑρίσκετο εἰς τὰ πρῶτα βήματα ἐν Ἰταλίᾳ, τὸ Βυζάντιον ἐδονεῖτο ἀπὸ τὴν ἔριν μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τῆς πλατωνικῆς καὶ τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας [3]. Ὁ Θεόδωρος Uspensky ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἡσυχαστικὴ κίνησις τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ὑποκρύπτει τὴν πάλην τῆς ἀριστοτελιζούσης Ἐκκλησίας κατὰ τῶν πλατωνιζόντων [4].

Δύο βυζαντινὰ ἔργα ἤσκησαν μεγίστην ροπὴν ἐπὶ τῶν τυχῶν τῆς πλατωνικῆς κινήσεως κατὰ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην. Τὸ πρῶτον ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος τοῦ Γεμιστοῦ τῷ 1439 καὶ φέρει τὸν τίτλον *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται* [5]. Τὸ δεύτερον εἶναι ἔργον τοῦ Ἕλληνος καρδιναλίου Βησσαρίωνος καὶ ἐπιγράφεται *Ἔλεγχοι τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν*, εἶναι δὲ γνωστὸν ὑπὸ τὸν λατινικὸν τίτλον In calumniatorem Platonis, ὡς προκληθὲν ἐκ τῶν κακοζήλων κατὰ τοῦ Πλάτωνος συγγραφῶν τοῦ Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου [6].

Τὸ ἔργον τοῦ Πλήθωνος, σημαντικὸν ὄχι τόσον «διὰ τὴν ἐσωτερικήν του ἀξίαν, ἀλλὰ διὰ τὰς προθέσεις, αἵτινες ἐνέπνευσαν αὐτό, καὶ διὰ τὴν ζωηρὰν καὶ τραχεῖαν πολεμικήν, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν» [7], ἐκυκλοφορήθη

1. M. Vogel καὶ V. Gardthausen, Die Griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, σελ. 318 κἑ.

2. A. Valdenberg, Sur le caractère général de la Philosophie byzantine, Revue d'Histoire de la Philosophie, τόμ. 3 (1929), σελ. 287.

3. Β. Τατάκη, La Philosophie byzantine, σελ. 281 κἑ. Πρβλ. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Le Despotat grec de Morée, τόμ. Β' (Ἀθῆναι, 1953), σελ. 361 κἑ.

4. Πρβλ. A. A. Vasiliev, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 666.

5. Migne, Patr. Græca, τόμ. 160, στ. 889 - 932.

6. L. Mohler, Kardinal Bessarion, τόμ. Β' : Bessarionis In calumniatorem Platonis, Paderborn, 1927.

7. E. Stéphanou, Études récentes sur Pléthon, Échos d'Orient, τόμ. 31 (1932), σελ. 207.

εἰς τοὺς ἰταλικοὺς κύκλους, ἰδίως εἰς τοὺς κύκλους τῆς Φλωρεντίας. Ἐτυπώθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Βενετίαν τῷ 1540, ἓν δὲ ἔτος βραδύτερον εἰς τοὺς Παρισίους καὶ οὕτω διεδόθη εὐρύτατα.

Πολὺ εὐρυτέρα ὑπῆρξεν ἡ διάδοσις τῆς πραγματείας τοῦ Βησσαρίωνος. Τὸ περιβάλλον τῶν Ἰταλῶν μελετητῶν τοῦ Πλάτωνος ὑπεδέχθη αὐτὴν μετ᾿ ἐνθουσιασμοῦ. «Ὁ Βησσαρίων, λέγει ὁ Marsilio Ficino, ἔφερε καὶ πάλιν τὸ φῶς εἰς τὴν Ἀκαδημίαν. Ἐθεράπευσε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοὺς ἐξησθενημένους ἢ τυφλούς. Ὁ χρυσὸς οὗτος δὲν εἶναι τοῦ λοιποῦ μόνον καθαρὸς καὶ λαμπρός· ἔγινεν εὔχρηστος καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ ἀντέχουν εἰς τὴν λάμψιν του. Ὁ Πλάτων εἶχε προείπει εἰς τὸν τύραννον Διονύσιον ὅτι, μετὰ παρέλευσιν πολλῶν αἰώνων, τὰ μυστήρια τῆς θεολογίας θὰ διεφωτίζοντο διὰ τῆς ἐπισταμένης συζητήσεως, ὡς ὁ χρυσὸς καθαίρεται διὰ τοῦ πυρός. Οἱ αἰῶνες οὗτοι ἔχουν φθάσει, Βησσαρίων. Ἡ ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος δύναται νὰ εὐφραίνεται καὶ ἡμεῖς πάντες, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν οἰκογένειάν του, πρέπει νὰ εἴμεθα πολὺ εὐτυχεῖς» [1]. Ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1470, τὸ πρόβλημα τῶν δύο ἀρχαίων φιλοσοφημάτων φέρεται ἐνώπιον τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου καὶ οὕτω τὸ ἔργον τοῦ Βησσαρίωνος γίνεται γνωστὸν εἰς τὴν Γαλλίαν [2].

Νομίζομεν ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ἀναμφισβήτητα, αἱ ὁμολογίαι σαφεῖς καὶ αἱ χρονολογίαι πειστικαί. Εἶναι, βεβαίως, ἀκόμη πρόωρον νὰ σταθμήσωμεν ἐπακριβῶς τὴν ἔκτασιν τῶν ἐπιδράσεων καὶ τὸ εἶδος αὐτῶν. Θὰ ἠδυνάμεθα πάντως νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι αἱ ἐπιδράσεις αὗται, πλὴν τοῦ καθαρῶς ἑρμηνευτικοῦ μέρους, ἔτεινον πρὸς τρεῖς κατευθύνσεις : πρὸς τὴν συμφιλίωσιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας μετὰ τοῦ δόγματος τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας καὶ πρὸς τὴν διοχέτευσιν τῆς σκέψεως τῆς Ἀναγεννήσεως ἐντὸς τῶν αὐστηρῶν πλαισίων τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως. Ὡς παρετήρησεν ὁ R. Charbonnel, τὸ κίνημα τῆς Ἀναγεννήσεως «παρουσιάζεται κυρίως ὡς πλουσιώτατον σύνολον ἐνοράσεων ἢ μεταφυσικῶν οἰκοδομημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα, ἄλλοτε μεμονωμένως, ἄλλοτε ὑπὸ μορφὴν περιέργου ἀμαλγάματος, ἐπανεμφανίζονται ἀναμνήσεις ἀρχαίων συστημάτων, ὅπου συγκεκριμένως ἀνευρίσκομεν τὴν παράδοσιν τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ» [3]. Ἡ μεγαλυτέρα ὑπηρεσία τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς ἔγκειται ἴσως εἰς τοῦτο : ὅτι κατώρθωσαν εἰς τὰς πολυπλόκους, ἀντιτιθεμένας καὶ ἀσαφεῖς ροπὰς τῆς ἰταλικῆς ταύτης κινήσεως νὰ προσδώσουν διαστάσεις πραγματικῶς φιλοσοφικάς.

---

1. Παρὰ H. Vast, Le Cardinal Bessarion (Παρίσιοι, 1878), σελ. 361.

2. Börje Knös, Gémiste Pléthon et son souvenir, Ἔνθ᾿ ἀνωτ., σελ. 164 κέ.

3. R. Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle (Παρίσιοι, 1917), σελ. 631.

Δ'

Τὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν συνδέεται ἀμεσώτατα πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν παραγόντων, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως μεγάλη καὶ πολύπλευρος. Θὰ ἐδεικνύομεν ὅμως παντελῆ ἔλλειψιν ἱστορικοῦ πνεύματος, ἐὰν ἰσχυριζόμεθα ὅτι μία ὁμὰς ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειψαν τὴν ἀπειλουμένην ἢ δουλωθεῖσαν χώραν των, ὑπῆρξαν οἱ φορεῖς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀναγεννήσεως. Ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἡ ἔννοια τῆς Ἀναγεννήσεως ἐδημιουργήθη ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ ὁ μέσος αἰὼν παρεστάθη ὡς ἐποχὴ σκότους καὶ βαρβαρότητος. Ἀμφότεραι αἱ ἔννοιαι ὀφείλουν τὴν προέλευσιν εἰς τὴν ἀλαζονικὴν στάσιν, τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ἔλαβον ἔναντι τῆς Ἱστορίας. Διὰ τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην ὁ Μεσαιὼν εἶναι ἐποχὴ μεγάλη, πλουσία εἰς δυνατότητας, εἰς πραγματοποιήσεις, εἰς ἀνθρώπινα συναισθήματα καὶ ἰδεώδη. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἀναγέννησιν, αὕτη δὲν ἐμφανίζεται πλέον ὡς ἀπότομος καμπή, καταλυτικὴ παντὸς δεσμοῦ μὲ τὸ παρελθόν, μὲ τὰς ἀξίας του, μὲ τοὺς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ αἰσθάνεσθαι. Ἡ νέα αὕτη ἐποχὴ ρίπτει βαθύτατα τὰς ρίζας της εἰς τὸ παχὺ ἔδαφος τοῦ Μεσαιῶνος. Αἱ μεγάλαι μεταμορφώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τῆς δωδεκάτης καὶ τῆς δεκάτης τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἐπηνέχθησαν εἰς τὸ σῶμα τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας καὶ εἰς τὴν παγκόσμιον οἰκονομίαν, ἡ πρώτη αὕτη «ἱλαρὰ ἀφύπνισις» [1], κατέληξαν εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῶν τρόπων τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ σκέπτεσθαι, εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἀτόμου, εἰς τὴν ἀγωνιώδη καὶ ἀκόρεστον ἀναζήτησιν νέων μορφῶν καὶ νέων ἰδεωδῶν [2].

Κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην, τὴν κρίσιμον διὰ τὰς τύχας τῆς Ἀνθρωπότητος, ἐμφανίζονται οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου. Κομίζουν εἰς τὴν ὀργῶσαν Δύσιν τὴν κλασσικήν των παράδοσιν καὶ τὴν πλουσίαν ἐμπειρίαν των εἰς τὸν χῶρον τῶν ἀφῃρημένων ἐννοιῶν. Ἡ προσφορά των παρασύρεται εἰς τὴν γενικωτέραν σύνθεσιν. Ἀλλ' εἰς τὴν γενικωτέραν ταύτην σύνθεσιν τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν τοῦ νεωτέρου κόσμου, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βυζαντίου, πλὴν τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος, προσφέρουν καὶ δύο ἄλλα θεμελιώδη στοιχεῖα : τὴν ἰδικήν των θεώρησιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς καὶ τὸν ἰδικόν των τρόπον τοῦ αἰσθάνεσθαι. Ἡ εὐγενὴς νοσταλγία τῆς

---

1. H. Pirenne, Medieval Cities. Their origins ant the revival of Trade, μετ. F. Halsey (Princeton, 1939), σελ. 79.

2. Βλ. τὸ θεμελιῶδες ἔργον τοῦ J. Huizinga, Le déclin du Moyen âge, Παρίσιοι, 1948.

ἀπολεσθείσης πατρίδος ἔτρεπεν αὐτοὺς πρὸς τὴν ἀναζήτησιν μιᾶς μεγάλης πατρίδος ἰδεατῆς, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια συνέπιπτον πρὸς τὰ ὅρια τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ των. Οὕτω, οἱ φυγάδες ἐγίνοντο ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Δύσεως οἱ φορεῖς πατριωτικοῦ συναισθήματος καὶ οἱ πρόδρομοι τοῦ κοσμοπολιτικοῦ ἰδεώδους [1]. Εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν σύνθεσιν, τὴν μίαν καὶ συγχρόνως ποικίλην [2], τὸ Βυζάντιον, πραγματικὴ *Πρωτο - Εὐρώπη*, προσέφερε διὰ τοῦ θανάτου του ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν πάντοτε τὰ κύρια χαρακτηριστικά του καὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἀποβοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ νεωτέρου κόσμου.

Πράγματι, τὸ Βυζάντιον διὰ τῶν παιδευτικῶν του ἀξιῶν, τῶν θεωρήσεών του καὶ τῶν τρόπων τοῦ αἰσθάνεσθαι ἐδημιούργησεν ἐκ προοιμίων τὴν εὐρωπαϊκὴν σύνθεσιν· διότι αἱ θέσεις, τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἔναντι τῆς πίστεως, ἔναντι τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, διότι αἱ πραγματοποιήσεις του εἰς τὸ πεδίον τοῦ κρατικοῦ ἰδεώδους, διότι ἡ στάσις του ἔναντι τῶν ἄλλων, προοιωνίζουν τὴν ἔλευσιν τῆς νεωτέρας Εὐρώπης. Ὁ Ἄγγλος συγγραφεὺς Ροβέρτος Byron, προσπαθῶν νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ «Βυζαντινὸν κατόρθωμα», λέγει ὅτι τὸ μεσαιωνικὸν κράτος τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς «τριπλῆς συγχωνεύσεως» τοῦ *σταθεροῦ*, τοῦ *ὑπερβατικοῦ* καὶ τοῦ *πολιτιστικοῦ*. «Εἰς τὸν κλασικὸν ἀνθρωπισμόν, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν σκέψιν, εἰς τὴν ἀνοχὴν καὶ τὴν κατανόησιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως προσετέθη ἡ πρακτικὴ ἀντίληψις τοῦ Ρωμαίου καὶ ἡ μυστικοπαθὴς ἐνατένισις τοῦ ὑλικοῦ κόσμου ὡς μέσου τῆς παρούσης ἢ τῆς ὑστάτης εὐδαιμονίας, ἡ ὁποία ἐνατένισις εἶναι κοινὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀσιατικοὺς λαούς... Εἰς τὴν καθ' ὅλου ὅμως σύνθεσίν των δύο στοιχεῖα ἐπικρατοῦν : τὸ χριστιανικὸν καὶ τὸ ἑλληνικόν. Χωρὶς τὸν συνδυασμὸν τοῦτον — τοῦ χριστιανικοῦ, δηλαδή, καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου — ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς τῆς Δύσεως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ. Καὶ τούτου ἀκριβῶς τοῦ συνδυασμοῦ ἡ ἔννοια, δοκιμασθεῖσα εἰς τὰ τρίσβαθα τοῦ ἀνθρωπίνου πόνου, ἐπέζησε κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα» [3].

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἐπισκόπησις τοῦ προβλήματος τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ καταλήξῃ εἰς λύσεις. Νομίζομεν ὅμως ὅτι ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐτέθησαν τὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα, δύναται νὰ ὁδηγήσῃ πρὸς λύσεις ὀρθάς. Καὶ τὸ πρόβλημα εἶναι τεραστίας σημασίας καὶ διὰ τὴν καθ' ὅλου ἐκπολιτιστικὴν σταδιοδρομίαν

---

1. Σκέψεις τινὰς βλ. παρὰ R. Byron, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 304 κέ.

2. «Une et diverse», κατὰ τὸν Gonzague de Reynold, Qu'est-ce que l'Europe? La formation de l'Europe, τόμ. Α' (Fribourg en Suisse, 1944), σελ. 63.

3. R. Byron, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 76.

τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ διὰ τὰς ἀπαρχὰς τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἀξιῶν του, αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, διὰ τὰς ὁποίας ἀγωνίζεται ἡ ἐλευθέρα Ἀνθρωπότης [1].

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

---

1. Τὸ μελέτημα τοῦτο ἀπετέλεσε διάλεξιν, γενομένην ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν 12 Ἀπριλίου 1954. Δημοσιεύεται ἐνταῦθα μετά τινων προσθηκῶν καὶ τροποποιήσεων. Ἰδιαίτερον ἀντικείμενον μελέτης θὰ ἦτο τὸ θέμα τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων ὡς φορέων τῶν πνευματικῶν ροπῶν τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὰς διαφόρους χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης εἶναι ἡ μελέτη τοῦ A. Oleroff, De la Renaissance italienne au Kremlin. La vie mouvementée de Michel Trivolis dit Maxime le Grec, Le Flambeau, 1952, τεῦχος πρῶτον, σελ. 37 - 45. Βλ. ἐν συναφείᾳ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, Jean - François Pic De La Mirandole le neveu, La Nouvelle Clio, 1952, σελ. 402 - 408.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ
Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, εἰς Ὑστεροελλαδικοὺς ΙΙΙ δηλαδὴ χρόνους, εἰς τοὺς τάφους μεταξὺ ἄλλων ἀπετίθεντο καὶ πήλινα εἰδώλια, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων εἶναι γυναικεῖα. Μολονότι πρῶτος ὁ *Heinrich Schliemann* ἀνεῦρε καὶ ἐδημοσίευσε Μυκηναϊκὰ εἰδώλια [1], εἰς τὸν Χρῆστον Τσούνταν ὀφείλομεν τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν αὐτῶν μελέτην. Ἤδη τὸ 1888 ὁ Τσούντας διέκρινε τὰ γνωστὰ μέχρι τῶν χρόνων του γυναικεῖα εἰδώλια εἰς τέσσαρας διαφόρους τύπους [2]. Οἱ μετ' αὐτὸν ἐρευνηταί, ἰδίᾳ ὁ *Carl W. Blegen*, ὁ *A. J. B. Wace* καὶ ὁ *Arne Furumark*, βασιζόμενοι ἐπὶ νεωτέρων σκαφικῶν εὑρημάτων, προσέθεσαν ἕνα ἀκόμη τύπον καὶ καθώρισαν τὰ χρονικά των ὅρια [3].

Εἰς τὸν πρῶτον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν *d* τοῦ *Blegen*, τὸν *C* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον Ψ τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσι τὰ λεγόμενα «πτερυγωτὰ» εἰδώλια. Εἰς τὸν δεύτερον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν τύπον *b* τοῦ *Blegen*, τὸν *B* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον Φ τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια, τὰ ὁποῖα στεροῦνται χειρῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουσι κορμὸν πεπλατυσμένον καὶ συνήθως ᾠοειδῆ. Εἰς τὸν τρίτον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν τύπον *a* τοῦ *Blegen*, τὸν τύπον $Φ_2$ τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια φέροντα τὴν μὲν δεξιὰν πρὸς τὴν κοιλίαν τὴν δὲ ἀριστερὰν πρὸς τοὺς μαστούς. Αἱ λεγόμεναι κουροτρόφοι, ἤτοι γυναῖκες βαστάζουσαι βρέφη, ἀποτελοῦσι τὸν τέταρτον τύπον. Εἰς τὸν πέμπτον

---

1. Mycenæ, σ. 71 καὶ πίν. XIX. Tiryns, πίν. XXV.
2. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 168 - 169.
3. Blegen C. W., Zygouries, σ. 203 - 205, Prosymna, σ. 355 - 360. Wace A. J. B., Chamber Tombs at Mycenæ, σ. 215 - 217. Furumark Arne, The Chronology of Mycenæan Pottery, σ. 86 - 89. Müller V., Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, σ. 55 ἑξ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Furumark χρῆσις τῶν γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, Φ, Ψ καὶ Τ, εἶναι τόσον ἐπιτυχής, τὰ δὲ γράμματα ταῦτα ἀποδίδουσι τὸ σχῆμα τῶν εἰδωλίων τόσον πιστῶς ὥστε ἡ διὰ τῶν γραμμάτων αὐτῶν διάκρισις τῶν τύπων ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει, τὴν χρησιμοποιοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια εἶναι σχετικῶς μικρὰ καὶ συνήθως ἔχουσιν ὕψος 9 μέχρι 12 ἑκατοστομέτρων.

(τὸν *C* τοῦ *Blegen*, τὸν *A* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον T τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια, ἔχοντα τὸ κάτωθεν τῆς ὀσφύος μέρος κωνικὸν καὶ κοῖλον, μικρὸν πεπιεσμένον κορμὸν καὶ χεῖρας τεθειμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς εὐθύγραμμον διάταξιν. Εἰς ὅλους τοὺς τύπους παρατηροῦνται παραλλαγαί, ἀλλὰ εἰς τὰς κυρίας αὐτῶν γραμμὰς τὰ παραδείγματα ἑκάστου τύπου συμφωνοῦσι πρὸς ἄλληλα.

Εἰς τοὺς πέντε τούτους τύπους τῶν γυναικείων εἰδωλίων δυνάμεθα νῦν νὰ προσθέσωμεν καὶ ἕκτον, τὸν τύπον τῆς καθημένης. Παράδειγμα τοῦ τύπου τούτου, εὑρεθὲν ὑπὸ τοῦ Τσούντα εἰς τὸν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἀνασκαφέντα 91ον τάφον τῶν Μυκηνῶν καὶ παραμεῖναν ἀδημοσίευτον μέχρι τοῦδε, μνημονεύομεν μόνον ἐνταῦθα, θὰ δημοσιεύσωμεν δὲ προσεχῶς [1]. Ἄλλα δείγματα τοῦ ἕκτου τούτου τύπου εἶναι γνωστὰ ἐκ Μυκηνῶν, ἐξ Ἀθηνῶν καὶ ἐκ Μπερμπατίου [2]. Ἐκτὸς τῶν γυναικείων εἰδωλίων οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἔθετον εἰς τοὺς τάφους των καὶ πήλινα εἰδώλια ζῴων, ἁρμάτων, θρόνων κλπ.

Οἱ ἐρευνηταὶ τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων συμφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδωλίων· φαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον τῆς καταθέσεώς των ἀρχίζει περὶ τὰ 1300 π.Χ. καὶ συνεχίζεται μέχρι τοῦ τέλους τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ διαφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὴν σημασίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῶν εἰδωλίων τούτων. Ὁ Τσούντας πρὸ ἐτῶν ἀνενδοιάστως ἐδέχθη τὴν θείαν ἰδιότητα τῶν Μυκηναϊκῶν γυναικείων εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα ὁ *Schliemann* ἐταύτισε πρὸς τὴν Ἥραν, καὶ παρετήρησεν ὅτι οἱ πτωχότεροι τάφοι περιεῖχον πλείονα εἰδώλια τῶν πλουσιωτέρων [3]. Τὴν παρατήρησιν ταύτην ἐπαναλαμβάνει ὁ Nilsson, ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι τὰ εἰδώλια ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους ἵνα ἐξυπηρετήσωσι τὸν ἀποθανόντα εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωήν : «Ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ διὰ τὸν τάφον του κοσμήματα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα», προσθέτει «ἀνεπλήρου ταῦτα διὰ τῶν εὐτελῶν εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα

---

1. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον φέρει ἀριθμὸν 3193 εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν εὑρετήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα, ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ παροχὴ εἰκόνων. Εἰς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Μουσείου κ. Χρ. Καροῦζον ὀφείλω εὐχαριστίας διὰ τὴν ἄδειαν, τὴν ὁποίαν μοὶ παρέσχεν ἵνα μελετήσω καὶ δημοσιεύσω τὸ εἰδώλιον τοῦτο.

2. Τὰ ἐκ Μυκηνῶν προέρχονται ἀπὸ Μυκηναϊκὴν οἰκίαν σκαφεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Ἰω. Παπαδημητρίου καὶ τοῦ ἐπιμελητοῦ Φ. Πέτσα (ὅρα σχετικὴν ἔκθεσιν εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1951). Διὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Μπερμπατίου ὀφείλω χάριτας εἰς τὸν συνάδελφον κ. A. Åkerström, ὁ ὁποῖος μοὶ ἐγνώρισε τὴν ὕπαρξίν του. Διὰ τὸ ἐξ Ἀθηνῶν ὅρα B r o n e e r O., Hesperia 8 (1939), σ. 407, εἰκ. 89, 1. Πρὸς τὸν τύπον αὐτὸν πιστεύω ὅτι εἶναι στενῶς συνδεδεμένα τὰ εἰδώλια τὰ παριστῶντα γυναῖκα καθημένην ἐπὶ θρόνου ὡς καὶ τὰ ὁμοιώματα θρόνων κενῶν, τὰ προερχόμενα ἀπὸ Μυκηναϊκοὺς τάφους. Πλήρη μελέτην τούτων θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς μετὰ φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων.

3. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 167 - 169.

ἐπιστεύετο ὅτι ἐξησφάλιζον πολυτελῆ ζωὴν εἰς τὸν κάτω κόσμον καὶ εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δὲν ἐγνώρισαν εἰς τὴν ζωὴν παρὰ σκληρὰν ἐργασίαν καὶ ἀνέχειαν» [1]. Οὕτως ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαιότητος συμμερίζεται τὴν γνώμην τοῦ *Persson*, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ εἰδώλια ἀνεγνώρισε μικρογραφίας, συζύγων, παλλακίδων καὶ δούλων, τὰς ὑπηρεσίας τῶν ὁποίων διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐξησφάλιζεν ὁ ἀποθανὼν διὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωήν του καὶ ὁ ὁποῖος τὰ παρέβαλε πρὸς τὰ *Ushebtis* τῶν Αἰγυπτίων [2].

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ *Nilsson* καὶ τοῦ *Persson* προϋποθέτει πίστιν εἰς ζωὴν μετὰ θάνατον ὁμοίαν κἄπως πρὸς τὴν ἐπίγειον. Οἱ Αἰγύπτιοι ἔθετον *Ushebtis* εἰς τοὺς τάφους των διότι ἐπίστευον ὅτι καὶ μετὰ τὸν θάνατον ἐσυνεχίζετο ἡ ζωὴ μὲ τὸν αὐτὸν σχεδὸν ρυθμὸν καὶ μὲ τὰς αὐτὰς ἀνάγκας μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς γενικῆς ἀναστάσεως. Δι᾽ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον οἱ Αἰγυπτιακοὶ τάφοι ἐπληροῦντο ὑλικῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα ἀνενεοῦντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἐσφραγίζοντο ἑρμητικῶς καὶ κατεβάλετο πᾶσα φροντὶς ἵνα παραμείνωσιν ἀπαραβίαστοι καὶ τὸ πτῶμα ἀνέπαφον. Ἀκόμη μέριμναι κατεβάλλοντο διὰ τὴν εὐχάριστον παραμονὴν εἰς τὸν τάφον, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο διὰ πολυχρώμων τοιχογραφιῶν. Ὁ Φαραὼ καὶ οἱ πλούσιοι ἀστοί, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις των, καὶ μετὰ θάνατον ἐξηκολούθουν νὰ ἔχωσι τὴν ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν δούλων, παλλακίδων καὶ ἐμπίστων, τὴν θέσιν τῶν ὁποίων ἐλάμβανον ἀγάλματα καὶ *Ushebtis*. Εἶχον ἆρά γε καὶ οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος τὰς αὐτὰς ἢ παρομοίας ἀντιλήψεις περὶ ζωῆς μετὰ θάνατον;

Τὰς ἀντιλήψεις τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα νὰ διΐδωμεν μόνον εἰς τὰ ἔθιμα ταφῆς ὡς καθορίζονται ταῦτα ἐκ τῶν ἀνασκαπτομένων τάφων διότι δὲν ἔχομεν σχετικὰς γραπτὰς πηγάς. Τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων ἐξήτασα εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα τῆς 3ης Μαρτίου 1954 [3]. Ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, διὰ τοὺς βασιλικοὺς ἰδίᾳ τάφους, ὁ λαός, καὶ αὐτὸς μᾶς ἐνδιαφέρει διότι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Τσούντα τὰ εἰδώλια εὑρίσκονται εἰς τοὺς πτωχοτέρους τάφους, ἀπέθετε τοὺς νεκρούς του εἰς οἰκογενειακοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι κατὰ καιροὺς ἠνοίγοντο διὰ τὴν ἀπόθεσιν καὶ ἄλλων νεκρῶν. Ὅτε ὁ θάλαμος τῶν τάφων ἐπληροῦτο, τὰ ὀστᾶ τῶν προγενεστέρως ταφέντων ἄλλοτε μὲν ἐσωρεύοντο εἰς μίαν γωνίαν, ἄλλοτε ἐτίθεντο εἰς λάκκους ἢ καὶ κόγχας, ἐνίοτε δὲ ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλά-

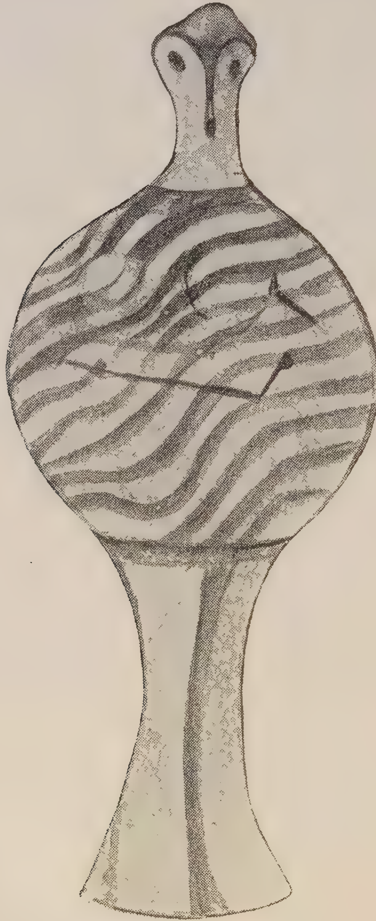
---

1. Nilson M. P., The Minoan - Mycenæan Religion and Its Survival in Greek Religion², σ. 307 - 308.

2. Persson A., The Royal Tombs at Dendra Near Midea, σ. 89 καὶ New Tombs at Dendra Near Midea, σ. 33.

3. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1953 - 1954, σ. 263 - 285.

μου. Τὰ κτερίσματά των συνετρίβοντο, ἐξεβάλλοντο τῶν τάφων καὶ τὰ πολυτιμότερα ἐκλέπτοντο ὑπ᾿ αὐτῶν τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ. Ἡ τοιαύτη διαγωγὴ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἐπίστευον ὅτι οἱ νεκροί, τῶν ὁποίων αἱ σάρκες εἶχον ἀποσυντεθῆ, δὲν εἶχον πλέον ἀνάγκην τῶν κτερισμάτων των, ὅτι ταῦτα δὲν τοὺς

Εἰδώλιον τύπου Φ.

ἐξυπηρέτουν πλέον. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως ὅτι νέα κτερίσματα δὲν ἐδίδοντο εἰς τοὺς νεκροὺς μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν. Τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους μετὰ τῶν νεκρῶν καὶ μόνον κατὰ τὴν ταφήν, ἐπιστεύετο ὅτι ἐχρησίμευον διὰ τὸ μακρὸν ταξίδιον πρὸς τὴν χώραν τῶν Σκιῶν. Ἔφθανε δ᾿ ὁ ἀποθανὼν εἰς τὴν χώραν ἐκείνην ὅταν τὸ σῶμα ἀπεσυνετίθετο καὶ ἀπέμενον τὰ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχον ἀξίαν ἢ δύναμιν. Τότε ἤρχιζε

προγματικῶς ἡ μετὰ θάνατον κατάστασις, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀποθανὼν δὲν εἶχεν ἀνάγκην κτερισμάτων. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο εἰς τὸν τάφον κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν, παρεμερίζοντο, ἐθραύοντο, ἐρρίπτοντο εἰς τὸν δρόμον καὶ ἀφηροῦντο. Ἐὰν ἐπιστεύετο τὸ ἐναντίον, ἐὰν δηλαδὴ οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ ἄνθρωποι ἐπίστευον ὅτι τὰ κτερίσματα ἐτίθεντο διὰ νὰ

Πτερυγωτὸν εἰδώλιον τύπου Ψ.

χρησιμοποιηθῶσιν εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωήν, τότε ἀσφαλῶς θὰ κατεβάλλοντο φροντίδες ἵνα διατηρηθῶσιν ἀκέραια καὶ μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς σαρκός· ἴσως καὶ ἄλλα δῶρα θὰ ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν ἀπογόνων. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει.

Ἐὰν αὐταὶ ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν κατοίκων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀντιλήψεις τελείως ἀντίθετοι πρὸς τὰς τῶν Αἰγυπτίων, τότε ἡ ταύτισις ἢ καὶ

ἡ παραβολὴ τῶν εἰδωλίων πρὸς τὰ *Ushebtis* τῆς Αἰγύπτου εἶναι ἐσφαλμένη καὶ ἡ ἑρμηνεία των ὡς γυναικῶν, παλλακίδων καὶ δούλων ἀστήρικτος. Πρὸς τούτοις τὰ ἀνθρωπόμορφα Μυκηναϊκὰ εἰδώλια εἶναι κατὰ κανόνα γυναικεῖα καὶ κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ *Persson* θὰ ἐτίθεντο εἰς τάφους ἀνδρῶν. Ἀλλ', ὡς ὁ *Picard* πρῶτος παρετήρησε [1], τί θὰ ἐτίθετο εἰς τοὺς τάφους τῶν γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον τὴν ἀνάγκην τῆς θεραπείας ἀνδρῶν ἐὰν ἡ ζωὴ ἐσυνεχίζετο μετὰ θάνατον ;

Ἐπίσης ἀπαράδεκτος νομίζω ὅτι εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ *Nilsson* κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ πτωχοὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀποθέσωσιν εἰς τοὺς τάφους των κοσμήματα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα ἔθετον εἰδώλια, τὰ ὁποῖα ἐξησφάλιζον «πολυτελῆ ὑπόστασιν» εἰς τὸν κάτω κόσμον δι' ὅσους ἐγνώρισαν μόνον στερήσεις καὶ σκληρὰν ἐργασίαν κατὰ τὴν ἐπίγειον παραμονήν των. Εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐποχήν, ὅπως καὶ εἰς τὴν σημερινήν, ἡ ἀπληστία ἐχαρακτήριζε τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἡ μέριμνα διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ἑνὸς ἀνέτου μέλλοντος φαίνεται ὅτι εἶναι ἔμφυτος. Ἐὰν ἐπιστεύετο ὅτι τὰ εἰδώλια, τὰ τόσον εὐτελῆ, εἶχον τὴν δύναμιν νὰ ἐξασφαλίσωσιν ἄνετον μετὰ θάνατον ζωὴν θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρίσκωνται εἰς ὅλους τοὺς τάφους. Ἀκόμη καὶ οἱ πλούσιοι καὶ οἱ ἄρχοντες δὲν θὰ περιεφρόνουν μίαν τοιαύτην εὔκολον, πρόσθετον ἀσφάλειαν. Ἡ ἀνακάλυψις εἰδωλίων, ἔστω καὶ ὀλίγων, εἰς πλουσιωτέρους τάφους ἀποδεικνύει ὅτι καὶ οἱ πλούσιοι συνεμερίζοντο τὰς ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐπέβαλον τὴν κατάθεσιν ὁμοιωμάτων γυναικῶν εἰς τοὺς τάφους. Ἄλλως θὰ ἦτο περίεργον ἐὰν οἱ πτωχοὶ μόνον εἶχον τὴν ἀνάγκην γυναικῶν, παλλακίδων καὶ δούλων διὰ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν, ἐν ᾧ οἱ πλούσιοι δὲν εἶχον τὴν ἀνάγκην ταύτην ἀλλὰ μόνον ἀνάγκην κοσμημάτων κλπ., τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντικαταστήσωσι τὰς ὑπηρεσίας τῶν γυναικῶν. Νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ δοθῇ ἄλλη, καλλιτέρα ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου τούτου.

Ἡ παρατήρησις τοῦ Τσούντα ὅτι οἱ πτωχότεροι τάφοι «περιεῖχον πάντοτε πλείονα (εἰδώλια) τῶν πλουσιωτέρων» [2] ἐπιδέχεται καὶ ἄλλης ἐξηγήσεως. Ὁ Μαρινᾶτος ἀπέδωσε τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰς τὴν διαφορὰν «μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ κατωτέρου λαοῦ καὶ τῶν ἡγεμονικῶν οἴκων, ὧν ἕκαστος εἶχε τοὺς οἰκιακοὺς ἰδίους θεούς» [3]. Ἀλλὰ καὶ ἑτέρα ἐξήγησις εἶναι δυνατή, κατὰ τὴν ἰδικήν μας δὲ γνώμην, προτιμητέα. Ὁ *Blegen*, βασιζόμενος ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τὰς ὁποίας ἔκαμε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν Μυκηναϊκῶν τάφων τοῦ Ἡραίου, ἔγραψεν ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ εὑρεθέντα εἰδώ-

---

1. P i c a r d C h., Oushabti Égéens, Rev. des Et. Anc., 32 (1930), σ. 97 ἑξ. M y l o n a s G. E., A Mycenæan Figurine at the University of Illinois, A.J.A., 41 (1937), σ. 242 ἑξ.
2. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 167.
3. Ἀρχ. Ἐφ., 1927 - 1928, σ. 20, ὑποσ. 5.

λια ἀπετέλουν κτερίσματα παιδικῶν τάφων [1]. Δυστυχῶς ἄλλοι ἐρευνηταὶ δὲν παρέχουσι σαφεῖς σχετικὰς πληροφορίας. Ὁ Τσούντας παρέλειψε τὴν περιγραφὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντων πτωχοτέρων τάφων τῶν Μυκηνῶν, ἐπειδὴ δέ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν του, τὰ εἰδώλια εὑρέθησαν εἰς τοὺς πτωχοτέρους τάφους δὲν ἐξηγεῖ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀνεκαλύφθησαν. Διὰ τὰ εἰδώλια τοῦ Ναυπλίου μανθάνομεν ὅτι τοὐλάχιστον μερικὰ εὑρέθησαν εἰς παιδικοὺς τάφους [2], οὐδεμία ὅμως παρέχεται ἐξηκριβωμένη πληροφορία διὰ τὴν πλειονότητα. 31 εἰδώλια ἀνεκαλύφθησαν εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν τοὺς ἀνασκαφέντας ὑπὸ τοῦ *Wace* καὶ μόνον 12 εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τῶν Δεντρῶν, τοὺς ἀνασκαφέντας ὑπὸ τῆς Σουηδικῆς ἀποστολῆς [3]. Διὰ τὰ εἰδώλια τῶν Μυκηνῶν ὁ Wace γράφει: «*Unfortunately the terra-cotta figurines found by us were mostly in tombs where removal and disturbances of earlier burials had made it impossible to tell with which skeleton the terra-cotta figurines had originally being laid*» [4]. Ἀλλὰ καὶ τῶν Δεντρῶν τὰ εἰδώλια φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ διαταραχθείσας ταφάς, μολονότι ὁ *Persson* δὲν ἀναφέρει τοῦτο ὁριστικῶς [5]. Συμπεράσματα πρέπει νὰ βασισθῶσιν ἐπὶ κτερισμάτων προερχομένων ἐξ ἀδιαταράκτων ταφῶν. Ὅταν ἀνακαλύπτωνται εἰδώλια εἰς σωροὺς παραμερισμένων ὀστῶν καὶ κτερισμάτων ἀσφαλῶς οὐδεμίαν θετικὴν μαρτυρίαν παρέχουσι σχετικῶς πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν ἀπόθεσιν [6], διότι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν εἰς ποῖον ἀρχικῶς ἀνῆκον.

Ἡ σκαφὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσῖνος παρέσχε σαφῆ δεδομένα ὡς πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα. Εἰδώλια ἀνεκαλύφθησαν εἰς πολλοὺς

---

1. Prosymna, σ. 256.

2. Κ α ν δ ά ν η ς Ἰ ω, Περὶ τῶν ἐν Ναυπλίᾳ παναρχαίων τάφων, Ἀθήναιον, Η (1880), σ. 517 ἑξ. ἰδίᾳ σ. 520.

3. P e r s s o n A., The Royal Tombs at Dendra, σ. 81-89.

4. W a c e A. J. B., Chamber Tombs at Mycenæ, σ. 141. Νομίζω ὅτι αἱ μικραὶ διαστάσεις τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 504 τάφου (ὁ θάλαμός του ἔχει διάμετρον μόλις ἑνὸς μέτρου), εἰς τὸν ὁποῖον εὑρέθησαν ἑπτὰ εἰδώλια, ἐπιβάλλουσι τὸν χαρακτηρισμόν του ὡς παιδικοῦ.

5. Ἑπτὰ εἰδώλια εὑρέθησαν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 3 τάφον, διὰ τὰ ὀστᾶ τοῦ ὁποίου ἀναφέρει ὁ Persson τὰ ἀκόλουθα: «the bones found in the tomb were all in disorder» — The Royal Tombs at Dendra, σ. 88. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὰ κτερίσματα θὰ εἶχον διαταραχθῆ. Διὰ τὰ ὑπόλοιπα πέντε εἰδώλια ἀναφέρει μόνον ὅτι εὑρέθησαν εἰς τὸν θάλαμον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 θαλαμοειδοῦς τάφου χωρὶς νὰ δίδῃ πληροφορίας τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας εὑρέθησαν (ἔ.ἀ. σ. 81).

6. Εἶναι δυσκολώτατον, εἰμὴ ἀδύνατον, νὰ διακριθῶσι παιδικὰ ὀστᾶ εἰς τοὺς σωροὺς τῶν παραμερισμένων σκελετῶν καὶ κτερισμάτων. Ἡ φθορὰ τῶν ὀστῶν τῶν σωρῶν εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ κατὰ κανόνα τὰ παιδικὰ ὀστᾶ τῶν σωρῶν διαλύονται τελείως.

προϊστορικοὺς Ἐλευσινιακοὺς τάφους. Ἄλλα τούτων εὑρέθησαν μεταξὺ παραμερισθέντων ἢ καὶ συσσωρευθέντων ὀστῶν καὶ κτερισμάτων καὶ ἄλλα εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν πλησίον ἀδιαταράκτων σκελετῶν. Τὰ πρῶτα δὲν βοηθοῦσι τὴν ἔρευναν ἡμῶν καὶ διὰ τοῦτο τὰ μνημονεύομεν ἁπλῶς. Τὰ δεύτερα εἶναι χρησιμώτατα. Λείψανα παιδικὰ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς τάφους Θπ 4, Θπ 15, Λπ 4 καὶ Μπ 9 [1]. Περὶ τοὺς παιδικοὺς σκελετοὺς τῶν τάφων τούτων καὶ μετὰ τῶν ἄλλων κτερισμάτων εὑρέθησαν καὶ εἰδώλια τοῦ τύπου Φ καὶ Ψ. Εἰδώλια μόνον εἰς παιδικοὺς τάφους ἀνεκάλυψεν ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Ἰωάννης Παπαδημητρίου εἰς τὰ νεκροταφεῖα τῆς Βάρκιζας καὶ τῆς Βούλας. Τὰ παραδείγματα ταῦτα ἐνισχύουσι τὰς παρατηρήσεις τοῦ *Blegen* καὶ ὑποδεικνύουσιν ὅτι εἰδώλια ἐτίθεντο εἰς παιδικοὺς τάφους. Αἱ Ἐλευσινιακαὶ ταφαὶ ἀποδεικνύουσι πρὸς τούτοις ὅτι εἰς τοὺς θαλάμους τῶν τάφων μετὰ τῶν ἐνηλίκων ἐθάπτοντο καὶ παιδία. Κατὰ τὸ Μυκηναϊκὸν δὲ ἔθιμον τὰ ὀστᾶ τῶν παιδίων, μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς σαρκός, θὰ παρεμερίζοντο μετὰ τῶν κτερισμάτων πρὸς τὰ τὰ πλευρὰ ἢ τὰς γωνίας τοῦ τάφου ὅπου ὑπῆρχον καὶ ὀστᾶ ἐνηλίκων. Ἡ ἀνεύρεσις λοιπὸν εἰδωλίων εἰς σωροὺς ἢ μεταξὺ παραμερισμένων ὀστῶν ὑποδεικνύει μόνον ὅτι εἰς τοὺς τάφους εἰς τοὺς ὁποίους εὑρίσκονται εἶχον ταφῆ καὶ παιδία.

Δυνάμεθα νὰ προβῶμεν ἔτι περαιτέρω καὶ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατὰ κανόνα τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἔθετον εἰς παιδικοὺς τάφους ἦσαν ὀλιγώτερα τῶν τιθεμένων εἰς τοὺς τάφους τῶν ἐνηλίκων καὶ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐν συγκρίσει οἱ παιδικοὶ τάφοι φαίνονται καὶ εἶναι πτωχότεροι. Εἰδώλια χαρακτηρίζουσι παιδικοὺς τάφους· κατὰ συνέπειαν οἱ τάφοι οἱ περιέχοντες εἰδώλια εἶναι πτωχότεροι διότι εἶναι παιδικοί. Κατ᾿ αὐτὸν τὸν τρόπον δύναται νὰ δοθῇ σαφὴς ἐξήγησις εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Τσούντα παρατηρηθὲν φαινόμενον. Οἱ πτωχότεροι τάφοι περιεῖχον πλείονα εἰδώλια τῶν πλουσιωτέρων διότι εἰς τοὺς πρώτους εἶχον ταφῆ περισσότερα παιδία.

Ὁ *Blegen* ἐδέχθη ὅτι μερικὰ τοὐλάχιστον τῶν εἰδωλίων ἦσαν ἀθύρματα. Πράγματι δὲ μεταξὺ τῶν κτερισμάτων ἔχομεν καὶ ἅρματα, ζῷα κλπ., εἰδώλια τὰ ὁποῖα ἴσως ἦσαν ἀθύρματα. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅλα τὰ εἰδώλια ὡς ἀθύρματα καὶ πρὸ παντὸς τὰ γυναικεῖα. Διότι ἀκριβῶς οἱ ἴδιοι τύποι γυναικείων εἰδωλίων ἀνεκαλύφθησαν εἰς οἰκίας καὶ εἰς χώρους, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἱεροί. Εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν ἱερὸν τῆς Μαρμαριᾶς τῶν Δελφῶν, παραδείγματος χάριν, ὁ *Demangel* ἀνε-

---

1. Τὴν παιδικὴν ταφὴν τοῦ τάφου Θπ4 ἐδημοσίευσα εἰς τὸν τόμον τῆς Ἐφημερίδος τὸν ἀφιερωθέντα εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου, σ. 35 - 44.

κάλυψε περὶ τὰ 135 εἰδώλια, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἦσαν γυναικεῖα. Ἐκ τούτων περὶ τὰ τριάκοντα εὑρέθησαν ἐπὶ ὡμαλισμένου λίθου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ κέντρον ἱεροῦ [1]. Εἰδώλια τοῦ «πτερυγωτοῦ τύπου» ἔχομεν καὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀσίνης [2] καὶ τοῦ Μπερμπατίου [3], φαίνεται δ' ὅτι ὁ «πτερυγωτὸς» οὗτος τύπος ἔχει μακρὰν ἱστορίαν, προφανῶς δ' ἐξειλίχθη ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Μινωϊκῆς θεᾶς μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Τὴν καταγωγὴν ταύτην τοῦ τύπου ὑπέδειξε πρὸ χρόνων ὁ Μαρινᾶτος [4], ὁ *Harland* δὲ καὶ ὁ *Demangel* ἀνεγνώρισαν ὄφιν εἰς τὴν πλαστικὴν ταινίαν, ἡ ὁποία συνήθως ἐκφύεται ἐκ τοῦ χείλους τῆς στεφάνης καὶ καταλήγει εἰς τὸν τράχηλον ἢ τὴν ὀσφὺν τῶν πτερυγωτῶν εἰδωλίων [5], ἐταύτισαν δὲ τὰ εἰδώλια ἐκεῖνα πρὸς τὴν θεὰν τῶν ὄφεων. Ὁ *Doro Levi* ἀνενδοιάστως ἐδέχθη ὡς θεὰν τὸ ἐφ' ἵππου καθήμενον πτερυγωτὸν εἰδώλιον ἐκ Χαρβατίου τῆς Ἀττικῆς τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου [6]. Παράστασιν τῆς Μινωϊκῆς Θεᾶς μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας, εἰς τὴν γνωστὴν στάσιν εὐλογίας, καὶ καθημένης κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον ἐπὶ μυθικοῦ ζῴου ἔχομεν νῦν ἐπὶ σφραγιδολίθου εὑρεθέντος τὸν Αὔγουστον 1954 εἰς Μυκήνας καὶ εἰς χώματα προερχόμενα πιθανῶς ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας [7]. Ἡ παράστασις τῆς θεᾶς ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς παράδειγμα τύπου, ἐκ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξελιχθῇ τὸ πτερυγωτὸν εἰδώλιον τῆς συλλογῆς Σταθάτου [8]. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι πολλὰ τῶν

---

1. Demangel R., Fouilles de Delphes, II : 3. Le sanctuaire d'Athena Pronaia, σ. 5 - 36. Βεβαίως πολλὰ τῶν εἰδωλίων τῶν εὑρεθέντων εἰς ἱερὰ εἶναι ἀναθηματικά, πρβλ. Nilsson, ἔ.ἀ., σ. 306 ἑξ. καὶ Della Seta, Religion and Art, σ. 151.

2. Frödin O. - Persson A. W., Asine, σ. 308 - 310 καὶ εἰκ. 212.

3. Nilsson, The Minoan - Mycenæan Religion², σ. 115 - 116 καὶ εἰκ. 33. Persson - Åkerström, Zwei mykenische Hausaltare in Berbati, Bull. soc. des lettres Lund, 1937 - 1938, III.

4. Ἐφ. Ἀρχ., 1927 - 1928, σ. 20.

5. Harland J. P., The Peloponnesos in the Bronze Age, Harvard Studies in Class. Philology, 34 (1923), σ. 32. Demangel, ἔ.ἀ., σ. 16.

6. Levi D., La Dea Micenea a cavallo, Studies Presented to David M. Robinson, I, σ. 108 ἑξ.

7. Καὶ ὁ τύπος τοῦ εἰδωλίου τούτου συνδέεται πρὸς τὸν τύπον τῆς καθημένης, τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω. Τὸν σφραγιδόλιθον θὰ δημοσιεύσῃ προσεχῶς ὁ κ. Παπαδημητρίου.

8. Τελευταίως ἡ Lillian B. Lawler, The Dance in Ancient Crete, Studies Presented to David M. Robinson, I, σ. 32, παρέβαλε τὰ πτερυγωτὰ ταῦτα εἰδώλια πρὸς τὰς γνωστὰς παραστάσεις μαινάδων ἐπὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων καὶ συνεπέρανεν ὅτι τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια παριστῶσι γυναῖκας χορευούσας εἰς ἱερὸν χῶρον. Τὸ εἰδώλιον τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου ὡς καὶ τὰ εἰδώλια τοῦ

εἰδωλίων εἶναι ἀναθηματικά, ἀλλὰ τοὐλάχιστον μερικὰ εἶναι παραστάσεις θεῶν καὶ γυναικῶν σχέσιν ἐχουσῶν πρὸς τὸ Θεῖον[1]. Ἀλλ' ἐὰν ἡ γνώμη τοῦ *Persson* καὶ τοῦ *Nilsson* εἶναι ὀρθή, ἐὰν τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια τὰ τιθέμενα εἰς τοὺς τάφους παριστῶσι δούλας, ἢ παλλακίδας, ἢ ἁπλῶς γυναῖκας ἀποθανόντων, θὰ παραμείνῃ ἀνεξήγητος ἡ χρῆσις τῶν αὐτῶν μορφολογικῶν τύπων διὰ τὴν παράστασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν θεῶν καὶ θείων προσώπων, ἀφ' ἑτέρου δὲ δούλων καὶ παλλακίδων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι εἶναι ἀδύνατον, λόγῳ ἐλλείψεως παρατηρήσεων, νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἰδώλια ἔχουσιν εὑρεθῆ μόνον εἰς παιδικοὺς τάφους, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἀποτελοῦσι χαρακτηριστικὰ κτερίσματα παιδικῶν τάφων. Τὰ εἰς τοὺς παιδικοὺς τάφους τιθέμενα εἰδώλια βεβαίως δὲν θὰ παρίστων παλλακίδας ἢ δούλας, ἀλλ' οὐδὲ καὶ τὰς μητέρας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔζων ἀκόμη, ἐπειδὴ δὲ μορφολογικῶς εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς εἰδώλια εὑρεθέντα εἰς ἱερὰ δὲν θὰ ἦσαν ἀθύρματα ἀλλὰ θὰ παρίστων θεὰς ἢ γυναῖκας ἐχούσας σχέσιν πρὸς τὸ Θεῖον. Ὁ *Nilsson* μνημονεύει τὴν γνώμην τοῦ *Max Mayer*, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια δὲν παριστῶσι θεὰς διότι διακρίνονται εἰς πολλοὺς τύπους[2]. Οἱ τύποι τῶν Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ὅμως εἶναι ἐλάχιστοι παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς μέχρι τοῦδε γνωστοὺς τύπους τῆς Κρητικῆς Θεᾶς. Εἰς τὴν πραγματικότητα τὰ εἰδώλια ταῦτα διακρίνονται εἰς τρεῖς βασικοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι ἴσως καὶ νὰ μὴ ἦσαν σύγχρονοι. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἦσαν σύγχρονοι ἡ δημιουργία των δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν προσπάθειαν τῶν κοροπλαστῶν νὰ παραστήσωσι θεῖα πρόσωπα μείζονος ἢ ἥττονος βαθμοῦ[3]. Τὰ πτερυγωτὰ εἰδώλια τοῦ

ἕκτου τύπου καὶ αἱ κουροτρόφοι ἀποδεικνύουσι τὸ ἀπίθανον τῆς ὑποθέσεώς της ταύτης.

1. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν III καὶ ὑπ' ἀριθμὸν IV τάφον τοῦ νεκροταφείου τοῦ Μαύρου Σπηλαίου τῆς Κνωσσοῦ εὑρέθησαν δύο «κωδωνόσχημα» εἰδώλια, χαρακτηριστικοῦ δηλαδὴ Μινωϊκοῦ τύπου: Forsdyke, The Mavro Spelio Cemetery at Knossos, B.S.A., 28, σ. 243 ἑξ., ἰδίᾳ σ. 263 καὶ πίν. XXI καὶ σ. 254, 291 καὶ εἰκ. 43. (Πρβλ. Evans, The Palace of Minos, II, σ. 555 ἑξ.). Τὰ κωδωνόσχημα ταῦτα εἰδώλια καὶ ὁ Nilsson δέχεται ὅτι παριστῶσι θεάν, ὅτι εἶναι λατρευτικὰ — cult idols (ἔ.ἀ. σ. 309 - 310). Ἐπίσης ὁ Nilsson πιστεύει ὅτι ἐτέθησαν εἰς Κρητικοὺς τάφους ὑπὸ Μυκηναϊκὴν ἐπίδρασιν καὶ διότι «the common Mycenæan idols being very rare in Crete, the Cretan type was used instead» (ἔ.ἀ. σ. 300). Ἀλλὰ ὁ Κρητικὸς τύπος ἦτο ἱερός, ἀπεικόνιζε θεὰν κατὰ τὴν γνώμην πάντοτε τοῦ Nilsson. Πῶς οἱ Κρῆτες εἰς ἀντικατάστασιν τῶν Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων θὰ ἔθετον ὁμοιώματα τῆς θεᾶς των, ἐὰν τὰ πρῶτα ἀπεικόνιζον δούλας, παλλακίδας, ἢ γυναῖκας ἀποθανόντων; Νομίζω ὅτι ἡ ἀντικατάστασις αὕτη ὑποδεικνύει τὴν ἱερότητα καὶ τῶν Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων.

2. Nilsson, ἔ.ἀ. σ. 307. Mayer M., Arch. Jahrb., 7 (1892), σ. 196.

3. Πρβλ. Τσούνταν Χ., Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 169.

τύπου Ψ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παριστῶσι θεὰν εὐλογοῦσαν [1], τὰ δὲ ἄλλα, καὶ ἰδίᾳ τὰ τοῦ τύπου Φ, θείας τροφούς. Ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θεᾶς καὶ τῶν τροφῶν ἐτίθεντο τὰ παιδία κατὰ τὸ πρὸς τὸν Ἅδην ταξίδιόν των.

Ὁ θάνατος πάντοτε προὐξένει κατάπληξιν ὄχι μόνον εἰς τοὺς πρωτογόνους ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς πεπολιτισμένους πως ἀνθρώπους. Ἡ ἀπορία τοῦ τί ἀκολουθεῖ τὸν θάνατον ἀπησχόλησε τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ἀφ' ὅτου ἤρχισε νὰ σκέπτεται. Εἰς αὐτὴν ὀφείλονται τὰ διάφορα ταφικὰ ἔθιμα, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς θρησκευτικότητος. Πρὸ τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου ὁ ἄνθρωπος μένει ἀνίσχυρος ὅσον δυνατὸς καὶ ἂν ἦτο κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς. Ἡ τύχη τῶν παιδίων θὰ ἐφαίνετο ἰδιαιτέρως σκληρά. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς των ἐβασίζοντο εἰς τοὺς γονεῖς, καὶ εἰς τὴν μητέρα ἰδίᾳ εὕρισκον ἀσφάλειαν, βοήθειαν καὶ ἀντίληψιν. Ἀλλ' ἐπέρχεται ὁ θάνατος διὰ νὰ διακόψῃ ἀποτόμως τοὺς ἐπιγείους δεσμούς. Τὰ παιδία ἀνίσχυρα ἀκόμη καὶ ἀβοήθητα ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου. Οἱ ἐπιζῶντες θνητοὶ ἦτο φυσικὸν νὰ δεχθῶσιν ὅτι τὰ μικρὰ παιδία, πρὸ τῶν ὁποίων διηνοίγετο τὸ μακρὸν ταξίδιον πρὸς τὸ βασίλειον τῶν Σκιῶν, εἶχον τὴν ἀνάγκην τῆς προστασίας καὶ τῆς καθοδηγήσεως θείας τινὸς δυνάμεως πέραν τῶν δυνατοτήτων τῆς ζωῆς [2]. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἦτο ἡ κατάθεσις εἰς τοὺς παιδικοὺς τάφους ὁμοιωμάτων τῆς «εὐλογούσης θεᾶς» καὶ «τῶν θείων τροφῶν», τὰς ὁποίας ἴσως ἐφαντάσθη ἡ μητρικὴ ἀγάπη. Οὕτως ἐπιστεύετο ὅτι τὰ παιδία ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς «εὐλογούσης θεᾶς» καὶ τῶν «θείων τροφῶν», ὡς ἦτο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς μητρὸς κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς των. Ἡ εὐσεβὴς αὕτη κατάθεσις θὰ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ κατευνάσῃ τὴν μητρικὴν ἀγωνίαν διὰ τὴν τύχην προσφιλοῦς μικροῦ, τὸ ὁποῖον τόσον αἰφνιδίως ἀφίνετο εἰς τὰς ἰδικάς του δυνάμεις ἵνα ἀντιμετωπίσῃ τὸ μακρὸν πρὸς τὸν Ἅδην ταξίδιον.

Αἱ κουροτρόφοι πιθανῶς ἐτίθεντο εἰς τάφους βρεφῶν, ὡς καὶ αἱ ἀπεικονίσεις ζῴων χρησίμων διὰ τὴν παροχὴν γάλακτος. Εἰς τοὺς προαναφερθέντας τέσσαρας παιδικοὺς τάφους τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσῖνος δὲν εὑρέθησαν κουροτρόφοι· ἀλλ' ἐκ τῶν σκελετῶν ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ εἰς

---

1. Ἡ ὕψωσις τῶν χειρῶν ἡρμηνεύθη ἢ ὡς χειρονομία εὐλογίας, Dussaud, Rev. de l'hist. de relig., 51 (1905), σ. 43 ἑξ., ἢ ὡς χειρονομία λατρείας καὶ προσκυνήματος, Collignon, Rev. des Et. Gr., 16 (1903), σ. 360. Williams, Gournia, σ. 51, ὑποσ. 7. Τὰς ὑψωμένας χεῖρας δέχεται ὡς χειρονομίαν θεότητος χαρακτηριστικὴν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ ὁ Μαρινᾶτος, Ἀρχ. Ἐφ., 1927-1928, σ. 20.

2. Διὰ τοὺς ἐνήλικας δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη αὕτη καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἐπιστεύετο ὅτι ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ἀναλάβωσι τὸ πρὸς τὸν Ἅδην ταξίδιον καὶ ἄνευ βοηθείας. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι εἰδώλια δὲν ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους τῶν ἐνηλίκων.

αὐτοὺς εὑρεθέντα λείψανα ἀνήκουσιν οὐχὶ εἰς βρέφη ἀλλ᾽ εἰς παιδία τεσσάρων μέχρις ὀκτὼ ἐτῶν. Μεταξὺ ὅμως τῶν κτερισμάτων των καταλέγονται καὶ ἀγγεῖα γνωστὰ ὡς θήλαστρα, ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα γενικῶς πιστεύεται ὅτι εἶχον σχέσιν πρὸς παιδία. Τὰ γυναικεῖα Μυκηναϊκὰ εἰδώλια ἐπιστεύετο ὅτι ἐπροστάτευον καὶ ἐβοήθουν τὰ νεκρὰ παιδία μέχρις ὅτου φθάσωσιν εἰς τὸ βασίλειον τῶν Σκιῶν. Ὅταν τοῦτο ἐγένετο, ἐπιστεύετο ὅτι τὰ εἰδώλια εἶχον ἐκπληρώσει τὸν προορισμόν των καὶ μετὰ τῶν ὀστῶν καὶ τῶν λοιπῶν κτερισμάτων παρεμερίζοντο εἰς τὰς γωνίας καὶ τὰ πλευρὰ τῶν τάφων ἵνα ἐξοικονομηθῇ χῶρος δι᾽ ἄλλας ταφάς.

Τὴν ἐκδοχὴν τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Φ ἰδίᾳ ὡς «θείων τροφῶν» ἐνισχύει καὶ τὸ ὑπ᾽ ἀριθμὸν 3230 εἰδώλιον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τὸ ἀνακαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Τσούντα εἰς τὸν 79ον τάφον τῶν Μυκηνῶν [1]. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο εἶναι σύμπλεγμα δύο συμφυῶν γυναικείων μορφῶν τοῦ τύπου Φ, φερουσῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ των ὤμου παιδίον. Εἰς τὸ πήλινον αὐτὸ σύμπλεγμα ἀσφαλῶς ἔχομεν δύο τροφούς, εἰς τὴν φροντίδα τῶν ὁποίων ἔχει ἀφεθῆ τὸ ὑπ᾽ αὐτῶν βασταζόμενον παιδίον. Ἀνάλογον σύμπλεγμα, δύο συμφυῶν γυναικῶν, φερουσῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ των ὤμου παιδίον, ἀνεκάλυψεν ἐσχάτως εἰς παιδικὸν τάφον τοῦ νεκροταφείου Βούλας ὁ ἔφορος Ἀττικῆς Παπαδημητρίου [2]. Πιστεύω δ᾽ ὅτι καὶ τὸ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ σύμπλεγμα δύο γυναικῶν καὶ παιδίου, τὸ ἀνακαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ *Wace* εἰς τὰς Μυκήνας, πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ὅτι δηλαδὴ εἶναι «θεῖαι τροφοί», εἰς τὴν φροντίδα τῶν ὁποίων ἀφέθη τὸ παιδίον [3]. Νομίζω ἐπίσης ὅτι ἐκ τῆς πίστεως τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος περὶ ὑπάρξεως «θείων τροφῶν» καὶ «θεᾶς προστατρίας» τῶν παιδίων ἐπήγασαν αἱ παραδόσεις τῶν ἱστορικῶν χρόνων, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ φροντὶς τῆς ἀναθρέψεως θεῶν τινων καὶ ἡρώων ἀνετίθετο εἰς θείας τροφοὺς καὶ νύμφας.

Ἡ ἀνασκόπησις καὶ ἡ μελέτη τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν δεδομένων τῶν

---

1. Ἄδειαν μελέτης καὶ δημοσιεύσεως εὐγενῶς μοι παρέσχεν ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Χρ. Καροῦζος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο ἀκόμη παραμένει ἀδημοσίευτον μολονότι ὁ συνάδελφος κ. Μαρινᾶτος ἐδημοσίευσεν ἰχνογράφημά του εἰς τὸ Arch. Anz., 1933, σ. 303 καὶ εἰκ. 15.

2. Τὸ πήλινον τοῦτο εἰδώλιον ἀνεκαλύφθη τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1954. Εἰς τὸν κ. Παπαδημητρίου ὀφείλω χάριτας διὰ τὴν ἄδειάν του νὰ μελετήσω καὶ μνημονεύσω τὸ εὕρημά του τοῦτο.

3. Ὁ Wace, J. H. S., 59 (1939), σ. 210, Mycenæ, σ. 83 - 84, ἀνεγνώρισεν εἰς τὸ σύμπλεγμα τὴν Δήμητρα, τὴν Περσεφόνην καὶ τὸν Ἴακχον. Ἡ γνώμη του ὅμως αὕτη δὲν ἐγένετο ἀποδεκτή : ὅρα Nilsson, ἔ.ἀ., σ. XXIV καὶ σ. 314· Μυλωνᾶ, Ἡ προέλευσις τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας, Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, σ. 46 ἑξ.

σχετικῶν πρὸς τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια προάγει νομίζω εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα : Εἰς Ὑστεροελλαδικοὺς III χρόνους, ἀπὸ τοῦ 1300 π.Χ. δηλαδὴ μέχρι τοῦ 1100 π.Χ. περίπου, εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους κατετίθεντο μετὰ τῶν ἄλλων κτερισμάτων καὶ γυναικεῖα πήλινα εἰδώλια τριῶν ἢ τεσσάρων βασικῶν τύπων. Τὰ εἰδώλια ταῦτα φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζουσι παιδικοὺς τάφους καί, τοὐλάχιστον ὅσα εὑρέθησαν εἰς τοιούτους τάφους, παριστῶσι τὴν «εὐλογοῦσαν θεὰν» καὶ «θείας τροφούς», ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ ἀντίληψιν τῶν ὁποίων ἐτίθεντο τὰ παιδία κατὰ τὸ ταξίδιόν των πρὸς τὸ βασίλειον τῶν Σκιῶν. Ὁ ταὐτισμὸς ἢ ἡ παραβολὴ τῶν εἰδωλίων τούτων πρὸς τὰ *Usheblis* τῶν Αἰγυπτίων φαίνεται ἀπαράδεκτος διότι εὑρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς περὶ θανάτου ἀντιλήψεις τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος καὶ διότι ἀφίνει ἀνεξήγητον τὴν χρῆσιν τοῦ αὐτοῦ τύπου διὰ τὴν ἀπεικόνισιν θεῶν καὶ θνητῶν χρησίμων διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἀνδρῶν μόνον. Ἡ κατάθεσις εἰδωλίων εἰς παιδικοὺς τάφους εἶναι φυσικὴ καὶ ἀποτέλεσμα ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν ἀντιλήψεων τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς διὰ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ θάνατον καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ψυχικῆς ταραχῆς γονέων διὰ τὴν τύχην προσφιλῶν τέκνων.

Τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια χαρακτηρίζουσι τὴν Ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, εἶναι ξένα πρὸς τὴν Μινωϊκὴν Κρήτην καὶ παρουσιάζουσι κοινὰ γνωρίσματα πρὸς τὰ Κυκλαδικὰ τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ [1]. Πῶς ἤρχισε τὸ ἔθιμον τῆς καταθέσεως εἰδωλίων εἰς τοὺς τάφους, ἔθιμον τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται αἰφνιδίως περὶ τὰ 1300 π.Χ., καὶ ἐὰν ταῦτα ἔχουσι σχέσιν ἢ κατάγονται ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων Κυκλαδικῶν εἶναι προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τοῦ παρόντος παραμένουσιν ἄλυτα [2]. Νεώτερα δι' ἀνασκαφῶν εὑρήματα ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι θὰ παράσχωσιν ἀπαντήσεις εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα. Τὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος δυνατὰ συμπεράσματα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω. Εἶναι ὀλίγα ἀλλὰ προάγουσι κατὰ πολὺ τὰς περὶ τῶν Μυκηναϊκῶν ἐθίμων γνώσεις ἡμῶν.

Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς σημασίας τῶν ἐνταφίων Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων καὶ

---

1. Nilsson, ἔ.ἀ., σ. 308. Ὁ Hogarth, D. G., Ægean Sepulchral Figurines, Essays in Ægean Archæology to Sir Arthur Evans, σ. 55 ἑξ. ὑποθέτει ὅτι «the feminine funerary figurines of the Ægean area were intended to be human and to serve this or that sexual appetite of the dead», ὅτι «they were agents of magic, but not in any other sense cult-objects». Πρβλ. καὶ Τσούνταν, Ἀρχ. Ἐφ., 1898, σ. 197. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Hogarth διὰ τὰ Κυκλαδικὰ εἰδώλια, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ προγενεστέραν τοῦ Evans, Cretan Pictographs, 130 - 131, φαίνεται ὅτι ὁ Persson ἐφήρμοσεν εἰς τὰ Μυκηναϊκά. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη δὲν φαίνεται ὀρθὴ εἰς ἡμᾶς, ὅρα Mylonas G. E., The Neolithic Settlement of Olynthus, σ. 59, ὑποσ. 16, A.J.A., 38 (1934), σ. 275, ὑποσ. 1.

2. Διὰ τὰς πιθανότητας περὶ Κυκλαδικῆς καταγωγῆς ὅρα Μυλωνᾶ, A.J.A., 4 (1937), σ. 240 - 241.

ἡ ἑρμηνεία αὐτῶν ἐτέθη ὡς σκοπὸς τῆς παρούσης πραγματείας, διὰ τοῦτο παρελείψαμεν τὴν ἐξέτασιν τῶν μορφολογικῶν καὶ πλαστικῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων. Πρέπει ὅμως καὶ ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν πόσον τὰ ἐκ πηλοῦ ταπεινὰ δημιουργήματα τῶν Μυκηναίων κοροπλαστῶν πλησιάζουσι τὰ ἔργα μερικῶν ἐκ τῶν συγχρόνων μεγάλων γλυπτῶν καὶ νὰ ἐξάρωμεν τὴν καλλιτεχνικὴν πνοήν, ἡ ὁποία τὰ ἐνέπνευσε καὶ ἡ ὁποία ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμπνέῃ καὶ νὰ κατευθύνῃ τὴν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΜΑΝΤΟΥ
Ἀκαδημαϊκοῦ
Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

Ἡ Χίος κατὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπήχθη εἰς τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος καὶ εἰς αὐτὸ παρέμεινε — πλὴν κατὰ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα, ὡς θὰ ἴδωμεν — μέχρι τοῦ 1346, ὅτε κατελήφθη ὑπὸ τῶν Γενοατῶν. Λεπτομερείας περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Χίου καὶ τῆς διοικήσεως αὐτῆς ἐπὶ μίαν περίπου χιλιετηρίδα δὲν γνωρίζομεν πολλὰς μέχρι τοῦδε. Δυνάμεθα ὅμως μερικὰς γενικωτέρας παρατηρήσεις μετά τινος ἀσφαλείας νὰ ὑποθέσωμεν.

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὑπέστη μὲν ἡ Χίος πολλὰς πειρατικὰς ἐπιδρομάς, ἰδίως ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἀφ᾽ ὅτου δηλ. οἱ Ἄραβες ἐπεκράτησαν εἰς τὴν Μεσόγειον καὶ διὰ τῆς πειρατείας των κατέστρεψαν πολλὰς μικροτέρας νήσους, ἀλλὰ δὲν ἠρημώθη ποτέ. Ἡ νῆσος ἦτο ὀχυρά, εἶχε δηλ. περὶ τὴν πόλιν τεῖχος καὶ τμήματα τῆς ὑπαίθρου ἐπίσης ὠχυρωμένα κατά τινα τρόπον. Ἡ ὀχύρωσις ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἔπειτα ἐκ τῶν ὀνομάτων τῶν τόπων πειθόμεθα ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἠρημώθη ἡ νῆσος, ἀλλ᾽ εἶχε πληθυσμὸν ἀξιόλογον καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον, πλὴν ἴσως τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς μεταξὺ Βολισσοῦ καὶ Καρδαμύλων. Ἐκεῖ ἦτο ἡ *Ἀριουσία χώρα*, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἐλησμονήθη, προφανῶς διότι ὠλιγόστευσαν οἱ κάτοικοι ἢ καὶ διότι ἡ περιοχὴ ἠρημώθη. Ἄλλως ὅμως τὸ πλῆθος τῶν διασωθέντων ἀρχαίων τοπωνυμίων δεικνύει τὴν ὕπαρξιν συνεχοῦς πληθυσμοῦ. Οὕτω ἡ περιφέρεια Καρδαμύλων (Πάρπαντα, ἀρχαῖον Πάρβας), Βολισσοῦ, Λαγκάδας (Δελφίνι, Πιτυός, Σεραπειό, Παντουκειὸ κλπ.), ἡ δυτικὴ Χίος (Ἐλίντα ἤτοι Ἐλαιοῦς, Λεπρὸν ὄρος πβ. Λεπροβούνι εἰς τὴν Ἤπειρον, Ληθηλιμένας = ἀληθὴς λιμήν), τὰ νότια καὶ νοτιώτατα τῆς νήσου (Ἐμποριό, Ὀλύμποι, Βέσσα, Λαλλοῦντες κλπ.), περιέσωσαν πλῆθος ἀρχαίων ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἐσῴζοντο, ἂν δὲν ὑπῆρχε συνέχεια πληθυσμοῦ. Καὶ μεσαιωνικά, καθ᾽ αὑτὸ βυζαντινὰ τοπωνύμια ἐδημιουργοῦντο (Νένητα, Βεσταρχᾶτο, Σιδεροῦντα, Σπαρτοῦντα), τὰ ὁποῖα ἐπίσης συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς συνεχείας πληθυσμοῦ τινος.

Ἐπίσης ἡ οἰκονομία τοῦ τόπου ὑποδεικνύει ὅτι δὲν ἠρημώθη ἡ νῆσος. Ἡ καλλιέργεια τοῦ μαστιχοφόρου σχίνου ἤρχισεν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων καὶ δὲν ἐσταμάτησε ποτέ. Ἡ μακραίων καλλιέργεια καὶ ἐπιλογὴ μετέβαλε τὸν θάμνον σχῖνον εἰς δένδρον. Δι᾿ αὐτὸ βλέπομεν ὅτι ἐκαλλιεργήθη καλύτερα τὸ νότιον μέρος τῆς νήσου, ὅπου μόνον φύεται ὁ μαστιχοφόρος σχῖνος. Εἰς τὴν δυτικὴν καὶ βόρειον Χίον ἔζη κτηνοτροφικὸς πληθυσμός, ὁ ὁποῖος δὲν ἐκαλλιέργησε τὴν γῆν, πλὴν εἰς ἐλάχιστα τμήματα περὶ τὴν Βολισσὸν καὶ τὸ Πιτυὸς καὶ τὰ Καρδάμυλα. Ἡ σημερινὴ δενδροκαλλιέργεια ἀπὸ Νενητουρίων μέχρις Ἀμάδων εἶναι ἔργον ὀλίγων γενεῶν, τῶν τελευταίων τριῶν ἢ τεσσάρων. Κρασὶ ἐγίνετο πάντοτε εἰς τὴν βόρειον Χίον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων (ἀριούσιος οἶνος) μέχρι τῶν νεωτέρων, ἀλλ᾿ αὐτὸ δὲν προήρχετο ἀπὸ φυτείας ἀμπέλων, ἀλλ᾿ ἀπὸ δενδροκλήματα, τὰ ὁποῖα ἡπλώνοντο εἰς δένδρα, ὅπως περίπου οἱ νεώτερες κληματαριές.

Ὅτι ἡ Χίος δὲν ἠρημώθη ποτὲ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς ὀλίγας ἱστορικὰς εἰδήσεις. Κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἀναφέρονται ἐπίσκοποι, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀλλαχοῦ, καὶ τοῦτο βεβαίως ἀποτελεῖ δεῖγμα ὅτι ἡ νῆσος εἶχε πάντοτε πληθυσμόν, περὶ τοῦ ὁποίου ἀρχίζομεν νὰ ἔχωμεν ἀριθμούς, ἀφ᾿ ὅτου κατέλαβαν αὐτὴν οἱ Γενοᾶται. Τελευταῖα ἐμάθαμεν περισσοτέρας εἰδήσεις περὶ διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τὰς σφραγῖδας, ὑπάρχει δ᾿ ἐλπὶς ὅτι εἰς τὸ μέλλον θὰ εὑρεθοῦν καὶ ἄλλαι. Παραθέτομεν τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς περὶ ὑπαλλήλων εἰδήσεις.

Ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει [1] *Βεριβόην* στρατηγὸν Χίου, προσθέτει δ᾿ ὅτι οὗτος μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Σάμου κατεδίωξαν ἐπιδρομεῖς «Ἀγαρηνοὺς» καὶ δώδεκα μὲν πλοῖα αὐτῶν ἐκυρίευσαν, τὰ δὲ λοιπὰ διεσκόρπισαν. Ἡ εἴδησις εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Εἰς τὸ Αἰγαῖον ὑπῆρχαν δυὸ βυζαντινὰ θέματα, τῆς Σάμου καὶ τῆς Χίου καὶ διῳκοῦντο ὑπὸ στρατηγῶν, διέθεταν ἑπομένως καὶ στρατὸν καὶ μικρὸν «θεματικὸν» στόλον καὶ ἠδύναντο ἐν ἀνάγκῃ νὰ ἀποκρούουν Ἄραβας ἐπιδρομεῖς ἐξ ἰδίων, χωρὶς νὰ περιμένουν βοήθειαν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ στρατηγὸς Χίου ὠνομάζετο συνηθέστερον στρατηγὸς Αἰγαίου. Τὸ Κλητορολόγιον Φιλοθέου (Bury σ. 147) σημειώνει τὴν σειρὰν τῶν στρατηγῶν, εἰς τὴν ὁποίαν τελευταῖοι ἀναφέρονται «ὁ ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῆς Σάμου καὶ ὁ ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τοῦ Αἰγαίου πελάγους». Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος εἰς τὴν περὶ Θεμάτων πραγματείαν του ὁρίζει (3, 43) ὅτι εἰς τὸν στρατηγὸν Αἰγαίου πελάγους ὑπάγονται πλὴν ἄλλων νήσων «ἤτε Μυτιλήνη καὶ Χίος καὶ αὐτὴ ἡ Λῆμνος».

---

1. Κεδρ. 2, 484: «ὁ στρατηγὸς Σάμου Γεώργιος ὁ Θεοδωροκάνος ἅμα Βεριβόῃ τῷ στρατηγοῦντι τῆς Χίου ἐτρέψαντο (τὸν στόλον τῶν Ἀγαρηνῶν) καὶ δώδεκα μὲν (πλοῖα) αὔτανδρα εἷλε, τὰ δὲ λοιπὰ διεσκέδασε».

Ἀπὸ σφραγῖδα ἐγνώσθη τὸ ὄνομα καὶ ἄλλου στρατιωτικοῦ ὑπαλλήλου, τοῦ *Λέοντος Κυπαρισσιώτου* (ὄχι βέβαια Κυπαρικιώτου, ὡς ἐξεδόθη) «σπαθαρίου, ταγματοφύλακος καὶ στρατηγοῦ Χίου» [1]. Ἡ σύγχρονος μνεία κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων στρατιωτικῶν ἀξιωμάτων γεννᾷ βεβαίως ἀπορίαν, πάντως ὅμως πρόκειται περὶ στρατιωτικῶν ὑπαλλήλων. Ἀπὸ σφραγῖδα ἐπίσης ἐγνώσθη τὸ ὄνομα *Γεωργίου* «βασιλικοῦ κουράτωρος καὶ ἄρχοντος Χίου» [2]. Ὁ κουράτωρ εἶναι ἐπίτροπος οἰκονομικὸς συνήθως, φαίνεται δ' ὅτι ἐν ἀπουσίᾳ στρατηγοῦ οὗτος ἦρχεν ἐν Χίῳ, ἦτο ὡς ἀνώτερος ὑπάλληλος ἄρχων τῆς νήσου. Ἐπίσης ἀπὸ σφραγῖδας ἐγνώσθησαν τὰ ὀνόματα οἰκονομικῶν ἐποπτῶν, «διοικητῶν», τοῦ *Νικολάου* διοικητοῦ Σάμου καὶ Χίου [3] καὶ *Μιχαὴλ* διοικητοῦ Χίου [4]. Ὁ *Νικόλαος* ἐπώπτευε τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα δύο θεμάτων, Αἰγαίου καὶ Σάμου, ὁ δὲ Μιχαὴλ μόνον τοῦ Αἰγαίου ἢ τῆς Χίου. Βεβαίως ἐλπίζομεν ὅτι καὶ ἄλλαι σφραγῖδες θὰ εὑρεθοῦν διὰ νὰ μᾶς γνωρίσουν καὶ ἄλλους ὑπαλλήλους κατὰ τὸν μεσαίωνα.

Ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων ὁ στρατιωτικὸς ἢ πολιτικὸς διοικητὴς τῆς Χίου ὀνομάζεται *δούξ* [5], ἀπὸ ἔγγραφον δὲ τοῦ 1293 [6] μανθάνομεν ὅτι τότε ἀνέλαβε «τὴν δουκικὴν ἐνέργειαν τῆς νήσου Χίου» ὁ *Μανουὴλ Κριτόπουλος*. Ἡ μνεία λοιπὸν στρατηγῶν καὶ ἄλλων ὑπαλλήλων ὑποδεικνύει τὴν συνέχειαν τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴν σημασίαν τῆς νήσου.

Ἐρχόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν ἄλλα στοιχεῖα Ἀπὸ πληροφορίαν τοῦ Τζέτζη (Χιλιάδες, Kiessling, 1826, XIII στ. 360) μανθάνομεν ὅτι καὶ οἱ Χῖοι, ὅπως οἱ Ῥόδιοι καὶ ἄλλοι θεωροῦνται «πολυκλέπται», ἔμποροι βεβαίως Κωνσταντινουπόλεως. Ὥστε ἔχομεν πληροφορίαν τινὰ ἀτελῆ περὶ Χιακοῦ ἐμπορίου. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ συμπεράνωμεν καὶ ἀπὸ τὴν εἴδησιν ὅτι ὁ Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλης τῆς Ἱσπανίας εὗρεν εἰς τὴν Χίον κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα (τὸ 1163) τετρακοσίους Ἑβραίους, οἱ ὁποῖοι βεβαίως ἠσχολοῦντο μὲ τὸ ἐμπόριον τῆς μαστίχης [7]. Καὶ ἀπὸ τὴν γεωγραφίαν τοῦ Ἄραβος Edrisi (1099-1166 μ.Χ.) ἔχομεν πληροφορίαν περὶ μαστίχης καὶ ὅτι ἡ νῆσος Χίος ἦτο πολὺ καλὰ κατοικημένη [8]. Ἀργότερα ἐπὶ Βαγιαζὴτ Β' κατὰ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ἦλθαν πολλοὶ Ἑβραῖοι εἰς τὴν Θεσσα-

---

1. G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin σ. 196.
2. Αὐτ. σ. 196.
3. Βλ. περιοδικὸν Izvestija 13, 131 καὶ Ζακυθηνὸν ἐν Ἐπετηρίδι Βυζ. Σπουδῶν τ. 17, 1941, σ. 259.
4. Χιακὰ Χρονικά, τ. 3, 120.
5. Κανταχ. 3, 81.
6. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata græca..., τ. 4, 230.
7. Thomas Wright, Early Travels in Palestine, London 1848 σ. 77.
8. Πβ. Παρνασσὸς τ. 3, 84.

λονίκην (διωκόμενοι ἀπὸ τοὺς Ἱσπανούς), ἦλθαν δὲ τότε μερικοὶ καὶ εἰς τὴν Χίον [1].

Καὶ ἀπὸ μίαν σύντομον πληροφορίαν τοῦ Ρώσσου ἡγουμένου καὶ προσκυνητοῦ Δανιήλ, ὁ ὁποῖος μεταβαίνων εἰς Ἱεροσόλυμα ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν Χίον τὸ 1106 ἢ 1107 μ.Χ. μανθάνομεν ὅτι ἡ νῆσος τότε παρῆγε μαστίχην, οἶνον καὶ ποικίλα ὄσπρια [2]. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ μαστίχη καὶ ὁ οἶνος ἀπησχόλουν ζωηρῶς τότε τὸ ἐμπόριον.

Αἱ ἐξορίαι στρατηγῶν ἰσχυρῶν ἢ καὶ αὐτοκρατόρων ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ Χίος ἦτο καλῶς ὠχυρωμένη. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Τσιμισκῆς «περιώρισε» τὸν ἀντίπαλόν του καὶ ἐπικίνδυνον στρατηγὸν *Βάρδαν Φωκᾶν*, (συγγενῆ τοῦ δολοφονηθέντος Νικηφόρου Φωκᾶ) εἰς τὴν νῆσον Χίον κατὰ τὸν ἱστορικὸν Λέοντα Διάκονον [3]. Ὁ Φωκᾶς ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου. Ἀργότερα ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Μονομάχος ἔστειλεν ἐξόριστον εἰς τὴν Χίον τὸν πρὸ αὐτοῦ βασιλεύσαντα *Μιχαὴλ Καλαφάτην* [4].

Μὲ τὴν ἐξορίαν τοῦ Καλαφάτη σχετίζονται πιθανῶς αἱ ἐνέργειαι τῶν μοναχῶν, ποὺ θὰ κατορθώσουν νὰ πείσουν τὸν Κωνσταντῖνον Μονομάχον νὰ ἱδρύσῃ τὴν περίφημον Νέαν Μονὴν τῆς Χίου. Ὁ πρώην αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Καλαφάτης ὡς ἐξόριστος ἐν Χίῳ βεβαίως ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν καὶ ἔτυχε περιποιήσεως παρὰ μεγάλων κτηματιῶν παρὰ τὸν σημερινὸν Δαφνῶνα, τῶν *Βεσταρχῶν*, τῶν *Καναβουτσῶν*, *Στρατηγῶν* καὶ ἄλλων. Ἴσως παρεκλήθη νὰ βοηθήσῃ ἢ νὰ ὑποδείξῃ πῶς θὰ ἐπείθετο ὁ αὐτοκράτωρ νὰ συντελέσῃ εἰς ἀνίδρυσιν λαμπρᾶς μονῆς.

Ἐπικίνδυνοι ἀντίπαλοι στρατηγοί, ὅπως ὁ Βάρδας Φωκᾶς, ἔπρεπε νὰ φυλάσσωνται καλῶς καὶ ἑπομένως ἡ ἐξορία καὶ ὁ περιορισμός των εἰς τὴν Χίον ἔγινε, διότι ἐκεῖ ἡ ὀχύρωσις τῆς νήσου ἐπέτρεψε τὴν φύλαξίν των. Λεπτομερῶς δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθῆ ἡ ὀχύρωσις τῆς Χίου κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἀλλὰ χονδρικῶς δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς. Ἡ ἀρχαία Χίος διετήρησε τὸ ὄνομα *Παλαιόκαστρο* καὶ τοῦτο διότι πράγματι ἦτο ὠχυρωμένη καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα, παραλλήλως πρὸς τὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖον ἐπροστάτευσε τὸν λιμένα καὶ τὴν μεταγενεστέραν πόλιν. Ἐκτὸς τούτου ὅμως μικρότερα ὀχυρὰ καὶ πύργοι ἐπροφύλασσαν ὡρισμένας περιφερείας ἀπὸ αἰφνι-

---

1. Abraam Galanté, Histoire des Juifs de Phodes, Chio, Cos etc. Istanbul 1935 σ. 146.

2. Khitrovo, Itinéraires Russes en Orient 1889, σ. 6: «l'île de Chios, lieu de sepulture du Saint martyr Isidore; cette île produit du martic, de bon vin et toutes sortes de légumes».

3. Λέων Διάκ., σ. 126. Κεδρ., 2, 392. Ζωναρ., XVII, 2.

4. Κεδρ. 2, 543.

διασμοὺς καὶ ἐπιδρομάς. Σήμερον σώζονται ἀκόμη ὁλόκληρα φραγκικὰ τείχη εἰς τὴν Βολισσὸν καὶ τὰ Ἁρμόλια, ἀλλὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρχαν ἐκεῖ ὀχυρώσεις. Μέχρι σήμερον διατηρεῖται ὁ τύπος τῶν ὠχυρωμένων χωριῶν [1] Πυργιοῦ, Ὀλύμπων, Μεστῶν, Καλαμωτῆς, Βέσσης, Ληθιοῦ, Ἐλάτης καὶ βεβαίως κατὰ τὸν μεσαίωνα ὁ τύπος ἦτο ἰσχυρότερος, ἐξετείνετο δ' εἰς περισσότερα χωριά. Σειρὰ βιγλῶν [2], ἤτοι φυλακίων ἰσχυρῶν εἰς τὰ παράλια τῆς νήσου μετέδιδε τὰς ἀναγκαίας εἰδήσεις εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς φρουράς. Ὡς πρὸς τὴν δυτικὴν Χίον θέλω νὰ παρατηρήσω ὅτι ὑπῆρχαν δύο γραμμαὶ ἀντιστάσεως, ἡ μία εἰς τὸν Ἀνάβατον καὶ ἡ ἑτέρα εἰς τὸ τεῖχος τὸ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ βουνοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τοῦ ὁποίου πύργοι ἰσχυροὶ διατηροῦνται ἀκόμη πολὺ καλά. Ἡ ὀχύρωσις τῆς δυτικῆς Χίου παρεῖχεν ἀσφάλειαν καὶ εἰς τὴν Νέαν Μονήν. Ἐπίσης εἰς τὴν ὀχύρωσιν τῆς δυτικῆς Χίου ἀνήκει καὶ ἡ *Σιδεροῦντα*, ἡ ὁποία ἀργότερα ἔγινε χωριό. Εἰς τὰ ὀχυρὰ οἱ Βυζαντινοὶ παρεῖχον ἐκτάσεις δυναμένας νὰ καλλιεργηθοῦν ὑπὸ τῶν φρουρῶν καὶ δι' αὐτὸ ἓν φρούριον, ἓν ὀχυρὸν ἠδύνατο νὰ μεταβληθῇ εἰς χωριό. Καὶ ἡ ὀχύρωσις τῆς Χίου ἐπιβεβαιώνει τὴν συνέχειαν τοῦ πληθυσμοῦ της.

Περισσοτέρας εἰδήσεις περὶ τῆς Χίου ἔχομεν, ἀφ' ὅτου τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα οἱ Τοῦρκοι ἐπλησίασαν εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ ἤρχισαν πειρατικὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὰς νήσους Οὕτω περὶ τὸ 1089 Τοῦρκος ἀρχηγὸς τολμηρός, ὁ Τζαχᾶς δι' αἰφνιδιασμοῦ καὶ ἀπροσδοκήτως, *ἀνωϊστὶ* ὅπως λέγει ὁ Ζωναρᾶς (XVIII, 25), κατέλαβε τὴν Χίον, ὠχυρώθη εἰς τὸ τεῖχος (πρώτην φορὰν ἀκούομεν περὶ τείχους τῆς Χίου) καὶ ἤρχισε νὰ κατασκευάζῃ στολίσκον διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ περαιτέρω τὰς δυνάμεις του. Ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς ἔστειλε τὸν στρατηγὸν *Κωνσταντῖνον Δαλασσηνὸν* εἰς Χίον καὶ ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν πρώτην τουρκικὴν κατάκτησιν τῆς νήσου [3]. Τὰς ἐπιτυχίας τοῦ γενναίου Δαλασσηνοῦ ηὐκόλυνε καὶ κατάληψις ὑπ' αὐτοῦ τοῦ «πολιχνίου», ἤτοι ὀχυροῦ τῆς Βολισσοῦ εἰς τὴν δυτικὴν Χίον.

Αἱ εἰδήσεις περὶ Χίου πληθύνονται, ἀφ' ὅτου ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ παρεσχέθησαν εὐκολίαι εἰς τοὺς Βενετοὺς νὰ ἐμπορεύωνται καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἤδη ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἐπετράπη εἰς τοὺς Βενετοὺς νὰ ἐμπορεύωνται καὶ εἰς τὴν Χίον ἔχοντες τὰς παρεχομένας εἰς αὐτοὺς διευκολύνσεις, ἀργότερα δ' ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1148) καὶ Ἰσαακίου Ἀγγέλου (1187) ἀνενεώθη ἡ συμφωνία αὐτή [4]. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐξεδηλώθησαν καὶ ἐχθρικαὶ

1. Βλ. Κ. Ἀμάντου, Ἄρθρα καὶ λόγοι, 1953 σ. 64.
2. Πολὺ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπρόσιτη σχεδὸν βίγλα τῆς Γριᾶς εἰς ὑψηλὸν καὶ ἀπότομον βουνὸν ὑπὲρ τὰ Καρδάμυλα.
3. Βλ. Ἀνν. Κομν. κεφ. VIII 4 καὶ ἑξῆς (σ. 112 τῆς ἐκδόσεως Leib).
4. Βλ. Jus græcoromanum ἐκδ. Ζέπου, τ. 1, 370 καὶ 1, 440.

διαθέσεις τῶν Βενετῶν. Τὸ 1124 ὁ δόγης Δομίνικος Michele κατέλαβε [1] καὶ ἐλήστευσε τὴν Χίον. Καὶ ἀργότερα ὅταν ὁ Μ. Κομνηνὸς διέταξε τὴν σύλληψιν τῶν Βενετῶν διὰ τόσας αὐθαιρέτους ἐνεργείας των, οὗτοι κατέφυγαν εἰς Χίον μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ τὴν καταλάβουν καὶ ὀχυρωθοῦν ἐκεῖ. Ἐστάλη ὅμως κατ' αὐτῶν ὁ γενναῖος ναύαρχος *Ἀνδρόνικος Κοντοστέφανος* καὶ ἠμπόδισε τὴν κατάληψιν τῆς νήσου [2].

Κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ νῆσος Χίος, ὅπως καὶ ἡ Μυτιλήνη, ἡ Σάμος καὶ ἡ Λῆμνος παρεχωρήθησαν εἰς τὸ Φραγκικὸν Κράτος τὸ τελοῦν ὑπὸ τὸν Γάλλον αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3], ὑπήκουε δ' εἰς αὐτὸ ἕως ὅτου ἠλευθερώθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Δούκα Βατάτζη. Ἀπὸ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου (1261 - 1280) ἀρχίζουν καὶ οἱ Γενοᾶται νὰ ἐνδιαφέρωνται διὰ τὴν Χίον. Εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Νυμφαίου τοῦ 1261 ὁ Μ. Παλαιολόγος παρεχώρησεν εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκαταστήσουν ἐμπορικὰ πρακτορεῖα καὶ εἰς τὴν νῆσον [4].

Αἱ ἐμπορικοὶ σχέσεις τῆς Γένοβας μὲ τὴν Χίον καὶ τὰ προϊόντα της ἔδωκαν ἔπειτα τὸ θάρρος εἰς ἕνα τολμηρὸν ἀρχηγόν, τὸν *Benedetto Zaccaria*, συγγενῆ τῶν Παλαιολόγων, νὰ καταλάβῃ τὴν νῆσον διὰ νὰ τὴν προφυλάξῃ δῆθεν. Τὰ προηγηθέντα γεγονότα ἐδικαιολόγουν τρόπον τινὰ τὸν Ζαχαρίαν.

Οἱ Τοῦρκοι τῆς περιφερείας Σμύρνης καὶ Ἐφέσου (ὄχι ἀκόμη οἱ Ὀθωμανοὶ) ἐνήργουν ἐπιδρομὰς εἰς Χίον καὶ ἄλλας νήσους. Μὲ τὴν πρόφασιν ἐκστρατείας κατὰ τῶν Τούρκων τούτων ὁ γερμανικῆς καταγωγῆς ἀρχηγὸς τῶν Καταλάνων Roger de Flor ἐπῆλθε κατὰ τῆς Χίου καὶ ἐλήστευσεν αὐτήν. Πρὸ τούτου καὶ ἄλλος ἀρχηγὸς Καταλάνων ὁ Roger de Loria ἐπεχείρησεν ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς Χίου ἀλλ' ἔφυγεν, ἀφοῦ ἔλαβεν ἕνα μεγάλο ποσὸν μαστίχης, μὲ τὸ ὁποῖον ἐγέμισεν δύο γαλέρας [5].

Τὸ 1306 οἱ Τοῦρκοι μὲ τριάκοντα πλοῖα ἐπέδραμαν πάλιν κατὰ τῆς Χίου καὶ κατὰ τὸν Παχυμέρη (2,510) «ἠρήμωσαν αὐτήν», ἔσφαξαν πλῆθος κόσμου, ἠνάγκασαν χιλιάδας πρὸ πάντων γυναικοπαίδων νὰ ἐπιβιβασθοῦν τεσσαράκοντα πλοίων καὶ νὰ φύγουν πρὸς τὴν Σκῦρον. Οὗτοι καθ' ὁδὸν ἐναυάγησαν.

Αἱ ἐπιδρομαὶ Τούρκων καὶ Καταλάνων ἐδικαιολόγησαν τὴν κατοχὴν τῆς Χίου ὑπὸ τοῦ Benedetto Zaccaria τὸ 1304. Συνήφθη ἄλλως συμφωνία

---

1. Κίνναμ., σ. 281.

2. Νικήτ. Χωνιάτ., σ. 224. Κίνναμ., σ. 283. Ἀνωνύμου, Σύνοψις Χρονικὴ 281.

3. Tafel und Thomas, Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig, τ. 1, 1856, σ. 479 καὶ 492.

4. W. Miller-Λάμπρου, Φραγκοκρατία 2, 343. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, 1952, σ. 537.

5. W. Miller-Λάμπρου, Φραγκοκρατία, τ. 1, σ. 262. P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche, 1934, σ. 47.

μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ζαχαρία, κατὰ τὴν ὁποίαν οὗτος ἀνεγνώριζε τὴν βυζαντινὴν κυριαρχίαν καὶ ὑπεχρεοῦτο νὰ ὑψώνῃ εἰς τὰ τείχη τὴν βυζαντινὴν σημαίαν [1].

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ζαχαρία ἐδημιουργήθη μεγαλυτέρα ἀντίδρασις κατὰ τῶν Γενουατῶν, ἂν καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Benedetto Μαρτῖνος Ζαχαρίας ἐπλήρωνε φόρον ὑποτελείας ἢ ἔδιδε δανεικὰ εἰς τὸ Βυζάντιον [2]. Ἐπειδὴ δὲ ἔληγαν καὶ αἱ παλαιαὶ συμφωνίαι, ἱκανὸς Χῖος ἀρχηγός, ὁ *Λέων Καλόθετος*, «τῶν παρὰ Χίοις δυνατῶν ὁ μάλιστα διαφορώτατος» ἦλθεν εἰς τὸ Διδυμότειχον καὶ συνέστησε νὰ μὴ ἀνανεωθῇ ἡ παραχώρησις τῆς νήσου εἰς τοὺς διαδόχους τοῦ Benedetto Zaccaria. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Καλοθέτου (ὅστις συνεδέετο διὰ συγγενείας μὲ τοὺς Κανταχουζηνοὺς) κατὰ τῆς διοικήσεως τῶν Γενουατῶν ἀνεγνωρίσθησαν καὶ ἀπεφασίσθη νὰ ἐκστρατεύσῃ αὐτὸς ὁ νέος αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Γ΄ μὲ τὸν Κανταχουζηνὸν κατὰ τῆς Χίου (1329). Προφανῶς ἐσχηματίσθη ἡ ἐντύπωσις ὅτι καὶ ὁ Χιακὸς λαὸς θὰ βοηθήσῃ τὸν αὐτοκράτορα, ὅπως ὑπέδειξεν ὁ Καλόθετος καὶ ὅπως συνέβη πράγματι [3].

Ταχέως ἡτοιμάσθη στόλος 105, ἑκατὸν πέντε πλοίων, τὰ ὁποῖα μετέφεραν τὸν αὐτοκράτορα καὶ στρατὸν εἰς τὴν Χίον. Πράγματι ὁ λαὸς ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ ταχέως, ὁ δὲ Μπενέτος Ζαχαρίας ἐβοήθησεν ἐπίσης καὶ παρεχώρησεν ὀχυρόν τι, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἤθελε νὰ ἀντισταθῇ. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μπενέτου Ζαχαρία Μαρτῖνος ἐσκέπτετο νὰ ἀντισταθῇ, ἀλλὰ ταχέως ἐπείσθη ὅτι ἡ ἀντίστασίς του δὲν θὰ ὠφέλει καὶ παρεδόθη [4]. Ὀρθαὶ λοιπὸν ἀπεδείχθησαν αἱ συστάσεις τοῦ Λέοντος Καλοθέτου εἰς τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Βυζαντίου.

Εἰς τὸν Μπενέτον Ζαχαρίαν παρεχωρήθησαν τίτλοι καὶ ἀμοιβαί, ἀλλ᾽ οὗτος ἐπεζήτησε μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ νὰ καταλάβῃ πάλιν τὴν νῆσον, ἀλλ᾽ οἱ Χῖοι ἐξεσηκώθησαν καὶ κατενίκησαν τὸν στρατὸν τοῦ Μαρτίνου [5].

Τοιουτοτρόπως ἡ Χίος ἠλευθερώθη, ἀλλ᾽ οἱ Γενοᾶται δὲν ἠδύναντο νὰ τὴν λησμονήσουν. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς μαστίχης εἵλκυσεν ἄλλοτε τοὺς Ζαχαρίας καὶ θὰ ἑλκύσῃ καὶ τώρα πάλιν ἄλλους Γενοάτας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Τρίτου, κατὰ τοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνας ἐν Κωνσταντινουπόλει μεταξὺ Παλαιολόγων καὶ Κανταχουζηνῶν εὗρῆκαν οἱ

---

1. Κανταχ., 1, 370.
2. Ν. Γρηγορᾶς, 2, 270.
3. Κανταχ. 1, 375.
4. Αὐτ. 1, 377. W. Miller, Essays on the Latin Orient, 1921, σ. 283 κἑξ.
5. Κανταχ., 1, 390: «Χῖοι ἐξελθόντες πανδημεὶ ἐκράτησάν τε μάχῃ τῶν Λατίνων καὶ φεύγοντας αἰσχρῶς ἐνέβαλον εἰς τὰς ναῦς, ἀπέκτειναν δ᾽ αὐτῶν ὀλίγῳ πλείους τριακοσίων».

Γενοᾶτοι εὐκαιρίαν νὰ καταλάβουν πάλιν τὴν νῆσον. Συγγενεῖς πιθανῶς τῶν Ζαχαριῶν καὶ ἄλλοι πλούσιοι ἔμποροι κατήρτισαν ἑταιρείαν καὶ στόλον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ τολμηροῦ ἀρχηγοῦ *Σίμωνος Βιγνιόζου* καὶ ἦλθαν κατὰ τῆς Χίου τὸ 1346. Οἱ Χῖοι ἀντέστησαν γενναίως, ἐπὶ τρεῖς μῆνας «ἠμύνοντο τοὺς Λατίνους καρτερῶς», ὅπως λέγει ὁ Καντακουζηνός [1], ἀλλ' ἡ μακρὰ πολιορκία ἐπέφερε λιμὸν καὶ ἠνάγκασε τοὺς νησιώτας νὰ παραδοθοῦν, ἀφοῦ δὲν κατέστη δυνατὴ ἀποστολὴ βοηθείας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἕνεκα τῶν ἐμφυλίων ἀγώνων. Μικρὰ βοήθεια ἦλθε ὑπό τινα *Φακεολᾶτον* [2], ἀλλὰ ἀργὰ μετὰ τὴν παράδοσιν τῆς νήσου τὴν 12 Σεπτεμβρίου 1346. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιστάσεως *Καλογιάννης Τζυβὸς* παρέδωσε τὴν νῆσον ὑπὸ ὅρους, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρονται καὶ ὁ ἀδελφός του Κώστας Τζυβὸς (Costa Civo), ὁ ἀνεψιὸς Μιχαὴλ (Micali) Κορέσης, ὁ Σεβαστὸς Κορέσης καὶ ὁ Γεώργιος Ἀγέλαστος [3]. Δευτέρα συμφωνία ἐξησφάλισε εὐνοϊκὰς παραχωρήσεις εἰς τοὺς Χίους καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Τζυβῶν.

Ἐν τούτοις οἱ Χῖοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνεχθοῦν τὴν δουλείαν τῶν Γενοατῶν. Ἐπανεστάτησαν ὑπὸ τὸν Καλογιάννην *Τζυβόν*, ὅστις δὲν εἶχε τὴν περίσκεψιν ποὺ ἔδειξεν ἄλλοτε ὁ Λέων Καλόθετος. Ὁρμητικὸς καὶ γενναῖος, ὅπως ἦτο, δὲν ἐπερίμενε νὰ λάβῃ ἀρκοῦσαν βοήθειαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἐπολιόρκησε τοὺς Λατίνους εἰς τὸ φρούριον, ἐτραυμάτισε δὲ καὶ τὸν Βιγνιόζον [4]. Οἱ Λατῖνοι ἔλαβον βοήθειάν τινα, ἀλλ' ὁ Τζυβός, ἐνίκησεν αὐτοὺς καὶ πάλιν. Δυστυχῶς ἐπληγώθη καὶ ἀπέθανε, δὲν εὑρέθη δὲ διάδοχός του ἱκανὸς νὰ σώσῃ τὴν Χίον. Ἔτσι θὰ μείνῃ αὕτη ὑπὸ τοὺς Γενοάτας ἀπὸ τὸ 1346 ἕως τὸ 1566.

Οἱ Ζαχαρίαι (ὁ Βενέδικτος Α' Ζαχαρίας καὶ οἱ υἱοί του Μαρτῖνος καὶ Βενέδικτος Β' ἢ Μπενέτος), ὅπως καὶ οἱ Γενοᾶται τῆς Μαόνας ἀπὸ τοῦ 1346 καὶ ἑξῆς ἔκοψαν νομίσματα 5 ἴδια εἰς τὴν Χίον, εἰς τὸ χιακὸν νομισματοκοπεῖον (zecca). Τὰ νομίσματα ταῦτα εἰκόνιζαν συνήθως τείχη τῆς Χίου καὶ

---

1. Καντακ., 2, 583. Βλ. καὶ Ν. Γρηγορᾶν, 2, 765.

2. Καντακ., 2, 584. Πβ. Q. Lopez, Storia delle colonie genovesi nel mediterraneo, 1938, σ. 341.

3. Carlo Pagano, Delle imprese e del dominio dei Genovesi nella Grecia, Genova 1852, σ. 261, 263. Εἰς τοὺς Τζυβοὺς ἀνῆκεν ἡ ἐκκλησία τῆς Σικελιᾶς μὲ τὴν περιφέρειάν της.

4. Καντακ., 3, 83.

5. Π. Λάμπρου, Νομίσματα τῶν ἀδελφῶν Μαρτίνου καὶ Βενεδίκτου Ζαχαριῶν. Δελτίον Ἱστορ. Ἐθν. Ἑταιρείας, τ. 2, 1885, σ. 5. Τοῦ αὐτοῦ, Μεσαιωνικὰ νομίσματα ἐκ Χίου, Παρνασσὸς τ. 9, 1885, 71. Τοῦ αὐτοῦ, Μεσαιωνικὰ νομίσματα τῶν δυναστῶν τῆς Χίου, 1886. G. Schlumberger, Numismatique de l'orient Latin 1878, σ. 408 καὶ Supplément, σ. 16. Βλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Hasluck εἰς τὸ Annual τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν, τ. 18 καὶ 19.

τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου, ἐπιγραφὴν δὲ τὰς λέξεις Civitas Syi ἢ ἀργότερα Chii. Ἐπίσης ἐτίθετο ἡ ἐπιγραφὴ ὑπὸ τῶν Ζαχαριῶν, servus imperatoris.

Τὰ νομίσματα τῶν Γενοατῶν ἐμιμοῦντο βενετικὰ δουκᾶτα, μικρὰ δ' αὐτῶν ὑποδιαίρεσις ἐλέγετο gigliati. Ἀργότερα τὰ γενοατικὰ νομίσματα ἐλέγοντο φλουριὰ Χιώτικα.

Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1363 ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος διὰ χρυσοβούλλου παρεχώρησε τὴν Χίον εἰς ἀντιπροσώπους τῶν Γενοατῶν ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ πληρώνουν κατ' ἔτος 500 ὑπέρπυρα εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἡ παραχώρησις ἔγινεν ὑπὸ τύπον δωρεᾶς [1].

Ἡ δωρεὰ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου δὲν ἐβελτίωσε τὴν κατάστασιν. Οἱ Γενοᾶται ἀπὸ τοῦ 1346 εἶχαν ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ σεβασθοῦν τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ δὲν ἐτήρησαν αὐτήν. Ἀφοῦ ἀπέθανεν ὁ μητροπολίτης, ποὺ ἐκυβέρνα τὴν Χιακὴν Ἐκκλησίαν τὸ 1346 καὶ ἔπειτα, δὲν ἐξελέγη ἄλλος. Τὸ Πατριαρχεῖον ἀνέθηκεν εἰς διακεκριμένον ἡγούμενον τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ «Σαραπίωνος» νὰ ἀσκῇ τὰ πατριαρχικὰ δίκαια ἐν Χίῳ (1365) [2]. Νέα συμφωνία ποὺ ἔγινε μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Γενοατῶν (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἕνας Νικόλαος Κορέσης) πάλιν δὲν ἐτηρήθη [3]. Αἱ πιέσεις τῶν Γενοατῶν ἐπροκάλεσαν μεγάλην δυσφορίαν καὶ παρεσκεύασαν τὰ πνεύματα δι' ἀνταρσίαν, περὶ τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἔχομεν σαφεῖς εἰδήσεις. Περιεσώθη μόνον ἔγγραφον [4], δι' οὗ ὁ Χῖος *Δούκας Διασορινὸς* ζητεῖ συγχώρησιν ἀπὸ τὸν Πατριάρχην, διότι ἔγινεν αἴτιος νὰ συλληφθοῦν καὶ φονευθοῦν δέκα Χῖοι, νὰ δημευθοῦν δ' αἱ περιουσίαι τούτων καὶ ἄλλων, οἵτινες ἐξωρίσθησαν. Ὁ Διασορινὸς κατήγγειλε, κατέδωσε συνωμότας, ὑπῆρξε *καταδότης*, τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο ἐσώθη μέχρι σήμερον ὡς ἐπώνυμον τοῦ ἁγίου Γεωργίου εἰς τὴν Λίμνην Βαρβασίου τῆς Χίου, ἰδιοκτησίας πιθανῶς τῶν Διασορινῶν. Μὲ τὰς εἰδήσεις αὐτὰς ἐσχέτισε τὴν κατὰ Γενοατῶν συνωμοσίαν ὁ Γεώργιος Ζολώτας [5] μετά τινος πιθανότητος, ἀλλ' ἔχομεν ἀνάγκην σαφεστέρων λεπτομερειῶν, αἱ ὁποῖαι ἴσως εὑρεθοῦν εἰς γενοατικὰ ἔγγραφα. Περὶ τῆς συνωμοσίας ἔγραψαν καὶ οἱ καθολικοὶ Ἱερώνυμος Giustiniani καὶ M. Giustiniani [6], ἀλλὰ τὰ γραφόμενά των δὲν εἶναι περισσότερον σαφῆ.

---

1. Τὸ Χρυσόβουλλον ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ Χιακὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Βλαστοῦ, σ. 228.
2. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata... 1, 455.
3. Αὐτ., τ. 2, 90.
4. Αὐτ., τ. 2, 315.
5. Γεωργίου Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τ. 2, 1924, σ. 487 καὶ 490.
6. Hieronimo Giustiniani, History of Chios ed. ὑπὸ Φιλίππου Ἀργέντη, 1943, σ. 67. M. Giustiniani, Scio Sacra 1658, σ. 16.

Ἡ ἀποτυχοῦσα ἀπόπειρα συνωμοσίας ἐχειροτέρευσε βεβαίως τὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν Χίῳ, δι' αὐτὸ δὲν κατωρθώθη νὰ ἐκλεγῇ ἄλλος ὀρθόδοξος μητροπολίτης μέχρι τοῦ 1566, μέχρι τῆς καταλήψεως τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἡ κατάληψις τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Γενοατῶν τὸ 1346 δὲν τὴν ἐπροφύλαξεν ἀπὸ ἐπιδρομὰς τῶν γειτόνων Τούρκων. Ἰδίως τὸ κράτος τοῦ Ἀϊδὶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ὀμοὺρ ἔστελλε πειρατικοὺς στολίσκους κατὰ τῶν νήσων καὶ ἑπομένως καὶ κατὰ τῆς Χίου [1].

Ὁ σουλτάνος Βαγιαζὴτ Α' (1389 - 1402) ἠμπόδισε τὴν μεταφορὰν σίτου ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου προφανῶς διὰ νὰ ἐκβιάσῃ ὑποτέλειάν τινα. Εἰδικῶς κατὰ τῆς Χίου ἔστειλεν ἑξήκοντα πλοῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξῆλθαν πειραταὶ καὶ ἔκαυσαν «τὴν πόλιν καὶ τὰς πέριξ κώμας» [2].

Ἡ ἀδυναμία τῶν Γενοατῶν νὰ ἀντιστοῦν κατὰ τῶν Τούρκων ὡδήγησεν αὐτοὺς εἰς ὑποτέλειαν. Ἀπὸ τοῦ 1415 ἀπεφάσισαν νὰ πληρώνουν φόρον 4000 δουκάτων εἰς τοὺς Τούρκους διὰ νὰ προλαμβάνουν ἐπιδρομάς [3].

Κατὰ τὸν μεταξὺ Βενετῶν καὶ Γενοατῶν πόλεμον (1431 - 1433) ὑπέστη καὶ ἡ Χίος συμφοράς. Οἱ Βενετοὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῆς Χίου μὲ δεκαπέντε πλοῖα καὶ «τὸ μὲν προάστειον ἄρδην ἠφάνισαν, τὰ δὲ τείχη τοῖς μηχανήμασι κατέστρεψαν» [4]. Ἀφοῦ ἀπεκόμισαν πολλὴν λείαν ἔφυγαν οἱ Βενετοί, οἱ δὲ Γενοᾶται εἰς ἐκδίκησιν ἀνέλαβαν ἐπιδρομὰς εἰς Βενετικὰς νήσους.

Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετέβαλε καὶ τὴν θέσιν τῶν Γενοατῶν ἀπέναντι τοῦ σουλτάνου, ἀφοῦ μάλιστα γενναῖος ἀρχηγός, ὁ *Λόγγος Ἰουστινιανὸς* εἶχε πολεμήσει κατὰ τῶν Τούρκων καὶ πληγωθῆ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἁλώσεως. Οἱ Γενοᾶται ἠθέλησαν νὰ κανονίσουν τὴν θέσιν των, ἐπέτυχαν δὲ νὰ πληρώνουν ἓξ χιλιάδας χρυσᾶ νομίσματα κατ' ἔτος εἰς τὸν σουλτάνον ὡς φόρον ὑποτελείας [5]. Τὴν κατάστασιν ὅμως ἔσπευσε νὰ ἐκμεταλλευθῇ Ἰταλὸς ἔμπορος, ὁ *Φραγκίσκος Draperio*, ὅστις διέθετε πολλὰ μέσα πλησίον τοῦ σουλτάνου. Οὗτος ἰσχυρίσθη ὅτι εἶχε λαμβάνειν παρὰ τῶν Γενοατῶν τὸ μέγα ποσὸν 40.000 (χρυσῶν;) νομισμάτων, δι' ἐμπόριον στυπτηρίας, ὁ δὲ σουλτάνος ἔστειλε τὸν ναύαρχον *Χαμζᾶν* εἰς Χίον μὲ στόλον

---

1. Δούκ., σ. 27.
2. Δούκ., σ. 47.
3. Hopf-Vlasto, Les Giustiniani dynastes de Chios 1888, σ. 120.
4. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 3, 1926, σ. 302. Ποίημα ἱστορικὸν πομπῶδες, σχετικὸν πρὸς τὴν ληστρικὴν ἐπιδρομὴν τῶν Βενετῶν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὸν τίτλον, Relazione dell'attacco e difesa di Scio nel 1431 di Andreolo Giustiniani. Hopf-Vlasto, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 65.
5. Δούκ., σ. 314.

διὰ νὰ εἰσπράξῃ τὸ ἀνωτέρω ποσόν. Οἱ Γενοᾶται δὲν ἐφάνησαν πρόθυμοι νὰ πληρώσουν, διὰ τοῦτο δ' ἴσως πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἦσαν ὑπερβολικαὶ τοὐλάχιστον αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ Draperio. Ἄλλως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντιστοῦν τόσον φανερὰ οἱ Γενοᾶται κατὰ τοῦ Χαμζᾶ [1]. Οὗτοι ἔλαβαν ἀμυντικὴν θέσιν εἰς τὴν πόλιν, ἡ ὁποία «περιεκύκλωτο *τάφροις διπλαῖς* εἰς εὖρος ἐκτεινούσαις πολὺ καὶ εἰς βάθος ὑπὲρ ὀργυιὰς τρεῖς». Ὁ στόλος τοῦ Χαμζᾶ ἐστάθμευσε πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου, ἀλλὰ δὲν ἐπεχειρήθη καμμία ἐπίθεσις κατὰ τῆς ὠχυρωμένης πόλεως. Ἀπεβιβάσθη μόνον στρατὸς καὶ ἐλήστευσε κώμας καὶ προάστεια.

Ὁ Χαμζᾶς, βλέπων ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ καταλάβῃ τὴν πόλιν, ἐπεδίωξε νὰ ἔλθῃ εἰς συνομιλίας μὲ τοὺς Γενοάτους, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀπέληξαν εἰς ὁριστικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ σουλτάνος Μεχμὲτ ὁ Κατακτητὴς ὠργίσθη διὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Χαμζᾶ καὶ τοῦτον μὲν ὑπεβίβασεν εἰς μικρὰν θέσιν, παρήγγειλε δὲ νὰ ἑτοιμασθῇ μεγάλη ἐκστρατεία κατὰ τῆς Χίου. Οἱ Γενοᾶται μαθόντες ταῦτα ἔστειλαν πρέσβεις καὶ ἐπέτυχαν μετὰ πολλὰς προσπαθείας τὸν μὲν φόρον ὑποτελείας νὰ περιορίσουν εἰς δέκα χιλιάδας νομίσματα (ἀντὶ τῶν προηγουμένων ἕξ), ἀλλὰ νὰ πληρώσουν ἐκτάκτως τριάκοντα χιλιάδας χρυσᾶ [2] νομίσματα ὡς τιμωρίαν διὰ τὴν μέχρι τοῦδε συμπεριφοράν των (1455).

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς καὶ πρότερον, πολλοὶ πρόσφυγες ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἤρχοντο εἰς Χίον καὶ ἄλλας νήσους, παρὰ τὰς ἐπιδρομὰς τὰς καταστρεπτικὰς ποὺ ἐνήργουν οἱ πειρατικοὶ στόλοι τῶν Τούρκων. Κατὰ τὸν Κριτόβουλον (I 75) μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ 1453 ἦλθαν εἰς Χίον πρόσφυγες καὶ ἀπὸ τὰ νησιὰ Ἴμβρον, Λῆμνον καὶ Θάσον φοβούμενοι τὴν τουρκικὴν ἀπειλήν.

Ἡ ἀπειληθεῖσα κατάληψις τῆς Χίου ἐπὶ Μεχμὲτ τοῦ Κατακτητοῦ ἠνάγκασε τοὺς Γενοάτας τῆς Χίου νὰ στείλουν εἰς Βενετίαν ἕνα διακεκριμένον Χῖον, τὸν *Παῦλον Κορέσην* καὶ ζητήσουν προστασίαν [3], ἡ ὁποία ὅμως ἀπεδείχθη ἀδύνατος.

Ὡς εἴδομεν, τὴν Χίον δὲν κατέλαβε τὸ 1346 τὸ Γενοατικὸν Κράτος, ἀλλ' ὡρισμένοι πολῖται Γενοᾶται, οἱ ὁποῖοι ἀπήρτισαν πολεμικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἑταιρείαν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βιγνόζου. Ἡ ἑταιρεία αὕτη ὠνομάσθη καὶ ἐν Χίῳ Maona, ὅπως καὶ ἄλλαι ἑταιρεῖαι γενοατικαὶ εἰς Καφὰ τῆς Κριμαίας καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ Maona ἤθελε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν μητρόπολιν Γένουαν καὶ ἐζήτει συχνὰ τὴν βοήθειάν της ἢ ἐβοήθει καὶ αὐτή. Τὰς σχέσεις τῆς Maona μὲ τὴν Γένουαν, ὅπως καὶ τὴν γενοατικὴν ἐν Χίῳ διοίκησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν δὲν τὴν ἐξητάσαμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.

---

1. Δούκ., σ. 322.
2. Δούκ., σ. 335. F. Babinger, Mehmed der Eroberer, 1953, σ. 137.
3. Hopf-Vlasto, Les Giustiniani dynastes de Chio, 1888, σ. 70.

Εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ Γενοᾶται τῆς Χίου δὲν ἠδύναντο νὰ τύχουν μεγάλης βοηθείας οὔτε ἀπὸ τὴν Γένουαν, οὔτε ἀπὸ τὴν Βενετίαν, ὅπως ἠναγκάσθησαν νὰ ζητήσουν. Εἰς τοὺς Τούρκους ἠναγκάσθησαν νὰ πληρώνουν φόρους διὰ νὰ προλαμβάνουν ἐπιδρομάς. Ὅταν ὅμως οἱ Τοῦρκοι ἀπεφάσισαν νὰ καταλάβουν τὴν νῆσον, οἱ Γενοᾶται δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προβάλουν ἀντίστασιν (1566). Περὶ τῆς καταλήψεως τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Τούρκων δὲν γίνεται ἐνταῦθα λόγος, ἔγινεν ἀλλαχοῦ [1].

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ

---

1. Βλ. Χιακὰ Χρονικά, τ. 4, 1919, σ. 52. Κ. Ἀμάντου, Ἄρθρα καὶ λόγοι, 1953, σ. 33.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΛΑΧΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος

Η ΣΧΕΣΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΝ

Ἡ συνδρομὴ τῆς ψυχολογίας εἰς τὴν ἱστορίαν εἶναι δυνατὴ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι τὰ γεγονότα, περὶ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ ἱστορία, ἀδιαφόρως, ἂν φορεῖς αὐτῶν εἶναι ἐπὶ μέρους ἄτομα ἢ ὁμάδες ἀτόμων, θεωροῦνται ὡς γεγονότα ψυχικά, ὡς γεγονότα συνειδήσεως. Δὲν θεωροῦνται δηλ. τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὡς μηχανικὰ προϊόντα ἔξωθεν, ἐκ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος — τῶν γεωγραφικῶν σχέσεων, τῆς ποιότητος τοῦ κλίματος, τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὑπεδάφους — καὶ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος — τοῦ ὑπάρχοντος πολιτισμοῦ, ἢ μέρους αὐτοῦ, τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῶν τεχνικῶν σχέσεων — προσαγομένων ἐρεθισμῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁποίων ὑποδηλοῦται ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις εἰς βαθμόν, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἀντιδράσῃ, ὡς δοξάζουν οἱ ὀπαδοὶ τῆς θετικῆς φιλοσοφίας φιλόσοφοι, φυσικοί, κοινωνιολόγοι καὶ ὀλιγώτερον ἐξ ἐπαγγέλματος ἱστορικοί. Ἀλλὰ ἀντιθέτως τὰ ἱστορικὰ γεγονότα θεωροῦνται ὡς προϊόντα ἐρεθισμῶν ἔξωθεν, ἐκ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος, προσαγομένων, οἵτινες ὅμως ἀποτελοῦν τὸ ἰδιαίτερον βάθος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κινεῖται ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις, ἡ ὁποία ἐφωδιασμένη μὲ δύναμιν ἀντιδραστικὴν δύναται νὰ τροποποιήσῃ τὴν ὑπ᾽ αὐτῶν ἀσκουμένην ἐπίδρασιν θέτουσα σκοπὸν τῶν πράξεών της.

Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι τὰ γεγονότα, περὶ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ ἱστορία, θεωροῦνται ὡς προϊόντα ἐρεθισμῶν ἔξωθεν, ἐκ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος, προσαγομένων καὶ ἀντιδράσεως ἐσωτερικῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, ἢ ἄλλως εἶναι γεγονότα ψυχικά, γεγονότα συνειδήσεως, ἡ συνδρομή, τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ ψυχολογία εἰς τὴν ἱστορίαν κατὰ τὴν σύνδεσιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι περιωρισμένη — περισσότερον κατὰ τὴν σύνδεσιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ἐπὶ μέρους ἄτομα καὶ ὀλιγώτερον κατὰ τὴν σύνδεσιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ὁμάδες ἀτόμων.

α) Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν, κατὰ τὴν σύνδεσιν δηλ. καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ἐπὶ μέρους ἄτομα, πρόκειται κυρίως περὶ τῆς συνδυαστικῆς καὶ τῆς ἀναπαραγωγικῆς

συμπληρώσεως τῶν αἰτίων τῶν πράξεων τῶν δρασάντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ προσώπων, ἐπειδὴ τὰ αἴτια ταῦτα σπανίως μᾶς παρέχονται κατὰ τρόπον ἄρτιον καὶ πλήρη ὑπὸ τῆς παραδόσεως τῶν πηγῶν, οἱ δὲ μετ᾽ αὐτῶν συνδεόμενοι σκοποὶ καὶ τὰ μέσα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραχθοῦν ἐκ γενικῶν ἐννοιῶν καὶ νόμων.

Ἡ διείσδυσις ὅμως εἰς τὴν ξένην ψυχὴν καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν αἰτίων, ἅτινα κινοῦν καὶ προσδιορίζουν τὰς πράξεις αὐτῆς, δὲν εἶναι δυνατὴ κατὰ τρόπον ἀπόλυτον. Τοῦτο ἰσχύει περὶ τῶν ἀνθρώπων, μετὰ τῶν ὁποίων ἐρχόμεθα εἰς καθημερινὴν ἐπαφὴν καὶ ἐπικοινωνίαν, κατὰ μείζονα δὲ λόγον περὶ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἔζησαν εἰς ἀπομακρυσμένας ἐποχάς, διότι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἔχομεν συνήθως ἐνώπιόν μας μόνον τὰς πράξεις των, αἵτινες μαρτυροῦνται ὑπὸ τῶν πηγῶν. Ἐνίοτε αἱ πηγαὶ μᾶς παρέχουν τὰ αἴτια, ἅτινα παρώθησαν εἰς τὰς πράξεις των τὰ ἱστορικῶς δράσαντα πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ αἱ αὐταὶ δυσχέρειαι ἐπιπροσθοῦν, διότι, ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος, ἂν οἱ αὐτουργοὶ τῶν πηγῶν ἀντελήφθησαν καὶ καθώρισαν ὀρθῶς τὰ αἴτια ταῦτα, χρῄζουν ταῦτα συμπληρώσεως. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἴδια τὰ ἱστορικῶς δράσαντα πρόσωπα μᾶς παρέχουν εἰδήσεις περὶ τῶν αἰτίων, ἅτινα παρώθησαν αὐτὰ εἰς τὰς πράξεις των, δὲν εἴμεθα βέβαιοι, ἂν ἠδύναντο ἢ ἤθελον νὰ εἴπουν τὴν ἀλήθειαν. Μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι παρὰ τὰς διαφοράς, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, αἱ θεμελιώδεις λειτουργίαι τοῦ ψυχικοῦ βίου αὐτῶν, τὸ αἴσθημα, τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις, κατὰ μέσον ὅρον καὶ κατὰ προσέγγισιν εἶναι αἱ αὐταί, δυνάμεθα νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὰς πράξεις τῶν δρασάντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ προσώπων κατὰ τρόπον ὅλως ἐμπειρικόν. Ἀναχωροῦντες δηλ. ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως τοῦ ἰδίου ψυχικοῦ βίου ἡμῶν ὑποκαθιστῶμεν εἰς τὰς πράξεις τῶν ὑπὸ ἔρευναν προσώπων αἴτια κατ᾽ ἀναλογίαν τῶν αἰτίων τῶν ἰδίων ἡμῶν πράξεων. Μόνη ὅμως ἡ ἐμπειρικὴ γνῶσις τοῦ ἰδίου ψυχικοῦ βίου ἡμῶν δὲν εἶναι ἐπαρκής, διότι ὁ ἰδεαλιστικῶς φρονηματισμένος ἱστορικὸς θὰ ζητήσῃ νὰ παραγάγῃ τὰς πράξεις τοῦ ὑπὸ ἔρευναν προσώπου ἐξ αἰτίων ἰδεαλιστικῶν, ὁ δὲ πραγματιστὴς ἱστορικὸς θὰ διΐδῃ πανταχοῦ ἐγωϊστικὰ συμφέροντα καὶ σκοπούς. Ἐὰν ὅμως ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ θεωρῆται ὡς ἔλλειψις ἐπαρκοῦς μορφώσεως τὸ νὰ κρίνῃ ὁ ἄνθρωπος τοὺς συνανθρώπους του κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἰδίων αὐτοῦ διαθέσεων καὶ σκοπῶν, παρὰ τοῦ ἱστορικοῦ πρέπει νὰ ἀπαιτηθῇ, ἵνα ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ τῆς ἰδίας ἀτομικότητος ἀναγνωρίσῃ, ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι διαφόρως φρονηματισμένοι. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐμπειρικὴ γνῶσις τοῦ ἰδίου ψυχικοῦ βίου αὐτοῦ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς ἐμπειρικῆς ἐπίσης γνώσεως τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, μετὰ τῶν ὁποίων ἔρχεται εἰς καθημερινὴν ἐπαφὴν καὶ ἐπικοινωνίαν, καθὼς καὶ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες παρουσιάζονται δρῶντες εἰς τὴν ποίησιν καὶ τὴν ἱστορίαν.

Ἡ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐμπειρικὴ ἐξακρίβωσις τῶν αἰτίων καὶ τῶν ὅρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους γεννῶνται αἱ πράξεις τῶν δρασάντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ προσώπων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμβαθυνθῇ καὶ συμπληρωθῇ διὰ τῆς σπουδῆς καὶ τῶν διδαγμάτων τῆς ψυχολογίας.

Ἡ πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον δυναμένη νὰ ἐπικουρήσῃ ψυχολογία δὲν εἶναι ἡ συνήθης ψυχολογία, ἥτις διασπᾷ τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἐπὶ μέρους ψυχικὰς δυνάμεις, τὴν παράστασιν, τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν καὶ μεμονωμένως ἐρευνᾷ αὐτάς, ἀλλὰ ἡ ψυχολογία, ἡ ὁποία ἀντιλαμβάνεται τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὁλότητα καὶ ὡς τοιοῦτον ζητεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐτόν. Εἶναι ἡ ἑρμηνεύουσα ψυχολογία, ἥτις ἀπεκλήθη οὕτω κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀναλύουσαν, τὴν διασπῶσαν τὰς ψυχικὰς δυνάμεις. Τοιαῦται δὲ ψυχολογικαὶ κατευθύνσεις εἶναι ἡ ψυχολογία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ ψυχανάλυσις ἢ ἡ ψυχαναλυτικὴ μέθοδος.

Θεμελιωτὴς τῆς ψυχολογίας τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ὁ γερμανὸς φιλόσοφος W. Diltey εἰς τὸ ἔργον του Einleitung in die Geisteswissenschaften, 1910, α' ἔκδ. καὶ ἐκ τῶν μαθητῶν του κυρίως ὁ Eduard Spranger εἰς τὸ ἔργον του die Lebensformen, 1924, δ' ἔκδ.

Ἡ ψυχολογία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἀντιλαμβάνεται τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου ὡς καλῶς διηρθρωμένην ὁλότητα (Struktur), εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι ὑποτεταγμένα τὰ ἐπὶ μέρους ψυχικὰ στοιχεῖα, ἡ παράστασις, τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις καὶ ἡ λειτουργία των μόνον ἀπὸ ταύτης εἶναι νοητή, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως ἡ ὁλότης αὕτη στηρίζεται καὶ ἐποικοδομεῖται ἐπὶ τῶν ἐπὶ μέρους ψυχικῶν στοιχείων. Εἶναι δὲ ὁ ψυχικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται ὡς ὁλότητα ἡ ψυχολογία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ἡ συνισταμένη ἀφ' ἑνὸς τῶν ψυχοφυσικῶν προδιαθέσεων, τὰς ὁποίας ἐδέχθη κληρονομικῶς ὁ ἄνθρωπος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἐπιδράσεως, ἥτις ἠσκήθη καὶ ἀσκεῖται ἐπ' αὐτὸν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος.

Θεμελιωταὶ δὲ τῆς ψυχαναλύσεως ἢ τῆς ψυχαναλυτικῆς μεθόδου εἶναι κυρίως οἱ βιενναῖοι ἰατροὶ Sigismund Freud καὶ Alfred Adler — ὁ πρῶτος εἰς τὰ ἔργα του Studien über Hysterie, 1895, Traumdeutung 1900, Psychopathologie des Altagslebens, 1901, ὁ δὲ δεύτερος εἰς τὰ ἔργα του Studien über die Minderwertigkeit der Organen, 1907, Über den nervösen Charakter, 1912.

Ἡ ψυχολογικὴ αὕτη κατεύθυνσις ἀντιλαμβάνεται ἐπίσης τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὁλότητα, ὡς καὶ ἡ ψυχολογία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ἀποδίδει δὲ ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα : α) εἰς τὴν γενετήσιον ὁρμήν, ἥτις συμφυὴς ἀπὸ αὐτῆς τῆς γεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίζεται ἀπὸ τῆς βρεφικῆς ἡλικίας καὶ δεσπόζει παντὸς ἄλλου ἐνστίκτου ἢ ὁρμῆς, ὑπὸ τὴν μορφὴν ἀκαθορίστου ἐνεργείας, τὴν ὁποίαν ἀποκαλοῦν θυμικὸν (libido) καὶ

β) εἰς τὸν ὑποσυνείδητον παράγοντα, εἰς τὴν ἀπώθησιν δηλ. εἰς τὸ ὑποσυνείδητον δυσαρέστων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραστάσεων συνδεομένων μετὰ τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας ἐπὶ τῇ βάσει κριτηρίου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ συνισταμένη τῆς ὅλης ἀνατροφῆς καὶ τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν δοξασιῶν τοῦ ἀτόμου.

Ὁ ἑλβετὸς ἰατρὸς Joung εἰς τὸ ἀτομικὸν ὑποσυνείδητον προσέθεσε καὶ τὸ φυλετικὸν ὑποσυνείδητον, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὰς σκοτεινὰς τάσεις τῆς φυλῆς, μεταδίδεται δὲ κληρονομικῶς εἰς πάντα ἄνθρωπον ἀνήκοντα εἰς αὐτήν.

Ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχοπαθολογίας ἡ συνδρομὴ καθίσταται πολύτιμος πρὸς ἔρευναν τῶν σκοτεινῶν πλευρῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ τῶν ἀποκλίσεων ἀπὸ τοῦ ὁμαλοῦ καὶ τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου, ὡς εἶναι αἱ ἀνώμαλοι καταστάσεις, αἵτινες μεθίστανται εἰς τὸν χῶρον τῶν ψυχικῶν διαταραχῶν, ἡ θρησκευτικὴ ἔκστασις καὶ ἡ πίστις εἰς προστατεύοντα δαίμονα, αἵτινες προβιβαζόμεναι καταντοῦν εἰς παραισθήσεις καὶ ἐμμόνους ἰδέας.

β) Κατὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν, τὴν σύνδεσιν δηλ. καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ὁμάδες ἀτόμων, πρόκειται κυρίως, ἕνεκα τῆς σχετικῆς αὐτοτελείας τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων καὶ τῆς ἑλκτικῆς δυνάμεως τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν ὀργανώσεων ἢ ὁμάδων εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν — τῆς οἰκογενείας, τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἔθνους, τοῦ λαοῦ, τοῦ κράτους, μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως καὶ τῶν παντοειδῶν ἑνώσεων καὶ σωματείων — καὶ τοῦ ἐντεῦθεν δημιουργουμένου παντοειδοῦς καὶ πολυμεροῦς συμπλέγματος τῶν ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων, περὶ καθορισμοῦ τοῦ βαθμοῦ τῆς αὐτοτελείας καὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν ὀργανώσεων ἢ ὁμάδων, εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν, ἢ ἄλλως περὶ καθορισμοῦ, τίνες ἰδιότητες ἢ ἐπιτεύγματα τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων εἶναι ἰδιοφυεῖς καὶ τίνες εἶναι κτῆμα τῆς ἐποχῆς, τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ του.

Πράγματι, ἀφ᾽ ὅτου ὁ Ἕγελος διετύπωσε τὴν ἔννοιαν «τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος» ἢ «τῆς λαϊκῆς ψυχῆς» καὶ ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν, οἱ δὲ κοινωνιολόγοι μετὰ ὁλονὲν προαγομένου καὶ ἐνισχυομένου ἐνδιαφέροντος ἠσχολήθησαν περὶ τὰ προβλήματα τοῦ ὁμαδικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, κατεδείχθη, ὅτι ἐκ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν ἀνθρώπων ὄχι μόνον ἐντὸς τοῦ κράτους καὶ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς κοινωνικῶν ὀργανώσεων ἢ ὁμάδων μικροτέρων, ὡς εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἡ οἰκογένεια, αἱ συντεχνίαι, μία ἐπὶ μέρους κοινωνικὴ τάξις, αἱ παντοειδεῖς ἑνώσεις καὶ σωματεῖα, παράγονται ψυχικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα οὐδαμῶς καλύπτονται ὑπὸ τῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ἐπὶ μέρους ἄτομα. Τὰ ψυχικὰ ταῦτα γεγονότα, ὡς εἶναι λ.χ. ἡ θρησκεία, ἡ γλῶσσα, τὰ ἔθιμα, ὁ μῦθος, ἡ ἐπανάστασις μιᾶς κοινω-

νικῆς τάξεως καταθλιβομένης, μία μάχη, μία πολιτικὴ ἐπανάστασις, τὸ φαινόμενον τῆς αἰσχροκερδείας, τὸ φαινόμενον τοῦ πανικοῦ κλπ. καὶ αἱ ἀντίστοιχοι συλλογικαὶ ἔννοιαι, ὡς εἶναι τὸ οἰκογενειακὸν πνεῦμα, ἡ συνείδησις τῆς οἰκειότητος πρός τινα κοινωνικὴν τάξιν ἢ πρὸς ἓν ἔθνος, τὸ λαϊκὸν πνεῦμα, τὸ κοσμοπολιτικὸν πνεῦμα κλπ., ἀναμφιβόλως εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν σκέψεων, τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν βουλήσεων τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ἀντίστοιχον κοινωνικὴν ὀργάνωσιν ἢ ὁμάδα ἀτόμων. Ἐκ τοῦ ἀθροίσματος ὅμως τούτου, παράγεται ἰδιοφυὲς σύνολον, τὸ ὁποῖον ἐπενεργεῖ πρὸς τὰ ἔξω καὶ πρὸς τὰ ἔσω κατὰ ἰδιοφυᾶ τρόπον. Οὕτω π.χ. ἐκ τῆς συνειδήσεως τῆς οἰκειότητος εἰς ἓν ἔθνος, ἂν καὶ εἶναι αὕτη τὸ ἄθροισμα τῶν παραστάσεων, τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν βουλήσεων τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτὸ ἀτόμων, παράγεται ἰδιοφυὲς σύνολον, τὸ ὁποῖον ἐπενεργεῖ ἰδίως πρὸς τὰ ἔσω, διότι ἀκριβῶς ἡ συνείδησις, ὅτι ἡ παράστασις τῆς οἰκειότητος πρὸς ἓν ἔθνος ὑπάρχει εἰς πάντας τοὺς ἀποτελοῦντας αὐτὸ συντελεῖ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὸν προβιβασμὸν αὐτῆς εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα εἰς τὸ πατριωτικὸν φρόνημα.

Τὰ ἱστορικὰ ταῦτα γεγονότα, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ὁμάδες ἀτόμων, εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν καὶ ἑρμηνευθοῦν ἐμπειρικῶς, ὅπως ἐμπειρικῶς συνδέονται καὶ ἑρμηνεύονται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ἐπὶ μέρους ἄτομα, διὰ τῆς ἐμπειρικῆς δηλ. παρατηρήσεως ἐν τῇ δεδομένῃ περιπτώσει, ἥτις ἐνισχύεται ἐκ τῆς συγκομισθείσης πείρας διὰ τῆς μελέτης τῆς ἐθνολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ τοιαύτη δὲ ἐμπειρικὴ σύνδεσις καὶ ἑρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ὁμάδες ἀτόμων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμβαθυνθῇ καὶ συμπληρωθῇ, ὡς ἐμβαθύνεται καὶ συμπληροῦται ἡ σύνδεσις καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ἐπὶ μέρους ἄτομα, διὰ τῆς μελέτης καὶ τῶν διδαγμάτων τῆς ψυχολογίας.

Αἱ ψυχολογικαὶ ὅμως κατευθύνσεις, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, κατάλληλοι διὰ τὴν σύνδεσιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ἐπὶ μέρους ἄτομα, δὲν ἐπαρκοῦν διὰ τὴν σύνδεσιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ὁμάδες ἀτόμων, ἀλλὰ χρειάζεται πρὸς τοῦτο εἰδικὴ ψυχολογία, ἡ ψυχολογία τῶν λαῶν ἢ τῶν ὁμάδων — Völkerpsychologie, ἢ psychologie des foules ἢ des masses — καὶ ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία — psychologie sociale, ἢ Sozialpsychologie.

Θεμελιωταὶ τῆς ψυχολογίας τῶν λαῶν ἢ τῶν ὁμάδων εἶναι οἱ γερμανοὶ φιλόσοφοι W. Lazarus καὶ H. Steinthal, οἵτινες διὰ σειρᾶς μελετῶν δημοσιευθεισῶν εἰς τὸ ὑπ' αὐτῶν ἱδρυθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1860 περιοδικὸν Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft περιέγραψαν τὴν ἔννοιαν καὶ τὰ προβλήματα τῆς νεαρᾶς ἐπιστήμης, ὀνομάσαντες δὲ αὐτὴν

ψυχολογίαν τῶν λαῶν δὲν προετίθεντο νὰ καταστήσουν ὑποκείμενον αὐτῆς ἁπλῶς τὰς σχέσεις τῶν ἀνηκόντων εἴς τινα λαόν, ἀλλὰ ἀπέβλεψαν μᾶλλον εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ λαϊκὴ κοινότης εἶναι ἡ εὐρυτάτη καὶ ἡ σπουδαιοτάτη ἐκ τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων ἢ ὁμάδων. Κυρίως ὅμως τὴν ψυχολογίαν τῶν λαῶν συνεπλήρωσε καὶ διεμόρφωσεν ἐπὶ νέων βάσεων ὁ ἐπίσης γερμανὸς φιλόσοφος W. Wundt εἰς τὸ ἔργον του Völkerpsychologie, εἰς δέκα τόμους, ἐκδοθέντας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1900.

Ἀπὸ τοῦ Wundt μάλιστα καθιερώθη ἡ καινοτομία, καθ' ἣν ἡ ψυχολογία τῶν λαῶν περιωρίσθη εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὁμαδικῶν ἐμφανίσεων, τῶν ὁποίων φορεὺς εἶναι τὸ ἔθνος, ὡς εἶναι ἡ θρησκεία, ἡ γλῶσσα, τὰ ἔθιμα καὶ ὁ μῦθος, μὲ τὴν δικαιολογίαν, ὅτι αἱ ἐμφανίσεις αὗται εἶναι προϊὸν αὐθαιρέτως ἐνστικτωδῶν πράξεων ἄνευ τῆς ἐπεμβάσεως ἐπὶ μέρους ἀτόμων. Πρὸς ἔρευναν δὲ τῶν ὁμαδικῶν ἐμφανίσεων, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι κοινωνικαὶ ὁμάδες μικρότεραι τοῦ ἔθνους, καθιερώθη ἴδιος κλάδος τῆς ψυχολογίας, ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία (psychologie sociale ἢ Sozialpsychologie), τῆς ὁποίας αἱ βάσεις ἐτέθησαν διὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ γάλλου ψυχολόγου Gustave le Bon εἰς τὸ ἔργον του psychologie des masses — γερμανικὴ μετάφρασις ὑπὸ Fr. Eisler in philosophisch – psychologische Bücherei, β' ἔκδοσις, 1912, Leipzig).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

Βιβλιογραφία : Ernst Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 1908, Leipzig, ε' καὶ ς' ἔκδ., τοῦ αὐτοῦ, Einleitung in die Geschichtswissenschaft, 1926, Berlin und Leipzig, W. Bauer, Einführung in das Studium der Geschichte, 1921, Tübingen, Ch. Seignobos, La methode historique appliquée aux sciences sociales, 1901, Paris, Georg Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1922, München und Berlin, ε' ἔκδ., Th. Litt, Individuum und Gesellschaft, 1924, Leipzig, Th. Kistiakowski, Gesellschaft und Einzelwesen, 1899, Berlin, Ed. Meyer, Zur Theorie und Methodik der Geschichte, 1910, Halle a. S., C. Bouglé, Les sciences sociales en Allemagne, 1902, Paris, β' ἔκδοσις.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας

Η ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΟΝ [1]

Ἀνερχόμενος ἐπὶ τὸ σεμνὸν τοῦτο βῆμα, ἵνα εἴπω τὸν εἰσιτήριον λόγον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν, εὐχαριστῶ τὸν Θεὸν ὅτι μὲ ἠξίωσε νὰ ἀποδώσω πολλοστὸν τίμημα τῆς μεγάλης ὀφειλῆς πρὸς τὴν almam matrem, ἀνθ' ὧν εὖ ὑπ' αὐτῆς ἔπαθον. Χάριν ὁμολογῶ ὁμοίως εἰς τοὺς ἀξιοτίμους συναδέλφους τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, οἱ ὁποῖοι ἐψήφισαν τὴν μετάκλησίν μου ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Μακεδονίας, εἰς ἣν ἀνήλωσα ὅλην μου τὴν νεότητα ὡς διδάσκαλος καὶ ἐπιστήμων, χάριν δὲ τῆς ἀπειληθείσης ἐλευθερίας της ἀπὸ τὸν ἐρυθρὸν κίνδυνον ἡ οἰκογένειά μου προσέφερε τὴν μεγάλην θυσίαν τοῦ αἵματος. Εὐχαριστῶ πρὸς τούτοις τὸν ἐξοχώτατον Ὑπουργὸν τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας κύριον Ἀχιλλ. Γεροκωστόπουλον, ὁ ὁποῖος ἐπεκύρωσε τὴν ἀπόφασιν τῆς σχολῆς, καὶ τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα, τὸν σεπτὸν ἡμῶν Ἄνακτα, ὁ ὁποῖος ὑπέγραψε τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ μου.

Κατὰ τὴν ἐπίσημον αὐτὴν στιγμήν, ἀποτίων φόρον τιμῆς, μνήμονα τὸν νοῦν μου στρέφω πρὸς τὸν σεβαστόν μου πατέρα καὶ πρῶτον μου διδάσκαλον, τὸν πτωχὸν ἱερέα τοῦ χωρίου μου, ὁ ὁποῖος 16έτην μὲ ὡδήγησεν εἰς τὸν περικαλλῆ ναὸν τοῦτον τῶν Μουσῶν, πρὸς πάντας τοὺς διδασκάλους μου τοὺς ἐνταῦθα καὶ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, ἰδιαιτέρως δὲ τὸν ἀείμνηστον K. Lehmann - Haupt, ὑπὸ τὴν σοφὴν καθοδήγησιν τοῦ ὁποίου ἐμυήθην εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαίας ἱστορίας.

Εἰς τὸν διαπρεπῆ ἐπιστήμονα καὶ προκάτοχόν μου εἰς τὴν ἕδραν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, καθηγητὴν κύριον Σωκ. Κουγέαν, ἀπονέμω ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὸν ὀφειλόμενον πρὸς αὐτὸν σεβασμὸν καὶ τὴν τιμήν.

***

Ἤδη προβαίνων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματός μου, ὀφείλω νὰ δηλώσω ὅτι δι' αὐτοῦ δὲν κομίζω ἐκ Μακεδονίας γλαῦκ' Ἀθήναζε. Τὸ ἐναρκτήριόν μου τοῦτο μάθημα ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ δώσω κυρίως εἰς τοὺς κυρίους φοιτητὰς καὶ τὰς φοιτητρίας γενικὸν προσανατολισμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπι-

---

1. Ἐναρκτήριος εἰς τὴν ἕδραν τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας, ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν 8ην Δεκεμβρίου 1954.

στήμης τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τῆς θέσεως, ἣν ἔχει αὕτη σήμερον εἰς τὸ πεδίον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης.

Ἡ ἀρχαία ἱστορία, ἡ ἀναπαράστασις δηλαδὴ τῆς ζωῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς ὅλας αὐτῆς τὰς ἐκφάνσεις, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς, ἀποτελεῖ ἤδη ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου 16ου αἰῶνος μέχρι σήμερον καὶ θὰ ἀποτελῇ πάντοτε τὴν κυρίαν ἐνασχόλησιν αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦν νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ἀντιλήψεών των περὶ αὐτῆς. Ἡ ἐποχὴ τοῦ λεγομένου ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὴν Εὐρώπην, ἡ ὁποία ἐνέπνευσε τὴν σπουδὴν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, δὲν ἐπεδίωξεν ἄλλο παρὰ τὴν ἀναβίωσιν τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ἐπειδὴ δὲ κύριον ἔργον τῆς ἀρχαίας ἱστορίας εἶναι τοῦτο, ἠμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ ἀρχαία ἱστορία εἶναι τέκνον τοῦ Humanismus καὶ αἱ ρίζαι της δέον νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ 15ου αἰῶνος.

Ποία ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις αὐτῆς, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ σημερινόν της σχῆμα, τὸ ὁποῖον προσέδωσεν εἰς αὐτὴν ἡ ἀκαταπόνητος ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, τοῦτο θὰ ἀποτελέσῃ τὸν κύριον σκοπὸν τῆς ἀποψινῆς μας ὁμιλίας.

Μέχρι τῶν τελευταίων ἀκόμη δεκαετηρίδων τοῦ 18ου αἰῶνος ἡ ἀρχαία ἱστορία περιελάμβανε μὲ μεγάλα χάσματα τὴν πρώτην π.χ. χιλιετηρίδα, τὴν ἐποχὴν τῶν αὐτοκρατόρων εἰς τὴν Ρώμην καὶ τοὺς ὕστερον τῆς ἀρχαιότητος χρόνους. Αἱ πηγαὶ ἐξ ὧν ἤντλει τὰς πληροφορίας της ἦσαν τὰ γραπτὰ ἑλληνικά, λατινικά, ἑβραϊκὰ καὶ ἀραμαϊκὰ μνημεῖα. Εἰς συμπλήρωσιν ἤρχοντο τὰ τῆς συριακῆς, ἀρμενικῆς καὶ νεοπερσικῆς φιλολογίας. Μολονότι αἱ ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ ἀρχαῖα νομίσματα, καθὼς θὰ ἴδωμεν, ἦσαν τότε γνωστά, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἡ δέουσα ἱστορικὴ ἀξιολόγησις τοῦ πολυτίμου τούτου ὑλικοῦ, διὰ νὰ μεταβληθῇ ἢ τροποποιηθῇ ὁ μονόπλευρος τρόπος τῆς θεωρήσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Οὔτε καὶ ἡ ἀκριβὴς κριτικὴ μέθοδος διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν ἀπαραιτήτων κριτηρίων ἦτο εἰς θέσιν νὰ διαφωτίσῃ, παρὰ τὴν καταβληθεῖσαν προσπάθειαν, ὅ,τι ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὡς θρῦλος μᾶλλον ἐνομίζετο.

Ἡ ἐνασχόλησις τοῦ ἐκ Φλωρεντίας πολιτικοῦ Niccolò Machiavelli [1] καὶ τοῦ Γάλλου Montesquieu [2] μὲ τὰ προβλήματα τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας ἀπὸ ἔμφυτον αὐτῶν πολιτικὴν διάθεσιν, ὅπως ἐξαγάγουν διδάγματα διὰ τὸ παρόν, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Πολυβίου, ἢ ἡ ἐκπληκτικὴ ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν ὑπὸ τοῦ Sebastien Lenain de Tillemont, ὅπως γεφυρώσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν βέβηλον τῶν χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ρώμης,

1. Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, 1531.

2. Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, 1734.

καθὼς καὶ ἡ ἱστορία του τῶν Αὐτοκρατόρων (Histoire des Empereurs), ἀποτελοῦν πράγματι ἐξαίρεσιν.

Τὸ ἔργον ὅμως τοῦ Gibbon «History of the Decline and Fall of the Roman Empire» (1776 – 1788) εἶναι τὸ πρῶτον σημαντικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐγνώρισεν ἡ Ἀγγλία κατὰ τὴν περίοδον τοῦ διαφωτισμοῦ, μοναδικὸν ἠμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν ἱστορικὸν τοῦ 18ου αἰῶνος ἐπίτευγμα, τὸ ὁποῖον ἀκόμη καὶ σήμερον ἀποτελεῖ πολύτιμον θησαυρὸν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας.

Ἐνῷ εἰς τοὺς ἀνωτέρω συγγραφεῖς κέντρον ἐνασχολήσεως ἀποτελεῖ ἡ Ρώμη καὶ ὁ κόσμος της, εἰς τὴν Γερμανίαν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς εὗρε τοὺς ἐνθουσιωδεστέρους της ἐραστάς. Ἡ οἰκείωσις πρὸς αὐτὴν χάρις εἰς τὰ ἔργα τοῦ Winckelmann, τοῦ Göthe καὶ τοῦ Schiller προήγαγον εἰς μέγαν βαθμὸν τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν μεγάλην τῆς Ἑλλάδος κληρονομίαν. Ἐξ ἄλλου αἱ ἰδέαι τοῦ Herder, ὅτι κάθε φαινόμενον εἰς τὴν τέχνην καὶ τὴν ποίησιν πρέπει νὰ θεωρῆται καὶ νὰ ἑρμηνεύεται ὡς προϊὸν ἐξελίξεως, τὸ ὁποῖον συντελεῖται ἐπὶ ἱστορικοῦ πεδίου, ἔδωσε σπουδαίαν ὤθησιν εἰς θεμελίωσιν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Ἐκεῖνοι ὅμως, οἱ ὁποῖοι ἔθεσαν τὰ πραγματικὰ θεμέλια αὐτῆς εἶναι ὁ Voss καὶ ὁ Wolf. Καὶ οἱ δύο κινοῦνται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Winckelmann, τὸν κατ᾽ ἐξοχὴν ἐκπρόσωπον τῆς θεραπείας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας.

Ὁ Voss ἐξελαΐκευσε τὸν Ὅμηρον καὶ ἐδημιούργησε τὴν μυθολογίαν καὶ τὴν ἀρχαίαν Γεωγραφίαν. Ὁ Wolf ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως, τὸ ὁποῖον μέχρι σήμερον ἀπασχολεῖ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Καὶ αἱ δύο κατευθύνσεις τούτων συγκεντρώνονται εἰς τὸν Barthold Georg Niebuhr, ἐκτάκτως πολυμεροῦς μορφώσεως ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος προσέφερε πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ γερμανικοῦ κράτους. Ὁ Niebuhr ἠσχολήθη συγχρόνως μὲ τὰ καθήκοντά του ὡς ἀνώτερος ὑπάλληλος τῆς κρατικῆς μηχανῆς, καθὼς καὶ μὲ τὴν Λατινικὴν φιλολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχῶν τῆς Ρώμης. Εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν θετικὴν κριτικήν του ὡδήγησεν εἰς νέαν, ἐπὶ ἐπιστημονικῶν καθαρῶς βάσεων, ἀξιοποίησιν τῆς ἱστορίας τοῦ Λιβίου, τῆς ὁποίας τὸ ἀξιόπιστον ἠμφισβητεῖτο.

Ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν ἐπροξένησεν ἡ Ρωμαϊκὴ ἱστορία τοῦ Niebuhr ὑπῆρξε μεγάλη, ἐπέδρασε δὲ σημαντικῶς εἰς τὴν μετέπειτα ἱστοριογραφίαν, εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, καθὼς καὶ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν. Ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα βασίζεται ἐπάνω εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Niebuhr. Ὁ Ranke μὲ εὐγνωμοσύνην ἐκφράζεται δι᾽ ὅσα ἔμαθεν ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν τοῦ Ν. ἐνῷ ὁ August Böckh ἠμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τῆς μεθόδου τοῦ Ν. εἰς τὸν τομέα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Εἰς τὸ ἔργον του Staatshaushaltung der Athener, τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσε τὸ 1817, ὁ Böckh, θεωρῶν τὰ οἰκονομικὰ ὡς τὴν σπονδυλικὴν στήλην τοῦ κράτους καὶ ἐξετάζων τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ὅλου κράτους τῶν Ἀθηνῶν μὲ κέντρον αὐτὴν ταύτην τὴν πόλιν, τελεῖ προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ ἱστορικοῦ καὶ οἰκονομολόγου, οἷος ὁ Niebuhr.

Ἀπὸ τοῦ 1884, ὅτε ἀνεκαλύφθη ὁ νομοθετικὸς Κῶδιξ τῆς Γόρτυνος εἰς τὴν Κρήτην καὶ κατεδείχθησαν αἱ ἱκανότητες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὴν σύνταξιν νόμων, κατέστη διὰ τὸν ἱστορικὸν ἀναγκαία ἡ ἔρευνα καὶ ἡ γνῶσις τῶν ἀντιλήψεων περὶ δικαίου κάθε ἐποχῆς. Παράλληλος ὅθεν πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῶν ἀρχαίων ὑπῆρξεν ἡ προσπάθεια τῶν Meier καὶ Schöman διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἀντιλήψεων περὶ δικαίου τῶν Ἀθηναίων. Ἡ θεώρησις ὅμως ἀπὸ τὸν Mommsen τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ρωμαίων, τοῦ ὁποίου ἀνάγλυφον εἰκόνα παρέχει ἡ ἀξιολογωτάτη συγγραφή του Römisches Staatsrecht, 1887 – 1888, ἀπετέλεσε τὸν θεμέλιον λίθον διὰ τὴν βαθμιαίαν ἐξέτασιν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ ἱστορία ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν φιλολογίαν, ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ Διός. Αὕτη πάλιν μαθήτρια τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιότητος ἀνέπτυξεν αὐστηρὰν μέθοδον, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἐργασίας θεμελιώδους σημασίας εἰς τὸ πεδίον τῆς ἑρμηνευτικῆς καὶ τῆς κριτικῆς τῶν ἀρχαίων κειμένων. Διὰ τὸν ἱστορικὸν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ἡ γνῶσις τῆς φιλολογικῆς τεχνικῆς εἶναι ἀναγκαιοτάτη προϋπόθεσις, διότι χωρὶς αὐτὴν θὰ ἦτο οὗτος αὐτόχρημα ἐρασιτέχνης. Κύριος ἐκπρόσωπος τῆς συσχετίσεως ἱστορίας καὶ φιλολογίας ἠμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὁ ἴδιος ὁ Böckh, ὁ ὁποῖος ὁρμώμενος ἀπὸ τὴν ἀφετηρίαν αὐτήν, προσεπάθησε νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν ὅλην ζωὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Πρὸς τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν ἐβάδισεν ὁ μαθητής του Karl Otfried Müller, τοῦ ὁποίου τὸ καλλιτεχνικὸν αἴσθημα διαφαίνεται εἰς τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἑρμηνεύει τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποίησιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλολογίας, καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν του.

Ἐν τούτοις τὸ ἔργον του Æginetícorum Liber, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸν ἴδιον χρόνον μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Böckh (Staatshaushaltung der Athener), προδίδει ἱστορικὸν ὁλκῆς καὶ εὐρύτητα ἱστορικῆς ἀντιλήψεως μεγαλυτέραν τοῦ διδασκάλου. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα εἶναι τὰ σημαντικώτερα ἱστορικὰ ἐπιτεύγματα τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Müller τὸ 1840, ὅτε ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὰς γνώσεις καὶ ἀντιλήψεις του διὰ τὴν ἱστορίαν της, τὸν ἠμπόδισε νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς.

Ὁ μαθητής του Ernst Curtius, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀπὸ τὸν διδάσκαλον ἐπεσκέφθη τὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρξεν εὐτυχέστερος αὐτοῦ. Τὸ δίτομον ἔργον του περὶ Πελοποννήσου, τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1851 – 1852,

ἀποτελεῖ ἱστορικὴν τῆς χώρας διαπραγμάτευσιν καὶ ἀξιόλογον προσπάθειαν, ὅπως δοθῇ εἰς τὴν ἔκθεσιν συγκεκριμένη καὶ ἐξ αὐτοψίας ἄποψις, συνδυάζουσα φύσιν καὶ ἱστορίαν. Κύριος σκοπὸς τοῦ Κουρτίου μὲ τὴν ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν πατρίδα μας ἦτο πάντοτε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους· εἶναι δὲ ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὴν ὤθησιν εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφὰς τῶν Γερμανῶν ἀρχαιολόγων εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, τὰς ὁποίας συνεχίζει μέχρι σήμερον ἀξιολόγως τὸ εἰς τὴν πόλιν μας Γερμανικὸν ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Böckh καὶ τοῦ Müller νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὴν μονόπλευρον θεώρησιν τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἑρμηνείας τῶν πηγῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ classizismus ἐν Γερμανίᾳ, ἀποκορυφοῦται εἰς τοὺς δύο ἐπιφανεῖς φιλολόγους Rohde καὶ Wilamowitz, οἱ ὁποῖοι πράγματι προήγαγον τὴν φιλολογίαν πρὸς νέαν κατεύθυνσιν· ἡ φιλολογία δηλαδὴ ἂν καὶ ἐκινεῖτο αἰσθητικῶς ἔγινεν ἱστορική. Τὸν δεύτερον μάλιστα αἱ καταπληκτικαί του γνώσεις, ὄχι μόνον τοῦ φιλολογικοῦ πλούτου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν παπύρων, τῆς θρησκείας, τῆς μυθολογίας καὶ τοῦ δικαίου, ὡδήγησαν εἰς καθαρῶς ἱστορικὸν στοχασμόν, ὁ ὁποῖος διαφαίνεται εἰς τὸ σπουδαῖον ἔργον του Aristoteles und Athen.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία ἐγνώρισεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν νέαν ὤθησιν μὲ τὸ πνεῦμα τῆς πολιτικῆς κατανοήσεως, τὸ ὁποῖον ἐνέπνευσαν εἰς τὴν χώραν αὐτὴν ἡ ζωηρὰ δρᾶσις τῶν δύο ἐναλλασσομένων εἰς τὴν Κυβέρνησιν πολιτικῶν κομμάτων, τῶν Whigs καὶ τῶν Tories. Αἱ δύο ἱστορίαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τοῦ John Gillis [1], ἀνήκοντος εἰς τὴν παράταξιν τῶν Whigs καὶ τοῦ William Mitford [2], ὁ ὁποῖος ἔγραψεν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς τῶν Tories. Δὲν εἶναι δὲ παράξενον, ὅτι κατὰ τὸν ἐπακολουθήσαντα αἰῶνα εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ἐγράφησαν τὰ σημαντικώτερα ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Thirlwall [3] καὶ τοῦ τραπεζίτου τοῦ City George Grote [4], τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως εἶναι ἀναμφισβήτητος μέχρι σήμερον. Καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ ἔργα διαφαίνεται ἡ συμπάθεια τῶν συγγραφέων πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴν δημοκρατίαν, περισσότερον μάλιστα εἰς τὸν Grote, ὁ ὁποῖος εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας του λησμονεῖ τὸ καθῆκον, τὸ ὁποῖον ἔχει ὁ ἀμερόληπτος ἱστορικὸς καὶ ὑπεραμύνεται τῶν ἀσυγχωρήτων σφαλμάτων τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας.

Εἰς μίαν χώραν, ὅπως ἡ Ἀγγλία, ἔνθα τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία

1. History of ancient Greece, its colonies and conquests 1786.
2. History of Greece, 1784.
3. History of Greece, 1835 - 1838 (8 τόμοι).
4. History of Greece, 1846 - 1856 (12 τόμοι).

προήγαγον τὸ κεφάλαιον, ἦτο ἑπόμενον νὰ παρατηρηθῇ ζωηρὰ ροπὴ πρὸς τὴν δημοκρατίαν, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 2ου ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ. Ὅπως δὲ τότε ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ κεφαλαίου προήγαγε τὴν ἀστικὴν τάξιν, τὸν δῆμον, ὁ ὁποῖος ἐζήτησεν ἴσα μὲ τὴν ἀριστοκρατίαν πολιτικὰ δικαιώματα, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν οἱ φιλελεύθεροι Whigs ὠρθώθησαν ἔναντι τῶν συντηρητικῶν Tories. Οἱ δύο ὅθεν οὗτοι ἱστορικοὶ εἶναι τέκνα μιᾶς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ζωηρότερον παρὰ ἄλλοτε εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀγγλίας ἐκινήθησαν αἱ φιλελεύθεραι ἰδέαι. Ἡ ἱστορία μάλιστα τοῦ Grote ἐκδοθεῖσα ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ἐξέγερσιν, προσείλκυσεν ἰδιαιτέρως τὸ διαφέρον τῶν πεπαιδευμένων ὅλου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου.

Ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία τοῦ Grote ἠμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ καθ᾽ ὅλα ἐφάμιλλος πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν τοῦ Niebuhr· εἰς τοὺς δύο δὲ τούτους ἱστορικοὺς ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης εὗρον πράγματι τοὺς κυριωτέρους των ἐκπροσώπους.

Ἐνῷ δὲ εἰς τὴν Γερμανίαν κατὰ τὸν ἴδιον αἰῶνα ὁ J. F. Kortüm μὲ τὸ ἔργον του Ἑλληνικὴ Ἱστορία, ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, ἔλαβεν ἀντίθετον θέσιν πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Grote, τὴν δὲ τρίτομον ἑλληνικὴν ἱστορίαν τοῦ Curtius διαπνέει θερμὸς ἐνθουσιασμὸς διὰ τὸ παρελθὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ βαθὺ αἴσθημα μελαγχολίας διὰ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου καὶ τῆς ὡραιότητος αὐτοῦ, ὁ Joh. Droysen μὲ τὸ ἔργον του, τὸ ὁποῖον ἐτιτλοφόρησεν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Geschichte des Hellenismus), ἔφερεν εἰς τὴν ζωὴν σπουδαίαν περίοδον τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὸν μεγαλεπήβολον Μακεδόνα βασιλέα Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν. Μολονότι τὸ ἀξιολογώτατον τοῦτο ἐπίτευγμα τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τερματίζεται εἰς τὸ ἔτος 221 π.Χ. ὁ δὲ μεγαλοφυὴς συγγραφεύς του δὲν ἔζησε νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ μέγα ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Πολυβίου (1.3,4) σχέδιόν του, νὰ ἐπεκτείνῃ δηλαδὴ τὴν ἱστορίαν του μέχρι τοῦ Καίσαρος, ἐν τούτοις μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Droysen ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς ἐπῆλθε συμβιβασμός, ἀλλὰ καὶ ἐγεφυρώθη ἡ κλασσικὴ Ἑλλὰς μὲ τὸ Imperium Romanum. Αἱ ρίζαι τῆς σημερινῆς εὐρωπαϊκῆς μορφώσεως ξεκινοῦν, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ τὸν πολιτισμὸν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Ἡ ἐποχή, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ Droysen, εἶναι ἡ κατ᾽ ἐξοχὴν εὐνοηθεῖσα, διότι τότε ἐπετεύχθη ἡ ἀνάγνωσις τῆς παλαιᾶς περσικῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς τῶν Ἀχαιμενιδῶν καὶ τῆς στήλης τῆς Ροζέττης εἰς τὴν Αἴγυπτον. Εἶναι δηλαδὴ ὁ Droysen γνήσιον τέκνον τῆς ἐποχῆς τοῦ ρωμαντισμοῦ, τὴν ὁποίαν οἰστρηλατεῖ ὁ πόθος νὰ γνωρίσῃ τὸν πολυθρύλητον τῆς

ἀρχαίας Ἀνατολῆς κόσμον, τὸν ὁποῖον ἔφερεν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν Δύσιν ὁ Ναπολέων μὲ τὴν ἐκστρατείαν του εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγελιανὴ φιλοσοφία δὲν ἄφησεν ἀνεπηρέαστον τὸν ἱστορικόν, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ κοσμοκράτορος Μακεδόνος στρατηλάτου εἶδεν ἐνσωματούμενον τὸ δημιουργικὸν πνεῦμα τῆς ἰσχυρᾶς προσωπικότητος.

Ἔτσι ὁ 19ος αἰὼν μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς, ἡ ὁποία ἔρριψε ζωηρὸν φῶς εἰς τὴν παλαιὰν ἱστορίαν τῶν λαῶν τῆς Μεσοποταμίας καὶ τοῦ Ἰράν, ἠμπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐποχή, ἡ ὁποία ἔδωσεν ὤθησιν εἰς καθαρῶς ἐπιστημονικὸν τρόπον ἐρεύνης τῆς ἀρχαίας ἱστορίας.

Ὁ ἰδικός μας αἰὼν δὲν ὑστέρησεν ἀπὸ τὸν προηγούμενον. Οἱ πίνακες τοῦ Tell Amarna εἰς τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν τῆς 18ης δυναστείας τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖοι ἔρριψαν πλούσιον φῶς εἰς τὰς πολιτικὰς καὶ διπλωματικὰς σχέσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, τὰ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὰ ὁποῖα διεφώτισαν τὴν ἱστορίαν της κατὰ τὴν περίοδον τῶν Πυραμίδων καὶ ἀκόμη παλαιότερον μέχρι τῆς λιθίνης ἐποχῆς, καθὼς καὶ τὸ ἀνακαλυφθὲν πλουσιώτατον βασιλικὸν Ἀρχεῖον εἰς τὸ σημερινὸν Μπογάζκιοϊ, κατὰ τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους τῶν Χετταίων, τὸ ὁποῖον διαρκῶς μελετᾶται καὶ μὲ νέαν προοπτικὴν ἐξετάζεται ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς Β′ π.Χ. χιλιετηρίδος, πάντα ταῦτα εἶναι μεγάλα τῆς ἐπιστήμης ἐπιτεύγματα. Τὸ ὄνομα τοῦ B. Hrozny εἶναι συνδεδεμένον μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πρώτων χεττιτικῶν ἐγγράφων, ἐνῷ μέγα βῆμα ἔχει γίνει μὲ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐτρουσκικῶν ἐνεπιγράφων μνημείων, καὶ τελευταίως μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Κρητομηκυναϊκῆς γραφῆς, ὑπὸ τοῦ ἰδιοφυοῦς Ἄγγλου ἐπιστήμονος Ventris, ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖ σήμερον μέσα σὲ ὅλους, ὅσοι κατέγιναν μὲ τὸ δυσχερέστατον τοῦτο πρόβλημα.

Μὲ τὰ μέσα τῆς μεθοδικῆς ἐρεύνης, τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν γραπτῶν μνημείων, τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας ἱστορίας μετετέθησαν χρονολογικῶς καὶ χωρογραφικῶς, διότι αἱ πληροφορίαι μας σήμερον ὄχι μόνον ἐπεκτείνονται εἰς χρόνους κατὰ 2000 παλαιοτέρους, ἀλλὰ καὶ ὁ ὁρίζων αὐτῆς ἐπεξετάθη ἀπὸ τῆς Μεσογείου μέχρι τοῦ Τουράν, τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Νουβίας.

Εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς περιοχάς, γύρω ἀπὸ τὰς ὁποίας στρέφεται τὸ διαφέρον τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης, τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα δὲν ἀνακύπτουν αὐτούσια, ἀλλ᾽ ἀποτελοῦν συνέχειαν ἄλλων, τὰ ὁποῖα δέον νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς ἀκόμη παλαιοτέρας ἐποχάς, αἱ ὁποῖαι ἐκφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια, μέσα εἰς τὰ ὁποῖα περιορίζεται ἡ καθαυτὸ ἱστορία, καὶ ἀνήκουν πλέον εἰς τὴν προϊστορίαν.

Ἡ προϊστορία τέκνον καὶ αὐτὴ τοῦ 19ου αἰῶνος διεξεδίκησε κῦρος ἐπιστημονικὸν μὲ τὴν αὐστηρὰν καὶ ἀσφαλῆ μέθοδον, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησεν. Εἰς τὴν χώραν τοῦ Νείλου καὶ τὴν Μεσοποταμίαν κατέλαβεν αὕτη

ὁλόκληρον τὴν 4ην χιλιετηρίδα, ἐνῷ εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Εὐρώπης τὰ προϊστορικὰ στρώματα εἶναι νεώτερα καὶ φθάνουν μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς 3ης χιλιετηρίδος.

Ὅπως ἔχουν σήμερα τὰ πράγματα τὸ πεδίον τῆς ἐρεύνης τῆς ἀρχαίας ἱστορίας εἶναι κυρίως αἱ περιοχαί, αἱ ὁποῖαι ἁπλώνονται πρὸς τὰ ὕδατα τῆς Μεσογείου, ἡ ἐξέλιξις δὲ τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ πολιτιστικοῦ βίου των παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστικά.

Εὐνόητον ὅτι ἡ διεύρυνσις τῶν ἱστορικῶν ὁρίων εἰς τόπον καὶ χρόνον εἶναι συνδεδεμένη μὲ δυσεπίλυτα προβλήματα. Οὐχ ἧττον πολλὰ ἐπετεύχθησαν χάρις εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην τῶν πηγῶν καὶ τὴν ἐξειλιγμένην μέθοδον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Οὕτως ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῶν γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴν 2αν π.Χ. χιλιετηρίδα καθορίζεται σήμερον σχεδὸν ἀκριβῶς. Τὸ ἴδιον ἠμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν καὶ διὰ τὴν Μεσοποταμίαν, ἀφ᾽ ὅτου πρὸ ὀλίγων ἐτῶν μὲ τὴν κεφαλαιώδους σημασίας ἀνακάλυψιν τοῦ καταλόγου τῶν Ἀσσυρίων βασιλέων τοῦ Chorsabad ἀπὸ τοῦ ἔτους 1430 π.Χ. μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ κράτους τῶν Ἀσσυρίων, κατωρθώθη ἡ διὰ τῆς συγχρονιστικῆς μεθόδου χρονολόγησις Βαβυλωνίων ἡγεμόνων. Πίνακες ἐπίσης ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Γάλλων εἰς τὸ Tell-el-Haridi εἰς τὸν Εὐφράτην κατέδειξαν ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος τῆς πρώτης δυναστείας τῶν Ἀμμοριτῶν Hammurabi, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα εἶναι στενὰ συνδεδεμένον μὲ τὸν περίφημον νομοθετικὸν Κώδικα, ὑπῆρξε σύγχρονος τοῦ Ἀσσυρίου βασιλέως Samsi-adad I, ἑπομένως ἡ βασιλεία του ἀνάγεται γύρω ἀπὸ τὸ 1700 π.Χ. καὶ ὄχι ὅπως πρότερον ἐπιστεύετο τὸν 20ὸν π.Χ. αἰῶνα. Διὰ τὴν 3ην χιλιετηρίδα οἱ ὑπολογισμοὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι δυσκολώτεροι, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ τὰ σφάλματα τῶν χρονικῶν ὑπολογισμῶν περιορίζονται ὄχι πλέον εἰς ἑκατονταετηρίδας.

Ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου τοῦ Αἰγαίου εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀπέβη δὲ ἡ γέφυρα, ἡ ὁποία ἥνωσε τὴν δυτικὴν παραλίαν τῆς Μεσογείου μὲ τὴν πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς χώραν. Τὸ φῶς τοῦ ἀνακαλυπτομένου ἑκάστοτε ἀρχείου, τὸ ὁποῖον διαφωτίζει τὸ δίκαιον, τὴν θρησκείαν, τὰ κοινωνικὰ στρώματα καὶ τὰς πολιτικὰς σχέσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἀκτινοβολεῖ μόνον μέσα εἰς τὰ στενὰ ὅρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκτείνεται ἡ ἀρχὴ τοῦ βασιλέως εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει τοῦτο ἢ τῆς Κυβερνήσεώς του. Αἱ ἀκτῖνες του ἐξέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπικράτειαν αὐτὴν καὶ διαφωτίζουν γεγονότα ποὺ συνέβησαν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου, συντελοῦν δὲ εἰς τὸν ὀρθότερον χρονολογικὸν προσδιορισμόν των, ἢ συμβάλλουν εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἑρμηνείαν ἀναλόγων ἐκφάνσεων τοῦ πολιτικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ βίου τῶν λαῶν τῆς Μεσογείου. Ἡ ἱστορία λοιπὸν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Μεσογείου, ἔνθα σπουδαίαν θέσιν καταλαμβάνει ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος μὲ τὸν Αἰγαιϊκόν της

κόσμον, καθὼς καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς ἀποτελοῦν ἓν ὀργανικὸν σύνολον, κάθε δὲ ἱστορικὸν φαινόμενον ποὺ εἶχεν ὡς ἐπίκεντρον μίαν ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω περιοχὰς ἐγίνετο αἰσθητὸν καὶ εἰς τὰς δύο ἄλλας. Ἡ γνώμη λ.χ. τοῦ Emil Forrer, ὅτι ὑπὸ τὴν συχνὴν μνημόνευσιν τῶν Ahhijava εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ Μπογάζκιοϊ (ἐπὶ τοῦ Χετταίου κατακτητοῦ Subbiluljuma περὶ τὸ 1365) ὑποδηλοῦται τὸ μέγα κράτος τῶν Ἀχαιῶν, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην ὡρισμένων ἐπιστημόνων, εὗρεν ὑποστηρικτάς.

Μὲ τὴν μελέτην ἀρχειακῶν στοιχείων εἴμεθα εἰς θέσιν σήμερον νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν πολιτικὴν καὶ πολιτιστικὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς, ὡρισμέναι μάλιστα περίοδοι αὐτῆς προήχθησαν τόσον, ὅσον ὅμοιαι περιοχαὶ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς ἱστορίας, πολὺ γνωσταὶ εἰς ἡμᾶς σήμερον. Πλὴν ὅμως, ἐνῷ ἡ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Συρίας, καὶ τῆς Παλαιστίνης, εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα π.Χ. ἡ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου, τοῦ Ἰράν, καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον, παρουσιάζει σοβαρὰ χάσματα.

Σημαντικὸν βῆμα εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων ἔγινε κατὰ τὸν προηγούμενον αἰῶνα μὲ τὴν πρόοδον τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν παπύρων καὶ τῶν νομισμάτων. Ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἐπιγραφῶν ὡς ἱστορικῶν ἐπισήμων ἐγγράφων ἔχει μακρὰν ἱστορίαν. Ἤδη ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι σπουδαῖοι ἱστορικοὶ κατενόησαν τὴν σπουδαιότητα τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὰς ἐχρησιμοποίησαν εἰς τὴν ἀφήγησίν των. Ἀλλὰ καὶ οἱ ῥήτορες πολὺ συχνὰ ἀναφέρονται εἰς ἐπιγραφικὰς μαρτυρίας, διὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν ὡρισμένους ἰσχυρισμούς των. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ὁ Φιλόχορος ἐδημοσίευσε συγγραφὴν καθαρῶς ἐπιγραφικὴν μὲ τὸν τίτλον «ἐπιγράμματα Ἀττικά», ἐνῷ ὁ Μακεδὼν Κρατερός, ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου τοῦ Γονατᾶ, ἔφερεν εἰς φῶς ἔργον, εἰς 9 βιβλία, τιτλοφορηθὲν «Ψηφισμάτων συναγωγή».

Εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ ἀρχαιόφιλος ἔμπορος ἀπὸ τὴν Ἀγκῶνα Κυριακὸς (πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος) εἰς τὰ ταξίδιά του, τὰ ὁποῖα ἔκαμεν, ἀντέγραψε πολλὰς ἑλληνικὰς καὶ λατινικὰς ἐπιγραφάς, διὸ καὶ ὠνομάσθη πατὴρ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς. Κατὰ τοὺς δύο αἰῶνας, οἱ ὁποῖοι ἠκολούθησαν, ἐδημοσιεύθησαν πολλαὶ συλλογαὶ πρὸ πάντων λατινικῶν ἐπιγραφῶν, ἐνῷ ὁ 18ος αἰὼν ἐγνώρισε ζωηρότερον τὸ διαφέρον τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν παπύρων καὶ τῶν νομισμάτων ἀπὸ μέρους περιηγητῶν καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Τὰ ὀνόματα τῶν Fourmont, Chandler, Choiseul-Gouffier καὶ τῶν ὀλίγον ἀργότερον ἀπὸ αὐτοὺς Leake, Dodwell, Rose, Osann, Letrone, καθὼς καὶ ἄλλων, εἶναι συνδεδεμένα μὲ νέαν, ἐπὶ τὸ ἐπιστημονικώτερον ἐξέλιξιν τῶν γραπτῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος μνημείων.

Ὁ 19ος ὅμως καὶ 20ὸς αἰὼν ἐγνώρισαν τὴν συστηματικὴν συναγωγὴν τοῦ ὑλικοῦ ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ἐπιγραφῶν. Τa Corpora Inscriptionum Graecarum καὶ Inscriptionum Latinarum ὑπὸ τὴν σοφὴν συγκρότησιν μεγάλων ἐπιστημόνων, ὅπως ὁ Böckh, ὁ Borghesi καὶ ὁ Mommsen, πρόκεινται μεγάλα τῆς ἐπιστήμης ἐπιτεύγματα, οἱ δὲ δημιουργοί των ἠμποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀρχηγοὶ σχολῶν.

Αἱ ἐπιγραφαὶ ἔρριψαν ἄπειρον φῶς εἰς ὅ,τι ἡ φιλολογικὴ παράδοσις παρέχει μὲ τὴν συνήθη εἰς αὐτὴν πυκνότητα, ὅταν πολλάκις εἰς μίαν μόνον φράσιν ἐκφράζῃ συγχρόνως κάποιαν κατάστασιν πολιτικήν, κάποιαν ἐποχήν, ἢ ἕνα χαρακτῆρα.

Χάρις εἰς τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ νομίσματα ἀντιλαμβανόμεθα ἐπίσης τὴν ἔκτασιν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἰς τὴν Ἀνατολήν, καὶ τοῦ Imperii Romani εἰς τὴν δύσιν. Μὲ τὴν βοήθειαν αὐτῶν εἴμεθα εἰς θέσιν σήμερον νὰ πληροφορηθῶμεν τὸ τέλος τῶν παλαιῶν θρησκειῶν καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἰς τὰς δύο αὐτὰς περιοχάς. Τὰ ἀξιόλογα ἐπίσης ἔργα τοῦ Johannes Kirchner, Prosopographia Attica, καὶ τῆς πρωσσικῆς Ἀκαδημίας τὰ Prosopographia Imperii Romani, τὰ ὁποῖα διαφωτίζουν τὴν ἱστορίαν διαφόρων προσωπικοτήτων, βασίζονται κυρίως ἐπὶ τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπλουτίσθη σήμερον σημαντικῶς μὲ τὸ ἀξιολογώτατον ἔργον τοῦ ἐξαιρέτου ἐπιστημονικοῦ ἐπιτελείου τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων εἰς τὴν ἐδῶ ἀρχαίαν ἀγοράν, εἰς τοὺς ὁποίους ξεχωρίζει ἡ τριὰς τῶν Thompson, Blegen καὶ Meritt.

Ἀνυπολογίστου ἀξίας ὑλικὸν διὰ τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν διεφύλαξε στοργικὰ ἡ ἀμμώδης καὶ ξηρὰ ἔρημος τῆς Αἰγύπτου μὲ τοὺς πλουσίους παπύρους, γραμμένους ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἀλλὰ καὶ αἰγυπτιακὴν δημοτικήν, τὴν ἀραμαϊκήν, κοπτικήν, λατινικὴν καὶ περσικὴν γλῶσσαν. Οἱ πάπυροι οὗτοι ἐφώτισαν χρονικὴν ἔκτασιν μιᾶς καὶ πλέον χιλιετηρίδος, ἀπὸ τῆς καταλήψεως δηλαδὴ τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (332 π.Χ.) μέχρι τῆς κυριαρχίας τῶν Ἀράβων, ἡ ὁποία ἀρχίζει εἰς τὴν Αἴγυπτον τὸ ἔτος 641 μ.Χ. Τὰ ὀνόματα τοῦ Wilcken, τῶν ἄγγλων ἐπιστημόνων Grenfell καὶ Hunt, Kenyon καὶ Bell, τῶν ἰταλῶν Vitelli & Norsa, τῶν γάλλων Lesquier & Jouguet, τοῦ γερμανοῦ Schubart, εἶναι στενὰ συνδεδεμένα μὲ τὴν συλλογήν, τὴν ἔκδοσιν καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀξιολόγησιν τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ὑλικοῦ. Ἡ Ἀθηναίων πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ Ἑλληνικὰ ἐξ Ὀξυρύγχου, ὁ λατινιστὶ πάπυρος ἐπιτομῆς τῶν βιβλίων τοῦ Λιβίου 37ου – 40οῦ, εἶναι ἀνεκτίμητοι θησαυροὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας.

Παρὰ τὴν αἰσθητὴν ἔλλειψιν σήμερον ἑνὸς Corpus Nummorum, αἱ κάθε τόσον πρωτότυποι δημοσιεύσεις μεγάλων Μουσείων περὶ τῶν συλλογῶν τῶν θησαυρῶν των συμβάλλουν ἀξιολόγως εἰς τὴν διαλεύκανσιν, ὄχι μόνον τοῦ νομισματικοῦ συστήματος τῆς κάθε ἐποχῆς καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου

αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ προβλήματα θρησκευτικά, χρονολογικὰ καὶ ἄλλα, σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν πολιτικὴν συγκρότησιν κράτους ἢ τὴν ἀσκουμένην κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πολιτικὴν προπαγάνδαν, ἐκέρδησαν εἰς πληρεστέραν σαφήνειαν μὲ τὰς παριστανομένας μορφὰς Θεῶν καὶ ἡγεμόνων καὶ μὲ τοὺς τίτλους αὐτῶν. Ἡ περισπούδαστος Historia Nummorum τοῦ Head καὶ αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι ἐπιστημόνων, ὅπως τοῦ Gaebler, τοῦ Hill, τοῦ Babelon, τοῦ Gardner, τοῦ ἡμετέρου Σβορώνου, καὶ ἄλλων, ἀποτελοῦν σήμερον σπουδαῖα ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης εἰς τὸν τομέα τοῦτον.

⁂

Ὁ Ὅμηρος δὲν ὑπῆρξε μόνον διὰ τὸν Voss καὶ τὸν Wolf ἡ ἀφετηρία διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς κριτικῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν σκαπάνην ἡ κυρία ἔμπνευσις. Χωρὶς τὴν πίστιν τοῦ Schliemann εἰς τὴν ὁμηρικὴν πραγματικότητα, οὔτε ἡ Τροία, οὔτε αἱ Μυκῆναι θὰ ἀνέκυπτον ἀπὸ τὸ βαθὺ σκότος τοῦ χρόνου, τὸ ὁποῖον τὰς ἐκάλυπτεν. Ἡ Τροία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Schliemann ἐγνώρισε τὴν ἱστορικήν της σπουδαιότητα, ἐνῷ αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν Ἄγγλων καὶ Ἰταλῶν εἰς τὴν Κρήτην κατέστησαν γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ὄχι μόνον τὴν δύναμιν τῆς ἀρχαίας Κρήτης καὶ τὴν λαμπρότητα τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν κρητικὴν γραφήν. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι αἱ ἀξιόλογοι προσπάθειαι τοῦ νεαροῦ Ventris θὰ ἀπολήξουν εἰς παρόμοια μὲ τοῦ Champollion ἀποτελέσματα, μολονότι αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐργάζεται οὗτος δὲν εἶναι ὁμοίως εὐνοϊκαὶ μὲ ἐκεῖνον· διότι ἐνῷ ὁ Champollion ἐβοηθήθη ἀπὸ τὴν μετάφρασιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῶν ἱερογλυφικῶν τῆς ῥοζετείου στήλης, ὁ Ventris παλαίει προφανῶς πρὸς ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει γραφή, ἡ ὁποία δὲν ἐξυπηρέτει πλήρως τὰς φωνητικὰς ἀνάγκας τῶν πρώτων Ἑλλήνων.

Αἱ μνημονευθεῖσαι ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ ἔδωσαν παλμὸν ζωῆς εἰς περιοχήν, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς χώρας μας καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου μέχρι τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ ἀπέδειξαν τὴν ἱστορικὴν τῶν περιοχῶν τούτων συνοχὴν κατὰ τὴν δευτέραν π.Χ. χιλιετηρίδα, διάστημα δηλαδὴ χρόνου μιᾶς καὶ πλέον χιλιετηρίδος, τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ προηγουμένου αἰῶνος ἐκάλυπτεν ὁ θρῦλος.

Ἐνῷ δὲ σήμερον αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι ἐκτείνονται ἀπὸ τὸ ἓν ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμισφαιρίου τῆς γῆς ἕως τὸ ἄλλο· ἀπὸ τῶν Βρεταννικῶν δηλαδὴ νήσων καὶ τῆς Ἱσπανίας μέχρι τοῦ Τουρκεστὰν καὶ τῶν Ἰνδιῶν, ἡ ἑλληνικὴ γῆ χάρις εἰς τὴν ἀξιολογωτάτην δρᾶσιν τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας πολλὰ ἀπὸ τοὺς κόλπους της ἀπεκάλυψεν καὶ διεφωτίσθη ἱστορικῶς τὸ ἀρχαῖον της κλέος.

Καμμία πηγὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου εἶναι εἰς θέσιν νὰ δώσῃ τόσην ζωὴν

εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ ζήσῃ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ νόημα αὐτῶν, ὅσον αὐτὰ ταῦτα τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα. Τὰ ἀμφιθέατρα, τὰ λουτρά, τὰ ὑδραγωγεῖα, αἱ ὁδοί, αἱ limites τοῦ Imperii Romani, εἶναι πράγματι ζωντανοὶ μάρτυρες τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου τῆς Ρώμης ἐπὶ αὐτοκρατόρων, ὅπως ἡ ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἡ Ἀκρόπολις αὐτῆς, οἱ Δελφοί, ἡ Ὀλυμπία τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου, εἰς ὃ ἔφθασεν ἡ Ἑλλάς.

Μὲ τὸν ἐξοπλισμόν της αὐτὸν ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ἐξέφυγεν ἀπὸ τὴν στενὴν καὶ μονόπλευρον θεώρησιν τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ ἐμελέτησεν αὐτὰ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ρευμάτων κάθε ἐποχῆς. Ἔργα ὅπως τοῦ Eduard Meyer καὶ τοῦ Jul. Beloch ἀποτελοῦν σήμερον μεγαλοπρεπῆ ἱερά, ἀφιερωμένα εἰς τὴν Μοῦσαν Θεὰν Κλειὼ καὶ οἰκοδομημένα μὲ τὸ πολύτιμον ὑλικόν, τὸ ὁποῖον παρέσχε πλούσιον ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ καὶ τὰ πολυειδῆ τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης εὑρήματα. Ἐνῷ δὲ τὸ μεγαλοφυὲς δαιμόνιον τοῦ πρώτου ὁδηγεῖ ἐπὶ τῇ βάσει κριτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν πηγῶν, ποὺ παρέχουν ἡ φιλολογικὴ παράδοσις καὶ αἱ ἐπιγραφαί, εἰς καθολικὴν θεώρησιν καὶ ἀναπαράστασιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὀξυτάτη κριτική, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ὁ Beloch κατὰ τρόπον πρωτότυπον ἐπὶ τῶν πηγῶν, εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἴδῃ τὰς πολυτρόπους φάσεις τῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς σημερινῆς ζωῆς, ὄχι μόνον νέον περίβλημα προσέδωσεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ εἶδεν εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων ὡς συνόλου τὰς κινούσας αἰτίας τῶν ἱστορικῶν φαινομένων.

Διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν ἔργον ὑψίστης σπουδαιότητος δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ Ρωμαϊκὴ ἱστορία τοῦ Mommsen, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ πολυμερὲς καὶ ρεαλιστικόν του πνεῦμα εἰς ὅ τι ἀφορᾷ τὴν ἀρχαίαν Ρώμην, ὄχι μόνον ἐπέτυχε μνημειώδη πράγματι θεμελίωσιν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ πρῶτος αὐτὸς ἀπήντησεν εἰς τὸ μεγάλο ἐρώτημα· διατὶ τὸ Ρωμαϊκὸν στοιχεῖον ἐκυριάρχησε μέσα εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἡ μεγάλη ἱκανότης τοῦ Mommsen, ὡς ἐρευνητοῦ, καταφαίνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ CIL, τοῦ ὁποίου τὴν ἔκδοσιν ἀνέλαβεν ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου σύμφωνα μὲ τὰς ἀπόψεις του.

Ὡς ἔργον ἱστορικὸν νεώτερον, μεγάλης ὁλκῆς, αὐτόχρημα δὲ μνημειῶδες, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ διὰ συνεργασίας Ἄγγλων εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ ἄλλων ἐπιστημόνων ἐξ ἄλλων χωρῶν, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἐπιφανῶν ἱστορικῶν, ὅπως τοῦ Bury, Cook & Adcock, σειρὰ τῆς GAH [1], ἡ ὁποία περιλαμβάνει τοὺς ἀρχαίους καὶ μέσους χρόνους, καθὼς καὶ ἡ ὑπὸ μόνων τῶν Γάλλων Histoire Générale ὑπὸ τὸν διαπρεπῆ ἱστορικὸν G. Glotz.

Εἰς τὴν Ἰταλίαν ὡσαύτως ὁ ἐπιφανὴς Gaetano de Sanctis, πρῶτος μαθητὴς τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ρώμης διδάξαντος Beloch, προσέφε-

---

1. C(ambridge) A(ncient) H(istory).

ρεν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης μὲ εὐρεῖαν ἔκθεσιν τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς ἀξιόλογα ἔργα, ὅπως ἡ Storia dei Romani καὶ Storia dei Greci μέχρι τέλους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ἡ ἐλευθέρα Ἑλλὰς δὲν ὑστέρησεν εἰς τὴν ἱστορικὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἀρχαίου της μεγαλείου! Ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, οἷα τοῦ Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ διδασκάλου μου Σπυρίδ. Λάμπρου, οἱ ὁποῖοι ἐκλέϊσαν τὴν ἕδραν τῆς ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιόν μας, ἀπόκεινται μεγάλα, ἀποπνέοντα αἴσθημα ὑπερηφανίας διὰ τὸ ἔνδοξον τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος παρελθὸν καὶ συγκινοῦντα τὸν μελετῶντα αὐτὰ μὲ τὸν ἐθνικὸν παλμὸν μὲ τὸν ὁποῖον ἐγράφησαν.

Κάθε ἐποχὴ ἔχει τὰ χαρακτηριστικά της καὶ τὰ προβλήματά της, ποὺ ἀναμένουν πάντοτε τὴν λύσιν των. Ἡ ἀπασχόλησις μὲ τὰ προβλήματα τοῦ παρόντος ὀξύνουν τὸν νοῦν εἰς τὴν κατανόησιν καὶ τὴν θεώρησιν τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς διατροφῆς καὶ τῶν χρειωδῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὑπῆρξε διὰ τὸν ἄνθρωπον πάντοτε τὸ πρῶτον. Ἑπομένως τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα ποτὲ δὲν λείπουν ἀπὸ κάθε ἐποχήν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ταῦτα παρουσιάζουν ποικιλόμορφον ὄψιν ἀναλόγως τῆς ὀξύτητος μὲ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζονται.

Αἱ νεώτεραι ἐποχαὶ παρουσίασαν ὀξύτερον τὸ πρόβλημα τοῦτο, ζωηρὸν δὲ κατ᾽ ἀκολουθίαν ὑπῆρξε τὸ αἴτημα τῆς νεωτέρας ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀγγλικὰς οἰκονομικὰς θεωρίας, ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία προσέλαβεν εἰς τὴν Γερμανίαν ἱστορικὸν καθαρῶς περιεχόμενον. Εἰς τὴν χώραν αὐτὴν διὰ τοῦ Gustav Schmoller, τοῦ Georg Hansen καὶ τοῦ G. Knapp ἐθεμελιώθη κατὰ τὸν περασμένον αἰῶνα ἡ Wirtschaftsgeschichte. Ἡ ἐνατένισις τῆς ἀρχαιότητος ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο ἀρχίζει ἤδη μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Beloch, Die Bevölkerung der griechisch - römischen Welt (1886), ἐνῷ ἡ Geschichte des antiken Kommunismus und Socialismus τοῦ R. Pöhlmann (1893 - 1901) κατέδειξε τὴν στενὴν ἀλληλεξάρτησιν τοῦ παρόντος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀλλὰ καὶ ὁ Meyer, ὁ ὁποῖος συμπληρώνει τὴν σύγχρονον αὐτὴν τριάδα τῶν ἱστορικῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀξιοποίησε τὴν ἐργασίαν τοῦ Beloch μὲ τὴν ἀξιολογωτάτην συγγραφήν του Zur Geschichtstheorie und zur Wirtschaftlichen und Politischen Geschichte des Altertums. Διὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους τὸ 3τομον ἔργον τοῦ μεγάλου Ρώσσου ἐπιστήμονος Rostovtzeff, τοῦ εὑρόντος στοργικὴν φιλοξενίαν εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Ἀμερικῆς, καὶ πρό τινος ἀποθανόντος ἐκεῖ, Social and Economic History of the Hellenistic world, 1941 ἀποτελεῖ σήμερον ἀπόκτημα τῆς ἐπιστήμης μεγάλης ὁλκῆς εἰς τὸν τομέα τοῦτον.

Εἰς τὴν σφαῖραν ἐπίσης τῆς ἀρχαίας θρησκείας, τῆς ὁποίας αἱ ρίζαι

φθάνουν εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τοῦ διαφωτισμοῦ, οἱ δὲ Voss καὶ Lobeck ἠμποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς οἱ θεμελιωταὶ αὐτῆς, πολλὰ ἐπετεύχθησαν σήμερον χάρις εἰς τὴν ἀξιολογωτάτην συμβολὴν ἐπιστημόνων, εἰς τοὺς ὁποίους σήμερον κυριαρχοῦν οἱ Nilsson, Nock καὶ Cumont. Τὸ 2τομον ἔργον τοῦ πρώτου Geschichte der Griechischen Religion, 1941 – 1950, εἶναι εὐρείας ἐκτάσεως ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν θεώρησιν τῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἱστορικοῦ τούτου παράγοντος, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἀναγνώρισιν καὶ τὴν αἴσθησιν ἑδράζεται ἡ δύναμις τῆς ἐποχῆς τοῦ ρωμαντισμοῦ.

Οἱ συγγραφεῖς τῶν μνημονευθέντων ἔργων εἶναι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζουν σήμερον τὸ σύμπλεγμα ὅλων τῶν ἱστορικῶν λειτουργιῶν, ἔστω καὶ ἐὰν δίδουν σημασίαν περισσότερον εἰς ὡρισμένους ἱστορικοὺς παράγοντας. Πρὸ πάντων εἰς τὰ ἔργα τοῦ Rostovtzeff καὶ τοῦ Nilson γίνεται καταφανὲς τοῦτο.

Ὁ μακρὸς ἀγὼν μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ καὶ τῶν ἰδεαλιστῶν, καθὼς καὶ ἡ εἰς τὰς ἡμέρας μας ἀναπτυχθεῖσα θεωρία τῆς ἐξετάσεως τῶν ἱστορικῶν φαινομένων ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς, δὲν ἄφησαν ἀδιάφορον τὸν ἐπιστήμονα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, ἀλλὰ κατέστησαν αὐτὸν περισσότερον προσεκτικὸν εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ μὴ ἀπομονώνῃ ὡρισμένας βιολογικὰς ἐκδηλώσεις, τὰς ὁποίας συναντᾷ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς προϊστορίας, οὔτε νὰ ἐπιφέρῃ ἐπ᾽ αὐτῶν ἀπολύτους κρίσεις.

Περισσότερον ἀπὸ ἄλλοτε ἔχει σήμερον κατανοηθῇ, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶναι τὸ φλέγον ζήτημα, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖον συγκεντρώνονται οἱ ἱστορικοὶ παράγοντες καὶ ἀπὸ αὐτὸ ξεκινοῦν, διὰ νὰ καθορίσουν τὴν τύχην τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς κοινωνίας. Ὅπου τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐπενεργεῖ καθ᾽ οἱονδήποτε τρόπον, ἐκεῖ καὶ ἡ ἐκδήλωσις τοῦ γνησίου ἱστορικοῦ φαινομένου, ἀδιάφορον ἂν τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς ἄτομον ἢ ὡς ὁμάδα.

Ἡ μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον παρατηρηθεῖσα «νεοανθρωπιστικὴ κίνησις» μέσα εἰς τὴν Γερμανίαν, ὡς ἀντίρροπον κατὰ τῆς πνευματικῆς κρίσεως, τὴν ὁποίαν ἔζησεν ἡ ἡττηθεῖσα χώρα, ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν κλασσικὴν Ἑλλάδα νὰ ἀντλήσῃ τὰς δυνάμεις της καὶ νὰ ζήσῃ τὸ ἰδεῶδες ἑνὸς νέου κόσμου. Τῆς κινήσεως αὐτῆς ἡγέτης ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ ἄξιος τοῦ Wilamowitz διάδοχος, ἐπιφανὴς φιλόλογος Werner Jaeger. Τὰ ἔργα του Aristoteles καὶ Paideia εἶναι ἀνεκτίμητοι θησαυροὶ εἰς τὸν ὅλον πλοῦτον τῆς ἀρχαίας ἱστορίας.

Ἡ πνευματικὴ αὕτη κατεύθυνσις καὶ ἡ ἔτι ζωηροτέρα τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἥτις παρατηρεῖται κυρίως εἰς τὰς ἡμέρας μας, μετὰ τὴν δίνην τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ἐπιδιώκουν προφανῶς τὴν ἔξαρσιν τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν καὶ τὴν προστασίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς βαρβαρότητος. Παρὰ τὸ ἰσχῦον καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καθ᾽ ὅλου «πάντα ρεῖ κοὐδὲν μένει» αἱ αἰώνιαι ἀξίαι εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν πίπτουν, οὔτε καὶ μετα-

βάλλονται. Μόνον ὑπὸ ἄλλο βέβαια περίβλημα ἐμφανίζονται αὗται κατὰ διαφόρους ἐποχάς, αἱ ὁποῖαι καὶ καθορίζουν τὸ σχῆμά των σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσαν μέσα εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον τάξιν. Ἡ ὑπεράσπισις τῶν Θερμοπυλῶν ὑπὸ τῶν γενναίων 300 ὑπερασπιστῶν τῆς Σπάρτης, ἢ ἡ ἡρωϊκὴ ἄμυνα τοῦ Τιὲν - Μπὲν - Φοῦ εἶναι ἐκδηλώσεις τῶν αἰωνίων, τῶν ἀμεταβλήτων ἠθικῶν ἀξιῶν.

Εἶναι αὐτὸ ἡ τραγικὴ μοῖρα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως νὰ παρακολουθῇ τὸν αἰώνιον ἀγῶνα τοῦ δικαίου πρὸς τὸ δῆθεν δίκαιον καὶ νὰ βλέπῃ εἰς αὐτὸν τὴν ἐναντίωσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν διάβολον. Ὁ ἀτελείωτος ὅμως οὗτος ἀγὼν ἐν τῷ κόσμῳ δὲν εἶναι μία ἀνάγκη καταπιέζουσα τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ καὶ εὔνοια νὰ ζῇ οὗτος τοιαύτην τινὰ κρίσιν, ἡ ὁποία τοῦ δίδει τὴν εὐκαιρίαν νὰ δοκιμασθῇ καὶ νὰ ἀποφασίσῃ.

Ἡ ἀνακίνησις τῆς θεωρίας τῶν νόμων εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γενικεύσεως τῶν ἱστορικῶν φαινομένων κατέστησαν προσεκτικὸν τὸν ἱστορικὸν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ ὁποῖος εἶναι εἰς θέσιν σήμερον νὰ διαβλέπῃ τὸ πολυποίκιλον τῶν ἱστορικῶν δυνατοτήτων, τὸ ὁποῖον δὲν ἠμποροῦσεν ἀκόμη νὰ γνωρίσῃ ὁ Θουκυδίδης, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν αἰσιοδοξίαν του ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ γενικεύσῃ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν πεῖραν τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς του. Οὐχ ἧττον ὅμως ἡ θεωρία αὕτη εὗρεν ὑποστηρικτὰς μεταξὺ τῶν ἀσχολουμένων περὶ τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν, οἱ ὁποῖοι παραδέχονται ὡρισμένους νόμους ἐν τῷ μοιραίῳ δρόμῳ, ὃν ἀκολουθοῦν τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν δέσμευσιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀντιθέτως. Τὸν δρόμον τοῦτον συνδυάζουν μὲ τὰς μεγάλας φάσεις τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης ἐξελίξεως, ἡ ὁποία κάθε τόσον εἶναι πεπλεγμένη μὲ τὰ γενικὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ δεδομένα. Πλὴν ὅμως πάντα ταῦτα δὲν σημαίνουν ἄλλο ἢ τὴν προσπάθειαν πρὸς διαλεύκανσιν τῶν διαφόρων μεταβολῶν, τὰς ὁποίας ἐγνώρισεν αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα.

Ἀγαπητοὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι,

Ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, εἰς τὴν ὁποίαν προτίθεται νὰ σᾶς εἰσαγάγῃ ὁ νέος σας καθηγητής, ἀποτελεῖ αἴτημα θεμελιώδους σημασίας εἰς τὴν ὅλην σας Πανεπιστημιακὴν παιδείαν καὶ ἱκανοποίησιν τῆς ἐσωτερικῆς σας ὁρμῆς τοῦ εἰδέναι. Μαζί του πρόκειται νὰ διαδράμετε μεγάλας ἀποστάσεις, διὰ νὰ γνωρίσετε ἀρχαίους λαούς· κράτη μεγάλα, τὰ ὁποῖα ἐγνώρισαν τὴν ὑψίστην ἀκμὴν τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ των, συμφώνως δὲ πρὸς τὸν ἀναπότρεπτον ροῦν τῶν πραγμάτων ἐν τῷ κόσμῳ περιέπεσαν καὶ αὐτὰ εἰς τὸν μαρασμὸν καὶ τὴν φθοράν.

Θὰ ξεκινήσωμεν συγκεκριμένως ἀπὸ τὴν Μεσοποταμίαν, τῆς ὁποίας θὰ σπουδάσωμεν τοὺς παλαιοτάτους λαούς, θὰ φθάσωμεν ἀκολούθως καὶ θὰ γνωρίσωμεν τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον. Οἱ λαοὶ οἱ ὁποῖοι ἔζησαν εἰς τὰς χώρας αὐτὰς ἐδημιούργησαν τὸν παλαιότατον πολιτισμόν. Ex Oriente Lux! Ἀπὸ ἐκεῖ θὰ διατρέξωμεν ὅλην τὴν ἐντεῦθεν τοῦ Εὐφράτου Ἀσιατικὴν περιοχὴν καὶ θὰ λουσθῶμεν εἰς τὰ γαλανὰ νερὰ τοῦ Αἰγαίου, ὅπου ἀστραποβολεῖ σὰν πολύτιμο διαμάντι ἡ ἀρχαία μας πατρὶς μὲ τὰ ἀτίμητα σμαράγδια τῶν νησιῶν της, διὰ

νὰ καταλήξωμεν τέλος εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ἡ ἀρχαία Ρώμη, κοσμοκράτωρ δύναμις, διέσπειρε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ διεμορφώθη ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς πολιτισμός, εἰς τὸν ὁποῖον ἑδράζεται ὁ ἰδικός μας σήμερον Εὐρωπ. πολιτισμός.

Σκοπὸς τῆς μεγάλης μας αὐτῆς πορείας εἶναι ἡ θεώρησις τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπὸ κάθε πλευράν, τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πολιτιστικήν, μὲ τὰ πλούσια μέσα, τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχει σήμερον ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαίας ἱστορίας.

Σπουδάζοντες τὸν ἀρχαῖον κόσμον δὲν κάμνομεν ἄλλο παρὰ νὰ ἀσχολούμεθα μὲ τὴν μοῖραν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κυρίας αἰτίας τῶν ἱστορικῶν ἐκδηλώσεων. Εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἑρμηνείαν τούτων προβάλλει πάντοτε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ὡς ἡ ἐλαύνουσα καὶ δημιουργὸς δύναμις εἰς κάθε χρόνον καὶ τόπον. Ὁ παρθενὼν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῇ ὡς ἀριστούργημα τῆς ἀρχαίας τέχνης μόνον μὲ τὴν καταβαλλομένην πάντοτε προσπάθειαν, ὅπως γίνῃ ἀντιληπτὸν τὸ πνεῦμα τοῦ δημιουργοῦ, τὸ ὁποῖον διέπει τὸ ὅλον οἰκοδόμημα· ἐνῷ τὰ περίλαμπρα γεγονότα τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Σαλαμῖνος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν νοητά, χωρὶς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἐλαυνουσῶν αὐτὰ ἠθικῶν δυνάμεων. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὁ ἐν ἡμῖν Θεός, κατὰ τὸν μέγαν τῶν ἐθνῶν Ἀπόστολον, αὐτὸς οὗτος ὁ ἄνθρωπος, εἶναι τὸ μέγα μυστικόν, ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ὁποίου θὰ ἀπασχολῇ πάντοτε τὴν ἱστορίαν. Διότι ἱστορία, δὲν σημαίνει ἄλλο, παρὰ τὴν ἀποκάλυψιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ· καὶ τὸ τέλος αὐτῆς εἶναι ἡ βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν βαθυστόχαστον σκέψιν τοῦ μεγάλου συγχρόνου βρεταννοῦ ἱστορικοῦ Toynbee. Ἐπιμένετε ὅθεν, ἀγαπητοὶ φίλοι, εἰς τὴν εὐγενῆ σας ἅμιλλαν· ἀναμένετε μὲ ὑπομονὴν τὴν ἐπιβράβευσιν τῶν προσπαθειῶν σας, καὶ προσεύχεσθε εἰς τὸν Θεόν!

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ
Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων
παρὰ τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΛΟΓΙΟΙ ΤΗΣ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΑΥΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ *

Τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του καθιέρωσε τὸν ἐπίσημον ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ τῶν τελετῶν πανηγυρισμὸν τῆς ἡμέρας τῆς Ἐθνικῆς παλλιγενεσίας ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν τροφίμων τοῦ ἀνωτάτου τούτου πνευματικοῦ ἱδρύματος τῆς Χώρας. Μία καὶ μόνη ἐσημειώθη μέχρι σήμερον παράλειψις: Κατὰ τὰ ἔτη τῆς ξένης κατοχῆς, ὅτε τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, εἰς ἔνδειξιν διαμαρτυρίας διὰ τὴν καταδυνάστευσιν τοῦ Ἔθνους καὶ τὰς καταδιώξεις τῶν καθηγητῶν καὶ σπουδαστῶν του τῶν ἀφιερωθέντων εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐλευθερίας. Κατὰ τὴν ἐθνικὴν ταύτην ἐπέτειον ἔκλειε πενθίμως τὰς πύλας του, ὡς τὸ Ἔθνος σύμπαν ἔκλειεν εἰς τὴν ψυχήν του τὰς ἐλπίδας τοῦ μέλλοντος. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ δὲ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ νὰ ἀναμνησθῶ μετὰ συγκινήσεως τὸν πρὸ μιᾶς ἀκριβῶς δεκαετίας, τὴν 25ην Μαρτίου 1944, ἑορτασμὸν τῆς ἐθνικῆς ἐπετείου ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ἐν Καΐρῳ. Τότε, ὁ ἔχων τὴν τιμὴν νὰ ὁμιλῇ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου, ἵνα συνεχίσῃ τὰς παραδόσεις τοῦ Ἔθνους ἡμῶν ἐν ξένῃ γῇ, ὡμίλησεν ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς αἰθούσης τελετῶν τοῦ ἐκεῖ Ἀμερικανικοῦ Πανεπιστημίου παρουσίᾳ τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων, τῶν μελῶν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐν γένει πάντων τῶν ἐξορίστων καὶ φυγάδων Ἑλλήνων, διακηρύξας τοὺς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τὴν ἀμετάτρεπτον αὐτοῦ ἀπόφασιν, ὅπως, συνεχίζον τὰς ἐνδόξους παραδόσεις τῆς ἱστορίας του, διὰ νέων ἀγώνων, ἐφαμίλλων ἐκείνων τοῦ 1821, ἀνακτήσῃ τὰς ἐλευθερίας του.

Κατὰ μακρὰν παράδοσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ἡ Σύγκλητος καλεῖ τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολήν, ὅπως ὑποδείξῃ τὸν ὁμιλητὴν τῆς 25ης Μαρτίου. Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ὑπέδειξε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο καὶ ἡ Σύγκλητος ἐγκρίνουσα ἀνέθεσε τὸν πανηγυρικὸν λόγον εἰς ἐμὲ ὡς καθηγητὴν τῆς Ἱστορίας καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην ἀνῆλθον εἰς τὸ ἐπίσημον τοῦτο βῆμα, ὅπως ἐκφωνήσω τὸν πανηγυρικὸν λόγον τῆς ἐθνικῆς ἐπετείου.

---

* Λόγος Πανηγυρικὸς τῆς 25ης Μαρτίου 1954 ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἐξέλεξα τῇ ἐγκρίσει τῆς Συγκλήτου, τὸ θέμα: «ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας». Ἐθεώρησα τοῦτο ὡς τὸ πλέον σύμφωνον πρὸς τὰς παραδόσεις τοῦ Πανεπιστημίου μας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ὕπατον πανεπιστημιακὸν ἀξίωμα, δι᾿ οὗ συνέπεσε νὰ εἶναι περιβεβλημένος ὁ ὁμιλητὴς τοῦ ἔτους τούτου.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι πᾶσα περίοδος λαμπρῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων ἑνὸς Ἔθνους δὲν ἀποτελεῖ ἁπλῶς χαρακτηριστικὸν σταθμὸν τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄμεσον ἔχει σχέσιν πρὸς τὰς ἐναλλαγὰς τοῦ ὅλου ἱστορικοῦ αὐτοῦ βίου. Πλήν, ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, πνευματικὴ κυρίως ἐν τῇ θεμελιώδει αὐτῆς οὐσίᾳ, δὲν σχετίζεται μόνον, ἀλλὰ καὶ συνδέεται ἀρρήκτως πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ὁ σύνδεσμος οὗτος συχνότατα φαίνεται τοσοῦτον στενός, ὥστε εἰς τὰς ἐκδηλώσεις αὐτὰς νὰ ἀναγάγωμεν τὴν ἀρχὴν γεγονότων περιλάμπρων τοῦ πολυκυμάντου ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου, γεγονότων, ἅτινα ἄλλως ἤθελον μείνει μετέωρα ἐν τῇ καθόλου ἑρμηνείᾳ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Καὶ ὁ ἀγὼν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν Παλιγγενεσίας, παρ᾿ ὅλας τὰς δραματικὰς θυσίας καὶ τὰ περιφανῆ αὐτοῦ ἔργα, ἤθελε μείνει ἔξω πάσης θετικῆς ἱστορικῆς ἐκτιμήσεως, ἂν ὁ ἱστορικὸς ἤθελεν ἀγνοήσει ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ αὐτοῦ τοὺς προηγηθέντας πνευματικοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἔθνους καὶ τὴν ἐν γένει δρᾶσιν τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου.

Βεβαίως, οὔτε ὁ πόθος πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, οὔτε ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδησις εἶναι προνόμιον τῶν ἀκμασάντων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς δουλείας Ἑλλήνων λογίων. Τοὐναντίον, ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς ἁλώσεως διαπιστοῦμεν, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀνεξαρτήτως τάξεως καὶ καταστάσεως, αἰσθάνεται συνειδητότερον τὴν ἐθνικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν, καθιστᾷ βαθμηδὸν περισσότερον συγκεκριμένας καὶ συμφωνοτέρας πρὸς τὴν πραγματικότητα τὰς ἐθνικὰς αὐτοῦ βλέψεις. Καὶ οἱ λόγιοι τοῦ Ἔθνους οἱ μετὰ τὴν ἅλωσιν ζητήσαντες ἄσυλον εἰς τὰς ξένας χώρας, μεταδίδοντες τὰ φῶτα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, διαλύοντες διὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σοφίας τὰ πυκνὰ νέφη τοῦ μεσαιωνικοῦ σκότους καὶ λαμπρύνοντες τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα, δὲν ἀπηρνήθησαν ποτὲ τὴν δυστυχῆ δούλην πατρίδα, δὲν ἐγκατέλειψαν ποτὲ τὴν γλυκεῖαν ἐλπίδα τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως. Ἐν ᾧ ὁ Βησσαρίων περιεφέρετο ἀνὰ τὰς αὐλὰς τῆς Εὐρώπης ἐκλιπαρῶν βοηθείας καὶ ὠθῶν πρὸς σταυροφορίας ἐν ὀνόματι τῆς Χριστιανοσύνης, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις ἠγωνίζετο νὰ κινήσῃ τὴν συμπάθειαν τῶν ἡγεμόνων καὶ ἀρχόντων τῆς Δύσεως ὑπὲρ τοῦ καταδυναστευομένου Γένους ἐν ὀνόματι τῆς προγονικῆς σοφίας καὶ εὐκλείας. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, κατὰ τὴν ἔκφρασιν ξένου βιογράφου του, semper autem id optasse, ut Turci Græca patria pellerentur, δὲν εἶχε κατὰ νοῦν εἰμὴ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Ἐν τῇ περιφήμῳ ᾠδῇ πρὸς τὸν Πάπαν Λέοντα τῶν Μεδίκων ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος

ἐμφανίζει τὸν θεῖον Πλάτωνα παραινοῦντα τὸν φιλόμουσον ποντίφηκα, ὅπως κινήσῃ τὰ χριστιανικὰ ἔθνη πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ κλεινοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ

Γραικός, ὁ δουλείᾳ νῦν κατατρυχόμενος
Ἀρχαίης ἀρετῆς, ἵν' ἐλεύθερον ἦμαρ ἴδηται,
Μνήσεται οὐτάζων δήϊον ἐνδομύχως.

Ἕνα καὶ ἥμισυ περίπου αἰῶνα ἀργότερον, ὁ διδάσκαλος Φραγκῖσκος Σκοῦφος στρέφεται πρὸς τὴν θείαν Πρόνοιαν, ἐπικαλούμενος τὴν ἐξ ὕψους βοήθειαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Οὕτω, μετὰ συγκινήσεως ἀναγινώσκομεν σήμερον εἰς τὴν «ρητορικὴν» τοῦ Σκούφου ἐκδοθεῖσαν τῷ 1681 :

«Μὲ τὸ σχῆμα τῆς δεήσεως θέλω παρακαλέσει τὸν ἐλευθερωτὴν τοῦ κόσμου Χριστόν, νὰ ἐλευθερώσῃ μίαν φορὰν τὸ Ἑλληνικὸν Γένος... Φθάνει, κριτὰ δικαιώτατε, φθάνει ! Ἕως πότε οἱ τρισάθλιοι Ἕλληνες ἔχουσι νὰ εὑρίσκωνται εἰς τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας ;... Ναί, σὲ παρακαλῶ, μά τὸ χαῖρε ἐκεῖνο, ὁποῦ ἔφερε τὴν χαρὰν εἰς τὸν κόσμον· μά τὴν θείαν σου ἐκείνην ἐνσάρκωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὄντας Θεὸς ἐγίνηκες ἄνθρωπος, διὰ νὰ φανῇς μὲ τοὺς ἀνθρώπους φιλάνθρωπος... Καὶ ἀνίσως καὶ ἡ φωναὶς τούταις δὲν σὲ παρακινοῦσιν εἰς σπλάχνος, ἂς σὲ παρακινήσουν τὰ δάκρυα, ὁποῦ μοῦ τρέχουν ἀπὸ τὰ ὄμματα, καὶ ἂν δὲν φθάνουν καὶ ταῦτα, ἡ φωναίς, ἡ παρακάλεσαις τῶν ἁγίων σου, ὁποῦ ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς τρισαθλίας Ἑλλάδος φωνάζουσι...».

Οὐχὶ ὀλιγώτερον συγκινητικὴ καὶ χαρακτηριστικὴ τοῦ πατριωτικοῦ πόνου τῶν Ἑλλήνων λογίων εἶναι ἡ πρὸς τὴν Παρθένον δέησις τοῦ ἐπιφανοῦς λογίου καὶ ἱεροκήρυκος Ἠλία Μηνιάτου : «Ἕως πότε, πανακήρατε κόρη, τὸ τρισάθλιον γένος τῶν Ἑλλήνων ἔχει νὰ εὑρίσκεται εἰς τὰ δεσμὰ μιᾶς ἀνυποφέρτου δουλείας ;... Ἄχ, Παρθένε, ἐνθυμήσου πῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα πρότερον παρὰ εἰς ἄλλον τόπον ἔλαμψε τὸ ζωηρότερον φῶς τῆς ἀληθινῆς πίστεως... σήκωσέ το ἀπὸ τὰ δεσμὰ εἰς τὸ σκῆπτρον, ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν εἰς τὸ βασίλειον...»

Ἀλλ' ὀφείλομεν σήμερον νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος δὲν θὰ ἔφθανε ποτὲ εἰς τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἀναγέννησιν, ἐὰν ἠκολούθει πιστῶς τὰς ὑπὸ τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ ἡγετῶν χαρασσομένας τοιαύτας ὁδούς. Οὔτε διὰ τῶν ἐκκλήσεων πρὸς τοὺς ξένους ἡγεμόνας ἐν ὀνόματι τοῦ περιλάμπρου παρελθόντος, οὔτε διὰ τῶν ἱκεσιῶν πρὸς τὴν θείαν πρόνοιαν ἐν ὀνόματι τῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἦτο δυνατὸν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν πόθον τῆς ἐλευθερίας. Αἱ τοιαῦται πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος εἶναι μὲν λίαν συγκινητικαί, δίδουν ὅμως εἰς ἡμᾶς τὴν ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος δὲν ἦτο εἰσέτι ὥριμον διὰ τὸν

ἀγῶνα τῆς ἀπελευθερώσεως. Καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς περιπλανήσεως τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν περιόδου ἀνὰ τὰς ξένας χώρας ἁρμόζουν περισσότερον ἢ διὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον, οἱ ἀθάνατοι στίχοι τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ εἰς τὸν ὕμνον τῆς Ἐλευθερίας, ἡ ὁποία ματαίως περιφέρεται ἀνὰ τὰς ξένας χώρας ἐκλιπαροῦσα βοήθειαν ἐν ὀνόματι τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς :

Δυστυχής! Παρηγορία
μόνη σοῦ ἔμεινε νὰ λὲς
περασμένα μεγαλεῖα
καὶ διηγῶντας τα νὰ κλαῖς.
Μὲ τὰ ροῦχα ματωμένα
ξέρω ὅτι ἔβγαινες κρυφὰ
νὰ γυρεύῃς εἰς τὰ ξένα
ἄλλα χέρια δυνατά.
Μοναχὴ τὸ δρόμο ἐπῆρες.
ἐξανάλθες μοναχὴ
δὲν εἶν' εὔκολες ἡ θύραις
σὰν ἡ χρεία ταῖς κουρταλεῖ.

Πόσον ὅμως διάφοροι ἦσαν αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ πατριωτικοῦ συναισθήματος τῶν ἐν τῇ ξένῃ διεσπαρμένων Ἑλλήνων λογίων τῆς πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 τριακονταετίας, μαρτυροῦσαι περιφανέστατα τὴν ἐπελθοῦσαν ριζικὴν μεταβολὴν τῆς ψυχικῆς συνθέσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα τὰ πολλὰ καὶ βαθύτερα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ αἴτια τὰ συντελέσαντα εἰς τὴν μεταβολὴν ταύτην, ἀρκούμενοι εἰς τὴν διαπίστωσιν ἑνὸς φαινομένου μεγίστην ἔχοντος σημασίαν οὐ μόνον διὰ τὴν σαφεστέραν κατανόησιν τῆς θέσεως τοῦ ἠθικοῦ παράγοντος ἐν τῷ ἀγῶνι τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὀρθοτέραν ἐκτίμησιν τῶν ὅρων τῆς καθόλου ἐξελίξεως ἐν τῇ γενικῇ ἱστορίᾳ τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ὡς οἱ φυγάδες τῶν πρώτων μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων τῆς δουλείας λόγιοι Ἕλληνες, οὕτω καὶ ἐκεῖνοι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δουλείας περιπλανῶνται ἀνὰ τὰς ξένας χώρας φέροντες τὴν συνείδησιν τοῦ μεγάλου παρελθόντος τῆς φυλῆς των καὶ τὰ φῶτα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σοφίας. Ἀλλ' ἡ πρώτη οὐσιώδης διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες λόγιοι τῆς Ἁλώσεως περιήγαγον τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σοφίαν πρὸς φωτισμὸν σύμπαντος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐκεῖνοι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δουλείας ἐπεφύλαξαν αὐτὴν πρὸς φωτισμὸν τοῦ ἰδίου αὐτῶν γένους. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον στρέφονται αἱ προσπάθειαί των καὶ περὶ τὴν προσπάθειαν ταύτην καταναλίσκεται ἅπασα ἡ ὀργώδης ζωή των.

Οἱ λόγιοι τῆς Ἁλώσεως ἠτένισαν μακρόθεν μετ' οἴκτου τὰς λαϊκὰς

μάζας, τῶν ὁποίων ἠγνόησαν κατὰ βάθος καὶ τὴν κατάστασιν καὶ τὴν νοοτροπίαν. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἀπετέλεσαν ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, μετὰ τοῦ ὁποίου εὑρίσκοντο εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ὁποίου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶχον σαφῆ ἀντίληψιν. Οἱ Ἕλληνες λόγιοι τῶν προηγηθεισῶν ἑκατονταετηρίδων περιωρίσθησαν ἢ εἰς ἀτέρμονας ἱκεσίας τῶν ξένων ἡγεμόνων ἢ εἰς μοιρολατρικὰς ἐπικλήσεις τῆς Θείας Προνοίας πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ἀντιθέτως, οἱ λόγιοι Ἕλληνες τῆς τελευταίας τριακονταετίας τῆς δουλείας, κατὰ μέγιστον τοὐλάχιστον μέρος, φαίνονται ἔχοντες συναίσθησιν τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ Ἔθνος αὐτὸ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποτινάξῃ τὸν ξένον ζυγὸν εἰμὴ διὰ τῶν ἰδίων ἀγώνων καὶ τῶν ἰδίων θυσιῶν. Ἡ πνευματικὴ ἀναγέννησις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἔδει νὰ προηγηθῇ οὐχὶ ὡς ἀφῃρημένη τις ἔννοια ἐκπολιτιστικῆς προσπαθείας, ἀλλ' ἵνα τὸ Ἔθνος σύμπαν, ἀποκτῶν πλήρη συνείδησιν τοῦ μεγάλου παρελθόντος αὐτοῦ καὶ καθιστάμενον ἱκανὸν νὰ ἐκτιμήσῃ τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας, παρασκευασθῇ ψυχικῶς πρὸς πᾶσαν θυσίαν ἀπαραίτητον διὰ τὴν πολιτικὴν ἀναγέννησιν.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα πάσης πνευματικῆς ἐκδηλώσεως τοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τῆς 18ης ἑκατονταετηρίδος. Καθίσταται περισσότερον συνειδητὴ ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς ἑκατονταετηρίδος ταύτης, ἤτοι κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν τῆς δουλείας. Οἱ λόγοι βεβαίως εἶναι βαθύτεροι καὶ περιοριζόμεθα εἰς δύο ἐκ τῶν κυριωτέρων. Ἡ ἐκραγεῖσα τότε Γαλλικὴ ἐπανάστασις, διακηρύττουσα τὰ δίκαια τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν καὶ ὑπισχνουμένη πομπωδῶς τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὰ στενάζοντα ὑπὸ ξένον ζυγὸν ἔθνη, συγκλονίζει τὴν ψυχὴν τῶν ὑποδούλων καὶ πλημμυρίζει ἐξ ἐνθουσιασμοῦ τοὺς πνευματικοὺς ἡγέτας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τοὺς ὁποίους δίδεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι δὲν εἶναι μακρὰν ἡ στιγμὴ τῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως, διὰ τὴν ὁποίαν ἔπρεπεν ἐπειγόντως νὰ παρασκευασθῇ ψυχικῶς καὶ πνευματικῶς τὸ Ἔθνος. Ἄλλως τε τὰ καταπληκτικὰ γεγονότα τῆς Μεσογείου, ὡς οἱ θρίαμβοι τοῦ Βοναπάρτου ἐν Ἰταλίᾳ, ἡ κατάληψις τῶν Ἰονίων νήσων, ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου, ἡ διασπορὰ πρακτόρων πρὸς ὑποκίνησιν ἐξεγέρσεως κλπ. κατέστησαν τὴν ἰδέαν τοῦ προσεχεστάτου ἀγῶνος καθ' ὅλα λογικοφανῆ.

Ἡ κατάστασις τοῦ ἔσω καὶ ἔξω Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εὐνοεῖ τὴν καθαρῶς ἐθνικὴν πνευματικὴν κίνησιν. Οἱ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι καὶ τὰ διεθνῆ γεγονότα ὑπεχρέωσαν τὴν Πύλην, ὅπως ἀνεχθῇ ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας διὰ τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος τὴν ἐντονωτέραν κοινωνικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ραγιάδων, ἰδίως εἰς ἃς περιφερείας ἐνηρμονίζετο αὕτη πρὸς οἰκονομικὴν ἀνθηρότητα. Εἰς πολλὰς πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ οἱ Ἕλληνες, βοηθοῦντος καὶ τοῦ ἀκαταγωνίστου ἐπιχειρηματικοῦ αὐτῶν πνεύματος, συνέπηξαν παροικίας, αἵτινες ταχύτατα ἐξειλίχθησαν εἰς λαμπρὰ

κέντρα ἑλληνικῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀκμῆς. Καὶ οἱ λόγιοι Ἕλληνες οἱ περιπλανώμενοι ἀνὰ τὰς ξένας χώρας δὲν διέκοπτον, ὡς ἄλλοτε, πάντα σύνδεσμον πρὸς τὴν δούλην γῆν τῶν πατέρων των. Τοὐναντίον ἐπεσκέπτοντο αὐτὴν συχνά, ἐνίοτε δὲ ἔδρων ὡς διδάσκαλοι ἢ ἄλλως ἐντὸς αὐτῆς, προσαρμοζόμενοι πρὸς τὰς περιστάσεις. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ξένῃ γῇ οἱ Ἕλληνες λόγιοι ζῶντες ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀνθουσῶν παροικιῶν, εἰς ἑλληνικὴν πλέον ἀτμόσφαιραν, αἰσθάνονται βαθύτερον τὰς ἐθνικὰς αὐτῶν παραδόσεις, κινοῦνται ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν ἰδεωδῶν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος.

Καὶ εἶναι ἀληθῶς ἀξία θαυμασμοῦ ἡ ἐν παντὶ κύκλῳ τῆς σκέψεως δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων αὐτῶν λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ἡ πνευματικὴ αὐτῶν παραγωγὴ κινεῖ καὶ σήμερον τὴν κατάπληξιν. Ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων μετὰ μεταφράσεως καὶ σχολίων, μεταφράσεις τῶν σοφωτέρων ἐκ τῶν συγχρόνων ξένων ἐπιστημονικῶν καὶ φιλολογικῶν συγγραμμάτων, πρωτότυπα φιλοσοφικά, φιλολογικά, θεολογικά, κοινωνιολογικά, μαθηματικά, φυσιολογικὰ καὶ παντὸς ἄλλου κύκλου σκέψεως συγγράμματα ἐξήρχοντο καθημερινῶς εἰς Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐκ τῶν τυπογραφείων τῶν Παρισίων, τῆς Βιέννης, τῆς Βενετίας, τοῦ Βουκουρεστίου, τῆς Μόσχας κλπ. Τὰ βιβλία αὐτὰ διεσκορπίζοντο ἀστραπιαίως ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι τεσσαράκοντα, ἐκ τῶν διασημοτέρων Ἑλλήνων λογίων τῆς τελευταίας προεπαναστατικῆς τεσσαρακονταετίας, ἐξέδωσαν περὶ τοὺς χιλίους ἑκατὸν τόμους, κατὰ τὸ πλεῖστον ὀγκώδεις. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῆται ὅτι οἱ ἄνδρες οὗτοι, κατὰ τὸ πλεῖστον πτωχότατοι, ἤσκουν καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου ὡς ἔργον ὑψίστης σημασίας διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἔθνους. Ἡ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις ἀπασχόλησις αὐτῶν ἀπῄτει τὴν διάθεσιν τοῦ πλείστου μέρους τῆς ἡμέρας, ὥστε διὰ τὴν συγγραφικήν των ἐργασίαν δὲν ἔμενεν εἰμὴ ἡ νύξ. Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν — χαρακτηριστικὸν καὶ τοῦτο τοῦ πνευματικοῦ ὀργασμοῦ τοῦ Ἔθνους — ἐξεδόθησαν αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες καὶ τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ περιοδικά, ἀπὸ τῶν στηλῶν τῶν ὁποίων ἔβλεπον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος σοφώταται πραγματεῖαι καὶ κριτικαὶ μελέται τῶν Ἑλλήνων λογίων, συμβάλλουσαι ἔτι περισσότερον εἰς τὸν φωτισμὸν τοῦ Γένους.

Δὲν κρίνομεν σήμερον τὴν ἀξίαν τῆς τεραστίας ταύτης πνευματικῆς παραγωγῆς, ἥτις ἄλλωστε πρέπει νὰ κρίνεται μὲ τὰ μέτρα καὶ σταθμὰ τῶν καθόλου ἀλλὰ καὶ τῶν εἰδικῶν διὰ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος περιστάσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οὐδεὶς καλῆς πίστεως μελετητὴς τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τοῦ τόπου ἡμῶν δύναται νὰ θέσῃ ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν θεμελιώδη συμβολὴν αὐτῆς εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ οὐχὶ μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους τῆς δουλείας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἐθνικὴν ἀναγέν-

νησιν χρόνους. Ἄλλως τε διὰ τὴν συμβολὴν αὐτὴν δικαίως ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ συνείδησις ἀπένειμεν εἰς τοὺς ἄνδρας ἐκείνους τὸν ἀθάνατον τίτλον τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους. Περιοριζόμενοι εἰς τὸ θέμα ἡμῶν τονίζομεν, ὅτι ὁ ἐπεξεργαζόμενος καὶ σήμερον τὸν καταπληκτικὸν αὐτὸν χείμαρρον τῆς ἑλληνικῆς σοφίας τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, καταπλήσσεται καὶ συγκινεῖται ἔτι περισσότερον ἐκ τῆς κατευθυντηρίου γραμμῆς, ἥτις διέπει ταύτην ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας σελίδος ἑκάστου τόμου. Καὶ ἡ κατευθυντήριος αὕτη γραμμὴ εἶναι : Ἡ ταχεῖα, ἡ ταχυτάτη ἀνάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐκ τοῦ πνευματικοῦ σκότους τῆς μακραίωνος δουλείας, ἵνα οὕτω τοῦτο ριφθῇ συνειδητότερον εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς πολιτικῆς ἀναγεννήσεως.

Οἱ πλεῖστοι Ἕλληνες λόγιοι ἐν τῇ ὁρμῇ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ των, προεξοφλοῦντες ἔν τινι μέτρῳ καὶ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἀγῶνος καὶ τὴν εὐτυχῆ αὐτοῦ ἔκβασιν, ἀπέβλεπον προκαταβολικῶς διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν εἰς τὸν φωτισμὸν τοῦ ἔθνους των μέχρι τοιούτου σημείου, ἵνα τοῦτο, ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει του, ἀναφανῇ διὰ νέας ἐκπολιτιστικῆς λάμψεως ἄξιον τῶν μεγάλων προγόνων του. Αἱ ἱερώταται ἐθνικαὶ ἡμῶν παραδόσεις, τὰ προαιώνια ἰδεώδη τῆς φυλῆς, τὰ θαύματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ περιώνυμα λείψανα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, τὰ μεγαλουργήματα τῶν προγόνων, πάντα ἀναφαίνονται ἐκ τοῦ φλογεροῦ πατριωτικοῦ καλάμου των πλήρη ἐθνικοῦ παλμοῦ, ἀκόμη καὶ εἰς συγγράμματα, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποπτεύσῃ τοῦτο ἐκ τοῦ τίτλου καὶ τῆς ὕλης των, ὡς ἰατρικά, μαθηματικὰ κλπ. Ὁσάκις δὲ τὰ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας διδάγματα δὲν ἐφαίνοντο ἀρκετά, οἱ Ἕλληνες λόγιοι προσέφευγον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ξένων λαῶν, εἰς γνώμας καὶ ἀποφθέγματα ξένων φιλοσόφων καὶ κοινωνιολόγων περὶ φιλοπατρίας καὶ ἀρετῆς, εἰς ποιητικοὺς ὕμνους τῆς ἐλευθερίας, εἰς ἐξάρσεις τῶν ἀγαθῶν τῶν ἐλευθέρων καὶ εὐνομουμένων ἐθνῶν. Οὕτω μετὰ τῆς πνευματικῆς ἀναμορφώσεως διεπλάσσετο καταλλήλως καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ Ἔθνους.

Εἰς μίαν τόσον ἔντονον καὶ μετά τινος σπουδῆς ἀνακύψασαν προσπάθειαν πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναπλάσεως τοῦ Ἔθνους, ἦτο φυσικὸν νὰ προκύψῃ διαφωνία τις ὡς πρὸς τὰ μέσα καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ μεγάλου ἔργου. Ἡ διαφωνία αὕτη ἦτο ἐξ ἴσου φυσικὸν καὶ μοιραῖον νὰ μετατραπῇ ταχέως εἰς ζωηρὰς ἔριδας. Διαφωνίαι ἰδίως μέγισται προέκυψαν περὶ τοῦ ποία ἔδει νὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ ὑπὸ ἀναγέννησιν Ἔθνους. Τὸ περιλάλητον γλωσσικὸν ζήτημα, ὅπερ τόσον συχνὰ διήρεσεν ἔκτοτε τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν καὶ συνεκίνησε τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ἀνέκυψε τότε ἐν ὅλῃ τῇ δριμύτητι. Οἱ Ἕλληνες λόγιοι διηρέθησαν εἰς παρατάξεις, αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τοὺς ἠκολούθησαν, μέγα μέρος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἐπίσης. Βεβαίως, δὲν εἶναι εἰς ἡμᾶς εὐχάριστον σήμερον νὰ ἀναγινώσκωμεν εἰς τὰς στήλας τῶν τότε ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς Βιέννης πλησίον σοφῶν διατριβῶν καὶ διαφωτιστικῶν βιβλιογραφιῶν,

ὡς καὶ εἰς προλόγους συγγραμμάτων ἢ ἀκόμη καὶ εἰς εἰδικὰ φυλλάδια, ἀνταλλασσομένας δεινοτάτας ὕβρεις προερχομένας ἢ ἀπευθυνομένας πρὸς σοφοὺς διδασκάλους τοῦ Γένους, τῶν ὁποίων ἡ μνήμη εἶναι σήμερον ἱερά. Πλήν, ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν πάλην τῶν φιλολογικῶν παρατάξεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δὲν ἀνευρίσκομεν εἰμὴ ἓν καὶ μοναδικὸν ἐλατήριον : τὴν ἀναζήτησιν τοῦ καλυτέρου κατὰ τὰς ἀντιλήψεις ἑκάστου τρόπου πνευματικῆς χειραφετήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἵνα, μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀνεξαρτησίας ταύτης, διαλάμψῃ τοῦτο καὶ πάλιν ἐν τῇ χορείᾳ τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν ὡς ἄξιον τῶν προγόνων του.

Ὁ κατεργασμὸς οὗτος τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς συνετελεῖτο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λογίων λίαν ἐντέχνως καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κεκαλυμμένως, διότι τὰ βιβλία των ἐξεδίδοντο εἰς ξένας χώρας, εἰς πολλὰς ἐκ τῶν ὁποίων, ἰδίως τὴν Αὐστροουγγαρίαν, ὑφίσταντο αὐστηρότατον ἔλεγχον. Ἐπὶ πλέον, τὰ ἔργα ταῦτα ἐκυκλοφόρουν εὐρύτατα ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας χάριν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, ἡ δὲ ἀπροκάλυπτος ἐπαναστατικὴ παρόρμησις θὰ ἀπετέλει ἄμεσον κίνδυνον διὰ τοὺς ὑποδούλους. Ἐν τούτοις, ὅσον παρέρχεται ὁ χρόνος, οἱ Ἕλληνες λόγιοι γίνονται τολμηρότεροι καὶ ὁ πατριωτικὸς ἐνθουσιασμὸς ὠθεῖ αὐτοὺς πολὺ πέραν τῶν διαγραφομένων ὁρίων μιᾶς πνευματικῆς ἁπλῶς ἀναμορφώσεως. Ἐκπλησσόμεθα σήμερον ἀνακαλύπτοντες εἰς βιβλιοθήκας ἑλληνικῶν σχολείων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐντὸς τῆς τότε δούλης Ἑλλάδος, ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται ἀπροκαλύπτως λόγος περὶ ἑλληνικῆς πατρίδος καὶ ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως. Μόνον ἡ ἄγνοια καὶ ἡ διοικητικὴ ἀναρχία, μόνον ἡ συνήθης μοιρολατρικὴ ἀδιαφορία τῆς καταδυναστευούσης ἀρχῆς δύναται νὰ παράσχῃ τὴν ἐξήγησιν ἀλλὰ καὶ τοῦτο μέχρις ἑνὸς σημείου. Ἀληθῶς ἡ θεία Πρόνοια, ἥτις οὐδέποτε ἐγκατέλειψε τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος κατὰ τὰς τραγικὰς περιόδους τοῦ πολυκυμάντου ἱστορικοῦ αὐτοῦ βίου, δύναται νὰ ἀποτελέσῃ καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὴν μόνην ἐπαρκῆ ἐξήγησιν.

Γνωρίζομεν ποία ὑπῆρξεν ἡ εὐτυχὴς ἐπίδρασις τῆς ἀναπλαστικῆς αὐτῆς προσπαθείας τῶν Ἑλλήνων λογίων. Ἐντὸς ὀλιγίστου χρονικοῦ διαστήματος ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ μετουσιώθη. Οἱ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐπαναστάσεως περιηγηθέντες τὰς ἑλληνικὰς χώρας ξένοι ἐκφράζονται εἰς τὰ συγγράμματα αὐτῶν μετὰ θαυμασμοῦ καὶ καταπλήξεως διὰ τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν καὶ τὸν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν πόθον τῶν ὑποδούλων. Αἱ προαιώνιοι παραδόσεις τοῦ Ἔθνους ἀφυπνίσθησαν, τὰ ἰδεώδη τῆς φυλῆς ἀνέζησαν. «Λέγομεν μετὰ τόλμης, γράφει ὁ Γάλλος διπλωμάτης Σουαζὲλ Γκουφιέ, ὅτι εὑρίσκονται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἄνδρες ἱκανοί, ὅπως ἀναπολήσωσι τὴν μνήμην τῶν προγόνων των». Ὁ Σουαζὲλ Γκουφιὲ περιηγήθη τὴν Ἑλλάδα περὶ τὸ 1776, ἔκτοτε δὲ οἱ ἱκανοὶ πρὸς ἀναπόλησιν τῆς μνήμης τῶν προγόνων των Ἕλληνες ηὐξάνοντο καταπληκτικῶς. Κατὰ μεταγενεστέρους περιηγητάς, οὐχὶ μόνον διδάσκαλοι καὶ προύχοντες, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ ὡδήγησαν αὐτοὺς εἰς

τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὡμίλησαν μεθ᾽ ὑπερηφανείας περὶ τῶν ἐνδόξων προγόνων των. Ταπεινὸς καὶ ὅλως ἀγράμματος νεαρὸς βοσκὸς τοῦ Παρνασσοῦ, ὡς γράφει ὁ Φωριέλ, συναντῶν τοὺς ἀναζητοῦντας ἀρχαιότητας ξένους, ἠρώτησεν αὐτούς, ἐὰν ὑπάρχῃ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν τις γνωρίζων νὰ ἀναγινώσκῃ ἑλληνικά. Εἰς καταφατικὴν ἀπάντησιν, ὁ βοσκὸς ἐξήγαγε μετὰ προφυλάξεως ἐκ τῶν κόλπων του ἓν χαρτίον καὶ παρεκάλεσε νὰ τὸ ἀναγνώσουν εἰς αὐτὸν μεγαλοφώνως. Ὁ βοσκὸς ἤκουε μετὰ κατανύξεως, ἐν ᾧ τὰ δάκρυα ἔρρεον ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν του. Ἦτο ὁ θούριος τοῦ Ρήγα «ὥς πότε παλληκάρια νὰ ζοῦμε στὴ σκλαβιά» !

Ἐν ᾧ οἱ προύχοντες τῶν πόλεων θυσιάζουν τὰ πλούτη των πρὸς ἵδρυσιν σχολείων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν διεσκορπισμένων βιβλίων μεταβάλλονται εἰς ἀρχαιολάτρας, τοὺς ὁποίους βαυκαλίζει τὸ ὄνειρον τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, οἱ ἄξεστοι τῶν ὀρέων ἀγωνισταί, οἱ κλέφτες καὶ ἁρματωλοί, ὑπερηφανεύονται διὰ τὴν παρομοίωσίν των πρὸς τοὺς ἥρωας τῆς ἀρχαιότητος, ἐγκολποῦνται συνειδητότερον τὰ προαιώνια ἰδεώδη τοῦ Ἔθνους, ὁμιλοῦντες καὶ οἱ ἴδιοι περὶ Ἑλλάδος καὶ προγόνων καὶ παρασκευαζόμενοι μεθοδικώτερον διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας.

Συγχρόνως, εἰς τὰς νήσους, ἔνθα λόγῳ τῆς εὐχερεστέρας μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπικοινωνίας καὶ τῆς σχετικῆς αὐτονομίας, ἡ ἐθνικὴ ἀνάπλασις συντελεῖται εὐκολώτερον, τὸ ἑλληνικὸν φρόνημα φλογίζει τὰς ψυχὰς καπεταναίων καὶ ναυτῶν. Τὰ ἐμπορικὰ καράβια βαπτίζονται πλέον «Περικλῆς», «Ἑλλάς», «Ἀμφιτρίτη», «Ἀσπασία», «Θεμιστοκλῆς» καὶ ἐν γένει λαμβάνουν ὀνόματα ἐκ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀναβάπτισις αὐτὴ συμπίπτει μετὰ τῆς ἐποχῆς, καθ᾽ ἣν τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα τῶν νήσων ἐξοπλιζόμενα, προετοιμάζονται ὡς στόλος τῆς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγωνισθησομένης ἑλληνικῆς πατρίδος.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία ἀνέκυψεν αὐτομάτως ἐκ τῶν σπλάγχνων τοῦ Ἔθνους, διότι τὸ Ἔθνος εἶχεν ἤδη παρασκευασθῆ ὑπὸ τῶν πνευματικῶν ἡγετῶν του. Τὸ ἔργον τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας δὲν διεδόθη μετὰ τόσης καταπληκτικῆς ταχύτητος καὶ δὲν ἐκυριάρχησεν εἰς πᾶσαν ἑλληνικὴν συνείδησιν, παρὰ μόνον, διότι πᾶσα ἑλληνικὴ συνείδησις εἶχεν ἤδη διαπλασθῆ καταλλήλως, ὥστε νὰ θεωρῇ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀναγεννήσεως ὡς ἄμεσον ἀνάγκην ὑπάρξεως τοῦ γένους.

Ἀλλ᾽ ἡ δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων λογίων δὲν λήγει ἕως ἐκεῖ. Τὸ ἔργον τῆς πνευματικῆς ἀναπλάσεως καὶ τῆς ψυχικῆς τονώσεως πρὸς προπαρασκευὴν τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐλευθερίας, ὅσον δήποτε μέγα καὶ ἂν εἶναι, δὲν παρέχει εἰς αὐτοὺς πλήρη ἱκανοποίησιν. Παρασύρονται ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων ἐμφανιζόντων ὡς ἐπίκαιρον μίαν πανελλήνιον ἐξέγερσιν, παρασύρονται καὶ ἀπὸ αὐτὸν τοῦτον τὸν ἐνθουσιασμόν, τὸν ὁποῖον οἱ ἴδιοι ἔσπειρον εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ὑποδούλων συμπατριωτῶν των. Φλογίζονται καὶ οἱ ἴδιοι ἀπὸ

τὴν ἰδέαν τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἐνδόξου καὶ πολυπαθοῦς ἔθνους των, κυριαρχοῦνται ὑπὸ ἐξάλλου ἐνθουσιασμοῦ ἐκ τῆς σκέψεως ὅτι δὲν θὰ περιπλανῶνται ἀνὰ τὰς ξένας χώρας ὡς ἄνευ πατρίδος φυγάδες καὶ ὅτι ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν γῆν τῶν πατέρων των θὰ ἀνέπνεον τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας.

Τὸ ἔτος 1797 εἷς νεαρὸς Ἠπειρώτης σπουδαστὴς προκαλεῖ ἀναστάτωσιν εἰς τὴν μυστικὴν ἀστυνομίαν τῆς Βενετίας, ἣ ὁποία σχηματίζει ὁλόκληρον φάκελλον παρακολουθήσεως τῶν συνωμοτικῶν του ἐνεργειῶν μετὰ τῶν ἄλλων νέων σπουδαστῶν συμπατριωτῶν του. Ὁ νεαρὸς αὐτὸς Ἕλλην σπουδαστὴς εἶναι ὁ ἀργότερον τρυφερώτατος ποιητὴς Ἰωάννης Βιλλαρᾶς. Ἀπέφυγε τὴν σύλληψιν καὶ τὸν ἐγκλεισμὸν εἰς τὰς φυλακάς, διότι αἱ στρατιαὶ τοῦ Βοναπάρτου εὑρίσκοντο εἰς τὰς πύλας τῆς Βενετίας. Περιπλανᾶται κατόπιν ἀνὰ τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι νεαροὶ σπουδασταὶ καὶ λόγιοι συμπατριῶταί του, μετέχοντες συνωμοσιῶν, καταδιωκόμενοι ἀπὸ τὰς ἀστυνομίας, περιφρονούμενοι, κατεχόμενοι ὑπὸ φόβου διὰ τὰς οἰκογενείας των, ποθοῦντες τὴν ἐλευθερίαν τοῦ Ἔθνους των καὶ νοσταλγοῦντες τὴν ἠγαπημένην γῆν τῆς πατρίδος των. Καὶ τότε ὁ Βιλλαρᾶς γράφει τὸ συγκινητικὸν ἐκεῖνο συμβολικὸν ποίημα, εἰς τοὺς ἁπλοῦς καὶ τρυφεροὺς στίχους τοῦ ὁποίου ἀντικατοπτρίζονται αἱ ἀνὰ τὴν ξένην γῆν περιπλανήσεις καὶ περιπέτειαι τῶν ἄνευ Κράτους καὶ πατρίδος Ἑλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς :

Πουλάκι ξένο,
ξενητεμένο
ποῦ νὰ σταθῶ ;
Ποῦ νὰ καθήσω
νὰ ξενυχτήσω
νὰ μὴ χαθῶ ;
Δὲν μὲ γνωρίζουν
κι᾽ ἐδῶ μὲ διώχνουν
καὶ κεῖ μ᾽ ἀμπώχνουν.
Ποῦ νὰ σταθῶ ;
Ἄχ πῶς νὰ γίνω,
ποῦ νὰ πηγαίνω
νὰ μὴ χαθῶ ;...

Ὅσον ἐγγίζει ἡ ὥρα τοῦ ἀγῶνος, οἱ Ἕλληνες λόγιοι μεταβάλλονται οἱ ἴδιοι εἰς ἐπαναστάτας, ἐκδίδοντες ὄχι πλέον ἀναμορφωτικά, ἀλλὰ καθαρῶς ἐπαναστατικὰ φυλλάδια, μετέχοντες ἐπαναστατικῶν ἐνεργειῶν, ἀσκοῦντες ὅλην τὴν ἐπιρροήν των πρὸς ἐθνικὴν ἐξέγερσιν. Ἐνίοτε φιλοδοξοῦν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὴν ἡγεσίαν μιᾶς πανελληνίου ἐξεγέρσεως. Καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς, καθ᾽ ἣν αὐτοὶ οἱ πνευματικοὶ ἡγήτορες τοῦ Ἔθνους παρεσύρθησαν ἐμπράκτως εἰς τὸν φοβερὸν ἀνεμοστρόβιλον ἑνὸς ἀγῶνος ἐλευθέρας ζωῆς ἢ θανάτου σύμ-

παντος τοῦ Ἔθνους, ἦτο προφανὲς ὅτι ὁ ἀγὼν οὗτος ἦτο πλέον ζήτημα ἐλαχίστου χρόνου, πᾶσα δὲ ὁσονδήποτε τραγικὴ θυσία ἦτο πιθανὴ εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας.

Τὸ χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς παρέσχον αὐτοὶ οὗτοι οἱ δύο λεγόμενοι πρόδρομοι τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας Ρήγας Βελεστινλῆς καὶ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ὁ Ρήγας, ὡς νέος λόγιος μὲ φιλολογικὰς φιλοδοξίας, ἐκδίδει μικρὸν ἔργον, τοῦ ὁποίου ὁ τίτλος μαρτυρεῖ τὸ περιεχόμενον : «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν». Ἀλλ᾽ ὀλίγιστον χρόνον βραδύτερον, ὁ Ρήγας, κυριαρχούμενος καὶ οὗτος ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι πρὸ πάσης ἄλλης χρειάζεται πνευματικὴ διαπαιδαγώγησις τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ πρὸς παρασκευὴν τῆς ἐθνικῆς του ἀναγεννήσεως, ἐκδίδει τῷ 1790 τὰ «Στοιχεῖα φυσικῆς». Ἐν τῷ προλόγῳ οὐδόλως ἀποκρύπτει τὸν σκοπόν του : «κάθε νουνεχὴς — γράφει — φιλόπατρις, λυπεῖται βλέποντας τοὺς δυστυχεῖς ἀπογόνους τῶν εὐκλεεστάτων Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος γεγυμνωμένους ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς φιλοπατρίας... Ὄντας φύσει φιλέλλην δὲν εὐχαριστήθην μόνον νὰ θρηνήσω τὴν κατάστασιν τοῦ Γένους μου, ἀλλὰ καὶ συνδρομὴν ἐπάσχισα ὅσον τὸ ἐπ᾽ ἐμοί...» καὶ καταλήγει : «βοηθούμενον πανταχόθεν θὰ ἀναλάβῃ τὸ πεπτωκὸς Ἑλληνικὸν Γένος».

Ὅσον παρέρχεται ὁ καιρὸς καὶ προχωρεῖ ἡ φιλολογικὴ αὐτοῦ κατάρτισις, ὁ Ρήγας ἐκδίδει ἔτι περισσότερον ὠφέλιμα βιβλία διὰ τὴν πνευματικὴν ἀνάπλασιν τοῦ Ἔθνους, ὡς ἡ μετάφρασις τοῦ περιφήμου ἔργου τοῦ Βαρθελεμὺ «τὸ ταξείδιον τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος». Μεταφράζει καὶ ἐκδίδει φιλελεύθερα καὶ ἐξαίροντα τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν βίον ποιήματα ξένων μεγάλων ποιητῶν ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει. Διασκορπίζει τὴν εἰκόνα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μετὰ σχολίων σκοπούντων τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ φρονήματος. Τέλος συντάσσει καὶ ἐκδίδει τὴν περίφημον χάρταν τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾗ ἐνσαρκοῦται ἀληθῶς τὸ ὅραμα τῆς τότε μεγάλης ἰδέας τοῦ ἑλληνισμοῦ δι᾽ ἀναπαραστάσεως μιᾶς Ἑλλάδος, ἐχούσης βάσει τῆς ἱστορίας ἔκτασιν «ἀπὸ τοῦ Κακάβου τῆς Λυκίας μέχρι τοῦ Ἀργαθονίου ὄρους τῆς Βιθυνίας, ἀπὸ τοῦ Κερμανίου, τῶν Καρπαθίων ὀρέων, τῶν ποταμῶν Δουνάβεως καὶ Σάββα μέχρι τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους».

Ἵνα ἐπαρκέσῃ ὁ Ρήγας εἰς τὴν ἐντατικὴν καὶ ἐπείγουσαν προσπάθειαν ταύτην, ἔχει ἀνάγκην πολλῶν καὶ ἀφωσιωμένων συνεργατῶν τόσον διὰ τὰς συγγραφὰς καὶ μεταφράσεις ὅσον καὶ διὰ τὰς ὑλικὰς δαπάνας τῶν ἐκδόσεων. Χάρις εἰς τὸ προσωπικὸν θέλγητρον καὶ τὸν πατριωτικὸν ἐνθουσιασμόν του, σχηματίζεται πέριξ αὐτοῦ ἓν ἀληθὲς καὶ ἱκανῶς πολυπληθὲς ἐπιτελεῖον ἐξ Ἑλλήνων πάσης καταστάσεως, ἐμπόρων, τυπογράφων, ἐκδοτῶν, δεδοκιμασμένων λογίων, φοιτητῶν κλπ., οἵτινες συμμερίζονται τὸν ἐνθουσιασμόν, ἐπικουροῦντες μετ᾽ αὐταπαρνήσεως τὸ ἔργον του.

Ἀλλ᾽ οἱ θρίαμβοι τοῦ Βοναπάρτου ἐν Ἰταλίᾳ, ἡ ἔντεχνος παρόρμησις

τῶν ὑποδούλων ὑπὸ τῶν Γάλλων πρακτόρων καὶ ἡ ἐν γένει ραγδαία ἐξέλιξις τῶν γεγονότων τῆς Μεσογείου ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐσήμανε τὸ τέλος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Ρήγας παρασύρεται, νομίζει ὅτι ἐπέστη ἡ στιγμὴ τῆς ἀπελευθερώσεως. Ἄλλως τε ἐξωθεῖται ἀδιαλείπτως ὑπὸ τῶν ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος φίλων του. Εἰς μίαν κατασχεθεῖσαν ὑπὸ τῆς Αὐστριακῆς ἀστυνομίας ἐπιστολὴν ἔγραφε : «...Θεσσαλοί, Ἠπειρῶται, Ἀθηναῖοι βρυχῶνται ὡς λέοντες. Μοῦ γράφουν ὅτι δὲν εἶναι πλέον καιρὸς διὰ βιβλία...». Καὶ ὁ Ρήγας, ἐγκαταλείπων τὸ ἐθνοπλαστικὸν ἔργον, μεταβάλλεται εἰς ψάλτην τῆς ἐλευθερίας. Τὸ θεῖον ὄνειρον τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἔθνους δίδει εἰς αὐτὸν θείας ἀληθῶς δυνάμεις. Ὁ ψάλτης τῆς ἐλευθερίας μεταβάλλεται εἰς συντάκτην ἐπαναστατικῶν προκηρύξεων, ὁ κῆρυξ τῆς ἐπαναστάσεως εἰς μεγαλεπήβολον πολιτικόν, ρυθμίζοντα δι' εἰδικοῦ καταστατικοῦ χάρτου τὴν ἐλευθέραν ζωὴν ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν ὑπὸ τὴν ἱστορικὴν αἰγίδα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τέλος ὁ ποιητὴς καὶ πολιτικὸς θέλει νὰ διαδραματίσῃ ὁ ἴδιος πρόσωπον ἀρχιεπαναστάτου, ὀργανώνων δι' ἀπ' εὐθείας συνεννοήσεως μετὰ τῶν ὑποδούλων τὴν ἐπανάστασιν, διασπείρων τὰς ἐπαναστατικὰς προκηρύξεις καὶ ἀποφασίζων νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀγῶνος.

Καταγοητευμένοι οἱ συνεργάται καὶ φίλοι του ἔσπευσαν παρὰ τὸ πλευρόν του, ἀπαρτίζοντες τὸν πυρῆνα τῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως. Φιλήσυχοι Ἕλληνες ἐπιχειρηματίαι τοῦ ἐξωτερικοῦ, λόγιοι τοῦ γραφείου, νεαροί, εἰκοσαετεῖς ἢ δεκαοκταετεῖς σπουδασταὶ μεταβάλλονται καὶ αὐτοὶ εἰς ἐπαναστάτας, συνερχόμενοι εἰς μυστικὰς συγκεντρώσεις, διασπείροντες τὰ ἐπαναστατικὰ ἔντυπα, ταξειδεύοντες πρὸς προσηλυτισμόν, πρόθυμοι πρὸς κρυφίαν μετ' αὐτοῦ κάθοδον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵνα παρὰ τὸ πλευρὸν αὐτοῦ ρεύσῃ τὸ αἷμα των ὑπὲρ ἐλευθερίας. Μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ Ρήγα, ὅσοι δὲν ἐπρόλαβον νὰ διαφύγουν ἐξ Αὐστρίας συνελήφθησαν καὶ αὐτοί, αἱ περιουσίαι των κατεσχέθησαν, ἄλλοι ἐξωρίσθησαν, ἄλλοι τὸν ἠκολούθησαν εἰς τὸ μαρτύριον.

Οὕτω, ἡ πρώτη καθαρῶς ἐθνικὴ ἀπόπειρα ἐπαναστάσεως, προμήνυμα τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 1821, εἶναι καθαρῶς ἄμεσον ἔργον τῶν Ἑλλήνων λογίων, τὸ δὲ τραγικὸν μαρτύριον τοῦ Ρήγα καὶ τῶν ὀπαδῶν του καθηγίασεν ὅλους τοὺς μετέπειτα σκληροὺς ἀγῶνας τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως πρὸς ἀναγέννησιν τοῦ Ἔθνους.

Ὁ δεύτερος ἐκ τῶν προδρόμων τῆς ἐλευθερίας, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ἔμπορος κατὰ τὰ πρῶτα νεανικὰ ἔτη, σπουδάσας κατόπιν ἰατρικήν, ἐφαίνετο προοριζόμενος δι' ἐντελῶς διάφορον σταδιοδρομίαν. Ἀλλὰ τὸ μῖσος κατὰ τῆς τυραννίας καὶ ὁ πόθος τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἔθνους του μετεμόρφωσαν ταχέως αὐτὸν εἰς τὸν ὑποδειγματικώτερον τύπον Ἕλληνος λογίου τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ὁ Κοραῆς πιστεύει ἀκραδάντως ὅτι, διὰ νὰ δυνηθῇ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος νὰ ἀναλάβῃ ἐπιτυχῶς καὶ διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ

μέσων τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, ἔπρεπε νὰ ἀναγεννηθῇ πρῶτον πνευματικῶς καὶ εἰς τὸ ἔργον αὐτὸ τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως διαθέτει ὁλόκληρον τὴν μακρὰν ζωήν του μοχθῶν νύκτα καὶ ἡμέραν.

Ἐν τούτοις καὶ αὐτὸς ὁ Κοραῆς δὲν ἠδυνήθη νὰ μείνῃ ἐντελῶς ξένος πρὸς τὴν ἐπαναστατικὴν παραζάλην τοῦ Ἔθνους. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Βοναπάρτου εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἡ συγκρότησις ἑνὸς μικροῦ ἑλληνικοῦ στρατιωτικοῦ σώματος τὸν παρέσυρον νὰ φαντασθῇ ὅτι ἐπέστη ἡ στιγμὴ τῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως πρὸς ἀπελευθέρωσιν. Κατ᾽ ἐξοχὴν λόγιος τοῦ γραφείου αὐτός, δὲν διστάζει ἐν τούτοις νὰ μεταβληθῇ εἰς ἐπαναστατικὸν κήρυκα. Συντάσσει ψευδωνύμως ἐπαναστατικὰ φυλλάδια, τὰ ὁποῖα διασπείρει ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἐξωθεῖ τοὺς Ἕλληνας πρὸς πόλεμον ὑπὲρ ἐλευθερίας παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Γάλλων. Ἰδοὺ ἀποσπάσματά τινα : «Ἀδελφοί, φίλοι καὶ συμπατριῶται, ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων καὶ γενναῖοι τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους ὑπέρμαχοι, οἱ κατὰ τὴν Αἴγυπτον εὑρισκόμενοι Γραικοὶ καὶ ὅσοι ἄλλοι εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ καὶ ἀλλαχοῦ διατρίβετε προσμένοντες τὸν ἁρμόδιον καιρὸν τῆς κοινῆς τοῦ Γένους ἐλευθερίας. Διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ Θεοῦ ! Ἀδελφοὶ μὴ ἀφήσωμεν νὰ μᾶς φύγῃ ἀπὸ τὰς χεῖρας ὁ ἁρμόδιος οὗτος καιρός... Ὅλοι ὁμοῦ ὅσοι μὲ τὸ λαμπρὸν ὄνομα τῶν Ἑλλήνων δοξάζεσθε, βάλετε καλὰ εἰς τὸν νοῦν σας, ὅτι ἀφ᾽ ὅσας δυστυχίας δύναται νὰ πάθῃ ὁ ἄνθρωπος, ἡ πλέον ἀπαρηγόρητος εἶναι ἡ δουλεία... Πολεμήσατε λοιπόν, ὦ μεγαλόψυχα καὶ γενναῖα τέκνα τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, ὅλοι ὁμοῦ ἑνωμένοι... ὁ σκοπὸς εἶναι μικρὸς παραβαλλόμενος μὲ τὴν δόξαν, ἡ ὁποία θέλει σᾶς ἐξισώσῃ μὲ τοὺς Ἥρωας τοῦ Μαραθῶνος, τῆς Σαλαμῖνος, τῶν Θερμοπυλῶν, τοὺς ἀκαταμαχήτους προγόνους σας... οἱ νέοι μὲ τὰ ὅπλα, οἱ γέροντες μὲ τὰς εὐχὰς καὶ τὰς παραινέσεις, οἱ ἱερεῖς μὲ τὰς εὐλογίας καὶ τὰς πρὸς τὸν Θεὸν δεήσεις, ὅλοι ὁμοῦ ἑνωμένοι, γενναῖοι τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος κληρονόμοι, πολεμήσατε γενναίως περὶ πίστεως, περὶ πατρίδος, περὶ γυναικῶν, περὶ τέκνων, περὶ πάσης τῆς παρούσης καὶ τῆς ἐπερχομένης γενεᾶς τῶν Γραικῶν...»

Ἀλλὰ καὶ εἰς ψάλτην ἐνθουσιώδη τοῦ πολέμου τῆς ἐλευθερίας μετεβλήθη ἐν τῷ ἐνθουσιασμῷ του τότε ὁ σοφὸς λόγιος. Εἶναι ἐξηκριβωμένον, ὅτι ὁ ἀνωνύμως καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «ᾆσμα πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν» ἐκδοθεὶς τὸ ἔτος 1800 ἐπαναστατικὸς θούριος, ἀρχίζων μὲ τοὺς στίχους «Φίλοι μου συμπατριῶται — δοῦλοι νἄμεθα ὡς πότε κλπ.» συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Κοραῆ.

Εὐθὺς κατόπιν ὁ Κοραῆς συνέρχεται ἐκ τῶν παραφόρων ἐνθουσιασμῶν τῆς στιγμῆς. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ Ἔθνος, μὴ ἀναμένον πολλὰ ἐκ τῆς ξένης βοηθείας, δὲν εἶναι εἰσέτι ὥριμον πρὸς δι᾽ ἰδίων δυνάμεων διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, συνεχίζει ἐντατικώτερον τὴν προσπάθειαν τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἔθνους, ἥτις ἀπαραιτήτως ἔδει νὰ προηγηθῇ.

Ἀλλὰ τὸ πάθος τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὄνειρον τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ὅπερ φλέγει τὰ μύχια τῆς καρδίας του, τὸν ὠθεῖ συνεχῶς εἰς πατριωτικὰς ἐξάρσεις καὶ κατηχήσεις ὑπὲρ τῆς θυσίας χάριν τῆς ἐλευθερίας. Δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι διὰ τῶν συγγραμμάτων του καὶ ἰδίως διὰ τῶν προλεγομένων του μεταδίδει τὴν φλόγα τῆς ταχείας ἀναγεννήσεως τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος μέχρι τῆς ἀπωτέρας ἐσχατιᾶς τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Τὸ διαισθάνεται μόνον, ὅτε ἐκηρύχθη ὁ ἀγὼν καὶ τρομάζει. Ἡ ἰδέα ὅτι ἴσως παρέσυρε τὸ ἔθνος του εἰς ἕνα ἀπαράσκευον ἀγῶνα, ὅστις ἀποτυγχάνων θὰ ἐπέφερε τὴν ὁλικὴν καταστροφὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐμποιεῖ εἰς αὐτὸν φρίκην. Ὅτε ἐπληροφορήθη τὴν κήρυξιν τοῦ ἀγῶνος καὶ κατὰ ἰδίαν αὐτοῦ περιγραφήν, ὁ σεβάσμιος σοφὸς γέρων, διέρχεται δραματικὰς ἡμέρας μὴ δυνάμενος νὰ καταληφθῇ ὑπὸ ὕπνου, μὴ γνωρίζων τί νὰ πράξῃ πρὸς σωτηρίαν τοῦ γένους, περιφερόμενος δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μετὰ νευρικότητος καὶ ἐκσπῶν εἰς γοεροὺς λυγμούς. Ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ ἀπέδιδεν ἤδη τοὺς ἀγλαοὺς καρπούς του, διότι τὸ ἔθνος εἶχεν ἐπαρκῶς παρασκευασθῆ ψυχικῶς διὰ πᾶσαν θυσίαν, ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἀναγέννησιν.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὅστις εὑρίσκετο εἰς βαθὺ γῆρας κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἀγῶνος, δὲν ἠδυνήθη νὰ μετάσχῃ εἰς τὴν ὀργάνωσιν αὐτοῦ. Ἀλλ᾽ οἱ πλεῖστοι, σχεδὸν πάντες, οἱ λοιποὶ Ἕλληνες λόγιοι μετέσχον ἐνεργότατα τῆς προεπαναστατικῆς κινήσεως καὶ ὑπῆρξαν ἄμεσοι συντελεσταὶ τῆς ὅλης αὐτοῦ ἐπιτυχίας. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μεμυημένοι εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν ἀπαρτίζοντες τὰ πλέον ἐπίλεκτα στελέχη της. Διασπείρονται ἀνὰ τὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας χρησιμεύοντες ὡς ἀπόστολοι τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, προσηλυτίζοντες τοὺς ἐπιφανεστέρους Ἕλληνας καὶ ὑποκαίοντες τὸ ἐπαναστατικὸν μένος τοῦ Λαοῦ. Ὅτε ἐκηρύχθη ἡ ἐπανάστασις, σπεύδουν ἀθρόοι ἐν τῷ μέσῳ τῶν μαχομένων Ἑλλήνων. Ἄλλοι στρατολογοῦν, ἄλλοι περιφέρονται ἀνὰ τὰ στρατόπεδα πρὸς ἐξύψωσιν τοῦ πολεμικοῦ φρονήματος τῶν πολεμιστῶν καὶ ἄλλοι μάχονται ὑπὸ τὰς σημαίας. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀπαρτίζουν τὰ ἀπαραίτητα κυβερνητικὰ καὶ διοικητικὰ στελέχη τοῦ μαχομένου ἑλληνισμοῦ, ἵνα εὐθὺς ἀμέσως δοθῇ εἰς τὰ ἔκπληκτα ὄμματα τῶν Εὐρωπαίων ἡ εἰκὼν ἑνὸς εὐνομουμένου κράτους, ὑπερασπίζοντος τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ὕπαρξιν.

Ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει νὰ εἰσέλθω εἰς λεπτομερείας, περιορίζομαι εἴς τινα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, μεμυημένος εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, κατηχεῖ κρυφίως τοὺς Ἑλληνόπαιδας τοῦ Βουκουρεστίου, οἵτινες ἀπήρτισαν τὰ στελέχη τοῦ ἱεροῦ λόχου, εὐθὺς δὲ ὡς εἰσέβαλεν ὁ Ὑψηλάντης, μεταβαίνει εἰς Τρανσυλβανίαν πρὸς στρατολογίαν καὶ συλλογὴν ἐφοδίων. Κατελθὼν κατόπιν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀπεσταλμένος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, παρέλαβεν ἐκ Χίου τοὺς ἐκεῖ φοιτῶντας Ὑδραίους νέους καὶ μεταβὰς εἰς τὴν νῆσον ἐξώθησεν αὐτὴν εἰς ἐπανάστασιν. Κατὰ τὴν διάρ-

κειαν τοῦ ἀγῶνος περιήρχετο τὰ στρατόπεδα τῆς Πελοποννήσου παραλληλίζων διὰ χειμάρρου εὐγλωττίας τοὺς μαχητὰς μὲ τοὺς ἐνδόξους προγόνους των καὶ ὠθῶν αὐτοὺς πρὸς θυσίας ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμου ἦτο ἤδη συναγωνιστὴς τοῦ Βλαχάβα καὶ ἀπὸ τοῦ 1806 ἐσκέφθη τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ἀφ᾿ οὗ ἐλάμπρυνε διὰ τῆς ἐθνικῆς διδασκαλίας του τὴν ἑλληνικὴν Σχολὴν τῶν Κυδωνιῶν, μεμυημένος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἅμα τῇ κηρύξει τοῦ ἀγῶνος εὑρέθη εἰς τὰ Ψαρὰ κηρύσσων ἀπ᾿ ἄμβωνος τὴν ἐπανάστασιν. Ἔπειτα μετέσχε τῆς ἐκστρατείας εἰς τὸν Ὄλυμπον, κατὰ τὴν ὁποίαν τραυματισθεὶς καὶ περιπλανηθεὶς ἀνὰ τὰ ὄρη ἐπὶ μῆνας ἐσώθη ὡς ἐκ θαύματος, συνεχίσας εἶτα τὴν ἐθνικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν ὡς πληρεξούσιος τῆς Ἄνδρου εἰς τὰς ἐθνοσυνελεύσεις.

Ὁ Γρηγόριος Ζαλίκης συνέστησε τῷ 1809 ἐν Παρισίοις μυστικὴν ἑταιρείαν, ἧς μέλος ὑπῆρξεν ὁ Τσακάλωφ καὶ ἥτις, κατὰ τὴν γνώμην πολλῶν, ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὴν μετέπειτα ἵδρυσιν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ἱδρυτὴς τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ» τῆς Βιέννης, κατηχήθη ἐν Ὀδησσῷ τῷ 1816 καὶ κατῆλθεν εἰς τὴν Φωκίδα πρὸς προσηλυτισμὸν τῶν ἁρματωλῶν τῆς Στερεᾶς. Αὐτὸς μετέδωσε πρῶτος τὴν ἐπαναστατικὴν φλόγα εἰς τὴν Θεσσαλίαν, μετέσχε δὲ ὅλων τῶν ἐπαναστατικῶν συνελεύσεων. Ὁ Χριστόφορος Περραιβός, ὁ διασωθεὶς ἑταῖρος τοῦ Ρήγα, περιφερόμενος ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ὡς ἀπόστολος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, προσηλύτισε τοὺς ἐπιφανεστέρους Ἕλληνας, συνεφιλίωσε τοὺς διαμαχομένους Μανιάτας καὶ μετέσχε πολλῶν μαχῶν ὡς ἀρχηγὸς σώματος. Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὅτε παρεσκεύασε μετὰ τοῦ Γαζῆ τὴν ἐπανάστασιν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἔτρεξεν εἰς τὰ Ψαρὰ καί, ἀφ᾿ οὗ ἐκίνησεν εἰς ἐπανάστασιν τὴν ἡρωϊκὴν νῆσον, ἔσπευσεν εἰς τὴν Πελοπόννησον μετασχὼν ἐνεργῶς τῶν πρώτων μαχῶν, ὑπῆρξε δὲ καὶ ὁ πρῶτος Ὑπουργὸς ἢ γενικὸς ἔφορος τῆς Παιδείας. Ὁ Δημήτριος Γουζέλης ἐπὶ μακρὸν ἀνεπτέρωσε τὸ φρόνημα τῶν Ἑπτανησίων, προσῆλθεν δὲ εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ κεφαλῆς σώματος Ζακυνθίων. Ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης συνετέλεσε διὰ τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ» τεραστίως εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, κατῆλθεν εἰς τὴν μαχομένην Ἑλλάδα, μετέσχε τοῦ πολέμου ἐν Εὐβοίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ, εἶτα δὲ διὰ τῆς ἐφημεριδογραφίας, τῆς ὁποίας τὴν γενικὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβεν ἐπισήμως, ὑπέκαιε τὸν ζῆλον τῶν μαχομένων Ἑλλήνων. Ὁ Διονύσιος Πύρρος ὡς διευθυντὴς τοῦ ἐν Ἀθήναις σχολείου ἐπιστημῶν ἀπετόλμα κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐπαναστάσεως λόγους πατριωτικοὺς ἀπὸ ἄμβωνος, εἶτα δ᾿ ἔτρεξεν εἰς τὰς νήσους πρὸς ὀργάνωσιν τῆς ἐπαναστάσεως. Περιέτρεξε τὰ στρατόπεδα τῆς Πελοποννήσου πρὸς θεραπείαν τῶν τραυματιῶν, διότι ἦτο καὶ ἰατρός, ἵδρυσεν ἀκόμη καὶ χαρτοποιεῖον εἰς τὴν Σπάρτην διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀγῶνος.

Ἀλλὰ καὶ οἱ παραμείναντες ἐν τῷ ἐξωτερικῷ Ἕλληνες λόγιοι δὲν προσέφερον μικρὰς ὑπηρεσίας. Ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης εἶχεν ἀναλάβει τὸ ἔργον τῆς διαφωτίσεως τῶν Εὐρωπαίων περὶ τῶν τυχῶν τοῦ ἀγῶνος διὰ φυλλαδίων καὶ δημοσιογραφικῶν ἄρθρων. Ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας περιεφέρετο ἐν Γερμανίᾳ ἐξάπτων τὸν φιλελληνισμόν. Ὁ Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος ἐν Παρισίοις ἐξέδιδεν ἐπαναστατικὰ φυλλάδια καὶ παρορμήσεις τῶν μαχητῶν. Ὁ Ρῖζος Νερουλός, ἀφ᾽ οὗ μετέσχεν ἐνεργῶς τοῦ πολέμου εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν, ἔνθα μεταξὺ τῶν προμάχων τῆς ἐλευθερίας ἔπεσε καὶ αὐτὸς ὁ υἱός του, ἐγκατασταθεὶς εἰς Ἑλβετίαν μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς δράσεως τῶν φιλελληνικῶν ὀργανώσεων καὶ ἐκίνει τὸ παγκόσμιον ἐνδιαφέρον ἐπὶ τὸ ἀγωνιζόμενον Ἔθνος διὰ τῶν συγγραμμάτων του καὶ τῶν παραδόσεών του ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Γενεύης. Καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Κοραῆς παρὰ τὸ βαθὺ γῆρας του ἤσκει πᾶσαν τὴν φήμην του ὡς ἑνὸς τῶν σοφωτέρων ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς του, πρὸς ὑποκίνησιν συμπαθειῶν ὑπὲρ τοῦ ἀγωνιζομένου γένους, ἐχρησιμοποίει ὅλας τὰς ἰσχυρὰς φιλίας του καὶ μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς κινήσεως τοῦ φιλελληνικοῦ κομιτάτου τῶν Παρισίων.

Καὶ ἰδοὺ τελευταῖον χαρακτηριστικὸν ὅσον καὶ συγκινητικὸν παράδειγμα τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος Ἕλληνος λογίου, εὑρεθέντος κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῆς γῆς. Ὁ Ἀθηναῖος Δημήτριος Γαλανὸς μεταβαίνει τῷ 1786, ἐν νεαρᾷ ἔτι ἡλικίᾳ, εἰς τὴν Καλκούταν τῶν Ἰνδιῶν, ὡς διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς. Ἐκεῖ ἐκμανθάνει τὴν Ἀγγλικήν, τὴν Σανσκριτικήν, τὴν Περσικὴν καὶ πολλὰς ἄλλας ἀσιατικὰς γλώσσας, ταχέως δὲ ἀποκτᾷ φήμην σοφωτάτου ἀνδρός. Οἱ σοφοὶ Βραχμᾶνες προσεκάλεσαν αὐτὸν εἰς τὴν ἱερὰν πόλιν τῶν Ἰνδῶν Μπενάρες, ἵνα μυούμενος ἐκεῖ εἰς τὰ μυστήρια τῆς ἰνδικῆς σοφίας, ἐπ᾽ ἀνταλλάγματι μυήσῃ αὐτοὺς εἰς τὰ ἀληθῆ δόγματα περὶ ἀρετῆς καὶ ἠθικῆς τῶν προγόνων του Ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὁ Δημήτριος Γαλανὸς ἐγκαταλείπει τὰ ἐγκόσμια, περιβάλλεται τὴν ἱερὰν στολὴν τοῦ Βραχμᾶνος καὶ ἐγκατασταθεὶς μονίμως εἰς Μπενάρες διέρχεται τὴν ζωήν του ἐν τῷ μέσῳ τῶν σοφῶν Ἰνδῶν διδάσκων αὐτοὺς καὶ διδασκόμενος. Δὲν λησμονεῖ ὅμως οὐδὲ στιγμὴν τὴν προσφιλῆ αὐτοῦ πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα, χάριν τῆς ὁποίας μεταφράζει τὰ κυριώτερα ἔργα τῆς ἰνδικῆς σοφίας. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις τὸν εὑρίσκει γέροντα, ἐπὶ πλέον ὁ ὅρκος τοῦ Βραχμᾶνος δὲν ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν ἀπομάκρυνσιν. Ἀλλὰ μετὰ σπαραγμοῦ ψυχῆς κάμνει ἐκκλήσεις ὑπὲρ ἀποστολῆς βοηθειῶν πρὸς τὸ ἀγωνιζόμενον κλεινὸν γένος τῶν Ἑλλήνων, ἡ δὲ φωνὴ τοῦ σεβασμίου σοφοῦ συγκινεῖ καὶ Ἰνδοὺς ἡγεμόνας καὶ πλουσίους ξένους ἐγκατεστημένους εἰς τὰς Ἰνδίας, τινὲς τῶν ὁποίων καὶ ἀπέστειλαν βοηθήματα εἰς τὸ ἐν Λονδίνῳ φιλελληνικὸν κομιτᾶτον. Ἀποθνῄσκει τῷ 1833 καὶ τελευταία του σκέψις εἶναι ἡ ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλάς, τὴν ὁποίαν θέλει ἀνταξίαν τῶν προγόνων της. Ἐγκαταλείπει διὰ διαθήκης τὴν περιουσίαν του, τὰ χειρόγραφά του καὶ τὴν πλουσιωτάτην βιβλιοθήκην του εἰς τὸ Ἑλλη-

νικὸν Πανεπιστήμιον, τοῦ ὁποίου τὴν ἵδρυσιν ἐσκέφθη αὐτὸς ἐκ τῶν περάτων τῆς γῆς.

Αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ πνευματικοὶ ἡγέται τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους οἱ κατεργασθέντες τὴν ψυχὴν αὐτοῦ διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀπελευθερώσεως.

Τὸ ἐθνικὸν αὐτῶν φρόνημα δὲν ὑπῆρξεν ἀφηρημένη τις ἔννοια ρωμαντικῶν ἢ ἄλλων ἐκδηλώσεων, ἀλλὰ φωτεινὴ συνείδησις τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος τῆς φυλῆς καὶ τῶν δυνατοτήτων αὐτῆς πρὸς δημιουργίαν ἀνταξίου παρόντος καὶ μέλλοντος. Πράγματι, αὐτοὶ δὲν ἐφώτισαν ἁπλῶς τὸ Ἔθνος περὶ τοῦ μεγάλου παρελθόντος του, δὲν ἀνεβάπτισαν μόνον τὴν ψυχήν του εἰς τὴν κολυμβήθραν τῶν προαιωνίων παραδόσεων τοῦ Γένους, δὲν ἤνοιξαν ἀκόμη μόνον τοὺς ὀφθαλμούς του καὶ διήγειρον τοὺς ἀνθρωπίνους πόθους του πρὸς τὴν ζωὴν τῶν ἐλευθέρων καὶ πεπολιτισμένων λαῶν, ἀλλὰ καὶ ἐρρίζωσαν εἰς αὐτὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι διὰ τῶν ἰδίων μέσων καὶ διὰ τῶν ἰδίων θυσιῶν θέλει ἀσφαλῶς φανῆ ἀντάξιον τῶν ἐνδόξων προγόνων του καὶ ἀνακτήσει τὴν ἐλευθερίαν του. Τὸ κατὰ τὴν ἔκκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως σύνθημα «ἐλευθερία ἢ θάνατος», γενόμενον ταχέως τραγικὴ πραγματικότης, εἶναι ἀποκλειστικὸν ἔργον τῆς τοιαύτης κατεργασίας τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λογίων. Τὰ μεγαλουργήματα τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821, αἱ κινήσασαι τὸν θαυμασμὸν σύμπαντος τοῦ κόσμου θυσίαι, δὲν εἶναι καὶ σήμερον νοηταὶ παρὰ μόνον ὡς συνέπεια τῆς μακρᾶς καὶ καταλλήλου ἀναπτύξεως τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.

Ἐκεῖνο δέ, τὸ ὁποῖον τιμᾷ καὶ δοξάζει ἰδιαιτέρως τοὺς Ἕλληνας λογίους, εἶναι ὅτι δὲν παρέστησαν μακρόθεν ἀπαθεῖς μάρτυρες τοῦ συντελουμένου μεγαλειώδους ἱστορικοῦ δράματος, ἀλλὰ προσῆλθον καὶ μετέσχον ἐνεργῶς, καταστάντες οὕτω ἄμεσοι παράγοντες τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀναγεννήσεως.

Τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, τιμᾷ καὶ δοξάζει τοὺς ἐνδόξους τούτους διδασκάλους καὶ ἀναμορφωτὰς τοῦ Γένους, ὑπερήφανον, διότι ἡ ἱστορία αὐτοῦ ὡς ἀνωτάτου ἐθνικοῦ ἐκπαιδευτηρίου εὑρίσκεται ἐν ἀμέσῳ σχέσει πρὸς τὴν μετεπαναστατικὴν δρᾶσιν, ἣν ἐσυνέχισαν οἱ ἐπιζήσαντες αὐτῶν. Ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὀργανωτὴς τῶν δημοσίων ἐκπαιδευτηρίων. Ὁ Νεόφυτος Δούκας ὁ πρῶτος Διευθυντὴς τοῦ διδακτηρίου τῆς Αἰγίνης. Ὁ Ρίζος Νερουλὸς Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, συντάκτης τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν πρώτων ἐκπαιδευτικῶν νόμων. Τὸ δὲ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἅμα τῇ ἱδρύσει του ἀνεζήτησε τὰ πρῶτα αὐτοῦ στελέχη εἰς τοὺς ἐπιζῶντας Διδασκάλους τοῦ Γένους ὡς ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Νεόφυτος Βάμβας, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος καὶ ἄλλοι λαμπρύναντες τὰ γράμματα καὶ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος.

Κύριοι Συνάδελφοι, Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Τιμῶντες καὶ δοξάζοντες κατὰ τὴν μεγάλην ταύτην ἐπέτειον τοὺς ἥρωας τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821 καὶ τοὺς ἐν γένει συντελεστὰς τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ

Ἔθνους, ἡμεῖς ὡς ἀνώτατον πνευματικὸν ἵδρυμα κατ' ἐξοχὴν κληρονόμος καὶ θεματοφύλαξ τῶν πνευματικῶν παραδόσεων καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν τοῦ Ἔθνους, τιμῶμεν καὶ λαμπρύνομεν τὴν μνήμην τῶν Διδασκάλων τοῦ Γένους καὶ τῶν ἄλλων λογίων Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐφώτισαν τὸ ἐν δουλείᾳ καὶ σκότει Ἔθνος, ἔθρεψαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων τὰ προαιώνια ἰδεώδη τῆς φυλῆς καὶ διὰ τῶν προσωπικῶν μόχθων καὶ θυσιῶν παρεσκεύασαν ἢ καὶ συνήργησαν εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἀναγέννησιν. Σεῖς δέ, ἀγαπητοὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι, ἀπὸ τὰς ὡραίας αὐτὰς σελίδας τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, τὰς σελίδας τῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου καὶ τῆς συμβολῆς τούτων εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, δύνασθε νὰ ἀντλήσετε ὑπέροχα διδάγματα ἀρετῆς, φιλοπατρίας, ἐμμονῆς εἰς τὰς ἑλληνικὰς παραδόσεις καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἰδεώδη. Τὰ διδάγματα ταῦτα, ἐὰν ἐμπνέουν τὴν ψυχήν σας καὶ κατευθύνουν τὰς πράξεις σας, θὰ σᾶς ἀναδείξουν ἀξίους συνεχιστὰς τῶν περιλάμπρων καὶ ἐνδόξων πνευματικῶν παραδόσεων τοῦ Ἔθνους μας.

ΑΠ. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΚΟΡΡΕ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ

Πόσον τῆς παιδείας ἐφρόντιζον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πολλαχόθεν μανθάνομεν· ὅτι δὲ πρῶτον πάντων τῶν ἀνθρωπίνων τὴν τῶν νέων παίδευσιν ἔταττον καὶ ἄλλοθεν διδασκόμεθα καὶ παρ' Ἀντιφῶντος τοῦ σοφιστοῦ εἰπόντος : «*Πρῶτον, οἶμαι, τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ παίδευσις· ὅταν γάρ τις πράγματος κἂν ὁτουοῦν τὴν ἀρχὴν ὀρθῶς ποιήσηται, εἰκὸς καὶ τὴν τελευτὴν ὀρθῶς γίγνεσθαι· καὶ γὰρ τῇ γῇ οἷον ἄν τις τὸ σπέρμα ἐναρόσῃ, τοιαῦτα καὶ τὰ ἔκφορα δεῖ προσδοκᾶν, καὶ ἐν νέῳ σώματι ὅταν τις τὴν παίδευσιν γενναίαν ἐναρόσῃ, ζῇ τοῦτο καὶ θάλλει διὰ παντὸς τοῦ βίου, καὶ αὐτὸ οὔτε ὄμβρος οὔτε ἀνομβρία ἀφαιρεῖται*» [1]. Πόσης δὲ ἀξίας ἔκρινον ταύτην, ὅτε δαψιλῆ τῆς παιδείας τὰ ἀγαθὰ ἐφαίνοντο ἐν Ἀθήναις καὶ πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος συνέρρεον εἰς αὐτὰς οἱ παιδείας διψῶντες νέοι πιστεύοντες, ὅτι ἐν αὐταῖς θὰ εὕρωσι τοὺς ἀρίστους τῶν διδασκάλων, καὶ εὔκολος ἦτο ἡ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων περὶ αὐτῆς κρίσις, μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, τοῦ θείου διδασκάλου, εἰπόντος : «*τὴν παιδείαν τοῖς ἀνθρώποις δεύτερον ἥλιον εἶναι*».

Οἱ ἐν πάσῃ ἐπιστήμῃ διακριθέντες ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀσφαλῶς εἶχον ἀναγάγει εἰς περιωπὴν καὶ τὴν Παιδαγωγικήν· εἰ δὲ καὶ μὴ ἐσώθη εἰδικὸν περὶ τῆς ἀγωγῆς των ἀρχαίων ἔργον, ὅμως πάντες οἱ τῆς Ἑλληνικῆς γραμματείας κλάδοι παρέχουσιν ἡμῖν ἄφθονον ὑλικόν, ἐξ οὗ εὐχερῶς σήμερον δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν καὶ περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῆς παιδείας καὶ περὶ τῆς τότε παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Ἡ παιδαγωγικὴ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων δι' ἰδίου ἐρευνητικοῦ κλάδου αὐτῆς, τῆς ἱστορικῆς παιδαγωγικῆς, ἐπιδιώκει ἵνα ἐκ τῆς συλλογῆς καὶ ἑρμηνείας τῶν σῳζομένων ἐκ τῆς ἀρχαιότητος εἰδήσεων, διακριβώσῃ, καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν, τίνας ἰδέας ἐξήνεγκον οἱ ἀρχαῖοι περὶ ἀγωγῆς καὶ διδασκαλίας καὶ ποία ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ ἐκείνων εἰς τὴν πρόοδον τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης [2]. Ἐν τῇ ἐρεύνῃ ὅμως

1. Ἀντιφῶντος σοφ. Ἀποσπ. 20.
2. Πρβ. καὶ Ἐξαρχοπούλου Ν., Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν, ἐν Ἀθήναις 1934[3], σ. 14.

ταύτῃ συνήθως καὶ κυρίως λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν τὰ ἔργα τῶν μεγάλων φιλοσόφων, ἔστιν ὅτε τῶν μεγάλων τραγικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν, μάλιστα δὲ τοῦ Ξενοφῶντος [1], καὶ ἐνίων ἐκ τῶν μεταγενεστέρων, ἐν οἷς καὶ τοῦ Πλουτάρχου. Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἐκπρεπεστάτων τούτων ἀνδρῶν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ὧν τῶν ἔργων ἀποσπάσματα μόνον ἐσώθησαν μέχρι ἡμῶν, παρέχουσι πολυτίμους πολλάκις περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν ἀρχαίων εἰδήσεις. Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων μανθάνομεν, ὅτι καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶχον ἤδη ἐξενεχθῆ ἰδέαι τῆς νεωτέρας παιδαγωγικῆς ἐπιτεύγματα θεωρούμεναι. Οὕτω τὴν ἰδέαν τῆς συγχρόνου παιδαγωγικῆς, ὅτι ἡ ἀξία τῆς διδασκαλίας δὲν ἔγκειται ἐν τῷ πλήθει τῶν παρεχομένων γνώσεων, ὑπεδήλωσαν παλαιότατα ἄλλοι τε πολλοὶ [2] καὶ ὁ Πυθαγόρας, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ὁποίου *«ἀπαιδευσία πάντων τῶν παθῶν μήτηρ· τὸ δὲ πεπαιδεῦσθαι οὐκ ἐν πολυμαθείας λόγων ἀναλήψει, ἐν ἀπαλλάξει δὲ τῶν φύσει παθῶν θεωρεῖται»* [3]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Δημόκριτος ταὐτὰ διδάσκει, ὅταν ἀρνούμενος τὴν γνώμην, ὅτι τοῖς νέοις διὰ τὸ ἄπειρον τῆς ἡλικίας καὶ τὸ ἐκ τούτου μικρὸν τῶν γνώσεων συνυπάρχει ἡ ἀσυνεσία, ἐνῷ τοῖς γέρουσι διὰ τὴν ἐκ τοῦ μακροῦ βίου πεῖραν καὶ τὸ ἐκ ταύτης πλῆθος τῶν γνώσεων συνυπάρχει ἡ σύνεσις καὶ δεχόμενος ὅτι ἡ φρόνησις κτᾶται διὰ δεξιᾶς φύσεως καὶ τῆς προσηκούσης διδασκαλίας (τροφῆς) λέγῃ: *«ἔστι κου νέων ξύνεσις καὶ γερόντων ἀξυνεσίη· χρόνος γὰρ οὐ διδάσκει φρονέειν, ἀλλ' ὡραίη τροφὴ καὶ φύσις»* [4].

Ἰδιαιτέρας ἀξιοῦται προσοχῆς ἐν τῇ παιδαγωγικῇ τὸ εὔπλαστον τῆς ψυχῆς τοῦ παιδὸς καὶ πιστεύεται, ὅτι ἀκριβῶς διὰ τοῦτο δύναται νὰ ἀσκηθῇ ἐπίδρασις ἐπ' αὐτὴν ὑπό τε τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν ἄλλων ἐπιδρώντων παραγόντων εὐχερέστερον ἢ ἐπὶ τὴν ψυχὴν τοῦ προκεχωρημένου τὴν ἡλικίαν. Ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ὁ Διογένης ἔλεγε *«τὴν τῶν παίδων ἀγωγὴν ἐοικέναι τοῖς τῶν κεραμέων πλάσμασιν· ὡς γὰρ ἐκεῖνοι ἁπαλὸν μὲν τὸν πηλὸν ὄντα ὅπως θέλουσι σχηματίζουσι καὶ ρυθμίζουσι, ὀπτηθέντα δ' οὐκέτι δύνανται πλάσσειν, οὕτω καὶ τοὺς ἐν νεότητι μὴ διὰ πόνων παιδαγωγηθέντας, τελείους γενομένους ἀμεταπλάστους γίγνεσθαι»* [5].

Ὅτι δὲ σαφῆ περὶ τῆς σημασίας τῆς παιδείας διὰ τὴν πολιτείαν ἀντίληψιν εἶχον καὶ ἐκ τῶν εἰδικῶν ἐν ταῖς μεγάλαις νομοθεσίαις τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ Σόλωνος μέτρων ὑπὲρ αὐτῆς φαίνεται καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων εἰδήσεων πιστοῦται· ἀλλὰ καὶ εἰ μὴ διελάμβανον περὶ αὐτῆς οἱ νόμοι, ὅμως οἱ γονεῖς ἐνόμιζον ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιμεληθῶσι τῆς τῶν τέκνων αὐτῶν ἀγω-

---

1. Πρβ. καὶ Ἐξαρχοπούλου Ν.
2. Ἰδὲ καὶ Ἐξαρχοπούλου Ν., Γενικὴ Διδακτική, τ. Α΄, σ. 131.
3. Στοβ. Ἀνθολ. Δ΄, 202. 96.
4. Δημοκρίτου Ἠθ. Ἀποσπ. 139.
5. Στοβ. Ἀνθολ. Δ΄, 200, 87.

γῆς καὶ διὰ τὸ τῆς πολιτείας καὶ τὸ τῶν τέκνων ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιον αὐτῶν συμφέρον· διότι ὀρθῶς καὶ καλῶς παιδευόμενοι, ἀπέβαινον οἱ νέοι ἱκανοὶ καὶ τὰς πρὸς ἑαυτοὺς καὶ τὰς πρὸς τὴν πολιτείαν καὶ τὰς πρὸς τοὺς γονεῖς ὑποχρεώσεις να ἐκπληρώσωσιν. Ὅτι δὲ τῆς ἐλλιποῦς τῶν τέκνων μορφώσεως ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ πλημμελὴς τῶν καθηκόντων αὐτῶν ἐκτέλεσις, καὶ ὅτι διὰ ταύτην εὐθύνας ὑπεῖχον οἱ γονεῖς δῆλον γίνεται ἐκ τῆς παρ' Αἰλιανῷ μαρτυρίας, καθ' ἣν «*Σωκράτης ὁ γενναῖος ᾐτιᾶτο τῶν πατέρων ἐκείνους, ὅσοι μὴ παιδεύσαντες αὐτῶν τοὺς υἱεῖς, εἶτα ἀπορούμενοι ἦγον ἐπὶ τὰς ἀρχὰς τοὺς νεανίσκους καὶ ἔκρινον αὐτοὺς ἀχαριστίας, ὅτι οὐ τρέφονται ὑπ' αὐτῶν· εἶπε γὰρ ἀδύνατον ἀξιοῦν τοὺς πατέρας, μὴ γὰρ οἵους τε εἶναι τοὺς μὴ μαθόντας τὰ δίκαια ποιεῖν αὐτά*» [1].

Μεγάλης, ὡς γνωστόν, προσοχῆς ἀξιοῦται ἐν τῇ συγχρόνῳ παιδαγωγικῇ τὸ ζήτημα τῆς ἐν τῇ διδασκαλίᾳ χρήσεως παραδειγμάτων. Τὸ παράδειγμα θεωρεῖται ἓν τῶν σημαντικωτέρων, μεγίστης δὲ ἰσχύος μέσων ἀγωγῆς [2]. Δὲν φαίνεται ὅμως ἡ ἱστορικὴ παιδαγωγικὴ ἔχουσα ὑπ' ὄψει εἰδικὴν περὶ τῆς χρήσεως παραδειγμάτων (*ἀποδείξεων* = ἀποδ. ἐκ παραδειγμάτων) διδασκαλίαν τοῦ Μουσωνίου [3]. Διδάσκει λοιπὸν ὁ Μουσώνιος ὅτι ὁ διδάσκαλος δὲν πρέπει νὰ παρέχῃ εἰς τοὺς μαθητὰς πλῆθος παραδειγμάτων «*πρὸς κατάληψιν ὧν μανθάνουσιν*», ἀλλὰ κυρίως παραδείγματα κατάλληλα καὶ σαφῆ «*ἀπ. ἀνυσίμους καὶ ἐναργεῖς*». Πρὸς ἐπίρρωσιν δὲ τῆς γνώμης αὐτοῦ παραβάλλει τὸν διδάσκαλον πρὸς τὸν θεραπεύοντα ἰατρὸν καὶ ἀποφαίνεται, ὅτι δὲν εἶναι ἐπαινετὸς ὁ ἰατρός, ὁ προσφέρων εἰς τοὺς ἀσθενεῖς πολλὰ φάρμακα, ἀλλ' ὁ δι' ὀλίγων φαρμάκων ἀξιόλογον ὠφέλειαν παρέχων εἰς αὐτούς. Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν εἶναι φιλόσοφος «*ὁ διὰ πολλῶν ἀποδείξεων διδάσκων τοὺς ἀκούοντας, ἀλλ' ὁ δι' ὀλίγων ἐπάγων αὐτοὺς ἐφ' ὃ μέντοι βούλεται*». Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀκούων, ὁ διδασκόμενος δὲν πρέπει νὰ ζητῇ πλῆθος παραδειγμάτων πρὸς κατάληψιν τῶν διδασκομένων· διότι «*ὅστις πανταχοῦ δεῖται ἀποδείξεως καὶ ὅπου σαφῆ τὰ πράγματά ἐστιν, ἢ διὰ πολλῶν ἀποδεικνύεσθαι βούλεται αὐτῷ τὰ δι' ὀλίγων δυνάμενα, παντάπασιν ἄτοπος καὶ*

1. Αἰλιαν. Ἀποσπ. 4.

2. Ἴδε καὶ Ἐξαρχοπούλου Ν., Γενικὴ Διδακτική, τ. Α', σ. 59.

3. Ὁ Μουσώνιος (Musonius Rufus) ὑπῆρξε Ρωμαῖος στωικὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τρόφιμος. Ἔζησε τὸν Α' αἰ. μ.Χ. καὶ ἐγένετο εἷς τῶν κυριωτέρων εἰσηγητῶν τῆς διδασκαλίας τῶν Στωικῶν εἰς τὴν Ρώμην. Τῷ 66 μ.Χ. ἐξωρίσθη εἰς Γύαρον, ἐξηκολούθησε δὲ καὶ ἐκεῖ τὴν διδασκαλίαν. Ἀναφέρονται ἔργα αὐτοῦ α) «*λόγοι φιλοσοφίας ἐχόμενοι*» καὶ β) «*Ἀπομνημονεύματα*». Τὰ σωθέντα ἀποσπάσματα αὐτῶν ἐξεδόθησαν τῷ 1905 ὑπὸ τοῦ Hense. Ἱκανὰ τούτων ἐσώθησαν ἐν τῷ Ἀνθολογίῳ τοῦ Στοβαίου, ἐν οἷς καὶ τὰ σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὴν παιδείαν: α) «*ὅτι οὐ δεῖ πολλαῖς ἀποδείξεσι πρὸς ἓν πρᾶγμα χρήσασθαι*», β) «*εἰ παραπλησίως παιδευτέον τὰς θυγατέρας τοῖς υἱοῖς*» καὶ γ) «*ὅτι καὶ γυναιξὶ φιλοσοφητέον*».

δυσμαθής ἐστιν». Παραδειγμάτων ἀνάγκη παρίσταται, ὅπου παρέχονται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ πράγματα ἢ ἀσαφῆ ἢ ἄδηλα· διὰ τοῦτο οἱ θεοὶ δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην τούτων *«ὅτι μήτε ἀσαφὲς μήτε ἄδηλόν ἐστιν αὐτοῖς μηδέν, τοὺς δὲ ἀνθρώπους ἀνάγκη τὰ μὴ φανερὰ μηδ' αὐτόθεν γνώριμα διὰ τῶν φανερῶν καὶ προδήλων ζητεῖν ἀνευρίσκειν»*. Ἀφοῦ δὲ ἐπάγεται παραδείγματά τινα ἀποδείξεων ἐκ παραδειγμάτων, διδάσκει ἐν συνεχείᾳ, ὅτι ἡ χρῆσις τῶν παραδειγμάτων ἐξήρτηται καὶ ἐκ τῆς ὀξυνοίας, καὶ ἐκ τῶν ὅρων τοῦ βίου καὶ ἐκ τοῦ ἤθους καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν διδασκομένων: *«τοιούτου δ' ὄντος τοῦ γένους τοῦ τῆς ἀποδείξεως, ἐπειδὴ τῶν ἀνθρώπων οἳ μὲν ὀξύτεροι, οἳ δ' ἀμβλύτεροί εἰσι, καὶ οἳ μὲν ἐν ἔθεσι κρείττοσιν, οἳ δὲ ἐν χείροσι τεθραμμένοι, οἱ μὲν ἤθους ἢ φύσεως ὄντες χειρόνων πλειόνων δέοιντ' ἂν ἀποδείξεων καὶ πραγματείας μείζονος... ὅσοι δὲ τῶν νέων εὐφυέστεροι καὶ ἀγωγῆς μετεσχηκότες κρείττονος, οὗτοι ῥᾷόν τε καὶ θᾶττον καὶ δι' ὀλίγων ἀποδείξεων συναινοῖεν ἂν τοῖς λεγομένοις ὀρθῶς καὶ ἀκολουθοῖεν»* [1]. Καταλήγει δ' ὁ Μουσώνιος διδάσκων, ὅτι ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ ὁμιλῇ περὶ ἑκάστου θέματος ἁρμοδίως, νὰ προσπαθῇ νὰ ἅπτηται τῆς σκέψεως τοῦ μαθητοῦ, νὰ χρησιμοποιῇ λόγους πειστικοὺς καὶ δυσκόλως ἀνατρεπομένους καὶ κυρίως νὰ διδάσκῃ τὰ χρησιμώτατα καὶ ἅμα νὰ πράττῃ ἔργα σύμφωνα πρὸς τοὺς λόγους αὐτοῦ· ὁ δὲ μαθητὴς δὲν πρέπει νὰ ζητῇ πολλὰ παραδείγματα, ἀλλὰ κυρίως σαφῆ, καὶ νὰ ἐντείνῃ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ πρὸς τὰ διδασκόμενα, προσέχων νὰ μὴ παρσυρθῇ καὶ ἀποδεχθῇ τι ψευδές: *«φημὶ δεῖν τὸν διδάσκαλον τοῦ φιλοσοφεῖν μὴ λόγων πλῆθος μηδ' ἀποδείξεων ζητεῖν διεξιέναι πρὸς τοὺς μανθάνοντας, ἀλλὰ καιρίως περὶ ἑκάστου λέγειν καὶ καθικνεῖσθαι τῆς διανοίας τοῦ ἀκούοντος... καὶ παρέχειν ἑαυτὸν περί τε τῶν χρησιμωτάτων λέγοντα καὶ ὁμολογούμενα οἷς λέγει πράττοντα... τὸν δὲ μαθητὴν ἐντετάσθαι πρὸς τὰ λεγόμενα καὶ σκοπεῖν μὲν ὅπως μὴ λάθῃ ψεῦδός τι παραδεξάμενος, τῶν δ' ἀληθῶν μὴ ζητεῖν πολλὰς ἀποδείξεις ἀκούων ἀλλ' ἐναργεῖς...»*.

Ἡ νεωτέρα παιδαγωγικὴ καταδικάζει τὸν παλαιότερον τρόπον διδασκαλίας, καθ' ὃν ὁ μαθητὴς ὑπεβάλλετο εἰς αὐστηρὰν πειθαρχίαν περιορίζουσαν τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ, θεωροῦσα ὅτι διὰ τῆς καλῶς, βεβαίως, νοουμένης ἐλευθερίας ἐν τῇ ὅλῃ σχολικῇ ἐνεργείᾳ καθίσταται εὐχερεστέρα καὶ ἀποβαίνει ἀσφαλεστέρα ἡ πρόσκτησις τῶν παρεχομένων γνώσεων [2]. Ἀλλὰ τί διάφορον δηλοῖ τοῦ Δημοκρίτου ἡ ῥῆσις, καθ' ἣν *«κρέσσων ἐπ' ἀρετὴν φανέεται προτροπῇ χρώμενος καὶ λόγου πειθοῖ ἤπερ νόμῳ καὶ ἀνάγκῃ.»* ; [3]

---

1. Στοβ. Ἀνθολ. Δ', 217, 125.
2. Πρβ. καὶ Ἐξαρχοπούλου Ν., Γενικὴ Διδακτική, τόμ. Β', σ. 313 κ.ἑξ.
3. Δημοκρ. Ἠθ. Ἀποσπ. 135.

Ἐρευνᾷ ἡ σύγχρονος παιδαγωγικὴ τὴν σχέσιν τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὴν φιλοσοφίαν [1]. Καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐπιστεύετο ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ ὑπηρετεῖ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, οἱονεὶ βοηθοῦσα εἰς τὴν πρὸς αὐτὴν ἄνοδον διὰ τοῦ προπαρασκευαστικοῦ ἔργου τῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Τοῦτο δηλοῦται ἐκ τῆς παρὰ Στοβαίῳ μαρτυρίας, καθ' ἣν «*Κράντωρ ἔλεγε μήτε δύνασθαί τινα τὰ μεγάλα πρὸ τῶν μικρῶν μυηθῆναι, μήτ' οὖν ἐπὶ φιλοσοφίαν ἐλθεῖν πρὶν ἐν τοῖς ἐγκυκλίοις διαπονηθῆναι.*» [2]. Τούτοις ὁμοῖα διδάσκει καὶ τὸ παρὰ τῷ αὐτῷ Στοβαίῳ περὶ Ἀρκεσιλάου λεγόμενον: «*Ἀρκεσίλαος ὁρῶν τινα νεανίσκον φιλοσόφων λόγων κατακούοντα πρὶν παιδευθῆναι, οὐδὲ τοὺς τῆς Δήμητρος*» ἔφη «*καρποὺς καλλίστους καὶ τροφιμωτάτους ὄντας εὐθὺς ἐκ γενετῆς τοῖς παισὶν ἁρμόζειν, τὸ δὲ γάλα τῶν τιτθῶν*» [3]. Ἀλλὰ καὶ ρητὴν περὶ τῆς στενῆς σχέσεως φιλοσοφίας καὶ παιδαγωγικῆς ἔχομεν μαρτυρίαν τὴν τοῦ Μουσωνίου, ὅστις ἐξετάζων τὰ τῆς ἀγωγῆς ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἐπιλέγει: «*ἂν δέ τις ἐρωτᾷ με τίς ἐπιστήμη τῆς παιδείας ταύτης ἐπιστατεῖ, λέξω πρὸς αὐτόν, ὅτι φιλοσοφίας ἄνευ ὥσπερ ἀνὴρ οὐκ ἂν οὐδείς, οὕτως οὐδ' ἂν γυνὴ παιδευθείη ὀρθῶς*» [4].

Πλείστου ἄξιαι εἶναι, ἀναμφιβόλως, αἱ περὶ παιδείας γνῶμαι τοῦ Θεοφράστου, ἐν αἷς καὶ τῆς παιδείας ὁ σκοπὸς τίθεται καὶ ἡ ὑποχρέωσις τῶν «*ἐλευθέρως τρεφομένων καὶ χορηγίαν ἐχόντων ἱκανὴν*» πολιτῶν νὰ ἐκλέγωσι τὸν ἄριστον βίον ὑποδεικνύεται καὶ τῆς συνηθείας ἡ δύναμις ἐξαίρεται καί, τέλος, τῆς ἐκ τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ ἐκτροπῆς οἱ μέγιστοι κίνδυνοι ὑποδηλοῦνται. Ἡ παιδεία, διδάσκει ὁ Θεόφραστος, ἡμεροῖ τὰς ψυχὰς «*ἀφαιροῦσα τὸ θηριῶδες καὶ ἄγνωμον*» καὶ συμβάλλεται εἰς τὸ νὰ καταστῶσι τὰ ἤθη «*κοινότερα καὶ ὑγρότερα*». Εἶναι ἄτοπον δι' ἐλευθέρους ἀνθρώπους, ἐνῷ δύνανται νὰ ἐκλέξωσι τὸν ἄριστον βίον, νὰ κατολιγωρῶσι τούτου καὶ νὰ ἀφήνωνται εἰς τὴν τύχην ἀκρίτως καὶ ἀβασανίστως· ἐάν τις ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ βίου ἐκτραπῇ τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ, ὑπόκειται εἰς κινδύνους μεγάλους καὶ εἶναι δύσκολον, μᾶλλον δὲ σχεδὸν ἀδύνατον, νὰ ἐπανέλθῃ εἰς αὐτήν. Πόσας δὲν δύναται νὰ ἀρυσθῇ ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Θεοφράστου ὠφελείας ἡ νεωτέρα παιδαγωγικὴ καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἐποπτεύουσα τῆς παιδείας ἀρχὴ ἐπὶ πλείστων τῆς ἐκπαιδεύσεως θεμελιωδῶν ζητημάτων. Δὲν προσέχει, ἐπὶ παραδείγματος, ἢ ὀρθότερον δὲν ἠθέλησε νὰ προσέξῃ ἡ τῆς παιδείας ἡγεσία τὸ ὀλέθριον σύστημα διδασκαλίας διπλῆς ἐν τῷ κατωτέρῳ σχολείῳ γραμματικῆς καὶ τὰ ἐκ ταύτης ἀνυπολόγιστα κακά. Δὲν θέλει νὰ ἀντιληφθῇ εἰς πόσον δύσκολον

---

1. Πρβ. καὶ Ἐξαρχοπούλου Ν., Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν, ἐν Ἀθήναις 1934[3], σ. 41 κ.ἑξ.
2. Στοβ. Ἀνθολ. Δ', 192, 27.
3. Στοβ. Ἀνθολ. Δ', 193, 28.
4. Στοβ. Ἀνθολ. Δ', 215, 6.

ἔργον καλεῖται ὁ μικρὸς μαθητὴς ὑποχρεούμενος μετὰ μακρὰν σχετικῶς διδασκαλίαν, δι᾽ ἧς μάλιστα ἐγεννήθησαν καὶ ἐνετυπώθησαν αὐτῷ αἱ πρῶται εἰκόνες, νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἄλλα διάφορα διδάγματα, δι᾽ ὧν σύγχυσις μόνον δημιουργεῖται ἐν τῷ νῷ αὐτοῦ, ἀγνοουμένης παντελῶς τῆς μεγάλης δυνάμεως τῆς συνηθείας. Πόσον δυσχερὲς εἶναι νὰ ὁμαλισθῶσι τὰ πράγματα χαρακτηριστικώτατα διδάσκει ὁ Θεόφραστος: «*Καὶ μὴν καὶ πολλῷ γ᾽ ἐπισφαλεστέρα ἡ ἐκτροπὴ τῷ μὴ τὴν ὀρθὴν βαδίζοντι· καὶ γὰρ αἱ βλάβαι μεγάλαι, καὶ ἡ ἀναστροφὴ χαλεπή, μᾶλλον δὲ σχεδὸν ἀδύνατος· οὔτε γὰρ ὁ χρόνος δίδωσιν ἐξουσίαν μεταθέσεως, οὔθ᾽ ἡ φύσις δύναται μεταμανθάνειν τὸ βέλτιον, ὅταν ἐντραφῇ τοῖς χείροσιν, ἀλλὰ προαιρεῖται καὶ ἕτερά γε προκρίνει βελτίω, καταζῇ δ᾽ ὅμως ἐν τοῖς εἰωθόσιν*» [1].

Ὁ δὲ Ἰάμβλιχος ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Σώπατρόν τινα περὶ παίδων ἀγωγῆς, παρέχει ἡμῖν διάγραμμα τῆς πορείας τῆς ἀγωγῆς ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς βημάτων μέχρι τῆς ἐπιτεύξεως τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Διδάσκει, λοιπόν, ὁ Ἰάμβλιχος ὅτι ὅπως ἐν παντὶ ζῴῳ καὶ φυτῷ, οὕτω καὶ ἐν τῷ παιδὶ ἡ πρώτη τῆς φύσεως πρόοδος ἄγει κατὰ τρόπον τεταγμένον πρὸς τὸ τέλειον, κατευθυνομένη δεόντως ὑπὸ τῆς ὀρθῆς παιδείας, ἥτις ἐμβάλλουσα ἤδη εἰς τὰς ἁπαλὰς τῶν παίδων ψυχὰς σπέρματα τῶν ἀρετῶν, ἐθίζει αὐτὰς πρὸς τὴν τῶν καλῶν ἐπιτήδευσιν. Χρησιμοποιεῖ δὲ ἡ ὀρθὴ παιδεία πρῶτον μὲν τὸ παράδειγμα τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων, εἶτα δὲ τὰ ἔθη καὶ ἤθη. Ὑπάρχει δῆλα δὴ στάδιον τῆς ἀγωγῆς, καθ᾽ ὃ οἱ διδασκόμενοι «*μήπω δυνάμενοι λόγῳ λαμβάνειν*» κατευθύνονται κυρίως διὰ τοῦ παραδείγματος: «*πρῶτον μὲν οὖν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐν πατρὶ καὶ μητρὶ καὶ παιδαγωγῷ καὶ διδασκάλῳ προτείνει παράδειγμα τῶν καλῶν ἔργων, ἵνα οἱ θεώμενοι παῖδες αὐτὰ ζηλῶσι τὴν πρὸς αὐτὸν ἀφομοίωσιν· ἔπειτα τοῖς ἔθεσιν ἄγει καλῶς καὶ ἐμποιεῖ τὰ σπουδαῖα ἤθη, μήπω δυναμένων αὐτῷ λόγῳ λαμβάνειν, διά γε τῆς συνηθείας τῶν καλῶν τρέπουσα αὐτῶν τὰς ψυχὰς πρὸς τὸ βέλτιον*». Τέλος, ἡ ὀρθὴ παιδεία «*παρασκευάζει συμφωνίαν ἡδονῆς καὶ λύπης πρὸς τὰ καλὰ ἔργα*», ὥστε οὐ μόνον νὰ διώκωσιν (οἱ παῖδες) καὶ πράττωσι ταῦτα, ἀλλὰ καὶ νὰ αἰσθάνωνται εὐχαρίστησιν ἐπὶ τῇ ἐπιτελέσει αὐτῶν, καὶ ἀντιθέτως οὐ μόνον νὰ ἀποφεύγωσι τὰ αἰσχρὰ τῶν ἔργων ἀλλὰ καὶ νὰ δυσφορῶσιν ἐπὶ τούτοις. Ἐπιτυγχάνονται δ᾽ οὕτως ἥ τε ἐπὶ τοῖς αἰσχροῖς αἰσχύνη καὶ ἡ ἐπὶ τοῖς καλοῖς φιλοτιμία, ἐπιτεύγματα ὄντα θεμέλια τοῦ ὀρθοῦ βίου, δι᾽ ὧν οἱ παῖδες «*ἀπάγονται μὲν πάντων τῶν αἰσχρῶν καὶ εὐλάβειάν τινα πρὸς αὐτὰ κτῶνται, ἐφίενται δὲ τῶν ἀγαθῶν καὶ πρὸς αὐτὰ σύντονον ὁρμὴν προσλαμβάνουσιν*». Μετὰ δὲ τὴν προπαρασκευὴν ταύτην ἡ ὀρθὴ παιδεία χρησιμοποιεῖ «*προστάγματά τινα νομοθετητικά... οἷον τὸ δεῖ καὶ πότε οὐ δεῖ, καὶ*

---

1. Στοβ. Ἀνθολ. Δ΄, 216, 124.

τὸ μέχρι πόσου, καὶ ποῖόν τι τὸ ἄριστόν ἐστι μέτρον, καὶ τίνα τὰ τοιαῦτα κ.λ...», ἐξετάζει δὲ περαιτέρω πότε εἶναι σύμφορον νὰ παραδίδωνται τὰ οἰκεῖα πρὸς ἑκάστην ἀρετὴν παραγγέλματα καὶ νουθετήματα «*τὰ μὲν ἐν κοιναῖς γνώμαις, τὰ δ' ἐν ἔργων ἀσκήσει, τὰ δ' ἐν τῇ τῶν λόγων μελέτῃ, τὰ δ' ἐν ταῖς ὑποθήκαις περὶ τῶν πρακτέων ἢ μὴ πρακτέων, τὰ δ' ἐν ταῖς τῆς ζωῆς κατασκευαῖς*». Ὅταν δὲ διὰ τῶν κατὰ τὰ πρῶτα στάδια ἐνδεικνυομένων μέσων θεωρηθῶσιν ἱκανῶς παρεσκευασμένοι, τότε, λέγει ὁ Ἰάμβλιχος, «*τοῖς λόγοις αὐτοὺς παιδευτέον ἀρχομένους ἀπὸ τῶν ἁπλουστέρων καὶ γνωριμωτέρων, ἔπειτα προϊόντας ὁσημέραι καὶ κατὰ βραχὺ πρὸς τοὺς τῆς αἰτίας ἀπολογισμούς*». Κατὰ τὸ σημαντικώτατον τοῦτο στάδιον τῆς ἀγωγῆς, δι' εὐκρινείας ἐπιστημονικῆς καὶ τελείων σκέψεων θὰ γυμνασθῇ ὁ διδασκόμενος, ἵνα ἀχθῇ εἰς τὸ τέλος, τὸν ὕψιστον τῆς ἀγωγῆς σκοπόν: «*γεγυμνασμένων δὲ αὐτῶν ἱκανῶς ἐν τούτοις, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς εἰς ἀρετὴν ἀγωγῆς οἱ ὅροι τῶν ἀρετῶν ἀφοριζέσθωσαν, καὶ τῆς αἰτίας ἡ ἀκροτάτη παραδιδόσθω θεωρία, τελειότης τε τῶν λογισμῶν καὶ ἀναμάρτητος καὶ ἀνέλεγκτος ἐπιστήμη, βεβαιότης ἐντιθέσθω τῆς γνώσεως ἀλήθεια· ἡ γὰρ εἰς τοῦτο ἀγωγὴ τῆς παιδείας τέλος ἔχει τῆς τῶν παίδων ἀγωγῆς τὸ κράτιστον*» [1].

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Γ. ΚΟΡΡΕΣ

1. Στοβ. Ἀνθολ. Δ', 210, 122.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Γλωσσολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Γλωσσολογικοῦ Σπουδαστηρίου

ΕΠΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΗ ΥΛΗ *

Ἡ ἔρευνα τῆς λαϊκῆς ἡρωϊκῆς ποιήσεως διαφόρων συγχρόνων λαῶν διηυκόλυνε κατὰ πολὺ τὴν λύσιν ποικίλων ζητημάτων προκυπτόντων ἐκ τῆς μελέτης τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως. Ἡ συγκέντρωσις καὶ μελέτη διαφόρων ξένων λαϊκῶν ἐπῶν ὡδήγησεν εἰς συμπεράσματα περὶ τῶν τεχνικῶν μέσων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται εἰς ἐκτεταμένα λαϊκὰ στιχουργήματα, προοριζόμενα νὰ ἀπαγγέλλωνται καὶ νὰ παρακολουθῶνται ὑπὸ ἀκροατῶν ἐν τακτῷ χρόνῳ [1].

Εἶναι ἐν τούτοις δυνατὸν καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ καθαρῶς τεχνικὰ προβλήματα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ζητήματα, ἅτινα ἀπασχολοῦσι τοὺς ὁμηριστάς, νὰ προωθηθῶσιν, ἂν ἡ ἔρευνα στραφῇ πρὸς ἀναλόγους ἐκδηλώσεις ἄλλης ἐποχῆς τοῦ ἰδίου ἐκείνου λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἔπος. Ἡ σύγκρισις τότε θὰ ἔχῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸ ἀναμφισβήτητον πλεονέκτημα τῆς κινήσεως ἐν τῷ αὐτῷ πεδίῳ ἀπὸ ἀπόψεως ψυχολογικῆς, ἐθνικῆς καὶ γλωσσικῆς.

Ἡ παροῦσα πραγματεία σκοπεῖ νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν τῆς ἐρεύνης πρὸς τὸ μοναδικὸν ἡρωϊκὸν ἔπος, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἡ μεθομηρικὴ

---

* Ἡ παροῦσα πραγματεία ἀνεκοινώθη ἐν συνόψει εἰς τὸ ἐν Κοπεγχάγῃ συνελθὸν κατ' Αὔγουστον 1954 II Διεθνὲς Συνέδριον Κλασσικῶν Σπουδῶν. Δημοσιεύεται δ' ἐνταῦθα ὡς φόρος τιμῆς τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸν πολυσέβαστον διδάσκαλόν του καθηγητὴν κ. Ν. Ἐξαρχόπουλον, ὅστις, διὰ τῆς ἐνδόξου ἐπιστημονικῆς του δράσεως καὶ τῶν ἡρωϊκῶν ἀγώνων του πρὸς ἐμπέδωσιν καὶ κραταίωσιν τῶν αἰωνίων ἑλληνικῶν ἀξιῶν, ἐνεσάρκωσε διὰ βίου τὸ ἐπικὸν πνεῦμα τῆς Φυλῆς.

1. J. A. Davison, Die homerischen Gedichte und die Literaturforschung des Abendlandes, Gymnasium 61 (1954) 34. Τὰ λαϊκὰ ταῦτα δημιουργήματα ἀφηγοῦνται ἐν συνεχείᾳ διάφορα «κλέα» ἀνδρῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπαρτίζονται πολλάκις ἐκ μεγάλου ἀριθμοῦ στίχων, ἀναλόγου ἐνίοτε πρὸς τὴν ἔκτασιν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ὡς ἀποδεικνύει λαϊκὸν σερβικὸν ἔπος καταγραφὲν ὑπὸ τοῦ Parry καὶ ἀριθμοῦν 13331 στίχους. Ἀπὸ ἀπόψεως δ' ὅμως ὀργανικῆς συνθέσεως εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν ὑφὴν τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, συντεθειμένων εἰς ἑνότητα, τῆς ὁποίας ἡ διάσπασις καταστρέφει τὴν ἀντίληψιν τοῦ συνόλου (Davison σ. 35). Ὅθεν ἐπιβάλλεται μεθοδολογικῶς ὅπως ἡ σύγκρισις ὁμηρικοῦ καὶ οἱωνδήποτε λαϊκῶν ἐπῶν χωρῇ πάντοτε ἐν ὄψει τῆς οὐσιώδους ταύτης διαφορᾶς.

ἑλληνικὴ λαϊκὴ ψυχή, ἤτοι τὴν βυζαντινὴν ἀκριτικὴν ἐποποιΐαν[1].

Δύο φορὰς κατὰ τὴν διαδρομὴν τῆς ἐθνικῆς αὐτοῦ ἱστορίας προῆλθεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ὑμνήσῃ δι᾽ ἐποποιΐας, καὶ ὕμνησεν, ἐξόχους ἐθνικοὺς ἥρωας αὐτοῦ. Τὰ πρῶτα ἐπικὰ ᾄσματα ἐδημιουργήθησαν εἰς χρόνους ἀφεστῶτας τῆς ἑλληνικῆς γραπτῆς παραδόσεως διὰ νὰ ὑμνηθῶσι «κλέα ἀνδρῶν», οἱ ὁποῖοι τότε ἐδημιούργουν τὰ πεπρωμένα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Εἰς τὸ ὑλικὸν τοῦτο καὶ τὰς μεταγενεστέρας ἀναπτύξεις καὶ ἐξελίξεις του ἐστηρίχθη ἡ σύνθεσις τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας.

Παρῆλθον ἔκτοτε δύο χιλιετηρίδες περίπου. Ὁ δραματικὸς ἀγών, τὸν ὁποῖον διεξῆγε τότε τὸ βυζαντινὸν κράτος ἐναντίον τῶν ἀπ᾽ ἀνατολῶν βαρβάρων, ἐδημιούργησε νέους ἥρωας καὶ νέα «κλέα», τὰ ὁποῖα ὕμνησεν ἡ λαϊκὴ μοῦσα. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν δὲν ἀνεφάνη Ὅμηρος, ἀλλὰ διὰ διδακτικοὺς φρονηματιστικοὺς λόγους[2] ἐχρησιμοποιήθη ἀδεξίως μέρος τῆς λαϊκῆς ἐπικῆς ὕλης, ἵνα συντεθῇ τὸ μέχρις ἡμῶν εἰς διαφόρους διασκευὰς περισωθὲν γραπτῶς ἔπος[3]. Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν εὗρεν ἀπήχησιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν.

Ὅθεν πρόκεινται δύο ἀπομεμακρυσμέναι χρονικῶς λαϊκαὶ ποιητικαὶ ἐκδηλώσεις, αἵτινες ἀμφότεραι ἔτυχον λογοτεχνικῆς ἐπεξεργασίας διαφόρου ἀξίας.

Ἡ ὁμηρικὴ δημιουργία ἐνεσωμάτωσε τὴν λαϊκὴν ἐπικὴν ὕλην, ἥτις ἐφεξῆς ἐπέζησε μόνον ὡς περιεχόμενον τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας. Τὰ λοιπὰ μεθομηρικὰ ἔπη, τὰ γνωστὰ ὡς «κύκλια», περιγράφουσι γεγονότα προηγούμενα ἢ ἀκολουθοῦντα χρονικῶς ἐκεῖνα, ἅτινα ἐξιστοροῦνται ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσείᾳ[4].

Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εὗρον ἀπήχησιν εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ, ὅστις ἐνετρύφει εἰς αὐτὰ ὡς εἰς πολύτιμον κεφάλαιον τῆς ἐθνικῆς του ἱστορίας, ἱκανοποιοῦν πλήρως τὰς ἀπαιτήσεις του. Ἡ παράδοσις ὁμοφωνεῖ ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ὅμηρος κατέστη «Ἑλλάδος παίδευσις», δὲν μαρτυρεῖ δὲ ἂν περιεσώθησαν καὶ μέχρι τίνος χρόνου διετηροῦντο ἐν τῇ προφορικῇ παραδόσει τὰ ἐπὶ μέρους ἡρωϊκὰ ᾄσματα, καθὼς καὶ συγκεκροτημένα βραχύτερα ἢ ἐκτενέστερα ἐπὶ μέρους ἔπη τῆς παραδόσεως τῶν

---

1. Πρῶτος ὑπέδειξε τοῦτο ὁ ἀείμνηστος Ν. Πολίτης, Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Λαογραφ. Σύμμεικτα Α΄ σ. 244, 245. Ἀνάλογον προσπάθειαν ἐπὶ νεοελληνικῶν ἱστορικῶν ᾀσμάτων ἐπεχείρησεν ὁ J. A. Notopoulos, Homer and Cretan heroic poetry, AJP 73 (1952) 225 κέξ.

2. Ν. Πολίτης, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 257.

3. Στέμματα παραδόσεως τοῦ λογίου ἔπους ἰδ. παρὰ Σ. Κυριακίδῃ, Λαογραφία 10 (1932) 661 καὶ H. Gregoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας σ. 301.

4. Schmid-Stählin, Griech. Literatur 1 σ. 198, 200, 205.

ἀοιδῶν, ἐφ᾽ ὧν ἐστηρίχθη ὁ ποιητὴς διὰ τὴν σύνθεσιν τῶν δύο μεγάλων ἐπῶν. Τὸ πιθανώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ὁμηρικὴ δημιουργία ἐξηφάνισεν ἐφεξῆς πᾶσαν προϋπάρχουσαν ποιητικὴν ὕλην, ἧς τὸ περιεχόμενον συνέπιπτε πρὸς τὸ τῶν δύο μεγάλων ἐπῶν.

Ἐνῷ ἡ σύνθεσις τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας ἐπραγματοποιήθη αἰῶνας πολλοὺς μετὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῶν γεγονότων, ἅτινα ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἐπικῆς ὕλης, ἡ σύνθεσις τοῦ παραδοθέντος γραπτῶς βυζαντινοῦ ἔπους ἐπετεύχθη σχετικῶς πολὺ ἐνωρίτερον. Ὅθεν, ἂν τὸ γραπτὸν βυζαντινὸν ἔπος συνηγωνίζετο εἰς λογοτεχνικὴν ἀξίαν τὸ ὁμηρικόν, ἡ ὁμηρικὴ ἔρευνα δὲν θὰ εἶχε πολὺ νὰ ὠφεληθῇ ἐκ τῆς συγκρίσεως, διότι τὸ προηγηθὲν τῆς βυζαντινῆς συνθέσεως βραχὺ διάστημα χρόνου δὲν θὰ ἐπήρκει πιθανῶς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τεχνικῶν καὶ γλωσσικῶν ἐξελίξεων ἀναλόγων πρὸς τὰς ἐν τῷ ὁμηρικῷ ἔπει. Τοῦτο δ᾽ ὅμως δὲν συνέβη, ἡ δὲ μετριωτάτη βυζαντινὴ λογοτεχνικὴ ἀξιοποίησις τῆς λαϊκῆς ἐπικῆς ὕλης ἐστάθη μακρὰν τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς. Ὁ λαὸς ἠγνόησε τὸ παραδοθὲν γραπτῶς ἔπος καὶ ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον νὰ ψάλλῃ τὰ κατορθώματα τῶν ἡρώων του κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον.

Τὰ λαϊκὰ ταῦτα ᾄσματα ὑπέστησαν βεβαίως καὶ ὑφίστανται τὰς διὰ τοῦ χρόνου καὶ τῶν περιστάσεων ἀναγκαίας ἐξελίξεις, ἅστινας ἐν πολλοῖς δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ἀμέσως, συγκρίνοντες πρὸς τὸ βυζαντινὸν ἀκριτικὸν ἔπος. Τὰ περιληφθέντα ἐν τῷ γραπτῷ βυζαντινῷ ἔπει λαϊκὰ στοιχεῖα κερδίζομεν δι᾽ ἀφαιρέσεως συγκρίνοντες πρὸς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα τῆς προφορικῆς παραδόσεως. Τοῦτο εἶναι μεγάλη ὠφέλεια τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ἀποκομίσωμεν ἐκ τοῦ γραπτοῦ ἔπους, διότι ἄνευ τούτου θὰ ἦτο δύσκολον, ἂν μὴ ἀδύνατον, νὰ χρονολογήσωμεν πολλὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα ἢ καὶ στοιχεῖα τῶν ᾀσμάτων τούτων καὶ νὰ βεβαιώσωμεν ἐν πολλοῖς τί εἶναι ἀρχαῖον ἐν αὐτοῖς καὶ τί νεωτέρα ἐξέλιξις. Ἡ δυνατότης ἀμέσου συγκρίσεως γραπτοῦ ἔπους καὶ ᾀσμάτων ἀπαλλάσσει ἐν πολλοῖς τὴν ἔρευναν τῶν μεγάλων ἐκείνων δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζουσιν ἐπὶ ἀναλόγων περιπτώσεων οἱ ἐρευνηταὶ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας.

Τὸ οὕτω διὰ συγκρίσεως γραπτοῦ ἔπους καὶ ᾀσμάτων προκῦπτον βυζαντινὸν ὑλικὸν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν τῇ προφορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει ἐπὶ χίλια περίπου ἔτη. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐξ οὐδεμιᾶς ἄλλης κατευθύνσεως τῆς ἐρεύνης δυνάμεθα νὰ κερδίσωμεν τοιαύτην ἐπικὴν προφορικὴν παράδοσιν, διὰ νὰ ἴδωμεν ἐπὶ ζῶντος παραδείγματος τὸν τρόπον καθ᾽ ὃν παραδίδεται, ἀναπτύσσεται καὶ ἐξελίσσεται ἡ ἐπικὴ ὕλη. Τὸ δὲ μέγιστον πλεονέκτημα τῆς τοιαύτης προσπαθείας εἶναι ὅτι προβάλλεται ὄχι οἱαδήποτε ἐπικὴ ὕλη, ἀλλ᾽ ἑλληνικὴ τοιαύτη, ἤτοι ἐκπεφρασμένη ἐν τῇ αὐτῇ γλώσσῃ ἐν ᾗ καὶ ἡ ὁμηρική. Τὰ σημερινὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα εἶναι ἱκανὰ νὰ δείξωσι τὸν πιθανώτερον τρόπον καθ᾽ ὃν παρεδόθη καὶ ἐξειλίχθη ἡ ὁμηρικὴ ἐπικὴ ὕλη

διὰ νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς συνθέσεως τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας.

Εὑρίσκομαι ἐν ἐπιγνώσει τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκτεταμένον λαϊκὸν ἀκριτικὸν ἔπος δὲν ἔφθασε μέχρις ἡμῶν καὶ ὅτι κατὰ ταῦτα ἡ ἔρευνα τῶν περισωθέντων ἀκριτικῶν ᾀσμάτων δὲν ἔχει πολὺ νὰ ὠφελήσῃ τὸ ζήτημα, περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν παραδίδονται ὑπὸ ἠσκημένων ἀοιδῶν σχοινοτενῆ ποιητικὰ δημιουργήματα τοῦ λαοῦ. Τὸ ζήτημα δ' ὅμως τοῦτο ἔλυσεν ἢ τουλάχιστον ἤγαγεν εἰς ἱκανοποιητικὸν σημεῖον, ἡ ἔρευνα ἐπὶ λαϊκῶν ποιήσεων ξένων λαῶν [1].

Ἄλλων δ' ὅμως ὁμηρικῶν προβλημάτων τὴν προώθησιν δυνάμεθα νὰ ἐπιτύχωμεν μελετῶντες καὶ συγκρίνοντες πρὸς ταῦτα τὰ ἀνάλογα προβλήματα, ἅτινα ἐμφανίζουσι τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα. Δυνάμεθα οὕτω νὰ ἴδωμεν ἐπὶ παραδείγματος τὴν προφορικὴν ἐξέλιξιν τῆς ποιητικῆς γλώσσης, τὰ τεχνικὰ μέσα ἅτινα χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν διατήρησιν ἐν τῇ μνήμῃ τῶν στίχων, τὴν ἀντοχὴν τῆς ποιητικῆς ὕλης εἰς τὴν πίεσιν τοῦ χρόνου, τὸν τρόπον καθ' ὃν μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐξιδανικεύονται καὶ μυθοποιοῦνται αἱ μορφαὶ τῶν ἡρώων, τὴν ἀνάμειξιν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων πολιτιστικῶν στοιχείων, τὸν τρόπον καθ' ὃν ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ ὑπὸ ὁμοίας περιστάσεις ἐκδηλοῦται ὁμοίως κλπ. Διαπιστώσεις τοῦ εἴδους τούτου αἰσθητοποιοῦσι τὴν ἐν πολλοῖς θεωρητικὴν τοποθέτησιν ἡμῶν ἔναντι ἀναλόγων προβλημάτων τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους καὶ καταδεικνύουσι τὸ ἐν χρόνῳ ἀναλλοίωτον τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς.

Ἀλλά, πρὸ πάσης συγκρίσεως καὶ ἀντιπαραθέσεως τῶν δύο κύκλων, ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν πρῶτον ἐν δυνατῇ συντομίᾳ τοὺς ὅρους ὑφ' οὓς συνετηρήθη καὶ ἔφθασε μέχρις ἡμῶν τὸ ὑλικὸν τῆς βυζαντινῆς ἐποποιΐας.

I

Ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν διατήρησιν καὶ παράδοσιν οἱασδήποτε ἐπικῆς συνθέσεως εἶναι εἴτε καταγραφὴ ταύτης καὶ διάδοσις εἴτε ἡ παρουσία ἠσκημένων ἀοιδῶν, οἵτινες παραδίδουσιν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν τὸ ὑλικόν, ἀναπτυσσόμενον καὶ ἐξελισσόμενον διὰ τῆς προσωπικῆς τούτων συμβολῆς.

Καταγραφὴ καὶ ἐντεῦθεν διάδοσις τῆς βυζαντινῆς ἐπικῆς ὕλης δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἔλαβε χώραν. Ἡ λογία βυζαντινὴ σύνθεσις, ἥτις, ἔστω κατὰ τὸν ἰδικόν της τρόπον, κατέγραψε μέρος τοῦ λαϊκοῦ ἐπικοῦ ὑλικοῦ δὲν ἔσχεν, ὡς ἐλέχθη, ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν λαόν. Ὅθεν ὑπολείπεται νὰ πιστώσωμεν

---

1. Βλ. ἐσχάτως J. A. Davison, ἔνθ' ἀν. σ. 28 κέξ. καὶ δὴ σ. 36 ἔνθα νεωτάτη βιβλιογραφία.

τὴν ὕπαρξιν ἀοιδῶν καὶ ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει τὴν τύχην τοῦ κληρονομηθέντος ὑλικοῦ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς τῶν συντηρητῶν καὶ ἐπεξεργαστῶν αὐτοῦ.

Ἱστορικαὶ πληροφορίαι περὶ ὑπάρξεως, κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων μέχρι σήμερον ἱστορικὸν παρελθόν, εἰδικευμένων ἀοιδῶν ἐσημειώθησαν ἤδη ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν [1]. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ πληροφορίαι αὗται εἶναι σπάνιαι καὶ σποραδικαί, ὅλως τυχαίως περισωθεῖσαι. Ἐν τούτοις ἡ μέχρι σήμερον παράδοσις πολλῶν ἀκριτικῶν ᾀσμάτων δὲν δύναται ἄλλως νὰ νοηθῇ, εἰμὴ ὡς ὀφειλομένη εἰς τὴν παρουσίαν ἀοιδῶν ἢ τουλάχιστον ἀνθρώπων ἐχόντων ζωηρὸν ἐνδιαφέρον καὶ μνημονικὴν δύναμιν, δι᾽ ὧν καὶ μόνον ἦτο δυνατὸν νὰ φθάσῃ μέχρις ἡμῶν ἡ στοματικὴ παράδοσις τῶν ᾀσμάτων τούτων.

Τὴν ὕπαρξιν ἀοιδῶν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ἀδιάκοπον κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας τῆς παραδόσεως. Οἱ σημερινοὶ ποιητάρηδες τῆς Κύπρου, οἵτινες ἐξακολουθοῦσι νὰ ἀπαγγέλλωσι σχοινοτενῆ ἀκριτικὰ ᾄσματα, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ λαϊκοὶ ποιηταὶ καὶ συνθέται σχοινοτενῶν ἱστορικῶν ᾀσμάτων ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ [2], συνεχίζουσι κατ᾽ ἀδιάκοπον παράδοσιν τὸ ἔργον παλαιοτέρων ἀοιδῶν, τὴν παρουσίαν τῶν ὁποίων ἐπιβάλλεται νὰ δεχθῶμεν ὡς ἀναγκαῖον ἐπιστημονικὸν δεδομένον.

Τὸ παλαιότερον παραδοθὲν γραπτῶς ἀκριτικὸν ᾆσμα τὸ λεγόμενον τοῦ «᾽Αρμούρη», ὅπερ κατέχομεν ἐκ χειρογράφου τῆς Μόσχας τοῦ 15ου αἰ., κατεγράφη ἀσφαλῶς καθ᾽ ὑπαγόρευσιν ἀοιδοῦ εἴς τινα ἑλληνικὴν περιοχήν, ἐνῷ ἀλλαχοῦ συνεχίζετο ὑπὸ ἄλλων ἀοιδῶν ἡ στοματικὴ τούτου παράδοσις, διὰ νὰ φθάσωσι μέχρις ἡμῶν προφορικαὶ παραλλαγαί του εἰς τὴν Κύπρον, ἐν μέρει δὲ καὶ τὴν Κάρπαθον.

Πρόβλημα παραμένει ἡ διακοπὴ τῆς διὰ τῶν ἀοιδῶν παραδόσεως τῶν ἀκριτικῶν ἐπικῶν ᾀσμάτων εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν Κύπρον, ὅθεν δυνάμεθα καὶ σήμερον ἔτι νὰ συλλέξωμεν ἐκτενέστερά πως ἀκριτικὰ ᾄσματα, ἐκ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τὰ συλλεγόμενα τοιαῦτα ᾄσματα εἶναι κατὰ κανόνα ὀλιγόστιχα, κτήματα τῶν πολλῶν καὶ οὐχὶ μόνον τοῦ ἑνός, τοῦ ἀοιδοῦ. Εἰς ἐποχήν, ἧς τὴν ἀρχαιότητα δὲν δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν ἀκριβῶς, πρέπει εἰς τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας, πλὴν τῆς Κύπρου καὶ τοῦ Πόντου, νὰ ἐπῆλθε σημαντικὴ μεταβολὴ εἰς τὸν τρόπον τῆς παραδόσεως τῆς ἐπικῆς ὕλης.

Τὰ διαφέροντα τῶν ἀοιδῶν, οἵτινες οὐδέποτε ἔπαυσαν ὑφιστάμενοι καὶ

---

1. Νεωστὶ ὁ ὑφηγητὴς Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ποιηταὶ δημωδῶν ᾀσμάτων εἰς Τραπεζοῦντα κατὰ τὸν ΙΔ´ αἰῶνα, Ἀρχεῖον Πόντου 16 (1951) 263 κἑξ. πιστοῖ τὴν ὕπαρξιν ἀοιδῶν συνιστώντων ἐπαγγελματικὴν τάξιν ἐν Τραπεζοῦντι, ἐξ ὡροσκοπίου ἀναφερομένου εἰς τὸ ἔτος 1336, συγκεντρώνει δὲ καὶ τὰς μέχρι τοῦδε πληροφορίας περὶ ἀοιδῶν. Παλαιοτέρα μέχρι τοῦδε γνωστὴ μνεία περὶ ἀοιδῶν παρὰ τῷ Καισαρείας Ἀρέθᾳ (850 - 932). Πβ. ἔτι Σ. Κυριακίδην, Λαογραφία 10 (1929) 640 κἑξ.

2. Ἰδ. ἐσχάτως Δ. Πετρόπουλον ἐν Λαογραφίᾳ 15 (1953 - 1955) 374 κἑξ.

δημιουργοῦντες, πρέπει ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ἑξῆς νὰ ἐστράφησαν πρὸς ἄλλα θέματα, ἤτοι θέματα προσφάτου ἱστορικῆς σημασίας, τὰ ὁποῖα ἦτο δυνατὸν νὰ συγκινήσωσι τὸν ἀκροατήν [1].

Εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν ἡ ἱστορικὴ βάσις τῆς ἀκριτικῆς ἐποποιΐας εἶχε συσκοτισθῆ, οἱ ἥρωές της εἶχον πλήρως μυθοποιηθῆ, ἐνῷ προεβάλλετο ἡ ἀνάγκη νὰ ὑμνηθῶσι νέοι συγχρονώτεροι ἥρωες καὶ νεώτερα γεγονότα [2]. Οἱ μυθικοὶ ἥρωες τοῦ ἀκριτικοῦ κόσμου παρέμενον εἰς τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν ὡς ἐξαιρετικαὶ ὑπερφυσικαὶ μορφαί, τῶν ὁποίων μεμονωμένας θαυμαστὰς ἐκδηλώσεις ἀνεμιμνήσκετο καὶ ἔψαλλεν ὁ λαός, χωρὶς νὰ συλλαμβάνῃ τὴν ἔκτασιν τῆς καθόλου δραστηριότητος αὐτῶν. Ὁ ἀοιδὸς εἶχε παύσει πλέον νὰ παρεμβαίνῃ διὰ νὰ συντηρῇ εἰς τὴν ἱστορικὴν μνήμην τοῦ ἔθνους βυζαντινὰ ἐπικὰ κατορθώματα, τῶν ὁποίων τὴν σημασίαν ἤρχοντο νὰ μειώσωσι καὶ νὰ παραγκωνίσωσι νεώτερα ἱστορικὰ γεγονότα.

Ἂν λάβωμεν ὡς βάσιν τὴν ἐν Κρήτῃ παράδοσιν τῶν ποιημάτων τούτων, δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν ἑξῆς περίπου θεωρίαν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς ἀκριτικῆς παραδόσεως ὁ ἀοιδὸς ἔτερπε τοὺς συνδαιτημόνας τῶν συμποσίων ἀπαγγέλων ἢ ᾄδων «κ λ έ α» ἀνδρῶν τοῦ ἀκριτικοῦ κόσμου. Παραλλήλως πρὸς ταῦτα ᾖδοντο, ὄχι ὑπὸ τοῦ ἀοιδοῦ πλέον, ἀλλ᾽ ὑπὸ πάντων τῶν συνδαιτημόνων, ἄλλα λυρικοῦ περιεχομένου συμποσιακὰ ᾄσματα, τὰ γνωστὰ «τραγούδια τῆς τάβλας». Ὅτε πλέον ἐξέλιπεν ἡ παρέμβασις τοῦ ἀοιδοῦ, ὁ λαὸς ἐκ τῆς παλαιοτέρας παραδόσεως καὶ ἀναμνήσεως περιέλαβε μεταξὺ τῶν ἐπιτραπεζίων καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀποσπασμάτων ἐπικῶν ᾀσμάτων, ἅτινα συνετήρει ἐν τῇ μνήμῃ του, διότι εἶχον προκαλέσει ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν.

Ἂν προσέξωμεν θὰ ἴδωμεν ὅτι τὰ σωζόμενα μέχρι σήμερον ἀποσπάσματα αὐτὰ τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, δὲν εἶναι πλέον διήγησις ἀλλὰ λυρικὴ ἔξαρσις προσωπικότητός τινος, κατορθώματος ἢ ἐκδηλώσεως, ὅτι εἶναι μᾶλλον λυρικοὶ πρόλογοι παλαιοτέρων ἐπικῶν ᾀσμάτων, χωρὶς νὰ διατηρῶσι τὰ στοιχεῖα τῆς διηγήσεως [3]. Τὴν διατήρησιν καὶ χρῆσιν τῶν ᾀσμάτων τούτων ἐβοήθησεν ὁ ρυθμὸς τῶν συνήθων ἐπιτραπεζίων ᾀσμάτων εἰς τὰ ὁποῖα περιελήφθησαν. Ἀνάλογόν τι πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ περὶ τῶν περισωθέν-

1. Πβ. M. Nilsson, Homer and Mycenæ σ. 199.

2. Πλὴν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἄλλα αἴτια ἠδύναντο νὰ ἀνακόψωσι τὴν δραστηριότητα τῶν ἀκριτικῶν ἀοιδῶν. Ἐν Κρήτῃ λ.χ. πλὴν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι δυνατὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ, καὶ συνεπῶς καὶ τῶν ἀοιδῶν, νὰ ἔστρεψε πρὸς ἄλλα θέματα ἡ λογοτεχνικὴ δραστηριότης τῶν δημιουργῶν τοῦ λεγομένου κρητικοῦ θεάτρου, ὧν τὰ ἔργα ἐπότισαν τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ καὶ κατέστησαν κτήματα αὐτοῦ.

3. Ἴδ. καὶ Σ. Κυριακίδου, Διγενὴς Ἀκρίτας σ. 39.

των λ.χ. ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἀκριτικῶν ᾀσμάτων, ἅτινα ἐν πολλοῖς συνεχύθησαν πρὸς τὰ ἐπικρατήσαντα «κλέφτικα τραγούδια».

Ἀπὸ ἀπόψεως ἐκτάσεως ὕλης, ἂν συγκεντρώσωμεν τὰ ἐν χρήσει εἰς Κρήτην ἀκριτικὰ ᾄσματα, θὰ ἴδωμεν ὅτι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἥρωας καὶ τὰ γεγονότα, καλύπτουσι περίπου τὸν πυρῆνα τοῦ ἔπους, τὸν γνωστὸν ἐκ τῆς παραδόσεως ἄλλων τόπων, καὶ δὴ τῆς Κύπρου, ὅπου περιεσώθησαν ἐκτενῆ ἀκριτικὰ ᾄσματα.

Εἰς τὴν Κρήτην ἄλλωστε ἔχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμπληρώσωμεν τὴν κολοβωθεῖσαν ἐκ τῆς ἀναστολῆς τῆς δραστηριότητος τῶν ἀοιδῶν ἔκτασιν τῆς ἀκριτικῆς ἐπικῆς ὕλης, δι᾽ ἑνὸς ἄλλου σπουδαίου καὶ ἀναμφισβητήτου παράγοντος. Ἐννοῶ τὰ τοπωνύμια.

Βεβαίως εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἡ ἐξάπλωσις τοῦ ἔπους ἔδωσε λαβὴν εἰς τὴν δημιουργίαν τοπωνυμίων φερωνύμων τῶν ἀκριτικῶν ἡρώων καὶ μάλιστα τοῦ ἐξοχωτέρου αὐτῶν τοῦ Διγενῆ [1]. Οὐδαμοῦ δ᾽ ἀλλαχοῦ ὅμως, ὅσον γνωρίζω, ἔχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν διὰ τῶν τοπωνυμίων τὴν παρουσίαν ἐν μικρᾷ τινι περιοχῇ μεγάλης ἐκτάσεως ἐπικῆς ὕλης, εὐρυτέρας ἐκείνης, ἣν χρησιμοποιεῖ ἡ γραπτὴ παράδοσις. Ἡ κατωτέρω ἀνάπτυξις πιστοποιεῖ τοῦτο ἀναμφισβητήτως.

Ἐπίνειον τοῦ χωρίου Σελλιὰ τῆς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου Ρεθύμνης εἶναι ὁ ὅρμος Πλακιάς. Ἡ θάλασσα εἰσχωρεῖ βαθέως σχηματίζουσα κόλπον πλάτους δύο χιλιομέτρων περίπου. Πρὸς ἀνατολὰς τὸν κόλπον κλείει τὸ βραχῶδες ἀκρωτήριον Ταῦρος, ἡ πρὸς τὸν Πλακιὰν κλιτὺς τοῦ ὁποίου πίπτει ἀποτόμως πρὸς τὴν θάλασσαν σχηματίζουσα ὑψηλὸν κρημνόν. Εἰς ὡρισμένον σημεῖον τὸν κρημνὸν αὐλακώνουσι βαθέως τεράστιαι παρακείμεναι ρωγμαί, σχηματίζουσαι σπήλαια, ὧν ὁ πυθμὴν εὑρίσκεται περίπου εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης.

Αἱ σπηλαιώδεις αὗται ρωγμαὶ ὀνομάζονται «Γονατές», διότι, κατὰ τὰς λαϊκὰς διηγήσεις τοῦ τόπου, ὁ Διγενὴς πηδήσας ἀπό τινος σημείου τοῦ ὑπερκειμένου καὶ πολλὰ χιλιόμετρα ἀπέχοντος ὄρους, ἔνθα τοῦ «Διγενῆ τὸ πήδημα», ἐγονάτισεν ἐκεῖ διὰ νὰ πίῃ ὕδωρ εἰς τὴν χιλιόμετρα ὁλόκληρα ἀπέχουσαν ἀπέναντι πλευρὰν τοῦ κόλπου, ὅπου τοῦ «Διγενῆ τὸ βρυσίδι». Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἐντετοπισμένον τὸν Διγενῆ ἐπιτελοῦντα τεράστιον ἆθλον.

Εἰς σημεῖον ἀντικρὺ τῶν Γονατῶν καὶ εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς κάτωθι τοῦ λόφου Κάστελλος εὑρίσκεται τοπωνύμιον καλούμενον «τοῦ Λιάντρου», ἔνθα καὶ μικρὰ πηγὴ ὕδατος. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐν τῷ τοπωνυμίῳ ἔχομεν ἄλλον ἥρωα τοῦ ἔπους τὸν Λέανδρον ἢ Λίαν-

---

1. Ἰδ. Ν. Πολίτου, Παραδόσεις Ι σ. 63 κέξ.

δρον, ὅστις εἰς τὴν γραπτὴν παράδοσιν φέρει τὰ ἐπίθετα δόκιμος, ἔνδοξος, θαυμαστός, μέγας ἐπ' ἀνδρείᾳ[1].

Χιλιόμετρά τινα δυτικώτερον ὑπάρχει ἄλλος τόπος μετὰ πηγῆς καλούμενος τοῦ «Μαβιάνου». Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἐν τῷ τοπωνυμίῳ ἔχομεν τρίτον ἀκριτικὸν ἥρωα, γνωστὸν μόνον ἐκ τῶν ᾀσμάτων, τὸν Μαυριανόν[2]. Ὁ ἄγνωστος οὗτος ἐν τῷ γραπτῷ ἔπει ἥρως Μαυριανὸς φέρεται ἀλλαχοῦ καὶ ὑπὸ τοὺς τύπους Μαυροϊλής, Μαυραϊλής, Μιραλής, Μαυροειδὴς κλπ. Καθ' ἡμᾶς οἱ βασικοὶ τύποι Μαυριανὸς καὶ Μαυροϊλής, ταυτόσημοι, σχηματίζονται ὁ μὲν διὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς καταλήξεως -ιανός[3], ὁ δὲ διὰ τῆς ἀντιστοίχου ταύτῃ τουρκικῆς -li-λής, δηλοῦσι δὲ τὸν ἐκ τοῦ Μαύρου Ὄρους, ἤτοι τοῦ Ταύρου τῆς Μ. Ἀσίας, καταγόμενον[4], ἤτοι ἥρωα φυσικῶς τοποθετούμενον εἰς τὴν περιοχὴν δημιουργίας τοῦ ἔπους[5].

Ἂν πάντα ταῦτα ἔχωσιν ὀρθῶς, ὡς ἐγὼ πείθω ἐμαυτόν, ἔχομεν ἐνταῦθα σπουδαίαν καὶ σπανίαν περίπτωσιν ἐπιβιώσεως ἐν τοῖς τοπωνυμίοις τούτοις ἐπικῆς ὕλης εὐρείας ἐκτάσεως, εὐρυτέρας τῆς ὕλης τῆς περιεχομένης εἰς τὸ γραπτὸν ἔπος. Τρεῖς ἀκριτικοὶ ἥρωες γνωστοὶ ἐκ τῆς παραδόσεως ὡς ἀντίπαλοι πρὸς ἀλλήλους, τοποθετοῦνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ εἰς τρία ἀντικρὺ ἀλλήλων κείμενα τοπωνύμια.

Ἄλλωστε εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν νοτιοδυτικῶς τοῦ Λιάντρου καὶ νοτίως τοῦ Μαβιάνου ὑπάρχει πηγὴ ῥέουσα εἰς λοχμώδη ἔκτασιν ὑπὸ τὸ σπάνιον, διὰ κρητικὸν τοπωνύμιον, ὄνομα Βλάττος (τό). Ἂν μὴ τὰ πράγματα ἀπατῶσι, τὸ τοπωνύμιον τοῦτο Βλάττος, ἐν συνδυασμῷ πρὸς

---

1. Ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως ὁ Λέανδρος ὑπὸ τὸν τύπον Ἀλιάντρης μαρτυρεῖται ἐκ κυπριακῶν ᾀσμάτων· ἰδ. Ἀ. Σακελλαρίου, Κυπριακὰ 2 σ. 18 στ. 52, 54, 74, 75 κ.ἀ.

2. Ἐκ τοῦ τύπου Μαυριανός, ἤτοι Μαβρjανός, προκύπτει ἀμέσως, δι' ἁπλοποιήσεως τοῦ δυσπροφέρτου συμφωνικοῦ συμπλέγματος βρj ὁ τύπος Μαβιανός. Ὁ ἀναβιβασμὸς τοῦ τόνου ὁ Μαβιάνος-τοῦ Μαβιάνου διὰ τὴν τοπωνυμικὴν χρῆσιν τῆς λέξεως.

3. Περὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς χρήσεως τῆς καταλ. -ιανὸς ἰδ. Γ. Κουρμούλην ἐν Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχολῆς 1953 - 1954 σ. 201 κἑξ.

4. Ἐκ τοῦ τοπωνυμίου Μαῦρον Ὄρος προῆλθεν ἐθνικὸν τοῦτο μὲν Μαυριανὸς-Μαυροϊλής, ἐκ τοῦ πρώτου στοιχείου τοῦ κατὰ διάστασιν ἐκφερομένου τοπωνυμίου ὅπερ θὰ ἐλέγετο καὶ ἁπλῶς Μαῦρον, τοῦτο δέ, καθ' ἃ ἔδειξεν ὁ Καθηγητὴς Κ. Ἄμαντος (Ἀθηνᾶ 40, 209) Μαυριορίτης, βεβαίως δὲ Μαυριορῖται πρέπει νὰ ἀποκαταστήσωμεν καὶ εἰς τὸν στ. 4636 τῆς διασκευῆς Ἄνδρου :

Μαυριοροί τε θαυμαστοὶ καὶ Κιλικοὶ τὸ γένος.

5. Ὁ Ν. Πολίτης, Ἐκλογαί[3] σ. 105, δέχεται ὅτι τὸ ὄνομα Μαυραϊλής, Μιραλής, Μιριολής, Ἐμιραλὴς ὑποκρύπτει αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἐμίρην τοῦ ἔπους.

τὰ ἀνωτέρω ἀπὸ τῶν ἀκριτικῶν ἡρώων τοπωνύμια, ὁδηγεῖ εἰς τὸ Βλαττολιβάδιν τοῦ ἔπους [1]. Δοθέντος δὲ ὅτι πλησιέστατα τοῦ Βλάττους εὑρίσκονται καὶ τὰ προφανῶς βυζαντινὰ τοπωνύμια Βουκελλάρις καὶ Φωτεινάρις, προέρχομαι νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ πρέπει πιθανῶς νὰ τοποθετήσωμεν παλαιάν, μὴ μαρτυρουμένην, ἐγκατάστασιν προσφύγων ἀποίκων ἐκ Καππαδοκίας, φορέων τῆς ἐπικῆς ὕλης ἐν ταῖς λεπτομερείαις της.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει πρῶτον ἡ εὐρύτης τῆς ἐν Κρήτῃ ἐκτάσεως τῆς ἐπικῆς ὕλης καὶ δεύτερον ἡ ἕνεκα τῆς ἀναστολῆς τῆς δραστηριότητος τῶν ἀοιδῶν ἀποσπασματικὴ διατήρησις αὐτῆς εἰς βραχείας ἐκτάσεως ᾄσματα.

* * *

Ἄλλως ἐξειλίχθησαν τὰ πράγματα ἀπὸ ἀπόψεως παραδόσεως τῆς ἐπικῆς ὕλης ἐν Κύπρῳ [2]. Ἀοιδοὶ ἢ «ποιητάρηδες» δὲν ἔπαυσαν συντηροῦντες ἐν τῇ νήσῳ τὴν ἀκριτικὴν παράδοσιν : «*Ἂν δὲν ὑπῆρχον οἱ ποιητάρηδες*», γράφει ὁ Ν. Πολίτης, Λαογρ. 5, 506, «*οἱ ἐπάγγελμα ἔχοντες τὴν διάδοσιν ᾀσμάτων καὶ σφόδρα ἠσκημένην ἐκ τούτου τὴν μνήμην, δὲν θὰ διετηροῦντο τὰ μακρότατα κυπριακὰ ᾄσματα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, εἰμὴ κολοβά, ἐλλιπῆ καὶ συντετμημένα*».

Ὁ ἀείμνηστος ἐρευνητὴς τῆς κυπριακῆς γλώσσης καὶ λαογραφίας Χρ. Παντελίδης ἐδημοσίευσεν ἐν Λαογρ. 7, 115 – 120 μικρὰν διατριβὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ ποιητάριδες τῆς Κύπρου». Ἐξ αὐτῆς πληροφορούμεθα ὅτι εἰς τοὺς ποιητάρηδες τῆς Κύπρου ἐπιζῇ ὁ παλαιὸς ἀοιδός : «*ἐνίοτε συναντᾷ τις οἰκογενείας ποιητάριδων μεταβιβαζομένης τῆς στιχουργικῆς τέχνης ἀπὸ τοῦ πατρὸς εἰς τὸν υἱὸν*» (σ. 120).

Ἰδίαν κατηγορίαν συνιστῶσιν οἱ ποιητάρηδες ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ᾄδουσιν εἰς ἐπισήμους ἑορτὰς καὶ ἄλλας συγκεντρώσεις ἀκριτικὰ ᾄσματα, ἐν συναισθήσει ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι ἰδικά των [3], ἀλλ᾽ ἔμαθον παρὰ παλαιοτέρων, καὶ ὅτι τὰ ποιήματα ταῦτα ἐποιήθησαν εἰς παλαιοτέρας ἐποχάς. Ποιητάρηδες τοῦ εἴδους τούτου εὐδοκιμοῦσιν εἰς τὰ ὀρεινὰ καὶ ἀπομεμονωμένα χωρία τῆς νήσου, ἐκεῖ ἀκριβῶς, ἔνθα «*διασῴζονται τὰ ἀκραιφνέστερα κατὰ τὴν*

---

1. Ἀνάμνησιν τοῦ Βλαττολιβαδίου τῶν ἐπῶν εἰκάζει καὶ ὁ Σ. Κυριακίδης, Λαογραφία 6 (1917) 413, εἰς τὸ λιβάιν τοῦ κυπριακοῦ ᾄσματος «Διγενὴς καὶ Κάβουρας».

2. Ἀπὸ τριακονταετίας περίπου ἡ μέχρι τότε ἀκμαία ἀκριτικὴ παράδοσις τοῦ Πόντου ἀνετράπη διὰ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς.

3. Κατὰ Σ. Κυριακίδην, Λαογραφία 5 (1915) 650 - 651, οἱ σημερινοὶ ἐξ ἐπαγγέλματος ποιητάρηδες δὲν ἀπαγγέλλουσιν ἀκριτικὰ ᾄσματα, ἀλλ᾽ ἰδικάς των συνθέσεις.

γλωσσικὴν αὐτῶν μορφὴν καὶ τὸν ἐν γένει ἀρχικὸν τύπον ἀκριτικὰ ᾄσματα» (σ. 114).

Ἐνδιαφέροντα ὡσαύτως, διὰ τὰς ἐνταῦθα ὑποστηριζομένας ἀπόψεις, εἶναι καὶ ὅσα γράφει ὁ Παντελίδης περὶ τῆς γλωσσικῆς παραδόσεως τῶν ἀκριτικῶν ᾀσμάτων. Παρατηρεῖ δηλονότι οὗτος ὅτι τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα διατηροῦσι τὸν ἀκραιφνῆ τύπον τῆς κυπριακῆς διαλέκτου, δὲν περιέχουσι λέξεις τῆς λογίας παραδόσεως, ἀλλὰ τοὐναντίον λέξεις ἀρχαιοπινεῖς «*πολλαὶ τῶν ὁποίων ἔπαυσαν πλέον νὰ ὑπάρχωσιν ἐν κοινῇ χρήσει καὶ διὰ τοῦτο ἀγνοοῦνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ*». Πολλάκις τῶν λέξεων τούτων ἔχει συσκοτισθῆ τὸ ἔτυμον καὶ ἀγνοεῖται ἡ σημασία, χρησιμοποιοῦνται δ᾽ ὅμως καὶ ἐπαναλαμβάνονται στερεοτύπως, διότι οἱ ποιητάρηδες σέβονται τὴν ἐπικὴν παράδοσιν, ὅταν δὲ ἐρωτῶνται τί σημαίνουσιν αὐταὶ αἱ λέξεις ἀπαντῶσιν ὅτι «*ἔτσι τὸ ἤκουσαν παρὰ τῶν παλαιοτέρων ποιητάριδων*» (σ. 117). Καὶ συνεχίζει ὁ Παντελίδης «*Οἱ ποιητάριδες τοῦ εἴδους τούτου εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγράμματοι, ὀλιγάριθμοι... σπανίως δὲ ποιοῦσιν ἰδικά των ᾄσματα*».

Δὲν χρειάζονται περισσότερα διὰ νὰ δείξωμεν ὅτι ἡ παρουσία ἀοιδοῦ ἐπικῆς ὕλης ἐν πλήρει δραστηριότητι δηλοῦται σαφῶς ἐν Κύπρῳ. Κατὰ πατροπαράδοτον ἔθος ὡρισμένοι ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, συνιστῶντες ἢ μὴ ἐπαγγελματικὴν τάξιν, μεταδίδουσιν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη ἀθάνατον τὸ ὑλικὸν τῆς βυζαντινῆς ἐποποιΐας. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται διατί περιεσώθησαν ἐν Κύπρῳ πολύστιχα ἀκριτικὰ ᾄσματα ὑμνοῦντα «κλέα» ἀνδρῶν.

Κατὰ μοναδικὴν ὡσαύτως ἐξαίρεσιν διεσώθησαν ἐν Κύπρῳ ὄχι μόνον ἐπὶ μέρους, ἀλλὰ καὶ σύνθετα ᾄσματα, ἤτοι συνθέσεις τῶν ἀοιδῶν περιλαμβάνουσαι εὐρυτέρας ἐκτάσεως ἐπικὴν ὕλην. Ὁ H. Gregoire [1] ἐξαίρει τὴν σημασίαν τῶν συνθέτων τούτων ᾀσμάτων: «*τέτοια σύνθετα τραγούδια ἐνέπνευσαν τοὺς ποιητὰς ποὺ δημιούργησαν τὸ καθ᾽ ἑαυτὸ ἔπος*».

Ἡ παρουσία τῶν συνθέτων τούτων ᾀσμάτων ἄγει εἰς τὸ σπουδαῖον συμπέρασμα ὅτι ὁ λαϊκὸς ποιητής, ὁ ἀοιδός, ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς συναφείας καὶ συγγενείας τῶν γεγονότων, ἅτινα ἀφηγοῦνται τὰ ἐπὶ μέρους ᾄσματα. Πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι σύνθετα ᾄσματα τοῦ τύπου τοῦ ᾄσματος «τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη τοῦ Βασιλιᾶ» [2], τοῦ ᾄσματος «τοῦ Διγενῆ καὶ τοῦ Χάρου» [3] καὶ τοῦ κατωτέρω δημοσιευομένου, ἐνεφανίζοντο πάντοτε εἰς τοὺς τόπους ἀκμῆς τῆς ἀκριτικῆς παραδόσεως καὶ ὅτι τὸ περιεχόμενόν των ἦτο ἐκτενέστερον ἢ βραχύτερον ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως τῆς ὕλης, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὁ

1. «Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας» σ. 244.
2. Πβ. Σ. Κυριακίδου, «Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας» σ. 140-149, H. Gregoire, ἔνθ. ἀν. σ. 231-239.
3. Πβ. Λαογραφίας 1 (1909) 212 κέξ., H. Gregoire, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 244 κέξ.

ἀοιδὸς καὶ τῆς ἐναργείας τῶν παραστάσεών του περὶ τῆς συγγενείας τῶν διαφόρων γεγονότων. Τὰ σύνθετα ταῦτα ᾄσματα εἶναι ζωνταναὶ ἀποδείξεις τῆς προσπαθείας τοῦ ἀοιδοῦ πρὸς σύνθεσιν τῆς ἐπικῆς ὕλης, εἶναι, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Gregoire, «missing links μεταξὺ τῶν τραγουδιῶν καὶ τῆς ἐποποιΐας» [1].

Εἶναι κατὰ ταῦτα ἐσφαλμένη ἡ φιλολογικὴ ἄποψις ὅτι εἰς τὰ σύνθετα ᾄσματα πρόκειται πάντοτε περὶ συμφύρσεως δύο ἢ περισσοτέρων ἐπὶ μέρους ᾀσμάτων. Ἀσφαλῶς ἐνταῦθα δὲν πρόκειται σύμφυρσις, ἤτοι ἀνεπίγνωστος συγκόλλησις δύο γνωστῶν ᾀσμάτων, ἀλλὰ περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον ἐπιτυχὴς προσπάθεια τοῦ ἀοιδοῦ πρὸς σύνθεσιν εἰς ἑνότητα ἐπικῆς ὕλης, ἧς ἡ συνάφεια εἶναι δι᾽ αὐτὸν συνειδητή.

Κατωτέρω παρατίθημι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ τραούιν τοῦ Διενῆ» δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Χ. Παντελίδου ἐν Λαογραφίᾳ 6 (1917) 582 κἑξ. σύνθετον ᾆσμα ἐκ στίχων 194. Διὰ τὸ ᾆσμα τοῦτο παρατηρεῖ αὐτόθι σ. 588 ὁ Πολίτης ὅτι πρόκειται περὶ συμφυρμοῦ τῶν ἀκριτικῶν ᾀσμάτων «Περὶ ἁρπαγῆς τῆς γυναικός του ὑπὸ τοῦ Διγενῆ» καὶ «τοῦ θανάτου τοῦ Διγενῆ». Δὲν συμφωνῶ πρὸς τὴν γνώμην τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ ὅτι πρόκειται περὶ ἁπλοῦ συμφυρμοῦ, διότι πιστεύω ὅτι ὁ ἀγράμματος ἑξηκοντούτης ἀοιδὸς Παναγῆς Χατζανδρίας, ἀπὸ στόματος τοῦ ὁποίου κατέγραψεν ὁ Παντελίδης τὸ ᾆσμα, ἐξωτερίκευσεν ἐνταῦθα μίαν ἐπικὴν σύνθεσιν τὴν ὁποίαν εἴτε ἔμαθε παρ᾽ ἄλλου παλαιοτέρου, ὡς ὁ ἴδιος δηλοῖ, εἴτε ἐπεχείρησεν ὁ ἴδιος, τοῦθ᾽ ὅπερ τὸ αὐτό.

Τὸ ᾆσμα τοῦτο ἐπιχειρεῖ νὰ δώσῃ σύνθεσιν τῆς ἐποποιΐας τοῦ Διγενῆ ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ θανάτου του, περιέχει δὲ ποικίλα στοιχεῖα τῆς ἐπικῆς ὕλης, περισσότερα παντὸς ἄλλου παραδοθέντος ᾄσματος. Εἶναι ἡ καλυτέρα ἀπόδειξις τῆς διαιωνίσεως τῆς παραδόσεως, ἀφοῦ ἐν αὐτῷ εἷς ἀγράμματος σύγχρονος χωρικὸς διηγεῖται τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐποποιΐας, ἡ ὁποία τὸν 9ον καὶ τὸν 10ον αἰ. συνεκλόνιζε τοὺς λαοὺς τῶν ἀκριτικῶν περιοχῶν τῆς Μ. Ἀσίας.

ΤΟ ΤΡΑΟΥΙΝ ΤΟΥ ΔΙΕΝΗ

Τρίτην ἐσπέρτην Διενὴς τσαὶ Τρίτην ἐγεννήθη,
τσαὶ Τρίτην εἶεν ὄρομαν, κοπέλλαν πά νὰ πάρῃ.
Ἐτότσι σὰν ἐπήαιν-νεν ᾽ς τὴν Ἄνω Ποταμίαν
ἐτότσι σὰν ἐπήαιν-νεν εὑρίσκει τρεῖς νομάτους.
Καθὼς τὸν εἶαν ᾽ποὺ μακρά, πολλὰ ἐφοηθῆκαν
συναφορὰν ᾽ἐν εἴχασιν, συναφορὰν ἀν-νοίουν.
—*Ἂ δέτε τουν τὸν Διενήν, κοπέλλαν πά νὰ πάρῃ.*

1. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 244.

— *Ῥέξετε, φίλοι, ῥέξετε, νὰ πᾶτε ᾽ς τὴν δουλειάν σας,*
γιὰ τότσι πάνω ᾽ς ἄνεμον, βρίσκετε τὸν πελᾶν σας.
᾽Εγιώ ᾽μαι δεκαχτὼ χρονῶν κοπέλλα δὲν μοῦ πρέπει,
τσαὶ νά ᾽τουν ποὺ νὰ μοῦ ᾽πρεπεν, ἐσάτουν τσ᾽ ἔπκιανά την...
—*῞Ωρα καλή, Χιλιόπαππε, τὸ πρῶτον παλληκάριν*
εἶμαι τσ᾽ ἐὼ τὸ ὕστερον, μὰ τοῦ θεοῦ τὴν χάριν.
— *Καλῶς ἦρτεν ὁ Διενής, φά᾽ νὰ πκῇ μιτά μου,*
νὰ φάῃ ἄγριν τοῦ λαοῦ νὰ φά ὀφτὸν περτίτσιν,
νὰ φά ἀβροτσεράμιον, ποὺ τρώνἀντρεικωμένοι,
νὰ πκῇ γλυκόποτον κρασίν, ποὺ πίν-νουν φουμισμένοι,
ἁποὺ τὸ πίν-νουν ἄρρωστοι τσαὶ βρέχουνται γιαμ-μένοι.
—*᾽Ὲν ἦρτα ᾽γώ, Χιλιόπαππε, νὰ φά᾽ νὰ πκιῶ μιτά σου,*
μὰ μόνον ἦρτα, φίλε μου, προξενητὴς νὰ πάῃς.
—*᾽Ελύσασιν τὰ ροῦχα μου τσ᾽ ἀγιῶσαν τ᾽ ἄρματά μου,*
ἐψόφησεν τσ᾽ ὁ μαῦρος μου, προξενητὴς ᾽ὲν πάω.
— *Τσαὶ δκιῶ σου τσαὶ τὰ ροῦχα μου, δκιῶ σου τσαὶ τ᾽ ἄρματά μου,*
τσαὶ δκιῶ σου τσαὶ τὸν μαῦρον μου, προξενητὴς νὰ πάῃς,
θέλεις δὲν θέλεις, γέροντα, προξενητὴς νὰ πάῃς.
Πκιάν-νει φορεῖ τὰ ροῦχα του, ζών-νει τσαὶ τ᾽ ἄρματά του,
τὸν μαῦρον ἐκαλλίτσεψεν, προξενητὴς τσαὶ πάει.
Καθὼς τὸν εἶαν ᾽ποὺ μακρά, ἐπροσηκώχηκάν του
— *Καλῶς ἦρτες, Χιλιόπαππε, ἀπὸ τὰ χίλια μίλλια,*
καλῶς ἦρτες, Χιλιόπαππε, νὰ φάς νὰ πκῇς μιτά μας,
νὰ φάῃς ἄγριν τοῦ λαοῦ, νὰ φάς ὀφτὸν περτίτσιν,
νὰ φάς ἀβροτσεράμιον ποὺ τρῶν ἀντρεικωμένοι,
νὰ πκῇς γλυκόποτον κρασὶν ποὺ πίν-νουν φουμισμένοι,
ἁποὺ τὸ πίν-νουν ἄρρωστοι τσαὶ βρέχουνται γιαμ-μένοι.
—*᾽Ὲν ἦρτα ᾽γιὼ ὁ Χιλιόπαππος, νὰ φά᾽ νὰ πκιῶ μιτά σας,*
νὰ φάω ἄγριν τοῦ λαοῦ, νὰ φά᾽ ὀφτὸν περτίτσιν,
νὰ φά᾽ ἀβροτσεράμιον, ποὺ τρώνἀντρεικωμένοι,
νὰ πκιῶ γλυκόποτον κρασίν, ποῦ πίν-νουν φουμισμένοι,
ἁποὺ τὸ πίν-νουν ἄρρωστοι τσαὶ βρέχονται γιαμ-μένοι,
μόν᾽ ἦρτα ᾽γιὼ Χιλιόπαππος, προξενητὴς τ᾽ ᾽Ακρίτη.
῾Η μάννα της ᾽ποὺ τσὰ χαμαί, ποὺ νάιν ᾽ὲν βοώσῃ,
τσαὶ νάιν μένῃ ᾽πόξυλη, νάιν ᾽ποτοξαρώσῃ :
—*῾Ο τσύρις τ᾽ ἒν Σαρατσηνός, τσ᾽ ἡ μάννα τ᾽ ἒν ῾Οβραίσσα,*
τσεῖνον παιδὶν Σαρατσηνόν, γαμπρόν μου ᾽ὲν τὸν κάμνω.
Γυρίζει τσ᾽ ὁ Χιλιόπαππος μὲ δκυὸ χείλη καμμένα,
᾽ποὺ τὸν θωρεῖ ὁ Διενής, χρυσὲς χαρὲς ἐπῆρεν :
— *Καλῶς ἦρτες, Χιλιόπαππε, μὲ τὰ καλὰ προξένεια.*

— Κακῶς ἦρτα Χιλιόπαππος μὲ τὰ κακὰ προξένεια·
ἡ μάννα της 'ποὺ τσὰ χαμαί, ποὺ νάιν ἔν βοώση,
τσαὶ νάιν φάῃ χελεμᾶν νάιν ποτοξαρώση :
«ὁ τσύρις τ' ἔν Σαρατσηνός, τσ' ἡ μάννα τ' ἔν Ὁβραίσσα,
τσεῖνον παιδὶν Σαρατσηνόν, γαμπρόν μου 'ἐν τὸν κάμνω».
— Τσαὶ πέζα, πέζα, γέροντα, τσ' ἀποὺ τὸ μαῦρον κάτω·
ἔλυσες τσαὶ τὰ ροῦχα μου, τσ' ἄγιωσες τ' ἄρματά μου,
τσ' ἔβκαλες καὶ τὸν μαῦρον μου 'ποὺ τὰ θελήματά μου.
Κιάν-νει φορεῖ τὰ ροῦχα του, τσαὶ ζών-νει τ' ἄρματά του,
π-πηᾷ τσ' ἐκαβαλλίτσεψεν ὁ ἴδιος τσαὶ πάει.
Καθὼς τὸν εἶαν 'ποὺ μακρά, πολλὰ ἐφοηθῆκαν,
βαῶσαν τσ' ἐσταγκώσασιν τσ' ἐσφιχτορωμανίσαν.
Χτυπᾷ τοῦ πύρκου τρεῖς γυροὺς τσαὶ πόρταν 'ἐν ηὑρίσκει,
γροθκιὰν τοῦ τοίχου ἔδωκεν, ἀν-νοῖξαν πέντε πόρτες,
τσ' ἡ λυερὴ ἐκάθετουν ψηλὰ παναθυράτσια.
— Τσαὶ φόρεσ' τσαὶ τὰ ροῦχα σου, τσαὶ πκιᾶσ' τσαὶ τὲς ποδκές σου,
νὰ γονατίσ' ὁ μαῦρος μου, πίσω μου νὰ σὲ κάτσω.
'Εφόρησεν τὰ ροῦχα της, τσ' ἔπκιασεν τὲς ποδκές της,
ὁ μαῦρος ἐγονάτισεν, πίσω του ἔκατσέν την.
Καθὼς τ' ἀκοῦσαν τσεῖ χαμαὶ τρεῖς ἥμισυ χιλιάες,
ὡς τσ' οἱ μαεῖροι τρέξασιν μὲ σιεροκουτάλες.
Τσαὶ βκάλλει τὸ σπαθούιν του τὸ σαρανταπρατσέτιν,
τσ' ἀποὺ τὴν πρώτην τὴν π-παλιὰν 'ἐν ἔφηκεν τὸν ἕνα.
Εἰς τὰ κλωθογυρίσματα βρίσκει τὴν πεθ-θεράν του
— Τσαὶ πίσω, πίσω, πεθ-θερά, μὲν σὲ κακαδιτσήσω,
γιατὶ ὁ μαῦρος μὅδρωσε τσαὶ τὸ σπαθίν μου κόφκει,
τσ' ἡ φούχτα μου περιχωρᾷ τσ' 'ἐν ηὗρεν νὰ χορτάσῃ.
—Ἂν ἔδρωσεν ὁ μαῦρος σου τσαὶ τὸ σπαθίν σου κόφκῃ,
ἔχει σπουρτοῦλλες περισσὲς τσ' ἄμε νὰ τὲς θερίσῃς.
Γυρίζει το τσαὶ δκιᾶ της μιάν, κόφκει την 'ποὺ τὴν μέσην,
εἰς τὰ κλωθογυρίσματα βρίσκει τὸν πεθ-θερόν του :
— Τσαὶ πίσω, πίσω, πεθ-θερέ, μὲν σὲ κακαδιτσήσω,
γιατὶ ὁ μαῦρος μὅδρωσε τσαὶ τὸ σπαθίν μου κόφκει,
τσ' ἡ φούχτα μου περιχωρᾷ τσ' 'ἐν ηὗρεν νὰ χορτάσῃ
—Ἂν ἔδρωσεν ὁ μαῦρος σου τσαὶ τὸ σπαθίν σου κόφκῃ
ἔχει σπουρτοῦλλες περισσὲς τσ' ἄμε νὰ τὲς θερίσῃς.
Βκάλλει το τσεῖν' τὸ σίερον, τσεῖνον τὸ χιλιολίτριν,
χίλιες λίτρες τὸ σίερον τσ' εἶχεν το 'ς τὸ μανίτσιν,
γυρίζει το τσαὶ δκιᾶ του μιὰν πάνω εἰς τὸ τσιφάλιν.
'Επ-πέσασιν τ' ἀμμάδκια του, γοιὸν βούδκια 'ς τὸ λιβάϊν,

ἐπ-πέσασιν τὰ δόντκια του, γοιὸν πρόβατα ʼς τὸν κάμπον.
Ἔβκαλεν τσαὶ τὴν λυερὴν πάνω ψηλὴν παμπούλαν,
τσαὶ γυαλοκλούβιν ἔκαμεν τσαὶ μέσα τὴν καθίσκει...
Χάρος ἐμαυροφόρεσεν, μαῦρα καβαλλιτσεύκει,
μαῦρα χτυπᾷ τοῦ μαύρου του τσαὶ πάʼ τὸ παναῦριν.
— Καλῶς ἦρτεν ὁ Χάροντας, νὰ φάʼ νὰ πκιῇ μιτά μας,
νὰ φάῃ ἄγριν τοῦ λαοῦ νὰ φάʼ ὀφτὸν περτίτσιν,
νὰ φάʼ ἀβροτσεράμιον, ποὺ τρών ἀντρεικωμένοι,
νὰ πκῇ γλυκόποτον κρασίν, ποὺ πίν-νουν φουμισμένοι,
ἁποὺ τὸ πίν-νουν ἄρρωστοι τσαὶ βρέχουνται γιαμ-μένοι.
—Ἐν ἦρτα ʼγιὼ ὁ Χάροντας, νὰ φάʼ νὰ πκιῶ μιτά σας,
μὰ μόνον ἦρτα, φίλοι μου, τὸν κάλον σας νὰ πάρω.
— Τσαὶ πέ μας, πέ μας, Χάροντα, ὁ κάλος μας πκοιός εἶναι ;
—Ἕναν κοντόν, κοντούτσικον τσαὶ μακροδαχτυλᾶτον,
ἕναν ἀναρκοδόντικον, τσʼ ἕναν κοντογεμᾶτον.
Ποὺ τὸ δροικᾷ ὁ Διενὴς εὐτὺς ἐποτυλίχτην.
—Ἔλα νὰ πάμεν, Χάροντα, κάτω εἰς τὴν παλαίστραν,
τσʼ ἂν ἴχως τσαὶ νικήσῃς με ἔπαρʼ μου τὴν ψυσήν μου,
ἂν ἴχως τσαὶ νικήσω σε, χάρισʼ μου τὴν ζωήν μου.
Χερκὲς χερκὲς ἐπκιάσασι τσαὶ πὰν εἰς τὴν παλαίστραν.
Ἐδῶκαν τσαὶ παλιών-νασι τρεῖς νύχτες τρεῖς ἡμέρες,
εἰς τὰ τρία μερόνυχτα ὁ Χάρος ἐβαρέθην.
—Ἀλαβροπκιάσʼ με, Διενή, νὰ σὲ ἀλαβροπκιάσω.
Ἀλαβροπκιάν-νʼ ὁ Διενής, τσαὶ σφιχτοπκιάν-νʼ ὁ Χάρος.
Ποὺ τό ʼνωσεν ὁ Διενὴς ἁψώθην τσʼ ἐθυμώθην
τσαὶ ἄλλασεν ὀγρὲς ὀγρὲς περίττου ʼποὺ τὸν ὄφιν.
Τσεῖ πού ʼπκιαν-νεν ὁ Διενής, τὰ κόκκαλα τσακροῦσαν,
τσεῖ πού ʼπκιαν-νεν ὁ Χάροντας, τὰ γαίματα πιτοῦσαν.
Μιὰν ξιστρεφτὴν τοῦ ἔδωκεν, νά σου τὸν Χάρον κάτω.
—Ἄνου νά πάῃς, Χάροντα, τʼ ἀστοίσημαν ἔἶνην.
—Ἐμ μʼ ἔπεψεν ἀφέντης μου στοισήματα νὰ βάλ-λω,
ἔπεψεν με ἀφέντης μου, οὖλ-λον τζυσὲς νὰ βκάλ-λω.
Χρυσὸς ἀτὸς ἔἶνηκεν τσʼ ἐστάθην παναδκιόν του,
τσʼ ἔζγαφεν μὲ τὰ νύσια του, νὰ βκάλῃ τὸν μυαλόν του...
Ὁ Διενὴς ψυχομασεῖ κάτω εἰς τὰ παλάδκια,
ἀπ-πόξω τριυρκάζουν τον τρακόσια παλληκάρκα,
θέλουν νὰ μποῦσιν νὰ τὸν δοῦν τσαὶ πάλε ʼκροφοοῦνται.
Ἕναν κοντὸν κοντούτσικον, ἕναν κοντογεμᾶτον,
ἐφόρεν σ-σιάχιν κότσινον, τσʼ ἦταν τσαὶ μαλλουρᾶτον,
τὸ σέριν του ʼς τὸ στῆθος του, μπαίνει τσαὶ σαιρετᾷ τον.

—Ὥρα καλή σου, Διενή, τὸ πρῶτον παλληκάριν,
εἶμαι τσ' ἐὼ τὸ ὕστερον, μὰ τοῦ Θεοῦ τὴν χάριν.
— Τσαὶ κάτσετε τὸν φίλον μου πάνω γρυσὴν τσαέραν,
τσαὶ δῶστε τσαὶ τοῦ φίλου μου, καλὸν φαῒν νὰ φάῃ.
—'Ὲν ἦρτα, φίλε Διενή, νὰ πκιῶ μηδὲ νὰ φάω,
μὰ μόνον ἦρτα νὰ σὲ δῶ, τσ' εὐτὺς πίσω νὰ πάω.
'Απ-πόξω τριυρίζουν σε τρακόσια παλληκάρκα,
θέλουν νὰ μποῦσιν νὰ σὲ δοῦν τσαὶ πάλε 'κροφοοῦνται.
— Τσαὶ πέ τους πέ τους, φίλε μου, νά 'ρτουσιν νὰ μὲ δοῦσι.
Τὸ σέριν τους 'ς τὸ στῆθος τους, μπαίνουν τσαὶ σαιρετοῦσι.
— Τσαὶ κάτσετε τοὺς φίλους μου πάνω γρυσὲς τσαέρες,
τσαὶ δῶστε τσαὶ τοὺς φίλους μου καλὸν φαῒν νὰ φάσι.
—'Εμεῖς 'ὲν ἤρταμεν ἐδῶ νὰ πκιοῦμεν γιὰ νὰ φάμεν,
μόνον νὰ πῇς τὰ πάθη σου τσ' εὐτὺς πίσω νὰ πάμεν,
πάνω 'ς τὲς παιδκιωσύνες σου, πὰ 'ς τὲς παλληκαρκές σου,
πὰ 'ς τὲς ἀντρειοσύνες σου, πὰ 'ς τὲς ἀντρειαρκές σου.
— Τρῶτε τσαὶ πίν-νετ', φίλοι μου, τσ' ἐὼ νὰ σᾶς ξηοῦμαι·
Κάτω 'ς τὲς νάκρες τῶ νακρῶν 'ς τὴν τέλειωσιν τοῦ κόσμου,
ἀπού 'ν' τ' ἀγγάτ-τιν πιχαμὴ τσαὶ τό πριόνιν φόνος,
εἶναι τσαὶ τρῦπες τῶν θερκῶν μέσα ματσελλεμένες,
τσ' ἂν πάτε δκυὸ τσ' ἂν πάτε τρεῖς, εἴκοσ' ἀροχυμᾶτε,
μονονυχτοῦ τὰ 'ύρισα μόνος τσαὶ μανιχός μου
Ἑφτὰ ὀρκὲς ἐγέμωσα, οὖλ-λον μοῦτ-τες τσαὶ γλῶσσες,
οἱ γλῶσσες ἔν' τοὺς δράκοντες τσ' οἱ μοῦτ-τες ἔν' τοὺς λιόντες.
Τσαὶ 'τσὰ τὰ γλυκοξίφωτα ἐὕρισα νὰ φύω,
λιοντάριν ἐπετάχτηκεν 'ποὺ μέσ' 'ς τὸν καλαμιῶνα
τσ' ἐννιὰ καμάρες ἔὕρα ὥστε νὰ τό σκοτώσω.
'Ποὺ τὴν σταλούραν τὴν πολλὴν ἐδίψασεν ὁ μαῦρος,
στέκεται συλλοΐζεται ποῦ νὰ πά νὰ ποτίσῃ.
Εἷς τὸν 'Αβράτην ποταμὸν ἔσει παιδὶν τσαὶ βλέπει,
πάνω εἰς τὴν ραχούλλαν του, ἁλώνια ἁλωνίζουν,
'ς τὲς κλάπ-πες του τσ' εἰς τὰ πρευλὰ κουπάδκια τσαὶ βοσσίζουν,
'πουκάτω 'ς τὲς πατοῦνες του ἐννιὰ μοδκιῶν χωράφκα.
Τσαὶ πάλε 'ὲν ἐκρόστηκεν τσαὶ πάει νὰ ποτίσῃ,
στέκεται συλλοΐζεται πῶς νὰ τὸν σαιρετήσῃ·
«τσαὶ ἂν τοῦ πῶ, Σαρατσηνέ, θαρεῖ ἐφοήθηκά τον,
ἄτ' ἂς τὸν σαιρετήσουμεν σὰν πρέπει σὰν ταιρκάζει».
—Ὥρα καλή, Σαρατσηνέ, τὸ πρῶτον παλληκάριν,
τσ' εἶμαι τσ' ἐὼ τὸ ὕστερον, μὰ τοῦ Θεοῦ τὴν χάριν.
Τσ' ἔχω σε πατομήτουρον 'ς οὖλ-λον μου τὸ φουσᾶτον,

τσ' ἔχω σε 'ς τὴν Καραμανιὰν κλειδὶν τσαὶ ρωμανίσιν.
—Ἔσει τριανταδκυὸ χρονιά, ποὺ βλέπω τὸν 'Αβράτην,
μήτε πουλὶν ἐδκιάλλαξεν μήτε σιλιονάτσιν,
τσ' ἐσένα πῶς σοῦ ἴνηκεν, φίλε μου Διενάτση ;
Βκάλ-λει το τσεῖν' τὸ σίερον, τσεῖνο τὸ σιλιολίτριν,
σίλιες λίτρες τὸ σίερον τσ' εἶσεν το 'ς τὸ μανίτσιν·
γυρίζει το τσαὶ δκιᾷ του μιὰν πουκάτω 'ς τὴν μασκάλην.
'Εξέην τ' ἄχτος τῆς φατσιᾶς μακρὰ ὡς σίλια μίλλια,
ἐξέην τσ' ἡ φωνούλλα του ἄλλο 'κατὸν πεῆντα.
Οἱ χωρκανοὶ ποὺ τὸ δροικοῦν πολλὰ ἐφοηθῆκαν :
«Κάπου στράφτει, κάπου βροντᾷ, κάπου χαλάζιν ρίφκει,
γιὰ κάπκοιος Θκιὸς ἐθέλησε καμμιὰν χώραν νὰ κλύσῃ».
Τσ' ὁ καρδκογνώστης 'τσὰ 'χαμαὶ στέκει παρηορᾷ τους·
— Μήτε στράφτει μήτε βροντᾷ μήτε χαλάζιν ρίφκει
μὲ κάπκοιος Θκιὸς ἐθέλησεν καμμιὰν χώραν νὰ κλύσῃ,
μόν' ἔν' φατσιὰ τοῦ Διενῆ τσ' ἀλί του ποὺ τὴν ἔφαν.
'Εβκήκασιν τσ' οἱ χωρκανοὶ ἀπ-πόξω ποῦ 'ν' τ' ἁλώνια,
τσαὶ νά σου τσαὶ τὸν δράκοντα τσ' ἔρκετον κουντζυστῶντα.
— Εἶντα 'παθες, ἆ δράκοντα, στ' ἔρκεσαι κουντζυστῶντα ;
—Ἕναν κοντὸν κοντούτσικον τσ' ἕναν κοντογεμᾶτον,
μέσα ἡ βάκλα μπλέει το, τσ' ἄππαρος 'ποπηᾷ το,
ἕνα ραβτὶν μοῦ ἔδωκεν 'πουκάτω 'ς τὴν μασκάλην,
ἐννιὰ παΐες μοῦ 'λυσεν τσ' ἕναν μικρὸν κοκκάλιν.
'Επήασιν τσ' οἱ χωρκανοὶ νὰ δοῦσιν τὴν πληγήν του,
ψηλών-νουν τὴν μασκάλην του, ἐφάνην τὸ βλαντζίν του.
Τσαὶ τσεῖνος ποὺ μοῦ τό 'μαθε σὰν ποιητὴς λοᾶται,
τσείνου πρέπει μακάρισι τσ' ἐμέναν τὰ 'ς πολλάτε.

Περιεχόμενον τοῦ ᾄσματος εἶναι ὁλόκληρος ὁ βίος τοῦ Διγενῆ, ὡς ἐγνώριζε καὶ ἔπλεξε τοῦτον εἰς τὴν σύνθεσίν του ὁ λαϊκὸς ἀοιδός. Τὰ περιλαμβανόμενα ἐν αὐτῷ στοιχεῖα εἶναι ποικίλα καὶ γνωστὰ ἐξ ἄλλων ᾀσμάτων καὶ τῆς γραπτῆς παραδόσεως τοῦ ἔπους. Ὁ Διγενὴς γεννᾶται ἡμέραν Τρίτην, ἀνδροῦται ταχέως, συναντᾷ τοὺς ἀπελάτας (τ ρ ε ῖ ς ν ο μ ά τ ο υ ς), χρησιμοποιεῖ τὸν Φιλοπαπποῦν [1] ὡς προξενητήν, ἁρπάζει τὴν κόρην καὶ φονεύει τοὺς γονεῖς της. Κτίζει τὸ παλάτι του (γ υ α λ ο κ λ ο ύ β ι ν) καὶ ζῇ εὐτυχὴς μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χάροντος, πρὸς τὸν ὁποῖον παλαίει, ἀλλὰ

1. Εἰς τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔπους ἀνήκει τὸ θέμα τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Φιλοπαπποῦ ὑπὸ τοῦ Διγενῆ. Τοῦτο ἀπέδειξεν ὁ καθηγητὴς H. Gregoire στηριχθεὶς εἰς τὴν ρωσσικὴν μετάφρασιν (Ὁ Διγενὴς 'Ακρίτας σ. 64).

νικᾶται δολίως. Τὸν ἑτοιμοθάνατον ἥρωα περιστοιχίζουσι τριακόσιοι συμπολεμισταί του πρὸς τοὺς ὁποίους διηγεῖται τὰς ἀνδραγαθίας του «ʼς τ ὲ ς ν ά κ ρ ε ς τ ῶ ν ν α κ ρ ῶ ν», ἤτοι τὴν δρακοντοκτονίαν, τὴν λεοντοκτονίαν καὶ τὸν φόνον τοῦ φυλάσσοντος τὸν Εὐφράτην ποταμὸν Σαρακηνοῦ.

Πιστεύω ὅτι καθίσταται ἀντιληπτὸν ὅτι λόγος δι᾿ ὃν παραθέτω τὸ ἀνωτέρω ᾆσμα εἶναι ἁπλῶς, ἵνα δείξω τὴν ὑφ᾿ ἑνὸς κατοχὴν σημαντικοῦ μέρους τῆς ἐπικῆς ὕλης. Διότι ἄλλως δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀρίστων ἅτινα κατέχομεν, ἀλλὰ τοὐναντίον ὑστερεῖ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων τῶν ἐπὶ μέρους ᾀσμάτων. Ἀλλαχοῦ λ.χ. ὁ ἀοιδὸς συμπτύσσει τὴν διήγησιν παραλείπων σκηνάς, γνωστὰς ἐξ ἄλλων ᾀσμάτων, ὡς π.χ. τὴν τῆς ἀρκουδοκτονίας καὶ τῆς ἐλαφοκτονίας. Ἀλλαχοῦ πάλιν διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὁμοιοκαταληξίαν πλατειάζει προσθέτων στίχους ἀτέχνους καὶ ξένους πρὸς τὴν παράδοσιν (πβ. στ. 9, 18, 25, 42, 68) κλπ. Ταῦτα πάντα δ᾿ ὅμως εἶναι ζητήματα, ἅτινα δὲν ἐρευνῶνται ἐν τῷ παρόντι.

II

Εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ νεώτερον ἔπος τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπότισε μέχρι μυχιαιτάτων τὴν ἐθνικὴν ψυχήν. Ἡ τεχνική του, ἡ γλῶσσα του, τὸ περιεχόμενόν του ὑπῆρξαν ἡ κρηπὶς ἐφ᾿ ἧς ἐστηρίχθη ἡ ἀνάπτυξις τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως, τῆς δημώδους βεβαίως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐντέχνου, τῆς ἑλληνοπρεπεστέρας τοὐλάχιστον ἐξ αὐτῆς. Ὅπως τὸ ὁμηρικὸν ἔπος ὑπῆρξεν ἡ ἀφετηρία πάσης ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ μεθομηρικοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, οὕτω καὶ ὁ ἀκριτικὸς κύκλος ἔδωκε τὰ πάσης φύσεως στοιχεῖα του εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν.

Ἐνταῦθα δ᾿ ὅμως τίθεται τὸ εἰδικὸν πρόβλημα κατὰ τί δύναται νὰ ὠφελήσῃ ἡ μελέτη τῆς ἀκριτικῆς παραδόσεως τὰ προβλήματα, ἅτινα ἐμφανίζει ἡ μελέτη τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους.

Τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα ἀνήκουσιν εἰς ἕνα κύκλον, τὸν ἀκριτικόν, ὅπως καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀνήκουσιν εἰς τὸν ἰδικόν των κύκλον. Ἡ ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα προφορικὴ παράδοσίς των εἶναι προϊὸν σεβασμοῦ, τὸν ὁποῖον ἔδειξε πρὸς ταῦτα ὁ ἑλληνικὸς λαός. Καὶ ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος ἐσεβάσθη τὴν ἐπικήν του παράδοσιν, ἂν δ᾿ αὕτη δὲν ἔχασε τὴν ἑνότητά της καὶ δὲν ἀπώλεσεν εἰς ἐπικαιρότητα, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν προσωπικὴν σφραγῖδα τὴν ὁποίαν ἔθεσεν ἐπ᾿ αὐτῆς ὁ Ποιητής.

Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποία θὰ ἦτο ἡ τύχη τῆς παλαιᾶς ἐπικῆς ὕλης, ἂν δὲν ὑπῆρχεν ὁ Ὅμηρος. Δυνάμεθα δ᾿ ὅμως νὰ θαυμάσωμεν τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ πάροδον χιλίων ἐτῶν καὶ μετὰ τόσας καὶ τόσας ἐθνικὰς καὶ κοινωνικὰς περιπετείας εἷς ἀγράμματος χωρικὸς τῆς Κύπρου εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀφηγηθῇ δι᾿ ἀπερίττων στίχων σημαντικὸν μέρος τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς ἐποποιΐας.

Ἡ παρουσία τοῦ γραπτοῦ βυζαντινοῦ ἔπους ἐπιτρέπει νὰ ἐλέγξωμεν τὸν τρόπον σεβασμοῦ τῆς παραδόσεως. Πλῆθος στοιχείων τῶν ἀκριτικῶν ᾀσμάτων, ἅτινα ἀναφέρονται καὶ εἰς τὸ γραπτὸν ἔπος, ἐμφανίζουσιν εἴτε ὁμοιότητας πρὸς αὐτὸ εἴτε ἀλλοιώσεις ὀφειλομένας εἰς τὴν παράδοσιν. Τὰ κοινὰ μεταξὺ προφορικῆς καὶ γραπτῆς παραδόσεως στοιχεῖα, εἴτε ὅμοια εἶναι εἴτε ἠλλοιωμένα, εἶναι μοναδικῆς ἀξίας μάρτυρες διὰ τὴν μελέτην τῆς ἐπικῆς παραδόσεως μιᾶς μακροτάτης χρονικῆς περιόδου, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ἀντιπαραθέσωμεν πρὸς τὴν ὁμηρικήν. Εἶναι δέ, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἀναντικατάστατος παράγων συγκρίσεως, διότι τὰς δύο παραδόσεις συνδέει ἡ ψυχή, ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα.

Οἱ ἀγῶνες, τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν ὁ Ἑλληνισμὸς διὰ νὰ ἑδραιωθῇ εἰς Μ. Ἀσίαν, ἐδημιούργησαν τὸν ἡρωϊκὸν κόσμον τοῦ ἀρχαίου ἔπους. Οἱ ἀγῶνες, τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν ὁ Ἑλληνισμὸς πρὸς διατήρησιν τῆς Μ. Ἀσίας, ἐδημιούργησαν τὸν ἡρωϊκὸν κόσμον τοῦ νεωτέρου ἔπους. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ συνεκινήθη ἀπὸ ὑπερόχους πράξεις ἀνδρῶν ἀγωνισθέντων διὰ κοινὴν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν. Ἔπειτα καὶ αἱ κοινωνικαὶ συνθῆκαι, ὑφ᾽ ἃς ἀνεπτύχθησαν ἀμφότερα τὰ ἔπη, ἐμφανίζουσιν ἀξιολόγους ἀναλογίας. Ἡ πατριαρχικὴ συγκρότησις τῶν ὁμηρικῶν γενῶν, ἡ προβολὴ τῆς τότε ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ βίου της δὲν διέφερε κατὰ βάσιν ἀπὸ τὴν ἀρχοντικὴν συγκρότησιν τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου.

Εἰς ἀμφότερα τὰ ἔπη προβάλλει ὁ εὐγενής, αὐτὸς καὶ μόνον ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ δρᾷ, αὐτὸς καὶ μόνον δύναται νὰ εἶναι ὑπερφυσικὸς καὶ ἀκατανίκητος. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, ὁ ἀγενής, στερεῖται τοῦ δικαιώματος τῆς προβολῆς, δὲν ἔχει δικαίωμα οὐδὲ κἂν τὴν γνώμην του νὰ ἐκφράσῃ. Ἐν τῇ Ἰλιάδι ὁ Θερσίτης ἀποτολμήσας τοιοῦτό τι καθυβρίζεται σκαιῶς ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως, ἐν συνεχείᾳ δὲ κακοποιεῖται ὑπ᾽ αὐτοῦ :

B 257 *ἀλλ᾽ ἔκ τοι ἐρέω, τὸ δὲ καὶ τετελεσμένον ἔσται·*
εἴ κ᾽ ἔτι σ᾽ ἀφραίνοντα κιχήσομαι ὥς νύ περ ὧδε,
μηκέτ᾽ ἔπειτ᾽ Ὀδυσῆι κάρη ὤμοισιν ἐπείη,
μηδ᾽ ἔτι Τηλεμάχοιο πατὴρ κεκλημένος εἴην
εἰ μὴ ἐγώ σε λαβὼν ἀπὸ μὲν φίλα εἵματα δύσω,
χλαῖνάν τ᾽ ἠδὲ χιτῶνα, τά τ᾽ αἰδῶ ἀμφικαλύπτει,
αὐτὸν δὲ κλαίοντα θοὰς ἐπὶ νῆας ἀφήσω
πεπλήγων ἀγορῆθεν ἀεικέσσι πληγῇσιν.»
Ὣς ἄρ᾽ ἔφη, σκήπτρῳ δὲ μετάφρενον ἠδὲ καὶ ὤμω
πλῆξεν· ὁ δ᾽ ἰδνώθη, θαλερὸν δέ οἱ ἔκπεσε δάκρυ·

Ὁμοίως καὶ εἰς τὸ βυζαντινὸν γραπτὸν ἔπος ὁ μάγειρος τοῦ Διγενῆ «χολιάσας» κακοποιεῖται ἀπανθρώπως ὑπὸ τοῦ ἥρωος :

Τρ. 1460 *Μιᾷ γὰρ ἐκ τῶν ἡμερῶν, μάγειρός τις χολιάζει,*
καὶ ῥάπισμα τὸν ἔδωκε τὸν ἄθλιον ἐκεῖνον,
καὶ παρευθὺς οἱ ὀφθαλμοὶ ἐξῆλθον τοῦ ἀθλίου·
ἔμεινε δὲ μέχρι θανῆς ὡς ἀπολελυμένος.

Εἰς ἀμφότερα τὰ ἔπη τὸν ἀκροατὴν συγκινεῖ ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ βίου τῶν ἡρώων. Τὰ μεγαλοπρεπῆ συμπόσια εἶναι ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν τόπος ἐκδηλώσεως τοῦ ἀοιδοῦ. Ἐκεῖ ἐνώπιον ἀρίστων ὑμνεῖ «κλέα» ἀνδρῶν ἀρίστων, ὁ αὐτὸς κόσμος συμποσιάζει καὶ ὑμνεῖται.

Ἡ πατροπαράδοτος ἑλληνικὴ φιλοξενία ἐκδηλοῦται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὰ συμπόσια, τὰς κοινὰς ἑστιάσεις καὶ εὐωχίας τῶν εὐγενῶν, ἔνθα περὶ τὴν πατριαρχικὴν τράπεζαν συγκεντροῦνται οἱ ἄριστοι καὶ γίνονται δεκτοὶ φιλοφρόνως οἱ ξένοι, ἔνθα οἱ πρέσβεις ποιοῦνται τὰς προτάσεις τῆς ἀποστολῆς των καὶ λαμβάνουσι τὰς ἀπαντήσεις:

ι 5–11 *οὐ γὰρ ἐγώ γέ τί φημι τέλος χαριέστερον εἶναι*
ἢ ὅτ᾽ ἂν εὐφροσύνη μὲν ἔχῃ κατὰ δῆμον ἅπαντα,
δαιτυμόνες δ᾽ ἀνὰ δώματ᾽ ἀκουάζωνται ἀοιδοῦ
ἥμενοι ἑξείης, παρὰ δὲ πλήθωσι τράπεζαι
σίτου καὶ κρειῶν, μέθυ δ᾽ ἐκ κρητῆρος ἀφύσσων
οἰνοχόος φορέῃσι καὶ ἐγχείῃ δεπάεσσι·
τοῦτό τί μοι κάλλιστον ἐνὶ φρεσὶ εἴδεται εἶναι.

Ὁ ξένος γίνεται πάντοτε φιλοφρόνως δεκτὸς καὶ ἡ φιλόξενος τράπεζα εἶναι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἑτοίμη δι᾽ αὐτόν. Ἡ τριμελὴς πρεσβεία τοῦ Ἀγαμέμνονος πρὸς τὸν Ἀχιλλέα, ἐκ τοῦ Φοίνικος, τοῦ Αἴαντος καὶ τοῦ Ὀδυσσέως, γίνεται φιλοφρόνως δεκτὴ ὑπὸ τοῦ μηνίοντος ἥρωος, ὅστις ἀμέσως παρακελεύεται τὸν Πάτροκλον νὰ παραθέσῃ τράπεζαν πρὸς αὐτούς:

Ι 202 *Μείζονα δὴ κρητῆρα, Μενοιτίου υἱέ, καθίστα,*
ζωρότερον δὲ κέραιε, δέπας δ᾽ ἔντυνον ἑκάστῳ·
οἱ γὰρ φίλτατοι ἄνδρες ἐμῷ ὑπέασι μελάθρῳ.
Ὣς φάτο, Πάτροκλος δὲ φίλῳ ἐπεπείθεθ᾽ ἑταίρῳ.
Αὐτὰρ ὅ γε κρεῖον μέγα κάββαλεν ἐν πυρὸς αὐγῇ κλπ.

Οἱ τρεῖς ἀπεσταλμένοι γευματίζουσιν, ἐν συνεχείᾳ δὲ δηλοῦσιν ὅτι σκοπὸς τῆς ἀφίξεώς των δὲν εἶναι τὸ γεῦμα, ἀλλ᾽ ἡ συμφιλίωσις Ἀχιλλέως καὶ Ἀγαμέμνονος.

Ι 225 *Χαῖρ᾽, Ἀχιλλεῦ· δαιτὸς μὲν ἐίσης οὐκ ἐπιδευεῖς*
ἠμὲν ἐνὶ κλισίῃ Ἀγαμέμνονος Ἀτρεΐδαο
ἠδὲ καὶ ἐνθάδε νῦν· πάρα γὰρ μενοεικέα πολλὰ
δαίνυσθ᾽· ἀλλ᾽ οὐ δαιτὸς ἐπηράτου ἔργα μέμηλεν,

ἀλλὰ λίην μέγα πῆμα, διοτρεφές, εἰσορόωντες
δείδιμεν· ἐν δοιῇ δὲ σαωσέμεν ἢ ἀπολέσθαι
νῆας ἐυσσέλμους, εἰ μὴ σύ γε δύσεαι ἀλκήν.

Ἐπίσης ἐν γ30 κέξ. ὁ Τηλέμαχος φθάνει εἰς Πύλον, συνοδευόμενος ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς ὑπὸ μορφὴν Μέντορος. Οἱ δύο ἄγνωστοι ξένοι γίνονται φιλοφρόνως δεκτοί, παρακάθηνται εἰς τὴν βασιλικὴν τράπεζαν καὶ μόνον μετὰ τὸ γεῦμα ἐρωτῶνται ὑπὸ τοῦ Νέστορος ποῖοι εἶναι καὶ ποῖος ὁ σκοπὸς τῆς ἀφίξεώς των.

Ἐν δ 26 κέξ. ὁ Ἐτεωνεὺς ἀγγέλλει εἰς τὸν Μενέλαον τὴν ἄφιξιν δύο ἀγνώστων ξένων (τοῦ Τηλεμάχου καὶ τοῦ Πεισιστράτου) καὶ ἐρωτᾷ ἂν θὰ πρέπῃ νὰ τοὺς δεχθῶσιν ἢ νὰ τοὺς παραπέμψωσιν ἀλλαχοῦ πρὸς φιλοξενίαν. Ὁ Μενέλαος ὀργίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίθετον αὐτὴν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ ἤθη περὶ φιλοξενίας πρότασιν τοῦ Ἐτεωνέως καὶ λέγει :

δ 31 *Οὐ μὴν νήπιος ἦσθα, Βοηθοίδη Ἐτεωνεῦ,*
τὸ πρίν· ἀτὰρ μὴν νῦν γε πάις ὣς νήπια βάζεις.
ἦ μὲν δὴ νῶι ξεινήια πολλὰ φαγόντε
ἄλλων ἀνθρώπων δεῦρ᾽ ἱκόμεθ᾽; αἴ κέ ποθι Ζεὺς
ἐξοπίσω περ παύσῃ ὀιζύος. ἀλλὰ λύ᾽ ἵππους
ξείνων, ἐς δ᾽ αὐτοὺς προτέρω ἄγε θοινηθῆναι [1].

Τὸ τυπικὸν στοιχεῖον τῆς φιλοφρόνου ὑποδοχῆς τοῦ ξένου καὶ τῆς ἀμέσου παραθέσεως εἰς αὐτὸν γεύματος ἀφθονεῖ εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα. Εἰς τὸ ἀνωτέρω παρατιθέμενον «τραούιν τοῦ Διενῆ» ὁ Φιλοπαπποῦς, ἀπεσταλμένος τοῦ Διγενῆ, γίνεται φιλοφρόνως δεκτὸς ὑπὸ τῶν γονέων τῆς κόρης, τὴν ὁποίαν ἔρχεται νὰ ζητήσῃ εἰς γάμον ἐκ μέρους τοῦ ἥρωος :

Καθὼς τὸν εἶαν ποὺ μακρά, ἐπροσηκώχηκάν του :
«Καλῶς ἦρτες, Χιλιόπαππε, νὰ φάς νὰ πκῆς μιτά μας,
νὰ φάῃς ἄγριν τοῦ λαοῦ, νὰ φάς ὀφτὸν περτίτσιν,
νὰ φάς ἀβροτσεράμιον, ποὺ τρῶν ἀντρειkωμένοι,
νὰ πκῆς γλυκόποτον κρασίν, ποῦ πίν-νουν φουμισμένοι.

---

1. Εἰς δημοτικὸν ᾆσμα ἐκ Κρήτης τὸ αἴσθημα τῆς φιλοξενίας ἐμφανίζεται ὑπερβαλλόντως ζωηρόν. Ἑτοιμοθάνατος νέος παραγγέλλει εἰς τὴν μητέρα του :

Μάννα κι ἂν ἔρθου οἱ φίλοι μας κι ἂν ἔρθου οἱ-γ- ἐδικοί μας
μὴν τῶνε ᾽πῇς κι ἀπόθανα, καὶ πικραθοῦν οἱ φίλοι·
στρῶσε των τάβλα νὰ γευτοῦν καὶ κλίνη νὰ πλαγιάσουν,
στρῶσε των παραπέζουλλα νὰ θέσουν τ᾽ ἄρματά των
καὶ τὸ πρωΐ ᾽σὰ σηκωθοῦν καὶ σ᾽ ἀποχαιρετοῦσι
᾽πέτωνε πῶς ἀπόθανα.

Ὁ Φιλοπαπποῦς, ὅπως καὶ ἡ ὁμηρικὴ πρεσβεία, λέγει ὅτι σκοπὸς τῆς ἀφίξεώς του δὲν εἶναι τὸ γεῦμα, ἀλλ᾽ ἄλλος, ἡ διαβίβασις τῆς προξενείας τοῦ Διγενῆ :

Ἐν ἦρτα 'γιὼ ὁ Χιλιόπαππος, νὰ φά' νὰ πκιῶ μιτά σας,
νὰ φάω ἄγριν τοῦ λαοῦ, νὰ φά' ὀφτὸν περτίτσιν,
νὰ φά' ἀβροτσεράμιον, ποὺ τρῶν ἀντρεικωμένοι,
νὰ πκιῶ γλυκόποτον κρασίν, ποῦ πίν-νουν φουμισμένοι,
ἁποῦ τὸ πίν-νουν ἄρρωστοι τσαὶ βρέχουνται γιαμμένοι,
μόν' ἦρτα 'γιὼ Χιλιόπαππος, προξενητὴς τ' Ἀκρίτη.

Ἀκόμη καὶ ὁ ἑτοιμοθάνατος Διγενὴς εἰς τὸ τραγούδι τοῦ θανάτου του παρακελεύεται τοὺς προσελθόντας συμπολεμιστάς του νὰ παρακαθήσωσιν εἰς τὴν πάντοτε ἑτοίμην τράπεζαν καὶ αὐτὸς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ γεύματος θὰ πληρώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν των, διηγούμενος τὰς ἀνδραγαθίας του :

Κι ὁ Διεν-νὴς ἐπρόσταξε ψωμὶν γιὰ νὰ τοὺς βάλουν
Κι ἀπολοοῦνται κ' εἶπαν του καὶ λέουν καὶ λαλοῦν του.
— Κ' ἐμεῖς ἐδῶ δὲν ἤρταμεν νὰ φάμεν γιὰ νὰ πιοῦμεν·
ἤρταμεν νὰ ρωτήσωμεν πάνω 'ς παλιοὺς πολέμους.
Κι ἀπολοήθη ὁ Διεν-νὴς καὶ λέει καὶ λαλεῖ τους.
—'Εσεῖς 'πὸ κεῖ τρῶτε ψωμίν, κ' ἐγὼ 'πὸ δὰ ξηοῦμαι». (Κύπρος)

Ἡ ἀκριτική, ὅπως καὶ ἡ ὁμηρικὴ τράπεζα, εἶναι πάντοτε καταπληκτικῆς μεγαλοπρεπείας καὶ ἐπιβλητικότητος :

Ἀπὸ τὴν ἄκρη τῶν ἀκρῶ ὥστε νὰ πάῃ στὴν ἄλλη
ἔχουνε τάβλες ἀργυρές, σκαμνιὰ μαλαματένια,
ποτήρια μὲ τὶς ἐρωθιὲς κι ὅπου τὰ δῇ πλανᾶται. (Κρήτη)

Αἱ αἴθουσαι ὑποδοχῆς τῶν ξένων, τὰ μέγαρα τῶν εὐγενῶν, εἶναι ἐπίσης καταπλησσούσης μεγαλοπρεπείας. Ὁ Τηλέμαχος ἔκθαμβος ἀπὸ τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ οἴκου τοῦ Μενελάου, κύπτει καὶ ψιθυρίζει εἰς τὸ οὖς τοῦ Πεισιστράτου :

δ 71 – 74 *Φράζεο, Νεστορίδη, τῷ ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ,*
χαλκοῦ τε στεροπὴν κατὰ δώματα ἠχήεντα
χρυσοῦ τ' ἠλέκτρου τε καὶ ἀργύρου ἠδ' ἐλέφαντος.
Ζηνός που τοιῆδέ γ' Ὀλυμπίου ἔνδοθεν αὐλή ;

Ὁμοίως εἰς ἀκριτικὸν ᾆσμα ἐκ Κύπρου εἷς τῶν συνδαιτημόνων ἐκφράζει τὸν θαυμασμόν του διὰ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς «αὐλῆς» τοῦ Ἀλιάντρη, ἤτοι τοῦ Λεάνδρου :

Πολλὲς αὐλὲς ἔὑρισα, πολλὲς αὐλὲς ἔν' πού 'δα
σὰν τ' Ἀλιάντρη τὴν αὐλήν, καμμίαν αὐλὴν 'ἐν εἶδα.
οἱ πόρτες ἔν' μὲ τὸ ψηφίν, οἱ τοῖχοι μὲ τὸν τόρνον
καὶ 'ς τὰ παναθυροκάμαρα κρέμ-μεται τὸ λοβάριν» [1]

Πρὸς τὴν ὅλην μεγαλοπρέπειαν καὶ καταπληκτικότητα τοῦ βίου καὶ τῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἡρώων ἀμφοτέρων τῶν ἐπῶν, συνᾴδει ὁ ὁπλισμὸς αὐτῶν, ὁ ὁποῖος πολλάκις εἶναι ὑπερβολικοῦ δι' ἀνθρωπίνην ἐνέργειαν μεγέθους. Οὕτως εἰς τὸ ὁμηρικὸν ἔπος ὁ Ἕκτωρ φέρει ἑ ν δ ε κ ά π η χ υ ἔγχος :

Ζ 318 κἑξ.= Θ 493 κἑξ.

ἐν δ' ἄρα χειρὶ
ἔγχος ἔχ' ἑ ν δ ε κ ά π η χ υ· πάροιθε δὲ λάμπετο δουρὸς
αἰχμὴ χαλκείη, περὶ δὲ χρύσεος θέε πόρκης.

Τὸ *«ναύμαχον ξ υ σ τ ὸ ν»* δὲ τοῦ Αἴαντος ἦτο μήκους ε ἴ κ ο σ ι δ ύ ο π ή χ ε ω ν :

Ο 677 *νῶμα δὲ ξυστὸν μέγα ναύμαχον ἐν παλάμῃσι,*
κολλητὸν βλήτροισι, δ υ ω κ α ι ε ι κ ο σ ί π η χ υ.

Εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα οἱ ἥρωες φέρουσιν ἔτι καταπληκτικώτερα ὅπλα. Εἰς παραλλαγὴν ἐκ Χίου ὁ Διγενὴς φέρει «σ α ρ ά ν τ α ὀ ρ γ κ υ ι ῶ ν σ π α θ ὶ κ α ὶ ἑ ξ ή ν τ α ὀ ρ γ κ υ ι ῶ ν κ ο ν τ ά ρ ι. Ἐπίσης εἰς τὸ Κυπριακὸν «τραούιν τοῦ Διενῆ», ὁ ἥρως πλήττει τὴν πενθεράν του μὲ ἀνάλογον σπαθίον :

Τσαὶ βκάλλει τὸ σπαθούιν του, τὸ σ α ρ α ν τ α π ρ α τ σ έ τ ι ν

Εἰς ἄλλο δὲ μάλιστα ἀκριτικὸν ᾆσμα ἐκ Κύπρου, εἰς τὸ ᾆσμα «Διγενὴς καὶ κάβουρας», ὁ ἥρως χρησιμοποιεῖ τοπούζιον, ἤτοι ἀπελατικὴν ράβδον, βάρους χ ι λ ί ω ν λ ι τ ρ ῶ ν :

φέρτε μου τὸ τοπούζιμ μου τσεῖνον τὸ χιλιολίτριν

Διὰ τοῦ τρομεροῦ τούτου ὅπλου πλήττει τὸν θηριώδη καρκίνον :

Γυρίζει τὸ τοππούζιν του τσεῖνον τὸ χιλιολίτριν
τσαὶ μιὰν τοῦ κάουρου 'δωκε πουπάνω 'ς τὴν καυκάλλαν.
Δὲν ἦτουν πύργος νὰ ραῇ γιὰ ὄρος νὰ χαλάσῃ,
τσαὶ ἂν ἦτουν μολυβόχτιστος ἔθελεν νὰ χαλάσῃ.

---

1. Τὸ ἀκριτικὸν ᾆσμα χρησιμοποιεῖ, ὅπως καὶ τὸ ἀνάλογον ὁμηρικὸν χωρίον, τὴν λ. α ὐ λ ή. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ἡ λ. α ὐ λ ὴ μὲ τὴν σημασίαν «οἶκος ἐπισήμου τινὸς» ἐν τῇ δημώδει νέᾳ Ἑλληνικῇ δὲν εἶναι ἐξ ἄλλης πηγῆς γνωστή· πβ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν ἐν λ. α ὐ λ ή.

Τὸ ἴδιον ὅπλον χρησιμοποιεῖ ὁ ἥρως καὶ ἐναντίον τοῦ πενθεροῦ του εἰς τὸ «τραούιν τοῦ Διενῆ» :

Βκάλλει το τσεῖν' τὸ σίερον, τσεῖνον τὸ χιλιολίτριν,
χίλιες λίτρες τὸ σίερον τσ' εἶχεν το 'ς τὸ μανίτσιν.

Πρὸς τὸ τ ο π ο ύ ζ ι ο ν τοῦτο τοῦ ἀκριτικοῦ ἥρωος δύναται νὰ παραβληθῇ ἡ ὁμηρικὴ κ ο ρ ύ ν η τοῦ Ἀρηιθόου :

Η 136 *Τοῖσι δ' Ἐρευθαλίων πρόμος ἵστατο, ἰσόθεος φώς,*
τεύχε' ἔχων ὤμοισιν Ἀρηιθόοιο ἄνακτος,
δίου Ἀρηιθόου, τὸν ἐπίκλησιν κορυνήτην
ἄνδρες κίκλησκον καλλίζωνοί τε γυναῖκες,
οὕνεκ' ἄρ' οὐ τόξοισι μαχέσκετο δουρί τε μακρῷ,
ἀλλὰ σιδηρείῃ κορύνῃ ῥήγνυσκε φάλαγγας·

Τὰ ὑπερμεγέθη τοῦτα ὅπλα εἶναι πολλάκις πολυτίμως πεποικιλμένα ἢ καὶ ἐξ ὁλοκλήρου κατεσκευασμένα ἐκ χρυσοῦ ἢ ἀργύρου, ὅπως λ.χ. χ ρ υ σ ὰ σ π α θ ι ά, ἀ ρ γ υ ρ ὰ κ ο ν τ ά ρ ι α κλπ.

Εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα δὲν προβάλλει συγκεκριμένη ἡ μορφὴ τοῦ ἀοιδοῦ, δὲν ἔχομεν δηλονότι ἐνταῦθα Δημοδόκους καὶ Φημίους, ὅπως εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Τὴν παρουσίαν τοῦ ἀοιδοῦ αἰσθάνεταί τις εὐκόλως, ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς κατονομάζει ἑαυτόν, οὐδ' ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ ᾄσματος δύναται νὰ προκύψῃ συγκεκριμένως ἡ ταυτότης του. Παρουσίαν ἀοιδοῦ ἐλέγχει λ.χ. τὸ ἀκριτικὸν ᾆσμα :

Τρῶτε καὶ πίνετ' ἄρχοντες, κ' ἐγὼ νὰ σᾶς δηγοῦμαι
κ' ἐγὼ νὰ σᾶσε δηγηθῶ γιὰ ἕναν ἀντρειωμένο
γιὰ ἕνα νιὸ τὸν εἶδα 'γὼ 'ς τὸ δάσος κ' ἐκυνῆγα·
'ς τὸν πῆδο πιάνει ὁ νιὸς λαγό, 'ς τὸ βίτσισμα τ' ἀγρίμι [1] (Κρήτη)

Ὡς ὑπεστηρίξαμεν ἤδη ἀνωτέρω, οἱ ἀοιδοὶ ἀπὸ ὡρισμένης ἐποχῆς καὶ ἑξῆς ἔστρεψαν τὴν προσοχήν των πρὸς ἄλλα θέματα καὶ ἔπαυσαν ἐπεξεργαζόμενοι τὴν ἀκριτικὴν ἐπικὴν ὕλην. Ἕνεκα τούτου δὲν ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν ὀνόματα ἀκριτικῶν ἀοιδῶν, ἀλλὰ μόνον ἀναμνήσεις τῆς πάλαι ποτὲ ὑπάρξεώς των. Ὁ Χ. Παντελίδης γράφει ὅτι οἱ σημερινοὶ ποιητάρηδες τῆς Κύπρου *«ἔχουν πλήρη συναίσθησιν, ὅτι τὰ ᾄσματα ταῦτα ἀνήκουν εἰς παλαιοὺς ποιητάς, τοὺς ὁποίους δὲν παραλείπουν κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀπαγγελίας νὰ μακαρίσουν καταλλήλως :*

Τσαὶ τσεῖνος ποὺ μοῦ τό 'μαθεν σὰν ποιητὴς λοᾶται
τσαὶ τσείνου πρέπει συχ-χώρησι τσαὶ μέναν τά 'ς πολλάτε

1. Π. Β λ α σ τ ο ῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 102.

Γνωρίζουν ἐπίσης ὅτι τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα ἐποιήθησαν εἰς παλαιοτέρας ἐποχὰς καὶ τὰ χαρακτηρίζουσι διὰ τῆς λέξεως παλαιά. Δὲν παύουν ὅμως παρ' ὅλην ταύτην τὴν ἀναγνώρισιν νὰ τὰ θεωροῦν καὶ ὡς ἴδιον κτῆμα» [1]. Ἡ ὁμηρικὴ παράδοσις ὅμως διετήρησεν ὀνόματα ἀοιδῶν ὡς τοῦ Φημίου καὶ τοῦ Δημοδόκου [2], διότι οἱ ἀοιδοὶ τοῦ παλαιοῦ ἔπους οὐδέποτε ἔπαυσαν ἐπεξεργαζόμενοι τὴν ὕλην μέχρι τῶν χρόνων τῆς συνθέσεως τῶν δύο μεγάλων ἐπῶν.

Ἐπὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὸ στοιχεῖον τῆς μουσικῆς εἰς ἀμφότερα τὰ ἔπη ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ὅπως ὁ ἐξοχώτερος τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων Ἀχιλλεὺς [3] «φρένα τερπόμενος» παίζει φόρμιγγα (Ι, 186), οὕτω καὶ ὁ Διγενὴς παίζει κιθάραν ἢ θαμπούραν (ταμπούραν, ταμπουρᾶν, ταμπούριν):

Ἄνδρ. 1834 *Καὶ πάλιν ἀρματώθηκε 'ς τὸν σταῦλον ἐπορεύθη,*
πηδᾷ ἐκαβαλλίκευσε ἀπάνω εἰς τὸν μαῦρον,
εἰς ὃν ἐθάρρει πάντοτε νικᾶν ὅπου ἀπέλθῃ·
ἔλαβε τὸ σπαθίον του, ἐπῆρε τὴν θαμπούραν,
ἔκρουε τὴν θαμπούραν του ἀηδονικὰ 'τραγῴδει.

Τὸ μουσικὸν ὄργανον συνώδευε συνήθως τοὺς πολεμιστὰς τῶν βυζαντινῶν χρόνων εἰς τὰς ἐκστρατείας των [4]. Τόσον τὸ λόγιον ἔπος ὅσον καὶ τὰ δημώδη ᾄσματα περιγράφουσι τὸν τρόπον κατασκευῆς τοῦ μουσικοῦ τούτου ὀργάνου :

---

1. Λαογραφία 7 (1923) 116. Πβ. ὅμως Σ. Κυριακίδην ἐν Λαογραφία 5 (1915) 650 - 651.

2. Ὡς τρίτον ἀοιδὸν γνωστὸν ἐκ τοῦ ἔπους δυνάμεθα νὰ καταλέξωμεν τὸν Θάμυριν, οὗτινος ὅμως δὲν παραδίδεται δραστηριότης, ἅτε πηρωθέντος καὶ ἀφαιρεθέντος τὴν τέχνην τοῦ ᾄδειν καὶ κιθαρίζειν ὑπὸ τῶν Μουσῶν· πβ. Β 594 κέξ.

. . . . ἔνθά τε Μοῦσαι
ἀντόμεναι Θάμυριν τὸν Θρήικα παῦσαν ἀοιδῆς,
Οἰχαλίηθεν ἰόντα παρ' Εὐρύτου Οἰχαλιῆος·
στεῦτο γὰρ εὐχόμενος νικησέμεν, εἴ περ ἂν αὐταὶ
Μοῦσαι ἀείδοιεν, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο·
αἱ δὲ χολωσάμεναι πηρὸν θέσαν, αὐτὰρ ἀοιδὴν
θεσπεσίην ἀφέλοντο καὶ ἐκλέλαθον κιθαριστύν.

3. Πλὴν τῶν ἀοιδῶν, ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, καὶ εὐγενεῖς ἐμφανίζονται πολλάκις εἰς τὰ ἔπη ᾄδοντες καὶ παίζοντες μουσικὰ ὄργανα : «a man of higher standing may have the same faculties ; he becomes a special protector of epic poetry and may occasionally rival the minstrels, as it is told of Achilles and of the Vandal King Gelimer, of King Hrothgar in Beowulf and of a Bosnian bey.» M. Nilsson, Homer and Mycenæ σ. 201.

4. Ἰδ. Σ. Κυριακίδου, Διγενὴς Ἀκρίτας σ. 60 κέξ. καὶ σ. 115.

Κ' ἐπῆρεν τὸ θαμπούριν του καὶ ἀποκατάστησέν το,
ὄφιων δερμάτια ἔσχισεν καὶ ἐποίησέν του τὰς κόρδας
καὶ τὰ δόντια των πανέμνοστα τρυπάρια (Ἐσκ. 827 κἑξ.)

Τὴν σκεπαριὰν ἐπέρπαξεν καὶ ἄρ 'ς τ' ὀρμὰν ἐξέβεν·
ὀξέαν ξύλον ἔκοψεν, τῆ δάφνης τὴν καρδίαν,
ταμπούραν ἐκατώρθωνεν, ταμπούραν κατορθώνει,
ὀφίδια κόρδας ἔβαλεν, στραφτάρᾶ κοβοτσούτσας (Πόντος)[1]

Ἐν τῷ ὁμηρικῷ ἔπει δὲν ἔχομεν περιγραφὴν τῆς κατασκευῆς τοῦ μουσικοῦ ὀργάνου, περιγράφεται δ' ὅμως ὁ τρόπος προπαρασκευῆς τούτου πρὸς κροῦσιν :

φ 406 *ὡς ὅτ' ἀνὴρ φόρμιγγος ἐπιστάμενος καὶ ἀοιδῆς*
ῥηιδίως ἐτάνυσσε νέῳ περὶ κόλλοπι[2] χορδήν,
ἅψας ἀμφοτέρωθεν ἐυστρεφὲς ἔντερον οἰός.

Τόσον ὁ ἵππος τοῦ ὁμηρικοῦ δίφρου, ὅσον καὶ ὁ πολεμικὸς ἵππος τῶν ἡρώων τοῦ ἀκριτικοῦ κόσμου εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμένοι πρὸς τοὺς ἥρωας τῶν ἐπῶν. Μεταξὺ ἵππου καὶ ἡνιόχου ἢ ἀναβάτου ὑπάρχει ψυχικὴ ἐπαφή. Ὁ ἵππος μετέχει τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τοῦ κυρίου του, τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης του. Ὁ ἥρως ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἵππους ἢ τὸν ἵππον του, οἱ ὁποῖοι ἀντιλαμβάνονται τοὺς λόγους του, συμμορφοῦνται πρὸς τὰς ἐντολάς του, ἐνίοτε δὲ λαμβάνουσιν ἀνθρωπίνην φωνὴν καὶ ἀπαντῶσιν εἰς τὸν κύριόν των.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι παρ' Ὁμήρῳ ἀνθρωπίνην «αὐδὴν» ἔχει ὁ ἵππος Ξάνθος κατὰ θείαν παραχώρησιν, ὅπερ βεβαίως εἶναι ποιητικὸν εὕρημα. Ἂν προσέξωμεν δ' ὅμως θὰ ἴδωμεν ὅτι καὶ εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα συνήθως δὲν λαλεῖ ὁ οἱοσδήποτε ἵππος, ἀλλ' ἐκ περισσοτέρων εἷς ὡρισμένος, συνήθως ὁ γεροντότερος, ἤτοι ἵππος ἔχων ἐξαιρετικὴν ἰδιότητα, ὅπως καὶ οἱ ἀθάνατοι ἵπποι τοῦ Ἀχιλλέως.

Οἱ ἀθάνατοι ἵπποι τοῦ Ἀχιλλέως θρηνοῦσι τὸν θάνατον τοῦ Πατρόκλου καὶ ἀρνοῦνται νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἀχαιῶν ἢ νὰ μετάσχωσι τῆς ἐν ἐξελίξει μάχης, μόνον δὲ κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Διὸς δέχονται νὰ πειθαρχήσωσιν εἰς τὸν Αὐτομέδοντα :

---

1. Ἄλλην παραλλαγὴν ἐκ Κύπρου, ὡς καὶ περὶ τοῦ ζητήματος ὀ ἵ ω ν ἔ ν τ ε ρ α - ὄ φ ι ω ν δ ε ρ μ ά τ ι α ἰδ. παρὰ Σ. Κ υ ρ ι α κ ί δ η, ἔνθ' ἀν. σ. 70 κἑξ. καὶ H. G r e g o i r e, Διγενὴς Ἀκρίτας σ. 180 κἑξ.

2. Ὁ ὁμηρ. κ ό λ λ ο ψ καὶ τὸ ποντ. σ τ ρ α φ τ ά ρ ᾶ ἀποδεικνύουσιν ἀναμφισβητήτως ὅτι ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Ἐσκωριὰλ πρέπει νὰ γραφῇ ἀντὶ τρυπάρια, σ τ ρ ι φ τ ά ρ ι α, ὡς ὀρθῶς ὑπέδειξεν ὁ Κυριακίδης ἔνθ. ἀν. σ. 149 σημ.

Ρ 426 *ἵπποι δ' Αἰακίδαο μάχης ἀπάνευθεν ἐόντες*
κλαῖον, ἐπεὶ δὴ πρῶτα πυθέσθην ἡνιόχοιο
ἐν κονίῃσι πεσόντος ὑφ' Ἕκτορος ἀνδροφόνοιο·
ἦ μὰν Αὐτομέδων, Διώρεος ἄλκιμος υἱός,
πολλὰ μὲν ἂρ μάστιγι θοῇ ἐπεμαίετο θείνων,
πολλὰ δὲ μειλιχίοισι προσηύδα, πολλὰ δ' ἀρειῇ·
τὼ δ' οὔτ' ἂψ ἐπὶ νῆας ἐπὶ πλατὺν Ἑλλήσποντον
ἠθελέτην ἰέναι οὔτ' ἐς πόλεμον μετ' Ἀχαιούς,
ἀλλ' ὥς τε στήλη μένει ἔμπεδον, ἥ τ' ἐπὶ τύμβῳ
ἀνέρος ἑστήκῃ τεθνηότος ἠὲ γυναικός,
ὣς μένον ἀσφαλέως περικαλλέα δίφρον ἔχοντες,
οὔδει ἐνισκίμψαντε καρήατα· δάκρυα δέ σφι
θερμὰ κατὰ βλεφάρων χαμάδις ῥέε μυρομένοισιν
ἡνιόχοιο πόθῳ· θαλερὴ δ' ἐμιαίνετο χαίτη
ζεύγλης ἐξεριποῦσα παρὰ ζυγὸν ἀμφοτέρωθεν.

Εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα ἔχομεν ἀνάλογόν τι. Ὁ ἀκριτικὸς ἥρως τρέφει, κατὰ ᾆσμα ἐκ Κορινθίας, τρία ἄλογα· τὸν Γρίβα, τὸν Μαύρη καὶ τὸν Πέπανον, ἐξ ὧν ὁ Μαύρης κυρίως χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ ἥρωος κατὰ τὰς ἐκστρατείας του. Ἀπὸ μίαν τοιαύτην ἐκστρατείαν ἐπέστρεψε κάποτε ὁ ἵππος χωρὶς τὸν ἀναβάτην :

Μὰ πῆγε 'ς τὸ σεφέρι κ' ἦρθεν ἀδειανὸ
καὶ ὁ Γρίβας τὸ μαλώνει καὶ ὁ Πέπανος.
— *Βρὲ ποῦ εἶναι μωρὲ Μαύρη, ποῦ εἶναι ὁ ἀφέντης μας,*
ποῦ πῆγες 'ς τὸ σεφέρι κ' ἦρθες ἀδειανός ;
—*Ἀφῆστε νὰ σᾶς εἶπω τὰ τραγούδια μου*
καὶ τὸν μεγάλο πόνο τῆς καρδούλλας μου,
Ὡσὰν ἐπολεμοῦμε 'ς τὸ ρημόκαστρο,
ἔκαμα νὰ περάσω 'πὸ τὸν πόταμο,
κοπήκανε οἱ σέλλες καὶ οἱ σκαλωσιές,
κ' ἐπῆρε τὸν ἀφέντη κ' ἦρθα ἀδειανό.

Ἐν Τ 400 κέξ. ὁ Ἀχιλλεὺς ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀθανάτους ἵππους του Ξάνθον καὶ Βαλίον, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος ἀπαντᾷ εἰς τὸν ἥρωα, λαμβάνων φωνὴν κατὰ θείαν παραχώρησιν :

«Ξάνθέ τε καὶ Βαλίε, τηλεκλυτὰ τέκνα Ποδάργης,
ἄλλως δὴ φράζεσθε σαωσέμεν ἡνιοχῆα
ἂψ Δαναῶν ἐς ὅμιλον, ἐπεί χ' ἕωμεν πολέμοιο,
μηδ' ὡς Πάτροκλον λίπετ' αὐτόθι τεθνηῶτα».
Τὸν δ' ἄρ' ὑπὸ ζυγόφι προσέφη πόδας αἰόλος ἵππος

Ξάνθος, ἄφαρ δ' ἤμυσε καρήατι· πᾶσα δὲ χαίτη
ζεύγλης ἐξεριποῦσα παρὰ ζυγὸν οὖδας ἵκανεν·
αὐδήεντα δ' ἔθηκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη·
«Καὶ λίην σ' ἔτι νῦν γε σαώσομεν, ὄβριμ' Ἀχιλλεῦ κλπ.

Τὸ στοιχεῖον τῆς στιχομυθίας ἀναβάτου καὶ ἵππου εἶναι ἐπίσης συχνὸν εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα :

σκύβει φιλεῖ τὸν μαῦρο του, στέκει καὶ τὸν ρωτάει

Εἰς ἄλλο ᾆσμα ἀκριτικὸν ἡ στιχομυθία διεξάγεται μεταξὺ τοῦ ἥρωος καὶ τοῦ γεροντοτέρου ἐκ τῶν ἵππων του :

Περνῶ καὶ πάω 'ς τοὺς μαύρους μου, τοὺς ἑβδομηνταπέντε.
«Μαῦροι μου ἀκριβοτάγιστοι καὶ μοσκαναθρεμμένοι,
ποιός εἶν' ἄψὺς καὶ γλήγορος, νὰ τὸν καβαλλικέψω,
ν' ἀστράψῃ 'ς τὴν ἀνατολὴ καὶ νὰ βρεθῇ 'ς τὴ δύση ;»
Κ' ἕνας γρίβας παλιόγριβας, σαρανταπληγιασμένος,
κεῖνος ἀπολογήθηκε, γυρίζει καὶ μοῦ λέει :
«Ἐγὼ εἶμαι ἄψὺς καὶ γλήγορος καὶ πάγω ὅθε κι ἂν εἶναι.
Ὁποῦ εἶναι γάμος καὶ χαρὰ πάνε τὰ νιὰ μουλάρια,
ὁποῦ εἶναι πόλεμος φρικτὸς παίρνουν ἐμὲ τὸ γέρο. (Ἤπειρος)

Ἐν Ἰλιάδος Ψ 411 κἑξ. ὁ Ἀντίλοχος παρακελεύεται τοὺς ἵππους τοῦ ἅρματος νὰ ἀναπτύξωσι πᾶσαν ταχύτητα, διότι ἄλλως ὄχι μόνον δὲν θὰ τύχωσι καλῆς περιποιήσεως ἐκ μέρους τοῦ Νέστορος ἀλλὰ καὶ θὰ φονευθῶσι :

οὐ σφῶιν κομιδὴ παρὰ Νέστορι ποιμένι λαῶν
ἔσσεται, αὐτίκα δ' ὔμμε κατακτενεῖ ὀξέι χαλκῷ,
αἴ κ' ἀποκηδήσαντε φερώμεθα χεῖρον ἄεθλον.
Ἀλλ' ἐφορματεῖτον καὶ σπεύδετον ὅττι τάχιστα.

Κατ' ἀντίστροφον ἀναλογίαν εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα δίδονται ὑποσχέσεις εἰς τοὺς ἵππους, ἐφ' ὅσον ἐπιτύχωσι τὴν ἀποστολήν των :

«Μαῦρε μου μαυρογόνατε, μαῦρε μ' ἀνεμοπόα,
δύνεσαι τσαὶ περάσῃς με τῆς Τσύπρους τὸν λιμιῶνα,
τὰ τέσσερά σου πέταλα χρουσὰ νὰ σοῦ τὰ κάμω,
τὰ σκολαρίτσια ποῦ χωρῶ πρόκκες 'ς τὰ πέταλά σου,
τσαὶ τὰ βρασιόλια ποῦ χωρῶ σελλοχαλίναρά σου». (Κύπρος)

—Κατέβα κάτου 'ς τοὺ μακτσέ, πὄχου τοὺς φάρους μου διμένους,
ποιὸς εἶν' ἄξιους κι ἀγλήγουρους 'ς τὴν ὥρα νὰ σὶ πάῃ,
νὰ τοὺς ταΐσῃς τὴν ταὴ σαράντα πέντι χοῦφτις,
νὰ τ' ἀβγατίσῃς τοὺ νιρὸ σαράντα πέντι τάσια».

Κανεὶς δὲν ἀποκρίθηκε ἀπ' ὅλους κειοὺς τοὺς φάρους.
Κ' ἕνας γριβιᾶς, παλιουγριβιᾶς, σαρανταπληγιασμένους·
«Ἰγὼ εἰμ' ἄξιος κι ἀγλήγουρους, 'ς τὴν ὥρα νὰ σί πάου,
νὰ μ' ἀβγατίσῃς τὴν ταὴ σαράντα πέντι χοῦφτις,
νὰ μ' ἀβγατίσῃς τοὺ νιρὸ σαράντα πέντι τάσια». (Αἰτωλία)

Εἰς ἀμφότερα τὰ ἔπη ἀπαντᾷ ἡ γνωστὴ λαϊκὴ ἀντίληψις, καθ' ἣν οἱ σύγχρονοι ἄνθρωποι φαντάζονται τοὺς προγενεστέρους αὐτῶν κατὰ πολὺ ἀνωτέρους των. Ὁ Νέστωρ, παρεμβαίνων κατευναστικῶς εἰς τὴν ἔριδα μεταξὺ Ἀχιλλέως καὶ Ἀγαμέμνονος, ἀναφέρεται εἰς παλαιοτέρους μυθικοὺς ἥρωας μεθ' ὧν συνεπολέμησε καὶ διηγεῖται περὶ ὑπερανθρώπων κατορθωμάτων αὐτῶν καὶ περὶ τῆς καταπληκτικῆς των δυνάμεως καὶ τῆς ὑπεροχῆς των ἔναντι τῶν συγχρόνων :

Α 260 *ἤδη γάρ ποτ' ἐγὼ καὶ ἀρείοσιν ἠέ περ ἡμῖν*
ἀνδράσιν ὡμίλησα, καὶ οὔ ποτέ μ' οἵ γ' ἀθέριζον.
Οὐ γάρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας οὐδὲ ἴδωμαι,
οἷον Πειρίθοόν τε Δρύαντά τε, ποιμένα λαῶν,
Καινέα τ' Ἐξάδιόν τε καὶ ἀντίθεον Πολύφημον,
Θησέα τ' Αἰγεΐδην, ἐπιείκελον ἀθανάτοισι·
κάρτιστοι δὴ κεῖνοι ἐπιχθονίων τράφεν ἀνδρῶν·
κάρτιστοι μὲν ἔσαν καὶ καρτίστοις ἐμάχοντο,
Φηρσὶν ὀρεσκῴοισι, καὶ ἐκπάγλως ἀπόλεσσαν.
Καὶ μὲν τοῖσιν ἐγὼ μεθομίλεον ἐκ Πύλου ἐλθών,
τηλόθεν ἐξ ἀπίης γαίης· καλέσαντο γὰρ αὐτοί·
καὶ μαχόμην κατ' ἔμ' αὐτὸν ἐγώ· κείνοισι δ' ἂν οὔ τις
τῶν οἳ νῦν βροτοί εἰσιν ἐπιχθόνιοι μαχέοιτο.

Εἰς τὸ γνωστὸν ἀκριτικὸν ᾆσμα τοῦ Πορφύρη ἔχομεν ρητὴν ἀναφορὰν πρὸς τοὺς «πρωτινοὺς» ἀνθρώπους καὶ τὰ ἀνάλογα τῆς δυνάμεώς των ὅπλα [1].

Τρέχει καὶ πά 'ς τὸν μάστορα, τὸν πρῶτον τοὺς μαστόρους,
ἀπὸ μακρὰ τὸν χαιρετᾷ κι ἀπὸ κοντὰ λαλεῖ του·
—Μάστορα, πρωτομάστορα, καὶ πρῶτε τοὺς μαστόρους,
νὰ μοῦ κάμῃς ἕναν ραβτὶ τοὺς πρωτινοὺς ἀνθρώπους.
Καὶ πολοᾶται μάστορας καὶ λέει καὶ λαλεῖ του·
—Φέρ' μου χίλιες ὀκάδες σίερον, χίλιες λίτρες ἀρσάλιν,
καὶ νὰ σοῦ κάμω 'ναν ραβτὶ τοὺς πρωτινοὺς ἀνθρώπους. (Κύπρος)

1. Ἡ ἀναφερομένη ἐνταῦθα κατασκευὴ τοῦ ραβτίου ἔχει τὸ ἀνάλογον ἐν Σ 468 κέξ. ἔνθα ὁ Ἥφαιστος, κατὰ παράκλησιν τῆς Θέτιδος, κατασκευάζει τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέως.

Ὁ Νέστωρ ἐν Λ 714 κἑξ. διηγεῖται πῶς ἐν παιδικῇ εἰσέτι ἡλικίᾳ ἐξεστράτευσεν ἄκοντος τοῦ πατρός του, ὅστις ἐπεχείρησε νὰ τὸν ἐμποδίσῃ, διότι δὲν εὕρισκεν αὐτὸν εἰσέτι ὥριμον διὰ πολεμικὰς ἐνεργείας :

Λ 717 *Οὐδέ με Νηλεὺς*
εἴα θωρήσσεσθαι, ἀπέκρυψεν δέ μοι ἵππους·
οὐ γάρ πώ τί μ' ἔφη ἴδμεν πολεμήια ἔργα·
ἀλλὰ καὶ ὣς ἱππεῦσι μετέτρεπον ἡμετέροισι
καὶ πεζός περ ἐών.

Ὁμοίως καὶ εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα, οἱ ἥρωες, παῖδες εἰσέτι, ἐπιτελοῦσι κλέα ὡρίμων ἀνδρῶν. Οὕτως ὁ Διγενής :

Χρονιὸς ἐπιάσε τὸ σπαθί, διέτης τὸ κοντάρι
κι ὅταν ἐπάτησε τοὺς τρεῖς κρατειέται παλληκάρι,
ἐβγῆκε διαλαλήθηκε κανένα δὲν φοβᾶται.

Εἰς τὸ ᾆσμα τοῦ Ἀρμούρη ὁ ἥρως ἐμποδίζεται ὑπὸ τῆς μητρός του :

Ἐσὺ μικρὸς καὶ ἀνέλικον, καβάλλα δὲν σὲ πρέπει·
ἀμμὴ ἂν θέλῃς, υἱὲ καλέ, διὰ νὰ καβαλλικεύσῃς
ἀπάνω κρέμεται τὸ κοντάριν τοῦ πατρός σου,
τὸ ἅρπαξεν ὁ κύρης σου ἐκ τὴν Βαβυλωνίαν,
ἀπάνω κάτω ὁλόχρυσον διὰ λίθου μαργαριτάρι·
καὶ ἄν τὸ λυγίσῃς μιὰν φοράν, καὶ ἂν τὸ λυγίσῃς δύο,
ἂν τὸ λυγίσῃς τρεῖς φορές, τότε νὰ καβαλλικεύσῃς.
Καὶ τότε πάλε τὸ παιδίν, τὸ μικρὸν Ἀρμουροπούλιν,
κλαίοντας ἀνεβαίνει τὴν σκάλαν, γελῶντας κατεβαίνει.
Προτοῦ τὸ πιάσῃ ἐπιάνετον, προτοῦ τὸ σείσῃ, ἐσειέτον,
εἰς τὸν βραχίονά του τό 'δεσεν, ἐσείστη, ἐλυγίστη,

Τὸ στοιχεῖον τοῦτο χρησιμοποιεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ λογίου ἔπους, ἔνθα ὁ πατὴρ τοῦ Διγενῆ λέγει :

Τρ. 881 *καὶ σὺ γάρ, περιπόθητε, δωδεκαετὴς ὑπάρχων,*
οὐ δύνασαι, γλυκύτατε, θηρία πολεμῆσαι·
ὦ τέκνον μου γλυκύτατον, μὴ τοῦτο νῦν ποιήσῃς,
μὴ ἄνθος τῆς νεότητος πρὸ καιροῦ ἀπολέσῃς·
ἂν γάρ, Θεοῦ θελήματι, ἀνδρὸς εἰς μῆκος φθάσῃς,
τότε, παμφίλτατε υἱέ, θηρία πολεμήσεις.

Κατὰ τὴν δραματικὴν μονομαχίαν Ἀχιλλέως καὶ Ἕκτορος ἡ Ἀθηνᾶ ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ Δηιφόβου παραπείθει τὸν Ἕκτορα νὰ μείνῃ καὶ νὰ πολεμήσῃ, οὕτω δ' ἐπιτυγχάνεται ὁ φόνος του ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως. Κατὰ τὴν κρί-

σιμον στιγμὴν τῆς μονομαχίας ὁ Ἕκτωρ ἀντιλαμβάνεται τὴν θείαν ἀπάτην καὶ λέγει :

Χ 297 *Ὢ πόποι, ἦ μάλα δή με θεοὶ θάνατον δὲ κάλεσσαν·*
Δηίφοβον γὰρ ἔγωγ' ἐφάμην ἥρωα παρεῖναι·
ἀλλ' ὁ μὲν ἐν τείχει, ἐμὲ δ' ἐξηπάτησεν Ἀθήνη.

Ἐν τοῖς ἀκριτικοῖς ᾄσμασιν εὑρίσκω ἀνάλογόν τι. Εἰς τὸ κυπριακὸν «Διγενὴς καὶ Κάβουρας» ὁ ἥρως καταβάλλει τὸν θηριώδη καρκίνον κατόπιν θείας συμβουλῆς ὅτι πρέπει νὰ τὸν πλήξῃ εἰς τὸν ὀμφαλόν. Θνήσκων ὁ καρκίνος παρατηρεῖ ὅτι ὁ θάνατός του δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν Διγενῆ, ἀλλ' εἰς τὴν θείαν παρέμβασιν :

Θεὸς σοῦ ἐπαράντζειλεν τσαὶ σκότωσές με 'μέναν.

Ἐξητάσαμεν μέχρι τοῦδε στοιχεῖα τῶν δύο ἐπικῶν κύκλων ἐλέγχοντα ὁμοιότροπον λειτουργίαν τοῦ ψυχολογικοῦ παράγοντος, συνέχειαν τοῦ βίου καὶ ὁμοιοτρόπους ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν ἡρώων. Τοιαῦται ἀναλογίαι δύνανται βεβαίως νὰ διαπιστωθῶσι καὶ ἐξ ἐρεύνης ἐπὶ λαϊκῶν ἐπῶν ἄλλων λαῶν, δοθέντος ὅτι ἡ δημιουργία ἔπους προϋποθέτει πάντοτε καὶ πανταχοῦ ὁμοίαν διάθεσιν τῆς ψυχῆς. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν ἀρκεῖ, διότι πέρα τοῦ ψυχολογικοῦ παράγοντος τὸ περιβάλλον καὶ αἱ ἴδιαι συνθῆκαι βίου ἐπιβάλλουσι πάντοτε διαφόρους ἐκδηλώσεις κατὰ τόπους καὶ λαούς.

Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου ἐχαρακτηρίσαμεν ἤδη τὴν σύγκρισιν ὁμηρικοῦ καὶ ἀκριτικοῦ ἔπους ὡς τὴν μᾶλλον ἱκανὴν νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἀσφαλῆ συμπεράσματα περὶ τοῦ παρελθόντος τῆς λαϊκῆς ἐπικῆς ὕλης, ἡ ὁποία ἔφθασε μέχρι τοῦ Ὁμήρου. Τὰ θέματα ἅτινα ἐξητάσαμεν ἔχουσιν ἁπλῶς ἐνδεικτικὴν σημασίαν, δύνανται δὲ βεβαίως νὰ αὐξηθῶσιν εἰς ἀριθμὸν καὶ νὰ διαπτυχθῶσιν εἰς βάθος ὑπὸ λεπτομερεστέρων μελετῶν καὶ ἐρευνῶν. Πάντοτε θὰ ἐνισχύωνται ἔτι μᾶλλον αἱ ἐνταῦθα ὑποστηριζόμεναι ἀπόψεις.

III

Ὁ κόσμος ὁ ὁποῖος δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀκριτικῶν ᾀσμάτων εἶναι κατὰ βάσιν ὁ γνωστὸς ἡμῖν ἐκ τῆς λογίας παραδόσεως τοῦ ἔπους. Τὰ ᾄσματα δηλονότι διηγοῦνται καὶ διατηροῦσιν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἤδη τὸν βυζαντινὸν κόσμον τῶν ἀκριτῶν, ἄσχετον πρὸς τὴν σημερινὴν ζωήν [1]. Οἱ ἥρωές των εἶναι ὑπερφυσικῆς δυνάμεως ὄντα, εὐγενεῖς τὴν καταγωγήν, οἱ ὁποῖοι ἀνδροῦνται ταχέως καὶ ἀσχολοῦνται μέχρι τοῦ θανάτου των εἰς ἐπίτευξιν ἡρακλείων κατορθωμάτων. Ὅπως εἰς τὸ λόγιον ἔπος οὕτω καὶ

1. Περὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἰδ. Σ. Κυριακίδου, Διγενὴς Ἀκρίτας σ. 41 κέξ.

εἰς τὰ ᾄσματα ὁ Διγενὴς γεννᾶται καὶ ἀποθνήσκει ἡμέραν Τρίτην, ζῇ τριάκοντα τρία ἔτη, ἐντὸς βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος ἀνδροῦται καὶ ἀποκτᾷ τεραστίαν φήμην :

Τρίτη ἐγεννήθη ὁ Διγενής, Τρίτη θὲ νὰ πεθάνη
. . . .
Στὸν κόσμον τοῦτον ἔζησα χρόνους τριάντα τρία
. . . .
Χρονιὸς ἐπιάσε τὸ σπαθί, διέτης τὸ κοντάρι

Ἐν ἐπιγνώσει τῆς δυνάμεώς του ὁ Διγενὴς ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν «ἀ ν ί κ η τ ο ν» :

Ἐμὲν Ἀκρίταν λέγνεν με, ἀνίκητον Ἀκρίτα.

Εἰς τὴν διασκευὴν Κρυπτοφέρρης οὗτος ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν «ἀ ή τ τ η τ ο ν» (Η′ 125,267), ὅπερ φαίνεται λογία ἀντικατάστασις τοῦ ἀ ν ί κ η τ ο ς, ἀφοῦ καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἥρως τῶν ρωσσικῶν ᾀσμάτων καλεῖται Ἀ ν ί κ α ς, ὅπερ πιθανῶς ἐσχηματίσθη ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιθέτου [1].

Ἐνωρὶς ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς Σαρακηνούς :

Καὶ βρίσκει τοὺς Σαρακηνοὺς δικίμιν ἀπηδοῦσαν
—Δικίμιν ποὺ πηδᾶτε σεῖς πηδοῦν το κ' οἱ γυναῖκες

Ὡς εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν λογίων διασκευῶν ὁ Διγενής, κατὰ τὰ κυνήγια καὶ τὰς περιπετείας αὐτοῦ, ἐφόνευσε ἄρκτους, λέοντας, δράκοντας, ἐλάφους. Πάντα τὰ θηράματα ταῦτα τοῦ Διγενῆ ἀναφέρουσι καὶ τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα, εἰ καὶ τὰ ζῶα ταῦτα δὲν ζῶσι καὶ δὲν θηρεύονται εἰς τοὺς τόπους, ἔνθα ἐπιχωριάζουσι τὰ ᾄσματα.

Δώδεκα ἀ ρ κ ο ύ δ ι α σκότωσα καὶ δώδεκα λ ι ο ν τ ά ρ ι α
καὶ πέντε φ ί δ ι α μὲ φτερά, τὰ πέντε στοιχειωμένα (Γορτυνία)

Τριακόσι' ἀρκούδια σκότωσα κ' ἑξηνταδυὸ λιοντάρια
ἐπέτυχα καὶ βάρεσα τὸ στοιχειωμένο λ ά φ ι (Εὔβοια)

Τὰ ᾄσματα διατηροῦσι τὸ θέμα τῆς ἁρπαγῆς τῆς συζύγου του ὑπὸ τοῦ Ἀκρίτου, ἔτι δὲ καὶ τὸ ὑπονοούμενον μόνον ἐν τῷ λογίῳ ἔπει [2] θέμα τῆς ἀπαγωγῆς τῆς συζύγου τοῦ Διγενῆ ὑπὸ τῶν ἀπελατῶν, κατανεμόμενα εἰς δύο κύκλους, ἤτοι τὸν τῆς ἁρπαγῆς καὶ τῆς ἀπαγωγῆς [3].

Τὸ θέμα τῆς πάλης Διγενῆ καὶ Χάροντος εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένον,

---

1. Ἰδ. Ν. Γ. Π ο λ ί τ η ν, Λαογραφία 1 (1908) 197.
2. Ἰδ. Ν. Π ο λ ί τ η ν ἐν Λαογραφ. Συμμ. Α′ σ. 256.
3. Ἰδ. H. G r e g o i r e, Διγενὴς Ἀκρίτας σ. 229 κἑξ.

πανελλήνιον. Τὸ δραματικὸν αὐτὸ στοιχεῖον τῆς πάλης εἰς σιδερά, σιδερένια, χάλκινα, μαρμαρένια ἁλώνια εἶναι ἀσφαλῶς παλαιὸν καὶ ἀνήκει εἰς τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔπους, ἡ δὲ παρασιώπησις του ὑπὸ τῶν λογίων διασκευαστῶν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸν φρονηματιστικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον ἠθέλησαν οὗτοι νὰ προσδώσωσιν εἰς τὸ ἔργον των.

Κοινὸν δ' ὅμως θέμα τῆς τε λογίας καὶ τῆς προφορικῆς παραδόσεως εἶναι τὸ τραγικὸν ψυχομάχημα τοῦ ἥρωος, ἡ συγκέντρωσις τῶν τριακοσίων ἀγούρων περὶ τὴν κλίνην τοῦ θνήσκοντος, καὶ ἡ διήγησις πρὸς αὐτοὺς τῶν ἄθλων του ὑπὸ τοῦ ἀποθνήσκοντος ἥρωος.

Κατὰ τὴν διασκευὴν Ἐσκωριὰλ τοῦ γραπτοῦ ἔπους ὁ ἑτοιμοθάνατος Διγενὴς ὑπομιμνήσκει εἰς τοὺς προσελθόντας τριακοσίους συμπολεμιστάς του τὰ κατορθώματά του :

1707 *Κ' ἔμπηξε τοὺς ἀγκώνους του εἰς τὸ προσκέφαλόν του*
καὶ τοὺς ἀγούρους του ἔλεγεν, οὕτως τοὺς παραγγέλλει·
—Θυμᾶσθε, παλληκάρια μου, τῆς Ἀραβίας τοὺς κάμπους κλπ.

Ἐπίσης εἰς τὸ ἀνωτέρω δημοσιευόμενον «τραούιν τοῦ Διενῆ» :

Ὁ Διγενὴς ψυχομαχεῖ κάτω εἰς τὰ παλάδκια,
ἀπόξω τριυρκάζουν τον τρακόσια παλληκάρκα.
. . . .
—Τρῶτε τσαὶ πίνετ', φίλοι μου, τσ' ἐὼ νὰ σᾶς ξηοῦμαι :
Κάτω 'ς τὲς νάκρες τῶν νακρῶν 'ς τὴν τέλειωσιν τοῦ κόσμου
ὁποῦ 'ν τ' ἀγκάτ-τιν πιχαμὴ τσαὶ τὸ πριόνιν φόνος κλπ.

Τὰ συνήθη ὅπλα τῶν ἡρώων τοῦ βυζαντινοῦ γραπτοῦ ἔπους ραβδίν, σπαθίν, κοντάριν ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ ᾄσματα :

καὶ δέρνει χίλιους Ἄραβας, μύριους μὲ τὸ ραβδίν του
καὶ ὄντας πιάσῃ τὸ σπαθίν, ὁ κόσμος ἔν' δικός του (Κύπρος)
κάλλιον σου παίζει τὸ σπαθίν, κάλλιον σου τὸ κοντάριν (Κύπρος)
κ' ἐβάστουν σαράντα ὀργκυιῶν σπαθί, κ' ἑξῆντα ὀργκυιῶν κοντάρι (Χίος)

Οἱ ἥρωες τῶν ᾀσμάτων φέρουσι τὰς βυζαντινὰς προσωνυμίας νεώτερος, νεωτερίτσιν καὶ στρατιώτης:

— *Καλὲ καὶ τί ἔχει ὁ νιώτερος καὶ εἶναι βαρειὰ θλιμμένος* (Κρήτη)
— *Πρόαλε, μάννα μου, νὰ ἰδῇς αὐτὸ τὸ νεωτερίτσι* (Κάρπαθος)
— *Γιὰ ἰδὲς στραθιώτης, γιὰ ἰδὲς νιὸς στρογγυλομαυρογένης* (Κρήτη)

Ὅπως οἱ ἥρωες φέρουσι τὰς βυζαντινὰς προσωνυμίας «νεώτερος» καὶ «στρατιώτης», οὕτω καὶ αἱ δέσποιναι τῶν ᾀσμάτων ἀποκαλοῦνται, ὅπως καὶ εἰς τὸ λόγιον ἔπος, «εὐγενικές» :

Στολίζονται οἱ εὐγενικὲς 'ς τὸν δράκοντα νὰ πάνε

Τὸ ᾆσμα μάλιστα τῶν εὐγενικῶν τούτων καλεῖται «ἀ η δ ο ν ι σ μ ό ς», λέξις γνωστὴ ἀλλαχόθεν μόνον ἐκ τῆς παραλλαγῆς Ἄνδρου τοῦ ἔπους [1]:

κι ἀηδονισμὸς τῆς λυγερῆς εἰς τσ' οὐρανοὺς διαβαίνει (Κρήτη)

Οἱ πολεμικοὶ ἵπποι τῶν ἡρώων τῶν ᾀσμάτων ὀνομάζονται, ὅπως καὶ εἰς τὸ λόγιον ἔπος, φ ά ρ ο ι καὶ φ α ρ ί α, φέρουσι δὲ τὰ τυπικὰ ἐπίθετα γ ρ ί β α ς, μ α ῦ ρ ο ς, μ ο ῦ ν τ ο ς, π έ π α ν ο ς, συνήθως οὐσιαστικοποιημένα :

Φίδια στρώνει τὸ φ ά ρ ο της κι ὀχιὲς τὸν καλλιγώνει (Λευκὰς)
Χήρας υἱὸς σταβλίτζει τρία ψαρὰ φ α ρ ι ὰ (Κάρπαθος)
τὸ Γ ρ ί β α καὶ τὸ Μ α ύ ρ η καὶ τὸν Π έ π α ν ο (Κορινθία)

Οἱ ἵπποι αὐτοὶ «ἔ π α ι ζ α ν» κατὰ τὸ λόγιον ἔπος : «ὁ ἵ π π ο ς ἔ π α ι ζ ε κ α τ ὰ τ ὴ ν γ ν ώ μ η ν τ ο ῦ ν έ ο υ» ἢ «ἦ τ ο ν τ ο λ μ η ρ ὸ ς κ α ὶ θ ρ α σ ὺ ς ε ἰ ς τ ὸ π α ί ζ ε ι ν» (Κρυπτοφ. 241, 244). Τὸ αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ ᾄσματα :

Μάννα μ' τοῦ Κώστα τ' ἄλουγου πῶς ἔπιζι δὲν παίζει

Εἰς ἄλλο ᾆσμα δὲν παίζει τὸ ἄλογον, ἀλλὰ ὁ ἀναβάτης «π α ί ζ ε ι» αὐτό :

Μάννα, δὲν εἶναι ὁ Κωσταντής, δὲν εἶν' ὁ παιχνιδιάρης
ἀλλιῶς τὸ π α ί ζ ε ι τ' ἄλογο, ἀλλιῶς τὸ καμαρώνει

Ἠπειρωτικὸν ᾆσμα διέσωσε μεγαλοπρεπῆ ἔξοδον εἰς κυνήγιον, καθαρῶς βυζαντινήν :

Γερακοκούδουνο λαλεῖ καὶ μαῦρος χλιμιντρίζει
γιὰ νά 'βγῃ τ' ἀρχοντόπουλο νὰ πάῃ 'ς τὸ κυνήγι

Σήμερον βεβαίως οὔτε ἔφιππα ἐξέρχονται τὰ ἀρχοντόπουλα εἰς κυνήγιον, οὔτε κωδωνοφόρους κυνηγετικοὺς ἱέρακας χρησιμοποιοῦσιν. Ἡ λέξις «γερακοκούδουνα» διασώζεται ἐν Κρήτῃ, δηλοῖ δὲ τοὺς μικροὺς κωδωνίσκους, οἱ ὁποῖοι τοποθετοῦνται εἰς τὸ δοξάριον τῆς λύρας [2].

Οἱ γνωστοὶ ἐκ τοῦ λογίου ἔπους ἀντίπαλοι τοῦ Διγενῆ Φ ι λ ο π π α π ο ῦ ς, Λ έ α ν δ ρ ο ς, Ἀ γ κ ύ λ α ς ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ ᾄσματα :

Σού εἶσαι ὁ Θεοφύλακτος ὁ γυιὸς τοῦ Μ α σ τ ρ α γ κ ύ λ α (Κύπρος)
κ' ἔστησαν τὰ βροχόλουρα τὸν Ἀ λ ι ά ν τ ρ η ν πιάνουν (Κύπρος)
Φ ι λ ι ο π α π π ο ῦ ς φοήθηκεν τζαὶ γύρεψεν νὰ φύῃ (Κύπρος)

---

1. «*Ἡ δὲ κόρη ὡσὰν ἤκουσεν τῆς λύρας τὸν ἀηδονισμὸν*» Λαογραφία 9, 354.
2. Ἰδ. Γ. Κ ο υ ρ μ ο ύ λ η ν ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδ. 1 (1938) 207 - 208, ἔτι δὲ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς Ε' σ. 395 κἑξ.

Ἐπίσης εἰς τὰ ᾄσματα ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι ἥρωες, παρὰ τὸν Διγενῆ, οἱ ὁποῖοι δὲν μνημονεύονται μὲν εἰς τὸ λόγιον ἔπος, ἀλλ᾽ εἶναι γνωσταὶ μορφαὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας :

Ἐβγῆκε διαλαλήθηκε κανένα δὲ φοβᾶται
μήτε τὸν Πέτρο τὸ Φωκᾶ, μήτε τὸ Νικηφόρο
. . . .
κι ἂν εἶναι δίκαιος πόλεμος μήτε τὸν Κωνσταντῖνο

Ἐκ τῶν εὐθὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντων προκύπτει ἡ ἀντοχὴ τῆς ἐπικῆς ὕλης ἔναντι τοῦ παράγοντος τοῦ χρόνου. Τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα διέσωσαν ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα καὶ πλέον ἀναμνήσεις ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων ἀνδρῶν ὡρισμένης ἐποχῆς, παρὰ τὰς δραματικὰς περιπετείας τὰς ὁποίας ἐν τῷ μεταξὺ ἐδοκίμαζε τὸ ἔθνος καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἥρωες καὶ ἀνδραγαθήματα ἦσαν ὅλως ἄσχετα πρὸς τὰ ἑκάστοτε σύγχρονα ἐνδιαφέροντα τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἤκουε καὶ συνετήρει τὴν ἀνάμνησίν των. Μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα, παρεμβαλλόμενα ἐν τῷ μεταξύ, ἔθεταν ποικίλας σφραγῖδας εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἄλλο ἔπος δ᾽ ὅμως ἱκανὸν νὰ ἀντικαταστήσῃ καὶ νὰ παραμερίσῃ ἐξ ὁλοκλήρου τὸ βυζαντινὸν δὲν ἐδημιουργήθη. Ἡ ἐν τῷ μεταξὺ ἀναπτυχθεῖσα ἑκασταχοῦ ἱστορικὴ ποίησις ἐμείωσε τὴν ἐνάργειαν τῆς παραδόσεως τοῦ βυζαντινοῦ ἔπους καὶ συνέβαλεν εἰς τὴν διάσπασιν τῆς ἑνότητος τῆς ἐπικῆς ὕλης, προσελκύσασα αὐτὴ κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ, διὸ καὶ ἔχομεν εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς ἀποσπασματικὴν μόνον διατήρησιν στοιχείων τῆς βυζαντινῆς ἐποποιΐας. Εἰς ὅσας ἐν τούτοις περιοχὰς δὲν συνήργησαν εὐνοϊκοὶ παράγοντες διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἐπιχωρίας ἱστορικῆς ποιήσεως, ἡ παράδοσις τῆς βυζαντινῆς ἐποποιΐας χωρεῖ πλουσιωτέρα καὶ ἡ ἑνότης τῆς ὕλης παραμένει ἐναργής. Τοῦτο συμβαίνει προκειμένου λ.χ. περὶ τῆς Κύπρου. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ταύτην μεγαλόνησον ὑπῆρξαν πάντοτε εὐνοϊκοὶ ὅροι διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἔπους, ὅπως εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἰωνίαν τὰ πράγματα ηὐνόησαν νὰ φθάσῃ ἡ ἐπικὴ ὕλη μέχρι τοῦ Ὁμήρου.

Τὰ δύο ἔπη δηλονότι, ἅτινα ἐδημιούργησεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κατὰ τὴν διαδρομὴν τῆς ἱστορίας του, ἐμφανίζουσι τὸ κοινὸν χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐπέζησαν εἰς ὡρισμένας περιοχὰς συνταρακτικῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ ἀρχαία ἐποποιΐα ἀντέστη εἰς τὴν μεγάλην ἐθνικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀναταραχήν, τὴν ὁποίαν ἐπήνεγκεν ἡ κάθοδος τῶν Δωριέων. Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιΐα ἐπέζησε καὶ τῶν σταυροφοριῶν καὶ αὐτῆς τῆς καταρρεύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἔτι δὲ καὶ τοῦ μακραίωνος τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἡ ἀξιοθαύμαστος αὐτὴ ἀντοχὴ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις παρατηρεῖται διὰ μὲν τὸ ὁμηρικὸν ἔπος εἰς τὴν Ἰωνίαν, διὰ δὲ τὸ ἀκριτικὸν κυρίως εἰς τὴν Κύπρον.

IV

Ἡ ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα ἀδιάκοπος προφορικὴ παράδοσις τῆς βυζαντινῆς ἐποποιΐας ἐνισχύθη διὰ χρησιμοποιήσεως τεχνικῶν μέσων ἀναλόγων πρὸς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησαν οἱ μέχρι τοῦ Ὁμήρου ἀοιδοί. Λέγοντες τεχνικὰ μέσα παραδόσεως ἐννοοῦμεν ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὑποβοηθοῦσι τὴν μνήμην διὰ νὰ συγκρατήσῃ καὶ τὸν ἀκροατὴν διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὸ ἀναπτυσσόμενον ὑλικόν. Μεταξὺ τούτων προέχουσαν θέσιν κατέχει τὸ μέτρον, τοῦτο δὲ πειθαναγκάζει καὶ τὴν γλῶσσαν νὰ πειθαρχήσῃ εἰς ὡρισμένην τυπικότητα, ἀποκλίνουσαν πολλάκις τῆς φυσικῆς καὶ ἀβιάστου ἐξελίξεως. Τὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα συνδεδεμένα πλέον ἀρρήκτως πρὸς τὴν μετρικὴν ἔκφρασιν ἀντικαθίστανται δυσκόλως ὑπὸ νεωτέρων, ἐντεῦθεν δὲ οἱ ποικίλοι γλωσσικοὶ ἀρχαϊσμοί.

Ἡ ἀνάγκη σαφηνείας τῆς ἐκφράσεως ἐπιβάλλει βεβαίως τὴν ἀντικατάστασιν παλαιοτέρων στοιχείων ὑπὸ νεωτέρων. Ἐπειδὴ δ᾽ ὅμως τοῦτο δύναται νὰ συμβῇ μόνον ἂν δὲν βλάπτηται τὸ μέτρον, εἶναι δυνατὸν νὰ εἰσχωρήσῃ τὸ νέον στοιχεῖον ἄνευ δυνατότητος περαιτέρω τροποποιήσεως τοῦ στίχου, ἐντεῦθεν δὲ προκύπτουσιν ἀντιφάσεις καὶ ἀναχρονισμοί.

Ἡ λογικὴ ἀνάγκη τῆς παραδόσεως τῶν γεγονότων καὶ ἡ τυπικὴ ἀνάγκη τῆς ἐμμέτρου διατυπώσεως αὐτῶν ἐπιβάλλουσι τυπικότητα γλωσσικῆς ἐκφράσεως, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑποχρεοῦται νὰ κινῆται ὁ ἀοιδός. Ἡ γλωσσικὴ αὕτη τυπικότης, συνδυαζομένη πρὸς τὴν ὁλονὲν στενουμένην ἔκτασιν τῆς ἐπικῆς ὕλης, δημιουργεῖ τὰς καλουμένας τυπικὰς ἢ στερεοτύπους ἐκφράσεις, τὰς ὁποίας βλέπομεν χρησιμοποιουμένας εἰς πᾶν σχεδὸν ἀκριτικὸν ᾆσμα.

Τὰ τυπικὰ ταῦτα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μεμονωμέναι λέξεις, οἷα λ.χ. τὰ ἐπίθετα, ἡμιστίχια ἢ καὶ στίχοι ὁλόκληροι, δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται πρὸς τὰς ἐπαναλήψεις, ὧν ἡ παρουσία ἔχει διττὸν σκοπόν. Ἡ ἐπανάληψις χαιρετισμοῦ τινός, ἐντολῆς κλπ. εἶναι στοιχεῖον ἀφορῶν εἰς τὰς σχέσεις ἀοιδοῦ καὶ ἀκροατοῦ. Διὰ τῆς ἐπαναλήψεως δηλονότι ὁ μὲν ἀοιδὸς ἀναπαύεται πρὸς στιγμὴν καὶ διευκολύνεται διὰ νὰ εὕρῃ τὴν συνέχειαν, ὁ δὲ ἀκροατὴς ἐντυποῦται καλύτερον τὸ γεγονός, ὅπερ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως οἱονεὶ ἐξαίρεται, ἔτι δὲ καὶ παρασκευάζεται διὰ νὰ ἀκούσῃ νέον γεγονός, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ ἑκάστην ἐπανάληψιν.

Ὑπολείπεται νῦν νὰ ἴδωμεν ἐπὶ παραδείγματος τὴν χρησιμοποίησιν τοιούτων τυπικῶν καὶ τεχνικῶν μέσων ἐν τῇ παραδόσει τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους, παραλληλίζοντες, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατὸν ἢ ἀναγκαῖον πρὸς τὰς ἀναλόγους ὁμηρικὰς περιπτώσεις.

Ἐν πρώτοις χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ τυπικὴ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο γενικῶς σπανίζει, ὅπως εἰς τὴν καθό-

λου νεοελληνικὴν δημώδη ποίησιν [1]. Τὰ χρησιμοποιούμενα ὀλίγα ἐπίθετα προσδιορίζουσι πάντοτε ὡρισμένα οὐσιαστικά, διὰ νὰ ἀποτελέσωσι μετ᾿ αὐτῶν μίαν ἔννοιαν ἀνάγουσαν ὄχι εἰς τὸν σύγχρονον καὶ πραγματικὸν κόσμον, ἀλλ᾿ εἰς ἕνα παλαιὸν ὡραῖον κόσμον, ἡρωϊκόν, ὅπου τὰ πάντα εἶναι καταπληκτικὰ καὶ ἀσυνήθη. Οὕτω γίνεται λόγος περὶ σιδεροῦ ἢ σιδερένιου κάστρου, περὶ σιδεροῦ, σιδερένιου, χαλκίνου, μαρμαρένιου ἁλωνιοῦ, χαλκίνου πουκαμίσου, σιδερένιας σκούφιας περὶ μαλαματένιου ἀλετριοῦ ἢ ζυγοῦ, ἀναφέρονται μαρμάρινες γοῦρνες, ὁλόχρυσα λεγένια, μαργαριταρένια ἢ χρυσοκεντημένα σκιαδάκια, χρυσοὶ φελλοί, μαλαματένιες βίτσες, ἀργυρὴ κλίνη - πόρτα - τάβλα, ἀργυρὸ κοντάρι, χρυσὸ σπαθί κλπ.

Ἀνάλογα πρὸς τὰ ἐπίθετα ταῦτα εἶναι τὰ ὁμηρικά : χρύσεος ἀμφιφορεὺς - ζυγὸς - κλισμὸς - κρητὴρ - λύχνος - τελαμών, χρυσάμπυκες ἵπποι, χρυσέη ἴτυς - κορώνη - λήκυθος, χρύσειαι θύραι, χρύσεον δάπεδον - δέπας - κύπελλον - σκῆπτρον, χρύσεια εἵματα - κύκλα, ἀργύρεος ρυμός, ἀργύρεοι σταθμοί, ἀργύρεον ὑπερθύριον, πανάργυρος κρητήρ, χάλκεοι τοῖχοι, χάλκεος οὐδὸς κλπ.

Ὁ μελετῶν τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα εὑρίσκει εὐκόλως πλῆθος στίχων, οἱ ὁποῖοι ἐπαναλαμβάνονται στερεοτύπως ἢ ἐλαφρῶς μεταβεβλημένοι, ὁσάκις πρόκειται νὰ ἐκφρασθῇ συγγενὴς ἔννοια εἰς ᾄσματα διαφόρου περιεχομένου καὶ ἀφορῶντα εἰς διαφόρους ἥρωας. Οἱ στίχοι οὗτοι εἶναι κοινὸν κτῆμα τῶν ἀοιδῶν, ὑλικόν, ὅπερ ἡ λαϊκὴ παράδοσις καθιέρωσεν ὡς πρόσφορον διὰ κάθε περίπτωσιν δηλώσεως ὡρισμένης ἐννοίας. Δὲν ἦτο δὲ δύσκολον νὰ προβληθῇ καὶ ἐπικρατήσῃ ἡ στερεότυπος χρῆσις τῶν στοιχείων τούτων, δοθέντος ὅτι πάντες οἱ ἐπικοὶ ἥρωες ἐπιτελοῦσι τὰ αὐτὰ ἢ παρόμοια ἀνδραγαθήματα, κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε ἢ παρόμοιον τρόπον.

Ὅπως ὁ ὁμηρικὸς ἥρως δρᾷ ἀπὸ τοῦ δίφρου, οὕτω καὶ ὁ ἀκριτικὸς ἥρως δρᾷ ἔφιππος. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἀπαιτεῖται παρόρμησις τῶν ἵππων, εἶναι δὲ στερεότυπος πάντοτε ὁ τρόπος καθ᾿ ὃν παρορμῶνται καὶ ἐκκινοῦσιν οὗτοι.

Εἰς τὸ εὐρέως διαδεδομένον ᾆσμα τῆς ἀπαγωγῆς τῆς γυναικὸς τοῦ Ἀκρίτου, ὁ Διγενὴς ὁρμᾷ ἔφιππος πρὸς ἀπελευθέρωσίν της :

δίνει βιτσιὰ τοῦ μαύρου του καὶ πάει σαράντα μίλλια

Εἰς ἀνάλογον περίστασιν ὁ Φιλοπαππποῦς :

Φτερνιστηρκὰ τοῦ μαύρου του ᾿ς τὸν Ἀλιάντρη πάει (Κύπρος)

---

1. Ἰδ. Γ. Ἀποστολάκη, Τὸ κλέφτικο τραγούδι σ. 163 κἑξ.

Ἐπίσης ὁ αὐτὸς στίχος προσηρμοσμένος εἰς τὴν περίπτωσιν χρησιμοποιεῖται προκειμένου νὰ δράσῃ ὁ Θεοφύλακτος :

φτερνιστηρκὰ τοῦ μαύρου του μπαίνει μέσ' 'ς τὸ φουσσᾶτον (Κύπρος)

Ἐπίσης ὁ αὐτὸς στίχος χρησιμοποιεῖται προκειμένου περὶ τοῦ Χάροντος εἰς τὸ κυπριακὸν ᾆσμα τοῦ Διγενῆ καὶ τοῦ Χάρου :

Φτερνιστηρκὰν τοῦ μαύρου του, πάν' εἰς βουνὸν ἐβκαίνει

Τέλος τὸ αὐτὸ τυπικὸν στοιχεῖον ἔχομεν προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἀνδρειωμένης λυγερῆς ἀκριτικοῦ ᾄσματος ἐκ Λευκάδος :

Φτερνιὰ δίνει τοῦ μαύρου της, πάει σαράντα μίλλια.

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω καὶ πολλὰς ἄλλας ἀναλόγους περιπτώσεις ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἔχει πάντοτε πρόχειρον τὸ στοιχεῖον, δι' οὗ ἐκφράζει στερεοτύπως ἑκάστην ἐκκίνησιν πολεμικοῦ ἵππου.

Ἀνάλογον τυπικὸν στοιχεῖον χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, προκειμένου νὰ παρορμηθῶσι πρὸς ἐκκίνησιν οἱ ἵπποι τοῦ πολεμικοῦ δίφρου. Οὕτω λ.χ. προκειμένου περὶ τοῦ Διομήδους :

Κ 530 *μάστιξεν δ' ἵππους, τὼ δ' οὐκ ἄκοντε πετέσθην.*

ἔτι δὲ προκειμένου περὶ τῆς Ἥρας ἐν Ε 768.

Ἀλλαχοῦ τὸ «*μάστιξεν δ' ἵππους*» ἀντικαθίσταται διὰ τῆς ἐπίσης τυπικῆς φράσεως «*μάστιξεν δ' ἐλάαν*», ὁ δὲ λοιπὸς στίχος παραμένει ἀμετάβλητος. Ἐν Θ 45 ὁ Ζεὺς καὶ Ε 366 ἡ Ἶρις :

μάστιξεν δ' ἐλάαν, τὼ δ' οὐκ ἀέκοντε πετέσθην

Ὁ αὐτὸς στίχος ἐπαναλαμβάνεται προκειμένου περὶ τοῦ Ἀχιλλέως ἐν Χ 400 καὶ τοῦ Νεστορίδου Πεισιστράτου ἐν γ484 καὶ ο192. Ὁ στίχος μεταβάλλεται κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ αὐτοῦ, προκειμένου περὶ τῶν ἡμιόνων τοῦ ἅρματος τῆς Ναυσικᾶς :

ζ 82 *μάστιξεν δ' ἐλάαν, καναχὴ δ' ἦν ἡμιόνοιιν*

Ἐπίσης στερεοτύπως ἐπαναλαμβάνεται πάντοτε τὸ στοιχεῖον, καθ' ὃ διατυπωθεῖσαν παράκλησιν, συμβουλήν, ἐντολὴν ἀκολουθεῖ ἀπροφάσιστος ἐκτέλεσις. Οὕτως εἰς τὸ γνωστὸν ἀκριτικὸν ᾆσμα τοῦ Χαρζανῆ :

ὅ,τι τοῦ εἶπεν ἔκαμε κι ὅ,τι τοῦ λέει κάμει

Ἐπίσης εἰς τὸ ᾆσμα τῆς ἀπαγωγῆς τῆς κόρης τοῦ στρατηγοῦ :

ἔτσι σὰν τοῦ 'πεν ἔκαμεν, ὡσὰν τοῦ παραγγέλλει

Εἰς τὸ ᾆσμα τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη :

καθὼς τοῦ εἶπεν ἔκαμεν καθὼς τοῦ παραντζέλλει

Ἀνάλογον τυπικὸν στοιχεῖον ἀπαντᾷ εἰς πᾶν σχεδὸν μέρος τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους· πβ. ἐνδεικτικῶς :

Ι 79 *ὣς ἔφαθ᾽, οἱ δ᾽ ἄρα τοῦ μάλα μὲν κλύον ἠδ᾽ ἐπίθοντο*
Θ 381 *ὣς ἔφατ᾽, οὐδ᾽ ἀπίθησε θεὰ λευκώλενος Ἥρη*
Λ 516 *ὣς ἔφατ᾽, οὐδ᾽ ἀπίθησε γερήνιος ἱππότα Νέστωρ*

Τόσον εἰς τὸ ὁμηρικὸν ἔπος ὅσον καὶ εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα δύναταί τις ὡσαύτως νὰ παρατηρήσῃ τὴν τυπικότητα, μεθ᾽ ἧς χρησιμοποιεῖται τὸ στοιχεῖον, καθ᾽ ὃ ἐκδηλοῦται εὐχάριστος ἢ δυσάρεστος ψυχικὴ ἀντίδρασις ἐπὶ τῇ ὄψει προσώπου ἢ τῷ ἀκούσματι εἰδήσεώς τινος :

σὰν εἶδεν ἔτσ᾽ ὁ μάστορας πολλὰ τὸν ἐφοήθη
ἄν-νοιξε τὸ στομάκι του γλυκεὰ τὸν ἀποκρίθη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τοῦ Προσφύρη)

σὰν εἴδασιν οἱ ἄρχοντες πολλὰ τὸν ἐφοηθῆκαν.
ἀν-νοῖξαν τὰ στομάκια τους γλυκέα ἀποκριθῆκαν
(ἐκ τοῦ αὐτοῦ ᾄσματος)

σὰν τὸν θωρεῖ ὁ βασιλεὰς πολλὰ τὸν ἐφοήθη
ἄν-νοιξε τὸ στομάκι του γλυκεὰ τοὺς ἀποκρίθη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῶν τριῶν ἀδελφῶν Διαφυλάκτου ἢ Θεοφυλάκτου, Ἀλιάντρη καὶ Μανόλη)

Τούτοις ἀντιστοιχοῦσιν ὁμηρικά, οἷον :

Λ 814 *τὸν δὲ ἰδὼν ᾤκτειρε Μενοιτίου ἄλκιμος υἱός,*
καί ῥ᾽ ὀλοφυρόμενος ἔπεα πτερόεντα προσηύδα.
Ψ 534 *τὸν δὲ ἰδὼν ᾤκτειρε ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς,*
στὰς δ᾽ ἄρ᾽ ἐν Ἀργείοις ἔπεα πτερόεντ᾽ ἀγόρευε·
Π 5 *τὸν δὲ ἰδὼν ᾤκτειρε ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς,*
καί μιν φωνήσας ἔπεα πτερόεντα προσηύδα·

Ὁμοίως ἐκφράζεται καὶ ἡ χαρά :

τζαὶ ποὺ τ᾽ ἀκούει Διεν-νὴς πολλὲς χαρὲς παθ-θαίνει
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη τοῦ βασιλέα)

τζαὶ ποὺ τὸν εἶε Διεν-νὴς πολλὲς χαρὲς παθ-θαίνει
(ἐκ τοῦ αὐτοῦ ᾄσματος)

καὶ ποὺ τὸν εἶεν Διεν-νής, πολλὲς χαρὲς ἐμπαίνει
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς ἀπαγωγῆς τῆς κόρης τοῦ στρατηγοῦ)

τζαὶ ποὺ τὸν εἶεν νιόνυφ-φη, πολλὲς χαρὲς παθ-θαίνει.
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη τοῦ βασιλέα)

Ὁμηρικά :

Z 212 *ὣς φάτο, γήθησεν δὲ βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης*
Ω 424 *ὥς φάτο, γήθησεν δ' ὁ γέρων, καὶ ἀμείβετο μύθῳ*
Δ 255 *τοὺς δὲ ἰδὼν γήθησεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων*
Θ 278 *τὸν δὲ ἰδὼν γήθησεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων*
Δ 283 *καὶ τοὺς μὲν γήθησεν ἰδὼν κρείων Ἀγαμέμνων*

Ὁμοίως ἐκφράζεται θυμός, δυσαρέσκεια, φόβος, κατάπληξις κλπ. :

ποὺ τ' ἄκουσεν ὁ Διεν-νὴς ἀρκώθη κ' ἐθυμώθη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος Διγενῆ καὶ Χάροντος πάλη)

καὶ κεῖ χαμαὶ ὁ Διεν-νὴς ἀρκώθη κ' ἐθυμώθη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς ἀπαγωγῆς τῆς κόρης τοῦ στρατηγοῦ)

καὶ κεῖ χαμαὶ Θεοφύλακτος ἀρκώθη κ' ἐθυμώθη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τοῦ Θεοφυλάκτου)

ἁποὺ τ' ἀκούει τὸ μωρὸν πολλὰ τοῦ 'κακοφάνη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου)

τζαὶ ποὺ τ' ἀκούουν ἄρκοντες, πολλὰ τοὺς 'κακοφάνη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη τοῦ βασιλέα)

τζαὶ ποὺ τ' ἀκούει ὁ Διεν-νής, πολλὰ τοῦ κακοφάνη
(ἐκ τοῦ αὐτοῦ ᾄσματος)

κι ὁ Κωσταντὴς σάν τ' ἄκουσε πολὺ καλὸ τοῦ φάνη
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τοῦ Κωσταντᾶ)

Σχετικὰ ὁμηρικά :

M 413 κ.ἀ. *ὣς ἔφαθ', οἱ δὲ ἄνακτος ὑποδδείσαντες ὁμοκλὴν*
μᾶλλον ἐπέβρισαν βουληφόρον ἀμφὶ ἄνακτα
A 33=Ω 571 *ὣς ἔφατ', ἔδδεισεν δ' ὁ γέρων καὶ ἐπείθετο μύθῳ*
Θ 28=I 430 κ.ἀ. *ὣς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ*
μῦθον ἀγασσάμενοι·
I 710 *ὣς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἐπῄνησαν βασιλῆες,*
μῦθον ἀγασσάμενοι
Ψ 784 κ.ἀ. *ὣς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἐπ' αὐτῷ ἡδὺ γέλασσαν*

Ἄλλο τυπικὸν στοιχεῖον εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖ στερεοτύπως ὁ λαϊκὸς ποιητὴς προκειμένου νὰ εἰσαγάγῃ τὸν ἥρωά του ἀπαντῶντα εἰς ἐρώτησιν ἢ πρότασιν ἢ καὶ ἁπλῶς ἀπευθυνόμενον πρὸς ἄλλα πρόσωπα τοῦ ᾄσματος :

Κι ἀπολοᾶτ' ὁ Διεν-νὴς Χιλιοπαπποῦ καὶ λέει
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς ἀπαγωγῆς τῆς κόρης τοῦ στρατηγοῦ)

Τζαὶ 'πολοᾶται Διεν-νὴς τῆς νιόνυφ-φης τζαὶ λέει
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη)

Καὶ 'πολοᾶται τὸ μωρὸν τοῦ Κωσταντᾶ καὶ λέει
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου)

Καὶ 'πολοᾶται Κωσταντὴς καὶ τοῦ μωροῦ καὶ λέει
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου)

Κι ἀπολοᾶτ' ἡ μάννα της τοῦτον τὸν λόον λέει
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς ἀπαγωγῆς τῆς κόρης τοῦ στρατηγοῦ)

Ἀναλόγου τυπικοῦ στοιχείου γίνεται, ὡς γνωστόν, εὐρυτάτη χρῆσις παρ' Ὁμήρῳ :

Ι 606	*τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεὺς*
Κ 42	*τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη κρείων Ἀγαμέμνων*
Κ 382	*τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη πολύμητις Ὀδυσσεὺς*
Ο 48	*καί μιν ἀμειβόμενος ἔπεα πτερόεντα προσηύδα*
Κ 163	*καί μιν φωνήσας ἔπεα πτερόεντα προσηύδα*
Ο 35	*καί μιν φωνήσασ' ἔπεα πτερόεντα προσηύδα* κλπ.

Παρατηρητέον δ' ὅτι πολλάκις πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ τυπικοῦ τούτου καὶ προχείρου εἰς τὸν ἀοιδὸν στίχου τίθεται μετὰ τὸ ρῆμα λ έ ε ι τὸ συνώνυμον λ α λ ε ῖ, χωρὶς τοῦτο νὰ προσθέτῃ τίποτε ἐννοιολογικῶς :

Καὶ ἀπολοᾶται ἅπ-παρος καὶ λέει καὶ λαλεῖ του
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τοῦ Κωσταντᾶ)

τζαί 'πολοᾶται τζ' εἶπεν τους, τζαὶ λέει τζαὶ λαλεῖ τους
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη)

τζ' ἐπολοήθην τζ' εἶπεν του τζαὶ λέει τζαὶ λαλεῖ του
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς κόρης τοῦ Λεβάντη)

Σαρακηνοὶ 'πολοηθήκασι καὶ λέσι καὶ λαλοῦσιν
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου)

Πρὸς τὴν χρῆσιν ταύτην δύναται νὰ παραβληθῇ ὡς ἀντίστοιχος ἡ ὁμηρική :

η 330 *εὐχόμενος δ᾽ ἄρα εἶπε, ἔπος τ᾽ ἔφατ᾽ ἔκ τ᾽ ὀνόμαζε*
Ξ 218 *τόν ῥά οἱ ἔμβαλε χερσὶν ἔπος τ᾽ ἔφατ᾽ ἔκ τ᾽ ὀνόμαζε*
Ξ 232=Σ 384 *ἔν τ᾽ ἄρα οἱ φῦ χειρὶ ἔπος τ᾽ ἔφατ᾽ ἔκ τ᾽ ὀνόμαζεν*
Ο 552 *τόν ῥ᾽ Ἕκτωρ ἐνένιπεν ἔπος τ᾽ ἔφατ᾽ ἔκ τ᾽ ὀνόμαζεν*

Τὰ τυπικὰ ταῦτα καὶ πρόχειρα δι᾽ ἑκάστην ὁμοίαν περίπτωσιν στοιχεῖα δύνανται νὰ αὐξηθῶσι κατὰ πολὺ διὰ τῆς ἐρεύνης. Ταῦτα δηλοῦσι μακροχρόνιον προφορικὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία καθιέρωσε τὰς τυπικὰς χρήσεις, τοῦθ᾽ ὅπερ πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὰ ἀντίστοιχα καὶ ἀνάλογα τυπικὰ στοιχεῖα τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους.

Ἐκ τῶν ἀφθόνων τοιούτων στοιχείων παρεθέσαμεν ἐκλεκτικῶς παραδείγματα, ἐν οἷς δύναται νὰ παρατηρηθῇ στενοτέρα πως ἀντιστοιχία πρὸς ὁμηρικὰς χρήσεις, εἰ καὶ ἡ ἀντιστοιχία αὕτη οὔτε δυνατὸν οὔτε ἀναγκαῖον εἶναι νὰ πιστοῦται πάντοτε. Τὸ τυπικὸν λ.χ. στοιχεῖον τῆς προσκλήσεως εἰς γεῦμα παντὸς προσερχομένου δὲν ἐμφανίζει φραστικὴν στερεοτυπίαν παρ᾽ Ὁμήρῳ, εἰ καὶ τὸ ἔθος εἶναι κοινότατον, ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα εἶναι στερεότυπον :

Καλῶς ἦρτεν ὁ Διεν-νὴς νὰ φά νὰ πιῇ μιτά μας
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς ἀπαγωγῆς τῆς κόρης τοῦ στρατηγοῦ)

Καλῶς ἦρτες, Χιλιοπαπποῦ, νὰ φάς νὰ πιῇς μιτά μας (αὐτόθι)
Καλῶς ἦρτεν ὁ Χάροντας νὰ φά, νὰ πκῇ μιτά μας
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τὸ τραούιν τοῦ Διενῆ)

Στερεότυπος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ προσκαλουμένου εἰς γεῦμα, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ ὅτι δὲν ἦλθε διὰ νὰ φάῃ καὶ νὰ πίῃ, ἀλλὰ δι᾽ ὡρισμένον σκοπόν :

Ἐὼ ᾽ὲν ἦρτ᾽ ὁ Διεν-νὴς νὰ φά᾽, νὰ πιῶ μιτά σου,
μόνον ἦρτ᾽ ὁ Διεν-νὴς προξενητὴς νὰ πάῃς
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς ἀπαγωγῆς τῆς κόρης τοῦ στρατηγοῦ)

Ἐὼ ᾽ὲν ἦρτ᾽ ὁ Χιλιοπαπποῦς νὰ φά᾽, νὰ πιῶ μιτά σας
. . . .
ὁ Διεν-νὴς ἔν᾽ ποὺ μ᾽ ἔπεψε προξενητὴς γιὰ νά ᾽ρτω (αὐτόθι)
Ἐν ἦρτα γιώ, ὁ Χάροντας, νὰ φά, νὰ πκιῶ μιτά σας,
. . . .
μόνον ἦρτα ὁ Χάροντας τὸν κάλλιο σας νὰ πάρω
(ἐκ τοῦ ᾄσματος τὸ τραούιν τοῦ Διενῆ)

Τὰ μέχρι τοῦδε παρατεθέντα τυπικὰ στοιχεῖα εἶναι κοινοὶ τόποι τῆς ἐπι-

κῆς παραδόσεως, δύνανται δὲ νὰ χρησιμοποιηθῶσιν εἰς πᾶν ᾆσμα ἐμφανίζον περίπτωσιν κατάλληλον πρὸς χρῆσιν τῶν στοιχείων τούτων.

Διάφορον πρὸς τὰ τυπικὰ ταῦτα στοιχεῖα εἶναι τὸ τυπικὸν στοιχεῖον τῶν ἐπαναλήψεων, τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται ἐν τῇ ἀναπτύξει ὡρισμένου ᾄσματος πρὸς τὸν σκοπὸν διευκολύνσεως τῆς ἀναπτύξεως, ἀναπαύσεως τοῦ ἀοιδοῦ, προσαρμογῆς τοῦ ἀκροατοῦ πρὸς τὴν διήγησιν κλπ. Αἱ ποικίλαι ἐντολαὶ λ.χ. τὰς ὁποίας δίδει ὁ Ζεὺς πρὸς τὴν Ἶριδα εἶναι ἑκάστοτε ἄλλου περιεχομένου καὶ ἐκτελοῦνται ἐπαναλαμβανομένης ἑκάστοτε τῆς δοθείσης ἐντολῆς: πβ. Θ 399 - 422, Λ 186 - 209, Ο 158 - 183, Ω 143 - 187.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι οἱ διάφοροι τύποι τῶν ἐπαναλήψεων εἶναι ἐν πολλοῖς ὅμοιοι εἰς ἀμφότερα τὰ ἔπη. Παρατίθημι δύο περιπτώσεις :

Ἐν Α 64 κἑξ. ὁ Ἀχιλλεὺς παρακελεύεται τὸν Ἀτρείδην νὰ ἐρωτηθῇ μάντις :

ὅς κ᾿ εἴποι ὅ τι τόσσον ἐχώσατο Φοῖβος Ἀπόλλων,
εἴτ᾿ ἄρ ὅ γ᾿ εὐχωλῆς ἐπιμέμφεται ἠδ᾿ ἑκατόμβης

ὁ Κάλχας ἀπαντᾷ (στ. 93 - 4) :

Οὔτ᾿ ἄρ ὅ γ᾿ εὐχωλῆς ἐπιμέμφεται οὐδ᾿ ἑκατόμβης,
ἀλλ᾿ ἕνεκ᾿ ἀρητῆρος, ὃν ἠτίμησ᾿ Ἀγαμέμνων

Ὁμοίως καὶ εἰς τὸ ἀκριτικὸν ᾆσμα, ἔνθα περιγράφεται ἡ πάλη τοῦ Διγενῆ πρὸς τὸν Σαρακηνὸν καὶ ἀκούεται μακρόθεν ἡ βοή της, παρατηρεῖται ὑπό τινος τῶν ἀκουόντων :

Κάπου στράφτει, κάπου βροντᾷ, κάπου χαλάζι ρίχνει
κάπου θεὸς ἠθέλησε τὴν χώραν μας νὰ κλύσῃ.

καὶ ὁ Καριοπαππους, ἀπαντᾷ :

Μηδὲ στράφτει, μηδὲ βροντᾷ, μηδὲ χαλάζει ρίχνει,
μηδὲ θεὸς ἠθέλησε τὴν χώραν γιὰ νὰ κλύσῃ,
παρὰ ξυλιά ᾿ν᾿ τοῦ Διεν-νῆ, χαρά ᾿ς τον ποὺ τὴν ἔφα. (Κύπρος)

Ἐν Δ 193 κἑξ. ὁ Ἀγαμέμνων διατάσσει τὸν Ταλθύβιον νὰ μεταβῇ καὶ νὰ προσκαλέσῃ τὸν Μαχάονα δι᾿ ἰατρικὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Μενελάου :

Ταλθύβι᾿, ὅττι τάχιστα Μαχάονα δεῦρο κάλεσσον,
. . . .
ὄφρα ἴδῃ Μενέλαον ἀρήιον Ἀτρέος υἱόν,
ὅν τις ὀιστεύσας ἔβαλεν, τόξων ἐὺ εἰδώς,
Τρώων ἢ Λυκίων, τῷ μὲν κλέος, ἄμμι δὲ πένθος.

Ὁ κῆρυξ ἐκτελεῖ τὴν ἐντολὴν ἐπαναλαμβάνων στερεοτύπως (στ. 204 κἑξ.) :

Ὄρσ', Ἀσκληπιάδη, καλέει κρείων Ἀγαμέμνων,
ὄφρα ἴδῃ Μενέλαον ἀρήιον ἀρχὸν Ἀχαιῶν,
ὅν τις ὀιστεύσας ἔβαλεν, τόξων ἐὺ εἰδώς,
Τρώων ἢ Λυκίων, τῷ μὲν κλέος, ἄμμι δὲ πένθος.

Ὁμοίως καὶ εἰς ἀκριτικὸν ᾆσμα ἐκ Καρπάθου δίδεται ἐντολή, ἥτις ἐκτελεῖται, ἐπαναλαμβανομένου ὁλοκλήρου τοῦ περιεχομένου της :

— *Πήαινε πλύσου κι ἄλλαξε καὶ 'άλ' ἄλλ' ἄρκον ροῦχα*
καὶ 'άλε καὶ τοῦ μαύρου σου ἄλλ' ἄρκον χαλινάρι,
πέρασε 'ποὺ τὴ ρύμη της, 'άλε 'ποὺ τὴν αὐλή της
καὶ γνέψε της μὲ τὸ βεργί, γνέψε της μὲ τὸ μῆλο
τότε νὰ 'ῇς κὺρ Μαυριανὲ καὶ νὰ καλοπιστέψῃς.
— *Πῆεν ἐλούστην κ' ἤλλαξε κ' ἦαλε κι ἄλλου ροῦχα*
κ' ἦαλε καὶ τοῦ μαύρου του ἄλλ' ἄρκου χαλινάρι,
γιααίνει 'ποὺ τὴ ρύμη της, 'άλλει 'ποὺ τὴν αὐλήν της,
καὶ γνέφει της μὲ τὸ βεργί, γνέφει της μὲ τὸ μῆλο.

Ἡ μέχρι τοῦδε ἐπιχειρηθεῖσα παραδειγματικὴ ἀπόδειξις ἤγαγεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐπικὴ ὕλη ἔφθασε μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐνισχυομένη ὑπὸ τεχνικῆς παραδόσεως ἀναλόγου πρὸς ἐκείνην, ἡ ὁποία συνετήρησεν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας τὴν ἀρχαίαν ἐπικὴν ὕλην μέχρι τοῦ Ὁμήρου.

Τὰ τεχνικὰ ταῦτα μέσα ἐβοήθησαν νὰ διατηρηθῇ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χιλιετηρίδα ὄχι μόνον ἀνάμνησις τῆς δράσεως τῶν ἀκριτικῶν ἡρώων, ἀλλ' ἐν πολλοῖς καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ φραστικὸς τρόπος, δι' οὗ ὕμνησαν τὰ «κλέα» τῶν ἡρώων τούτων οἱ βυζαντινοὶ πρόγονοι ἡμῶν. Πολλαὶ λέξεις τῶν ἀκριτικῶν ᾀσμάτων εἶναι δηλωτικαὶ ἐννοιῶν πολιτισμοῦ νεκροῦ ἤδη ἀπὸ πολλῶν αἰώνων, ἄγνωστοι δὲ ἐν τῇ συνήθει γλωσσικῇ χρήσει, ἄλλαι ἐμφανίζουσιν ἀπηρχαιωμένον γλωσσικὸν τύπον, ἄλλαι τέλος ἀνήκουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ποιητικὴν γλῶσσαν.

Πολλῶν τῶν λέξεων τούτων ἔχει συσκοτισθῇ τό τε ἔτυμον καὶ ἡ σημασία, ἐπαναλαμβάνονται δ' ἀνεπιγνώστως ὑπὸ τῶν συντηρητῶν τῆς παραδόσεως ὑποκείμεναι σφόδρα εἰς μεταβολάς. Ἀνεφέραμεν ἤδη τοιαῦτα στοιχεῖα, οἷον γερακοκούδουνο, ἀηδονισμός, νεωτερίτσιν, κοντάρι, φαρί, πέπανος, δικίμιν, πανηγυρίτσιν, εὐγενικὲς κλπ. Τούτοις πρόσθες καὶ ἀποκλειστικῶς ποιητικῆς χρήσεως λέξεις οἷον : ἀλογόβεργα, ἀλογόβιτσα, ἀλογονικὰ (περὶ ὧν ἰδ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν ἐν λλ.) κλπ.

Ἐν Καππαδοκικῷ ἀκριτικῷ ᾄσματι ἀναφέρεται ἡ λ. ἀδαμασίτσα ἢ ἀλαμασίτσα ἀγνώστου ἐτύμου, ἥτις ἑρμηνεύεται ἐν τῷ Ἱστορικῷ Λεξικῷ ὡς συνώνυμος τοῦ ἀδερφοσύνη, τῆς σημασίας δ' ὅμως ταύτης συναγομένης ἐκ τῶν συμφραζομένων :

Ἀνδρόνικος ἀπέθανε, πᾶν οἱ ἀδελφοσύνες,
Ἀνδρόνικος ἐχάθη, χάθαν κι᾽ ἀ λ α μ α σ ί τ σ ε ς[1].

Γνωστὸν εἶναι τὸ κυπριακὸν τυπικὸν στοιχεῖον τῆς προσκλήσεως εἰς γεῦμα, οὗ στερεότυπος ὁ στίχος :

νὰ φάῃς ἄ δ ρ ι ν τοῦ λαοῦ, νὰ φᾷς ὀφτὸν περτίτσιν

Ἡ λέξις ἄ δ ρ ι ν ἀπαντῶσα καὶ ὑπὸ τοὺς τύπους ἄ γ ρ ι ν, ἄ φ ρ ι ν εἶναι ἀγνώστου ἐτύμου καὶ σημασίας, διὸ καὶ ἐπιχειρεῖται ἀπὸ μακροῦ ποικιλοτρόπως ἡ ἐτυμολόγησις καὶ ἑρμηνεία της. Ἐπίσης ἀδιάγνωστος κατέστη καὶ ἡ λ. ἀ κ ρ ο τ σ ε ρ ά μ ι δ ο ν τοῦ ἑπομένου στίχου τοῦ αὐτοῦ ᾄσματος :

νὰ φάς ἀ κ ρ ο τ σ ε ρ ά μ ι δ ο ν ποὺ τρῶν᾽ οἱ ἀντρειωμένοι

καθὼς καὶ λλ. οἷον ἀ ρ κ ο κ α λ α μ ε ῶ ν α ς, ἀ γ ρ ο κ α λ α μ ε ῶ ν α ς, ἀ δ ρ ο κ α λ α μ ε ῶ ν α ς, ἀ κ ρ ο τ σ ε ρ α μ ε ῶ ν α ς[2].

Εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ πολλῶν λεξιλογικῶν στοιχείων τοῦ Ὁμήρου ἦτο ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἄγνωστος ἡ σημασία, δι᾽ ὃ καὶ ἐπιχειρεῖται ἔκτοτε ἡ ἑρμηνεία των.

V

Μικρὸν κατὰ μικρὸν τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα ἐνετοπίσθησαν εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, προσαρμοσθέντα εἰς τὰς κατὰ τόπους διαλέκτους. Ἡ διαλεκτικὴ προσαρμογὴ συνήντα δυσκολίας, ὀλιγωτέρας ἐκείνων πρὸς τὰς ὁποίας εἶχον νὰ παλαίσωσιν οἱ ἐξιωνίσαντες τὸ ἀρχαῖον ἔπος ἀοιδοί, διὸ καὶ οἱ γλωσσικοὶ ἀρχαϊσμοὶ τοῦ νεωτέρου ἔπους εἶναι ὀλιγώτεροι. Ὁ ἐπὶ τοῦ τόνου στηριζόμενος νεοελληνικὸς δεκαπεντασύλλαβος παρεῖχε μεγαλυτέραν εὐχέρειαν πρὸς ἀνανέωσιν τοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ καὶ φωνητικὴν τούτου προσαρμογὴν πρὸς τὴν διάλεκτον ἐντοπισμοῦ τοῦ ᾄσματος.

Ἔπειτα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως δραστηριότητος τῶν ἀοιδῶν ἡ παράδοσις τῶν δύο ἐπῶν διαφέρει. Τὸ ἀρχαῖον ἔπος συνετηρήθη ὑπὸ ἀοιδῶν ἀποτελούντων σχολάς, ἡ δὲ παράδοσις τοῦ ἔπους ἀπετέλει δι᾽ αὐτοὺς καθῆκον ἐπαγγελματικὸν συνάμα δὲ καὶ ἐθνικόν. Οἱ ἀρχαῖοι ἀοιδοὶ ἦσαν ὑψηλῆς περιωπῆς πρό-

---

1. Ἐν ἄλλῃ παραλλαγῇ ἡ λ. ἀπαντᾷ ὑπὸ τὸν τύπον ὀ μ ω σ ί τ σ α :

Ἀνδρόνικος ἀπέθανε, πῆγεν ἀδερφοσύνη,
Ἀνδρόνικος ἐχάθηνε, ἐχάθην ὀ μ ω σ ί τ σ α

2. Ἰδ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν ἐν λλ., Β. Φ ά β η ν, Ἀφιέρ. εἰς Γ. Χατζιδ. σ. 113, Σ. Κ υ ρ ι α κ ί δ η ν, Λαογραφία 6 (1917) 402 κέξ., 8 (1921) 230 κέξ., Κ. Χ α τ ζ η ϊ ω ά ν ν ο υ, Κυπριακὰ Γράμματα 16 (1951) 193 - 5.

σωπα [1], ἤσκουν· δὲ τὸ λειτούργημά των εἰς τὰς αὐλὰς τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ἀπογόνους τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους. Τὸ ἔπος διὰ τοὺς εὐγενεῖς καὶ γενικῶς τὸν κόσμον τῆς ἐποχῆς ἐπεῖχε θέσιν αὐθεντικῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους. Εἶναι φυσικὸν ὅτι πάντα ταῦτα συνεβάλλοντο εἰς τὴν ὅσον ἔνεστι πιστοτέραν παράδοσιν καὶ δὴ καὶ ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως.

Ἀντιθέτως τὸ βυζαντινὸν ἔπος ἐξηπλώθη εἰς ἕνα κόσμον, ὁ ὁποῖος διεσπάσθη ἐνωρὶς πολιτικῶς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐδημιουργήθησαν ἑκασταχοῦ διάφοροι ὅροι συντηρήσεώς του. Ἔχομεν βεβαίως, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, σποραδικάς τινας μαρτυρίας περὶ ὑπάρξεως λαϊκῶν ἀοιδῶν, ἀλλ᾽ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι οὗτοι ἔδρων, μεθ᾽ οὗ κύρους καὶ μεθ᾽ ἧς εὐθύνης ἔδρασαν οἱ ὁμηρικοὶ ἀοιδοί. Ἡ συστηματικὴ συντήρησις τῆς ἐπικῆς ὕλης διεκόπη, ὅσα δὲ στοιχεῖα της ἐπέζησαν καὶ ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν ὑφίσταντο μοιραίως τὴν ἐπίδρασιν ἄλλων ἐπικρατεστέρων ποιητικῶν εἰδῶν, ἤτοι ἱστορικῶν, ἐπιτραπεζίων ᾀσμάτων κλπ. Ἔλειψε δηλονότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐχαρακτήριζεν ἐντόνως τὴν προομηρικὴν ἐπικὴν παράδοσιν, ἤτοι ἡ ἄσκησις πρὸς πιστὴν καὶ ὑπεύθυνον διατήρησιν τοῦ ἔπους.

Τρίτον πρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι καθ᾽ οὓς χρόνους ἐδημιουργήθη ὁ πυρὴν τοῦ βυζαντινοῦ ἐπικοῦ κύκλου ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο ἤδη διαμεμορφωμένη, αἱ δὲ ἐλάχισται ἐφεξῆς ἐξελίξεις δὲν ἦσαν τοιαῦται ὥστε νὰ ἐπιβάλλωσι τὴν διατήρησιν στοιχείων, τὰ ὁποῖα δὲν ἠδύναντο νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὰς ἐξελίξεις ταύτας. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου τὰ διατηρηθέντα ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα εἶναι περισσότερον πολιτιστικὰ καὶ ὀλιγώτερον γλωσσικά.

Παρὰ τὴν εὐχέρειαν μεθ᾽ ἧς ἠδύναντο τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα νὰ προσαρμόζωνται εἰς τὸν γλωσσικὸν τύπον διαφόρων διαλέκτων, εἶναι δυνατὸν νὰ παρατηρήσωμεν διαλεκτικὰς ἀναμείξεις ἀκόμη καὶ εἰς τὰς περιοχὰς ἐκείνας, ἔνθα ἡ ἀκριτικὴ παράδοσις ὑπῆρξε ζωηροτέρα. Ὁ καθηγητὴς Σ. Μενάρδος ἀπέδειξε δι᾽ εὐστόχου παρατηρήσεως [2], ὅτι ὁ ἐν κυπριακῷ ᾄσματι ἀπαντῶν τύπος Ἕ λ ε ν ο ς (μεθ᾽ ἁπλοῦ *λ* καὶ τοῦ *η* ὡς *ε* προφερομένου) ἔφθασε μετὰ τοῦ ᾄσματος ἐν τῇ νήσῳ ἐκ Πόντου καὶ διατηρεῖται, ἐνῷ κατὰ τὰ λοιπὰ τὸ ᾆσμα προσηρμόσθη εἰς τὴν κυπριακὴν διάλεκτον. Παραμένει δ᾽ ἔκτοτε, εἰ καὶ ἠδύνατο ἄνευ μετρικῶν συνεπειῶν νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τοῦ κυπριακοῦ Ἕ λ λ η ν α ς :

---

1. ρ 382 *τίς γὰρ δὴ ξεῖνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν*
ἄλλον γ᾽, εἰ μὴ τῶν οἳ δημιοεργοὶ ἔασιν
μάντιν ἢ ἰητῆρα κακῶν ἢ τέκτονα δούρων,
ἢ καὶ θέσπιν ἀοιδόν, ὅ κεν τέρπῃσιν ἀείδων;
οὗτοι γὰρ κλητοί γε βροτῶν ἐπ᾽ ἀπείρονα γαῖαν.

2. Περιοδ. Ἀκρίτας 1 (1904) 237.

ἑξῆντα τσύκλους ἔκαμνεν, 'βδομηνταδκυὸ καμάρες
τσ' ἀκόμα δκυὸ τσυκλίσματα τὸν Ἕ λ ε ν ο ν νὰ φάῃ.

Ἐπίσης ἐν κυπριακῷ ᾄσματι ἔχομεν τὸν στίχον :

μαῦρε μου, μ α υ ρ ο γ ό ν α τ ε, μαῦρε μ' ἀ ν ε μ ο π ό δ α

ἀντὶ τοῦ διαλεκτικῶς ὁμαλοῦ

μαῦρε μου, μ α υ ρ ο β ό ν α τ ε, μαῦρε μ' ἀ ν ε μ ο π ό α [1]

Ἐπίσης εἰς τοὺς ἀκριτικοὺς στίχους ἐκ Πόντου :

Χριστέ μου, τί γ ε ν ή κ α σ ι τοῦ κόσμου οἱ ἀντρειωμένοι
. . . .
Σ' ἕρας ὑγιὸς δ ὲ ν τρώει, δ ὲ ν πίν' καὶ δ ὲ ν συχνοκερνᾶται

ὅ τε τύπος γ ε ν ή κ α σ ι καὶ τὸ ἀρνητικὸν μόριον δ έ ν εἶναι ξένα πρὸς τὸ ἰδίωμα [2].

Τὴν ἀνάμειξιν στοιχείων πολιτισμοῦ διαφόρων ἐποχῶν δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν λ.χ. εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ὁπλισμὸν τῶν ἡρώων. Μετὰ τῶν παλαιοτέρων ὅπλων ρ α β δ ί ω ν, κ ο ν τ α ρ ί ω ν, σ π α θ ί ω ν ἀναμειγνύονται τὰ νεώτερα τ υ φ έ κ ι α καὶ κ α ν ό ν ι α, ἐνίοτε δὲ ἀρχαιότερον ὅπλον ἔχει τὴν ἐνέργειαν νεωτέρου :

μὲ τετραπίθαμο σπαθί, μὲ πέντε ὀργυιὲς τ ο υ φ έ κ ι (Πελοπόννησος)
μὲ δεκοχτὼ π'θαμῶν σπαθί, μὲ δεκαννιὰ τ ο υ φ έ κ ι (Μακεδονία)

Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς ἀμφοτέρους τοὺς στίχους τὸ νεώτερον τ ο υ φ έ κ ι ἔχει ὑποκατασταθῆ εἰς τὴν θέσιν τοῦ παλαιοτέρου κ ο ν τ ά ρ ι.

Φκειάνουν τὸ σιδερόκαστρο νὰ μὴν τοὺς εὕρῃ ὁ Χάρος
. . . .
ἔβαλαν τὰ κ α ν ό ν ι α τους καὶ στῆσαν τὰ μ π α ϊ ρ ά κ ι α (Κρήτη)

Ἐν τῷ ἑξῆς ᾄσματι ὁ ἥρως μάχεται μὲ κοντάρια καὶ σπαθιά, τοῦτο δ' ὅμως λησμονεῖται εἰς τὸν ἑπόμενον στίχον καὶ γίνεται λόγος περὶ β ο λ ι ῶ ν:

Πέντε κοντάρια τοῦ 'δωκα καὶ μιὰ σπαθιὰ στὴ μέση
μάδε τὸ β ό λ ι τὸ κολλᾷ, μάδε σπαθὶ τὸ παίρνει (Ἀρκαδία)

Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται ὡς γνωστὸν καὶ εἰς τὸ ὁμηρικὸν ἔπος, ἔνθα λ.χ. ἀναφέρεται μετὰ νεωτέρων πολεμικῶν ὅπλων ἡ κ ο ρ ύ ν η (Η 141,143)

---

1. Ἰδ. Κ. Χ α τ ζ η ϊ ω ά ν ν ο υ, Λαογραφία 11 (1934) 606.
2. Ἰδ. Ν. Π ο λ ί τ η ν, Λαογραφία 1 (1909) 261.

ἢ ἀναμειγνύονται τὰ δύο εἴδη μυκηναϊκῆς ἀσπίδος, ἡ παλαιοτέρα καὶ μεγαλυτέρα, ἧς συνήθη ἐπίθετα ἀ μ φ ι β ρ ό τ η (Β 389 κλπ.), π ο δ η ν ε κ ὴ ς (Ο 646 κλπ.), μετὰ τῆς ε ὐ κ ύ κ λ ο υ (Ε 453 κλπ.) ἢ π α ν τ ό σ᾽ ἐ ί σ η ς (Γ 347 κλπ.) μικροτέρας ἀσπίδος τῶν νεωτέρων μυκηναϊκῶν χρόνων[1].

Αἱ διάφοροι συνθῆκαι παραδόσεως τῶν δύο ἐποποιϊῶν συνετέλεσαν ὥστε τὸ μὲν ὁμηρικὸν νὰ διατηρήσῃ ἀναλλοίωτον τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα τῶν ἡρώων του καὶ τὴν φυσικότητα πλοκῆς τῶν ἀναφερομένων γεγονότων, τὸ δὲ ἀκριτικὸν νὰ μυθοποιήσῃ πλήρως ἥρωας καὶ γεγονότα, εἰς τρόπον ὥστε ἡ σῳζομένη σήμερον ἐπικὴ ὕλη νὰ εἶναι πλήρως ἀπομεμακρυσμένη πάσης πιθανότητος καὶ πάσης ἱστορικῆς βάσεως.

Παρ᾽ Ὁμήρῳ δηλονότι τὰ πάντα εἶναι ἀνθρώπινα καὶ πιθανὰ ἐξαιρέσει τῶν διηγήσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς ἀνθρωπίνας ἐνεργείας παλαιοτέρων ἐποχῶν, τὰς ὁποίας, ὡς εἴπομεν, ἡ λαϊκὴ ἀντίληψις θεωρεῖ ὡς κατὰ πολὺ ὑπερβαλλούσας τὰς δυνατότητας τῶν συγχρόνων ἀνθρώπων. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν ὑπεράνθρωπον σκηνὴν διαμάχης Ἀχιλλέως καὶ Σκαμάνδρου (Φ 211 κἑξ.), δυσκόλως θὰ ἀνεύρῃ τις εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη πράξεις ἡρώων ἐν ἐνεργῷ δράσει ὑπερβαινούσας τὰς δυνατότητας ἐνεργείας ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν φυσικὴν ταύτην ἁρμονίαν πρέπει, προφανῶς, νὰ καταλογίσωμεν εἰς τὴν δραστηριότητα τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Ὅμηρος δηλονότι παρέθηκεν ὅσον μυθολογικὸν στοιχεῖον τοῦ ἐχρειάζετο ὡς διηγήσεις τῶν ἡρώων του. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἐπραγματεύθη τὸ ὑλικόν του ὡς ὑλικὸν ἐθνικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων, ἀφαιρέσας δὲ πᾶσαν ὑπερβολὴν δυναμένην νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐκτὸς πιθανότητος, ἐνεφάνισε τοὺς ἥρωάς του ἐπιτελοῦντας ἐξαιρετικὰς μὲν πράξεις, ἀλλὰ πάντως πράξεις τὰς ὁποίας δύναται νὰ ἐπιτελέσῃ ἄνθρωπος πεπροικισμένος ὑπὸ τῆς φύσεως ἢ εὐηργετημένος ὑπὸ τῶν θεῶν. Αἱ ὑπερβαίνουσαι τὰς ἀνθρωπίνας ἱκανότητας ἐνέργειαι καὶ ἐκδηλώσεις τῶν θεῶν εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὰς δοξασίας πάσης ἐποχῆς.

Ἀποτέλεσμα τῆς δραστηριότητος τοῦ ποιητοῦ, ὄχι μόνον τοῦ Ὁμήρου, ἀλλὰ καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ ἀοιδῶν, οἱ ὁποῖοι ἐσεβάσθησαν καὶ διεφύλαξαν πιστῶς τὴν παράδοσιν, εἶναι νὰ ἀποδεικνύωνται σήμερον ὑπὸ τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν ἐν πολλοῖς ὡς ἀκριβεῖς αἱ πληροφορίαι αἱ ἀφορῶσαι εἰς τόπους, κτίσματα κλπ. Εἶναι φυσικόν, ἕνεκα τῆς μακροχρονίου προφορικῆς παραδόσεως, νὰ ἐμφανίζωσι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ ἀνακριβείας καὶ συγχύσεις, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μειώνει τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ καθόλου σεβασμὸς τῶν συντηρητῶν τοῦ ἔπους πρὸς τὴν παράδοσιν ὑπῆρξε μέγας.

Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἀκριτικῆς ἐποποιΐας ἡ ἀνεύθυνος δρᾶσις τοῦ ἀοιδοῦ καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ ποιητοῦ ἀφῆκαν ἐλευθέραν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπικῆς

---

1. Ἰδ. M. Nilsson, Homer and Mycenæ σ. 142 κἑξ.

ὕλης, αὕτη δ' ἠλλοιώθη τῇ βοηθείᾳ τῆς ἀχαλινώτου φαντασίας τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία μετέπλασε κατὰ τὸν ἰδικόν της τρόπον μορφὰς καὶ πράξεις τῶν ἡρώων [1]. Οἱ παλαιοὶ πρόμαχοι τῶν ἀκριτικῶν περιοχῶν ἐμυθοποιήθησαν πλήρως, ἀντίπαλοί των δὲν εἶναι πλέον οἱ βιάζοντες τὴν μεθόριον καὶ ληίζοντες τὴν χώραν βάρβαροι, ἀλλ' ἐπίσης μυθοποιημέναι μορφαὶ ἀκαθορίστου ἐθνικότητος. Πρόσωπα καὶ πράγματα, χῶραι καὶ πόλεις, ποταμοὶ καὶ ὄροι λησμονοῦνται καὶ συγχέονται, ἀπομένουσι δὲ ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἱστορικὴν βάσιν ὀνόματα ἡρώων, οἱ ὁποῖοι ἔχουσιν ἀποβάλει σχεδὸν πᾶν τὸ ἀνθρώπινον καὶ παρίστανται ὡς ὑπερφυσικὰ ὄντα, γίγαντες ἱκανοὶ νὰ μάχωνται πρὸς τὰ θηρία καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως.

Εἰς διαφόρους παραλλαγὰς τοῦ ᾄσματος τοῦ θανάτου τοῦ Διγενῆ ὁ τόπος, ἔνθα ἠνδραγάθησεν ὁ ἥρως, φονεύσας ἀπίθανον ἀριθμὸν διαφόρων θηρίων, ἐμφανίζεται ὑπὸ διάφορα ὀνόματα :

'ς τῆς 'Αλεξάντρας τὰ βουνὰ τὰ δασοφυτεμένα (Κυνουρία)
τῆς Γουργαριᾶς τὶς λαγκαδιές, τῆς 'Αραπιᾶς τὰ ὄρη (Γορτυνία)
'ς τῆς 'Αραβίνας τὰ βουνά, τῆς 'Αραπιᾶς τὸν κάμπο (Εὔβοια)
'ς τῆς 'Αλαμάνας τὸ βουνό, τῆς 'Αραπιᾶς τὸν κάμπο (Εὔβοια)
'ς τῆς 'Αλεξάντρας τὰ βουνὰ 'ς τῆς Σύρας τὰ λαγκάδια ('Ακράτα)
τῆς 'Αλεξάντρας τὰ βουνὰ τῆς 'Αραπιᾶς τὰ μέρη (Γορτυνία)
'ς τῆς "Αϊ Μαρίνας τὰ βουνὰ 'ς τῆς 'Εριβοιᾶς τοὺς κάμπους ("Ηπειρος)
τῆς 'Αλεξάντρας τὰ οὐνιὰ τοῦ Μισιριοῦ τὰ ὄρη

Κατὰ τὸν καθηγητὴν H. Gregoire ἐν τῷ στίχῳ ὑπόκεινται τὰ τοπωνύμια τῆς ἀκριτικῆς περιοχῆς Λύκανδος καὶ Γαργάρ, Γαργαρία [2]. Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς τὰς παραλλαγὰς ἐπεχειρήθη ἡ ἀντικατάστασις τῶν ἀγνώστων τούτων τοπωνυμίων δι' ἄλλων γνωστοτέρων.

Ὁ γνωστὸς καὶ ἐκ τοῦ γραπτοῦ ἔπους ἥρως Φιλοπαπποῦς ἀπαντᾷ κατ' ᾄσματα καὶ παραλλαγὰς καὶ ὑπὸ τοὺς τύπους Χιλιοπαπποῦς, Καριοπαπποῦς, Παλιοπαπποῦς καὶ τέλος ἁπλῶς ὡς Γέρος καὶ Σαπόγερος. Ἐπίσης ἄλλος ἥρως, τοῦ ὁποίου κατὰ Gregoire [3] τὸ ἀρχικὸν ὄνομα ἦτο Βαρυτράχηλος, ἀπαντᾷ ὑπὸ τοὺς τύπους Ἀσπροτράχηλος, Ἀσπροτρίχαλος, Πετροτράχηλος, Τρεμαντάχειλος, ὁ ἥρως Νικηφόρος καὶ ὡς Ἡλιοφόρος κλπ. [4].

Ἀκριτικὸν ᾆσμα παραδίδει τὸν ἥρωα Γιάννην ὡς υἱὸν τοῦ Ἀνδρονίκου :

---

1. Πβ. M. Nilsson, ἔνθ. ἀν. σ. 199 κἑξ.
2. Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας σ. 79 - 80.
3. Ἔνθ. ἀν. σ. 29 κἑξ.
4. Ἰδ. καὶ Ν. Πολίτην ἐν Λαογραφ. Σύμμ. Α' σ. 245 κἑξ.

Ἐκεῖ κοιμᾶτ' ὁ Γιάννης τ' Ἀ ν τ ρ ο ν ί κ' ὁ γ ι ὸ ς (Πελοπόννησος)
Κείτεται ὁ Γιάννης τ' Ἀ ν τ ρ ο ν ί κ ο υ ὁ γ ι ὸ ς (Ρόδος)
Μὰ σὰν τὴν παίζ' ὁ Γιάννης τ' Ἀ ν τ ρ ο ν ί κ' ὁ γ ι ὸ ς (Χάσια)

Τὸ πατρώνυμον κατέχει σταθερῶς τὸ τέλος τοῦ στίχου, εἰς ἄλλας δὲ παραλλαγὰς τοῦτο μεταβάλλεται, τηρουμένου τοῦ ἀρχικοῦ ἀριθμοῦ τῶν συλλαβῶν :

Κείτεται τὸ Γιαννάκη τ' Ἀ ν τ ρ ο ν ι κ ο λ ι ὸ (Ρόδος)
Ἐκεῖ κείτετ' ὁ Γιάννης ὁ Ν τ ρ α ν ί κ ο λ ο ς (Χίος)
Κείτεται ὁ Γιάννης ὁ Κ ο ν τ ο ν ι κ ο λ ι ὸ ς (Κάρπαθος)
Ὁ Γιάννης ξαπλωμένος τ' Ἀ ν τ ρ ι α ν ό π ο υ λ ο (Passow)

Ὁ ἀντίπαλος τοῦ Διγενῆ Σ α ρ α κ η ν ὸ ς περιγράφεται ὡς ὑπερφυσικὸν ὄν :

Σὰν τὸ βουνὸν ἐκάθετουν, σὰν τ' ὄρος ἐκοιμάτουν
καὶ πάνω 'ς τὴν ραχούλλαν του στσύλος ἐβούραν,
πάνω 'ς τὴν τσεφαλούλλαν του περτίτσια κακκαρίζαν
καὶ μέσα 'ς τὰ ρουθούνια του ἄππαρκα ξισταβλίζαν (Κύπρος)

Τέλος καταπληκτικὴ καὶ ὑπεράνθρωπος εἶναι καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἀκριτικοῦ ἥρωος Τ σ α μ α δ ο ῦ :

Πατεῖ καὶ σειέται τὸ βουνό, κράζει κι ἀχᾶν οἱ λόγγοι
κ' ἐκράταγε 'ς τὸν ὦμο του δέντρο ξεριζωμένο,
καὶ ἀπάνου 'ς τὰ κλωνάρια του θεριὰ εἶχε κρεμασμένα

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ

ΕΡΡΙΚΟΥ Α. ΣΚΑΣΣΗ
Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας

ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΚ ΤΟΥ ΛΑΤΙΝΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Ἡ ἀρχὴ τοῦ στοιχείου Α περιλαμβάνει πάντα τὰ λήμματα κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν, ὡς ἔχουσιν ἀκριβῶς ἐν τῷ ὑπὸ ἔκδοσιν Λατινικῷ Λεξικῷ. Ἀλλὰ περὶ τοῦ τρόπου τῆς συντάξεως τούτου θὰ γίνῃ ἀλλαχοῦ ἐκτενέστερος λόγος ἐν τῷ οἰκείῳ προλόγῳ ὡς καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀναγραφὴ τῶν συντετμημένων λέξεων καὶ τῶν σημείων. Νῦν ἀρκούμεθα νὰ παραθέσωμεν κατωτέρω τὰ ὀνόματα τῶν κυριωτέρων συγγραφέων, ἐξ ὧν ἠρύσθημεν τὰ παραδείγματα, ὡς καί τινα τῶν κυριωτέρων σημείων καὶ συντετμημένων λέξεων.

κ.ἀ. = καὶ ἀλλαχοῦ.
κ.ἄ. = καὶ ἄλλοι, καὶ ἄλλα.
κ.ἄ.ἄ. = καὶ ἄλλοι ἄλλα.
μΣ. μΥ. = μ(ετὰ) Σ(υγκριτικοῦ), μ(ετὰ) Ὑ(περθετικοῦ).
μΣΥ. = μ(ετὰ Σ(υγκριτικοῦ καὶ) Ὑ(περθετικοῦ).
ἅ.λ. = ἅ(παξ) λ(εγόμενον), ἅπαξ εἰρημένον.
πρμ. = παροιμία ἢ παροιμιώδης ἔκφρασις.
PAdi. = μετοχὴ ἐν ἐπιθετικῇ σημασίᾳ (participium adiectivum).
— = δηλοῖ ἐπανάληψιν τοῦ λήμματος.
> ἢ < = δηλοῖ ὅτι ἡ ἐκτὸς τῆς γωνίας λέξις παράγεται ἐκ τῆς ἐντὸς αὐτῆς.
σημ. Σημ. = σημείωσις. Σημείωσον.
(*) = ὁ δίκην ἐκθέτου κείμενος ἀστερίσκος σημαίνει πρὸ μὲν λέξεως τύπον ὑπάρξαντά ποτε ἀλλὰ μὴ μεμαρτυρημένον, πρὸ δὲ ὀνόματος συγγραφέως γραφὴν τοῦ κειμένου ἀμφίβολον.

Acc = Accius.
Afr = Afranius.
Am = Ammianus Marcellinus.
Andr = Livius Andronīcus.
Ap = Apuleius.
AppV = Appendix Vergiliana.
Atil = Atilius.
Atta = T. Quintius Atta.
b.Al. = bellum Alexandrinum.
b.Afr. = bellum Africanum.
b.Hisp. = bellum Hispaniense.
Hirt.b.g. = Cæsar, bellum Gallicum VIII.
Bibac = M. Furius Bibaculus.
Caecil = Caecilius Statius.
Cael-Sab = Cn. Arulenus Caelius Sabinus.
C = Cæsar.
Calp.h. = L. Calpurnius Piso Censorinus.
Cato = M. Porcius Cato.
Ca = Catullus.
Ce = Celsus.
Ci = Cicero.
Cin = C. Helvius Cinna.
Co = Columella.
C.I.L. = Corpus Inscriptionum Latinarum.

Cu = Curtius.
E = Ennius.
Eu = Eutropius.
F = Festus.
PF = Pauli - Festus.
Fl = Florus.
G = Gellius.
Gloss. ἢ *Γλωσσ. = Corpus Glossariorum Latinorum.*
H = Horatius.
He = auctor ad Herennium.
Inscr. ἢ *'Επιγρ. = Inscriptiones.*
I = Iustinus.
Iu = Iuvenalis.
Io = Iordanes (551 μ.Χ.).
Lab = Laberius.
Lex XII tab. = Leges duodecim tabularum.
L = Livius.
Lu = Lucretius.
Luc = Lucanus.
Lucil = Lucilius.
Lygd = Tibullus καὶ *Appendix Tibulliana.*
M. = Monumentum Ancyranum.
Ma = Macrobius.
Me = Pomponius Mela.
Ml = Martialis.
N = Nepos.
Naev = Naevius.
Non = Nonius Marcellus.
Nov = Novius.
O = Ovidius.
P = Plautus.
Pac = Pacuvius.
Paneg. in Mess. = Pan. in Messalam (ἰ. Tib. καὶ *App. Tib.).*
Pe = Petronius.
Per = Persius.
Ph = Phaedrus.
Pl = C. Plinius Secundus (ὁ Πρεσβύτερος).
Pl² = C. Plinius Caecilius Secundus (ὁ Νεώτερος).
Pomp = L. Pomponius.
Pr = Propertius.
Pri = Priapea.
Prisc = Priscianus.
Quadr = Q. Claudius Quadrigarius.
Q = Quintilianus.
Q Ci = Quintus ἀδελφὸς τοῦ Κικέρωνος.
Rhet - Her = ἰ. He.
S = Sallustius.
Sant = Santra.
S.C. = Senatus Consultum.
Serv = Servius.
Se = L. Annaeus Seneca (ὁ φιλόσοφος καὶ τραγικός).
Se rh = M. Annaeus Seneca (ὁ ῥήτωρ).
Scrib = Scribonius Largus.
Si = Silius Italicus.
Sisen = Sisenna.
St = Statius
Su = Suetonius.
Sy = Publilius Syrus.
Ta = Tacitus.
Te = Terentius.
Ti = Tibullus καὶ *App. Tibulliana.*
Titin = Vettius Titinius.
Tiro = M. Tullius Tiro (ὁ ἀπελεύθερος τοῦ Κικέρωνος).
Trab = Trabea.
Tr - Plin = 'Επιστολαὶ Τραϊανοῦ αὐτοκράτορος πρὸς Πλίνιον τὸν Νεώτερον.
Turp = Sex. Turpilius.
Vr. = M. Terentius Varro.
V = Vergilius.
V.Ant. = Valerius Antias.
VF = Valerius Flaccus.
VM = Valerius Maximus.
Ve = Velleius Paterculus.
Vel = Velius Longus.
Vi = Vitruvius.

'Εκ τῶν εἰρημένων γίνεται φανερὸν ὅτι ἐν τῷ ἡμετέρῳ Λατινοελληνικῷ λεξικῷ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν τὰ ἔργα καὶ τὰ ἀποσπάσματα πάντων σχεδὸν τῶν ποιητῶν (ἐπικῶν, δραματικῶν, κωμικῶν, σατιρικῶν, λυρικῶν, διδακτικῶν, μυθογράφων) καὶ τῶν πεζογράφων μάλιστα μὲν ἀπ' ἀρχῆς τῆς Λατινικῆς Γραμματείας μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Αὐγούστου, ἀλλὰ καὶ τῶν μετὰ ταῦτα περιόδων (μέχρι καὶ τοῦ ἕκτου μ.Χ. αἰῶνος) οἱ πλεῖστοι τῶν ποιητῶν καὶ πεζῶν συγγραφέων, ὧν οἱ κυριώτεροι εἶναι:

Αὔγουστος (Monumentum Ancyranum), Λουκανός, Σίλιος 'Ιταλικός, Βαλέ-

ριος Φλάκκος, Στάτιος, Φαῖδρος, Πέρσιος, Μαρτιάλιος, Ἰουβενάλιος, Πετρώνιος, Βελλήιος Πάτερκλος, Βαλέριος Μάξιμος, Κούρτιος Ῥοῦφος, Τάκιτος, Πομπώνιος Μέλας, Κοϊντιλιανός, Πλίνιος (ὁ Πρεσβύτερος), Πλίνιος (ὁ Νεώτερος), Σενέκας (ὁ ῥήτωρ), Σενέκας (ὁ φιλόσοφος καὶ τραγικός), Κέλσος, Κολουμέλλας, Σουητώνιος, Ἀπουλήιος, Φλῶρος, Γέλλιος, Ἰουστῖνος, Εὐτρόπιος, Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος, Μακρόβιος, Ἰορδάνης, Ἰσίδωρος, Φῆστος (ἰδίᾳ Παύλου - Φῆστος).

Πρὸς τούτοις ἐλάβομεν πρὸ ὀφθαλμῶν καί τινας τῶν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων ἐπιγραφῶν (Lex XII tab. κ.ἑξ.) ὡς καί τινας τῶν παλαιῶν ὑπομνηματιστῶν καὶ Γραμματικῶν τοῦ 3ου καὶ 4ου μ.Χ. αἰ. (οἷοι οἱ Νώνιος, Σέρβιος, Δωνᾶτος, Χαρίσιος κ.ἄ.) ὁσάκις ἐκρίθη τοῦτο ἀναγκαῖον.

Ἰδιαιτέραν πρὸς ἀρτιωτέραν ἐμφάνισιν τοῦ ἔργου κατεβάλομεν φροντίδα :

1) Εἰς τὴν ἀκριβῆ μετάφρασιν τῶν λέξεων καὶ τῶν δυσκολωτέρων χωρίων, τῇ βοηθείᾳ τῆς τε ἀρχαίας καὶ ἰδίᾳ τῆς νέας ἑλληνικῆς (καθαρευούσης τε καὶ κοινῆς), ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ χρησιμοποιήσεως λέξεων τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν Γλωσσαρίων.

2) Εἰς τὴν ἑκάστοτε ἀναγραφὴν τοῦ συγγραφέως ἐξ οὗ ἐλήφθη τὸ κατὰ τὰς ἀρίστας τελευταίας κριτικὰς ἐκδόσεις παράδειγμα.

3) Εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν λατινικῶν τεχνικῶν ὅρων (φιλοσοφικῶν, ῥητορικῶν, γραμματικῶν, ἀρχαιολογικῶν, ἀστρονομικῶν, στρατιωτικῶν, ναυτικῶν, ἀρχιτεκτονικῶν, γεωργικῶν, ἰατρικῶν, νομικῶν, δικανικῶν ὡς καὶ τῶν τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου κ.τ.τ.) δι' ἀντιστοίχων τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς.

5) Εἰς τὴν ἀντίστοιχον ὀρθὴν ὀνομασίαν τῶν λέξεων τῆς πανίδος, χλωρίδος καὶ τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου μετὰ συσχετίσεως πρὸς τὰ τυχὸν συνώνυμα.

6) Εἰς τὴν πληρεστέραν παντὸς ἄλλου ὁμοίου Λεξικοῦ καταχώρισιν τῶν κυρίων ὀνομάτων (μυθολογίας, ἱστορίας, γεωγραφίας) μετ' ἰδιαιτέρας ἀναφορᾶς τούτων πρὸς ἄλληλα καὶ ἀναγραφῆς τῶν παραλλήλων τύπων, ὡς οὗτοι ἀπαντῶσι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι μυθογράφοις ἱστορικοῖς καὶ γεωγράφοις.

7) Εἰς τὸν πλουτισμὸν διὰ λατινικῶν παροιμιῶν ἢ παροιμιωδῶν ἐκφράσεων καὶ ἀποδόσεως τούτων διὰ παρομοίων ἢ ἀντιθέτων τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ἡμῶν γλώσσης.

8) Εἰς τὴν προσθήκην λέξεων ἢ ἐκφράσεων συνωνύμων καὶ ἀντιθέτων πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῆς σημασίας τῆς λέξεως ἢ ἐκφράσεως.

9) Εἰς τὴν ἐν τοῖς λήμμασι σημείωσιν μόνον τῶν φύσει μακρῶν φωνηέντων. Τῆς ληγούσης τῶν ῥημάτων δὲν ἐσημειώθη ἡ προσῳδία. Ἐν τοῖς παραδείγμασιν ἐδηλώθη ἐνίοτε, διὰ λόγους ἰδιαιτέρους, ἡ προσῳδία ἐνίων φωνηέντων. Ἐδηλώθη ἐπίσης ἰδιαιτέρως πᾶσα παρέκκλισις ἐκ τῆς προσῳδίας τῶν λημμάτων.

10) Εἰς τὴν ἀναγραφὴν πάσης μεταβολῆς εἰς τὸ γένος τῶν ὀνομάτων.

11) Εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν διαφόρων συντάξεων.

12) Εἰς τὴν μνείαν τῶν ἀπαντώντων παρὰ τοῖς διαληφθεῖσι συγγραφεῦσι βαθμῶν τῆς συγκρίσεως τῶν ἐπιθέτων, τῶν ἐν ἐπιθετικῇ σημασίᾳ μετοχῶν καὶ τῶν ἐπιρρημάτων.

13) Εἰς τὴν ἐν ἰδιαιτέρῳ λήμματι καὶ ὑπὸ ἰδιαιτέραν ἀρίθμησιν ἀναγραφὴν τῶν ὁμοιογράφων λέξεων.

14) Εἰς τὴν δήλωσιν τῶν μονήρων λέξεων σημειοῦντες κάτωθι ἅ.λ. ἤτοι ἅ(παξ) λ(εγόμενον), ἅπαξ εἰρημένον.

15) Εἰς τὴν ἐν τῇ κατατάξει τῶν λημμάτων προτίμησιν τῆς ὑγιοῦς ὀρθογραφίας (π.χ. condicio, cena, caelum, scaena κ.τ.τ. ἀντὶ conditio, coena, coelum, scena κ.τ.τ.).

16) Εἰς τὴν χρησιμοποίησιν ἰδιαιτέρων λημμάτων διὰ λέξεις ἢ μετοχὰς παρεκ-

κλινούσας τοῦ γνωστοτέρου τύπου (ἕνεκα ἀνωμαλίας τινὸς ἢ φωνητικῶν ἀλλοιώσεων) πρὸς ἀποφυγὴν ἀποπλανήσεως τῶν ἀπειροτέρων.

17) Εἰς τὴν μνείαν τῶν ἀρχαϊκῶν τύπων.

18) Εἰς τὴν ἐντὸς παρενθέσεως διάκρισιν τῶν συνθετικῶν μερῶν τοῦ λήμματος (ἢ διὰ μικρᾶς ὁριζοντίου κεραίας ἢ διὰ τοῦ σημείου +). Ἡ αὐτὴ κεραία ἀναπληροῖ ἐνίοτε τὸ παραλειπόμενον ἐν τοῖς ἄρθροις πρῶτον τμῆμα τῆς λέξεως ἢ τοῦ ῥήματος πρὸς ἐξοικονόμησιν χώρου.

19) Εἰς τὴν φειδωλὴν παραπομπὴν εἰς κλασσικὰ καταστάντα ὑπομνήματα καὶ ἄλλα ἔργα νεωτέρων φιλολόγων.

20) Εἰς ἐντὸς παρενθέσεως (εὐθὺς μετὰ τὸ λῆμμα) σημείωσιν τῆς δοκιμωτέρας ἢ πιθανωτέρας θεωρουμένης ἐτυμολογίας μετὰ συγκρίσεως ἰδίᾳ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ μετὰ παραπομπῆς ἀναλόγως εἰς τὰς §§ τῆς ἐν τέλει τῆς παρούσης Ἐπετηρίδος δημοσιευθείσης πραγματείας, ἧς ὁ τίτλος «Franz Skutsch - Ἑρρίκου Σκάσση, Ἐπίτομος εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν (ἐτυμολογίαν)».

21) Εἰς τὴν δι' ἀστερίσκου (*) ὑπόδειξιν ἀμφιβόλου τινὸς γραφῆς τοῦ κειμένου καὶ τὴν παράθεσιν τῆς κρείσσονος κατὰ τὰς νεωτάτας καὶ ἀρίστας κριτικὰς ἐκδόσεις τῶν λατίνων συγγραφέων. Ἐν τῷ θέματι τούτῳ καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ νεώτατα σοβαρὰ Λεξικὰ ἢ ἀνεπαρκῶς ἱκανοποιοῦσιν ἤ, ὅπερ συνηθέστερον, οὐδαμῶς ἀσχολοῦνται ἢ τέλος, διπλᾶ παρέχουσι λήμματα.

22) Εἰς τὴν προσθήκην ἐν τέλει τοῦ ἔργου παραρτημάτων (περὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ ἡμερολογίου, τῶν μέτρων μήκους ἐπιφανείας ὄγκου, τῶν σταθμῶν, τῶν νομισμάτων) καὶ ἀλφαβητικοῦ πίνακος τῶν συνήθως χρησιμοποιουμένων «σιγλῶν» ἐν Ἐπιγραφαῖς (παλαιοτέραις καὶ νεωτέραις).

Τέλος σημειωτέον ὅτι παρελείφθησαν λήμματα μονήρη τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ ἡ ἀναγραφὴ ἰδιαιτέρων τυχὸν σημασιῶν ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ κοινοῦ αὐτῶν λήμματος, πρὸς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς,παρελείφθησαν ἐπίσης λέξεις τινὲς τῆς μετακλασσικῆς περιόδου (κυρίως ἀπὸ τοῦ 120 μ.Χ. - 600 μ.Χ.) ἐθνικῶν ἢ χριστιανῶν συγγραφέων, πλὴν τῶν πολλῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ὧν, ὡς εἴρηται, κατεχωρίσθη ὁ γλωσσικὸς θησαυρός. Παρὰ ταῦτα ὅμως τὸ Λεξικὸν τοῦτο οὔτε παύει νὰ εἶναι σπουδαῖον βοήθημα διὰ τὴν ἑρμηνείαν καὶ τῶν συγγραφέων τούτων, οὔτε εἰς ἀριθμὸν λημμάτων ὑστερεῖ τῶν ἄλλων ἅτε μεγάλως αὐξηθὲν διὰ λέξεων ἱκανῶν διαφυγουσῶν τοὺς συντάκτας αὐτῶν, ἢ παραλειφθεισῶν ἐν γνώσει, μολονότι αὗται ἀνήκουσιν εἰς συγγραφεῖς καλῆς περιόδου καὶ δὴ καὶ τῆς κλασσικῆς.

Ἐκτὸς τῆς χρησιμοποιήσεως διαφόρων Λεξικῶν ἔσχομεν ὡς βάσιν ἐν τῇ ἐργασίᾳ ἡμῶν τὰ Λεξικὰ τοῦ Forcellini, Freund, Georges, Lewis - Short, Gaffiot, (Georges - Calonghi κ.ἄ. μετὰ τῶν μεγάλου κύρους ἐτυμολογικῶν τοῦ Walde - Hofmann καὶ Ernout - Meillet, ἰδίᾳ ὅμως τὰ ἐκδεδομένα μέχρι σήμερον τεύχη τοῦ μνημειώδους Thesaurus Linguae Latinae, εἰς οὗ τὴν διαρκῆ ἀναστροφὴν πρὸς ἐπαλήθευσιν τῶν χωρίων ὀφείλονται τὰ κατὰ καιροὺς ὑπ' ἐμοῦ ἤδη ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν μου ἑδωλίων μέχρι σήμερον γενόμενα δημοσιεύματα τὰ ἐπιγραφόμενα: addenda et corrigenda in Thesaurum Linguae Latinae.

Τοιαύτην ὁδὸν ἀκολουθήσαντες εἰς τὴν διάταξιν καὶ οἰκονομίαν τῆς ὕλης ἔχομεν δι' ἐλπίδος ὅτι τὸ Λεξικὸν τοῦτο προϊὸν πολυετοῦς πείρας καὶ πολυμόχθου ἐργασίας, διὰ τῆς ἀνὰ πᾶν βῆμα παρακολουθήσεως τῶν πηγῶν καὶ ἀναδρομῆς εἰς τὰ χωρία τῶν συγγραφέων, θὰ συμβάλῃ μεγάλως εἰς τὴν ἐνίσχυσιν οὐ μόνον τῶν Λατινικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων τὰ ὁποῖα, ὁμοῦ λαμβανόμενα, εἶναι, κατὰ τὴν κρίσιν τῶν ὑγιῶς σκεπτομένων, ἡ κρηπὶς καὶ ἡ βάσις τοῦ πολιτισμοῦ πάσης χώρας.

A

1. **A, a** ἄκλ. (πρῶτον γράμμα τοῦ λατ. ἀλφαβήτου) οὐ. (καὶ θ. a brevis Quint. 9, 86. Gell. 19, 14, 5).

Συντόμως : τὸ A a. σημ : **1.** A = Aulus (προωνύμ.). **2.** (ἐν ταῖς νομοθετ. ἐκκλησίαις) Antīquo (legem, rogationem) = antiqua probo, παλαιῶ, ἐμμένω τοῖς κεμένοις νόμοις, ἀκυρῶ, ἀπορρίπτω, ἀποκρούω τὸν καινὸν νόμον, *ἀντ.* V.R. (= uti rogas). **3.** = Absolvo, ἀπολύω, ἀθῳῶ ἐν τοῖς δελτίοις τοῖς ἀναγράφουσι τὴν ψῆφον τῶν δικαστῶν) ˙ὅθεν τὸ A ὠνομάζετο littera salutaris (σωτήριον γράμμα) Cic. Mil. 15. **4.** A. = audītor (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν M. = M(agister) ἢ Marcus δηλ. ὁ Κικέρων ἐν Cic. Tusc. **5.** πρὸ ἀριθμῶν, χρονολογιῶν καὶ ἐν Ἐπιγραφαῖς (=Annus). Οὕτω A.V.C. = anno urbis conditae «ἐξ οὗ ἡ πόλις (Ῥώμη) ἐκτίσθη» ἀλλὰ a.u.c.= ab urbe conditā. - καὶ a.d. = ante diem. Ἐν Ἐπιγρ. A. = Augustus. A.A. = Augusti duo. A.A.A.=Augusti tres. A.A.A.F.F. μετὰ τὸ III viri (triumviri ἢ tresvirī) = auro argento, aeri flando, feriundo (τρεῖς ἄνδρες χαλκοῦ, ἀργύρου καὶ χρυσοῦ συγχωνεύσεως καὶ χαράξεως).— **6.** Πρὸς δήλωσιν γραφῆς μυστικῆς Suet. Aug. 88, 3. Iul. 56, 8. **7.** Πρὸς δήλωσιν σημείου τινὸς ὡς ἐν γεωμετρικοῖς σχήμασι (πρβλ. B, b, 3) Vitr. 9,7,2 ἑξ.

2. **ā,** ἐπιφ. ἰδ. āh.

ab, abs, ā (ὁ πρὸς τὸ abs ἄσχετος τύπος ab ἀντιστοιχεῖ τῷ παλαιοτέρῳ *apo [ἑλλ. ἀπό, ἀρχ. ἰνδ. ápa] καὶ συντομώτ. *ap [πρβλ. ap-erio] ὅπερ ἔγινεν ab [ab amico, ab re, ab limine, ab-eo, ab-duco, ab-iungo, ab-luo, ab-rogo καὶ κατ' ἀναλογίαν τούτων ab-sens, ab-sisto ἀντὶ apsens, ap-sisto]). Ὁ τύπος abs, προφερόμενος aps [= ἑλλην. ἄψ, ἀρχ. ἰνδ. ápaḥ] παλαιόθεν ἐν συνδέσει πρὸς ἐγκλιτικὰς λέξεις καὶ ἐν συνθέσει πρὸ τοῦ t c q [abs te, ἀλλὰ καὶ a te, abs quivis homine *Te*, abs chorago *P*, abs-cīdo, absque, abs-tineo κ.ἄ.]. Συνήθως ἐξηφανίζετο πρὸ τοῦ s τὸ b ἢ p ἑπομένου συμφώνου (as-porto, as-pello, as-tuli [ἀρχ. πρκμ. τοῦ au-fero. G.L. I, p. 309, 2] ἀντὶ aps- ἢ absporto, aps- ἢ abs-tuli. Ἐὰν μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ p ἢ b τὸ s εὑρίσκετο πρὸ ἠχηροῦ ἐγίνετο καὶ τοῦτο ἠχηρὸν -z- καὶ ἐξηφανίζετο μετ' ἐκτάσεως τοῦ προηγουμένου φωνήεντος˙ πρβλ. abs-moveo — as-moveo — az-moveo — ā-moveo πρβλ. ἐπ. ā-mitto, ā-verto κλπ. (§ 30). Κατ' ἀναλογίαν τούτου εὑρίσκεται κατὰ τρόπον αὐθεντικώτερον τὸ ā καὶ πρὸ συμφ. μὴ ἠχηροῦ π.χ. ā-fui, a-fore, a-futūrum. Ἐκ τῶν συνθέτων μετὰ τοῦ ā- προῆλθεν ἡ προθ. ā ἥτις ἐν τοῖς κλασσικοῖς χρόνοις ἐτίθετο πρὸ συμφ. καὶ ἰδίᾳ πρὸ τοῦ b f m p t v, ἐνῷ ἡ ab πρὸ φων. τοῦ h καὶ τῶν συμφ. c d g l n r s, τοῦ συμφω-

νοειδοῦς i [= j]. Διάφορον ὅλως τοῦ ab εἶναι τὸ au- τιθέμενον πρὸ ῥημάτων ἀρχομένων ἀπὸ f (au-fero, au-fugio πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως μεταξὺ τῆς ad- καὶ ab-).—Ἐν συνθέσει αἱ προθ. ā ab καὶ abs σημαίνουσι τὸ μακρὰν (π.χ. ab-duco ἀπάγω), ἐπίτασιν (π.χ. abnego, absumo, affabre), ἔχουσι τὴν σημασίαν τοῦ στερητ. α ἢ τοῦ κακῶς (absimilis, abūtor καταχρῶμαι). Ἰδ. af.

Ὡς πρόθ. μετ᾽ ἀφαιρ.

A) τοπικῶς: I) πρὸς δήλωσιν τῆς ἀφορμῆς τῆς ἀφετηρίας πράξεώς τινος, τοῦ ἀπό τινος: **1.** ἰδίᾳ μετὰ ῥήμ. κινήσεως, μεταβατικὰ ἢ ἀμετάβατα ἁπλᾶ ἢ σύνθετα: a foro *P*, a Caesare (venio, redeo, exeo, egredior, discedo, κ.τ.τ.) *Ci*, discedere a Mutinā (ἀπὸ τῶν περιχώρων τῆς M.) *C*, ab Aeno navigare (ἀπὸ τοῦ λιμένος τοῦ Αἴνου) *Ci*, ab Arimino Arretium mittere *C*. **2.** μτφρ. α) πρὸς δήλωσιν προελεύσεως, καταγωγῆς: dulces a fontibus (ἠντλημένα ἀπὸ...) aquae *V* πρβλ. «οἶνος ἀπ᾽ ἀμπέλου» (ἐν ἀντιθ. οἶνος ἀπὸ κριθῆς, ὁ κρίθινος οἶνος, ὁ ζῦθος]), esse a M᾽ Tullio *Ci*. a Graecis (ἐκ τῆς Ἑλλην. ἱστορίας εἰλημμένον) *Ci*, a Deucalione ortus *Ci*, omnes a Belo (ὁ B. καὶ οἱ ἔκγονοι τοῦ B.) *V*, ab his oratores exstiterunt (ἀπὸ αὐτῶν [τῶν περιπατητικῶν] προῆλθον οἱ ῥήτορες) *Ci*, Critolāus erat ab Aristotele (ἦτο τῆς σχολῆς τοῦ Ἀριστοτ. *Ci*, nostri illi a Platōne (οἱ ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος, οἱ Πλατωνικοὶ [μαθηταὶ] πρβλ. πληρέστ. profecti a Platōne *Ci*), Turnus ab Aricia (= T. Aricinus) *L*, pastor ab Amphrȳso (=p. Amphrysius, τ.ἔ. ὁ Ἀπόλλων) *V*, longā mundi servator ab Albā, Auguste (= oriundus ἢ ortus regibus Albanis) *Pr*, homo de schola et a magistro (= ὁ διδαχθεὶς) *Ci*, nomen invenire ab aliquo *Ci*, incipere ordiri alqd ab aliquo *Ci*, mater a gerendis fructibus Ceres (τὸ Ceres παράγεται ἀπὸ τὸ gerere fructūs ὡσεὶ ἦτο Geres) *Ci*, dona adsunt tibi a Phaedriā (ἐκ μέρους τοῦ Φ.) *Te*, ab Andriast ancilla haec? (ἀπὸ τοῦ οἴκου τῆς Ἀνδρίας εἶναι αὕτη ἡ ὑπηρέτρια;) *Te*. β) πρὸς δήλωσιν τοῦ αἰτίου ἐνεργείας τινὸς (*abl. rei efficientis*), τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου καὶ τῆς αἰτίας: laudari, reprehendi, interfici, docere ab aliquo, se ita a patribus didicisse (= doctos esse) *C*, venire (πωλεῖσθαι) ab aliquo *Ci*, a me igitur cetera (*sc.* praestabuntur) *Ci*, perire ab aliquo *Ci N O*, cadere ab hoste *Ta*, interire a paucis *Ci*, salve bis a Cicerone (ὁ Κικ. χαίρειν δίς σοι ἐπιστέλλει) *Ci*, vapulare a tyranno *Se*, vapulare fustibus ab aliquo (σκυταλοῦμαι ὑπό τινος) *Q*, exercitu ab re mala gesta perculso *L*, ab residuo... odio... malebant *L*. Ἐνίοτε μετὰ *γερουνδιακοῦ* (*κυρ.* ὅταν προηγῆται δοτ.) quod ab omnibus (ἀντὶ ἁπλῆς δοτ.) defendendum videtur *He*, fortis et a vobis conservandus vir *Ci*, *civibus* (δοτ.) est a vobis consulendum *Ci*, a me (ἀντὶ mihi) in dicendo praetereunda non sunt. Κα-

τὰ *προσωποποιΐαν :* a civitatibus *Ci*, a classe *Ci*, a re publica *Ci*, a studiis adulescentium (ὑπὸ τοῦ ζήλου τῶν νέων) *Ci*, animus ab (δηλοῖ κ. αἰτίαν) ignaviā corruptus *S*. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ *ἐπιθ*. καὶ σπανιώτ. ἀπὸ *οὐσιαστικῶν :* levior est plaga ab amico (ἡ ἀπὸ φίλου γιγνομένη βλάβη) *Ci*, a bestiis ictus *C*, insidiae a meis (ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν μου) *Ci*, ab illo iniuria *Te*, fulgor ab auro *Lu*, munera a rege *N*, sermo ab iis de te *Ci*, niger a radiis solis (ἡλιοκαής) *O*, Gallia a paludibus invia *S*. Πρβλ. καὶ ab odio plebis (ὑπὸ μίσους, ἐκ μίσους) *L*, ab irā *L*, mitescere a sole *Ci*, a frigore laborare *Vr Pl*, lassus ab equo (= lassatus, fatigatus) *H*. II) πρὸς δήλωσιν τοῦ μέρους ἐξ οὗ θεωρεῖταί τι ἢ ἐμφανίζεται. **1.** a fronte (κατὰ πρόσωπον) *C*, a latere (ἐκ πλαγίου) *C*, a tergo (κατὰ νώτου) *C*, a dextrā (ἐκ δεξιᾶς) *C*, a sinistrā (ἐξ ἀριστερᾶς) C, a septentrionibus *C*, ita ex omnibus partibus ab fronte ab latere ab tergo trucidantur Hispani *L*, ab occasū et ortū solis (ἀπ᾽ ἀνατολῶν καὶ ἀπὸ δυσμῶν) *L*, a matre pulli (νεοσσοὶ ἀπὸ τῆς φωλεᾶς) *Co*, surgens a puppi ventus *V*, ab Opis (*sc*. aede) *Ci*, Magnētes ab Sipylo *Ci*, cecidēre ab Romanis (ἐφονεύθησαν ἀπὸ τοῦ μέρους τῶν Ῥωμ.) ducenti equites *L*, timere aliquid ab aliquo (φοβοῦμαι μή τι πάθω ὑπ᾽ ἐκείνου) *Ci*, stare ab aliquo *N* (ἢ facere ab aliquo στῆναι μετά τινος, εἶναί τινι, συμπράττειν τινί, πράττειν ἢ φρονεῖν τά τινος) *Ci*, ab reo dicere (ὁμιλῶ ὑπὲρ τοῦ κατηγορουμένου) *Ci*. **2.** πρὸς ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν ἢ πρὸς περιορισμόν : inops ab amicis *Ci*, a re frumentariā laborare *C*, a militibus a pecuniā imparati *Ci*, ab exemplis aliquid explicare *Ci*, tempus mutum a litteris (ἐποχὴ ἄγονος εἰς πνευματικὴν παραγωγὴν) *Ci*, dolere ab oculis *P*, quorum impunitas fuit a sermone (δὲν ἐτιμωρήθησαν ἀπὸ τὴν κοινήν, τὴν δημοσίαν γνώμην) *Ci*, ab omni parte beatus (ὑφ᾽ ὅλας τὰς ἀπόψεις) *H*. **3.** πρὸς δήλωσιν ἰδιαιτέρας δράσεως (τιθεμένου ἢ νοουμένου τοῦ minister, servus, libertus) : servus a pedibus (ὁ ἀκόλουθος, ὁ δοῦλος, ὁ ὑπηρέτης) *Ci*, (servus) a manū (γραφεύς, δοῦλος) *Su*, Narcissus ab epistulis (ὁ ἰδιαίτερος γραμματεύς, ὁ ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν γραμματεὺς) *Su*, Pallas a rationibus (ὁ ἐπὶ τοῦ λογιστικοῦ) *Su*, liberti ab epistulis et libellis et rationibus (ἀπελεύθεροι ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν, ἀναφορῶν καὶ τοῦ λογιστικοῦ) *Ta*, libertus et a memoriā eius (ἀπελεύθερος καὶ ἱστοριογράφος αὐτοῦ) *Su*, esse a cognitionibus (γραφεὺς ἐπὶ τῶν διαγνώσεων) *Se*, faber a Corinthiis (ἐργάτης κατασκευῆς Κορινθιακῶν ἀγγείων) *Ἐπιγρ.*, medicus ab oculis (ὀφθαλμικὸς ἰατρός, ὀφθαλμίατρος, ὀφθαλμολόγος) *Ἐπιγρ.*, a bibliothēcā (βιβλιοθηκάριος) *Ἐπιγρ*. III) Πρὸς δήλωσιν τῆς ἀπομακρύνσεως, τοῦ διαστήματος **1.** non longe ab oppido castra aberant *C*, procul a patriā

V. Καὶ μετ' ἐπιρρ. a perĕgre (ἔξωθεν, ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ) *P Vi*. *Ἐλλειπτικῶς* ἄνευ ῥήμ. Cic. Ac 2,143. Tusc 5,92. Att. 7,3,11 κ.ἄ. *Φράσις:* non ἢ haud ab re (συμφερόντως, ἐπωφελῶς) *P*, haud ab re duxi referre (ἐνόμισα ὅτι δὲν ἦτο ἄκαιρον νὰ ἀναφέρω) *L*. **2.** μ τ φ ρ. quartus ab Arcesilāo (τρίτος μετὰ τὸν Ἀ.) *Ci*, secundus a Romulo (πρῶτος μετὰ τὸν Ῥωμ.) conditor urbis *L*, ab Iove tertius Aiax *O*, aversus a vero *Ci*, abalienātus a nobis *Ci*, tutus ab aliquo *Ci*, alter ab undecimo annus (τὸ 12ον [ὄχι τὸ 13ον] ἔτος) Verg. ecl. 8,39· πρβλ. abhorrere, distare, differre ab aliquo, ab alquā re *Ci*, secernere aliquem ab aliquo *Ci*, defendere Italiam ab hostibus *Ci*, a se argentum dedit (κατέβαλεν ἐξ ἰδίων του) *P* = a se dare, solvere pecuniam *Ci*· πρβλ. (per)solvere dare (pecuniam) ab aliquo (διά τινος) *Ci*, scribe decem (*sc*. milia sestertium) a Nerio (δὸς ἔγγραφον ἐντολὴν εἰς τὸν Ν. νὰ δανείσῃ διὰ λογ]μόν σου 10.000 σηστερτίων) *H*.

B) Χ ρ ο ν ι κ ῶ ς: **1.** a pueritiā, a puero, a pueris (ἐκ παιδός, ἐκ παίδων, ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας) *Ci*, ab hoc tempore *Ci*, a sexagesimo anno *Ci*, iam inde a Pontiano *Ci*, ab urbe condita κ. ab conditā urbe (ἀπὸ κτίσεως Ῥώμης, ἀπὸ Ῥ. κτισθείσης) *Ci*, a teneris unguiculis (ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων, νηπιόθεν) *Ci*, ab hac contione (μετὰ τὸν λόγον τοῦτον) legati missi sunt *L* κ.ἄ. **2.** (εὐθὺς μετά τι = statim post, post: ab re divinā (εὐθὺς μετὰ τὴν θυσίαν) *P*, a tuo digressu (εὐθὺς μετὰ τὴν ἀναχώρησίν σου) *Ci*, surgit ἢ tacuit ab his (εὐθὺς μετὰ τοὺς λόγους τούτους) *O*, *missio* a sedecim annis (ἄφεσις μετὰ 16 ἔτη στρατ. ὑπηρεσίας) *Ta*, recens ab incendio (εὐθὺς μετὰ τὸν ἐμπρησμὸν) *L*.

→Ἡ aps ἐν Ἐπιγρ.(C.I.L.I² 1570) καὶ ἐν διαφόροις χειρογράφοις τοῦ Πλαύτου καὶ τῶν ἐπιστ. τοῦ Κικέρωνος. Ἡ af (πρβλ. Cic. Or. 158) ἐν ἐπιγρ. πρὸ τοῦ c l m s καὶ κυρ. πρὸ τοῦ v (af vobis, af Capua, af louco, af muro, af speculo). Ἐνίοτε ἡ a ab εὑρίσκεται μετὰ τὰ ἀναφ. quo ab *P* ἢ σπανίως παρὰ τῷ Τακίτῳ (ann. 4,5,4 initio ab), καὶ ἰδίᾳ παρὰ ποιηταῖς μεταξὺ τοῦ οὐσ. καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ damnis dives ab ipse suis *O*. Ἰδ. absque.

Aba, ae ἀ. Ἄβος, ὄρος τῆς Μεγ. Ἀρμενίας *Plin. 5,83 (νῦν Aga). Ἰ. Aga.

Ababa, ae θ. ἡ μήτηρ τοῦ Maximinus. Iord. R. 281. G. 83.

? **abacīnus** 3 (abacus) *Plin. 35,2 (ν. abaci).

abāctor, ōris, ἀ. ἀπελάτης, κλέπτης βοσκημάτων, ζῳοκλόπος. Apul. m. 7,26,9. 7,26,11.

1. **abāctus** 3 μτχ., ἰ. abigo τέλ.

2. **abāctus,** ūs ἀ. (abigo), (ἀπέλασις, ἀπελασία, ἐξέλασις, βιαία ἀπομάκρυνσις). *Πλθ*. *Plin. pan. 20,4.

abaculus, ī ἀ. (ὑ π κ ρ. abacus), ἀβακίσκος, ψηφὶς ἐξ ὑάλου κεχρωματισμένης, ἣν μετεχειρίζοντο διὰ τὰ ψηφοθετήματα (μωσαϊκὰ) *Plin. 36,199 (ν. ab oculis). ***ἅ.λ.***

abacus, ī ἀ. **1.** σανίς, τράπεζα ἁπλῆ (παρατράπεζα, *ἀποθετάρι*, ἐφ᾽ ἧς ἐτοποθετοῦντο σταμνία, χυτρίδια). *Cato, Ju.* εἶτα δὲ ἄβαξ, τράπεζα ψηφιδωτὴ ἐπιδεικτικὴ (τρ. πολυτελείας) πρὸς ἀπόθεσιν πολυτίμων ἀγγείων κατὰ τὰ δεῖπνα, ἡ παρὰ τοῦ Σχολιαστ. Ἰουβεναλίου ἕνεκα τοῦ σχήματος δ ε λ φ ι κ ὴ λεγομένη, ἐν δὲ τοῖς Γλωσσαρίοις «μινιστέριον», κυλικεῖον *Vr.*, Cic. Verr. 3,35 Tusc. 5,61. *L Pl.* **2.** ἄβαξ, ἀβάκιον, τὸ Παλαμήδειον ἢ τοῦ Ἡρακλέους ἀβάκιον (σανὶς μετὰ πλαισίου ὑψηλοτέρου πως φέρουσα γραμμάς πεττευτικὴ ἢ κυβευτική, ἐφ᾽ ἧς ἐπαίζετο ὁ ludus latrunculorum [ἰδ. λ.], εἶδος ζατρικίου, κν. σκάκι = alveus, tabula ἰ. *λ.λ*). eburneis (ἐξ ἐλέφαντος) quadrigis (ἀφαιρ.) cotidie in abaco ludere Suet. Nero 22,2, diem abaco et latrunculis conterere (διημερεύω παίζων πεσσοὺς) Macr. s. 1,5,11. **3.** ἄβαξ, σανὶς κεκαλυμμένη δι᾽ ἄμμου ἢ σποδοῦ πρὸς γεωμετρικοὺς ἢ λογιστικοὺς σκοποὺς Pers. 1,132. abaco et pulviscolo se dedere (ἀσχολοῦμαι περὶ τὴν γεωμετρίαν) Apul. Ap. 16,7. **4.** ὡς *t.t* τῆς ἀρχιτ. α) ἄβαξ, ἡ πάλαι εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος ξυλίνου ἢ μαρμαρίνου κίονος τιθεμένη πλατεῖα ὁμαλὴ τετράγωνος πλὰξ Vitr. 4,1,11 εἶτα δὲ ὁ ἄβαξ ὁ ἀποτελῶν τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ κιονοκράνου Vitr. 4,1,11 κ.ἀ. β) ἄβαξ, πλίνθος, πλινθὶς (πλὰξ λεπτὴ μαρμαρίνη ἢ ὁμοία μαρμάρῳ κεκοσμημένη διὰ ψηφίδων [calculi, tesserae, tessellae, ἰδ. *λ. λ.*] ἐκ λίθων ἢ ὑάλου πρὸς κόσμον καὶ ἐπένδυσιν τοίχων ὀρθοστρώτων τῶν δωματίων) Vitr. 7,3,10. 7,4,4. (Plin. 33,159. 35,2. 31. 32).

Abaesamis (Abesamis), [idis], (ἀφ. ide), θ. πόλις τῆς βορ. Ἀραβίας (Arabia Felix) Plin. 6,145. ***ἅ.λ.***

(abaestumo), λ. πλαστὴ (ab + aestumo = totum aestumo [ὡς abnumero] ἐξ οὗ (?) κατὰ συγκοπὴν autumo κατὰ τὸν *Nigidius* παρὰ Gel. 15,3,4). Macr. gr. V 600,19.

ābaeto, ἰ. abito.

abagio, ἰ. adagio.

Abalē (-la), ēs, θ. πόλις ἐν Αἰγύπτῳ τῶν Τρωγ(λ)οδυτῶν μεταξὺ Μερόης καὶ Συήνης οὐ μακρὰν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης Plin. 6,79.

Abalī, ōrum, ἀ. λαὸς ἰνδικὸς Plin. 6,67. ***ἅ.λ.***

abaliēnātio, ōnis, θ.(abaliēno), ἀπαλλοτρίωσις (μεταβίβασις κυριότητος [δούλου ἢ ζώου φορτηγοῦ] εἰς ἄλλον, ἐκποίησις). Cic. top. 28. Ἰδ. alienatio.

ab-aliēno 1 **1.** ἀποχωρίζω, ἀπομακρύνω. a viro me tali abalienarier (=abalienari) *P,* nisi mors meum animum (ἐμὲ) aps te abalienaverit *P.* **2.** ἀπαλλοτριῶ, ἀποξενῶ, ἐκποιῶ, πωλῶ (= vendo, *ἀντ.* conservo). nutricem (τὴν τροφόν, δηλ. τὸν ἀγρὸν) a nobis *P,* agros vectigalis populi Romani (τοὺς ἐκ τῶν ἀγρῶν φόρους, τὰ τέλη, τὰ εἰσοδήματα τοῦ Κράτους) *Ci,* pecus *Ci* κ.ἄ. **3.** *μτφρ.* α) ἀποστρέφω, ἀποξενῶ, ἀποσπῶ (= *averto animum*) : alqm (ἢ animum ἢ voluntatem [τὴν ἀγάπην, τὴν εὔνοιαν] alicuius *Ci*) ab alquo ἢ ab alquā re (*ἀντ.* favorem ἢ voluntatem [τὴν εὔνοιαν, τὴν συμ-

πάθειαν] alicuius sibi conciliare ἢ colligere ἢ alqm amicum facere) *Ci*, iudices abs te *Ci L*, benevolentiam alicuius ab aliqno *Ci*, homines suis rebus ([ἀφ.], ἀποσπῶ ἀπὸ τῶν συμφερόντων αὐτῶν) Nep. Ages. 2,5. infidos colonos Romanis. *L*. β) ἀπαλλάσσω, στερῶ (μετ' ἀφαιρ.). Campanos metu *L*, abalienati iure civium (ἐστερημένοι τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτου) Liv. 22, 60, 15 — πρβλ. καὶ abalienata morbis membra ([οἱ ἰατροὶ ἀποκόπτουσι] τὰ νεκρωθέντα, τὰ ἐξ ἀσθενειῶν προσβληθέντα μέλη) Quint. 8,3,75. γ) κινῶ, (ἐξ)εγείρω εἰς ἐπανάστασιν, κάμνω τινὰ νὰ ἀποσκιρτήσῃ, καθιστῶ τινα πολέμιον (= inimicum reddere) : Africam, Nep. Ham. 2,2. oppida abalienata (πόλεις ἐπαναστᾶσαι, ἀποσκιρτήσασαι) Nep. Ham. 2,4. sed totum a te abaliēnavit Dolabella (κατέστησεν ἐχθρόν σου) Cic. Att. 14,18,1 καὶ 'Απολ. : Liv. 8,2,12.

Abalītēs (Aval-) **sinus,** ὁ Αὐαλίτης ('Αβαλίτης) κόλπος τῆς 'Ερυθρᾶς θαλάσσης (ἀπὸ τοῦ νῦν κόλπου *Adan von Bab el Mandeb* ἕως τοῦ ἀκρωτηρίου *Râs el-fîl*). *Plin. 6,174 (*ν.* sinus Avalitu).

Abalus, ī θ. "Αβαλος (νῆσος τῶν Β. ἀκτῶν τῆς Γερμανίας πλησίον τῆς Βρεταννίας) Plin. 37,35. ***ἅ.λ.***

Abannī (ἢ **-annae**), ἀ. λαὸς τῆς Μαυριτανίας. Amm. 29,5,37.

Abantēus,-tiadēs,-tias,-tius, ἰ. Abas.

abarceo (aberc- PF.p. 25,16) 2 κωλύω, κρατῶ μακρὰν = prohibeo. Paul.- F., p. 15,3.

Abarimon (ἄκλ.), χώρα τῆς Σκυθίας ἐν μεγάλῳ αὐλῶνι τοῦ Σκυθικοῦ 'Ιμάου (*ν. Himalaya*). Κατ' ἄλλους τὸ Abarimōn εἶναι γεν. πλθ. τῶν 'Αβαρίμων καὶ σημαίνει τοὺς κατοίκους. Plin. 7,11. ***ἅ.λ.***

Abaris (αἰτ. -im, καὶ -in *O.*), ἀ. "Αβᾰρις. **1.** ἐν τῷ στρατῷ τοῦ Τύρνου 'Ρούτουλός τις, ὃν ἐφόνευσεν ὁ Εὐρύαλος. Verg. A 9,344. **2.** ἐκ Καυκάσου τις φονευθεὶς παρὰ τοῦ Περσέως. Ovid. m. 5,86. **3.** ἑταῖρος τοῦ Φινέως φονευθεὶς ἐν τῇ μάχῃ τῶν 'Αργοναυτῶν. Val. Fl. 3,152. **4.** Καρχηδόνιος τις. Sil. 10,134.

Abarītānus 3 'Αβαριτανός, τῆς 'Αβάριδος (πόλεως τῆς Κάτω Αἰγύπτου). piscatoria (*sc.* harundo) -a (κάλαμος φυόμενος εἰς τὰ περίχωρα τῆς 'Αβάρ. εἰδικὸς διὰ τὴν ἁλιείαν) Plin. 16,172.

Abarnē, ēs θ. κώμη τῆς Μεσοποταμίας γνωστὴ διὰ τὰ θερμὰ ὕδατα Amm. 18,9,2. ***ἅ.λ.***

Abās, antis ἀ. "Αβας, -αντος κ. "Αβα. **1.** ὁ 12ος βασιλεὺς τοῦ "Αργους, οὗ ὀνομαστὴ ἡ ἀσπίς, πρβλ. Verg. A 3,286. Ovid. m. 15,163, πατὴρ τοῦ 'Ακρισίου, πρόγονος τοῦ Περσέως. **2.** Τρώς τις, ἑταῖρος τοῦ Αἰνείου Verg. A 1,121. **3.** 'Ετρουσκός τις. Verg. A 10,170. 427. **4.** Κένταυρος, υἱὸς τοῦ 'Ιξίονος καὶ τῆς Νεφέλης, ὀνομαστὸς κυνηγός. Ovid. m. 12,306. **5.** ἑταῖρος τοῦ Διομήδους. Ovid. m. 14,505. **6.** Αἰθίοψ τις φίλος τοῦ Περσέως. Ovid. m. 5,126. **Abantēus** 3 'Αβάντειος,

τοῦ Ἄβαντος, βασιλέως τοῦ Ἄργους. -i Argi *O*. **Abantiadēs,** ae, ἀ. Ἀβαντιάδης, ἀπόγονος τοῦ Ἄβαντος. α) Ἀκρίσιος. Ovid. m. 4,607. β) Περσεύς. Ovid. am. 3,12,24. m. 4,673. 766 κ.ἀ. **Abantias,** -adis, ϑ. ἡ ἀπόγονος τοῦ Ἄβ. Ἀταλάντη καὶ ἀρχαῖον ὄνομα τῆς Εὐβοίας, Ἀβαντὶς (γῆ). Plin. 4,64. **Abantius** 3 Εὐβοϊκός. classis (= ab Euboea veniens) Stat. s. 4,8,46.

abaton, ἄβατον (οἰκοδόμημα ὑπὸ τῶν Ῥοδίων κατασκευασϑὲν πρὸς στέγασιν τοῦ τροπαίου [τοῦ Μαυσωλείου] τῆς Ἀρτεμισίας Vitr. 2,8,57 (ἑ λ λ η ν.).

Abatos (*sc.* petra) ϑ. Ἄβατος (πέτρα), βραχώδης νησὶς τοῦ Νείλου (παρὰ τὴν νῆσον Φιλάς κατὰ Σενέκαν, ἐσφαλμένως ἀντὶ παρὰ τὴν Μερόην τὴν νῦν *Shendy*) βατὴ μόνον τοῖς ἱερεῦσι. Luc. 10,323. Sen. nat. 4,7.

abavus, ī, ἀ. ἀπόπαππος, προπάππου πατήρ, τρίπαππος (= avi avus, proavi pater, πρβλ. Plaut. Mil. 373 καὶ Cic. Brut. 213). Ἐν εὐρυτέρᾳ σημασίᾳ abavus α) ὁ τοῦ Κλωδίου πρόγονος Appius Claudius Caecus. Cic. har. 38. β) Iuppiter. Sen Ag. 406. γ) οἱ πρόγονοι γενικῶς. Plin. 18,39.

Abba, ἴ. Obba.

Abbassium, iī, οὐ. *Ἀββάσσιον, πόλις τῆς Μεγ. Φρυγίας (ἐν χργρ. καὶ Abbassus, -ssos, Abassus, -ssius) Liv. 38,15,15. ***ἀ.λ.***

Abbassus, ī, ϑ. = Abbassium.

Abdalōnymus, ī, ἀ. Ἀβδαλώνυμος, βασιλεὺς τῆς χώρας τῆς Τύρου (Σιδῶνος). Iust. 11.10,8. Curt. 4,1,19, κ.ἀ.

Abdara, ἴ. 2. Abdera.

1. **Abdēra** (**-dērē** Mel 2,29), ae, ϑ. *O Pl.* καὶ **Abdēra,** ōrum οὐ. **1.** τὰ Ἄβδηρα, ἡ Ἄβδηρα (Δ. Σικ.), Ἄβδηρος (*Ἀπολλόδ.*, *Ἔφ.*), πόλ. τῆς Θρᾴκης (ἐκ τοῦ ὀνόμ. πιθανῶς τῆς Ἀβδήρας [Abdērē] ἀδελφῆς τοῦ Διομήδους, βασιλέως τῆς Θρᾴκης *Mel.* ἔ.ἀ), πατρὶς τοῦ Πρωταγόρου, Δημοκρίτου, Ἀναξαγόρου καὶ ἄλλων, μεταξὺ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Νέστου καὶ τῆς λίμνης Βιστονίδος, ἔνϑα τὸ νῦν *Polystilon (Rum-illi)* ἢ ἡ *Asperosa (Astrizza) Ci*, Liv. 45,29,6 (ἰδ. ἐν τελ.) *O G Pl.* Οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἐϑεωροῦντο ἀβέλτεροι (εὐήϑεις, μωροί). Π ρ μ. : hic (*τ.ἔ.* ἐν Ῥώμῃ) Abdēra (...διὰ τὴν εὐήϑειαν τῶν Συγκλητικῶν λαβόντων ἀνόητον ἀπόφασιν) verumtamen quid tam ridiculum? (= ἐνταῦϑα [δηλ. ἐν Ῥώμῃ] ἐπικρατεῖ μωρία) Cic. Att. 4, 17,3 πρβλ. αὐτ. 7,7,4 id est ἀ β δ η ρ ι τ ι κ ὸ ν (= ὅλως μωρόν, γελοῖον, ἀνόητον). **Abdērītēs,** ae (αἰτ. -ēn), πλϑ. **Abdērītae,** ārum ἀ.ὁ Ἀβδηρίτης, ὁ ἐξ Ἀβδήρων *Ci* κ.ἄ. **Abdērītānus,** 3 Ἀβδηριτικὸς (=ἀδβηριτικὸς δηλ. stultus, stupidus μωρός, ἀβέλτερος). Abdērītānae (=stultae) pectora plebis habes (= stultus, stupidus es εἶσαι ἀμβλύνους, ἠλίϑιος) Mart. 10,25,4.

→Abdora *Liv. ἔ.ἀ. (*ν.* Abdera).

2. **Abdēra** (Abdāra *Pl*), ae, ϑ. Ἄβδαρα (*Πτολ.*), Ἄβδηρα (*Στράβ.*), (Ἄβδηρος? *Ἔφ.*), πόλ. παραϑαλάσσιος Καρχηδονικὴ ἐν ταῖς μεσημβρι-

ναῖς ἀκταῖς τῆς Βαιτικῆς (Ἱσπαν.) (ἢ *ν. Adra* ἢ *Almeria*). Mel. 2,94. Plin. 3,8.

Abdērē, ἴ. 1. Abdera.

abdicātio, ōnis, ϑ. (1. abdico) **1.** *t.t. νομ.* : ἡ (ὑπὸ τοῦ πατρὸς) ἀποκήρυξις (υἱοῦ), ἀποκλήρωσις, στέρησις τῆς περιουσίας. Sen. contr. 1,8,6 κ.ἀ. Plin. 7,150. Quint. 3,6,77. 7,1,15 κ.ἀ. Val. Max. 6,9 ext. 2. **2.** *t.t. πολιτ.*: ἀπόθεσις, κατάθεσις, ἀπόρρησις (ἀρχῆς). abdicatione dictaturae Liv. 6,16,8.

1. **abdico** 1 **1.** *μτβτ.* ἀποκλείω, ἀπομακρύνω, ἀποκρούω, ἀποκλείω, *aurum* e vitā (καταργῶ, θέτω ἐκτὸς χρήσεως) Plin. 33,6. id totum -o *Cic. de or. 2,102 (*a.l.* abiudico). legem agrariam *Pl, rapa* -avit (ἀπηγόρευσε) in cibis (ὁ Δημόκριτος) *Pl,* mandragoram (ἀντ. -ā uti) *Pl,* venerem (τὰ ἀφροδίσια, τὰς γυναῖκας) *Pl.* Πρβλ. κ. Macr. somn. 1,2,6. **2.** ἀποκηρύτω. α) δὲν ἀναγνωρίζω (δὲν παραδέχομαι) ὡς πατέρα. alqm patrem (ὡς πατέρα) Liv. 40,11,2. Curt. 4,10,3. β) δὲν ἀναγνωρίζω (δὲν παραδέχομαι) ὡς τέκνον, ἀποκληρῶ. natum Pacuv. trag. 343, filium *Se rh, VM Q,* filiam *Q,* liberos *Pl,* tertium nepotem Agrippam -avit (ὁ Αὔγουστος) Suet. Aug. 65,3. Hippolytum -avit (ὁ Θησεὺς) *O. Μτφρ.* h o m i n e s a reliqua naturā abdicatos ([ἡ γῆ ἐγκλείει εἰς τοὺς κόλπους της] τοὺς ἀνθρώπους, ὅταν ἡ ὑπόλοιπος φύσις τοὺς ἔχῃ ἀπορρίψει) Plin. 2,154. **3.** *t.t.* δημοσ. δικαίου : ἀποτίθεμαι ἀρχὴν (καταθέτω τὴν ἀρχὴν πρὸ τῆς λήξεως τοῦ χρόνου). α) se dictaturā (κατατίθεμαι τὴν δικτατωρίαν) *C L,* se abdicare magistratū *Ci L* (=deponere -um), se consulatū *Ci L Ve V M,* se tutelā *Ci,* se praeturā *Ci Su,* se censurā *L,* se aedilitate *L* καὶ *μτβτ.* καθ᾽ ἁπλῆν αἰτ. παρὰ τοῖς ἱστορικοῖς ἀπὸ Σαλλουστίου καὶ ἑξῆς (ἀρχῆς ἀφίστασθαι, ἀρχὴν ἀποτίθεσθαι, ἀπαγορεύειν τῇ ἀρχῇ, ἀρχὴν ἀπειπεῖν, παραιτοῦμαι τῆς ἀρχῆς) magistratum *L,* dictaturam *L,* consulatum *L,* abdicato magistratū (παυσάμενος τῆς ἀρχῆς) Sall. Cat. 47,3. Liv. 28,18,4). Ἀπολ. : consules abdicaverunt (οἱ ὕπατοι ἀπεῖπον, κατέθεντο [κατέθεσαν] τὴν ὑπατείαν, παρητήθησαν) Cic. nat. deor. 2,11. Liv. 4,34,5. 8,37,1. 9,33,4. Κατὰ ταῦτα : se libertate -āre (= se privare ἢ liberare) *Ci,* si quis... usū se abdicet (abdĭco ἢ abdīco ?) Apul. Plat. 2,12,4 (ἴ. 2. abdīco ἐν τέλ.), scriptū sese -are (τοῦ ἔργου τοῦ γραφέως) *Piso* (π. Gell. 7,9,4). β) ἀποπέμπω, παύω. regem (ἐκθρονίζω) Plin. 6,89. — Σ ύ ν τ. : μετ᾽ αἰτ. + ἀπρμφ. Pacuv. trag. 55 consanguineam esse -ant.

2. **ab-dīco,** dīxī, dictus 3 (ἐπὶ οἰωνῶν) ἀποδοκιμάζω, δὲν ἐγκρίνω, δὲν παρέχω εὐνοϊκὰ (αἴσια) σημεῖα = auspicio nego. Cum ...tris partis (*sc. vineae*) aves abdixissent (ἀντ. addīco = non abdīco) Cic. div. 1, 31.— *Καταχρηστ.* ἀντὶ abdĭco Apul. Plat. 2,12,4 : si quis ea bona possidens usu se abdicet (abdīcet ἢ abdĭcet[?] Ἰ. καὶ 1. ab-

dico ἐν τέλ.). Ἰδ. καὶ abiudico.

abdidī, ἰ. abdo.

abditē, ἐπίρρ. (abditus), κεκρυμμένως, λάθρα, κρυφίως. *Cic. Verr. 2,181 (*v.* abdita).

abditīvus 3 (abditus, πρβλ. fugitīvus) **1.** ἀπηγμένος, ἀπομεμακρυσμένος. a patre *Plaut. Poen. prol. 65 (ἐξ εἰκασίας, οἱ *codd.* ab divitiis). **2.** = abortīvus *Paul.-F.*, p. 21,16.

abditus 3 (PAdi.). **1.** ἀπόκρυφος, ἀποκεκρυμμένος. vis -a quaedam (δύναμίς τις μυστηριώδης) *Lu.* Τοπικῶς : -a pars aedium (τοῦ οἰκοδομήματος) *S*, regiones (χῶραι) *S*, loca (κρυπτήρια, κρύπται) *S*, ascensus -us a conspectu *L*, -i sensūs (αἰσθήματα κρυφά, σκέψεις ἐνδόμυχοι) *L*, abditus (= abstrusus ἀποκεχωρηκώς, ἐν ἐρημίᾳ διάγων, μακρὰν τοῦ κόσμου) *Pl.*[2] *Ἐπιρρηματικῶς :* in abdito *Se Pl*, ex abdito *Ci Se*, ex abdito (ἀ ν τ. ex aperto) *Se*. *Οὐσ.* πληθ. terrāi penitus abdita («ἔντερα γῆς» τὰ βάθη, τὰ ἔγκατα τῆς γῆς) Lucr. 6,809. abdita rerum (= abditae res, ἰδέαι, στοχασμοὶ ἄγνωστοι, ἰδέαι καιναί, πρωτότυποι) Hor. ars 49. **2.** μ τ φ ρ. κρυπτός, σκοτεινός, δυσνόητος, ἀσαφὴς = *occultus, obscurus, retrusus :* res occultae et penitus abditae *Ci*, voluntas abdita et retrusa *Ci*, alicuius sensūs (σκέψεις) *L, Ta*, severitatem abditam (ἀντ. in procinctu πρόχειρον) habere *Se*. *Οὐσιαστικῶς :* sententiae ex abdito erutae (ἐκ πηγῆς βαθείας, ἀποκρύφου, μυστικῆς.) Cic. or. 79. Ἰδ. καὶ abdo.

ab-do, didī, ditus 3 (do § 71) **1.** *Ἀπολ. :* κρύπτω, se ex conspectu eri (γίνομαι ἄφαντος ἀπὸ τῶν βλεμμάτων τοῦ κυρίου μου) *P* (a conspectu *L*), pedestres copias ab eo loco (ἀπομακρύνω, κρατῶ τὸ πεζικὸν μακρὰν τοῦ μέρους τούτου [παράμερα]) *C*, hunc (τὸν ὀχευτὴν ἵππον [κεκμηκότα]) domo (ἐν τῷ στάβλῳ πρὸς ταπεινοτέρας ἐργασίας) Verg. g. 3,96. *argentum* abditum terris (ἀφ. = in terrā) ὁ μὴ ἀκόμη ἐξορυχθείς, ὁ κεκρυμμένος Hor. c. 2,2,2. speluncis (ἀφ.) abdidit atris (τοὺς ἀνέμους ἐνέκλεισε) *V*, lupi barbam ῥύγχος λύκου) abdere terris (*ἀφαιρ.* ὑπὸ τὴν γῆν, πρὸς φύλαξιν ἀπὸ τῆς μαγγανείας) *H* (ἰ. καὶ Plin. 28,10, 44), domūs in vallibus *O*, vultūs hederarum frondibus (ἀφ. ὀργ.) *O*, caput casside (ἀφ. ὀργ. καλύπτω) *O*. (Ἐπὶ ὅπλων) : κρύπτω, ἐμπηγνύω, διαπερῶ, τρυπῶ, βυθίζω. lateri ensem *V*, dextro in armo ferrum abdidit (ἐβύθισε) *O*, dentes sub inguine *O*, vulneri ferrum *Se*. *Ἀντωνυμικῶς :* se (in montes) *V*, rūs *Te*, Arpīnum *Ci*. *Μτφρ.* abdere se in bibliothecam ἢ in litteras *Ci* (ἢ litteris [δοτ., ταῖς βίβλοις σύνειμι. ἐμβαθύνω εἰς τὰ γράμματα, εἰς μελέτας] *Ci*), abdi (= se abdere) *Pl Se Ta*. *Μτχ.* abditus (μετὰ μέσης σημασ.) μακρὰν τῶν συναναστροφῶν, ἀποκεχωρηκὼς (ἀ π ο τ ρ α υ η γ μ έ ν ο ς) : in tectis silvestribus (ἰ. καὶ abditus) *Ci*, latet abditus agro (ἀφ., ἐν τῇ σιγῇ τοῦ ἐν ἀγροῖς βίου) Hor. epist. 1,1,5.— Abdi = relegari ἐξορίζομαι. in insulam Serīphon

Ta. **2**. ἀποκρύπτω: α) se in scalarum tenebras (εἰς κλίμακα στενὴν καὶ σκοτεινὴν) *Ci*, se in silvas *C*, se in tectis *L*. *Μτχ*. abditus in silvis, in silvam *C*, sub terram *Ci*, intra tegimenta *C*, intra muros *L*, inter sarcinas *Ta*, inter cameram et tectum *VM*, ferrum intra vestem (sub veste ἢ ἁπλῶς veste) *L*, -ere gladium sinu (ἀφ.) *Ta*. Μετὰ δοτ.: carceri Vell. 2,91,4 (carcere, *Krause*).— Μετὰ τοπικοῦ ἐπιρρ.: corpus humi Flor. 2,30. huc Petr. 89,8. *L Se*. Ἰδ. abditus. *Οὐσ*. πλθ. **abditī,** ōrum ἀ. οἱ κεκρυμμένοι *b. Afr. 50,3 (*Nipp*., οἱ *codd*. abusi). β) alqd.: cupiditatem (κρύπτω τὴν κακὴν ἐπιθυμίαν) *L*, pavorem *Ta*, -ere lacrimas operire luctum (κρύπτω τὰ δάκρυα καὶ τὴν λύπην μου) Plin. epist. 3,16,6.

abdōmen, inis οὐ. 1) ἦτρον, ὑπογάστριον, ὑποκοίλιον, τὸ παχὺ περὶ τὸν ὀμφαλὸν μέρος, λαπάρα (*πάντσα*), ἡ κοιλία τῶν ζῴων. abdomina thynni (τὸ ὑπογάστριον, παχεῖα κοιλία τοῦ θύννου, τοῦ τόννου) Lucil. (π. Gell. 10,20,4) *Pl*, ἰδίᾳ ἡ κοιλία τῆς συὸς (ὅπερ ἦτο ἔξοχον παρὰ τοῖς παλαιοῖς λίχνευμα) *P Pomp Iu Pl*, -en avide devorare *VM*, ἀλλὰ καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων *Ce*. **2.** οὖθαρ (τῆς συὸς) = sumen. Plin. 11,211. **3.** μτφρ. (ὡς ἕδρα τῶν κατωτέρων ἀπολαύσεων καὶ πάσης ἡδυπαθείας). manebat insaturabile -en (κοιλία) Cic. Sest. 110. -is voluptates (αἱ τῆς κοιλίας ἀπολαύσεις) *Ci*, gurges atque helluo natus -i suo (σπάταλος καὶ ἄσωτος ἐκ γενετῆς κοιλιόδουλος, τῇ γαστρὶ χαριζόμενος, *γουλῶζος*) *Ci*, -i servire (δουλεύω ταῖς ἀπολαύσεσιν, ἥττων εἰμὶ τῶν ἐπιθυμιῶν) Sen. ben. 7,26,4.—*Μτνμ*. τὸ ὑπογάστριον μετὰ τῶν ἄκρων αὐτοῦ, τὰ (ἀνδρὸς) αἰδοῖα. gestit *culter* moecho (δοτ.) hoc -en adimere Plaut. M. 1398.

Abdora, ἴ. Abdera τέλ.

abdūce, ἴ. abduco.

abdūco, dūxī, ductus 3 **1.** οἴχομαι ἄγων τινὰ (*ἀντ*. adduco), ἄγω ἀποχωρῶν ἔκ τινος τόπου, ὁδηγῶ. cohortes secum *C*, exercitum ab Sagunto (ἀπὸ τῆς πολιορκίας τοῦ Σ.) *L*, de arā *P*, ex aedibus *P*, alqm ab aratro *Ci*, naves ex portu *C*, alqm e foro, ex acie *Ci*, alqm in curiam *L*, pluteos ad alia opera *C*, Laelium ab Asiatica classe (μεταθέτω) *C*, alqm convivam ἢ ad cenam *Te*, in lautumias (*ἴ.λ.*) *Ci*, in servitutem *Ci*, *C L*, abduce (= abduc) istum in malam crucem (εἰς τὴν ἀγχόνην) *P*. **2.** ἀπάγω, ἁρπάζω τινί τι: filiam *Te*, filiam vi ab alquo *Ci*, armenta *O Pl*, equos *Cu*, Liviam matrimonio (δοτ.) Neronis *Su*, alqam marito *Su*, armenta (διὰ τῆς βίας ἀπ.) *O Pl*. **3.** ἀποσύρω: clavem (τὴν κλεῖδα ἀπὸ τοῦ κλείθρου) *P* **4.** ὡς *t.t. φιλοσοφ.:* ἀποχωρίζω, ἀπαλλάσω. a coniecturis divinationem *Ci*, a malis mors -it non a bonis *Ci*, aciem mentis a consuetudine oculorum (ἀποσπῶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῶν συνήθων αἰσθήσεων = mentem ab oculis sevocare Cic. nat. d. 3,21) Cic. nat. d. 2,45. 3,20 (πρβλ. κ. Tusc. 1,38 ingenii sevocare mentem a sensi-

bus et cogitationem ab consuetudine abducere). **5.** ἀπομακρύνω, ἀποτρέπω τινά. alqm ἢ animum alicuius ab alqā re *Ci,* a negotiis *P,* ab officio *Ci,* a meretricio quaestu (ἀποτρέπω ἀπὸ ἐπάγγελμα ἐπονείδιστον) *Ci,* se ab omni rei publicae curā (ἀφίσταμαι τῶν κοινῶν, οὐ πράττω τὰ τῆς πόλεως) *Ci,* Μετὰ δοτ.: alqm certissimae morti (ἀπὸ βεβαιοτάτου θανάτου σῴζω) *Pe.* **6.** καταβιβάζω, ὑποβιβάζω, ἐξευτελίζω. artem ad mercedem atque quaestum (τὴν τέχνην εἰς ἐπαγγελματικὸν ἐπίπεδον, καπηλεύω τὴν τέχνην) *Ci.* **7.** ἀποβουκολῶ, παρασύρω, προσελκύω, προσεταιρίζομαι, ἀποσπῶ. servum ab avo *Ci,* legiones a Bruto *Ci,* equitatum ad se Dolabellae *Ci,*cives a fide ad licentiam *Ci,*discipulos ab alquo *Cic.* nat. d. 2,40.

→Προστ. abdūc (§ 55 ἀλλὰ abdūce Plaut. Bacch. 1031. Curc. 693 κ ἀ. Ter. Ad. 482 κ.ἀ. abduxti (=abduxisti) Plaut. Curc. 614.

abdūxī, ἰ. abduco.

abdūxti, ἰ. abduco.

Abeatae, ārum ἀ. οἱ κάτ. τῆς Ἀβέας (Ἀβίας), πόλεως τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας (νοτίως τοῦ χωρίου Ἀρμυροῦ παρὰ τὴν νῦν θέσιν «Παλαιὰ Μαντίνεια» Plin. 4,22. *ἅ.λ.*

abēgī, ἰ. abigo.

Abella, ae, θ. Ἀβέλλα, πόλις τῆς Καμπανίας (*ν. Avella Vecchia*). malifera Verg. A 7,740. Sil. 8,543. **Abellānus** 3 (ἐν *χειρ.*, ἐν ἐκδόσ. καὶ Avellanus), Ἀβελλανός. -i nuclei (λεπτοκάρυα, ποντικὰ *Γλωσσ.*) Plin. 37,56. **Abellāna,** ae, θ. (ἢ Abellāna nux) ἢ συνηθέστ. **Abellānae,** -ārum, θ. (ἢ Abellanae nuces, ἰ. avellana) ἡ Ποντικὴ καρύα καὶ τὸ λεπτοκάρυον, τὸ Ποντικὸν κάρυον (*κν.* φουντούκι) *Cato Ce Pl Pe.* **Abellānī,** ōrum ἀ. οἱ κάτ. τῆς πόλ. Ἀβ. *S Pl.* **Abellīnus** 3 τῆς Ἀβέλλης. nuces (= Abellanae, Ponticae nuces *Pl*) Plin. 15,88.— Ἰ. καὶ Abellinum 3.

Abellīnum, ī, οὐ. Ἀβέλλινον. πόλ. τῶν Ἱρπινῶν ἐν Σαυνίτιδι (*ν. Atripalda* παρὰ τὸ *Avellino*). Οἱ κάτ. **Abellinātēs** Protropi, Plin. 3,105. **2. Ab.** Marsicum, πόλ. τῆς Λευκανίας (*ν. Marsico Vecchio*) καὶ οἱ κάτ. **Abellinātēs** Marsi. Plin. 3,105. **3.** πόλ. τῆς Καμπανίας. Plin. 3,63 Ἰδ. Abella τέλ.

abeo, iī, (itum), īre **1**. ἄπειμι, ἀπέρχομαι (ἀντ. maneo, redeo). *PTe Ci L* κ.ἄ. : hinc, hinc ab oculis, e conspectu (meo) *C* (ἐκ τοῦ προσώπου μου, ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν μου), Οὕτω : inde, illinc, instinc, unde, illuc unde, domo, urbe, agro, navi ([ἀφ.] ἐγκαταλείπω τὴν ναῦν). Plaut. Merc. 110, a me, abs te, ab aedibus, a portu, ab his regionibus, ab his locis, a legione, de foro, de provinciā, undique, exinde, ubi, intro, huc, domum, foras, rus, obviam ad exercitum, in provinciam. abiīt ad deos Hercules (κατ᾽ *εὐφημισμὸν*) *Ci,* cubitum, dormītum, piscatum *P,* pessum (εἰς τὸν βυθόν, πρβλ. pessumdare) *P,* ambulatum, deambulatum, sol abit *P* (πρβλ. abeunte currū [τοῦ ἅρματος τοῦ Ἡλίου] *H*), annus abiit

(διέρρευσε) *Ci,* abiit hora *Te,* accipitres hieme abeunt *Pl,* exsulatum abiit salus (τὸ πᾶν ἐχάθη) *P.* Μετ' ἐπιρρ. mirabar (παρεξενευόμην) hoc si sic abiret (ἐὰν θὰ εἶχεν αὐτὴν τὴν ἔκβασιν) Ter. Andr. 115. hoc... non poterit sic abire Cic. fin. 5,7. *Σ ύ ν τ. :* μετ' ἀπρφμ. abi quaerere *P,* abivit aedem (τὸν ναὸν) visere *P.* Μετὰ τοῦ ut : Plaut. Poen. 194. Μετὰ μτχ. μέλλ. : si periturus abis Verg. A 2,675. Ovid. m.11,696. Μετὰ τοῦ ad + γερουνδιακῷ· Liv. 9,45,13. Μετ' αἰτ. συστοίχου ἀντικ. tu abi tacitus tuam viam. *P.*— Ἡ προστακτ. abi ἐν τῇ δημώδει γλώσσῃ, ἰδία παρὰ τοῖς κωμικοῖς, τίθεται ἢ ἐπὶ ἐπαίνου (εἶεν, ἔστω, εὖ ἔχει, ἔχει καλῶς, καλῶς : abi laudo *P,* iam abi vicisti *P* [πρβλ. Stat. Th. 6,816], laudo ...abi virum te iudico *Te,* non es avarus abi Hor epist. 2,2,205 [*κυρ.* ἐπὶ δικαστῶν ἀθῳωτικῶν. πρβλ. Hor. s. 2,1,86 tu missus [δηλ. *iudicum sententiis absolutus*] abibis = tu dimittēris) ἢ ἐπὶ ἀποδοκιμασίας (= ἄπαγε, [*τσακίσου*] φύγε ! *γκρεμοτσακίσου !, ξεκουμπίσου ! ξεκουμπίδια* [ἀπὸ 'δῶ]) : abi ludis me *P,* abi stultu's *P,* abi nihil dicis *Te,* abi fatue *Ap.—Παροιμ. :* scrupulum, inquam, abeunti (ἐνν. inicis = μοι ἐμβάλλεις ἀπερχομένῳ ἐνδοιασμούς, ἢ θέσις μου εἶναι δύσκολος) Cic. fin. 4,80. *Μτφρ.* μετ' *ἀφαιρ.* = se abdicare. consulatū *Ci,* magistratū, dictaturā, interregno *L,* honore *L Su,* ἀλλὰ ab ignaviā *Naev.* ab iure (παραβαίνω τὸ δίκαιον, ἀπομακρύνομαι ἀπὸ τοῦ δικαίου) *Ci,* a mimis (ἀποστρέφομαι τοὺς μίμους) *Ci,* a fabulis (μακρὰν τῶν μύθων, χαίρειν ἐῶ τοὺς μύθους) *Ci,* a Romanis *L,* a sensibus (χαίρειν ἐῶ τὰς αἰσθήσεις, ἀφίνω κατὰ μέρος τὰς αἰσθήσεις, δὲν κάμνω λόγον περὶ τῶν αἰσθ.) *Ci.* Οὕτω : ab iudice *Ci,* ab iudicio *Ci,* ab signis (ἐγκαταλείπω τὰς σημαίας) *L.* (Ἐπὶ τόπου περιωρισμένου ἢ μὴ) : ab urbe (ἀπὸ τῆς Ῥ. ἀπομακρύνομαι) *L,* ex regno *L,* ex patriā *S,* ex agris atque urbibus *Ci,* e vitā (= excedere, emigrare πρβλ. «ἀπιέναι») *Ci.* Δ ι ά φ. φ ρ ά σ ε ι ς (*μτφρ.*): sublīmis (εἰς τὸν ἀέρα = sublimis feror) *L,* abire ab aliquo per gratiam (ἐπὶ γυναικός ἀποχωρῶ ἠπίως [μὲ τὸ καλὸ] ἀπό τινος [ἀπὸ τοῦ συζύγου]) *P,* abiit ad plures (*κατ' εὐφημ.* = ἐτελεύτησε) *Pe* (πρβλ. ἡμέτ. οἱ π λ ε ί ο ν ε ς = οἱ τετελευτηκότες *Ἀριστοφ.* Ἐκκλησ. 1073), illuc quo priores abierunt (μετέβησαν, ἀπέθανον) *Ph,* si res a me abiret (ἐὰν ἡ πώλησις διέφευγέ με, ἐὰν μὴ ἐλάμβανον τὸ πρᾶγμα) *Ci,* non longe abieris (δὲν ἔχεις ἀνάγκην νὰ ἐρευνήσῃς μακρὰν ἀναζητῶν παραδείγματα) *Ci,* ne longius abeam (ἵνα μὴ παρεκβῶ περισσότερον, ἵνα μὴ κάμω πολὺ μακρὰν παρέκβασιν) *Ci,* quid ad istas ineptias abis ? (διατὶ ἀπομακρύνεσαι τοῦ θέματός σου, διὰ νὰ εἴπῃς τοιαύτας ἀνοησίας ; πρὸς τὶ αὐτὰ τὰ ἀνήκουστα ;) *Ci,* quorsum abeant ? ([οἱ nepotes] εἰς ποίαν κατηγορίαν [εἰς τοὺς sanos ἢ εἰς τοὺς insanos] ὀφείλουν νὰ καταλεχθῶσι ;)

H, nausea abiit (παρῆλθεν, ἔπαυσε) *Ci,* timor fides abiit *L,* verba in vanum (καταλήγουν εἰς τὸ τίποτε, παραμένουν ἄνευ ἀποτελέσματος) *Se,* abire in avi mores atque instituta (ἐπανέρχομαι, υἱοθετῶ τὰ ἤθη τοῦ προγόνου μου) *L,* ut reditus agrorum sic etiam pretium abiit (ἡ τιμὴ τῶν γαιῶν ὑπεχώρησεν [ἔπεσεν] ὁμοῦ μετὰ τῶν εἰσοδημάτων) *Pl²*, *e* in *u* abiit (τὸ γράμμα *e* ἔγινεν [ἢ ἐτράπη εἰς] *u*) *Vr,* in villos abeunt vestes (τὰ ἐνδύματα τοῦ [Λυκάονος] μεταμορφώνονται, μεταβάλλονται εἰς τρίχωμα) *O,* in niveas abiēre columbas ([αἱ μεταμορφωθεῖσαι θυγατέρες τοῦ Ἀνίου ἐν Δήλῳ]) *O.* Φράσεις τοῦ καθ' ἡμέραν λόγου (ἐπὶ κατάρας κ.τ.τ.) abi in malam rem! *P,* abin hinc in malam crucem? (ἄπαγε, ἄπαγε σεαυτὸν ἐκποδών, ἔρρε ἐς κόρακας, οὐκ ἐς κόρακας ἀποφθερεῖ; ἐκκορηθείης σύ γε, φθείρου ἢ ἐκφθείρου, [πήγαινε στ' ἀνάθεμα! *ξεκουμπίσου*, φύγε ἀπὸ 'δῶ]) *PTe,* quin tu abis in malam pestem malumque cruciatum? Cic. Phil. 13,48.

→ab-in? (§§ 45.53)=abisne? (φεύγεις ἢ οὔ; ἄπαγε, [φύγε γρήγορα] *P Te.* Πρκμ.: abī = abii Stat. Ach 2,437. abīt = abiit Plaut. Rud. 325 (ἀλλὰ Mil. 331 abit = ἐνεστ. ἀποπείρας) Ter. Ad. 782. abīvit Plaut. Bacch. 900 (*Linds.*). Ἀπρμφ. πρκμ. παρὰ ποιηταῖς κανονικῶς abisse ὁσάκις τὸ μέτρον ἀπαιτεῖ. Γερουνδ. abiendi Plaut. frg. Ἀπροσ.: me hinc abire veis (= vis), abibitur (θὰ γίνῃ ἡ ἀναχώρησίς μου, θὰ φύγω) Plaut. Merc. 776. abiretur Liv. 9,32,6. 24,19,7.

ab-equito 1 ἀφιππεύω (ἀναχωρῶ ἢ φεύγω ἔφιππος). Syracusas Liv. 24,31,10. (*a.l.* adequito). **ἅ.λ.**

aberceo, ἰ. abarceo.

aberrātio, ōnis θ. (aberro), ἄνεσις (ἀπαλλαγὴ ἀπὸ δεινοῦ τινος), ἀνάπαυλα. -em a dolore deligere Cic. Att. 12,38,3. -em a molestiis nullam habere Cic. epist. 15,18,1.

ab-erro 1 **1.** (ἀπο)πλανῶμαι, ἐκκλίνω, (δι)αμαρτάνω τῆς ὁδοῦ. taurus a pecore Liv. 41,13,2. puer inter homines a patre (ὁ παῖς πλανηθεὶς μεταξὺ τοῦ πλήθους ἀπώλεσε [ἔχασε] τὸν πατέρα του) *P,* naves aberrantes ex agmine (ἐκ πλάνης ἀπομακρυνθεῖσαι τοῦ κυρίου σώματος, τοῦ στόλου) Liv. 37,13,1 (συν. suo cursu decedentes), aberrante tunicā super genua (διολισθαίνοντος τοῦ χιτῶνος πρὸς τὸ ἄνω μέρος τῶν γονάτων [της]) Petr. 67,13. **2.** *Μτφρ.* πλανῶμαι ἔξω τοῦ σκοποῦ (ὑποθέσεως, γνώμης, παραδείγματος κ.τ.τ.), ἐκτρέπομαι, ἐκκλίνω. a proposito *Ci,* a sententiā *Ci, oratio* ad alia (περισπᾶται εἰς ἄλλας ἰδέας, νοήματα) *Ci,* in diversum *Se,* a communi utilitate *Ci,* a naturā *Ci,* coniecturā (πλανῶμαι ἐν τῇ εἰκασίᾳ) *Ci,* longe a vero *Ap,* a quo homine (= a cuius hominis praeceptis) *Ci,* **3.** ἀπαλλάττομαι (πρὸς στιγμὴν). a miseriā (τῆς ταλαιπωρίας) *Ci.* *Ἀπολ.*: sed tamen aberro (περισπῶμαι, φεύγω ἀπὸ δυσαρέστους σκέψεις) Cic. Att. 12,38,1.

Abesamis, ἰ. Abaesamis.

abes, β' ἑν. ὁριστ. ἢ προστ. τοῦ absum.

abesse, ἴ. absum.

abeuntis, γεν. τῆς μτχ. abiens (ἴ. abeo).

abfore, abfutūrum esse, abforem, abfui, abfuat, ἴ. absum.

Abgarus, *(Agb-),* ἴ. Acbarus.

abgrego 1 = a grege duco. ἀπαγελάζω (διαχωρίζω ἐκ τῆς ἀγέλης), *ἀντ.* adgrego. Paul.-F. p. 23,7. ***ἅ.λ.***

ab-hibeo 2. ἀπομακρύνω· Amor... procul abhibendust (=-ndus est) *Plaut. Trin. 263 (*ν.* adhibendus, ὡς οἱ *codd.*).

ab-hinc (§ 68) ἐπίρρ. A) *τοπ.* ἐντεῦθεν (ἀπὸ ἐδῶ). aufer abhinc lacrimas (μακρὰν ἐντεῦθεν τὰ δάκρυα) *Lu.* B) *χρον.* **1.** (ἐπὶ παρελθόντος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ παρὸν) = ἤδη πρό, πρό. α) *ἀπολ.* dies abhinc quintus est cum + ὁριστ. πρκμ. *Ap,* anno – tertio *G.* β) (μετ' αἰτ). – annos sedecim *C,* – annos viginti *Ci,* – annos trecentos (= ante trec. annos) *Ci,* – triennium *Ci Ap* κ.ἄ. γ) (μετ' ἀφ.) comitiis iam – diebus triginta factis (= habitis, τῆς ἐκκλησίας γενομένης πρὸ 30 ἡμερῶν) *Ci,* centesimo usque abhinc saeculo (πρὸ 100 αἰώνων) *G.* **2.** σπανιώτατα (ἐπὶ μέλλοντος) τὸ λοιπόν, τοῦ λοιποῦ, ἀπὸ τοῦ νῦν (ἀπὸ τώρα καὶ εἰς τὸ ἑξῆς). iam inde abhinc Pacuv. trag. 22. totoque abhinc tempore Apul. flor. 16,48.

abhorrēns, ἴ. abhorreo.

ab-horreo, horrui, 2 **1.** ἀποφεύγω, ἀποστρέφομαι (ἔχω φυσικὴν ἀποστροφήν), δὲν ἀγαπῶ, βδελύττομαι, μυσάττομαί τι, εἶμαι ξένος πρός τι. a nuptiis *Ci,* a dolore *Ci,* a maiorum consuetudine *Ci,* a disciplinā *Ci,* orationis genus... abhorrens ab àuribus vulgi *Ci,* a studio antiquitatis *Ci,* ab Atticis (τῆς Ἀττικῆς γῆς). *Pl,* Nero uxore ab Octaviā abhorrebat *Ta* (ἐπ. a sanguine et caedibus, a crimine *Ta,* animus abhorret a scribendo (δυσχεραίνει τὸ γράφειν) *Ci.* Ἁπλῆ *ἀφαιρ.* : nuptiis (ἢ a nuptiis *Ci*) *Te,* tanto facinore *Cu,* talibus studiis (ἀφ. ἢ δοτ. ?) *Ta.* Αἰτιατική : omnes illum aspernabantur, omnes abhorrebant (κατὰ ζεῦγμα ἀντὶ ab illo) Cic. Cluent. 41, pumilos atque distortos (τοὺς νάννους καὶ τοὺς δυσμόρφους) *Su,* cadaverum tabem *Su.* – *Ἀπολ.*: sin abhorrebit et erit absurdus (ἐὰν μηδεμίαν θὰ ἔχῃ [ὁ ῥήτωρ] κλίσιν ἢ διάθεσιν καὶ θὰ εἶναι ἀνίκανος, ἀνάρμοστος) Cic. de or 2,85. tantum -et et mutat ([ἀντὶ mutat se] τόσον εἶναι horridus ἢ τόσον abhorret a vero vel bono ἢ a sē καὶ εἶναι ἕνας ἄλλος) Catull. 22,11. Ἐπ. b. Afr. 73,4. Liv. 29,12,10. **2.** *μτφρ.* πόρρω τινὸς εἰμί, διαφέρω, εὑρίσκομαι ἐν δυσαρμονίᾳ, διαφωνῶ, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχω, ἀπέχω = discrepo. mentes a verā sententiā *Ci,* temeritas ab insaniā (παραφροσύνης) *Ci,* otium a dignitate *Ci,* quod a consuetudine non abhorret *Ci,* orator non -et a consuetudine communis sensūs (τοῦ κοινοῦ νοῦ) *Ci* κ.ἄ. Μετὰ δοτ. : huic profectioni abhorrens mos (μὴ ἀνταποκρινόμενον, ἀσυμβίβαστον) Liv. 2,14,1. in-

condītum et -ens peregrinis auribus carmen (= non conveniens ἀπεικός, μὴ προσῆκον, ἀπαρέσκον) *Cu*, asino (*δοτ.* ἢ *ἀφ.*) *Ap*. (πρβλ. κ. παρὰ τῷ Τακ. talibus inceptis, vero, oblectamentis [δοτ. ἢ ἀφ.]). Μετὰ τοῦ inter se: orationes abhorrent inter se (ἀλληλοσυγκρούονται, εἶναι εἰς ἀντίφασιν, δὲν συμφωνοῦσι) Liv. 38,56,5. inter se abhorrentes curationes (θεραπεῖαι [*κοῦραι*] ἀντιφατικαί) *Ce*. – *Ἀπολ.*: carmen abhorrens *L* πρβλ. κ. Gell.7,12,4.—*Σύντ.*: μετ' αἰτ. + *ἀπρμφ.*: Liv. 9, 36, 6, Suet. Cal. 12,5.

abhorridē, ἐπίρρ., ἰ. abhorridus.

abhorridus 3 = abhorrens. nihil habent in se -um aut triste *Sen. ep. 86,19 (*ν.* aut horridum). Ἐπίρρ. **abhorridē** Charis. I p. 57, 5 *K*.

abī, προστ. abeo. Ἰδ. abidum.

abibitur, abiretur, ἰδ. abeo. →

ab-icio, iēcī, iectus 3 (*ab-iacio § 43). A) (ἐπὶ χωρισμοῦ καὶ ἀπομακρύνσεως): ἀφίημι. α) ῥίπτω μακράν, ἀπορρίπτω, ἀποβάλλω. arma, pila *L*, tela ex vallo *C*, anulum in marī (ἢ in mare), in profundum *Ci*, statuas in propatulo (ἐν τῷ προαυλίῳ) domī (πτ. τοπ.) *N*, abiectā togā *Ci*, abiectis tunicis *Catull.*, abiectā praetextā *Su*, amiculum *Cu*, abiectis laciniis *Ap*, insigne regium (τὸ διάδημα) de suo capite *Ci*. abiectum hoc cadaver *Ci*, occisos l i b e r o s in conspectu parentis abiecit *Se*, alqm ἢ catulos abicere (ἐκθέτω) *Se Pl St Su Vr. Πρμ.*: hastam (hastas) ἢ scutum (κυρ. «ἀπορρίπτειν τὸ δόρυ ἢ τὴν ἀσπίδα», ῥίψασπις γίνομαι, ἐγκαταλείπω τὸ πᾶν, ἀπελπίζω, *ἀπελπίζομαι*) *Ci* πρβλ. τὴν μεταφορὰν ἐν τῇ ῥητορικῇ ἐπὶ τῶν πρώτων ἐπιθέσεων τοῦ ῥήτορος: primas iactare hastas (Cic. de orat. 2, 316) καὶ hastas subministare (Cic. top. 65) = παρέχω τῷ ῥήτορι ὅπλα πρὸς ἀντίκρουσιν τοῦ ἀντιπάλου. se ad pedes alcis ἢ (ad alcis pedes) ἢ alci ad pedes -ere (προσπίπτω εἰς τὰ γόνατά τινος) *Ci*, se alci supplicem pro alquo *Ci*, se e muro in mare (κρημνίζομαι) *Ci*, se in herbā *Ci*. β) ῥίπτω βιαίως χαμαί, καταβάλλω. ad tribunal... ad terram virgis abiectus (καταρριφθεὶς ἐκ ῥαβδισμῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους) *Ci*, alqm (ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης) *V VF*. belluam (καταβάλλω τὸ θηρίον) *Ci* B) *μτφρ.* (ἰδ. καὶ ἀνωτ.). **1.** ῥίπτω (πετῶ) α) (ἐπὶ ἀπαγγελίας ἢ γραφῆς) ἀμελῶς λέγω ἢ γράφω τι (πρβλ. «ἀπορρίπτειν, ῥίπτειν λόγον»). versum (ἀμελῶς ἀπαγγέλλω τὸν στίχον, τρόπον τινὰ περιφρονητικῶς καὶ χωρὶς τόνον. πρβλ. καὶ Cic. orat. 199. Sen. epist. 114,7) Cic. de orat. 3,102. β) πωλῶ πάνυ ὀλίγου, εἰς ἐξευτελιστικὴν τιμήν, διαρρίπτω, κατασπαθῶ, διασπῶ = dissipo. aedes (τὸν οἶκον) *P*, *psaltriam Te*, pecuniam (σπαταλῶ) *Ci*, agros *Ph* (πρβλ. καὶ Hor sat. 1,130), patrimonium *VM*, rem familiarem *Ap*. γ) ἐξίσταμαί τινος, προίεμαί τι, χαίρειν ἐῶ τι = gloriam *Acc*, Scaurum *Ci*, famam ingenii, vitam, salutem (θυσιάζω τὴν ζωήν μου) pro aliquo *Ci*, curam, memoriam beneficiorum, consilium belli

faciendi *Ci*, cunctationem (δισταγμὸν) *Ci*, dolorem *Ci*, spem, timorem, vitia *Ci*, legem *L*, superbiam *Pl*, abiciamus ista *Ci*, voluntatem discendi *Ci*, poeticae studium *Su* κ.ἄ. **2.** ῥίπτω ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, καταρρίπτω (πρβλ. Cic. Tusc. 2,54). α) καθιστῶ τινα ἀνίκανον, καταλύω: intercessorem (τὸν ἀντίπαλον) *Ci*, senatūs auctoritatem (ὑποβιβάζω) *Ci*, animum (τὸ θάρρος) *Q*, se perculsum atque abiectum sentire (ἀποδειλιῶ, ἀποθαρρύνομαι, χάνω τὸ ἠθικόν μου) *Ci* (= se abicere et prosternere [ταπεινοῦμαι] Cic parad. 1,14), hostem, inimicum *VM*. β) ταπεινῶ, καταβιβάζω εἰς ταπεινότητας. cogitationes in rem tam humilem tamque contemptam *Ci*, alqd dicendo extenuare (ἔλαττον ποιῶ) atque abicere (ἐξασθενῶ, ἐλαττῶ, μειῶ) Cic. de or. 3,104 (πρβλ. αὐτ. ἀντ. augere, tollere ἢ Cic. Tusc. 5,51 exaggerare).

abĭdum (ἢ **abi dum**), ὕπαγε λοιπὸν (εἰς συνάντησίν των). Ter. Haut. 249.

abiectē, ἐπίρρ. μΣ. **1.** ἀμελῶς = neglegenter. verbis — uti (μεταχειρίζομαι ἐκφράσεις ὀλίγον κομψάς, συν. ignaviter) Gell. 2,6 *til.*, verbum — positum in versibus (ἔκφρασις ἀφρόντιστος ἐν τοῖς στίχοις, *συν.* incuriose) Gell 2,6,1 (Macr. s. 6,7,4). **2.** ἀθύμως, μικροψύχως, ὀλιγοψύχως, ἄνευ θάρρους, δειλῶς. casum temporum et dolorum ferre Cic Phil. 3,28. alqd — et timide facere Cic. Tusc. 2,55. impetum sustinere *Am*. **3.** ταπεινῶς, αἰσχρῶς. abiectius nati (= abiectiore loco nati, ἢ orti, ἀντ. liberaliter nati) Tac. dial. 8, Prosper -e ignavus *Am*. Valens -e timidus *Am*. abiectius se proicere (ταπεινοῦμαι) Amm. 15,2,7.

abiectio, ōnis θ. (abicio), ἀποβολή. **1.** *μτφρ.* ἀθυμία, ἀποθάρρυνσις. animi (συν. debilitatio) Cic. Pis. 88. **2.** ἀπόρριψις, ἀφάνισις, κατάργησις (ἀντ. additio) *Quint. 9, 3,18 (adiectio, *Rad.*) *Sen. nat. 4, 2,30 (adiectio *codd. E T*, abiectio *P.* καὶ *Gercke*).

α. – 'Ανάγλυφον Κωνσταντινουπόλεως.

β. – 'Ανάγλυφον μουσείου Θηβῶν.

α. – Ἀνάγλυφον ἁγ. Μάρκου Βενετίας.

β. – Ἀνάγλυφον Μ. Δοχειαρίου.

γ. – Ἀνάγλυφον Περιβλέπτου Μυστρᾶ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
Ἀκαδημαϊκοῦ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Παραρτήματος Διδακτικῶν Συλλογῶν Ἀρχαιολογίας

ΝΕΟΝ ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΛΗΨΕΩΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Κατά τινα πρὸ πενταετίας γενομένην ἐπίσκεψίν μου εἰς Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν προσοχήν μου εἵλκυσε μαρμαρίνη ἀνάγλυφος παράστασις ἀποκειμένη εἴς τινα σκοτεινὴν γωνίαν τοῦ ἐσωνάρθηκος.

Ἡ παράστασις εἶναι δυστυχῶς κολοβή, ἀπαρτίζεται δ' ἐκ τεσσάρων τεμαχίων ἐμφυτευθέντων μεταγενεστέρως, χάριν συγκρατήσεώς των, ἐντὸς γυψίνου πεδίου, περιβαλλομένου ὑπὸ ξυλίνου πλαισίου (πίν. 1, α). Τὸ ἀρκούντως ἔξεργον ἀνάγλυφον τοῦτο εἰκονίζει ἐν τῷ μέσῳ ἄνδρα μέχρι τῆς ὀσφύος, ἱστάμενον κατ' ἐνώπιον, μὲ τοὺς δύο βραχίονας ἀνοικτοὺς καὶ κεκαμμένους πλαγίως πρὸς τὰ ἄνω. Καὶ ἀπὸ μὲν τοῦ ἀριστεροῦ (τῷ θεατῇ) βραχίονος ἐλλείπει ἡ ἄκρα χείρ, ἐν ᾧ ἡ τοῦ δεξιοῦ, σωζομένη, κρατεῖ στρογγύλον δόρυ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐμπεπηγμένον ἀντικείμενόν τι ἀκαθορίστου σχήματος.

Ὁ ἀνήρ, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσωπον εἶναι κατὰ τὰς παρειὰς καὶ τὴν σιαγόνα ἀποκεκρουμένον, φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς διάλιθον στέμμα μετὰ κοσμήματος ὑπὲρ τὸ μέσον ἐν εἴδει λοφίου, ἀλλ' ἄνευ πραιπενδουλίων. Κάτωθεν τοῦ στέμματος διακρίνεται ἡ κόμη, ἥτις, κατερχομένη δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ μέχρι τοῦ κάτω μέρους τῶν ὤτων ἀποκρύπτει ταῦτα ὁλοσχερῶς. Λόγῳ φθορᾶς τοῦ κάτω μέρους τοῦ προσώπου δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἡ μορφὴ ἔφερε γένειον. Πάντως, λόγῳ τοῦ στέμματος, βέβαιον εἶναι ὅτι εἰκονίζεται αὐτοκράτωρ, τοῦθ' ὅπερ ἐπικυροῦται καὶ ἐκ τῆς στολῆς, ἥτις περιβάλλει τὸ φαινόμενον ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος καὶ τῆς ὁποίας διακρίνεται περὶ μὲν τὸν λαιμὸν ἡ περιφερικὴ *τραχηλέα*, πρὸ δὲ τοῦ στήθους οἱ σφικτῶς περιβάλλοντες αὐτὸ *λῶροι* καὶ τέλος αἱ μακραί, κολληταὶ *χειρίδες*, πάντα κεκοσμημένα ποτὲ δι' ἀπομιμήσεων πολυτίμων λίθων καὶ μαργαριτῶν (ἢ σμάλτου), τῶν

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλον λόγιον κ. Ἀντ. Μαλέτσκον, ὅστις εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ φωτογραφήσῃ κατὰ παράκλησίν μου καί μοι ἀποστείλῃ τὴν φωτογραφίαν τοῦ ἀναγλύφου.

ὁποίων σώζονται σήμερον μόνον αἱ τετράγωνοι διὰ τοὺς λίθους καὶ αἱ κυκλικαὶ διὰ τοὺς μαργαρίτας ὀπαὶ ἐνθέσεως.

Ποῖος μῦθος ὑπόκειται εἰς τὸ ἐξεταζόμενον ἀνάγλυφον δὲν εἶναι δύσκολον νὰ μαντεύσωμεν. Πρόκειται, προφανῶς, περὶ τῆς εἰς τοὺς αἰθέρας ἀναβάσεως (ἀναλήψεως) τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, περὶ ἑνός, δηλαδή, ἐκ τῶν ἐπεισοδίων τοῦ περιφήμου ἐκείνου μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅπερ, συνταχθὲν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ [1] κατὰ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα ὑπὸ τοῦ [Ψευδο] Καλλισθένους [2], ἔσχεν, ὡς γνωστόν, εὐρυτάτην διάδοσιν καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, εἰς τὰς γλώσσας τῶν ὁποίων καὶ μετεφράσθη [3]. Κατὰ τὸν [Ψευδο] Καλλισθένη λοιπόν, ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κατακτήσας πάντα τὰ ἔθνη, συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ κατακτήσῃ καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν θάλασσαν, ἔστω καὶ διὰ μόνης τῆς θέας των. Ἰδοὺ δὲ ποῖον τέχνασμα μετεχειρίσθη κατά τινα στρατείαν του διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν εἰς τοὺς αἰθέρας ἀνάβασιν αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος. Παραθέτω αὐτούσιον τὸ κείμενον μιᾶς τῶν παραλλαγῶν [4] τοῦ Ψευδοκαλλισθενείου μυθιστορήματος, ἔνθα φέρεται αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀλέξανδρος ἀφηγούμενος τὸ τέχνασμά του : «*(20) προσέταξα οὖν συλληφθῆναι ἐκ τῶν ὀρνέων τοῦ τόπου ἐκείνου δύο. Ἦσαν γὰρ ὄρνεα μέγιστα, λευκά, ἀλκιμώτατα πάνυ καὶ ἥμερα (25)· βλέποντα γὰρ ἡμᾶς οὐκ ἔφευγον. Τινὲς δὲ τῶν στρατιωτῶν ἐπέβαινον τοῖς τραχήλοις αὐτῶν (30) καὶ ἀνίπταντο βαστάζοντα αὐτούς. Ἐσθίουσιν δὲ θῆρας ἀγρίους ἔνθεν τι καὶ πλεῖστα τῶν (35) τοιούτων ὀρνέων ἦλθον πρὸς ἡμᾶς διὰ τοὺς θνήσκοντας ἵππους : Δύο οὖν ἐξ (40) αὐτῶν κρατήσας προσέταξα μέχρις ἡμερῶν τριῶν μὴ δοθῆναι αὐτοῖς βρῶσιν. Τῇ δὲ τρίτῃ ἡμέρᾳ προσέταξα κατασκευασθῆναι ξύλον (45) ὅμοιον ζυγῷ καὶ τοῦτο δεθῆναι ἐν τοῖς τραχήλοις αὐτῶν. Εἶτα προσέταξα βύρσαν ἐνεχθῆ-*

---

1. W. Deimann, Abfassungszeit und Verfasser des griechischen Alexanderromans, 1914, σ. 28 ἑ.

2. C. Müller, Pseudo-Kallisthenes, Paris, Didot 1867. W. Kroll, Hermes, τ. XXX, 462.

3. Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μετεφράσθη ἤδη κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα εἰς τὴν Λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουλίου Βαλερίου, ἔπειτα κατὰ τὸν 5ον αἰ. εἰς τὴν Ἀρμενικήν, τὸν 6ον καὶ 7ον εἰς τὴν Ἀραβικήν, τὴν Αἰθιοπικὴν καὶ τὴν Παλαιοπερσικήν, τὸν 11ον αἰ. εἰς τὴν Προβηγκιανήν, τὸν 12ον εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ ἐφεξῆς εἰς τὴν Ἀγγλικήν, τὴν Ἱσπανικήν, τὴν Φλαμανδικήν, τὴν Δανικήν, τὴν Σουηδικήν, τὴν Πολωνικήν, τὴν Ρωσικήν, τὴν Νεοπερσικὴν τὸν μὲν 10ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Φιρντουσῆ, τὸν δὲ 13ον ὑπὸ τοῦ Νιζάμη, εἰς τὴν Τουρκικήν, τὴν Ἰνδικήν, τὴν Μαλαϊκήν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰαβικήν.

4. Συναγωγὴν τῶν διαφόρων παραλλαγῶν τῆς ἑλληνικῆς, λατινικῆς καὶ γαλλικῆς συντάξεως τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀναλήψεως τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὅρα παρὰ G. Millet ἐν Syria, τ. 4, σ. 85 ἑξ.

ναι καὶ ταύτην (50) προσδεθῆναι ἐν μέσῳ τοῦ ζυγοῦ, ταύτην δὲ κατεσκεύασα ὥσπερ σπυρίδα καὶ εἰσῆλθον ἐγὼ ἐν τῇ σπυρίδι κρατῶν (55) τὸ δόρυ ὡσεὶ ἑπτὰ πηχῶν[1] *τὸ μῆκος καὶ ἔχον ἐπάνω ἧπαρ ἵππων· εὐθὺς οὖν ἀνέπτη τὰ ὄρνεα (60) τοῦ καταφαγεῖν τὸ ἧπαρ καὶ ἀνῆλθον μετ' αὐτῶν ἐν τῷ ἀέρι... ὡς νομίζειν με πλησίον τοῦ οὐρανοῦ ὑπάρχειν (65). Ὅλως δὲ ἔτρεμον διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν τοῦ ἀέρος ψυχρότητα καὶ τὴν ἐκ τῶν πτερύγων τῶν ὀρνέων γεγενημένην»*, κλπ.

Δὲν παρέμεινεν ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος ἐπὶ πολὺ εἰς τὰ ὕψη· διότι ἄλλο, ἀνθρωπόμορφον ὄρνεον ἐμφανισθὲν τὸν ἠνάγκασε νὰ κατέλθῃ· προσεγειώθη δ' ὁμαλῶς εἰς μέρος ἀπέχον τοῦ στρατοπέδου ἑπτὰ ἡμερῶν πορείαν.

Πάντα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα τῆς παρατεθείσης διηγήσεως ἀναγνωρίζομεν εὐκόλως ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου (πίν. 1, α). Οὕτω τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα *δύο μέγιστα ὄρνεα* εἶναι οἱ ἐνταῦθα συμμετρικῶς εἰκονιζόμενοι δύο γρῦπες, οἵτινες εἶναι ἐζευγμένοι εἰς *ξύλον ὅμοιον ζυγῷ*, ἤτοι εἰς τὸν ζυγὸν τοῦ ἅρματος, ἐφ' οὗ βαίνει ὁ Ἀλέξανδρος. Οὗτος κρατεῖ δόρυ τὸ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐμπεπηγμένον ἀκαθορίστου σχήματος ἀντικείμενον εἶναι πιθανώτατα τὸ *ἧπαρ τῶν ἵππων*. Τοῦτο δ' ἀνίπτανται ὅπως καταφάγωσι τὰ πειναλέα ὄρνεα, τῶν ὁποίων ἡ μὴ σωζομένη κεφαλὴ θὰ ἦτο — ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα — ἐστραμμένη πρὸς τὸ κρέας. Ἡ μόνη ἀπὸ τῆς διηγήσεως ἀπόκλισις τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου εἶναι, ὅτι, ἐν ᾧ ἡ Διήγησις ἀναφέρει, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἰσῆλθεν ἐντὸς σπυρίδος (καλάθι), ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου εἰκονίζεται — ὡς καὶ ἐπὶ ἄλλων — ἐποχούμενος διτρόχου ἅρματος μὲ καμπύλην ἄντυγα. Ἡ τοιαύτη δ' ἐξεικόνισις θὰ ἔγινε πιθανώτατα κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἅρματα, τὰ ὁποῖα εἰκονίζοντο εἰς τὴν περίπτωσιν ἄλλων ἀναβάσεων, ὡς π.χ. τοῦ Ἀπόλλωνος[2], τοῦ Ἡλίου[3], ἀποθεώσεως Ρωμαίων αὐτοκρατόρων[4], τοῦ Προφήτου Ἠλία[5] κλπ., μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι εἰς τὰ ἀρχαῖα ἀνάγλυφα τὸ ἅρμα εἰκονίζεται κατὰ πλαγίαν πάντοτε ὄψιν οὐχὶ δὲ κατὰ μετωπικήν, ὡς εἰς πάντα τὰ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενα. Οὐδεμία κατόπιν τῶν ἀνωτέρω

---

1. Ἐν ἑτέρᾳ παραλλαγῇ λέγεται : *ὡσεὶ πῆχυν*.

2. Πβλ. ἀναθηματικὸν βωμὸν τοῦ μουσείου τοῦ Καπετωλίου τῆς Ρώμης προερχόμενον ἐκ Συρίας μὲ τὸ ἅρμα τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τοὺς αἰθέρας J. Durand, Annales archéol. de Didron, τ. XXV (1865), σ. 148.

3. Ὅρα τὴν μετόπην τοῦ ἐν Ἰλίῳ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τὴν εἰκονίζουσαν τὸν Ἥλιον ἐφ' ἅρματος παρὰ Fr. Winter, Hellenistische Sculptur 341, 2 (Kunstgeschichte in Bildern, Leipzig).

4. Ἀνάγλυφον ἀποθεώσεως Μ. Αὐρηλίου ἐξ Ἐφέσου, νῦν ἐν τῷ κάτω Belvedere τῆς Βιέννης. Eug. Strong, La scultura Romana II, σ. 246 ἑ. πίν. L.

5. Ἀνάγλυφον ξυλίνης θύρας τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Ἁγ. Σαβίνης. Εἰκὼν παρὰ O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I, Berlin - Neubabelsberg 1914, πίν. X, ἔναντι σελ. 138.

ὑπολείπεται ἀμφιβολία, ὅτι τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον εἰκονίζει τὴν ἀνάληψιν τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ [Ψευδο] καλλισθένειος διήγησις ἀνεγινώσκετο ἀπλήστως, διεσκευάσθη δὲ μάλιστα καὶ ἐμμέτρως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὴν περίφημον *Ριμάδαν* τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου [1], ὡς δ' ἀνωτέρω εἴπομεν, καὶ μετεφράσθη εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς γλώσσας. Ἐννοεῖται ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ μεταφράσεις καὶ διασκευαὶ δὲν ἔμενον ποτὲ πισταὶ εἰς τὸ πρωτότυπον. Ὁ Ἀλέξανδρος εἶχεν ἀποβῆ παγκόσμιος ἥρως, τὸν ὁποῖον ἕκαστος λαὸς ἐφαντάζετο συμφώνως πρὸς τὸ ἰδεῶδες πρότυπον, τὸ ὁποῖον αὐτὸς εἶχε πλάσει. Οὕτω π.χ. ὑπὸ τῶν Περσῶν ὁ Ἀλέξανδρος ἐθεωρεῖτο πρότυπον Πέρσου μονάρχου, οἱ Τοῦρκοι τοῦ προσέδιδον τὰ χαρακτηριστικὰ προφήτου, οἱ Αἰγύπτιοι τὸν διεξεδίκουν ὡς φυσικὸν τέκνον τοῦ βασιλέως των Νεκτανεβώ, οἱ Αἰθίοπες καὶ ἔπειτα οἱ Βυζαντινοὶ τὸν ἐφαντάζοντο ὡς εὐσεβῆ χριστιανὸν αὐτοκράτορα [2], ἱδρύοντα, ὡς ἐκεῖνοι, ναοὺς καὶ μοναστήρια. Ὑπ' αὐτὴν δ' ἀκριβῶς τὴν μορφὴν τὸν συναντῶμεν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἀναγλύφου περιβεβλημένον τὴν λαμπρὰν αὐτοκρατορικὴν στολὴν (πίν. 1, α).

Τὴν μεγάλην δημοτικότητα τοῦ μύθου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατὰ τὸν μεσαίωνα μαρτυρεῖ, πλὴν ἄλλων, καὶ ὁ μέγας ἀριθμὸς μνημείων τῆς τέχνης, ἅτινα ἀπεικονίζουν ἀποσπάσματά του. Εἶναι δὲ τὰ μνημεῖα ταῦτα μικρογραφίαι χειρογράφων, πήλινα γανωτὰ ἀγγεῖα, μαρμάρινα ἀνάγλυφα, κιβωτίδια ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, εἴδη χρυσοχοΐας, ψηφιδωτὰ δάπεδα, κιονόκρανα καὶ κοσμῆται ναῶν, γραπταὶ παραστάσεις, ὑφάσματα, κεντήματα, τάπητες τοίχων (gobelins) κλπ. προερχόμενα ἄλλα ἐξ Ἀνατολῆς καὶ ἄλλα ἐκ τῆς Δύσεως. Ἐκ τῶν πολλῶν αὐτῶν μνημείων, ἅτινα ἔχω ἀπὸ μακροῦ συλλέξει καὶ περὶ τῶν ὁποίων θὰ διαλάβω ἀλλαχοῦ ἐκτενῶς, θὰ περιορισθῶ ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσω

---

1. Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους τὸ μυθιστόρημα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου διαιώνισε καὶ διαιωνίζει ἡ λεγομένη *Φυλλάδα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου*, ἥτις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ εἰς δημώδη γλῶσσαν μετάφρασις τῆς Ψευδοκαλλισθενείου διηγήσεως. Ἡ φυλλάδα αὐτὴ ἐτυπώθη πλειστάκις ἐν Βενετίᾳ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ τυπώνεται καὶ ἐν Ἀθήναις. Μίαν πολὺ ἐπιμελημένην ἔκδοσίν της, στολισμένην μὲ μικρογραφίας εἰλημμένας ἀπὸ ἀπρόσιτα εἰς τὸ πολὺ κοινὸν περσικὰ καὶ ἰνδικὰ χειρόγραφα ἀποκείμενα εἰς εὐρωπαϊκὰς καὶ ἀμερικανικὰς βιβλιοθήκας, παρέσχε πρὸ εἰκοσαετίας ὁ κ. Ἀλέξ. Α. Πάλλης. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ στόμα τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἄλλων ἀκόμη λαῶν σώζονται μέχρι σήμερον παραδόσεις σχετικαὶ πρὸς τὸν Μ. Ἀλέξανδρον, περὶ ὧν ἔγραψαν παλαιότερον μὲν ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μου Ν. Πολίτης (Παρνασσὸς Β' [1878], σ. 267, Κ. Σκόκου, Ἐτήσιον ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1889, σ. 37), ὁ Κ. Dieterich, Alexander der Grosse im Volksglauben der Griechen, Slaven und Orientalen, München 1904, σ. 289, 292, ὁ Στ. Κυριακίδης, Μακεδονικὰ Ε' (1942), σ. 692, προσφάτως δὲ καὶ ὁ Γ. Σπυριδάκης (Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, σ. 385-419).

2. Πβλ. Ξυγγόπουλον, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΔ' (1938), σ. 272.

μόνον τὴν ὁμάδα τῶν ἐπὶ μαρμάρου βυζαντινῶν ἀναγλύφων ἀπεικονίσεων τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἤτοι τοῦ ἐξ ὅλων τῶν ἐπεισοδίων τοῦ μυθιστορήματος ἀγαπητοτέρου εἰς τοὺς βυζαντινούς.

Βυζαντινῶν ἐπὶ μαρμάρου ἀναγλύφων ἀπεικονίσεων τῆς ἀναλήψεως τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἔχομεν μέχρι τοῦδε γνωστὰ τέσσαρα μόνον παραδείγματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἤδη προστίθεται πέμπτον, τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον. Τὸ παλαιότερον γνωστὸν ἐξ αὐτῶν καὶ ταυτοχρόνως τὸ καλύτερον διατηρούμενον εἶναι ἐντετειχισμένον ἐπὶ τῆς βορείου ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (πίν. 2, α). Πρόκειται περὶ ἀγνώς βυζαντινοῦ ἔργου, ὅπερ χρονολογεῖται κατά τινας μὲν ἀπὸ τοῦ 12ου ἢ τοῦ 13ου αἰῶνος [1], κατ' ἄλλους δὲ ἀπὸ τοῦ 10ου ἢ τοῦ 11ου [2]. Τὰ τρία ἄλλα παραδείγματα εὑρίσκονται ἐν Ἑλλάδι, τὸ μὲν εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους (πίν. 2, β) ἐντετειχισμένον εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ ὡς θωράκιον (ποδιὰ) μεταγενεστέρου παραθύρου, τὸ δὲ ἐνεκτισμένον εἰς τὸ δάπεδον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (πίν. 2, γ) καὶ τέλος τὸ τέταρτον, κολοβὸν καὶ αὐτὸ (πίν. 1, β) ἀλλὰ μεγάλων ὁπωσδήποτε διαστάσεων ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ πρὸ δεκαπενταετίας [3], ἀπόκειται δὲ εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν Θηβῶν ὑπ' ἀριθμὸν 258.

Μεταξὺ τῶν πέντε ἀναγλύφων τῆς ἀναλήψεως ὑφίστανται εἰκονογραφικαὶ καὶ τεχνοτροπικαὶ ὁμοιότητες καὶ διαφοραί, ἐξ ὧν θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰς εἰκονογραφικάς. Κοινὸν ἐν πρώτοις χαρακτηριστικὸν καὶ τῶν πέντε ἀναγλύφων εἶναι ἡ αὐστηρῶς μετωπικὴ παράστασις τοῦ Ἀλεξάνδρου κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος καὶ ἡ συμμετρικὴ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τοποθέτησις τῶν ὀρνέων, τῶν τροχῶν τοῦ ἅρματος, ἀκόμη δὲ — πλὴν μιᾶς περιπτώσεως (Θηβῶν) — καὶ τῶν δοράτων τὰ ὁποῖα κρατεῖ ὁ Ἀλέξανδρος. Ἡ τοιαύτη ἐραλδικὴ ἀντίληψις ἐξεικονίσεως τῆς παραστάσεως μαρτυρεῖ ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἐξ Ἀνατολῆς προελεύσεως τοῦ θέματος τῆς Ἀναλήψεως. Ἐξ ἀνατολικοῦ λοιπὸν προτύπου ἤντλησαν καὶ οἱ ἐκτελέσαντες τὰ ἐξεταζόμενα ἀνάγλυφα βυζαντινοὶ γλύπται. Ὡς πρὸς δὲ τὰς διαφορὰς παρατηροῦμεν ὅτι α) τὸ ἅρμα, ἐφ' οὗ βαίνει ὁ Ἀλέξανδρος ἄλλοτε μὲν εἰκονίζεται κατὰ τὸν ἀρχαῖον τύπον ἤτοι μὲ καμπύλην ἄντυγα καὶ φερόμενον ἐπὶ δύο τροχῶν (Βενετία, πίν. 2, α, Κωνσταντινούπολις, πίν. 1, α) ἄλλοτε δέ, παραλειπομένων τῶν τροχῶν, ὡς ἁπλοῦν καμπύλον κιβώτιον (Δοχειαρίου (;), πίν. 2, β, Μυστρᾶ, πίν. 2, γ), β) ὁ τρόπος τῆς ζεύξεως τῶν ὀρνέων εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ [Ψευδο] καλλισθένους εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῶν Θηβῶν (πίν. 1, β), ὅπερ παρουσιάζει τοὺς γρῦπας προσδεδεμένους ἀπὸ τὸν τράχηλον ὁριζοντίως διὰ ξυλίνου ζυγοῦ, ἐν ᾧ

1. Ὁ Dalton, Byzantine Art and Archæology, Oxford 1911, σ. 61, εἰκ. 34.

2. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, σ. 64.

3. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ε', 1939 - 1940, σ. 134, εἰκ. 17.

τοὐναντίον εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Βενετίας ἀντὶ ξυλίνου ζυγοῦ ἔχομεν προφανῶς δερματίνους ἱμάντας, ὡς δηλοῖ τὸ κυματοειδές των σχῆμα (πίν. 1, α). Δι᾽ ἱμάντων δ᾽ ἐπίσης ἀλλ᾽ ἀπὸ τῶν μηρῶν καὶ οὐχὶ ἀπὸ τοῦ τραχήλου εἰκονίζονται προσδεδεμένοι οἱ γρῦπες εἰς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς Μ. Δοχειαρίου. Τέλος εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Κωνσταντινουπόλεως οὐδόλως παρατηροῦνται ἱμάντες προσδέσεως.

Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ εἰς τὸν Ἀλέξανδρον οὗτος δὶς μὲν εἰκονίζεται φορῶν ἁπλοῦν χιτῶνα (Μυστρᾶς, Δοχειαρίου) μὲ βραχείας χειρίδας καὶ μικρὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κόρυμβον (πίν. 2, β, γ), οἷον φοροῦσιν οἱ Πέρσαι [1] καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς Π. Διαθήκης, εἰς τὰ τρία ὅμως ὑπόλοιπα παραδείγματα φέρει βασιλικὴν στολὴν καὶ στέμμα (Θῆβαι, Κωνσταντινούπολις, Βενετία), οὗτινος πάλιν ἡ μορφὴ ποικίλλει. Οὕτω εἰς μὲν τὰ ἀνάγλυφα τῶν Θηβῶν, τοῦ Δοχειαρίου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀλέξανδρος φορεῖ τὸ εἰς ἐλαφρὸν τόξον κύκλου ἀπολῆγον πρὸς τὰ ἄνω στέμμα μὲ ἓν ἢ πλείονα τριγωνικὰ κοσμήματα, εἰς δὲ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Βενετίας τὸ ἡμισφαιρικὸν στέμμα, δίκην ἐκκλησιαστικοῦ *καμηλαυχίου*.

Ποικιλία παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν δοράτων, ἅτινα κρατεῖ ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὰς ὑψωμένας χεῖράς του. Συνηθεστέρα εἶναι ἡ μετὰ δύο συμμετρικῶς καὶ λοξῶς κρατουμένων δοράτων ἀπεικόνισις τοῦ ἥρωος (Κωνσταντινούπολις, Βενετία, Μ. Δοχειαρίου, Μυστρᾶς), πλησιεστέρα ὅμως πρὸς τὴν Διήγησιν εἶναι ἡ μεθ᾽ ἑνὸς δόρατος ἀπεικόνισις, οἵαν τὴν βλέπομεν ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῶν Θηβῶν (πίν. 1, β). Διαφορὰ ὑφίσταται ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ δόρατος ἐμπεπηγμένον κρέας, ὅπερ εἰς μὲν τὰ ἀνάγλυφα τῆς Βενετίας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁμοιάζει πρὸς ἧπαρ ἵππων, εἰς δὲ τὸ τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ὁλόκληρον ζῷον, δέλφαξ ἢ ἐρίφιον (πίν. 2, γ).

Διαφορὰς παρατηροῦμεν ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως. Οὕτω ἐν ᾧ τὰ ἀνάγλυφα τῆς Βενετίας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πίν. 1, α καὶ 2, α) ἐμφανίζουσιν ὀρθὸν σχέδιον καὶ καλὰς ἀναλογίας τῶν μορφῶν, ἀπόδοσιν φυσικὴν καὶ πρὸ πάντων πλαστικὴν ἤτοι μὲ τὰς μορφὰς οἱονεὶ προσκολλημένας ἐπὶ τοῦ κάμπου καὶ ζωηρῶς ἐξεχούσας ἀπ᾽ αὐτοῦ, τὸ ἀνάγλυφον τῶν Θηβῶν (πίν. 1, β) παρουσιάζει σχηματοποίησιν τῆς μορφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ μᾶλλον γραφικὴν ἢ πλαστικὴν ἐκτέλεσιν. Τέλος τὸ παράδειγμα τοῦ Μυστρᾶ (πίν. 2, γ) εἶναι ἐκτελεσμένον κατὰ τὴν λεγομένην ἐπιπεδόγλυφον τεχνικήν, ἥτις τὴν μὲν ἐπιφάνειαν τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν ἢ κοσμημάτων ἀφίνει ἐπίπεδον — δηλοῦσα τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας διὰ χαρακτῶν γραμμῶν — τὸν δὲ κάμπον βαθύνει καὶ κατεργάζεται ἀνωμάλως,

---

1. Π.χ. οἱ Μάγοι, ὁ Προφήτης Δανιήλ, οἱ τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ κλπ.

χάριν τῆς καλυτέρας προσφύσεως τῆς ἐν αὐτῷ τιθεμένης ἐγχρώμου κηρομαστίχης. Ἐκ τῶν τριῶν ἀνωτέρω τεχνικῶν ἡ μὲν πρώτη ἐφηρμόσθη κυρίως ἐν τῇ πρωτευούσῃ κατὰ τὴν «κλασσικὴν ἀναγέννησιν», ἥτις, ἀρχίσασα ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ἐπετάθη ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων, ἡ δὲ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη, ἀνατολικῆς ἀμφότεραι προελεύσεως, ἠσκήθησαν κυρίως ἔξω τῆς πρωτευούσης, εἰς Μ. Ἀσίαν καὶ Ἑλλάδα, ἔνθα ἀφῆκαν ζωηρὰ τὰ ἴχνη των [1] ἀπὸ τοῦ 8ου καὶ τοῦ 9ου αἰῶνος ἡ πρώτη, ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος ἡ δευτέρα. Τὴν τοιαύτην γεωγραφικὴν ἐφαρμογὴν τῶν μνημονευθεισῶν τεχνικῶν ἐπικυρώνουσι καὶ τὰ ἡμέτερα ἀνάγλυφα, ἐξ ὧν τὰ μὲν παρουσιάζοντα τὴν ἑλληνιστικὴν πλαστικότητα εὑρίσκονται τὸ μὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὸ δὲ ἐν Βενετίᾳ, μεταφερθὲν ἐκεῖ ἀσφαλῶς ἐκ τῆς πρωτευούσης. Ὡσαύτως τὸ μὲ τὴν «γραφικὴν» τεχνικὴν ἀνάγλυφον εὑρίσκεται ἐν Θήβαις καὶ τέλος τὸ μὲ τὴν ἐπιπεδόγλυφον ἐν Μυστρᾷ.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ὁρισθῇ ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν πέντε ἀναγλύφων. Εἰς ταύτην θὰ βοηθηθῶμεν ἐξ ἄλλων κριτηρίων, ἐκ τῶν ὁποίων σπουδαιότερον εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ στέμματος, τὸ ὁποῖον, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, ποικίλλει. Οὕτω τὸ μὲν εἰς ἐλαφρὰν καμπύλην ἢ εὐθεῖαν ἀπολῆγον καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἐλαφρῶς διευρυνόμενον στέμμα συνηθίζετο νὰ φέρεται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ πρὸ καὶ ἐπὶ τοῦ Ἰουστιανιανοῦ [2] (525 - 565) μέχρι καὶ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1081 - 1118) [3], ἐν ᾧ τοὐναντίον οἱ

---

1. L. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, σ. 15 καὶ 16.

2. Ὅρα τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Colasanti, L'arte bizantina in Italia, πίν. 19).

3. Μὲ στέμμα ἐλαφρῶς καμπύλον καὶ εὐρυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω ἀπεικονίζονται οἱ ἑξῆς αὐτοκράτορες τοῦ 11ου αἰῶνος: *Βασίλειος ὁ Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος* (976 - 1025) ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ 11ου αἰ. τοῦ κώδικος XVII (Zanetti, φ. 21) τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (Σ. Λάμπρου, Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Ἀθῆναι 1930, πίν. 56). *Ρωμανὸς ὁ Γ΄ ὁ Ἀργυρὸς* (1028 - 1034) ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τῶν νοτίων ὑπερῴων τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Th. Whittemore, The mosaics of Haghia Sophia at Istanbul, Third report, Boston 1942, πίν. X). *Μιχαὴλ ὁ Παφλαγὼν* (1034 - 1041) ἐν μικρογραφίᾳ χειρογράφου τῆς ἐν Μοδένῃ Βιβλιοθήκης Estense φ. 237 (14ου ἢ 15ου αἰ.) (Λάμπρου, ἔ.ἀ. πίν. 58). *Μιχαὴλ ὁ Καλαφάτης* (1041 - 1042) ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου τῆς Μοδένης φ. 243β (Λάμπρου, ἔ.ἀ., πίν. 58). *Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος* (1042 - 1055) ἐν χειρογράφῳ τῆς Μοδένης φ. 247β (Λάμπρος, πίν. 58). *Μιχαὴλ ὁ Στρατιωτικὸς* (1056 - 1057) χειρόγραφον Μοδένης φ. 260β (Λάμπρος, πίν. 58). *Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνὸς* (1057 - 1059) χειρόγραφον Μοδένης φ. 265 (Λάμπρος, πίν. 59). *Κωνσταντῖνος Ι΄ ὁ Δούκας* (1059 - 1067) χειρόγραφον Μοδένης φ. 267 (Λάμπρος, πίν. 59). *Ρωμανὸς ὁ Δ΄ ὁ Διογένης* (1067 - 1071) χειρόγραφον Μοδένης φ. 270 (Λάμπρος, πίν. 59) Ἐλεφάντινος πίναξ τῆς Bibl. Nat. τῶν Παρισίων (Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance, Paris 1923, εἰκ. 41, Λάμπρος, πίν. 60). *Μιχαὴλ Δούκας ὁ Παραπινάκης* (1071 - 1078) χειρόγραφον Μοδένης 274β (Λάμ-

λοιποὶ Κομνηνοί [1], οἱ Ἄγγελοι [2], ὥς καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Νικαίας [3] καὶ οἱ Παλαιολόγοι [4] ἔφερον τὸ ἡμισφαιρικὸν στέμμα *(καμηλαύχιον)*. Κατὰ ταῦτα τὸ ἀνάγλυφον τῶν Θηβῶν, ἔνθα ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἰκονίζεται μὲ εὐθὺ στέμμα

προς, πίν. 62), εἰκὼν τῆς ἐν Γεωργίᾳ μονῆς Gelati (Λάμπρος, πίν. 62), *Νικηφόρος ὁ Γ' ὁ Βοτανειάτης* (1078 - 1081) χειρόγραφον Μοδένης φ. 278 (Λάμπρος, πίν. 62) καὶ ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ 11ου αἰ. τῆς Bibl. Nationale τῶν Παρισίων Coislin 79, φ. 1b (Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance, εἰκ. 42. Ὁ αὐτὸς La miniature byzantine, Paris 1926, πίν. XXXII, 1. Λάμπρος, πίν. 63) καὶ Coislin 79 φ. 2 (Ebersolt, Arts somptuaires εἰκ. 43, Λάμπρος, πίν. 64). *Ἀλέξιος ὁ Α' ὁ Κομνηνὸς* (1081 - 1118) Μικρογρ. Vatic. Græc. 666 φ. 2b (Ebersolt, Arts somptuaires εἰκ. 45, Λάμπρος, πίν. 65), χειρόγραφον Μοδένης φ. 280 (Λάμπρος, πίν. 67).

1. Μὲ στέμμα ἡμισφαιρικὸν (καμηλαύχιον) ἀπεικονίζονται οἱ ἑξῆς αὐτοκράτορες τοῦ 12ου αἰῶνος: *Ἰωάννης ὁ Β' ὁ Κομνηνὸς* (1118 - 1143) Urbin. 2 φ. 19b (Ebersolt, Arts somptuaires, εἰκ. 50. Ὁ αὐτός, Miniat. byz., πίν. XXXI, 1. Λάμπρος, πίν. 68) ἐν ψηφιδωτῇ προσωπογραφίᾳ τῶν ὑπερῴων τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Whittemore, ἔ.ἀ. πίν. XXV) χειρόγραφον Μοδένης φ. 294 (Λάμπρος, πίν. 71). *Μανουὴλ ὁ Α' ὁ Κομνηνὸς* (1143 - 1180) ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ 1166, Vatic. gr. 1176 φ. II (Λάμπρος, πίν 69) καὶ ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Μοδένης φ. 294 (Λάμπρος, πίν. 71). *Ἀλέξιος ὁ Β' ὁ Κομνηνὸς* (1180 - 1183) χειρόγραφον Μοδένης φ. 290 (Λάμπρος, πίν. 71). *Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνὸς* (1183 - 1185) χειρόγραφον Μοδένης φ. 290 (Λάμπρος, πίν. 71).

2. *Ἰσαάκιος Ἄγγελος* (1185 - 1195 καὶ 1203 - 1204) χειρόγραφον Μοδένης φ. 290 (Λάμπρος, πίν. 71). *Ἀλέξιος ὁ Γ' ὁ Ἄγγελος* 1195 - 1203) χειρόγραφον Μοδένης φ. 290 (Λάμπρος, πίν. 71).

3. *Θεόδωρος Α' ὁ Λάσκαρις* (1254 - 1258) ἐν Cod. grec. 442 τῆς Βιβλ. τοῦ Μονάχου (Λάμπρος, πίν. 73).

4. *Μιχαὴλ Η' ὁ Παλαιολόγος* (1261 - 1282). Cod. grec. 442 (φ. ροδ') τῆς Βιβλ. τοῦ Μονάχου (Λάμπρος, πίν. 75). *Ἀνδρόνικος ὁ Α' ὁ Παλαιολόγος* (1282 - 1328). Cod. grec. 4442 Βιβλ. Μον. (φ. ροε') (Λάμπρος, πίν. 77), ἐν Cod. grec. Mb 13 (σ. 252) τῆς Πανεπ. Βιβλ. τοῦ Tübingen (Λάμπρος, πίν. 78), ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ Βυζ. Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1293 (Λάμπρος, πίν. 79) καὶ τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 146² (Λάμπρος, πίν. 80). *Ἰωάννης ὁ Ζ' ὁ Καντακουζηνὸς* (1341 - 1355) Cod. grec. 1242 (φ. 123b) τῆς Bibl. Nat. τῶν Παρισίων (Ebersolt, Arts somptuaires, εἰκ. 55. Ὁ αὐτὸς ἐν Miniature byzantine, πίν. LIX, Λάμπρος, πίν. 82). Ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ ἐν Cod. grec. 1242 (φ. 5b) τῆς Bibl Nat. (Ebersolt, Miniat. byz., πίν. LX, Λάμπρος, πίν. 82). *Ἀνδρόνικος ὁ Β' ὁ Παλαιολόγος* (1328 - 1349) ἐν μικρογρ. τοῦ 14ου αἰ. τῆς Landesbibliothek τῆς Stuttgart Cod. Hist. F 601 (φ. 2) (Λάμπρος, πίν. 83). *Μανουὴλ Β' ὁ Παλαιολόγος* (1391 - 1425) ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ ἔτους 1402 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου (Λάμπρος, πίν. 84), ἐν μικρογρ. τοῦ 15ου αἰ. τῆς Bibl. Nationale Suppl. Gr. 309 (φ. VI) (Ebersolt, Arts somptuaires, εἰκ. 56, Λάμπρος, πίν. 85) καὶ χειρογράφου 15ου αἰ. τῆς Bibl. Nat. τῶν Παρισίων Cod. 1783 (φ. 2) (Λάμπρος, πίν. 86). *Ἰωάννης Η' ὁ Παλαιολόγος* (1425 - 1448), χειρόγραφον 1783 (φ. 2) τῆς Bibl. Nat. τῶν Παρισίων (Λάμπρος, πίν. 86) καὶ τοῦ Suppl. gr. 1188 (φ. 4) τῆς Bibl. Nat. τῶν Παρισίων (Λάμπρος, πίν. 87).

εἶναι προγενέστερον τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ τῆς Βενετίας, ἔνθα ὁ αὐτοκράτωρ φέρει τὸ ἡμισφαιρικὸν στέμμα καὶ δὴ τὸ μὲν πρῶτον ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος, τὰ δὲ λοιπὰ δύο εἰς τὸν 12ον ἢ 13ον αἰῶνα. Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὸ τοῦ Μυστρᾶ, τοῦτο λόγῳ τῶν ἀναδιπλουμένων κυματιστῶν βλαστῶν τοῦ κοσμήματος καὶ τῆς γενικῆς κοσμηματοποιήσεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει, θὰ πρέπει νὰ ταχθῇ εἰς τὸν 14ον αἰῶνα, ὁπότε καὶ ἄλλαι, πλὴν τῆς ἐπιπεδογλυφίας, παρουσιάζονται εἰς τὸν Μυστρᾶν ἀνατολικαὶ ἐπιδράσεις.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας
Διευθυντοῦ τοῦ Φιλοσοφικοῦ Σπουδαστηρίου

ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΑΟΥΣΤ ΤΟΥ ΓΚΑΙΤΕ

1. *Τὰ πρῶτα σύμβολα τοῦ τιτανισμοῦ τοῦ ποιητοῦ.* – Τὸν τιτανισμό του ὁ ποιητής, προτοῦ τὸν συνδέση μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Φάουστ, ἐδοκίμασε νὰ τὸν ἐκφράση μὲ ἄλλα πρόσωπα μυθικὰ ἢ ἱστορικά, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἀνῆκαν στὴν παράδοση τοῦ λαοῦ του. Ἡ μορφὴ τοῦ Προμηθέως τοῦ προσείλκυσε πρώτη τὴ φαντασία. Ὁ Προμηθεύς εἶναι πραγματικὸς τιτάν, γιατὶ αὐτός, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων στὸν Πρωταγόρα, ἔκλεψε «τήν τε ἔμπυρον τέχνην τὴν τοῦ Ἡφαίστου καὶ τὴν ἄλλην τὴν τῆς Ἀθηνᾶς» καὶ τὴν ἔδωκε στὸν ἄνθρωπο. Ὁ Προμηθεὺς εἶναι καὶ ἀκαταδάμαστη φυσικὴ δύναμις καὶ εὐεργέτης τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ καὶ ὁρμή, βούλησις καὶ πνεῦμα, νόησις. Τὸ ποίημα τοῦ Γκαῖτε «ὁ Προμηθεύς», ἐνσαρκώνει τὴν προσπάθεια αὐτὴν τοῦ ποιητοῦ.

Τὰ ἱστορικὰ ἐξ ἄλλου πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς ἐζήτησε νὰ συνδέση τὸν τιτανισμό του ἦταν ὁ Σωκράτης, ὁ Καῖσαρ καὶ τέλος ὁ Μωάμεθ. Ἔχομε σχέδια καὶ ἀποσπάσματα δραμάτων τοῦ Γκαῖτε ποὺ καταγίνονται μὲ τὶς μεγάλες αὐτὲς μορφὲς τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ καμμία ἀπὸ τὶς προσπάθειες αὐτὲς δὲν ἀποπεράτωσε ὁ ποιητής, ἐσταμάτησεν εἰς ἁπλᾶ ἀποσπάσματα.

2. *Ἡ μορφὴ τοῦ Φάουστ καὶ ἡ λαϊκὴ παράδοσις.* – Ὅ,τι ὅμως δὲν κατώρθωσεν ὁ ποιητὴς νὰ κάμη μὲ τὶς προηγούμενες μορφές, τοῦτο ἀκριβῶς τὸ ἔφερε εἰς πέρας μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Φάουστ. Τὸ σύμβολο τοῦτο τῆς παραδόσεως τοῦ λαοῦ του, ὁ Φάουστ, ἦταν πρόσφορο νὰ δεχθῇ καὶ νὰ χωρέση τὸν τιτανισμὸ τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Φάουστ ἐταίριαζε πιὸ πολὺ στὴν ψυχή του, στὴν ὁρμητικότητά του, καὶ γενικῶς στὰ συναισθήματα του. Γιὰ νὰ ἐπικοινωνήση ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ μὲ τὸ σύμβολο τοῦτο, μὲ τὸν παράξενο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς τῆς μεταρρυθμίσεως, τὸν ὁποῖον ἡ λαϊκὴ φαντασία εἶχε μεταποιήσει σὲ θρῦλο, δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ μεταπλάση καὶ πολὺ τὸ σύμβολο. Ὁ Φάουστ δὲν ἦταν μυθικὸς ἡμίθεος, ὅπως ὁ Προμηθεύς· ἡ μορφή του δὲν ἀνῆκε στὴν μυθικὴ ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητος. Οὔτε ὅμως ἦταν ἱδρυτὴς

θρησκείας, ὅπως ὁ Μωάμεθ, ὁ ὁποῖος κατέκτησε τὸν κόσμο καὶ ἔγινε ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν ἀπίστων. Οὔτε Σωκράτης ἦταν ὁ Φάουστ. Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος εἶναι τὸ σύμβολο ἑνὸς κόσμου ἄλλου, τὸν ὁποῖον, ὅσον καὶ ἂν ἀγαποῦσε ὁ ποιητής, τὸν ἔνοιωθε μακριά του. Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἦταν φίλος τοῦ λόγου, τῆς λογικῆς, καὶ τὸ συναίσθημα μέσα του δὲν εἶχε τὸν τιτανισμὸ ποὺ συνεκλόνιζε τὸ στῆθος τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Φάουστ τέλος δὲν ἦτο οὔτε ἕνας ἰσχυρὸς τῆς γῆς, ὅπως ὁ Καῖσαρ, τὸν ὁποῖον ὁ Ἕγελος ὠνόμασε «ἐπιστάτην τοῦ πνεύματος τῆς ἱστορίας».

Τὰ τρία τόσον διαφορετικὰ συναμεταξύ των αὐτὰ πρόσωπα τῆς ἱστορίας, ὅσο μεγάλα καὶ ἂν εἶναι, ἦταν γιὰ τὸν ποιητὴ κάπως ξένα. Ὡς πρώτη ὕλη προσείλκυσαν τὴ φαντασία του, ἀλλὰ δὲν εἶχαν δεκτικότητα, δὲν μποροῦσαν νὰ δεχθοῦν καὶ νὰ χωρέσουν τὸν ἰδιότυπο δυναμισμὸ τῆς προσωπικότητός του, ὁ ὁποῖος ἦταν σύμφυτος μὲ τὸν νεώτερο ἄνθρωπο, ὅπως αὐτὸς ἐπήγασε ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὴν Μεταρρύθμιση, ἀπὸ τὸ ἀνθρωπιστικὸ καὶ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ κίνημα τοῦ νεωτέρου Εὐρωπαίου.

Ἡ μορφὴ ὅμως τοῦ Φάουστ, τοῦ ἀλχημιστοῦ, μάγου καὶ σοφοῦ τῆς ἐποχῆς τῆς Μεταρρυθμίσεως, αὐτὴ εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν ψυχὴ καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ ποιητοῦ, ἔχει μέσα της στοιχεῖα καὶ δεδομένα συγγενικὰ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γκαῖτε. Ὁ Φάουστ κατέχεται ἀπὸ τὴν ἀνειρήνευτη ὁρμή, — ἔτσι τὸν παρουσιάζει ἡ λαϊκὴ φυλλάδα, βιβλίο γραμμένο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἀπὸ φανατικὸ Λουθηρανό, — νὰ ἐξιχνιάση τὰ μυστικὰ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀκόρεστη ψυχή του κατέχεται ἀπὸ τὴ δίψα τῆς καθολικῆς γνώσεως, θέλει νὰ γευθῇ τὴ γνώση στὶς πρωταρχικές της πηγές. Ἡ μορφὴ λοιπὸν αὐτὴ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως εἶναι πολὺ κοντὰ στὸν ποιητή, ἔχει εἰσέλθει στὴ φαντασία του ἀπὸ ἐνωρὶς καὶ μεταπλάθεται μέσα τους ἔτσι, ὥστε νὰ γίνῃ φορεὺς τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν νοημάτων ποὺ συνωστίζονται μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ. Ἀπὸ τἄλλο μέρος ἡ μορφὴ τοῦ Φάουστ δὲν ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητοῦ, ἀλλὰ χωρίζεται μὲ δύο περίπου αἰῶνες ἀπ᾽ αὐτήν, εἶναι μορφὴ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως καὶ ἔχει τὴν δέουσα ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητοῦ. Συνεπῶς ὁ ποιητὴς μπορεῖ νὰ τὴν διαπλάσῃ καὶ νὰ τὴν μεταπλάσῃ ποιητικῶς, ἐποπτικῶς, μυθικῶς.

3. Οἱ πρόδρομοι τοῦ ποιητοῦ. — Ἀλλὰ ὁ μεγάλος ποιητὴς εἶχε καὶ προδρόμους. Τὸν παράξενο μάγο, σοφὸ καὶ μεγάλο τυχοδιώκτη τῆς ἐποχῆς τῆς Μεταρρυθμίσεως, τὸν Φάουστ, ὅπως τὸν παρουσιάζει ἡ λαϊκὴ φυλλάδα, τὸν εἶχε ἤδη δραματουργήσει ὁ πρόδρομος τοῦ Σαίκσπηρ, ὁ Μάρλοου. Ἤδη αὐτὸς εἶχε μεταπλάσει τὴν πρώτη ὕλη τῆς λαϊκῆς φυλλάδας. Ἀλλὰ καὶ ὁ Λέσσιγκ εἶχε προσπαθήσει νὰ δραματουργήσῃ τὴ μαγικὴ μορφὴ τοῦ Φάουστ. Τοῦτο ἔχει μεγάλη σημασία· γιατὶ καὶ στὸν Ἄγγλο δραματουργὸ καὶ στὸν Λέσσιγκ εὑρίσκομε τὴ μορφὴ τοῦ Φάουστ προικισμένη μὲ δύο τάσεις, μὲ

τὴν τάση τοῦ τιτανισμοῦ καὶ τὴν τάση τῆς λυτρώσεως. Τὴν ὕλη λοιπόν, ἡ ὁποία μέλλει νὰ δεχθῇ τὶς δύο αὐτὲς τάσεις τοῦ ποιητοῦ, τὴν εὑρίσκει ὁ Γκαῖτε κατάλληλα προετοιμασμένη. Οἱ δύο πρόδρομοί του ἀπομάκρυναν ἤδη ἀπὸ τὸν Φάουστ τῆς λαϊκῆς φυλλάδας ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν ἀποκρουστικὰ γιὰ τὴ φαντασία καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Γκαῖτε. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ὁ τυχοδιωκτισμός, ἡ θαυματουργία καὶ ἡ ψυχρότης τῆς ψυχῆς τοῦ Φάουστ.

4. Ἡ ἀντινομία τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητοῦ. – Ἦταν λοιπὸν τώρα πιὸ εὔκολο νὰ μεταπλάσῃ ὁ Γκαῖτε τὸν Φάουστ καὶ νὰ τὸν φέρῃ στὰ μέτρα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματός του. Ἡ μορφὴ τοῦ Φάουστ θὰ ἐκφράσῃ τώρα μὲ τὴν πνοὴ τοῦ ποιητοῦ ὄχι μόνον τὸν τιτανισμὸ καὶ τὴν δημιουργικότητα, ὅπως ὁ μυθικὸς Προμηθεύς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνειρήνευτη δίψα τοῦ ποιητοῦ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ πλήρωμά της. Ὁ ποιητὴς κατέχεται, συγκλονίζεται ἀπὸ τὸν ἔρωτα νὰ περιλάβῃ μέσα στὴν ψυχή του ὅλον τὸν πλοῦτο τῆς ζωῆς, ὅλο τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὸν ἔρωτα αὐτόν, ὁ ὁποῖος μένει ἀπραγματοποίητος κατὰ βάθος, προκύπτει ὁ βαθὺς πόνος τοῦ ποιητοῦ. Ἐπειδὴ τὸ Ἐγὼ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἁπλωθῇ ὡς εἶναι καὶ νὰ περιλάβῃ μέσα του ὅλο τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς, ἐπειδὴ τὸ Ἐγὼ εἶναι ζωὴ πεπερασμένη, παρ' ὅλη του τὴν τάση πρὸς τὸ πᾶν, κυριεύεται ἀπὸ τὸν μεταφυσικὸ ἐκεῖνον πόνο ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ κυρίως τὴν τραγικότητα τοῦ ποιητικοῦ ἀνθρώπου. Δύο τάσεις συγκρούονται μέσα σ' αὐτὴν τὴν τραγικότητα, ἡ μία εἶναι ἡ τάση τοῦ ποιητοῦ νὰ πλάσῃ τὴν προσωπικότητά του καὶ νὰ τὴν ἀναδείξῃ μέσα εἰς τὸ φῶς τῆς μορφῆς, ὥστε νὰ φθάσῃ σὲ κάποια εὐδαιμονία καὶ αὐτάρκεια. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ τάση τοῦ ποιητοῦ νὰ ἁπλώσῃ τὸ Ἐγώ του μέσα στὸ πᾶν, νὰ ἀγκαλιάσῃ τὴν ὁλότητα τῆς ζωῆς, νὰ γίνῃ ἕνα μ' αὐτήν. Τὴν σύγκρουση τῶν δύο αὐτῶν τάσεων, ἡ ὁποία γεννᾷ τὴν φαουστικὴ τραγικότητα, τὴν ἐκφράζει ὁ Γκαῖτε μὲ τοὺς στίχους τοῦ Φάουστ:

«Ἐγὼ ὁμοίωμα τῆς Θεότητος
καὶ δὲν μοιάζω οὔτε μὲ σένα;»

Τὴν ἐρώτηση αὐτὴν θέτει ὁ Φάουστ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Γῆς· καὶ ἐκφράζει μ' αὐτὴν ὅλη τὴν τραγικότητα τοῦ τιτανικοῦ δημιουργοῦ. Τοῦτο εἶναι τὸ τραγικὸ ἐρώτημα ποὺ παρακολουθεῖ τὸν Γκαῖτε κατ' οὐσίαν σὲ ὅλη του τὴ ζωή.

5. Ὁ μυστικὸς ἄνθρωπος, ὁ ἁπλὸς καλλιτέχνης καὶ ὁ Γκαῖτε. – Καὶ ὁ μυστικὸς ἄνθρωπος ζητεῖ τὴν ἕνωση μὲ τὸ πᾶν, ζητεῖ δηλαδὴ νὰ ὑπερβῇ τὰ περιωρισμένα ὅρια τοῦ Ἐγὼ καὶ νὰ βυθισθῇ μέσα εἰς τὴν ἀπρό-

σωπη οὐσία τοῦ παντός, ἀλλὰ ἡ ἔκστασις αὐτὴ γίνεται χωρὶς τραγικὴ διαμάχη, χωρὶς τὴ σύγκρουση, γιατὶ ὁ μυστικὸς παραιτεῖται ἀπ᾿ ἀρχῆς ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς μορφῆς. Ὁ κόσμος τῶν μορφῶν γενικῶς δὲν ἔχει γι᾿ αὐτὸν πρωταρχικὴ σημασία, εἶναι προστάδιο ἀπὸ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ περάση γιὰ νὰ φθάση στὸν σκοπό του, στὴν ἕνωση μὲ τὴν βαθύτερη οὐσία τοῦ κόσμου. Τὸ ἀντίθετο σ᾿ αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ παραιτεῖται ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν μορφῶν, εἶναι ὁ ἁπλὸς καλλιτέχνης, ὁ ὁποῖος προσδένεται ἐξ ὁλοκλήρου στὸν κόσμο τῶν μορφῶν καὶ παραιτεῖται ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ σύμπαντος. Ὁ πρῶτος δὲν χρειάζεται τὴ μορφὴ ἢ μᾶλλον πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν ἀποφύγη, ὁ δεύτερος πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ δημιουργήση τέχνη ὑψηλὴ δίχως τὴν ἐσώτατη ἀναστροφή του μὲ ὁλότητα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ τραγικὴ σύγκρουση συντελεῖται ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ συνάμα καὶ τὰ δύο καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἐγὼ καὶ τὴν ἕνωσή του πρὸς τὸ πᾶν. Ὁ Γκαῖτε εἶναι ἕνας ποιητής, ὁ ὁποῖος ἔχει συνάμα καὶ τὶς δύο αὐτὲς τάσεις. Ἡ ἰσοσθένεια αὐτῶν τῶν τάσεων μέσα του γεννᾷ τὴν τραγικὴ σύγκρουση ποὺ εὑρίσκομε μέσα στὸν Φάουστ, σύμβολο ἀκριβῶς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ποιητοῦ.

Μὲ τὴ μία τάση τῆς ψυχῆς του ὁ Φάουστ τοῦ Γκαῖτε θέλει νὰ ἁπλώση τὸ Ἐγώ του μέσα στὸ σύμπαν, νὰ γίνη ἕνα μὲ τὴν ὁλότητα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Τὸ συγκεκριμένο καὶ περιωρισμένο Ἐγώ, ποὺ τὸ διέπει ἡ συγκεκριμένη μορφὴ τοῦ συνειδέναι καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς τὸ χωρίζει ἀπὸ ὅλα τἄλλα, ποὺ εἶναι ὡς ἀντικείμενα ἀπέναντί του, θέλει αὐτὸς ἐδῶ ὁ τιτανικὸς ποιητὴς νὰ τὸ βυθίση μέσα στὸ ἄπειρο πέλαγος τῆς ζωῆς, ὅπου καμμιὰ μορφὴ δὲν τὸ περιορίζει. Τὴν ἴδια στιγμὴ ὅμως ὁ ἴδιος αὐτὸς ποιητὴς ἐναντιώνεται σ᾿ ἐκείνη τὴν τάση μὲ τὴν ριζικῶς ἀντίθετη. Θέλει καὶ καταφάσκει ἀπολύτως τὸ Ἐγώ του καὶ τὸ Εἶναι του, γιατὶ εἶναι ἔσωθεν πεπεισμένος, ὅτι τὸ Ἐγώ του, τὸ Εἶναι του γενικῶς εἶναι μοναδικό, εἶναι ἀνεπανάληπτο, καὶ πρέπει νὰ τὸ κρατήση αὐτοδύναμο καὶ αὐθύπαρκτο ἀπέναντι στὴν παντοδυναμία τοῦ σύμπαντος. Ἡ ἐναντιοπάθεια καὶ ἐναντιοδρομία αὐτὴ τοῦ ποιητοῦ γεννᾷ τὴν τραγικὴ ἐκείνη σύγκρουση μέσα του, τὴν ὁποίαν παρέστησε μὲ τόση πλαστικὴ δύναμη εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Φάουστ. Πότε κυριαρχεῖ ἡ μία τάση καὶ πότε ἡ ἄλλη μέσα στὸν ἀγωνιζόμενο ποιητή. Πότε τὸν κυριεύει ἡ τάση ἡ μυστικὴ νὰ ἀναχωνεύση ὅλα ὅσα ζοῦν καὶ ὑπάρχουν, νὰ συγχωνευθῇ ὁ ἴδιος μὲ ὅλα καὶ ἔτσι νά εἰρηνεύση ὁ ἴδιος μὲ τὴν Θεότητα, ἔστω καὶ ἂν ἔτσι μέλλη νὰ θυσιάση τὴ μορφὴ τῆς προσωπικότητός του, ποὺ εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη. Πότε πάλιν ἐπικρατεῖ μέσα του ἡ τάση ἡ ἀντίθετη, ἡ πλαστικὴ καὶ δημιουργική, ἡ ποιητική του αὐτοσυντήρησις, ἡ ἐσώτατη χρεία νὰ μείνη πιστὸς στὴν προσωπικότητα, νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ ἀναγωγή του εἰς τὸ σύμπαν καὶ νὰ μορφώση καὶ ἀναδείξη τὴν ἀνεπανάληπτη προσωπικότητα καὶ νὰ τὴν στήση ὡς μνημεῖο μέσα στὴν ἀδυσώπητη ἀκολουθία τοῦ χρόνου.

6. Τὰ πολλὰ καὶ τὸ Ἕν. Ὁ Γανυμήδης. – Τὸν ἐσωτερικὸ πυρῆνα τῶν ὄντων, τὸν ὁποῖον ἡ ψυχὴ βλέπει ν' ἀναλάμπῃ ὅταν ἡ ἰδία ἀναβακχευθῇ ἀπὸ τὰ βάθη της καὶ γίνῃ ὅλη φῶς, τὸ αἰώνιο Ἕν μέσα στὰ πολλά, τὰ ὁποῖα ἔρχονται καὶ παρέρχονται, τοῦτο θέλει νὰ ἀγκαλιάσῃ καὶ μ' αὐτὸ ν' ἀγκαλιασθῇ ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ μὲ τὴν πρώτη μυστική της τάση. Τὸ ποίημα τοῦ Γκαῖτε «Γανυμήδης» ἐκφράζει αὐτὴν τὴν τάση τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητοῦ. Ὁ πανώριος ἔφηβος τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου, τὸν ὁποῖον ὁ Ζεὺς ἅρπαξε καὶ τὸν ἀνέβασε στὸν Ὄλυμπο γίνεται τώρα τὸ σύμβολο αὐτῆς τῆς βακχείας τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητοῦ. Ἡ ἄνοιξη εἶναι ὁ καιρός, ὁπότε ἀνοίγει τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὄντων, ἀνοίγουν τὰ ἄνθη καὶ ἀκούονται οἱ φθόγγοι καὶ οἱ ψίθυροι ὅλων τῶν πλασμάτων· Αὐτὴν ἀκριβῶς προσφωνεῖ ὁ Γανυμήδης, αὐτὸ τὸ αἰώνιο ἔαρ τῆς ζωῆς εἶναι ποὺ ἀναβακχεύει τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ μιλήσῃ τώρα μὲ τὸ στόμα τοῦ μυθικοῦ ἐφήβου, τοῦ Γανυμήδου:

Πόσο μέσα στὴ λάμψη τῆς αὐγῆς
ὁλόγυρα μὲ πυρώνεις,
ἔαρ, ἀγαπημένο!
Μὲ μυριόμορφη ἡδονὴ τῆς ἀγάπης
ἀγγίζει τὴν καρδιά μου
τῆς αἰώνιας σου πυράδας
τὸ ἅγιο αἴσθημα,
ἄπειρον κάλλος!
καὶ θέλω νὰ σ' ἀγκαλιάσω!
Ἄχ! στὴν ἀγκαλιά Σου,
εἶμαι, λαχταρῶ.
Καὶ τ' ἄνθη σου, ἡ χλόη σου,
εἰσχωροῦν στὴν καρδιά μου.
Ἐσὺ δροσίζεις τὴν καυστικὴ
δίψα τοῦ στήθους μου,
Ἀγαπημένο ἀεράκι τῆς αὐγῆς!
Τ' ἀηδόνι, ὅλο ἀγάπη,
μὲ καλεῖ ἀπὸ τὴν καταχνιασμένη κοιλάδα.
Ἔρχομαι, ἔρχομαι!
Ποῦ; ἄχ! ποῦ;
Πρὸς τὰ πάνω, πρὸς τὰ πάνω·
Τὰ σύννεφα μετεωρίζονται πρὸς τὰ κάτω,
νεύουν πρὸς τὴν ἀγάπη ποὺ τὰ λαχταρᾶ.
Πρὸς ἐμένα! πρὸς ἐμένα!
Μέσα στοὺς κόλπους σας
πρὸς τὰ πάνω!

Ν' ἀγκαλιάσω, ν' ἀγκαλιασθῶ !
Πρὸς τὰ πάνω μέσα στοὺς κόλπους σου
πατέρα, ποὺ ὅλα τὰ κλείνεις μέσα στὴν
ἀγάπη σου !

Τὸ ἄπειρο καὶ ἀμέτρητο σύμπαν, τὸ αἰώνιο Ἕν, ποὺ ὑποδουλώνεται μὲ τὰ ἄπειρα πολλά, τὰ ὁποῖα ἔρχονται καὶ παρέρχονται, αὐτὸ προσφωνεῖ ἐδῶ τώρα ὁ Γανυμήδης, ὁ ποιητής, ὡς αἰώνιο Ἐσύ, ὡς πατέρα, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἀγάπη του ἑνώνει τὰ πάντα. Τὸ Ἐγὼ ζητεῖ λοιπὸν ἐδῶ νὰ ἀναλυθῇ, νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ αἰώνιο Ἐσύ, στὸν πατέρα τῶν πάντων. Ὅμως ἐδῶ δὲν ἔχομε ἀπόλυτη θυσία τοῦ Ἐγώ, ὅπως συμβαίνει στὸν ρωμαντισμὸ καὶ στὸν καθαρὸ μυστικισμό. Ὁ ποιητής, καθὼς εἰσβάλλει μέσα στὴν καρδιά του ἡ θεϊκὴ εὐδαιμονία, ἡ ἡδονὴ τῆς ἀγάπης, ἀπαντᾷ μὲ βουλητικὴ ἐκδήλωση ἰσχυρά. «Καὶ θέλω νὰ Σ' ἀγκαλιάσω». Τὰ σύννεφα νεύουν πρὸς τὸν ἔρωτά του, πρὸς τὴν λαχτάρα του. Μένει κάπως ἀόριστο, ἂν ὁ οὐρανὸς ἕλκει τὸν Γανυμήδη πρὸς τὰ πάνω, ἢ ἂν ὁ Γανυμήδης ἕλκει τὸν οὐρανὸ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ στίχος «Πρὸς ἐμένα, πρὸς ἐμένα» δείχνει ὅτι τὸ Ἐγὼ κατὰ τὴν ἕνωσή του μὲ τὸ Ἐσύ, διατηρεῖ τὸ εἶναι του. Ἀλλὰ ἐντονώτερα ἀκόμη φαίνεται τοῦτο ἀπὸ τὸν στίχο «Ν' ἀγκαλιάσω, ν' ἀγκαλιασθῶ», ὅπου ἀκριβῶς τὸ ἐνεργητικὸ καὶ παθητικὸ ρῆμα παρουσιάζουν καὶ τὴν αὐτενέργεια τοῦ Ἐγὼ καὶ τὴν αὐτοθυσία του.

7. ***Ὁ Προμηθεὺς καὶ τὸ αὐτοσυναίσθημα τοῦ Ἐγώ.*** – Τὴν ἀντίθετη τάση τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητοῦ τὴν συναντοῦμε ἐνσαρκωμένη εἰς τὸ ποίημα τοῦ Γκαῖτε «Προμηθεύς».

Σκέπαζε τὸν οὐρανό σου, Ζεῦ,
μὲ καταχνιά,
καὶ παιδεύου, ὅπως τὸ παιδί,
ποὺ ἀποκεφαλίζει ἀγκάθια,
μὲ τὶς δρῦς καὶ μὲ τὶς κορυφὲς τῶν ὀρέων.
Ὅμως θὰ ἀφήσῃς τὴ γῆ μου νὰ στέκῃ
καὶ τὴν καλύβα μου, ποὺ δὲν τὴν ἔχτισες Ἐσύ,
καὶ τὴν ἑστία μου, ποὺ γιὰ τὴ θράκα της
μὲ φθονεῖς.
Δὲν γνωρίζω τίποτε πιὸ φτωχὸ
κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο παρὰ Ἐσᾶς, Θεοί !
τρέφετε φτωχὰ
μὲ θυσίες
καὶ προσευχὲς
τὴ μεγαλειότητά σας.

Καὶ θὰ σᾶς ἔλειπαν τὰ πρὸς τὸ ζῆν,
ἂν δὲν ἦταν παιδιὰ καὶ ζητιᾶνοι,
εὐέλπιδες τρελλοί.
Ὅταν ἤμουνα παιδί,
δὲν ἤξερα τί νὰ κάμω.
Ἔστρεφα τὸ πλανεμένο βλέμμα
πρὸς τὸν ἥλιο, ὡσὰν νὰ ἦταν ἐκεῖ ἐπάνω
ἕνα αὐτί, ν' ἀκούση τὸ παράπονό μου,
μιὰ καρδιὰ σὰν τὴ δική μου,
νὰ λυπηθῇ τὸν βαριόμοιρο.
Ποιὸς μὲ βοηθοῦσε
ὅταν χτυποῦσα τὴν αὐθάδεια τῶν τιτάνων;
ποιὸς μ' ἔσωζε ἀπὸ τὸν θάνατο,
ἀπὸ τὴ δουλεία;
Ἐσὺ δὲν τ' ἀποτέλειωσες ὅλα
ἅγια, πυρωμένη καρδιά;
καὶ φλεγόσουνα νέα καὶ καλή,
ἀπατημένη, εὐχαριστία γιὰ τὴ σωτηρία
πρὸς ἐκεῖνον ποὺ κοιμᾶται ἐκεῖ πάνω;
Νὰ τιμήσω Ἐγὼ Ἐσένα; Γιατί;
Μαλάκωσες ποτὲ τοὺς πόνους
κανενὸς ταλαιπωρημένου;
Σταμάτησες ποτὲ τὰ δάκρυα
κανενὸς πονεμένου;
Δὲν μὲ σφυρηλάτησε ὡς ἄνδρα
ὁ παντοδύναμος χρόνος
καὶ ἡ αἰώνια μοῖρα δὲν σφυρηλάτησε,
τοὺς κυρίους μου καὶ τοὺς δικούς σου;
Νόμιζες μήπως,
θάπρεπε νὰ μισήσω τὴ ζωή,
νὰ προσφύγω στὴν ἐρημιά,
ἐπειδὴ δὲν ὡρίμαζαν
τ' ἀνθισμένα ὄνειρα;
Ἐδῶ μένω καὶ μορφώνω ἀνθρώπους
κατὰ τὴν εἰκόνα μου.
Μιὰ γενιὰ ποὺ νὰ μοῦ μοιάζη,
νὰ πάσχη καὶ νὰ κλαίη,
ν' ἀπολαμβάνη καὶ νὰ εὐφραίνεται,
καὶ Σένα, Ζεῦ, νὰ μὴ σὲ τιμᾷ,
ὅπως ἀκριβῶς ἐγώ!

Ὁ Προμηθεὺς αὐτὸς ἐδῶ τοῦ Γκαῖτε δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ καὶ πολλὴ σχέση μὲ τὸν τιτᾶνα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Αὐτὸς ἐδῶ ὁ Προμηθεὺς ἔρχεται νὰ χτυπήσῃ μόνος του τὴν αὐθάδεια τῶν τιτάνων, ἐνῷ ὁ Προμηθεὺς τῆς μυθολογίας βοήθησε τὸν Δία νὰ καταρρίψῃ τοὺς Τιτᾶνες. Ὅταν ὅμως ὁ Ζεὺς ἠθέλησε νὰ καταστρέψῃ καὶ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, τότε ὁ Προμηθεὺς ἀντιστάθηκε ἐναντίον του. Ὁ Προμηθεὺς τοῦ Γκαῖτε εἶναι ἕνας καλλιτέχνης δημιουργὸς ποὺ μορφώνει ἀνθρώπους κατὰ τὴν εἰκόνα του. Αὐτὸς ἐδῶ ἀγωνίζεται νὰ περιλάβῃ τὸ πλήρωμα ὅλης τῆς ζωῆς μέσα στὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα του, μέσα στὴν πυρωμένη καρδιά του. Ὁ ποιητὴς ἐδῶ θέλει ἀκριβῶς μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Προμηθέως νὰ τονίσῃ τὴν προσωπικότητά του, καὶ μὲ τὴν πλαστική της μορφὴ ν᾽ ἀποχωρισθῇ ἔντονα ἀπὸ ὅλα τἆλλα. Ὁ ἴδιος ὁ Γκαῖτε μᾶς βοηθεῖ μὲ ὅσα λέγει στὸ ἔργο του «Ποίηση καὶ Ἀλήθεια» νὰ καταλάβωμε τί κυρίως τὸν συγκινεῖ ὅταν γράφῃ τὸν Προμηθέα του. «Αἰσθάνομαι πολὺ καλά, ὅτι κάτι ἀξιόλογο εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ μόνον ὅταν κανεὶς ἀπομονωθῇ. Τὰ ἔργα μου, ποὺ εὗρῆκαν τόση ἐπιδοκιμασία, ἦταν τέκνα τῆς μονώσεως... καὶ καθὼς ἤμουνα ὑποχρεωμένος ν᾽ ἀποκρούσω τὴν βοήθεια τῶν ἀνθρώπων, ναί, νὰ τὴν ἀποκλείσω, ἐχωριζόμουνα κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Προμηθέως καὶ ἀπὸ τοὺς Θεούς, τόσο φυσικώτερα, ὅσο μὲ τὸν χαρακτῆρα μου καὶ τὴν νοοτροπία μου τὸ ἕνα μου φρόνημα κατέπινε τὰ ἄλλα καὶ τὰ ἀπέκρουε. Ὁ μῦθος τοῦ Προμηθέως ἦταν μέσα μου ζωντανός». Ἐδῶ λοιπὸν ἔχομε ἰσχυρὸ πεῖσμα τοῦ Ἐγὼ τοῦ καλλιτέχνου, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ μορφώσῃ ἀνθρώπους κατὰ τὴν εἰκόνα του. Ἐδῶ τονίζεται ἡ ποιητικὴ πρωτοτυπία τοῦ Ἐγώ· αὐτὸ ἔχει τὰ πρωτεῖα.

Τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα ἢ μᾶλλον ὕμνοι συμβολίζουν τὶς δύο αὐτὲς καταστατικὲς τάσεις τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητοῦ, χωριστὰ ὅμως τὴν κάθε μία τὸ καθένα. Ὁ Γανυμήδης καὶ ὁ Προμηθεὺς φανερώνουν δύο δυνάμεις ἀντίθετες.

9. Χρόνος καὶ αἰωνιότης. – Τὴ σύγκρουση ὅμως τῶν δυνάμεων αὐτῶν συναμεταξύ των τὴν φανερώνει κατ᾽ ἐξοχὴν ὁ Φάουστ. Ὁ διάλογος τοῦ Φάουστ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Γῆς ἐκφράζει αὐτὴν τὴν ἀντινομία τῆς ψυχῆς του, τὴν δίψα της γιὰ ὅλο τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς καὶ τὴν πείσμονα κατάφαση τοῦ Ἐγώ, τὴν αὐτοβεβαίωση γιὰ τὴν προσωπικότητά της. Ἄλλη μορφὴ τῆς ἴδιας πάλης εἶναι ἡ ἀντινομία ποὺ ἀνοίγεται μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Φάουστ μεταξὺ τῆς μιᾶς στιγμῆς τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι ὁπωσδήποτε μοναδικὴ καὶ ἀνεπίστρεπτη, καὶ τῆς προόδου τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν μία στιγμὴ στὴν ἄλλη. Κατὰ βάθος ἐνυπάρχει ἐδῶ ἡ πάλη μεταξὺ χρόνου καὶ αἰωνιότητος. Ὁ χρόνος ὑπάρχει μὲ τὸ νὰ ἀρνεῖται αὐτὸς ὁ ἴδιος διαρκῶς τὸν ἑαυτό του. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ζωὴ τοῦ Ἐγὼ εἶναι μέσα στὸν χρόνο, ἡ κάθε μιὰ στιγμὴ τοῦ Ἐγώ, ἔστω καὶ ἡ πιὸ ὄμορφη, δίνει τὴ θέση της σὲ μιὰ ἄλλη ποὺ ἀκολουθεῖ. Ἀντιθέτως ἡ αἰωνιότης δὲν εἶναι οὔτε πρὶν ἀπὸ τὸν χρόνο οὔτε ἔπειτα ἀπ᾽ αὐτόν, οὔτε

προτοῦ δημιουργηθῇ ὁ κόσμος οὔτε ὅταν τυχὸν δὲν θὰ ὑπάρχῃ, ἡ αἰωνιότης εἶναι αἰώνια παρουσία, εἶναι τὸ *νῦν*, δείχνει τὸ πρὶν καὶ τὸ ἔπειτα. Ἡ αἰωνιότης οὔτε *θὰ* εἶναι οὔτε ἦταν, ἀλλὰ *εἶναι*. Ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ παλεύει λοιπὸν μεταξὺ τοῦ γίγνεσθαι (χρόνος) καὶ τοῦ εἶναι (αἰωνιότης). Ὁ ἠθικὸς χαρακτηρισμὸς αὐτῆς τῆς πάλης γίνεται μὲ τοὺς γνωστοὺς στίχους τοῦ Φάουστ :

Δυὸ ψυχὲς κατοικοῦν, ἄχ ! μέσα στὸ στῆθος μου.
Ἡ μιὰ θέλει νὰ χωρισθῇ ἀπ᾽ τὴν ἄλλη.
Ἡ μιὰ μεσ᾽ τὸν ὠμὸ ἡδονισμὸ
πιάνεται ἀπ᾽ τὸν κόσμο μ᾽ ὁλόσφιχτα τὰ ὄργανά της.
Ἡ ἄλλη ὑψώνεται μὲ βία ἀπὸ τὴ σκοτεινιὰ
πρὸς τοὺς λειμῶνες ὑψηλῶν προγόνων.

Τὸ φῶς παλεύει μὲ τὸ σκότος. Ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ ἔχθρα τῶν δύο ψυχῶν μέσα στὸν Φάουστ συμβολίζει τὴν πάλη τοῦ ἰδανικοῦ μὲ τὸ πραγματικό, τοῦ ὅλου μὲ τὸ μέρος, τοῦ αἰωνίου μὲ τὸ παροδικό, τὴν πάλη τῶν αἰσθήσεων μὲ τὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνη τῆς ψυχῆς, τῆς ἡδονῆς μὲ τὴν ἐσωτερικὴ εὐδαιμονία. Ἡ πάλη εἶναι ἀνειρήνευτη. Ἔτσι γεννιέται ὁ πόνος τοῦ Φάουστ γιὰ τὴν ἴδια τὴ ζωή, κι᾽ αὐτὸς τὸν παρακινεῖ νὰ ξεστομίσῃ τὴν κατάρα γιὰ τὴ ζωή του. Ὁ πόνος ἔρχεται ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῶν δυνάμεων, τῶν κατευθύνσεων μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Φάουστ. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ὁ Φάουστ θέλει νὰ κρατήσῃ τὸ Ἐγώ του, νὰ τὸ μορφώσῃ καὶ νὰ τὸ ἑδραιώσῃ μέσα στὸν κόσμο· καταφάσκει ἀπολύτως τὸ εἶναι του. Ἀπὸ τἄλλο μέρος ὅμως ὁ Φάουστ θέλει καὶ τείνει νὰ γίνῃ ἕνα μὲ τὸ πᾶν. Τὸ ἰσχυρὸ αὐτοσυναίσθημα τοῦ Ἐγὼ καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι τοῦ κόσμου, τοῦ σύμπαντος, συγκρούονται μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Φάουστ. Καὶ ὁ πόνος ποὺ τοῦ γεννοῦν εἶναι ἀδύνατον νὰ σιγήσῃ παρὰ μόνον ἂν ὁ ἴδιος παραιτηθῇ ἢ ἀπὸ τὸ αὐτοσυναίσθημά του ἢ ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι τοῦ κόσμου ἢ τέλος ἂν κατορθώσῃ ὁ ἴδιος νὰ συνθέσῃ, νὰ συναιρέσῃ μέσα του τὶς δυὸ ἐχθρικὲς τάσεις.

*10. **Ὁ Φάουστ σύμβολον πίστεως τοῦ ποιητοῦ.*** — Ὁ Γκαῖτε ἐπεργάζεται τὴν ὕλη τοῦ Φάουστ σὲ ὅλη του τὴ ζωή, ἀγωνίζεται νὰ δώσῃ μορφὴ στὴ μεγάλη ἰδέα ποὺ συνέλαβε γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀγωνίζεται νὰ δώσῃ αἰσθητικὴ ἔκφραση τῆς πάλης τῶν δύο δυνάμεων μέσα στὴν ψυχή του, τοῦ Μεφιστοφελῆ καὶ τοῦ Φάουστ. Τὸ ἔργο ποὺ κατώρθωσε νὰ συνθέσῃ εἶναι τὸ μόνιμο καὶ μεγάλο σύμβολο τῆς ψυχῆς του καὶ ἐμμέσως εἶναι καὶ τὸ σύμβολο τοῦ νεωτέρου Εὐρωπαίου, ὁ ὁποῖος παλεύει μεταξὺ σατανισμοῦ καὶ ἐλευθερίας. Ὁ Φάουστ δὲν εἶναι ὅπως τὰ ἄλλα παροδικὰ σύμβολα τῆς ψυχῆς τοῦ Γκαῖτε, ὁ Προμηθεύς, ὁ Σωκράτης, ὁ Καῖσαρ, ὁ Μωάμεθ, ὅπου μέσα ὁ ποιητὴς ἐστάθηκε νὰ ἐκφράσῃ μιᾶς μόνον στιγμῆς συναισθήματα, χωριστὰ

ἀπὸ τἄλλα. Καὶ ὅσο μεγάλες καὶ ἂν ἦταν οἱ κρίσεις τῆς ζωῆς τοῦ ποιητοῦ, ὅσο μεγάλα χάσματα καὶ ἂν τοῦ ἄνοιξαν στὴ ζωή του, καμμιὰ δὲν εἶχε τόση δύναμη ὥστε νὰ χαλαρώση τὴ σχέση τὴν ἐσώτατη τοῦ ποιητοῦ μὲ τὸ πρωταρχικῆς σημασίας σύμβολο αὐτὸ τῆς ζωῆς του, μὲ τὴν πρόσφορη μορφὴ τοῦ Φάουστ. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν καταφεύγει καὶ δὲν ἐφευρίσκει ὁλοένα καὶ καινούργια σύμβολα γιὰ νὰ ἐκφράση τὰ συναισθήματα καὶ τὰ νοήματα ποὺ κάθε φορὰ εἰσβάλλουν στὴν ψυχή του ἀπὸ τὴν ἄρρητη περιοχή της, ἀλλὰ ὅτι, παρὰ τὴ συνεχῆ ἀλλαγὴ τῶν συμβόλων ποὺ δέχονται τὶς δημιουργικὲς στιγμὲς τῆς ζωῆς του, ὁ Φάουστ παραμένει τὸ μόνιμο καὶ σταθερὸ σύμβολο ὅλης του τῆς ζωῆς. Ὁ Φάουστ εἶναι ἡ ἐξομολόγησις ὅλης τῆς ζωῆς τοῦ ποιητοῦ.

11. Ἡ στιγμὴ καὶ τὸ πλήρωμά της. — Κάθε στιγμὴ τῆς ζωῆς ἔχει δική της ἀξία καὶ πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς κάτι ἀκέραιο καὶ ἀδιαίρετο. Ἡ αὐθυπαρξία τῶν στιγμῶν τῆς ζωῆς δίνει νόημα καὶ καταξιώνει πράγματι ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξ ἄλλου ὅμως κάθε στιγμὴ εἶναι ἀπόσπασμα ἑνὸς ὅλου, εἶναι κλᾶσμα. Ὅσο μεγάλη καὶ ἂν εἶναι μιὰ στιγμή, ὅσο γεμάτη νόημα καὶ ἂν εἶναι, ὅμως εἶναι κάτι ποὺ φεύγει. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ζῆ βαθύτατα ὁ Φάουστ, τοῦτο εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς τραγικότητός του. Τοῦτο τέλος εἶναι μιὰ αἰτία γιὰ νὰ καταρασθῆ τὴ ζωή του καὶ νὰ κλείση τὴ συμφωνία μὲ τὸν Μεφιστοφελῆ.

Τὸ συναίσθημα ποὺ συνοδεύει μέσα μας τὴν παροδικότητα τῶν στιγμῶν τῆς ζωῆς ἔχει μιὰ τραγικότητα ὄχι μόνον γιατὶ μᾶς συνειδητοποιεῖ τὴ φθαρτότητα, τὴ θνητότητα τῶν γηΐνων ἀγαθῶν, καὶ τὴν κενότητα τοῦ εἶναι μας ποὺ προκαλεῖται ἀπ᾽ αὐτήν, ἀλλὰ γιατὶ συναισθανόμαστε ὅτι μέσα στὸ παροδικὸ ἐνυπάρχει τὸ αἰώνιο — μέσα στὸ φθαρτὸ εἶναι τὸ ἄφθαρτο. Καὶ καθὼς ἡ συγκεκριμένη στιγμὴ φεύγει καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνεται, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ χρονική μας ὕπαρξη καὶ τὸ αἰώνιο ποὺ τὴν ἐγέμιζε. Μὲ τὴν ἑπόμενη στιγμὴ χωριζόμαστε ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ πλήρωμά της, ὅπου μέσα εὐδαιμονοῦσε ἡ ψυχή μας. Ὁ Φάουστ ζῆ ἐντονώτατα τὴν τραγικότητα αὐτήν, συναισθάνεται βαθύτατα ὅτι τὸ αἰώνιο γιὰ μᾶς ἐδῶ σ᾽ αὐτὸν τὸν κόσμο εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὴ στενότητα τῶν χρονικων στιγμῶν — μὲ τὴ δημιουργικότητα καὶ τὴν πληρότητα τῶν στιγμῶν, τῶν ὁποίων ἀκριβῶς τὸ πλήρωμα δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Ὁποια στιγμὴ τὸ ἔχει, τὸ κρατεῖ ζηλοτύπως γιὰ τὸν ἑαυτό της. Ὅπως ἡ φύσις δὲν εἶναι κάτι ἀπ᾽ ἀρχῆς καὶ ἐς ἀεὶ ἕτοιμο, ἀλλὰ εἶναι κάτι ἀείποτε γιγνόμενο καὶ γεννώμενο, ὄχι ἔργον ἀλλὰ ἐνέργεια, ὄχι γεγονέναι ἀλλὰ γίγνεσθαι, τὸ ἴδιο εἶναι γιὰ τὸν Γκαῖτε καὶ ὁ ποιητής. Δὲν εἶναι ὁ ποιητὴς τὸ ποίημα, ποὺ καλύπτει ὡρισμένη στιγμή, ἀλλὰ εἶναι ἡ *ποίησις* ὡς ἐνεργὸς κίνησις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν πεπληρωμένη στιγμὴ πρὸς τὴν

ἑπόμενη, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀκόμα τὸ πλήρωμά της, δὲν ἔχει εὕρει ἀκόμα τὸ νόημά της.

Ὁ Ἀμλέτος ταλαντεύεται καὶ δὲν ἀποφασίζει νὰ πράξη, εἶναι εὐγενικὴ ψυχή, ἀλλὰ βαθύτατα διχασμένη καὶ συνεπῶς ἀδύναμη. Ὁ Φάουστ ὄχι μόνον πράττει, ἀλλὰ ἀποδίδει στὴ γλῶσσα του καὶ τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος» — ἀφοῦ πρὶν δοκιμάσει καὶ μὲ τρεῖς ἄλλους τρόπους νὰ τὸ ἀποδώση στὴ γλῶσσα του,— μὲ τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πρᾶξις». Ἡ κάθε στιγμὴ εἶναι καὶ μιὰ ἀρχὴ τῆς ζωῆς του, ἕνα καινούργιο ἀρχίνισμα, μιὰ τομὴ ποιητική. Ἡ κάθε στιγμὴ ἔχει τὴν αἰωνιότητά της, ἀλλὰ καὶ καμμιὰ στιγμὴ δὲν μπορεῖ νὰ κρατήση τὸν Φάουστ, οὔτε καὶ αὐτὸς μπορεῖ νὰ κρατήση καμμιά, οὔτε ἄλλωστε καὶ πρέπει, γιατὶ ἂν τὸ θελήση νὰ μείνη, νὰ σταματήση, ἔστω στὴν πληρέστερη στιγμὴ τῆς ζωῆς του, θὰ ἔχανε τὸ εἶναι του, ὁ Μεφιστοφελῆς θὰ ἐκέρδιζε τὸ στοίχημά του, γιατὶ ὁ Φάουστ θὰ ἔπαυε νὰ μοχθῇ, θὰ χαλάρωνε τὴν ἐνεργό του προσπάθεια καὶ θὰ ἔχανε τὸν τιτανισμό του.

12. ***Φάουστ καὶ Μεφιστοφελῆς.*** – Ὅλα τὰ ἔργα τοῦ ποιητοῦ, μικρὰ καὶ μεγάλα, εἶναι σύμβολα μεγάλων στιγμῶν. Μέσα σ᾽ αὐτὲς ὁ ποιητὴς ζῇ τὴν αἰωνιότητα, ὑπερνικᾷ τὴν κενὴ χρονικότητα μὲ τὶς τυπικὲς ἀντιθέσεις της, γίνεται δηλαδὴ ἐλεύθερος. Ὁ ποιητὴς μέσα σ᾽ αὐτὲς τὶς στιγμὲς φθάνει σ᾽ ἐκείνη τὴν ἐλευθερία, ἡ ὁποία εἶναι ταυτοχρόνως γι᾽ αὐτὸν καὶ ἀναγκαιότης, ὑψηλὴ μοῖρα, ὅπου ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἀφῃρημένο αἴτημα, ἀλλὰ συγκεκριμένη ζωὴ καὶ οὐσία, προσδιωρισμένη ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζομε νόημα καὶ πλήρωμα τῆς ζωῆς. Ὁ Φάουστ ὅμως συμβολίζει συνάμα καὶ τὴν ἐνυπάρχουσα τραγικότητα τῶν μεγάλων στιγμῶν.

Ἡ ἀντίθεση τοῦ Φάουστ καὶ τοῦ Μεφιστοφελῆ, τοῦ ποιητικοῦ καὶ τοῦ μηδενιστικοῦ στοιχείου, τῆς καταφάσεως καὶ τῆς ἀρνήσεως, ἔχει ἀκριβῶς αὐτὸν τὸν σκοπό : νὰ δείξῃ τὴν διπλῆ ὄψη τῆς ζωῆς, τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν παροδικότητα τῶν μεγάλων στιγμῶν τῆς ζωῆς. Ὁ σαρκασμὸς τοῦ Μεφιστοφελῆ συνοδεύει ὅλον τὸν ἀγῶνα τοῦ Φάουστ. Ἡ διαλεκτικὴ μεταξὺ θετικῆς καὶ ἀρνητικῆς σημασίας τῆς ζωῆς, ἡ πάλη τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἡ ἀντίθεσις τοῦ ἀθανάτου καὶ τοῦ θνητοῦ μέσα μας, αὐτὴ ἀκριβῶς συμβολίζεται ἀπὸ τὸν Γκαῖτε μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Φάουστ καὶ τοῦ Μεφιστοφελῆ. Ὁ Φάουστ εἶναι ὅπως εἶναι ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ Μεφιστοφελῆς — καὶ ὁ Μεφιστοφελῆς λέγει ὅσα λέγει καὶ πράττει ὅσα πράττει ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ Φάουστ. Ὁ ἕνας δὲν εἶναι μόνον ἡ ἄρνηση τοῦ ἄλλου ἀλλὰ καὶ ἡ θέση.

Οἱ στιγμὲς ὅπου ὁ Φάουστ γίνεται πράγματι ἐλεύθερος, δηλαδὴ κατ᾽ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, ἔχουν ἕνα ἀδυσώπητον ἐχθρό, τὴν παροδικότητα — τὴν χρονικότητα — καὶ αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ποὺ ἐμποδίζει τὸν Φάουστ νὰ εἰρηνεύσῃ. Συγχρόνως ὅμως μέσα σ᾽ αὐτὴν τὴν παροδικότητα τῶν μεγάλων στιγμῶν ἐνεδρεύει ὁ Μεφιστοφελῆς, ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς τονίζει τὴ σχετικό-

τητα καὶ τῶν πιὸ μεγάλων στιγμῶν καὶ συναισθημάτων τῆς ζωῆς. Ἡ ἀπιστία καὶ ἡ ψυχράδα τοῦ Μεφιστοφελῆ, ὁ σαρκασμὸς καὶ ὁ κυνισμός του, ἔχουν ὡς καλύτερο σύμμαχο ἀκριβῶς τὴν παροδικότητα τῶν μεγάλων στιγμῶν. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Μεφιστοφελῆς κατασκοπεύει καὶ εἰρωνεύεται τὸν Φάουστ, ὅταν αὐτὸς σκέπτεται νὰ αὐτοκτονήση, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον εἰρωνεύεται τὴν ἀγάπη τοῦ Φάουστ πρὸς τὴν Μαργαρίτα καὶ κρυφακούει τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Μαργαρίτα ἐπιχειρεῖ νὰ κατηχήση τὸν Φάουστ, μᾶς φανερώνει ὅτι ὁ Μεφιστοφελῆς στηρίζει ὅλο του τὸ ἔργο ἐπάνω στὴ σχετικότητα καὶ παροδικότητα, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ ὅ,τι ὁ Φάουστ πιστεύει ὡς ἀπόλυτο. Ἔτσι τὸ πρόσωπο τοῦ Μεφιστοφελῆ ἐνσαρκώνει τὸν σκεπτικισμὸ ὁ ὁποῖος συνοδεύει τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ ἀκόμη καὶ κατὰ τὶς μεγάλες στιγμὲς τῆς ζωῆς. Ὁ Μεφιστοφελῆς εἶναι τὸ σχετικό, τὸ στιγμιαῖο, τὸ χρονικὸ καὶ περιωρισμένο ποὺ νοιώθει ὁ ποιητὴς μέσα του νὰ τοῦ ἀνακόπτη τὴν ποιητική του δημιουργία, εἶναι γενικῶς ὅ,τι μᾶς ἐμποδίζει νὰ φθάσωμε στὸν σκοπὸ τῆς ζωῆς μας.

Μέσα στὸν ποιητὴ ὑπάρχουν οἱ δύο αὐτὲς μορφές, ὁ Φάουστ καὶ ὁ Μεφιστοφελῆς, ὁ ἕνας ἀντιμέτωπος τοῦ ἄλλου. Ὁ Φάουστ συμβολίζει τὴν τάση τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὴν ὁλότητα τοῦ κόσμου, πρὸς τὸ ὅλον πλήρωμα τῆς ζωῆς. Ὁ Μεφιστοφελῆς παριστάνει τὸν περιορισμὸ τὸν ὁποῖον ὑφίσταται ἡ τάση αὐτὴ ἀπὸ τὴν χρονικότητα. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος εἶναι ἡ τιτανικὴ θέληση τοῦ ποιητοῦ νὰ ἑνωθῇ μὲ τὸν πυρῆνα τοῦ παντός, νὰ συμπέση μὲ τὴν ἐσώτατη οὐσία τοῦ κόσμου — ἀπὸ τἄλλο μέρος ὅμως ὑπάρχει ὁ γήϊνος περιορισμὸς τῆς ζωῆς, ποὺ τὴν κρατάει στὰ ὅρια χρόνου καὶ τόπου. Ὁ σχετικισμὸς καὶ ὁ σκεπτικισμός, ὅπως τὸν ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ Μεφιστοφελῆς — ἐνισχυμένος μὲ τὴν αὐθάδεια τοῦ πονηροῦ, — γεννιέται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γηΐνου περιορισμοῦ, ἡ ὁποία περιορίζει τὴν τάση πρὸς τὸ ἀπόλυτο, πρὸς τὴν ὁλότητα καὶ τὴν μεταφυσικὴ ἑνότητα τοῦ κόσμου. Ὁ τιτανισμὸς τοῦ Φάουστ περιορίζεται ἀπὸ τὴν «κριτική», «πρακτική», «κοινὴ» σκέψη τοῦ Μεφιστοφελῆ, ἡ ὁποία προβάλλεται ἀπ᾽ αὐτὸν μὲ ὅλη τὴ συνέπεια τῆς τυπικῆς Λογικῆς.

Ὁ ἄνθρωπος, καθὼς ἀγωνίζεται νὰ ἐλευθερωθῇ μέσα ἀπὸ τὴ χρονικότητα καὶ νὰ συλλάβη τὴν ἀπόλυτη ἔννοια ποὺ ἔχει ἡ ζωή του — εἶναι ἐνδεχόμενο συχνὰ νὰ πλανηθῇ. Ἡ σκοτεινὴ καὶ συγκεχυμένη τάση πρὸς τὸ ἀπόλυτο περιορίζεται ἀπὸ τὴ σχετικότητα, τὴ σκοπιμότητα, περιορίζεται ἀπὸ τὰ αἰσθητά, ἀπὸ τὴν εἰδικὴ γνώση, ἀπὸ τὴ δόξα, ἀπὸ τὴν ἡδονή. Ἡ τάση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἀπόλυτο δὲν εἶναι ποτὲ χωριστὰ ἀπὸ τὴν τάση του πρὸς τὸ θνητὸ καὶ περιωρισμένο. Τὸ θνητὸ μέσα στὸν ἄνθρωπο ἀνακόπτει κάθε στιγμὴ τὴν πορεία του πρὸς τὸ ἀθάνατο, τὸ μερικὸ ἀνακόπτει τὴν τάση του πρὸς τὸ γενικό. Σ᾽ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διπλῆ τάση τοῦ ἀνθρώπου στηρίζεται ὅλο τὸ ἔργο, ὅλη ἡ τραγωδία τοῦ Γκαῖτε, ποὺ φέρει τὸ ὄνομα Φάουστ.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας
Διευθυντοῦ τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙ

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ Η ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΟΙΚΤΟΣ [1]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Λέγοντες *κοινωνικὰ συναισθήματα* νοοῦμεν τὰ γεννώμενα ἐκ τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀναστροφῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐκ τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν ἐπιδράσεως.

Τοιαῦτα συναισθήματα εἶναι τὰ ἐκ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς ἐκδηλούμενα, τὰ πρὸς τοὺς ἔξω τῆς οἰκογενείας συναισθήματα φιλίας, συναδελφώσεως, ἢ συνειδήσεως τῆς ἑνότητος μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ συνόλου, ἢ φιλοπατρίας· τὰ τῆς ἐκτιμήσεως ἢ ἀγάπης ἢ συμπαθείας ἢ οἴκτου, τὸ ἐπὶ τῇ παρ᾽ ἀξίαν εὐτυχίᾳ τῶν ἄλλων δυσμενὲς συναίσθημα τῆς *νεμέσεως*, ἡ ἀντιπάθεια ὑπὸ τὰς διαφόρους μορφάς της, ὁ φθόνος, ἡ ζηλοτυπία, τὸ μῖσος καὶ ἡ ἐπιχαιρεκακία, *συμπαθητικὰ* καὶ *ἀντιπαθητικὰ* συναισθήματα.

Ἡ σπουδαιότης τῶν συμπαθητικῶν συναισθημάτων εἶναι μεγίστη, διότι ταῦτα συμβάλλουσιν εἰς τὴν ἠθικὴν καθόλου προαγωγὴν καὶ εὐδαιμονίαν τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας καὶ τὴν στενοτέραν αὐτῶν σύνδεσιν καὶ συνεργασίαν πρὸς πρόοδον τῶν κοινωνικῶν ἱδρυμάτων καὶ τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ.

Ἐκ πάντων δὲ τῶν συναισθημάτων τούτων πρωταρχικὴν θέσιν κατέχουσι τὰ ἐν τῇ *οἰκογενείᾳ* βλαστάνοντα καὶ ἀναπτυσσόμενα συναισθήματα, ἀφ᾽ ὧν ὡς ἀπὸ ἀφετηρίας ἐκχέονται ἔξω αὐτῆς πρὸς ἄλλα πρόσωπα τῆς αὐτῆς κοινότητος, τοῦ αὐτοῦ ἢ ἄλλου ἔθνους, τῆς αὐτῆς φυλῆς ἢ θρησκείας, ἔτι δὲ πρὸς ζῷα καὶ φυτὰ καὶ ἄψυχα εἰσέτι ἀντικείμενα.

Γεννῶνται δὲ τὰ οἰκογενειακὰ συναισθήματα ἐκ διαφόρων λόγων. Οὕτως ἡ μεταξὺ ἀδελφῶν ἀγάπη γεννᾶται ἐκ τῆς συμβιώσεως καὶ ἀμοιβαίας καὶ

---

1. Χάριτας ὁμολογοῦμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν βοηθὸν τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου διδάκτορα τῆς Φιλοσοφίας κυρίαν Ἄ. Γκαρμάτη - Θεοδωροπούλου διὰ τὴν συμβολὴν αὐτῆς εἰς τὴν διεκπεραίωσιν τῆς ἐρεύνης ταύτης.

παντοίας ἐξυπηρετήσεως ὑλικῆς ἢ ἠθικῆς καὶ τῆς ἀπ᾽ ἀλλήλων ἐξαρτήσεως. Εἰς τοῦτο δὲ συμβάλλει ἡ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρησίας, τὸ κοινωνικὸν ἔνστικτον, ἡ μίμησις, ἡ ἐπιβολὴ καὶ ἅμιλλα, αἱ ἀρεταὶ καὶ τὰ προτερήματα τῶν ἀδελφῶν, ἡ ἀγάπη τῶν γονέων μεταξύ των καὶ ἡ πρὸς τὰ τέκνα ἐξ ἴσου ἀγάπη καὶ στοργή, τέλος αἱ καλλιεργούμεναι θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις.

Τὰ οἰκογενειακὰ συναισθήματα εἶναι περισσότερον διαρκῆ, ἰδίᾳ τὰ πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ δὴ τὰ πρὸς τὴν μητέρα συναισθήματα ἀγάπης καὶ τῆς διὰ σύμπαντος τοῦ βίου εὐγνωμοσύνης τῶν τέκνων πρὸς αὐτὴν καὶ τ᾽ ἀνάπαλιν τῆς ἀγάπης τῆς μητρὸς καὶ τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα αὐτῶν.

Συμπαθητικὰ συναισθήματα. Ὅταν λυπώμεθα διὰ τὴν δυστυχίαν τῶν ἄλλων καὶ χαίρωμεν διὰ τὴν εὐτυχίαν αὐτῶν, διακείμεθα συμπαθῶς πρὸς αὐτοὺς καὶ τὰ συναισθήματα ταῦτα ὀνομάζομεν *συμπαθητικά*. Ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ τῶν ἄλλων καὶ ἡ λύπη ἐπὶ τῇ δυστυχίᾳ αὐτῶν εἶναι ἀνάλογος τῆς πρὸς αὐτοὺς ἀγάπης. Εἶναι δὲ ἡ συμπάθεια τὸ θειότατον πάθος τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας μετὰ τὴν ἀγάπην, τῆς ὁποίας ἡ συναίσθησις κατὰ τὸν Codwin εἶναι ἡ μεγαλυτέρα ἡδονή, ἧς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπιδεκτικός. Ἐκδηλοῦνται δὲ τὰ συναισθήματα ταῦτα ὡς εὐαρέστησις ἐκ παρασχεθείσης βοηθείας εἰς πάσχοντα, ὡς συμμετοχὴ εἰς τὰς χαρὰς καὶ λύπας του, ὡς εὐγνωμοσύνη ἐκ μέρους τοῦ βοηθουμένου ἀλλὰ καὶ ὡς μεγίστη χαρὰ τοῦ δυναμένου νὰ βοηθήσῃ τὸν συνάνθρωπόν του.

Ἡ συμπάθεια μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων ὀνομάζεται *φιλοστοργία*, ἡ μεταξὺ ἀδελφῶν *φιλαδελφία*, ἡ μεταξὺ δὲ ἀνηκόντων εἰς τὸ αὐτὸ ἔθνος *φιλοπατρία*. Τὰ συναισθήματα ταῦτα μετὰ τοῦ αὐτοσυναισθήματος γίνονται ἡ βάσις καὶ τὸ θεμέλιον τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῆς συμπαθείας προέρχονται αἱ δύο μεγάλαι κοινωνικαὶ ἀρεταί, ἡ ἰσόνομος δικαιοσύνη καὶ ἡ ἐλεήμων ἀγαθότης. Τὸ ἰσχυρότερον τῶν συμπαθητικῶν συναισθημάτων εἶναι τὸ *οἰκογενειακόν*, καὶ δὴ ἡ πρὸς τὰ τέκνα *στοργὴ τῶν γονέων*, ἡ βάσιν ἔχουσα τὸ μητρικὸν ἔνστικτον. Ἐκ τῆς πρὸς τὰ τέκνα στοργῆς ἐπεκτείνεται ἡ συμπάθεια πρὸς τοὺς οἰκείους καὶ ἐκ τῆς φιλαδελφίας καὶ τῆς πρὸς τοὺς συγγενεῖς ἀγάπης γεννᾶται ἡ φιλία πρὸς τοὺς ἄλλους, τὸ ἱερὸν συναίσθημα τὸ βασιζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐνστίκτου πρὸς ἐπικοινωνίαν, τῆς ἀμοιβαίας ἐκτιμήσεως καὶ τοῦ σεβασμοῦ, τῆς εὐγνωμοσύνης, ἅτινα εἶναι τὰ μόνα στερεὰ θεμέλια σταθερᾶς καὶ εἰλικρινοῦς φιλίας.

Ὁ *οἶκτος* εἶναι συγγενὲς συναίσθημα πρὸς τὴν συμπάθειαν, πλὴν διαφέρει ταύτης, διότι ἡ συμπάθεια, ὡς ἡ λέξις δηλοῖ, προϋποθέτει βαθμόν τινα ἰσότητος, καλωσύνης καὶ ἑνώσεως. Συμπαθοῦμέν τινα καὶ ἐπὶ τῇ χαρᾷ καὶ ἐπὶ τῇ λύπῃ του, ἐπὶ εὐαρεστήσει καὶ ἐπὶ πόνῳ, ἐν ᾧ τοὐναντίον *οἰκτίρομεν* μόνον τοὺς ὑποφέροντας ἢ εὑρισκομένους εἰς ἀνάγκην. Οὕτω δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν συμπάθειαν πρὸς ἕνα γίγαντα ἀγωνιζόμενον ἢ πρὸς τοὺς θριάμβους τῶν κατακτητῶν, ἐν ᾧ αἰσθανόμεθα οἶκτον πρὸς τὸν αἰχμάλωτον

ἢ τὸν ἐσκλαβωμένον. Ὁρίζεται δὲ ὁ οἶκτος ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς «λύπη τις ἐπὶ φαινομένῳ κακῷ φθαρτικῷ ἢ λυπηρῷ τοῦ ἀναξίου τυγχάνειν ὃ κἂν αὐτὸς προσδοκήσειεν ἂν παθεῖν ἢ τῶν αὐτοῦ τινα καὶ τοῦτο ὅταν πλησίον φαίνηται» [1]. Προκαλοῦσι δὲ τὸν οἶκτον «ὅσα τῶν λυπηρῶν καὶ ὀδυνηρῶν φθαρτικὰ καὶ ὅσα ἀναιρετικὰ καὶ ὅσων ἡ τύχη αἰτία κακοῦ μέγεθος ἐχόντων» [2]. Διὰ τὴν στενήν, ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθη, συγγένειαν τοῦ οἴκτου καὶ τῆς συμπαθείας ἀμφότερα τὰ συναισθήματα ὁμοῦ ἠρευνήθησαν ἐν τοῖς καθ᾽ ἕκαστον ὅμως γίνεται ἐμφανὴς ἡ διάκρισις.

Πειραματικῶς ἐμελέτησαν τὴν συμπάθειαν, ἀγάπην καὶ τρυφερότητα ὁ E. Berne, ὁ D. S. Thomas ἐπὶ παιδίων, ἐν Ἑλλάδι δὲ μακρὰν ἔρευναν διεξήγαγεν ὁ ἄλλοτε βοηθὸς τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διδάκτωρ κ. Ἀθαν. Παπακωνσταντίνου, ὅστις ἠρεύνησε τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα εἰς πολλὰς αὐτοῦ ἐκδηλώσεις ἐπὶ τῶν ἐφήβων.

ΗΜΕΤΕΡΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Ἵνα ἐλέγξωμεν πῶς ἔχουσι τὰ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν συμπαθητικῶν συναισθημάτων κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα, τὰ κύρια αἴτια τὰ προκαλοῦντα τὰ συναισθήματα ταῦτα καὶ εἰδικώτερον ἵνα ἐρευνήσωμεν τὰ κατὰ τὸν *οἶκτον*, ὅστις ἐλάχιστα ἔχει μέχρι σήμερον ἐρευνηθῆ, διεξηγάγομεν μακρὰν σχετικῶς ἔρευναν ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ, ἥτις θὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀπαρχὴ ἄλλων μακροτέρων ἐρευνῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐπεκταθῶσιν εἰς ὅλα τὰ εἴδη τῶν κοινωνικῶν συναισθημάτων.

Μέθοδος. Ἐν τῇ ἐρεύνῃ ἡμῶν ταύτῃ ἐχρησιμοποιήσαμεν τὴν *μέθοδον τῶν ψυχολογικῶν ἐρωτηματολογίων καὶ ἄλλων κριτηρίων*, ἧς εἴδη εἶναι α) ἡ μέθοδος τοῦ *ἐλευθέρου συνειρμοῦ*, ἥτις κυρίως ἐφαρμόζεται ἐπὶ ψυχικῶν ἀνωμαλιῶν, β) ἡ τῆς *συμπληρώσεως* ἐλλιπῶν προτάσεων, γ) ἡ τῆς *ἐκλογῆς* μεταξὺ πολλῶν περιπτώσεων ἢ μεταξὺ τῶν *ναὶ* καὶ *ὄχι*, καὶ δ) ἡ τῆς *ἀπαντήσεως* εἰς πλήρεις ἐρωτήσεις. Τὴν μέθοδον ταύτην ἐχρησιμοποιήσαμεν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς μεθόδους παρατηρήσεως, ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ψυχικῶν τούτων φαινομένων, ἵνα οὕτω συμπληρώσωμεν τὰς κατ᾽ αὐτὴν τυχὸν ὑπαρχούσας ἐλλείψεις.

Κριτήρια. Κριτήριον μετεχειρίσθημεν τὸ ὑφ᾽ ἡμῶν καταρτισθὲν ἀναφερόμενον εἰς τὴν συμπάθειαν καὶ τὸν οἶκτον οὐ μόνον πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς συγγενεῖς, ἀλλὰ καὶ τοὺς διδασκάλους καὶ τοὺς φίλους, τὴν παιδικὴν ἡλικίαν καὶ τοὺς ἀγνώστους, τοὺς ἐχθρούς, τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτά, ἔτι δὲ πρὸς

1. Ρητ. Β 8, 1385 β. 14 - 17.
2. Αὐτ. 1388, α 10 - 14.

ὅλους τοὺς συνανθρώπους ἡμῶν. Ἐν ὅλῳ τὸ κριτήριον ἡμῶν, παρατιθέμενον ἐνταῦθα, περιλαμβάνει ἑξήκοντα πέντε (65) ἐπὶ μέρους ἐρωτήσεις, δι᾽ ὧν ἐλέγχονται καὶ τὰ αἴτια τὰ προκαλοῦντα τὴν συμπάθειαν καὶ τὸν οἶκτον καὶ ὁ χρόνος τῆς διαρκείας τῶν τοιούτων συναισθημάτων καὶ οἱ λόγοι τῆς τυχὸν μετατροπῆς αὐτῶν εἰς ἀδιαφορίαν ἢ εἰς ἀντιπαθητικὰ συναισθήματα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ

Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΚΡΙΤΗΡΙΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΤΟΥ

Ὄνομα .... Οἰκον. κατάστασις........
Ἡλικία : ἐτ. μ. Παίδευσις........
Διεύθυνσις .... Φῦλον........

Α΄

1. Ποῖα πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς τοὺς ***γονεῖς*** σου, σὲ κάνουν συνήθως νὰ λυπᾶσαι πολύ ;........
2. Πῶς ἐκδηλώνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ καὶ τὴ συμπάθειά σου ; Τί κάνεις γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃς ;........
3. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον σοῦ φεύγει συνήθως ἡ λύπη αὐτή ;........
4. Μήπως συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν οἱ γονεῖς σου, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ;........πότε ;........
γιατί ;........
5. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτὰ ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτό σου, διότι ἐλυπήθης ;........ πότε ;........
γιατί ;........
6. Ποῖον ἀπὸ τοὺς γονεῖς σου λυπᾶσαι περισσότερον ; τὸν πατέρα ἢ τὴν μητέρα σου ;........

Β΄

7. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς τοὺς ***διδασκάλους*** σου, σὲ κάνουν συνήθως νὰ λυπᾶσαι πολύ ;........
....
8. Πῶς ἐκδηλώνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ καὶ τὴ συμπάθειά σου ; Τί κάνεις γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃς ;........
9. Ἔπειτα ἀπὸ πόσο χρόνο συνήθως σοῦ φεύγει ἡ λύπη σου αὐτή ;........
....
10. Μήπως συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν οἱ διδάσκαλοί σου ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ;........πότε ;........
γιατί ;........

11. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτό σου, διότι ἐλυπήθης ;.................... πότε ;..
γιατί ;..
12. Ποιοὺς ἀπὸ τοὺς διδασκάλους σου λυπᾶσαι περισσότερον, τοὺς ἄνδρας ἢ τὰς γυναῖκας ;..........................γιατί ;...

Γ΄

13. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς τοὺς ***συγγενεῖς*** σου σὲ κάνουν συνήθως νὰ λυπᾶσαι πολύ ;..
14. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃς ;
....
15. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον συνήθως σοῦ φεύγει ἡ λύπη σου αὐτή ;
....
16. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι ποὺ ἔπαθαν οἱ συγγενεῖς σου ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ;......................πότε ;..............................
γιατί ;..
17. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτὰ ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης ;.................... πότε ;..
γιατί ;..
18. Ποιοὺς ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς σου λυπᾶσαι περισσότερον ; θεῖον, θείαν, παπποῦν κλπ. ....

Δ΄

19. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς τοὺς ***φίλους*** σου, σὲ κάνουν νὰ λυπᾶσαι πολύ ;..
20. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ καὶ τὴ συμπάθειά σου ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃς ;...
21. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον σοῦ φεύγει συνήθως ἡ λύπη σου αὐτή ;
....
22. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν οἱ φίλοι σου, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ;..................... πότε ;..................................
γιατί ;..
23. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης ;.................... πότε ;..
γιατί ;..
24. Ποιοὺς ἀπὸ τοὺς φίλους σου λυπᾶσαι περισσότερο ; τοὺς ἄνδρας ἢ τὰς γυναῖκας ;.......................... γιατί ;...

Ε΄

25. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς ***ἀγνώστους*** σου ἀνθρώπους, σὲ κάνουν νὰ λυπᾶσαι πολύ ; ....

26. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃς;
....
27. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον συνήθως σοῦ φεύγει ἡ λύπη σου αὐτή;
....
28. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν οἱ ἄγνωστοί σου αὐτοὶ ἄνθρωποι, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι;..............................
πότε;..γιατί;..
29. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης;...................... πότε;..
γιατί;..
30. Ποιοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς λυπᾶσαι περισσότερον; τοὺς ἄνδρας ἢ τὰς γυναῖκας;..............................τὰ παιδιὰ ἢ τοὺς γέροντας..............................
γιατί;..

ϛ′

31. Ποιὰ πράγματα ποὺ συμβαίνουν σὲ **παιδιὰ** σὲ κάνουν νὰ λυπᾶσαι πολύ;
....
32. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τὰ βοηθήσῃς;
....
33. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον σοῦ φεύγει συνήθως ἡ λύπη σου αὐτή;
....
34. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν τὰ παιδιὰ αὐτά, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι;...................... πότε;..
γιατί;..
35. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης;...................... πότε;..
γιατί;..
36. Ποιὰ ἀπὸ τὰ παιδιὰ λυπᾶσαι περισσότερον; τὰ ἀγόρια ἢ τὰ κορίτσια;
.... γιατί;..

Ζ′

37. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς τοὺς **ἐχθρούς** σου, σὲ κάνουν νὰ λυπᾶσαι πολύ;..
38. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃς;
....
39. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον συνήθως σοῦ φεύγει ἡ λύπη σου αὐτή;
....
40. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν οἱ ἐχθροί σου, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι;......................πότε;..
γιατί;..

41. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης............πότε ;......................................
γιατί ;......................................
42. Ποιοὺς ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς σου λυπᾶσαι περισσότερον ; τοὺς ἄνδρας ἢ τὰς γυναῖκας ;.............. τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Ἔθνους ἢ τοῦ ἑαυτοῦ σου ; .... γιατί ;......................................

Η΄

43. Ποιὰ πράγματα ἀπ᾿ ὅσα συμβαίνουν εἰς τὰ ***ζῷα*** σὲ κάνουν νὰ λυπᾶσαι πολύ ;......................................
44. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τὰ βοηθήσῃς ;
....
45. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον συνήθως σοῦ φεύγει ἡ λύπη σου αὐτή ;
....
46. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν τὰ ζῷα αὐτά, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ;..............πότε ;......................................
γιατί ;......................................
47. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης ;.............. πότε ;......................................
γιατί ;......................................
48. Ποιὰ ἀπὸ τὰ ζῷα λυπᾶσαι περισσότερο ;......................................
γιατί ;......................................

Θ΄

49. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν στὰ ***δένδρα*** ἢ γενικῶς στὰ ***φυτά,*** σὲ κάνουν νὰ λυπᾶσαι πολύ ;......................................
50. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τὰ βοηθήσῃς ;
....
51 Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον συνήθως σοῦ φεύγει ἡ λύπη σου αὐτή ;
....
52. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν τὰ φυτὰ αὐτά, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ;..............πότε ;......................................
γιατί ;......................................
53. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης ;.............. πότε ;......................................
γιατί ;......................................
54. Ποιὰ ἀπὸ τὰ φυτὰ λυπᾶσαι περισσότερο ;......................................

Ι΄

55. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν ***στὴ ζωή σου ἐξ αἰτίας σου,*** σὲ κάνουν συνήθως νὰ λυπᾶσαι καὶ νὰ συμπονῇς τὸν ἑαυτόν σου ;

56. Τί κάνεις γιὰ νὰ βοηθήσῃς τὸν ἑαυτόν σου, ὅταν διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὑποφέρῃς ;

57. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον σοῦ φεύγει συνήθως ἡ λύπη σου αὐτή ;

58. Μήπως κάποτε σοῦ συμβαίνει νὰ χαίρεσαι, γι᾽ αὐτὸ ποὺ ἔπαθες, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ;.......................... πότε ; ....
γιατί ;..

59. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι τὸν ἐλυπήθης ;........................πότε ;..
γιατί ;..

ΙΑ΄

60. Ποιὰ πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς ***ἄλλας χώρας*** ἢ ***ἄλλων ἐθνῶν λαούς,*** σὲ κάνουν νὰ λυπᾶσαι πολύ ;

61. Πῶς δείχνεις τὴ λύπη σου αὐτὴ ἢ τί κάνεις γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσῃς ;

62. Ἔπειτα ἀπὸ πόσον χρόνον συνήθως σοῦ φεύγει ἡ λύπη σου αὐτή ;

63. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε νὰ χαίρεσαι γιὰ κάτι, ποὺ ἔπαθαν οἱ λαοὶ αὐτοί, ἀντὶ νὰ λυπᾶσαι ; πότε ;
γιατί ;

64. Μήπως σοῦ συμβαίνει κάποτε γιὰ τὰ Ἔθνη αὐτά, ποὺ ἐλυπήθης, ὅταν ἔπειτα τὰ συλλογισθῇς, νὰ γελᾷς ἢ νὰ ἐλεεινολογῇς τὸν ἑαυτόν σου, διότι ἐλυπήθης ;........................ πότε ;
γιατί ;

65. Ποιᾶς φυλῆς ἀνθρώπους λυπᾶσαι περισσότερο ; (λευκούς ; μαύρους ; κιτρίνους ; ἰνδικῆς φυλῆς ; μαλαίους ;)
γιατί ;

Δηλῶ μὲ τὸν λόγον τῆς τιμῆς μου ὅτι εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτὴν ἀπήντησα εἰλικρινῶς καὶ ἐντίμως ὅσον μοῦ ἦτο δυνατόν.

***

Ὑποκείμενα. Ὡς ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων ἡμῶν τούτων ἐχρησιμοποιήσαμεν ἑπτακόσια (700) ἐν ὅλῳ, ἄρρενα καὶ θήλεα, ἡλικίας 5 – 23 ἐτῶν, ἐπεξετείναμεν δὲ τὴν ἔρευναν ἡμῶν καὶ ἐπὶ ἀριθμοῦ τινος ὑποκειμένων

μεγαλειτέρας ἡλικίας. Ἦσαν δὲ τὰ Ὑ. ταῦτα μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι νηπιαγωγείων καὶ σχολείων Στοιχειώδους καὶ Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔτι δὲ φοιτηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν διαφόρων Σχολῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ἄτομα στερούμενα ἀνωτέρας μορφώσεως. Τὰ ὑποκείμενα ταῦτα, ἅτινα προήρχοντο ἐκ διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, λαμβάνοντες κυρίως ὑπ᾽ ὄψιν τὸ ἐπάγγελμα τῶν γονέων, τὴν μόρφωσιν αὐτῶν, τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, διεκρίναμεν εἰς τρεῖς τάξεις : τὰ ἀπολύτως εὔπορα, τὰ μετρίας οἰκονομικῆς καταστάσεως καὶ τὰ ἄπορα, ἐπίσης τὰ διαβιοῦντα εἰς ἀνώτερον, εἰς μέσον, καὶ εἰς κατώτερον κοινωνικὸν περιβάλλον. Εἰς τὴν τοιαύτην διάκρισιν ἐλάβομεν ὑπ᾽ ὄψιν τὸ ἐπάγγελμα τῶν γονέων, τὴν ἰδιοκτησίαν ἢ μή, τὴν μόρφωσιν αὐτῶν, καὶ τὸ σχολεῖον, εἰς ὃ ἐφοίτων τὰ Ὑποκείμενα.

Τὰς ἀπαντήσεις τῶν Ὑ. τούτων κατεχωρίσαμεν ἀναλόγως τοῦ ἐρευνητέου ἑκάστοτε θέματος, καὶ τελικῶς κατετάξαμεν ταύτας κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ἐξ οὗ διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς ποσοστὸν τῶν ἀπαντήσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ αἴτια τὰ προκαλοῦντα τὴν συμπάθειαν ἢ τὸν οἶκτον, συνηγάγομεν : α) τὸν τρόπον τῆς ἐκδηλώσεως τῶν συναισθημάτων τούτων· β) τὸν χρόνον τῆς διαρκείας αὐτῶν· γ) τὸ ποσοστὸν τῆς τυχὸν ὑπαρχούσης ἐπιχαιρεκακίας ἢ τῆς μετανοίας διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν· πρὸς δὲ τούτοις συνηγάγομεν καὶ τὸ ποσοστὸν τῆς προτιμήσεως ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς συμπαθείας τοῦ ἑτέρου τῶν γονέων, τοῦ ἑτέρου τῶν δύο φύλων προκειμένου περὶ συμπαθείας πρὸς τοὺς διδασκάλους ἢ τοὺς φίλους, τοὺς συγγενεῖς ἢ τοὺς ἀγνώστους, τῶν νηπίων, παιδίων ἢ γερόντων, τῶν ἐχθρῶν τῶν ἀτομικῶν ἢ τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, καὶ τὸ ποσοστὸν τῆς ἐκδηλώσεως συμπαθείας καὶ οἴκτου προκειμένου περὶ ἀνθρώπων ἄλλων ἐθνικοτήτων ἢ ἄλλων φυλῶν.

Τὰ πορίσματα ἡμῶν ταῦτα περιελάβομεν τελικῶς εἰς πίνακας, ἐξ ὧν ἐμφαίνεται καὶ τὸ ποσοστὸν τῆς ἐκδηλώσεως τῆς συμπαθείας καὶ τοῦ οἴκτου διὰ τῶν διαφόρων τούτων ἐρωτήσεων κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα, ἔτι δὲ κατὰ τὴν μικρὰν ἡλικίαν (5 – 12 ἐτῶν), τὴν ἐφηβικὴν (13 – 18) ἐτῶν, καὶ τὴν ἀνωτέραν ἡλικίαν 19 ἐτῶν καὶ ἄνω.

Τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀπαντήσεων τῶν Ὑ. τούτων ἠλέγξαμεν μετὰ ἓν ἔτος, δι᾽ ἐπεκτάσεως τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ἐπὶ 400 εἰσέτι Ὑποκειμένων, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας, ὡς καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Ὑ. ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον θὰ δημοσιεύσωμεν εἰς προσεχῆ ἡμῶν μελέτην.

Ἤδη παρέχομεν τὰ πορίσματα ἡμῶν τὰ ἀναφερόμενα γενικῶς εἰς τὴν πορείαν τῆς συμπαθείας καὶ τοῦ οἴκτου κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα.

Πορίσματα συμπαθείας καὶ οἴκτου Α' μέρους ἐρευνῶν.

Α' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τοὺς γονεῖς.

1. Εἰς τὴν ἐρώτησιν 1 τοῦ πρώτου κριτηρίου (Ποῖα πράγματα, ποὺ συμβαίνουν εἰς τοὺς γονεῖς σου, σὲ κάνουν συνήθως νὰ λυπᾶσαι πολύ ;) ἐδόθησαν τέσσαρες κύριοι τύποι ἀπαντήσεων· ἤτοι α) ἀσθένεια, γῆρας, θάνατος· β) θλῖψις, στεναχωρία· γ) οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι· δ) διχόνοιαι, διαφωνία. Ὑπῆρξαν δὲ καὶ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις εἰς πολὺ μικρὸν ποσοστόν, ὡς καὶ παντελὴς ἔλλειψις ἀπαντήσεως. Οὕτως ἡ παιδικὴ ἡλικία (5 – 12 ἐτῶν) ὡς κυρίαν αἰτίαν τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς λύπης καὶ συμπαθείας ὁμολογεῖ τὴν ἀσθένειαν, τὸ γῆρας καὶ τὸν θάνατον (69,2 °/₀ ἐπὶ τῶν ἀρρένων, 43,2 °/₀ ἐπὶ τῶν θηλέων), εἰς ἥττονα δὲ βαθμὸν τὴν θλῖψιν γενικῶς (9,5 °/₀ ἐπὶ τῶν ἀρρένων, 34,5 °/₀ ἐπὶ τῶν θηλέων) καὶ τὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας (26,5 °/₀ ἐπὶ τῶν ἀρρένων, 26 °/₀ ἐπὶ τῶν θηλέων). Τὸ ποσοστὸν ἐλαττοῦται εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν (ἄρρενα 65 °/₀, θήλεα 38 °/₀), ὅπου οἱ ἔφηβοι προβάλλουσι καὶ ὡς ***αἰτίας*** τῆς συμπαθείας τὰς ***οἰκονομικὰς δυσχερείας*** (ἄρρενα 20,3 °/₀, θήλεα 26 °/₀), ἔτι δὲ τὴν ***διχόνοιαν*** καὶ τὴν ***διαφωνίαν*** μεταξὺ τῶν γονέων των (ἄρρενα 19,6 °/₀, θήλεα 17,3 °/₀), ἥτις αἰτία ἐλλείπει ἀπὸ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, εἰς δὲ τὰς ἀνωτέρας ἡλικίας (19 ἐτῶν καὶ ἄνω) αὐξάνεται σημαντικῶς τὸ ποσοστὸν τῆς λύπης ***διὰ οἰκονομικὰς*** δυσχερείας (ἄρρενα 41 °/₀, θήλεα 26,3 °/₀) ἐλαττουμένου αἰσθητῶς τοῦ ποσοστοῦ τῆς λύπης δι' ἀσθένειαν, γῆρας καὶ θάνατον.

Οἱ λόγοι τῆς παρατηρήσεως ταύτης εἶναι προφανεῖς. Ἡ μικρὰ ἡλικία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκινῆται ἐκ τῆς οἰκονομικῆς δυσχερείας τῶν γονέων οὔτε ἐκ τῶν διαφωνιῶν τόσον, ὅσον ἐκ μεγάλων δυστυχημάτων, ὁπότε γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψις τῆς περαιτέρω προστασίας τῶν γονέων. Ἡ δὲ αὔξησις τοῦ ποσοστοῦ τῆς συμπαθείας ἐκ τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν καὶ τῶν διαφωνιῶν κατὰ μέγα ποσοστόν, αἵτινες, ὡς ὁμολογοῦσι τὰ πλεῖστα τῶν Ὑ., προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν χρημάτων, ὀφείλεται εἰς τὴν σὺν τῷ χρόνῳ ἐπερχομένην παρὰ τοῖς ἀνθρώποις συναίσθησιν τῆς θέσεως τῶν τέκνων ἐν τῇ οἰκογενείᾳ. Τὸ πρᾶγμα ἐλέγχεται ἀκριβέστερον ἐκ τοῦ ὅτι ὀλίγα Ὑ. εὔπορα ἐθεώρησαν αἴτια τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς λύπης των τὴν πτωχείαν ἢ τὴν οἰκονομικὴν δυσχέρειαν, ἐν ᾧ ἀντιθέτως παρετηρήθη εἰς μέγαν βαθμὸν παρὰ τοῖς ἀπόροις.

2. Τὰ ἐξετασθέντα Ὑ. τῶν ἡλικιῶν τούτων ὡς πρὸς τὴν ἐρώτησιν 2 (Πῶς ἐκδηλώνεις τὴν λύπην σου ἢ τί κάνεις διὰ νὰ τοὺς βοηθήσης ;) κατὰ μέγα ποσοστὸν ἀπήντησαν διὰ συμμετοχῆς εἰς τὴν λύπην αὐτῶν : α) διὰ λόγων καὶ ἔργων· β) μόνον διὰ λόγων· καὶ γ) εἰς ὀλιγώτερον ποσοστόν, παθητικῶς μόνον. Τὸ ποσοστὸν διὰ τὸν πρῶτον λόγον αὐξάνεται σὺν τῇ παρόδῳ τῆς ἡλικίας, ἐλαττοῦται δὲ εἰς τὰς δύο ἄλλας περιπτώσεις, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τοῖς ἑξῆς :

	Παιδικὴ ἡλικία		Ἐφηβικὴ ἡλικία		Ἀνωτέρα ἡλικία	
	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα
α)	42,0 %	55 5 %	61,3 %	57,6 %	65,3 %	56,2 %
β)	33,2	21,5	27,0	25,6	12,6	17,6
γ)	20,0	22,5	11,3	7,0	11,3	10,3

3. Εἰς τὴν ἐρώτησιν 3 τῆς διαρκείας τῆς λύπης των κατὰ μέγα ποσοστὸν ἀπήντησαν : α) «εὐθὺς ὥς παύσουν νὰ ὑποφέρουν», β) εἰς ὀλιγώτερον ποσοστὸν «μετὰ πολὺν χρόνον» καὶ γ) εἰς ἔτι ὀλιγώτερον «ταχέως, ἀμέσως»· οὕτω·

	Παιδικὴ ἡλικία		Ἐφηβικὴ ἡλικία		Ἀνωτέρα ἡλικία	
	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα
α)	37,0 %	36,2 %	51,6 %	56,3 %	51,6 %	54,6 %
β)	18,5	26,5	16,6	19,0	20,3	12,3
γ)	17,2	17,1	17,0	36,3	13,6	11,0

4. Εἰς τὴν ἐρώτησιν 4 τῆς ὑπάρξεως περιπτώσεως, καθ᾿ ἣν χαίρουσι διὰ τὸ εἰς τοὺς γονεῖς συμβαῖνον κακόν, 80 % ἀπήντησαν ἀρνητικῶς καὶ τρόπον τινὰ διαμαρτυρόμενα διὰ τὴν ὑποβαλλομένην ἐρώτησιν, ποσοστὸν 9 % ἀπήντησαν καταφατικῶς, δικαιολογοῦντα τὴν ἀπάντησιν «διὰ νὰ διορθωθοῦν» καὶ αἱ ὑπόλοιποι εἶναι ἀπαντήσεις ἀμφίβολοι ἢ καὶ δὲν παρέχεται οὐδεμία ἀπάντησις.

Παρόμοιον εἶναι τὸ ποσοστὸν καὶ εἰς τὴν ἐρώτησιν 5, τῆς μετανοίας διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν, εἰς δὲ τὴν ἐρώτησιν 6, τῆς προτιμήσεως τοῦ ἑτέρου τῶν γονέων ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς συμπαθείας, ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία γενικῶς συμπονεῖ ἀμφοτέρους τοὺς γονεῖς μᾶλλον ἢ ἡ μικρὰ καὶ ἡ ἀνωτέρα ἡλικία, τὰ ἄρρενα τῆς μικρᾶς καὶ ἀνωτέρας ἡλικίας μᾶλλον τὴν μητέρα, ἡ δὲ μικρὰ ἡλικία γενικῶς, καὶ δὴ τὰ θήλεα, μᾶλλον τὸν πατέρα, ὡς ἑξῆς :

	Παιδικὴ ἡλικία		Ἐφηβικὴ ἡλικία		Ἀνωτέρα ἡλικία	
	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα
Ἀμφοτέρους . . .	27,0 %	27,0 %	55,0 %	53,6 %	32,6 %	40,3 %
Τὴν μητέρα	34,5	15,5	28,3	33,0	51,3	42,0
Τὸν πατέρα	20,0	27,7	17,3	11,0	11,6	15,6

Οἱ λόγοι τῆς ἐνεργοῦ βοηθείας κατὰ τὴν μεγαλειτέραν ἡλικίαν, καὶ δὴ

ἐπὶ τῶν ἀρρένων, εἶναι προφανεῖς. Ὁμοίως καὶ τῆς προτιμήσεως τῆς μητρὸς κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ἀνωτέραν ἡλικίαν.

Β' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τοὺς διδασκάλους.

1. Εἰς τὴν ἐρώτησιν 7 κατὰ μέγα ποσοστὸν ἀπήντησαν ἄρρενα καὶ θήλεα, καὶ δὴ τὰ ἄρρενα περισσότερον εἰς τὴν μικρὰν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν, ὅτι ***αἰτία*** τῆς λύπης των εἶναι ***οἱ θάνατοι, ἀσθένεια, δυστυχήματα*** γενικῶς, κατὰ μικρότερον δὲ ποσοστὸν αἰτίαν ὁμολογοῦσι τὴν κακὴν συμπεριφορὰν τῶν μαθητῶν καὶ κηδεμόνων ἐνίοτε πρὸς τοὺς διδασκάλους, ὡς καὶ τὴν ἀποτυχίαν τῶν διδασκάλων εἰς τὸ ἔργον των, τό τε ἐπιστημονικὸν καὶ τὸ διδακτικόν, ἐν ᾧ ἀντιθέτως αἱ ἀνώτεραι ἡλικίαι θεωροῦσι τοὺς λόγους τούτους, καὶ μάλιστα τὸν δεύτερον ὡς κυρίαν αἰτίαν τῆς λύπης των καὶ συμπαθείας πρὸς τοὺς διδασκάλους των.

2. Ἡ ἐκδήλωσις καὶ ἐνταῦθα τῆς λύπης (ἐρώτ. 8) εἶναι κατὰ σειράν : α) διὰ λόγων καὶ ἔργων, β) παθητικῶς καὶ γ) διὰ συμμετοχῆς μόνον διὰ λόγων. Μικρὸν εἶναι τὸ ποσοστὸν τῆς ἀδιαφορίας καὶ τῶν ἀμφιβόλων ἀπαντήσεων, ὡς καὶ τῆς ἐλλείψεως ἀπαντήσεως. Ὁ δὲ ***χρόνος τῆς διαρκείας*** τῆς λύπης (ἐρώτ. 9) καὶ ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς συμπαθείας, εἶναι μικρὸς ἢ μέγας, ἀναλόγως τοῦ δυστυχήματος καὶ παύει εὐθὺς ὡς παύσουν νὰ ὑποφέρουν οἱ διδάσκαλοι (Τὸ ποσοστὸν κατὰ μ.ὅ. εἶναι 40 %). Μικρότερον εἶναι τὸ ποσοστὸν ἐπὶ τῶν ἄλλων περιπτώσεων. Οὕτω

	Παιδικὴ ἡλικία		Ἐφηβικὴ ἡλικία		Ἀνωτέρα ἡλικία	
	ἄρρενα	θήλεα	ἄρρενα	θήλεα	ἄρρενα	θήλεα
1. Εὐθὺς ὡς παύσουν νὰ ὑποφέρουν	36,5	41,0	39,0	45,0	34,0	40,0
2. Ἀμέσως, ταχέως	29,0	15,0	19,5	21,0	25,0	31,0
3. Μετὰ μακρὸν χρόνον	11,5	21,5	11,0	9,5	18,0	2,2
4. Ποτὲ	2,5	6,0	6,0	11,5	7,0	0,7
5. Ἀμφίβολος ἀπάντησις	7,5	11,5	8,0	11,5	7,5	12,0
6. Ἔλλειψις ἀπαντήσεως	10,5	—	6,5	1,0	4,5	9,5

3. Κατὰ μέγα ποσοστὸν καὶ ἐνταῦθα ἄρρενα καὶ θήλεα δὲν χαίρουσιν (ἐρώτ. 10) ἐπὶ τῷ κακῷ τῶν διδασκάλων καὶ ἰδίως ἡ πρώτη ἡλικία, ὀλιγώτερα Υ. ἀπαντῶσι καταφατικῶς «ἐὰν τὸ πάθημα πρόκειται νὰ γίνῃ εἰς αὐτοὺς μάθημα», καὶ ἐλάχιστα ἀπαντῶσι καταφατικῶς «ἀπὸ ἐμπάθειαν».

4. Μικρὸν ἐπίσης εἶναι τὸ ποσοστὸν τῶν ἀμφιβόλων καὶ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἀπαντήσεως. Οὐδέποτε δὲ μετανοοῦσιν (ἐρώτ. 11) διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν κατὰ 70 - 72 % ἐπὶ τῆς μικρᾶς καὶ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας,

εἰς μικρότερον δὲ ποσοστὸν ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας. Προτιμῶσι δὲ (ἐρώτ. 12) ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς συμπαθείας των τὰς γυναῖκας παρὰ τοὺς ἄνδρας καὶ ἰδίως τὰ ἄρρενα τῆς ἐφηβικῆς καὶ τῆς ἀνωτέρας ἡλικίας.

Γ' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τοὺς συγγενεῖς.

Εἰς τὰς ἐρωτήσεις 13 – 18 ἀπήντησαν παρομοίως πρὸς τὰς ἐρωτήσεις 1 – 6, ἤτοι καὶ ἐνταῦθα κυρίαν αἰτίαν τῆς ἐκδηλώσεως τῆς συμπαθείας των πρὸς τοὺς συγγενεῖς θεωροῦσιν αἱ μικρότεραι ἡλικίαι τὰ δυστυχήματα καὶ τὰς θλίψεις, αἱ δὲ ἀνώτεραι τὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας καὶ διαφωνίας. Καὶ ἡ ἐκδήλωσις τῆς λύπης γίνεται καὶ ἐνταῦθα : α) διὰ λόγων καὶ ἔργων, β) μόνον διὰ λόγων καὶ γ) παθητικῶς, ὁ δὲ χρόνος τῆς διαρκείας τῆς λύπης των μικρὸς ἢ μέγας ἀναλόγως τοῦ δυστυχήματος καὶ τῆς διαρκείας τοῦ πόνου τῶν συγγενῶν. Κατὰ μέγα ποσοστὸν δὲν χαίρουσι διὰ τὸ κακὸν τῶν συγγενῶν, συμπονοῦσι δὲ περισσότερον τὸν πάππον καὶ τὴν μάμμην, τοὺς θείους καὶ τὰς θείας, τοὺς στενοὺς συγγενεῖς καὶ ὅλους ἀδιακρίτως.

Δ' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τοὺς φίλους.

1. Εἰς τὰς ἐρωτήσεις 19 – 24 τὰ ἐξετασθέντα Ὑ. ἀπήντησαν ὡς ἑξῆς· 49 % ἄρρενα καὶ 58,5 % θήλεα τῆς μικρᾶς ἡλικίας ὅτι αἰτία τῆς λύπης των πρὸς τοὺς φίλους εἶναι ὁ θάνατος, αἱ ἀσθένειαι καὶ τὰ σωματικὰ ἐλαττώματα, εἰς πολὺ μικρότερον δὲ ποσοστὸν τῆς ἐφηβικῆς καὶ ἔτι μικρότερον τῆς ἀνωτέρας ἡλικίας θεωροῦσιν αἰτίαν ταύτης τοὺς λόγους τούτους, ἐν ᾧ κυρίαν αἰτίαν τῆς λύπης των θεωροῦσι τὴν ἀποτυχίαν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας.

2. Ὡς πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἐκδηλώσεως τῆς συμπαθείας παρατηροῦμεν καὶ ἐνταῦθα ὅτι τὰ μὲν θήλεα εἰς πάσας τὰς ἡλικίας κατὰ ποσοστὸν 45 – 59 % ἐκδηλώνουσι τὴν λύπην αὐτῶν διὰ λόγων καὶ ἔργων, ἐν ᾧ ἡ διὰ λόγων συμμετοχὴ εἶναι μικροτέρα τῆς τῶν ἀντιστοίχων ἡλικιῶν τῶν ἀρρένων, εἰς μικρότερον δὲ ποσοστὸν ἐκδηλώνουσι παθητικῶς τὴν λύπην των, καὶ δὴ τὰ ἄρρενα μᾶλλον τῶν θηλέων.

Ὁ χρόνος τῆς διαρκείας εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν διάρκειαν τῆς λύπης τῶν φίλων κατὰ μέγα ποσοστόν, καὶ δὴ μεγαλύτερος ἐπὶ τῶν θηλέων κατὰ τὴν ἐφηβικὴν καὶ τὴν ἀνωτέραν ἡλικίαν, παρέρχεται δ' εὐθὺς ὡς παρέλθῃ τὸ εἰς τοὺς φίλους κακόν, καὶ μάλιστα πολὺ ταχύτερον εἰς τὰς μικρὰς ἡλικίας.

3. Τὰ πλεῖστα τῶν Ὑ., 80 – 85 % ἐπὶ τῆς μικρᾶς ἡλικίας, 74 % ἐπὶ τῆς ἐφηβικῆς καὶ 55 % ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας ἡλικίας, ἀπήντησαν ὅτι οὐδέποτε αἰσθάνονται χαρὰν διὰ τὸ κακὸν τῶν φίλων των, ἡ ἐφηβικὴ καὶ ἡ ἀνωτέρα ἡλικία κατά τι ποσοστὸν ἀπήντησε καταφατικῶς, ὑπὸ τὸν ὅρον «ἐὰν πάσχουν δεδι-

καιολογημένως ἢ ἐκ ζηλοτυπίας» καὶ ἄλλο, μικρότερον, ποσοστὸν ἔδωσε ἀμφιβόλους ἀπαντήσεις. Ἐπίσης κατὰ μικρὸν ποσοστὸν δὲν μετανοοῦσι διὰ τὴν πρὸς τοὺς φίλους ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν. Προτιμῶσι δ' ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς συμπαθείας των, τὰ μὲν ἄρρενα τοὺς ἄνδρας παρὰ τὰς γυναῖκας, καὶ ἀντιθέτως τὰ θήλεα τὰς γυναῖκας παρὰ τοὺς ἄνδρας, ἐπίσης κατὰ ἱκανὸν ποσοστὸν ἀμφοτέρους, καὶ μάλιστα τὰ θήλεα.

Ε' – *Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τοὺς ἀγνώστους.*

1. Εἰς τὰς ἐρ. 25 – 30 τὰ Ὑ. ἀπήντησαν ὡς ἑξῆς· Μέγα ποσοστὸν αἰτίαν τῆς λύπης πρὸς τοὺς ἀγνώστους θεωρεῖ τὰ δυστυχήματα καὶ τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀσθένειαν καὶ τὴν ἀναπηρίαν, καὶ μάλιστα αἱ μικρότεραι ἡλικίαι κατὰ μ. ὅ. 60 %, τὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας 12 % καὶ τὸ ὑπόλοιπον ποσοστὸν εὑρίσκει αἰτίαν λύπης τὰς οἱασδήποτε ἀποτυχίας εἰς τὴν ζωὴν ἢ παρέχει ἀμφιβόλους ἀπαντήσεις.

2. Εἰς δὲ τὸν τρόπον τῆς ἐκδηλώσεως ὑπάρχει ἡ ἀπάντησις «διὰ λόγων καὶ ἔργων» (42 – 49 %), τὸ δὲ ὑπόλοιπον ποσοστὸν ποικίλλει ἀπὸ τῆς παθητικῆς ἐκδηλώσεως (18 %) μέχρι τῶν ἀμφιβόλων ἀπαντήσεων καὶ τῆς διὰ λόγων μόνον συμμετοχῆς. Ὁ χρόνος τῆς διαρκείας τῆς λύπης καὶ ἐνταῦθα εἶναι μικρότερος ἢ ἐπὶ τῶν προηγουμένων περιπτώσεων ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς γονεῖς, τοὺς διδασκάλους καὶ τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους. Πλεῖστα τῶν Ὑ. ἀπήντησαν διὰ τῶν λέξεων «ἀμέσως», ταχέως»· κατ' ἀρκετὸν ὅμως ποσοστὸν (12 – 23 %) παύουν νὰ λυποῦνται εὐθὺς ὡς διορθωθῇ ἡ κατάστασις τῶν ἀγνώστων.

3. Μέγα δὲ ποσοστὸν οὐδέποτε χαίρει διὰ τὸ κακὸν τῶν ἀγνώστων, οὐδὲ μετανοεῖ διὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν. Τὰ πλεῖστα δὲ τῶν Ὑ. ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς συμπαθείας των προτιμῶσι τοὺς γέροντας, ὀλιγώτερον δὲ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδία.

Ϛ' – *Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τὰ παιδιά.*

1. Εἰς τὰς ἐρωτήσεις 31 – 36 τὰ ἐξετασθέντα Ὑποκείμενα ἀπήντησαν ὡς ἑξῆς· Εἰς τὴν ἐρώτησιν 31 αἰτίαν τῆς συμπαθείας θεωροῦσι τὴν ἀσθένειαν, τὸν θάνατον, τὴν πενίαν, μικρότερον δὲ ποσοστὸν τὴν «ὀρφάνια», τὴν κακὴν μεταχείρισιν καὶ τὴν κακὴν διαγωγήν. Ἡ δ' ἐκδήλωσις τῆς λύπης γίνεται διὰ λόγων καὶ ἔργων κατὰ ποσοστὸν (40 – 65 %), εἰς μικρότερον δὲ ποσοστὸν διὰ λόγων μόνον καὶ παθητικῶς.

Ὁ χρόνος δὲ τῆς διαρκείας τῆς λύπης εἶναι ἐνταῦθα βραχύτερος ἢ ἐν ταῖς προηγουμέναις περιπτώσεσι, παρέρχεται δὲ ἡ λύπη ὅταν παρέλθῃ τὸ κακόν, πλὴν εἰς πολὺ μικρὸν ποσοστὸν ὁμολογεῖται ὅτι ὁ χρόνος εἶναι μακρός.

2. Οὐδέποτε χαίρουσι διὰ τὸ κακὸν τῶν παιδίων, κατὰ 82 %, τὰ ἄρρενα καὶ 88 % τὰ θήλεα τῆς μικρᾶς καὶ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, καὶ κατὰ 57 % τὰ ἄρρενα καὶ 76 % τὰ θήλεα τῆς ἀνωτέρας ἡλικίας· γενικώτερον δὲ τὰ θήλεα δὲν χαίρουσι διὰ τὸ κακὸν τῶν παιδίων, ἐν ᾧ τὰ ἄρρενα κατά τι εὐχαριστοῦνται, «ὅταν τὸ πάθημα γίνεται μάθημα» ἢ «χάριν παιδιᾶς». Δὲν δεικνύουσι δὲ μετάνοιαν διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν λύπην κατὰ μέγα ποσοστὸν καὶ μάλιστα αἱ μικρότεραι ἡλικίαι. Ἡ δὲ ἐφηβικὴ ἡλικία καὶ ἡ ἀνωτέρα δεικνύει συμπάθειαν πρὸς τὰ παιδία ἀδιακρίτως ἀμφοτέρων τῶν φύλων κατὰ ποσοστὸν 50 %· κατὰ ποσοστὸν 30 % κατὰ μ. ὅ. τὰ ἄρρενα προτιμῶσι τὰ ἄρρενα ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς συμπαθείας των καὶ τὰ θήλεα συμπαθοῦσι τὰ θήλεα, τὸ δὲ ἄλλο ποσοστὸν εἶναι ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις.

Ζ' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τοὺς ἐχθρούς.

1. Προκειμένου περὶ τῆς αἰτίας τῆς συμπαθείας πρὸς τοὺς ἐχθρούς, (ἐρωτήσεις 37 – 42), παρετηρήσαμεν ποικίλας διαφοράς. Ἡ μικρὰ ἡλικία ὡς αἰτίαν τῆς συμπαθείας καὶ τοῦ οἴκτου πρὸς τοὺς ἐχθροὺς κατὰ 13 – 20 % θεωρεῖ τὸν θάνατον καὶ τὰ δυστυχήματα, εἰς μεγαλύτερον ποσοστὸν ἀδιαφορεῖ, διότι δὲν ἔχει ἐχθρούς, καὶ εἰς ἔτι μικρότερον % προβάλλει ἄλλους λόγους, περιέχοντας ἀμφιβολίαν ἢ καὶ ἐντελῶς δὲν ἀπαντᾷ. Τὸ ποσοστὸν τῆς ἀδιαφορίας ἐλαττοῦται εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν καὶ τὴν ἀνωτέραν, αὐξάνεται δὲ σημαντικῶς διὰ τὰς συμφορὰς καὶ τὰ δυστυχήματα γενικῶς σὺν τῇ ἡλικίᾳ. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις.

2. Πολλὰ τῶν Ὑ. ἐδήλωσαν ὅτι δὲν λυποῦνται τοὺς ἐχθρούς, ἀλλὰ ἐκδηλώνουσι τὴν λύπην των παθητικῶς, ὀλίγα ἐμπράκτως δεικνύουσι τὴν λύπην των πρὸς αὐτούς, ἀλλὰ βοηθοῦσι χωρὶς νὰ φαίνωνται, ἵνα μὴ μειωθῇ ὁ ἐγωισμός των, καὶ ἄλλα παρόμοια. Ὑπῆρξαν δὲ καὶ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις ἢ καὶ παντελὴς ἔλλειψις ἀπαντήσεων. Ὁ **χρόνος** τῆς διαρκείας τῆς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς συμπαθείας εἶναι βραχύτερος τοῦ παρατηρηθέντος εἰς τὰς ἄλλας περιπτώσεις καὶ γίνεται βραχύτερος σὺν τῇ παρόδῳ τῆς ἡλικίας κατὰ τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν (20 – 34 %) καὶ κατὰ ποσοστὸν 13 – 30 % παύει εὐθὺς ὡς παύσῃ τὸ παρὰ τοῖς ἐχθροῖς κακόν.

3. Πολλὰ τῶν Ὑ. (ἐρώτ. 40) ἀπήντησαν ὅτι χαίρουσι διὰ τὸ κακὸν τῶν ἐχθρῶν, διότι οὗτοι εἶναι ἐχθροὶ τῆς Πατρίδος ἢ πρὸς τιμωρίαν καὶ ἐκδίκησιν, κυρίως ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν καὶ περισσότερον ἐπὶ τῶν ἀρρένων, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα τῶν Ὑ. (35 – 60 %) ἀπήντησαν ἀρνητικῶς. Ἡ δὲ μετάνοια διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν δὲν ὑπάρχει κατὰ μέγα ποσοστόν, διότι 40 – 75 % (τὸ πλεῖστον δὲ ἐπὶ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας) ἀπήντησαν ὅτι δὲν μετανοοῦσιν, ἄλλα δὲ μετανοοῦσιν, ἐὰν ἐπλανήθησαν εἰς τὴν κρίσιν των καὶ ἐκεῖνο δι' ὃ ἐλυπήθησαν ἦτο ἀσήμαντον, ἢ διότι οἱ πρὸς οὓς ἐσημειώθη

ἢ συμπάθειά των ἀπεδείχθησαν ἀνάξιοι αὐτῆς. Ἐν τῇ ἐκδηλώσει δὲ τῆς συμπαθείας προτιμῶσι τοὺς ἄνδρας τὰ ἄρρενα, καὶ δὴ τὰ τῆς μικροτέρας ἡλικίας, ὀλιγώτερον τὰς γυναῖκας τὰ θήλεα, τοὺς προσωπικοὺς δ᾽ ἐχθροὺς μᾶλλον τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἔθνους.

Ἐνταῦθα σημειωτέον ὅτι μέγα ὑπῆρξε καὶ τὸ ποσοστὸν τῶν ἀμφιβόλων ἀπαντήσεων καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψις ἀπαντήσεως.

Η' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τὰ ζῷα.

1. Εἰς τὰς ἐρωτήσεις 43 – 48 ἀπήντησαν τὰ ἐξετασθέντα Ὑ. ὡς ἑξῆς· Κατὰ μέγα ποσοστὸν αἰτίαν τῆς συμπαθείας λέγουσι τὰς ἀσθενείας, τὸν θάνατον, τὴν σφαγήν, τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν φύσιν τῶν ζῴων δυστυχήματα, ἐλαττοῦται ὅμως τὸ ποσοστὸν τοῦτο σὺν τῇ ἡλικίᾳ, ὡς φαίνεται ἐν τοῖς ἑξῆς:

Παιδικὴ ἡλικία	ἄρρενα 52,0 %	θήλεα 57,0 %
Ἐφηβικὴ ἡλικία	» 44,0	» 50,6
Ἀνωτέρα ἡλικία	» 38,0	» 44,0

Ἀκολουθεῖ τὸ ποσοστὸν διὰ ξυλοδαρμὸν καὶ κακὴν μεταχείρισιν, ὅπερ αὐξάνεται σὺν τῇ ἡλικίᾳ, καὶ δή :

Παιδικὴ ἡλικία	ἄρρενα 29,5 %	θήλεα 26,0 %
Ἐφηβικὴ ἡλικία	» 47,3	» 36,3
Ἀνωτέρα ἡλικία	» 57,0	» 45,3

2. Ἡ ἐκδήλωσις τῆς συμπαθείας ποικίλλει ἀπὸ τῆς ἐνεργοῦ ἀντιλήψεως αὐτῶν, ἥτις εἶναι μεγαλυτέρα κατὰ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν, μεγαλυτέρα ἐπὶ τῶν θηλέων τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν καὶ μικροτέρα ἐπὶ τῶν θηλέων τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν. Φθάνει δὲ ἡ ἐκδήλωσις αὕτη πολλάκις μέχρι προσωπικῆς ἐπεμβάσεως καὶ ὑποστηρίξεως αὐτῶν ἀπέναντι τῶν τυραννούντων τὰ ζῷα. Ἡ *διάρκεια* τῆς λύπης ταύτης εἶναι μικρά, τὸ δὲ ποσοστὸν τῶν Ὑ., ἅτινα ἀπήντησαν οὕτω, ποικίλλει ἀπὸ 32 – 44,7 %.

3. Ἡ μικρὰ ἡλικία κατὰ 80 % οὐδέποτε χαίρει διὰ τὸ κακὸν τῶν ζῴων, ἐλαττοῦται δὲ τὸ ποσοστὸν τοῦτο σὺν τῇ ἡλικίᾳ· ὑπῆρξε δὲ καὶ ποσοστὸν 7 – 17 % παιδίων, ἅτινα χαίρουσι διὰ τὸ κακὸν ἀνωφελῶν ζῴων ἢ βλαβερῶν. Ἐπίσης μέγα εἶναι τὸ ποσοστὸν ἐκείνων, ἅτινα ἀπήντησαν ὅτι οὐδέποτε μετανοοῦσι διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν. Ὡς πρὸς τὴν προτίμησιν τῶν εἰδῶν τῶν ζῴων, ἅτινα συμπαθοῦσι τὰ Ὑ., τὰ πλεῖστα (40 – 60 %) ἀπήντησαν ὅτι προτιμῶσι τὰ κατοικίδια, 15 – 21 % ὅλα ἀδιακρίτως, τὰ δὲ ἄλλα προτιμῶσι τὰ πτηνά, τὰ μεγάλα ἢ τὰ μικρὰ γενικῶς ζῷα ἢ τὰ ἀδύνατα, ὑπῆρξαν δὲ τέλος καὶ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις.

Θ' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τὰ φυτά.

1. Αἱ ἀπαντήσεις τῶν Ὑ. εἰς τὰς ἐρωτήσεις 49 – 54 ἀναφερομένας εἰς τὴν ἐκδήλωσιν συμπαθείας πρὸς τὰ φυτά, εἶχον ὡς ἑξῆς : Τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τῶν αἰτίων τῆς λύπης εἶναι ἀσθένεια καὶ οἱαδήποτε καταστροφή, ποικίλλει δὲ ἀπὸ 24 – 45 % ἡ ἀσθένεια ὡς αἴτιον λύπης καὶ κατὰ 44 – 65 % οἱαδήποτε καταστροφή. Μικρὸν ὅμως ποσοστὸν ἀδιαφορεῖ ἢ δίδει ἀμφιβόλους ἀπαντήσεις ἢ παντελῶς δὲν ἀπαντᾷ.

2. Ἡ βοήθεια ἡ ἐκδηλουμένη εἶναι κυρίως ἐνεργητική». Κάνω τὸ πᾶν διὰ νὰ βοηθήσω, ἐπεμβαίνω καὶ ἐνεργῶς προστατεύω αὐτά»˙ μικρὸν δὲ εἶναι τὸ ποσοστὸν τῶν ἀδιαφόρων Ὑ. καὶ ἄλλο, σημαντικὸν τοῦτο, τὸ τῶν ἐλλιπῶν καὶ ἀμφιβόλων ἀπαντήσεων. Ἀλλ' ἡ λύπη δὲν διαρκεῖ πολύ, καὶ δὴ ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν. Μικρὸν ποσοστὸν Ὑ. ἀπήντησεν ὅτι «ἀργεῖ» καὶ «φεύγει μετὰ τὴν παῦσιν τῶν συμφορῶν ἢ «καὶ πέραν αὐτῶν ἐξακολουθεῖ». Ὀλίγα δὲ Ὑ. ἐδήλωσαν ὅτι δὲν λυποῦνται.

Ἐπιχαιρεκακία ὑπάρχει εἰς μικρὸν ποσοστόν, προκειμένου περὶ ἐπιζημίων φυτῶν, ὡς καί τι ποσοστὸν ἀμφιβόλων ἀπαντήσεων. Κατὰ 55 – 85 % δὲν μετανοοῦσι διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν πρὸς τὰ φυτὰ συμπάθειαν, ἀρκεταὶ δὲ εἶναι αἱ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις ἢ καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψις ἀπαντήσεων. Καταδεικνύεται δὲ ἡ προτίμησις τῶν ἀνθέων ἐξ ὅλων τῶν φυτῶν κατὰ τὰς μικροτέρας ἡλικίας, ἐλαττουμένου τοῦ ποσοστοῦ εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν καὶ τὴν ἀνωτέραν, καὶ μάλιστα ἐπὶ τῶν ἀρρένων. Εὐθὺς μικροτέρα εἶναι ἡ πρὸς τὰ καρποφόρα φυτὰ συμπάθεια, κατωτέρα ἡ συμπάθεια πρὸς ὅλα γενικῶς, καὶ ἕπεται ἡ συμπάθεια πρὸς τὰ καρποφόρα καὶ τὰ ἄνθη ὁμοῦ.

Ι' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τὸν ἑαυτόν μας.

Εἰς τὰς ἐρωτήσεις 55 – 59 ἀναφερομένας εἰς τὴν πρὸς τὸν ἑαυτόν μας συμπάθειαν καὶ τὸν οἶκτον, τὰ ἐξετασθέντα Ὑ. ἀπήντησαν ὡς ἑξῆς˙ 1) Συμπονεῖ τις τὸν ἑαυτόν του διὰ τὰς ἑξῆς αἰτίας : α) ὅταν δὲν κάμνῃ τὸ καθῆκόν του˙ β) ὅταν βλέπῃ ψυχικὰ τραύματα εἰς τὸν ἑαυτόν του˙ γ) ὅταν ἀποτυγχάνῃ εἰς σκοποὺς καὶ ὄνειρα καὶ δ) ὅταν ἔχῃ σωματικὰς παθήσεις. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις ἢ καὶ ἐλλείπει τελείως ἀπάντησις.

2. Τρόπος ἐκδηλώσεως τῆς συμπαθείας εἶναι α) ἡ τάσις πρὸς διόρθωσιν κατὰ μέγα ποσοστόν, 39 % εἰς τὰς κατωτέρας ἡλικίας καὶ 53 – 65 % εἰς τὰς ἀνωτέρας καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν˙ ποσοστὸν 4 – 13 % ἀπήντησαν ὅτι προσπαθοῦσι νὰ ἐπανορθώσωσι τὸ κακόν, ὅπερ ἔκαμον εἰς τὸν ἑαυτόν των, 4 – 10 % εἶναι ἀδιάφορα, 3 – 10 % ὑποφέρουσιν ἀγογγύστως τὴν συμφοράν των καὶ μικρὸν ποσοστὸν ἐκδηλώνει παθητικῶς τὴν λύπην του˙ 20 – 24 % δὲν ἔδωσαν ἀπαντήσεις ἐπὶ τῶν μικροτέρων ἡλικιῶν καὶ 5 – 8 %

ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων. Ἡ δὲ λύπη ἡ πρὸς τὸν ἑαυτόν μας εἶναι διαρκεστέρα ἢ ἡ πρὸς τοὺς ἄλλους, ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν (23 – 27 %)· μικρὸν εἶναι καὶ τὸ ποσοστὸν ἐκείνων, ἅτινα ἀπήντησαν ὅτι ἡ λύπη των λήγει εὐθὺς ὡς παύσουν νὰ ὑποφέρουν. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ἐνταῦθα αἱ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις ὑπῆρξαν πολλαί.

Ὡσαύτως παρετηρήθη ὅτι μέγα ποσοστὸν (51 – 73 %) δὲν χαίρει ἐπὶ τῷ παθήματι τοῦ ἑαυτοῦ του, εἰμὴ μόνον ὅταν τὸ πάθημα πρόκειται νὰ γίνῃ μάθημα καὶ δὲν εἶναι τὸ κακὸν ἀνεπανόρθωτον, καὶ δὴ ἐπὶ τῶν μεγαλυτέρων ἡλικιῶν (ἄρρ. 32,6 %, θήλεα 28,6 %)· μεγαλύτερον εἶναι τὸ ποσοστὸν ἐπὶ τῶν ἀρρένων τῶν μικρῶν ἡλικιῶν καὶ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, μικρότερον δ' ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων. Πολλαὶ ἐπίσης εἶναι αἱ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις ἢ καὶ ἡ τελεία ἔλλειψις ἀπαντήσεως.

ΙΑ' – Συμπάθεια καὶ οἶκτος πρὸς τὰς ἄλλας χώρας καὶ τοὺς λαοὺς ἄλλων ἐθνῶν.

Εἰς τὰς ἐρωτήσεις 60 – 65, ἀναφερομένας εἰς τὴν συμπάθειαν καὶ τὸν οἶκτον πρὸς ἄλλους λαούς, τὰ ἐξετασθέντα Ὑ. ἀπήντησαν ὡς ἑξῆς : Αἰτίαν τῆς συμπαθείας καὶ τοῦ οἴκτου λέγουσι κατὰ μεγαλύτερον ποσοστὸν τὰς πλημμύρας, τοὺς σεισμούς, τοὺς λοιμοὺς καὶ λιμούς, τὰς ὁμαδικὰς καταστροφάς· καὶ δή :

Παιδικὴ ἡλικία	ἄρρενα 45,0 %	θήλεα 59,0 %
Ἐφηβικὴ ἡλικία	» 30,0	» 27,0
Ἀνωτέρα ἡλικία	» 41,3	» 42,6

Εἰς τὴν ἐφηβ. ἡλικίαν 27 % ἄρρενα καὶ 26 % θήλεα αἰτίαν τῆς λύπης των θεωροῦσι τὴν ἁρπαγὴν τῶν παιδιῶν ὑπὸ τῶν κομμουνιστοσυμμοριτῶν, πρᾶγμα ὅπερ δηλοῖ τὴν βαθεῖαν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν ἔσχεν ἡ κακὴ ἐποχὴ τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς διαμάχης καὶ ἐπὶ τὴν παιδικὴν ψυχήν· εἰς μικρότερον ποσοστὸν θεωροῦσι τὴν κοινωνικὴν ἀκαταστασίαν, ἀρκεταὶ δὲ εἶναι αἱ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις ἢ καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψις ἀπαντήσεων.

2. Ἡ δὲ ἐκδήλωσις κατὰ μέγα ποσοστὸν (20 – 40 %) εἶναι παθητική· 20 – 40 % γίνεται διὰ λόγων καὶ ἔργων καὶ τὸ ὑπόλοιπον εἶναι ἔλλειψις λύπης, ἀδιαφορία, ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις. Ἡ διάρκεια τῆς λύπης κατὰ τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν εἶναι πολὺ μικρά· 14 – 32 % ἀπήντησαν ὅτι φεύγει ἀμέσως ἢ ταχέως, 8 – 30 % ὅτι ἀργεῖ ἢ δὲν φεύγει ποτέ, πολλαὶ δὲ ἦσαν καὶ ἐνταῦθα αἱ ἀμφίβολοι ἀπαντήσεις καὶ ἡ ἔλλειψις ἀπαντήσεων, ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν μικρῶν ἡλικιῶν.

3. Ἐπιχαιρεκακία ἐπὶ τῶν ξένων λαῶν παρετηρήθη μόνον προκειμένου περὶ ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, ἀλλὰ 44 – 72 % ἀπήντησαν ἀρνητικῶς. Ἐπίσης καὶ μετάνοια διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν συμπάθειαν ἐξεδηλώθη ὅταν οἱ εὐεργε-

τηθέντες γίνωνται ἐχθροὶ τῆς πατρίδος καὶ ἀνάξιοι οἴκτου, ὅπερ δηλοῖ τὴν ἰσχὺν τοῦ συναισθήματος τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης παρὰ τοῖς Ἕλλησιν.

4. Ὡς πρὸς τὴν προτίμησιν τῶν ξένων αἱ μικραὶ ἡλικίαι συμπαθοῦσι τοὺς λευκοὺς (51 % ἄρρενα καὶ 56 % θήλεα), ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία ὀλιγώτερον (ἄρρενα 36 %, θήλεα 60 %) καὶ αἱ ἀνώτεραι ἡλικίαι ἀκόμη ὀλιγώτερον (ἄρρενα 27 %, θήλεα 20,6 %). Τοὺς μαύρους καὶ ἀπολιτίστους 5,5 % τὰ ἄρρενα καὶ 11,2 % τὰ θήλεα τῆς μικρᾶς ἡλικίας, τῆς ἐφηβικῆς τὰ ἄρρενα κατὰ 38,6 % καὶ 15 % τὰ θήλεα, καὶ τῆς ἀνωτέρας ἡλικίας 30,6 % τὰ ἄρρενα καὶ 26 % τὰ θήλεα. Μέγα ποσοστὸν ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν (31 – 35 %) δὲν κάμνουσι διάκρισιν. Τὸ δὲ ἄλλο ποσοστὸν ἀμφιβόλως ἢ οὐδαμῶς ἀπαντᾷ.

Ἡ προτίμησις τῶν λευκῶν καὶ ἡ ἀποστροφὴ πρὸς τοὺς μαύρους ὑπὸ τῶν Ὑ. τῶν μικρῶν ἡλικιῶν ἑρμηνεύεται ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναπτυχθῆ τὸ συναίσθημα τῆς φιλλαλληλίας ἀπολύτως πρὸς τὸν συνάνθρωπον, ἴσως δὲ εἶναι ἡ ἐπίδρασις φόβου πρὸς τοὺς μαύρους ἐκ μυθικῶν διηγήσεων εἰς τὰ παιδία πρὸς ἐκφοβισμὸν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἡλικίας των.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ
Ἀκαδημαϊκοῦ
Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΠΛΟΥΤΑΡΧΕΙΑ
(«ὦ τλῆμον ἀρετὴ»)

Ἐν ἀρχῇ τῆς «περὶ δεισιδαιμονίας» πραγματείας τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθικ. 164e, ἑξῆς) φέρεται ὅτι ἡ περὶ θεῶν «ἀμαθία καὶ ἄγνοια» ἐξ ἀρχῆς συνετέλεσαν, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὸ νὰ ἀναφανῶσι δύο ὅλως διόλου ἀντίθετα ρεύματα καὶ δοξασίαι περὶ αὐτῶν. Τὸ ἓν ρεῦμα διοχετευθὲν εἰς πνεύματα ἀνθρώπων σκληρῶν καὶ ἐριστικῶν παρήγαγε τὴν ἀθεΐαν («ἀθεότητα»), τὸ δὲ ἄλλο διοχετευθὲν εἰς πνεύματα μαλακὰ καὶ ἁπαλά, παρήγαγε τὴν δεισιδαιμονίαν [1].

Ὅλη αὐτὴ ἡ κρίσις, λέγει ὁ Πλούταρχος, εἶναι ἐσφαλμένη, ἐνέχουσα δὲ καὶ ἐμπάθειαν («πάθος») γίνεται ὀλεθρία: «πᾶν γὰρ πάθος ἔοικε πληγὴ φλεγμαίνουσα εἶναι». Ἀλλὰ (παρατηρεῖ) αἱ διαστροφαὶ τῆς ψυχῆς εἶναι ἀκόμη ἐπικινδυνότεραι. Μερικοὶ νομίζουν ὅτι ἀρχὴ τοῦ κόσμου εἶναι τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενόν. Πλανῶνται («ψευδὴς ἡ ὑπόληψις»). Ἀλλὰ ἡ πλάνη αὐτὴ δὲν γεννᾷ «ἕλκος» οὐδὲ ταχυκαρδίαν («σφυγμόν»), οὐδὲ ἄλγος ἐνοχλητικόν. Νομίζει τις (ἐξακολουθεῖ ὁ Πλούταρχος) ὅτι ὁ πλοῦτος εἶναι μέγιστον ἀγαθόν· αὐτὸ τὸ ψεῦδος ἔχει μέσα του δηλητήριον, τὸ ὁποῖον κατατρώγει τὴν ψυχήν, τὴν ἀλλοιώνει, δὲν ἀφίνει τινὰ νὰ κοιμηθῇ καὶ (πλὴν ἄλλων) ἀφαιρεῖ καὶ τὴν ἐλευθερίαν.

Ἄλλοι πάλιν νομίζουν ὅτι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία εἶναι «σώματα». Καὶ εἶναι μὲν βέβαια μία τοιαύτη πλάνη ἐπονείδιστος, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀξία θρήνων καὶ ὀδυρμῶν. Ἀλλ᾽ ὅμως γνῶμαι καὶ κρίσεις ὅπως τό:

«Ὦ τλήμων ἀρετή, λόγος ἄρ᾽ ἦσθ᾽, ἐγὼ δέ σε ὡς ἔργον ἤσκουν»

— (ἐγὼ ἤσκουν) ἀφοῦ ἀφῆκα τὴν ἀδικίαν ἥτις φέρνει τὰ μεγάλα πλούτη

---

1. Ἡ *περὶ δεισιδαιμονίας* πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου θεωρεῖται ἔργον τῶν νεανικῶν του χρόνων. Πρβλ. τὸ περὶ Πλουτάρχου ἐκτενὲς καὶ ἀξιόλογον ἄρθρον τοῦ Konrat Ziegler ἐν τῷ Pauly-Wissowa-Kroll-Ziegler, τόμ. 21, στήλ. 825 ἑξ. (σελ. 188 ἑξ. τοῦ ἰδιοτύπου).

καὶ τὴν ἀκολασίαν ἡ ὁποία γεννᾷ παντοίας ἡδονὰς — αὗται λοιπὸν αἱ κρίσεις καὶ ἀντιλήψεις εἶναι ἀξιοθρήνητοι καὶ ἀνυπόφοροι, διότι ἡ παρουσία των γεννᾷ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων πολλὰς ἀσθενείας καὶ λάθη.

Τὸ τελευταῖον τμῆμα ἔχει ἐν πρωτοτύπῳ ὡς ἑξῆς:

«Πάλιν οἴονταί τινες *εἶναι σῶμα τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν*· αἰσχρὸν ἴσως τὸ ἀγνόημα, θρήνων δὲ καὶ ὀδυρμῶν οὐκ ἄξιον. Ἀλλ' αἵτινές εἰσι τοιαῦται κρίσεις καὶ ὑπολήψεις

Ὦ τλῆμον ἀρετή, λόγος ἄρ' ἦσθ', ἐγὼ δέ σε
ὡς ἔργον ἤσκουν,

ἀφεὶς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν καὶ τὴν γόνιμον ἁπάσης ἡδονῆς ἀκολασίαν· ταύτας ἄξιόν ἐστιν οἰκτίρειν ὁμοῦ καὶ δυσχεραίνειν».

Παρατηρεῖ τις ὅτι ὁ λόγος μετὰ τὸ «ἤσκουν» ἀκολουθοῦντος τοῦ «ἀφεὶς τὴν πλουτοποιὸν κ.τ.λ.» εἶναι ὁμαλὸς καὶ δὲν παρέχει ἐντύπωσιν διαταραχῆς τινος ἢ χάσματος. Ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ εἶναι κατωτέρω ὁ λόγος.

Τώρα ἐρωτᾶται πόθεν παρέλαβεν ὁ Πλούταρχος τούτους τοὺς περιφήμους γενομένους στίχους. Τοῦτο δὲν λέγει μὲν αὐτός, ὁ Δίων ὅμως ὁ Κάσσιος (47, 49) ἀναφέρει ὅτι ὁ Βροῦτος (Μᾶρκος Ἰούνιος Β.) μετὰ τὴν ἧττάν του παρὰ τοὺς Φιλίππους τῷ 42 πρ.Χρ. ὑπὸ τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ Μάρκου Ἀντωνίου «οὐδεμίαν ἔτ' ἐλπίδα ἔσχεν, ἀλλ' ἀπογνοὺς μὲν τὴν σωτηρίαν ἀπαξιώσας δὲ τὴν ἅλωσιν, ἐς τὸν θάνατον καὶ αὐτὸς κατέφυγε. Καὶ ἀναβοήσας τοῦτο δὴ τὸ *Ἡράκλειον*

Ὦ τλῆμον ἀρετή, λόγος ἄρ' ἦσθ', ἐγὼ δέ σε
ὡς ἔργον ἤσκουν· σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχῃ

παρεκάλεσέ τινα τῶν συνόντων, ἵνα αὐτὸν ἀποκτείνῃ».

Ὁ Xylander, ὁ περίφημος Γερμανὸς φιλόλογος τοῦ 16ου αἰῶνος (1532 – 1576) ἤκασεν ὅτι αὐτοὶ οἱ στίχοι θὰ παρελήφθησαν ἀπὸ τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου.

Τὰ αὐτὰ ἁπλῶς ἐπανέλαβε καὶ ὁ Hugo Grotius (Excerpta e trag. et com. Græc. (1626), σελ. 467) καὶ ὁ Wyttenbach ἐκ τούτου (Index τῶν Ἠθ. τοῦ Πλουτ. ἐν λ. *τλήμων*).

Παρὰ τῷ Δίωνι λοιπὸν τῷ Κασσίῳ, συγγραφεῖ ἑκατὸν περίπου ἔτη μεταγενεστέρῳ τοῦ Πλουτάρχου, ἔχομεν τὴν προσθήκην τοῦ δευτέρου ἡμιστιχίου εἰς τὸν δεύτερον στίχον:

σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχῃ.

Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀσφαλῶς ἐὰν τοιοῦτο τι ἀνέγνωσεν ὁ Πλούταρχος καὶ τὸ παρέλειψε (ἕνεκα ἴσως τοῦ: *ἀφεὶς* κ.τ.λ.) ἢ ἐὰν εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρα.

Παλαιότεροι φιλόλογοι (ὁ Cruser, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Πλουτάρχου Γάλλος Ἰάκωβος Amyot, ὁ T. Faber) ὑπέλαβον ὀρθῶς ὡς φυσικὴν συνέχειαν

τῶν στίχων τούτων παρὰ Πλουτάρχῳ τὸ «ἀφεὶς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν καὶ τὴν γόνιμον ἁπάσης ἡδονῆς ἀκολασίαν» (ἐγὼ ἤσκουν ἀφεὶς κ.τ.λ.). Ἀδύνατον εἶναι ὅμως νὰ θεωρηθοῦν ταῦτα ὡς ἄμεσος συνέχεια, ἐὰν εἶναι πλήρεις οἱ δύο στίχοι. Ἐμποδίζει τὸ ἡμιστίχιον «σὺ δ᾽ ἄρ᾽ ἐδούλευες τύχῃ» (πρβλ. καὶ κατωτέρω).

Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀνωτέρω δύο στίχοι φέρονται καὶ παρὰ Ζωναρᾷ (βιβλ. 10, κεφ. 20, σελ. 397 τοῦ β′ τόμου τῆς παρὰ Teubner ἐκδόσεως ὑπὸ L. Dindorf) ὡς συνεχὲς κείμενον ἀλλὰ μὲ κάποιαν διαφοράν. Ἀναγράφω ἀκριβείας χάριν ὁλόκληρον τὸ χωρίον τοῦ Ζωναρᾶ: «Βροῦτος δὲ πρός τι χωρίον ὑλῶδες κατηντηκὼς ἤδη σκότους ὄντος, ὀλίγων περὶ αὐτὸν ἡγεμόνων ὄντων, εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβλέψας ἀνεφθέγξατο

Ζεῦ, μὴ λάθῃ σε τῶνδ᾽ ὃς αἴτιος κακῶν

τοῦτον τὸν στίχον εἰπεῖν αὐτὸν ὁ Πλούταρχος ἀναγράφει˙ ὁ δέ γε Δίων ταῦθ᾽ ἱστορεῖ τότε τὸν Βροῦτον *εἰπεῖν* «ὦ τλᾶμον ἀρετά, *ἄλλως* ἄρ᾽ ἦσθα λόγος, ἐγὼ δέ σε ὡς ἔργον ἤσκουν, σὺ δ᾽ *αὖ* ἐδούλευες τύχῃ», εἰπόντος δέ τινος ὡς δεῖ φεύγειν, «πάνυ μὲν οὖν», ἔφη, «φευκτέον, ἀλλὰ διὰ τῶν χειρῶν, οὐ διὰ τῶν ποδῶν». Καὶ τοῦτο εἰπὼν καὶ τῷ ξίφει γυμνῷ ἐπιπεσὼν ἐτελεύτησεν».

Ἐν παρόδῳ ἀναφέρω ὅτι τὴν ἔννοιαν τῶν ἀνωτέρω στίχων ἐμιμήθη καὶ ὁ Σενέκας ἐν Hercul. Œt. 1170:

«Sine hoste vincor:
quodque me torquet magis,
O misera Virtus! summus Alcidæ dies
Nullum malum prosternit.

Καὶ μάλιστα ἐν Epistol. 123 (σελ. 604 Hense) φέρεται ἡ ἔννοια αὕτη μὲ ἠχητικωτέρας ὅλως λέξεις «virtus et philosophia et iustitia verborum inanium crepitus est. Una felicitas est bene vitæ facere».

Παρὰ Στοβαίῳ Ἀνθολ. τόμ. 3, σελ. 117 (Meineke) φέρεται παρομοία ἔννοια ἀλλ᾽ ὄχι περὶ τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ περὶ τῆς φιλοσοφίας˙ λέγεται ἐκεῖ ὅτι «Κλεάνθης ἐρωτώμενος διατί παρὰ τοῖς ἀρχαίοις οὐ πολλῶν φιλοσοφησάντων ὅμως πλείους διέλαμψαν ἢ νῦν, ʽὅτιʼ εἶπε ʽτότε μὲν *ἔργον ἠσκεῖτο*, νῦν δὲ *λόγος*ʼ».

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον εἶχε γίνει, κατὰ τὰ φαινόμενα, παροιμιῶδες, ἀλλὰ μόνον τὸ «ὦ τλῆμον» μέχρι τοῦ «ἤσκουν». Τὸ «σὺ δ᾽ ἄρ᾽ ἐδούλευες τύχῃ» πρέπει πάντως νὰ θεωρηθῇ ὡς μεταγενεστέρα προσθήκη (εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πλουτάρχου) διακόπτουσα τὴν ὀρθὴν συνέχειαν (πρβλ. κατ.), «ἐγὼ δέ σε ὡς ἔργον ἤσκουν ἀφεὶς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν» κ.ἑξ. Τοῦτο δεικνύει

καταφανῶς καὶ ἡ ἐκ δευτέρου, ἡ ἐνοχλητικὴ λίαν, χρῆσις τοῦ *ἄρα* [1], μετὰ τὴν πρώτην «λόγος ἄρ' ἦσθα». Χρονικὰ ὅρια τῆς τοιαύτης διαταραχῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῶσιν ἀσφαλῶς, ἀνάγεται ὅμως αὕτη εἰς παλαιοὺς χρόνους.

Ἀλλὰ διατί ἡ «ἀρετὴ» λέγεται τλήμων; οἱονεὶ πολυπαθής, πολυβασανισμένη. Τὸ ἐπίθετον *τλήμων* σημαίνει ἀρχικῶς καρτερικός, ὑπομονετικός. Ὁ ἰατρὸς Ἀρεταῖος (1ος αἰὼν μετὰ Χρ.) λέγει ὅτι «εὐθυμίη καὶ εὐελπιστίη τίθησι τοὺς νοσέοντας *τλήμονας*». Παλαιότερον ἔχομεν παρατήρησιν τοῦ μεγάλου Ἀριστάρχου τοῦ Σαμόθρᾳκος : «τλήμονα οἱ νεώτεροι τὸν ἀτυχῆ, ὁ δ' Ὅμηρος τὸν τλητικόν, τὸν ὑπομενητικὸν» (ἴδ. Lehrs, Arist. st. hom. σελ. 91)· μόνον εἰς τὸν Ὕμν. εἰς Ἑρμ. 296 λέγεται : «γαστρὸς ἔριθος τλήμων», τὸ ὁποῖόν τινες τῶν ἑρμηνευτῶν θεωροῦσιν ὡς σημαῖνον θρασὺς (ὑπὲρ οὗ τὸ «ἀτάσθαλον» ἀγγελιώτην), ἄλλοι δὲ αἰσχρός, ἄθλιος.

Εἰς τοὺς τραγικοὺς ποικίλλει ἡ σημασία τῆς λέξεως· ἀναλόγως τῶν συμφραζομένων ἔχει ἄλλην ψυχολογικὴν ἀπόχρωσιν : ὑπομονετικὸς («τλήμων καὶ φιλόπονος», «τλήμων ψυχή», «τλήμων νοῦς») ἢ τολμηρὸς («τλήμων Ὀδυσσεύς» : αἰεὶ γάρ οἱ ἐνὶ φρεσὶ θυμὸς ἐτόλμα) ἀλλὰ καὶ δυστυχής, πολύτλας («θαρσαλέοι καὶ τλήμονες»), ἢ ἀναιδὴς («τλημονέστατον λόγον» Σοφ. Φιλοκτ. 363 καὶ Jebb ἐκεῖ) ἢ ἄθλιος, δυστυχὴς («τί πάθω τλήμων» Αἰσχύλ., «τλήμων Ἑλλὰς» κ.τ.λ.).

Ὁ Εὐστάθιος παρατηρεῖ ἐν Παρεκβ. 800, παραλαμβάνων καὶ ἐκ τοῦ Ἀριστάρχου : «παρὰ τοῖς ὕστερον τλήμων καὶ ὁ ἐλεεινὸς λέγεται» καὶ ἐν 1244 (Ἰλ. Φ 430) : «τλήμονες δὲ νῦν οἱ εὔτολμοι, σημαίνει δέ ποτε ἡ λέξις καὶ τοὺς ταλαιπώρους καὶ δυστυχεῖς» [2].

Συχνὴ εἶναι εἰς τοὺς ἀρχαίους ἡ φράσις *ἀσκεῖν ἀρετήν*, εὑρίσκεται καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἐν ἀποσπάσματι ἐκ τῆς Ἀντιόπης τοῦ Εὐριπίδου (Nauck FTG. σελ. 219) ἢ μᾶλλον κατὰ τὸν Murray ἐκ τῶν *Ἡρακλειδῶν* (πρβλ. ἔκδ. Murray ἐν τέλει τοῦ δράματος τούτου) :

Τρεῖς εἰσὶν ἀρεταί, τὰς χρεὼν σ' ἀσκεῖν, τέκνον,
Θεούς τε τιμᾶν, τούς τε φύσαντας γονεῖς
Νόμους τε κοινοὺς Ἑλλάδος.

---

1. Ὁ Ζωναρᾶς ἔχει ἀντ' αὐτοῦ *αὖ*.

2. Ἐν τῷ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ἀποδιδομένῳ Ὕμνῳ εἰς Ἑρμείαν (καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν) «*Ἀρετά, πολύμοχθε* γένει βροτείῳ» κτλ., λέγεται στίχ. 9 : «σεῦ δ' ἕνεχ' οὐκ Διὸς Ἡρακλέης Λήδας τε κοῦροι | πολλ' *ἀνέτλασαν* ἔργα». Ἐνταῦθα τὸ πολύμοχθε λέγεται ἐνεργητικῶς, ἡ πολλοὺς μόχθους ποιοῦσα, ἐνῷ τὸ *τλήμων* ἢ *τάλαινα* ἀρετὴ εἶναι παθητικόν. Περὶ τοῦ Ὕμνου εἰς Ἑρμείαν ἰδὲ Otto Schröder ἐν Neue Jahrb. 1925, σελ. 31 - 35 καὶ πρὸ πάντων Wilamowitz, Aristoteles und Athen, τόμ. Β', σελ. 406 κ.ἑξ.

Ἐπίσης συχνὸν εἶναι παρὰ Πλάτωνι τὸ *ἀρετὴν ἀσκεῖν* (Γοργ. 527, Πολιτεία 407, α), εὑρίσκεται δὲ παρ' αὐτῷ καὶ τὸ *πλεονεξίαν ἀσκεῖν* (Γοργ. 508), *σοφίαν ἀσκεῖν* (Γοργ. 487), *σωφροσύνην ἀσκεῖν* (Γοργ. 507), *σοφίαν τε καὶ ἀρετὴν ἀσκεῖν* (Εὐθύδ. 283) κ.τ.ὅ. Γνωστὸν δὲ εἶναι τὸ Πυθαγόρειον (Διογ. Λαερτ. 8,23) **«Αἰδῶ καὶ εὐλάβειαν ἀσκεῖν»**.

Καὶ τώρα ἐρωτᾶται : Τίνος ποιητοῦ φαίνεται πιθανὸν νὰ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο καὶ ἐκ ποίας τραγῳδίας του, περαιτέρω δὲ ἂν παρεδόθη τὸ ἀπόσπασμα ἀρχικῶς οὕτω κατὰ τὴν λέξιν ἢ ἐτροποποιήθη ἀργότερον.

Ὅτι τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο εἶναι ῥῆσις τοῦ Εὐριπίδου ἐξάγεται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ λεκτικοῦ καὶ τῆς σοφιστικῆς ἀντιθέσεως τῶν λέξεων ἀρετή : λόγος καὶ οὐχὶ ἔργον (πράγματα συνήθη εἰς τὴν Εὐριπίδειον ποίησιν), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παρὰ Δίωνι προσθήκης «Ἡράκλειον» (ἰδ. ἀνωτέρω)· τοῦτο ὁδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου.

Διερευνήσας ἐν τούτῳ τῷ δράματι, τὸ ὁποῖον ἐδίδαξα καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ [1], εὗρον δύο χωρία δυνάμενα ἴσως νὰ θεωρηθῶσι σχετικὰ πρὸς τὸ δεύτερον ἡμιστίχιον τοῦ δευτέρου στίχου. Εἶναι τὸ ἐν στ. 1357 λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους :

> οὐδ' ἂν ᾠόμην ποτὲ
> ἐς τοῦθ' ἱκέσθαι, δάκρυ' ἀπ' ὀμμάτων βαλεῖν.
> Νῦν δ', ὡς ἔοικε, τῇ τύχῃ δουλευτέον.

Διὰ τὴν τύχην πάλιν ὁ ἴδιος ὁ Ἡρακλῆς ἐν στ. 1115 λέγει πρὸς τὸν Ἀμφιτρύωνα : «μέγας γ' ὁ κόμπος, τὴν τύχην δ' οὔπω λέγεις ;»

Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἐκ τῶν σῳζομένων δραμάτων τοῦ Εὐριπίδου εἰς δύο μόνον φέρεται ὁ Ἡρακλῆς ὡς πρόσωπον δρῶν, εἰς τὸν Ἡρακλέα (Μαινόμενον) [2], καὶ εἰς τὴν Ἄλκηστιν. Καὶ εἰς τοῦτο τὸ τελευταῖον

---

1. Δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ συστήσω ἐνταῦθα εἰς τοὺς παρ' ἡμῖν σπουδάζοντας κλασσικὴν φιλολογίαν νέους νὰ μελετήσουν τὸ δρᾶμα τοῦτο τοῦ Εὐριπίδου μὲ τὴν ἐκτενῆ ἔκδοσιν τοῦ μεγάλου φιλολόγου Wilamowitz (καὶ μὲ τὸ δρᾶμα νὰ μελετήσουν καὶ τὴν «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν τραγῳδίαν», ἥτις ἐξεδόθη εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ δράματος εἰς χωριστὸν βιβλίον) διὰ νὰ εἰσαχθοῦν ὄχι μόνον εἰς τὴν τραγικὴν ποίησιν ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην τῆς φιλολογίας. Ἂς μὴ λησμονοῦν καὶ δύο ἄλλας συγχρόνους ἐκδόσεις, τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου ὑπὸ Ed. Frænkel καὶ τὸν Καλλίμαχον ὑπὸ R. Pfeiffer. Πρβλ. τὸ ἄρθρον *Φιλολογία* ἐν τῷ 18ῳ τόμῳ τοῦ Λεξικοῦ τοῦ «Ἡλίου» καὶ δὴ ἐν σελίδι 242.

2. Κατὰ τὴν τύπωσιν τῆς μικρᾶς αὐτῆς μελέτης εἶδον ὅτι καὶ ὁ Wilamowitz ἐν τῇ μνημειώδει ἐκδόσει τοῦ δράματος τούτου λέγει (σημ. εἰς στίχ. 1357, σελ. 483) τὰ ἑξῆς : «τοῦτον τὸν στίχον, 1357, ἠθέλησεν ὁ Κυνικὸς νὰ ὑπερβάλῃ, ὅστις ποιεῖ τὸν ἀποθνήσκοντα Ἡρακλέα νὰ λέγῃ εἰς τὴν *ἀρετὴν* «σὺ ἄρ' ἐδούλευσας τύχῃ» ἀδέσπ. 374». Πρβλ. καὶ τὴν νέαν ἔκδοσιν τῶν Ἠθικῶν, τόμ. Α' (1925), ὑπὸ W. R. Paton καὶ J. Wegehaupt ὅπου ἡ σημείωσις : Verba e tragœdia cynica petita dist Wil.

δρᾶμα ὁμιλεῖ δύο φορὰς ὁ Ἡρακλῆς περὶ τῆς τύχης πρὸς τὸν θεράποντα τὸν «σεμνὸν καὶ πεφροντικὸς βλέποντα»· 785: «τὸ τῆς τύχης γὰρ ἀφανὲς οἷ προβήσεται» καὶ ἰδίᾳ 789: «βίον λογίζου σόν, τὰ δ᾽ ἄλλα τῆς τύχης».

Παρατηρητέον ὅτι τὸ «τλήμων ἀρετὴ» φαίνεται νὰ ἦτο πολυθρύλητον καὶ κοινόλεκτον, ἔχομεν καὶ ἐν ἐπιγράμματι «ἐπ᾽ Αἴαντος τοῦ Τελαμωνίου»:

ἅδ᾽ ἐγὼ ἁ *τλάμων Ἀρετὰ* παρὰ τῷδε κάθημαι
Αἴαντος τύμβῳ κειραμένα πλοκάμοις.
(Ἀριστοτέλης ἔκδ. Bekker τόμ. 2 σελ. 1575)

Ἐν ἐπιγραφῇ δὲ ἐκ Κρήτης εὑρίσκομεν ὡς θηλυκόν του τὸ *τάλαινα* («τλάμων γενέτας, μάτηρ δὲ τάλαινα» πρβλ. A. Vogliano ἐν τῷ περιοδ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 7 σελ. 77).

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀπόσπασμα, ὡς ἔχομεν ἡμεῖς αὐτό, εἶναι ἀμφίβολον ἂν παρεδόθη ἀκριβῶς οὕτω, ἢ μετεβλήθη βραδύτερον ὑπὸ ἄλλου ἀγνώστου ποιητοῦ. Καταφανῶς ὅμως μεταγενεστέρα εἶναι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, παρὰ Πλουτάρχῳ ἡ προσθήκη «σὺ δ᾽ ἄρ ἐδούλευες (ἐδούλευσας Wilam.) τύχῃ»· ἐπιθυμῶ δι᾽ ὀλίγων νὰ αἰτιολογήσω ἐνταῦθα τοῦτο.

Διότι πρῶτον μὲ τὸ ὡς *ἔργον ἤσκουν* ἔχομεν πλῆρες καὶ ἄριστον νόημα καὶ πλήρη τὴν ἀντίθεσιν *λόγου* καὶ *ἔργου*. Πῶς λοιπὸν ἔπειτα δύναταί τις ἐν τῷ προκειμένῳ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ δουλεύειν εἰς τὴν τύχην μὲ ἐπανάληψιν καὶ πάλιν τοῦ ἄρα; Ἐνῷ εἶναι φυσικὴ ὅλως ἡ σειρά: Ἐγὼ δὲ ὦ ἀρετὴ σὲ ἤσκουν ὡς ἔργον, ἀφεὶς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν κ.λ.

Τοῦ λόγου δὲ ὄντος ἐν τῷ ἡμιστιχίῳ περὶ τῆς *τύχης* θεωρῶ καλὸν νὰ ἀναφέρω ἐνταῦθα τὰ περὶ αὐτῆς ὡς θείας δυνάμεως λεγόμενα ἐν τῷ *περὶ μηνῶν* Ἰωάννου τοῦ Λυδοῦ 4, 7 ὅτι: «Τραϊανὸς τῇ πάντων Τύχῃ καθιέρωσε ναόν, θεσπίσας κατὰ τὸν ἱερὸν νόμον μηδένα παρὰ τὸν θύσαντα γεύεσθαι τῆς θυσίας». Περαιτέρω παρατηρεῖται ἐκεῖ ὅτι: «οὐδαμοῦ τοῦ τῆς *Τύχης* ὀνόματος μέμνηται» ὁ Ὅμηρος, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ὁ Ἡσίοδος (Θεογον. 360), φιλοσοφεῖ δὲ «ὅτι τὸ τῆς Τύχης καὶ Εἱμαρμένης («εἱμαρμένη ὅτι εἰρομένη διὰ τὸ χρόνου δεῖσθαι καὶ διαστάσεως») ἐπὶ τῆς γενέσεως προβέβληται ὄνομα».

Ὁ δὲ Πορφύριος «κατὰ τὰ Ἑρμοῦ δόγματα» «δοκεῖ λέγειν περὶ τύχης λέγων οὕτω· ‘τὴν τύχην οἱ παλαιοὶ τῷ ἑπτὰ ἀριθμῷ συνῆπτον, ὡς τὴν τῶν ἑπτὰ ἐπίκλωσιν ἔχουσαν, ὅσα εἰς τὸ ζῷον καὶ τὴν ἐκτὸς τούτου ἐνέργειαν ἀπ᾽ αὐτῆς ἐπικλώθεται ταύτης κυρίας πάντων γενομένης’». Οἱ Ρωμαῖοι, ἐξακολουθεῖ κατωτέρω, μηδὲν ἕτερον νομίζοντες εἶναι αὐτὴν «παρὰ τὴν ἐν ἀνθρώποις εὐδαιμονίαν» «νενομίκασι αὐτὴν καὶ μόνην τῶν πάντων ἡγεῖσθαι», ὠνόμασαν λοιπὸν αὐτὴν «Φορτοῦναν ἀπὸ τῆς φορᾶς ἐμφερῶς ὀνομάσαντες». Ἀλλ᾽ ὁ Πλάτων (πρβλ. καὶ Doxographi τοῦ H. Diels σελ. 324) «κατὰ τὴν ἔνθεον αὐτοῦ ἀφέλειαν (= φυσικότητα, ἁπλότητα) μέμνηται ἀπολύτως

(= ἁπλῶς) τοῦ *τύχης* ὀνόματος, οὐ μὴν θεολογῶν ἐν τάξει θεῶν τίθησι αὐτήν». Εἰς τοὺς Νόμους (Δ΄ 709, β) ὅμως παρατηρεῖ ὅτι : «θνητὸν μὲν μηδένα νομοθετεῖν μηδέν, τύχας δ᾽ εἶναι σχεδὸν ἅπαντα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα» (βλέπε ἐκεῖ τὴν μακρὰν σημείωσιν τοῦ Stallbaum) καὶ ὀλίγον κατωτέρω προσθέτει : «ὡς θεὸς μὲν πάντα, καὶ μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρός, τἀνθρώπινα διακυβερνῶσι σύμπαντα» [1].

Τέλος παρατηρῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης (λέγεται τοῦτο παρὰ Ἰωάννῃ τῷ Λυδῷ ἔ.ἀν. σελ. 72 Wünsch) καὶ ὁ Θεόφραστος «καὶ πάντες οἱ κατ᾽ αὐτοὺς οὐδὲ εἶναι αὐτὴν ἀξιοῦσι φάσκοντες : *εἰ ἔστιν ἀρετή, οὐκ ἔστι τύχη*». Τοῦτο εἶναι σαφὴς ὑπαινιγμὸς πρὸς τοὺς στίχους περὶ ὧν διελάβομεν.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ

---

1. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν σημ. 2 τῆς σελίδος 325 ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι θεωρῶ μὲν εὐφυῆ εἰς συνδυασμοὺς ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ πολὺ πειστικὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Wil. ἐν σελ. 102 - 103 τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ἡρακλέους» λεγόμενα περὶ προελεύσεως τοῦ «ὦ τλῆμον ἀρετὴ κτλ.» ἐκ τῆς κωμῳδίας *Ἡρακλῆς* (πάντως ὁ μείζων Ἡρακλῆς) τοῦ Ἀντισθένους τοῦ Κυνικοῦ. Ὁμιλεῖ κατὰ τὸν Wil. οὕτω (παρὰ τῷ Ἀντισθένει) ὁ ἀποθνήσκων Ἡρακλῆς, ὅστις εἶχεν ἄλλοτε προτιμήσει τὴν ἀρετὴν τῆς κακίας ἐν τῇ ἐκλογῇ του. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Wil. ἀναγκάζεται ἐκεῖ νὰ καταφύγῃ εἰς τὸν στ. 1357 τοῦ Ἡρακλ. τοῦ Εὐριπίδου. Παρέχει εἰς αὐτὸν δυσχερείας καὶ ἡ ἑρμηνεία τῆς *τύχης* προκειμένου περὶ τοῦ Ἡρακλέους. Γνωρίζω καὶ τὰ ἐξ ἀποσπ. τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Ἀντισθένους λεγόμενα (βλέπε αὐτὰ προχείρως παρὰ Mullach, F.PH.G. 2, 274). Τὸ ἐκεῖ φερόμενον «τύχῃ μηδὲν ἐπιτρέπειν» σχετίζω μὲ τὸν στ. 1116 τοῦ Ἡρακλ. τοῦ Εὐριπίδου. Ἡ *ἀρετὴ* ἀποκαλουμένη *λόγια* καὶ ὄχι *ἔργα* εἶναι φιλοσοφία (Εὐριπ.) καὶ ὄχι τόσον κυνισμὸς (Ἀντισθ.). Πρβλ. καὶ Pauly - Wissowa τόμ. Α΄ στήλη 2542.

BERNARD BLACKSTONE
Τακτικοῦ καθηγητοῦ
τῆς ἕδρας Βύρωνος τῆς Ἀγγλικῆς Φιλολογίας

PURCHAS'S «ΜΙΚΡΟΚΟΣΜΟΣ»

To write persuasively of urn burial, or vigorously of the liberty of unlicensed printing, were endeavours not beyond the abilities of a Browne or a Milton. In an age when «literature» was the Greek and Roman classics, and when the propriety and indeed feasibility of writing any serious work in English were still hotly debated, there could be no question, in a prose work at least, of aiming deliberately at literary fame. The information or the moral was the thing. No art for art's sake, no art, even, for archæology's sake. It is true that in the case of Browne we have something very close to archæology for art's sake; but Browne is by no means a representative writer. The fact that he did mix in such equal proportions æsthetic values and antiquarian values, or æsthetic values and religious values, gives him his special status as a «literary» figure, in a sense that Burton or Milton (in his prose) was not.

A neglected but more typical figure is Samuel Purchas. He has gained no great reputation in the handbooks of literature; there is not a word about him in Saintsbury's *History of English Prose Style*; the *Cambridge History* gives him a sentence, Douglas Bush's *Early Seventeenth Century Literature* gives him a sentence (as far as *Microcosmus* is concerned), and the Cambridge *Bibliography* omits all mention of his meditative masterpiece. It is an odd fate, for there are real excellences to be found in *Microcosmus.* A prolonged meditation on the nature of man (*meditatiunculæ,* Purchas calls it in his dedication to Bishop King), it is in fact the first of those seventeenth century prose treatises on the microcosm of which *Religio Medici, Manchester al Mondo,* and the *Anatomy* are the best known. And all three of these owe something to *Microcosmus.* In fact, that Purchas like Blake was «damned good to steal from» will become evident to anyone who takes the trouble to compare this treatise and the later *Purchas his Pilgrims* (especially the first cosmogonical chapters) with

the relevant portions of Browne, Burton and Milton. Some parts of *Paradise Lost* are almost Purchas in verse.

We know the fascination that the microcosm conceit had for the men of the post-Renaissance world. It helped them to feel more at home in a universe which, through the endeavours of the natural philosophers, was becoming increasingly alien to them. It appealed, too, to that desire for self-sufficiency — Man his own World — of which the dark obverse is hinted at in the amazing wealth in seventeenth century writing of such phrases as «mine own Executioner» : for example, «mine own Sepulchre, a walking grave» *(Samson Agonistes)*, «mine own Precipice» (Marvell, *Dialogue between the Resolved Soul and Created Pleasure)*, «every man is his own Atropos» *(Religio Medici)*, and, among the earliest, «the carkasse of thy selfe» *(Purchas his Pilgrims)* and the original of the Milton phrase, «the sepulchre of itself» *(ibid)*, with, in *Microcosmus*, «the mouing Sepulchre of themselues». This idea of the *vanity* of human self sufficiency, the self-petrifaction through which Man becomes, like Browne's crystal, the Gorgon of himself, is at the root of Purchas's argument in *Microcosmus*. «Man is the diminutiue of himself», he cries. «There are, I confesse, that keep their Watches better, and liue indeed : but these, few, not by naturall power, not without many slips, not without continuall warre against themselues». For with all its «humility before the facts», the new spirit was essentially one of self-assertion, a championing of the human reason's claim to be sole judge of its destiny, sole discerner of the nature of things. As Augustus Hahn pointed out in 1827 (the year of Blake's death), rationalism «is the way of thinking according to which the human reason must be the only source and the only criterion of all species of knowledge. Consequently, it is only in appearance that any revelation is *supernatural ;* in reality, it is always *natural*, and if its content is to have any pretence to truth, it must be limited by reason or natural religion». Thus the effort of Bacon and his followers was to avoid reference to any except secondary causes, and so, little by little, to deny the rôle of a first cause in the affairs of the universe. The religious spirit, with its acknowledgement of Man's littleness and weakness, is the antithesis of this. For though, as children of God, we are greater than we know, yet as creatures of Time we are smaller than we think, and need to be held in being by that Providence which equally sustains the whole universe. This paradox lies at the root of religious thinking.

Purchas, Browne, Milton and Manchester represent the reaction. Their aim, speaking generally, is to recall Man to a realisation of his weakness and dependency. There is an emphasis on the misery of «la condition humaine». Both Purchas and Browne, for instance, dwell on the «weakness of the changing body», its proneness to decay, and «know upon what tender filaments that Fabrick hangs». «In our study of Anatomy there is a mass of mysterious Philosophy», Browne asserts[1]; and the first part of *Microcosmus* consists of a tour of the human frame. Purchas, indeed, carries to the last degree the metaphysical conceit of «mine own Cosmographer»; the great world (*Purchas his Pilgrims* and *Purchas his Pilgrimage*) and the little world (*Microcosmus, or the Historie of Man*) alike hide nothing from his view, and in him we have a unique amalgam of Hakluyt and Donne. Both the later volumes are conceived and carried out on the most grandiose scale; and *Purchas his Pilgrimage* begins, like the *Pseudodoxia*, with lengthy chapters on theology, cosmology, and Biblical criticism. Early in Chapter Two («Of Man, considered in his first state wherein he was created: and of Paradise, the place of his habitation»), the microcosmic note is struck:

> Man therefore was last created, as the end of the rest, an Epitome and Mappe of the World, a compendious little other world,

which leads directly into the opening theme of *Microcosmus*.

> This body is a Microcosme, and created after the rest, as an Epitome of the whole Vniverse, and truest Mappe of the World, a summarie and compendious other World; the frame whereof hath not onely ministred awfull dread vnto the inferiour creatures, emulation to the superiour, (as by the nurserie and guard of good Angels, and by so many obsessions and bodily possessions of Deuils, haue appeared) but astonishment and wonder vnto Man himself.

This astonishment and wonder run through the treatise and help to give it its peculiarly breathless style. For while dwelling upon *la misère humain*, Purchas, again like Browne, does not lose sight of the fact that Man is a noble animal, and holds within himself a piece of divinity that was before the elements. Indeed, the whole purpose of *Microcosmus* is to trace Man's fall from his original grandeur, and point out the way of return. This is a great theme; and we cannot dismiss *Microcosmus*, as Bush does, as merely a prolonged Jeremiad.

---

1. Cf. *Microcosmus*, «the mysticall *Physicks* of the Microcosme».

The autobiographical note of the *Preface* alone redeems it from being only that:

> And if it prooue Vanitie to all others, yet let it remaine to after-Ages, as the Book of my Confessions, who haue thus pleaded *guiltie* against My Selfe in the sense of Natures corruption; by this *straight gate* crowding (euen till I leaue my selfe behinde; for *Every Man is Vanitie*) that I may enter that *Palace of Verity*: to which Designe the Devill, and the World together, are not so much impediment, as Mans, beloued, magnified Selfe.

Here we have the personal note of *Religio Medici;* and, if one may venture to say so, a theme higher than Browne can reach, a more universal yearning («euen till I leaue my self behind») than ever exercised that genial and subtly selfish spirit.

Microcosmus, in fact, links up with the great myths of the world which trace the Fall and the Regeneration of Man — with much of the Upanishads, with (of course) Genesis, with Milton and Blake. It traces the diminution of the human *form* from its great original —

> Man is the diminutiue of himselfe, the crumbling mould, the vanishing dust of Man. And wel might *Adrian* in his Swan-like fatall Song quauer himself on the trembling Treble, *Animula, Vagula, Blandùla,*

— to its present state of misery and corruption. This heavy change is treated of in the first two parts of the book «relating the Wonders of [Man's] Generation, the Vanities in his Degeneration»; and the third part, «the Necessity of his Regeneration», is Purchas's *Paradise Regained.*

Was Purchas equal to his great theme? The answer must be that he was not; and the reason for his failure is not very different from the reason for Milton's failure in *Paradise Lost* and *Paradise Regained* — the inability to make virtue interesting within the chosen frame of reference. I mean by this that whereas (to extend the comparison) Dante succeded in the *Paradiso* because his frame — the *Divina Comedia* — made possible a *thinking-out* of the basic material so that he could employ the only possible mode of realisation — the mystical — which is tolerable in poetry, Milton remains saddled with his cumbrous machinery (adequate enough in Hell and Eden), and Purchas groans dismally on (in Part Three) under the burden of satire and invective and Protestant theology which he has made the material of his first two parts. Like Milton, again, he deliberately renounces the «senses» of Scripture that would have stood him in good stead, and clings to the literal. He inveighs equally against «such mysticall Mist-all and Misse-all Interpreters

[as] are our Familists ouer the Scripture-sense» [1] as against the Hermetic speculations that delighted Browne : «hence haue we some learned Christians, that seeme to *lothe their Manna, and long for those Leekes, Cucumers, Onyons, and Garlicke of Egypt*». And together with this insistence on plain Bible Christianity, we find a rejection of another source of interest and illustration, avidly seized on by the poets and by Browne : the new discoveries. Always, of course, excepting the geographical. Nature is too highly magnified, he tells us, by recent research : «Naturall Philosophie fumes into Speculations» [2], and astronomy has drawn man's attention away from himself :

> The STARRES are round, simple, lucid, and heauenly Bodies... But thou hast a STARRE, O Man, within thee, exceeding these in all these things ; that SOVLE of thine [3].

This is all very well, and no doubt all very true ; but Browne or Donne would have accepted the truth and still gone on to make the one order of truth illuminate the other, «lest both should losers be». In refusing to make these connections — the Hermetic *quod infra ut supra* — Purchas handicaps himself from the start.

But let us see what he does achieve. To begin with, we are faced with a certain confusion ; which is innate in the personality of Purchas himself. He is a divided mind — and, more than with Bacon and Donne, the basic division corresponds to the turn of the century. We don't know quite where to place Purchas. Is he an Elizabethan or a Metaphysical ? At one time we find him writing with the rumbustiousness of Dekker or the preciosity of Lyly ; at another, his prose, and the turns of his thought, take on the intellectual intricacies of Donne or a majesty of cadence that recalls Browne. His pedestrian style is plain, lucid, and flexible. It strongly resembles that of Browne in the *Pseudodoxia* and a good deal of *Religio Medici*. When Purchas rises above it, as he often does, it is not, like Browne, to lose himself in a mystery, or to wreathe Neo-Platonic arabesques around the consideration, of mortality. It is man's decay while yet living that moves him to his finest tropes. These we shall investigate later ; let us, for the moment, glance at the general level of his thought and style which

1. *Purchas his Pilgrimage*. But the idea can be paralleled in *Microcosmus*, from which the second passage is taken.

2. *Purchas his Pilgrimage*.

3. *Microcosmus*.

we find at the opening of the book. For Purchas is not, like Browne, a writer who is off the mark at top speed. He begins at a walk, warms up to a trot, and only occasionally reaches his Olympic and Olympian best. Here is his initial disquisition on the wonders of the human body :

Here wee may first obserue (as if Nature would teach vs not to set our hearts too much on our bellies) the little commerce which is betwixt these two so neere neighbouring Courts or *Venters*, not one open gate, only a few secret passages for priuate intelligence ; yea the *Gullet* it selfe is here in reputation of a Pedlar, not admitted to trucke or vnpacke by the way, permitted only his high-way tract and passage. Neither doth the *Midriffe* in our imaginarie ascent from the lower Court, suffer vs to passe hither, through her partition wall, otherwise then in a priuie watch and imaginarie view.

The vivid, colloquial image is Elizabethan rather than Metaphysical ; but the purpose and method of the passage look back to Dante («our imaginarie ascent») and forward to Erasmus Darwin. The ever-popular pilgrimage idea has had no stranger application than this. Purchas disclaims any intention to teach anatomy, but his descriptions are firmly based on the medical knowledge of his time (he speaks admiringly of Harvey), curiously tinged with an Elizabethan exuberance :

The first thing you encounter after your entrance, is the *Mediastinum*, diuiding and seuering this Court in two parts (the one for the Chamberlaine's lodgings, the other for the Princes) both enuironed on the vtter parts like the *Brasilian* Towns walled with Earth, fortified with thicke-set Tree through the compasse, or like a wall of a house, full of studs and timbers, curiously rough-cast without, within lined with Wainscot : Such doe the *Muscles, Pleura*, and *Ribs* seeme to the Beholder, together with the glandulous and membranous *Paps*, raised as two pleasant Mounts or Bulwarkes, which in Men serue for Fortification, in Women also for Founts and Conduits, as two Hillocks of this Land now flowing with Milke and Honey, sweetly by Natures selfe attempered for their Infants necessities, for *ravishing satisfying delicacies to the Husband*, and may be termed the Forts and Turrets of Loue, vpon which she mounts and expatiates her selfe, twixt which she lyes in ambush, within which shee dwels and is enthronized.

We see that Purchas's liking for the Elizabethan conceit is counterpointed with an almost Brownesque ability to move in two world of reference at the same time. The main idea of the dividing wall is carefully developed ; supporting examples are brought in from Brazil, and from towers used for defence and delight ; at the same time the human note is not forgotten, and we are presented with an amorous image which might have come from Sidney or Lyly. Mathe-

matics, theology, the perfection of the sphere, and an echo of Marlowe, combine now to express the dignity of the heart,

> which is euer mouing, like a heauenly Sphere... His *forme* is *Pyramoeides,* a flatter globous Pyramis ; an euidence of his imperfect perfection, which it seemes to seeke and can only find in that *Trinitie* and *Vnitie,* which this *globous Triangle,* in a mortall immortall figure represents.

This punning, Euphuistic style is, as we have said, Purchas's general level. But it is when he comes to consider man as a rational being, and as a spiritual being, that Purchas breaks free and gives us of his best. Here it is impossible to avoid a comparison with Browne. Purchas has nothing of Browne's magnanimity of speculation : his opinions are watertight, he frowns on mystical extravagances, and has some harsh things to say of Browne's favourite Hermes Trismegistus :

> There are yet some other *Philosophers,* which may seem more dangerous then the former, as accounted more Diuine ; *Zoroaster, Trismegist, Iamblichus, Porphyrie, Proclus* and other magnified *Grandes* in some conceits. It is not my part to rake out of their Graues, Men so long dead. Only I maruell, whence and how, after so many many Centuries, the Workes of the two former should be as it were new borne againe into the World. I euer suspect these long Sleepers.

The comment is a canny one. Purchas, like Alexander Ross whom he so much resembles, is all for the orthodox ways, for the well established names, Aristotle and Plato, for the good old times before Copernicus got busy with his theories and upset the order of the universe (with the consequence that men had to call in forgotten «demons» [1] like Hermes to redress the balance) ; as we have seen, Moses is good enough for him. But if he will not err in the direction of mysticism, neither will he stray after materialism ; like Browne, he asserts the spirituality of the soul as «a viue representation and modell of the glorious Trinitie in incomprehensible Vnitie» ; and he expatiates into a consideration of the excellence and powers of the soul that takes its place among the finest pieces of seventeenth century prose. Controlled, yet lyrical, Purchas's imagination ranges from «the great *Leuiathans*.... in those cold Polare Climats, in the Ocean Desarts, in the Forests of Icie Mountains», to the great First Cause Himself, «which *dwells in Light inaccessible,* that inuisible

---

1. «Mercurie the great *Egyptian* Demon» is an expression of Theophilus Gale's, *The Court of the Geutiles*, Book I, Chap. 3.

Maiestie, who hath sealed herein the impression of Himselfe, who being vnmouable, moueth all things». In reading these passages we must not think of them simply as theology versified or rhapsodised, but note that they are skirmishes in the great battle, which was already in full fling, between mechanism and vitalism ; Purchas is preparing and sharpening, in 1619, the weapons which Milton is to wield almost half a century later against Thomas Hobbes.

Such was, then, the condition of the soul before the Fall. But with the thirteenth chapter these notes are changed to tragic. Man is a vain creature.

> A Man is called vaine, as vanishing from that state wherin God created him, into this *Prorsus nihili* (so *Vatablus* reades this Text) worth nothing, worse then nothing.

He is conceived in vanity :

> What greater *basenesse*, then to be so many moneths immured in a darke Prison, so strait a little Ease, where space, in so long space, is not giuen (which euen the *Graue* denies not) once to measure out and extend his owne little little *Length* ; where it *growes* but as *Plantanimans*, like a sensitiue Plant, or Shell-fish ; not enabled to *moue out*, or (which Snailes can doe) tó *remoue* with his shell ?

The intricacy of the sentence-structure here, with clause involved in clause, produces an almost physical sense of restriction. How poised, too, is the irony, implicit in the play on words — «so strait a little Ease» — and on the temporal and spatial meanings of «space». The shellfish and the snail are brilliant touches of imagery, exactly adapted to the total effect. Purchas was fond of these illustrations from Nature ; he loved particularly the marginal world between plant and animal, and he reminds us of Marvell in his feeling for the *mystique* of trees. Here he is again in a more Euphuistic vein :

> Plants want Sense, but haue no sense of that want : wee degenerate into Plants ; liuing, to liue ; and growing, to grow ; and yet how much higher, fairer, stronger, greater, more fruitfull, and more durable do they grow then we ? The *sensitiue* Creatures haue Sense indeed (sense indeed of Vanitie, of those euills, which with vs, for vs, from vs, they sustaine) but want Reason ; Men, *cum ratione insaniunt*, make Reason become sensuall and senselesse ; Wee neither haue their perfection of sense, nor they more sensuall imperfection then wee.

That is, perhaps, the Elizabethan in Purchas ; and we could ill spare him. Robust, bombastical, crude, yet also Euphuistic, melodious, punning, he gives an earthy leaven to a book which might other-

wise sink under the weight of «metaphysical» questioning and subtlety. For Purchas is a «Metaphysical» too. That last passage shows him crossing the borderline : the intricacy of the prose is not simply an intricacy of verbal conceits : there is the movement of mind there, expressed in the flexibility of the clauses, in the capacity to meditate, to modify, to amplify, within the sentence-structure. The music — «Sense indeed (sense indeed of Vanitie. .») — is a music of ideas as well as of sounds, although in the music of sounds too he is (as previous quotation will have demonstrated) one of the most remarkable of our prose writers.

That Purchas is equally a master of the exact and pregnant epithet may be shown by a later paragraph, in which he is contrasting the helpless condition of the infant at birth with the well-provided entry of the lower animals into the world :

> So willingly and bountifully doth she [Nature] furnish the *Fowles* with Downe, Feathers, Quills, to a miracle of delicacie, brauerie, vse ; the *Beasts* with tougher *Hides*, or rougher *Haires*, or richer *Wool*, or Finer *Furres* ; with *Manes*, in some creatures louely, in others, lordly and awfull ; with angrie *Bristles*, with purueying and defensiue *Prickles*, with vindicatiue *Quills*, with comely and vsefull *Tailes*.

Purchas, we see, has noticed, compared, and pondered ; and all Nature is a miracle, he tells us. It does not matter after this, any more than it matters with Browne, that he tells us that «of the marrow in a mans backbone is engendred a Serpent» and that beavers where hunted bite off their testicles. These are the common beliefs of his age.

But the moral of Purchas's admiration of nature is a derogation of man. Man in his degeneration «is a diuersified vanitie, a successiue variety of stinke» Stinking in his life, he is still more offensive in death, «making his Sepulchre a lothsome receptable of Wormes and excrements». And how laughable are the means by which man, proud man, meets with his end ! In his delight in counting up the several exits, and recalling the extraordinary and grotesque historical fact, Purchas once again makes us think of *Religio Medici* and *Urn Burial*.

> *Fabius* is strangled with a *haire* in his *Milke* ; *Anacreon* with the *stone* of a Grape or Raisin ; our Countri-man, Pope *Adrian* the fourth, with a *Fly*... and if Pharaoh, aske, *Who is the Lord ? Flies, Lice, Grasse-hoppers,* and other the basest vermine shall bee his Challengers and Conquerors ; shall aske, *Who is Pharaoh ?*

I haue known death admitted in one by a Corn on the toe: and another, that seeming to haue conquered the Elements, the wild Ocean, wild Wildernes, wilder Beasts, wildest Men, hottest Climates, after sixteene yeeres absence, returned home and dyed of a hurt in his Thumbe.

Purchas belongs rather to the seventeenth than to the sixteenth century in the great meditation on death that follows. This is not the magniloquence of Browne: it is a new and original music. It will recall Andrewes, perhaps, in the convolutions of its movement; but the *Sermons* were not yet published. To get the full flavour of this sinuous prose it is necessary to quote at some length. As in the preceding passage the emphasis is on man's frailty: if he is self-sufficient, it is a self-sufficiency for death:

And how vaine must hee be, that comes one way into the World, goes millions of millions out of it? whose life is but a breath, an vncertaine breath, & therefore a certaine vanitie? in whom death hath ten thousand times as much as life? for all that is past, and all that is to come, are not, and therefore belong to Death; Our *now*, is but an instant, stayes not till the sillable *Now* may be written or spoken, and yet is all the space of life that any Man can at once possesse: this, lesse then time, is all we liue; vanisheth before it can be numbred or measured, and leaues nothing behind but this, that *euerie Man is vanitie.* Daily we shore this ruinous House of our *Bodie* with Food, with Rayment, with Exercise, Sleepe, and other both Natural and Physicall helpes; yet cannot preserue it from returning to Earth and Dust, to its Dust, a few feet of Earth, a few handfuls of Dust *(Ecce vix totam Hercules Impleuit vrnam).* And how little a while, and that Dust is vanished, and resolued into the first and farthest Elements, the neerest proximitie to Nothing!

In those Houses of Death, *Diogenes* knowes not *King Philips* ashes from a beggars, or any other Mans. *They lie downe alike in the Dust, and the Wormes shall couer them.* The beautifull and deformed, the strong and the weake, and whatsoeuer names of difference Humanitie acknowledgeth, are not distinguishable in the dark and silent Graue. The greatest Tyrant findes there from the meanest none other salutation, but, *Art thou become like vnto us?*

This prose, which has the strength and skill of the greatest artists, was written some fifteen years before *Religio Medici*, some five years before Donne's *Devotions*, some twelve years before *Manchester al Mondo*, and more than half a century before John Howe's *The Vanity of this Mortal Life* (which in theme it most directly resembles). It is not only a sinuous but also a sinewy prose. Its majesty is derived from no straining after effect, but from a patent sincerity, an intensity of feeling that can clothe itself now in the cadences of the Old Testament, now in the colloquialism of the market-place. Behind it and through it we sense the movement of ratiocination. It is ex-

quisitely varied : in sentence form, in length of sentences, in the use of exclamation and question, in appropriate illustration. It has the suggestiveness of great art too : it can produce in us the species of excitement that Mr Bush has well termed «the metaphysical shudder». This thrill is elicited as much by the way in which the theme of death is presented as by the theme itself, if for purpose of exposition so crass a distinction may be permitted ; it is, I mean, by the element of irony, and even by the deliberate hovering on the brink of an anti-climax, followed by so triumphant a recovery, that the mixture of horror and delight finds itself dramatically fused. I am referring especially to the last sentence but one where, with «the beautifull and deformed, the strong and the weake...» it appears that the great music is to be broken by a chain of bathetic parallels ; but no, the recovery is made with subtle aplomb, to lead into the most magnificent cadence of all.

If Purchas does not often soar to these heights it is owing, in some measure, to the limitations of his scheme and, as I have suggested, to the rigidity with which he carries it out. None of Browne's amiable discursiveness for him. «The Historie of Man, Relating the Wonders of his Generation, the Vanities of his Degeneration, the Necessity of his Regeneration» — Purchas adheres closely to his threefold division, and while his Elizabethan vein expatiaties freely in the first part («What a piece of work is Man !») and his metaphysical shudder enlivens the second, there is a decided collapse into the moral reflections of the closing section. But if Purchas wants Browne's discursive charm, he exhibits a taste for satire and a mastery of invective which few of his seventeenth century coævals can surpass. On the topic of fashions, for instance :

> And what might this Traueller thinke of his Gargantuan *bellyed-Doublet* with huge huge sleeues, now with a contrarie smallnesse imprisoning the body ? and then Ghost-like, Skin-close *Breeches*, since voluminously swolne into Rolles, Slops, Barratashes, Bambasted Plaits, and Sailers knee-sacks (as if we minded to act *Some-Body* and *No-Body* ; or to keepe the Taylor for a continuall Nouice, in getting his Trade aswell as his Money). The fashions of *Blades* whereto wee are girded, our *Hangers, Girdles, Garters,* and that *Silken Maze* on the In-step, with the Galoshaws, Cabands, Polony Coates, would weary you....

or this, on Gluttony :

> Vp, *Monsieur Belly*, mount the Towre, and bee the Throne. Dwell no longer in Obscuritie, in the centre of this Earth : It is Coronation Day of

Ladie Pleasure ; shew now thy goodly Paunch, couer not that which my Pen shames to discouer ; bee thou (the head of Pleasure) the Bodies head too, and crowne thy selfe with Iuy : Downe *Head*, and hide thy Face, not with a ruddie Blush, or a mourning Blacke, but a ghastly, desperate Palenesse ; let thy Braines turne into Guts, thy Mouth into Port *Exquiline ;* Eyes, Eares, and other Noble Senses, muster your selues to do Dame Pleasure your best Pandar-Seruice ; and thou braue *Heart*, bee Mediatour for this change of State Gouernment ; melt thy selfe in Lusts, euaporate thy selfe in Lusts, and let all this be called Loue, for the louely Bellyes sake.

Lastly, on Women :

We may indeed pitie the weaker, first-sinning, Sex ; *Mulier* is so called *a mollicie (immutata & detracta litera, velut mollier)* saith *Lactantius* out of *Varro ;* and is accordingly more pliant, waxen, mutable, more easily melted into new Formes, and cast into new Molds of Fashion. Weaker, said I ! nay, how many of them are strong Holds and impregnable Fortresses on this kind ? whom neither scorching Heat in Summer, nor pinching Cold in Winter, nor nipping vnseasonable Winds, nor that Haile-shot (Hell-shot) of lustfull Eyes, *fierie Darts*, can make so much as to interpose a Shield, or any Couering of Attire, before their delicater parts, the tender Pappes : except we call that a Couering, the false Brests, lately bought, not of the Dawber, Plaisterer, Painter, but the German Artificer (O Mysterie of Iniquitie !) as the *nakednesse* of the Brest was before borrowed of the Italian Curtizan ; which with better right might keepe *open her shop-windowes*, as professing common sale.

But if Purchas is to find readers today, it will be not by reason of his satire or his bombast, but by the attractions of his more meditative style. And it is not the self-revelatory meditation of Browne ; in spite of the promise in the *Preface,* «let it remaine to after-Ages, as the BOOK OF MY CONFESSIONS», there is little of autobiography in *Microcosmus.* His «confessions» are cast consistently in the plural ; he excels in spacious generalisations rather than close analysis. But it is from the wide sweep of these generalisations, and their reliance on cosmic images, that his peculiar music and his consistent force derive :

We are *Wandering Starres,* wandering and vanishing from euerie good way : not as the *Planets*, constant in their Wanderings, which for the Worlds greater good, are both moued with the Worlds Wheele, and haue besides a peculiar Motion of their owne ; but in a singularitie of selfe-willed Pride, wee hold a constant wandering from God, from our Neighbours, from our selues (so the *Prodigall* Wanderer, at his Repentance, is first said to haue *come to himselfe ;)* an inconstant wandering in and with the World *(Euerie Man for himselfe ;)* haue a Motion of our owne, for our owne : as for others, *Non si fractus illabatur orbis,* let God care for all, or the Deuill take all, it is all one, for One is All, to vs.

It is a long involved sentence, but it is quite free from obscuritie. It follows closely the rhythms of the speaking voice, it persuades, it carries the overtones of regret, compassion, and judgement. The play of imagination moves from wandering stars to the Prodigal Son (yet another form of the universal myth referred to at the beginning of this essay) and back to the microcosm ; readers of Browne will recognise an image incorporated in the Preface to *Pseudodoxia* and a key passage of *Religio Medici*. Purchas's intelligence is active on a number of levels ; there is a constant expansion and retraction of the microcosm image to include the great world and the lesser, the world as a symbol of man's selfishness, and the same image as an expression of the human totality, «the lost traveller's dream under the hill» ; and even the inner meanings of colloquial phrases are elucidated in grammatical asides. Like Andrewes, he loves to ponder and dissect his theme as he unravels it (and herein we catch an echo of those «few briefe Notes for a Lenten Sermon» which, he tells us, were the germ of the treatise) but his style is more plastic than Andrewes», as it is more continuous than Burton's. Let us consider, as our final specimen, the sustained imagery of the following passage, in which Purchas, who in Part One has followed Man's progress upward in the scale of being from senselessness, though the vegetative and animal existences, to a rational and finally a spiritual being, now shows the reverse process : degeneration perverts Man first into a beast, then a vegetable, a mere leaf :

> Man is a Leefe, the last part of the Tree, which is parted from the same with the least force, a fading Leafe ; and *We all* (the words are the eloquentest of the Prophets) *doe fade as a leafe, and our iniquities like the winde haue taken vs away.* Not a Tree, not a Shrub, not these Dead, not any kinde of Fruit, not the Blossome, but the *Leafe,* nor this in the Bud, not growing, but fading, yea falne, yea carried, *carried away,* and that not by Beasts for meate, or Man for medicine, but by the insulting, carelesse, violent, remorselesse *Winde !*

Again it is the quality of the prose which engages our attention, rather than any striking idea : the quality (and call it rhetoric if you like) by which Purchas manages to suggest the very motion of the wind by his blending of impatience with delay, the rush of the clauses continually held up by afterthoughts and exceptions — the wind hurrying onwards, yet leaving behind it little eddies, which scoop out of their corners, as though by malevolent yet subhuman design, any stray leaves that may have been spared by the main

tornado. This is writing which, with all its vigour, its apparently careless élan, has been most skilfully premeditated. Examine that first sentence, its play on *leafe, least, part, parted,* its delicate lingering cadence. It is *contrapuntal* prose, writing that has undergone the discipline of music, in which a contexture of parts, none outdoing its fellows in importance, builds up a total effect with deceptive ease. The first sentence, «Man is a leafe ....a fading Leafe», is a prelude. The sentence from Isaiah which follows we may regard as the «ground», upon which the next and most elaborate sentence executes a series of «divisions». The strictly musical construction is evident : first the statement : «*not* A, not B, not these C, not any kind of D, not E, *but* X ; *not* F, not G, *but* Y (note the «imitation» here ; then a short episode : *yea* H, yea J (J with a «relish», as it were)» ; then back to «that *not* by K for k, or L for l, *but....*» and so the lesson comes to its sonorous close.

If this analysis be thought fanciful, and Purchas's dependence on the common «colours of rhetoric» deemed sufficient to account for the involution of his style, I could bring forward from *Microcosmus* many other examples, even more technically «musical» in construction, though less beautiful in themselves. But there is a limit to the readers's indulgence and to the space at my disposal. At least I hope I have shown that Purchas, as a stylist, is a figure to be reckoned with. Is he more than that ? In the above pages I have tried to give a fairly full account of his little-known treatise ; but again and again, it will be noted, I have been seduced from a consideration of his thought to an admiration of his expression. One cannot pretend that he was a bold thinker or a subtle thinker. He has lain forgotten a long time, and his own verdict confronts us : «I euer suspect these long Sleepers». No one imagines that he will ever be «set» for School Certificate or establish a new cult. There will be no Purchas Society, no «Age of Purchas». But he has some importance for the historian of thought, for the hunter of sources, and, more especially, for the anthologist. There is good stuff in him. He sounds a new note in English prose music ; and, rich as our orchestra may be, we cannot neglect so rare an instrument.

No sweeter Lesson then *Lachryma,* no Meditation lesse vain, then this of Mans Vanitie. This makes the best Harmonie in a Consort of Mortified Passions... and all our Actions dance *the sober Measures of Mortalitie.*

BERNARD BLACKSTONE

ΘΗΣΕΩΣ ΣΤ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΥ
Ὑφηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΛΟΥΚΟΥΛΛΟΝ[1] ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ

Κεφ. 1 (Lindskog, παρὰ Teubner) *ἦν γὰρ οὐκ ἐπὶ τὴν χρείαν μόνην ἐμμελὴς αὐτοῦ (sc. τοῦ Λευκόλλου) καὶ πρόχειρος ὁ λόγος, καθάπερ ὁ τῶν ἄλλων τὴν μὲν ἀγορὰν*

θύννος βολαῖος πέλαγος ὣς διεστρόβει (TGF², σ. 914N),

γενόμενος δὲ τῆς ἀγορᾶς ἐκτὸς 'αὖος, ἀμουσίᾳ τεθνηκώς', ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμμελῆ ταύτην καὶ λεγομένην ἐλευθέριον ἐπὶ τῷ καλῷ προσεποιεῖτο παιδείαν ἔτι καὶ μειράκιον ὤν.

Ἡ λ. *βολαῖος* παραδίδεται μόνον ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ ἀδήλου τραγικοῦ ποιητοῦ. Δοθέντος δ', ἐξ ἄλλου, ὅτι δὲν σῴζονται συμφραζόμενα καὶ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως δὲν εἶναι, ὡς ἔδει, σαφής, ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς, ὡς καὶ ὁλοκλήρου, ὡς εἰκός, τοῦ στίχου παρέχει πολλὰς δυσχερείας. Ὁπωσδήποτε, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ στίχος οὗτος παραδίδεται παρὰ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Ἠθ. 554F (Sieveking), χάριν δὲ ὑποβοηθήσεως τῆς δυσχεροῦς ἑρμηνείας παρατίθεται τὸ σχετικὸν χωρίον ἐνταῦθα: «*ἔχεται γὰρ ἕκαστος ἀδικήσας τῇ δίκῃ καὶ τὸ γλυκὺ τῆς ἀδικίας ὥσπερ δέλεαρ εὐθὺς ἐξεδήκοκε, τὸ δὲ συνειδὸς ἐγκείμενον ἔχων καὶ ἀποτινάσσων* (Tr. adesp. 391)

'θύννος βολαῖος πέλαγος ὣς διαστροβεῖ'[2].

ἡ γὰρ ἰταμότης ἐκείνη καὶ τὸ θρασὺ τῆς κακίας ἄχρι τῶν ἀδικημάτων

---

1. Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιφανοῦς τούτου Ρωμαίου φέρεται καὶ ὡς *Λεύκολλος*, οὕτω δ' ἀναγινώσκεται ἐν τῇ τελευταίᾳ παρὰ Teubner ἐκδόσει τῶν Βίων Παραλλήλων τοῦ Πλουτάρχου. Ἡμεῖς γράφομεν *Λούκουλλος*, ἀκολουθοῦντες τοῖς κρατήσασι παρ' ἡμῖν.

2. Ἀξιοσημείωτον τὸ ἐνταῦθα ἀναγινωσκόμενον *διαστροβεῖ* ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ ἡμετέρῳ χωρίῳ *διεστρόβει*. Ἀλλὰ τοῦτο, ὡς πιστεύομεν, δὲν δεικνύει, κατ' οὐσίαν παράδοσιν διαφόρου τύπου. Καὶ ἐκεῖ, ὡς καὶ ἐνταῦθα, ὁ στίχος δὲν ἐπιφέρεται ἁπλῶς, εἰς στήριξιν γνώμης τινός, ἀλλ', ὅπως συμβαίνει συνήθως παρὰ Πλουτάρχῳ, συνάπτεται στενῶς μετὰ τοῦ κειμένου. Καὶ ἐνταῦθα μὲν τὸ ὅλον χωρίον ἀπαιτεῖ ἐνεστῶτα, ἐκεῖ δὲ παρατατικόν. Διὸ καὶ προσηρμόσθη ὁ χρόνος τοῦ ῥήματος ἐν τῷ ἀδεσπότῳ στίχῳ.

ἰσχυρόν ἐστι καὶ πρόχειρον, εἶτα τοῦ πάθους ὥσπερ πνεύματος ὑπολείποντος ἀσθενὲς καὶ ταπεινὸν ὑποπίπτει τοῖς φόβοις καὶ ταῖς δεισιδαιμονίαις.»

Δύο εἶναι αἱ παρὰ τοῖς νεωτέροις κρατοῦσαι ἑρμηνεῖαι τῆς λ. *βολαῖος*. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ τοῦ ὁρμητικοῦ, αὕτη δὲ δύναταί πως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι νοεῖται, ἤδη παρ᾽ Εὐσταθίῳ, ὅστις, πραγματευόμενος περὶ τῶν σημασιῶν τοῦ *βάλλω*, ἐπάγεται : «*τὸ βέλος. καὶ ἡ βολίς. καὶ ἡ βολή, ἡ ἐπιτυχὴς δη*λαδὴ καὶ εὔστοχος... ἐκ τῆς βολῆς δὲ καὶ ὁ βολαῖος θύννος*» [1]. Ἀλλ᾽ ἡ ἑρμηνεία αὕτη προκαλεῖ πολλοὺς ἐνδοιασμούς, καθόσον δὲν συνάπτεται, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἑπομένων θὰ καταστῇ φανερόν, μεθ᾽ ὅσης θὰ ἀνεμένετο πληρότητος πρὸς τὸ νόημα τοῦ ὅλου χωρίου. Ἐπὶ πλέον, πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ὁ θύννος ἦτο γνωστὸς ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὡς ἐξόχως ὁρμητικὸς ἰχθύς, τοῦτο δὲ διδασκόμεθα καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ τοῦ ἁρμοδιωτάτου ἐν προκειμένῳ *Ὀππιανοῦ* (Ἁλιευτ. Α΄, 181) *θύννοι μὲν θύνοντες, ἐν ἰχθύσιν ἔξοχοι ὁρμήν* [2]. Κατὰ ταῦτα δέ, γενομένης δεκτῆς τοιαύτης ἑρμηνείας ἐνταῦθα, θὰ πρέπῃ ἐπίσης νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὁ ἀρχαῖος τραγικὸς ἔγραφε περὶ τοῦ θύννου τὸ *βολαῖος* κατὰ πλεοναστικὴν μᾶλλον χρῆσιν εἰς δήλωσιν αὐτονοήτου καὶ παρ᾽ ἀρχαίοις ἰδιότητος τοῦ ἰχθύος. Πλεοναστικαὶ χρήσεις δὲν ἐλλείπουσι βεβαίως καὶ ἐν στίχοις τῶν ἀρίστων ποιητῶν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον δεδικαιολογημέναι [3], ἀλλ᾽ ἐμβάλλει εἰς σκέψεις ἡ ἄποψις ὅτι τοιοῦτον στίχον, ὅστις βεβαίως δὲν θὰ ἀνεγνωρίζετο κοινῇ ὡς ὁ μᾶλλον, οὕτως εἰπεῖν, ζηλωτός, παρέθεσε δὶς ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ συγγραφεὺς τοσοῦτο, ὡς ὁ Πλούταρχος, γνωστὸς διὰ τὴν ἀρχαιομάθειαν [4], ἀλλὰ καὶ ἔν τινι τοὐλάχιστον μέτρῳ διὰ τὴν κριτικὴν ἐπί-

---

1. Εὐσταθίου, Παρεκβολ. Ὁμ., 1404, 50 κ.ἑξ. Σημειωτέον ὅτι τοιαύτη παραγωγὴ καὶ ἑρμηνεία γίνεται δεκτὴ καὶ ἐν τῷ Λεξικῷ Liddell and Scott, (ν. ἔκδ.), ἐν λ.

2. Περαιτέρω περὶ τούτου εἰδήσεις, οὐχὶ πάντως ἀναιρούσας τὰ ἀνωτέρω, ἔχομεν ἐκ τοῦ Ἀθηναίου (Ζ΄, 302Β), καὶ δὴ καὶ τοῦ καθ᾽ ὃν οὗτος ἀντλεῖ Ἀριστοτέλους (Ζῴ. Ἱστ. 602a25) *οἱ δὲ θύννοι καὶ οἱ ξιφίαι οἰστρῶσι περὶ κυνὸς ἐπιτολήν· ἔχουσι γὰρ ἀμφότεροι τηνικαῦτα παρὰ τὰ πτερύγια οἱονεὶ σκωλήκιον, τὸν καλούμενον οἶστρον... τοῦτο δὲ ποιεῖ αὐτοὺς ἐξάλλεσθαι οὐκ ἔλαττον τοῦ δελφῖνος καὶ τοῖς πλοίοις πολλάκις ἐμπίπτουσι*. Οὕτω δὲ φαίνεται δεχόμενος τὰ πράγματα καὶ ἐμβριθὴς τῶν ἑλληνικῶν ἰχθύων μελετητής, χαρακτηρίζων ἐν νεωτάτῳ ἔργῳ αὐτοῦ τὸν θύννον ὡς «swift and powerful» (βλ. D'Arcy Wentworth Thompson, A Glossary of Greek Fishes, Λονδῖνον, 1947, σ. 81).

3. Περὶ τούτων συνοπτικῶς βλ. E. Schwyzer, Griechische Grammatik, τόμ. Β΄, Μόναχον, 1950, σ. 703 κ.ἑξ., ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Ὡς χαρακτηριστικῶς ἐγράφη παρὰ τοῦ J. W. H. Atkins (Literary Criticism in Antiquity, τόμ. Β΄, Λονδῖνον, ἀνατύπ., 1952, σ. 326), «his writings indeed form a storehouse of quotations and anecdotes, referring indifferently to poetry or painting, sculpture or music». Εἰδικώτερον δὲ πολλοὶ εἶναι οἱ ἐν τοῖς πλουταρχείοις ἔργοις παρεμβαλλόμενοι στίχοι τραγικῶν ποιητῶν, ὡς βλέπει τις ἐν A. Nauck, TGF², Λειψία, 1926, σ. 996 κ.ἑξ. (Index fontium).

δοσιν [1]. Καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι, κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα, ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ καὶ εἰδικώτερον ἐν τῇ ποιήσει τὸ ὑπολογίσιμον εἶναι τὸ περιεχόμενον, οὐχὶ δὲ ἡ ἔκφρασις [2], ἀλλ' ἐν τῷ στίχῳ τοῦ πλουταρχείου χωρίου τὸ δεύτερον μᾶλλον ἢ τὸ πρῶτον ὤθησεν, ὡς φαίνεται, κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην, τὸν συγγραφέα εἰς τὴν ἐνταῦθα παράθεσιν αὐτοῦ.

Ἡ δευτέρα σημασία εἶναι ἡ τοῦ βεβλημένου, τετρωμένου, οἱ οὕτω δ' ἑρμηνεύοντες τὴν λέξιν πρέπει νὰ ἀνάγωσιν αὐτὴν εἰς τὴν λ. *βολὴ* ὁμοίως, ἀλλ' ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ πληγὴ προδήλως, τῇ ἤδη παρ' Ὁμήρῳ παραδεδομένῃ. Οὕτως, ὁ Κοραῆς ἀποδίδει τὸν νοῦν τοῦ στίχου : «διετάραττε τὴν ἀγοράν, ὥσπερ θύννος τριαίνῃ βεβλημένος τὴν θάλατταν» [3]. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ σημασία αὕτη, καίτοι δὲν μνημονεύεται, συνήθως, ἐν νεωτέροις λεξικοῖς [4], γίνεται δεκτὴ παρ' ἱκανῶν, ἐν οἷς ὁ ἡμέτερος Ραγκαβῆς, καὶ δὴ καὶ νεωτάτων ἔτι ἑρμηνευτῶν, ὡς τοῦ Perrin, ἀποδίδοντος τὴν λ. *βολαῖος* ἐνταῦθα διὰ τοῦ «smitten». Τοιαύτην, ἐπίσης, ἑρμηνείαν φαίνεται δεχόμενος καὶ ὁ Pohlenz ἐν τῷ ἑτέρῳ, ἐν ᾧ ὁ ἡμέτερος στίχος, ἔργῳ τοῦ Πλουτάρχου, περὶ τούτου δὲ πλείονα θὰ λεχθῶσι κατωτέρω. Ἐτυμολογικῶς, ἡ ἑρμηνεία αὕτη δὲν παρέχει δυσχερείας. Εἶναι, ἐξ ἄλλου. βέβαιον ὅτι εἷς τῶν πολλῶν παρ' ἀρχαίοις τρόπων ἁλιείας τῶν θύννων ἦτο καὶ ὁ καθ' ὃν ἐπλήσσοντο οὗτοι δι' ὀξέος ὀργάνου, οἷον τριαίνης κττ. [5]. Ὅτι δὲ ὁ τρόπος οὗτος ἦτο ἱκανῶς διαδεδομένος συνάγομεν ἐξ ἑρμηνεύματος τοῦ *Ἡσυχίου* (Schmidt) : «*θυννάζοντες· κεντοῦντες. τοὺς γὰρ μεγάλους θύννους τοῖς τριόδουσιν ἐλάμβανον*».

Ὅμως, ὑπάρχουσιν ἄλλαι δυσχέρειαι, πολλαὶ τῶν ὁποίων εἶναι, καθ' ἡμᾶς, δυσυπέρβλητοι. Οὕτως, γενομένης δεκτῆς τῆς ἑρμηνείας ταύτης, τὸ «*αὖος*» καὶ τὸ «*ἀμουσίᾳ τεθνηκὼς*» τοῦ ἡμετέρου χωρίου φαίνονται ὅλως ἀπρόσφορα, ὁμοίως δὲ τὰ περὶ δελέατος ἐν τῷ ἑτέρῳ χωρίῳ. Ἐπὶ τούτοις,

---

1. Ὡς γνωστόν, ὁ Πλούταρχος, ἐκτὸς τῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ πολυαρίθμων βραχειῶν κρίσεων, ἔγραψε καὶ αὐτοτελῶς κριτικά τινα δοκίμια, ὧν σπουδαιότερον τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ποίησιν : *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* (βλ. ἰδίᾳ τὴν μακρὰν περικοπὴν τοῦ μνημονευθέντος ἔργου τοῦ J. W. H. Atkins, τόμ. Β', σ. 308 κ.ἑξ. Χαρακτηριστικὰ δέ πως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καὶ ἄλλα καὶ τὰ ἀναγινωσκόμενα παρὰ τῷ ἡμετέρῳ συγγραφεῖ ἐν Ἠθ. 514c *ἧττον γὰρ ἀηδὲς ἔσται τὸ λάλον ἐν τῷ φιλολόγῳ πλεονάζον,* ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ «*ἀδολέσχου*», τοῦ φλυάρου, ὅστις «*εἰς τὰς ἑώλους καὶ πολυπατήτους κύκλῳ περιιὼν εἰσελαύνει ῥαψῳδίας τὸν λόγον*».

2. Βλ. J. W. H. Atkins, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 314.

3. Βλ. Ἀδ. Κοραῆ, Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι, μέρ. Γ', Παρίσιοι, 1811, σ. 395.

4. Οὐδ' ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Στεφάνου παρατίθεται τοιαύτη περὶ τῆς λέξεως σημασία.

5. Πλείονα περὶ τούτου βλ. ἐν D'Arcy Wentworth Thompson, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 86.

οὐδὲν ὑπάρχει ἐν τοῖς χωρίοις τούτοις, ἐκτὸς ἴσως μόνον τῆς λ. *ἀποτινάσσων*, ὑποδηλοῦν ἔστω ὅτι γράφων ταῦτα ὁ Πλούταρχος εἶχεν ἐν νῷ περὶ τῆς λ. *βολαῖος* τὴν σημασίαν τοῦ τετρωμένου. Ἐξ ἄλλου, τὸ *ἀποτινάσσων* προέρχεται ἐκ διορθώσεως τοῦ Pohlenz ἀντὶ τοῦ παραδιδομένου *ἀποτίνων*, γενομένης κατ' ἀσθενῆ μᾶλλον, καθ' ἡμᾶς, ἀναλογίαν πρὸς ἄλλο πλουτάρχειον χωρίον [1], ἐξ ὅσων δὲ θὰ λεχθῶσι κατωτέρω θὰ δειχθῇ, ὡς ἐλπίζομεν, ὅτι ἡ διόρθωσις αὕτη δὲν εἶναι ἀπαραίτητος.

Κατὰ ταῦτα, οὐδετέρα τῶν ἀνωτέρω δύο ἑρμηνειῶν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἄνευ ἐνδοιασμῶν δεκτή.

Ἀλλ' ἐν τῷ *Θησαυρῷ* τοῦ *Στεφάνου* (τόμ. Β', στ. 313, ἐν λ. *βολαῖος*) φέρεται οἱονεὶ παρερριμένη, ἄνευ δηλονότι ἐπεξηγήσεως ἢ αἰτιολογίας, καὶ ἄλλη τις σημασία, ἡ τοῦ «irretitus», ἥτις ἐνδέχεται νὰ μὴ ἔχῃ τύχει τῆς προσηκούσης προσοχῆς [2]. Ἐν τοῖς ἑπομένοις θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ στηρίξωμεν τὴν ἠμελημένην ἑρμηνείαν ταύτην δεικνύοντες ὅτι αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς οὐχὶ ἀφυέστερον ἔχουσα τῶν ἄλλων ἐν τῷ ἡμετέρῳ χωρίῳ.

Ἐν πρώτοις, τὸ *βολαῖος* δύναται νὰ ἀναχθῇ οὐχὶ εἰς τὸ *βολή*, ἀλλ' εἰς τὸ *βόλος*, ὡς τὸ *δρομαῖος* εἰς τὸ *δρόμος* [3] κ.ἄλλ., ταῦτα δὲ παρήχθησαν κατὰ τὰ ἐκ τῶν πρωτοκλίτων εἰς *-α* ἐπίθετα [4]. Ἡ δὲ λ. *βόλος*, ἥτις δύναται νὰ ἔχῃ καὶ γενικωτέρας σημασίας, φέρεται παρὰ *Σουΐδᾳ* (ἐν λ. *βολίς*, Adler) ὡς: «*τὸ βαλλόμενον εἰς ἄγραν ἰχθύων*», ἡ τοιαύτη δὲ σημασία πιστοῦται ἐκ τοῦ *Ἀριστοτέλους* (Ζῳ. Ἱστ. 600a8) *φασὶ δὲ καὶ πολλάκις τριβομένου τοῦ βυθοῦ ἁλίσκεσθαι πλείους ἐν τῷ αὐτῷ βόλῳ τὸ δεύτερον ἢ τὸ πρῶτον*, ὁμοίως δὲ παρὰ τοῦ *Αἰλιανοῦ* (Ζῳ. Ἰδ. Η', 3) *δελφίνων τινῶν... βόλῳ περιπεσόντων* [5].

---

1. Ἰδοὺ τί περὶ τούτου λέγεται ἐν τῷ app. crit., ad loc.: «*ἀποτινάσσων* (sc. ut thunnus iaculum inhærens) Po. (cf. 414, 22)». Ἰδοὺ καὶ τὸ χωρίον: Ἠθ. 556A *πῶς ἂν ἐκβᾶσα τῆς μνήμης τῶν ἀδικημάτων καὶ τὸ συνειδὸς ἐξ ἑαυτῆς ἐκβαλοῦσα καὶ καθαρὰ γενομένη βίον ἄλλον ἐξ ἀρχῆς βιώσειεν* (sc. *ἡ ψυχή*).

2. Καὶ ἡμεῖς εἴδομεν αὐτήν, ὅτε εἴχομεν σχεδὸν συμπληρώσει τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ παρόντος μελετήματος.

3. Βλ. Buck-Petersen, A Reverse Index of Greek Nouns and Adjectives, Σικάγον, Ἰλλινόϊς, σ. 45, ἔνθα (σ. 44) καὶ ἡ κυρία βιβλιογραφία εἰδικῶς περὶ τῶν εἰς *-αιος* ὀνομάτων, περὶ ὧν πολὺς ἔχει γίνει λόγος.

4. Βλ. Γ. Χατζιδάκι, Ἀκαδ. Ἀναγνώσματα², Ἀθῆναι, τόμ. Β', 1931, σ. 373.

5. Διάφορός πως, εἰ καὶ περὶ ἰχθύων ὡσαύτως, εἶναι ἡ σημασία τοῦ *βόλος* ἐν Πέρσαις τοῦ Αἰσχύλου, ἔνθα, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας, μνημονεύεται «*πλῆθος ἐν στενῷ νεῶν* (sc. *Περσικῶν*)» καὶ λέγεται ὅτι «*αἱ ἑλληνικαὶ νῆες... κύκλῳ πέριξ ἔθεινον*», ἐπιφέρεται δὲ (στ. 424 κ.ἑξ., Mazon, παρὰ Budé)

τοὶ δ' ὥστε θύννους ἤ τιν' ἰχθύων βόλον
ἀγαῖσι κωπῶν θραύμασίν τ' ἐρειπίων
ἔπαιον, ἐρράχιζον.

Βόλος ἐνταῦθα, κατὰ γλώσσημα, εἶναι «*ἄγρα*», ἤτοι οἱ ἐν τῷ βαλλομένῳ δικτύῳ

Εἰδικώτερον νῦν περὶ τῶν θύννων. Ἡ ἁλιεία τῶν ἰχθύων τούτων διεξήγετο κατὰ πολλοὺς τρόπους [1]. Τὰς ἀρίστας δὲ περὶ τούτου εἰδήσεις ἔχομεν ἐκ τοῦ Ὀππιανοῦ, μάλιστα δ᾿ ἐκ τοῦ *Φιλοστράτου*, παρ᾿ ᾧ (Εἰκ. Α΄, 13) παραδίδεται : «*ἰδέαι μὲν οὖν, καθ᾿ ἃς ἁλίσκονται, μυρίαι*», ἐπιφέρεται δὲ ὅτι «*καὶ μικρὸν ἤρκεσε δίκτυον*». Τοιοῦτο δέ, μικρὸν σχετικῶς δίκτυον πρὸς ἁλιείαν θύννων μνημονεύεται ἔν τινι χρησμῷ παρ᾿ *Ἡροδότῳ* (Α΄, 62) καὶ ὀνομάζεται *βόλος :*

> «*Ἔρριπται δ᾿ ὁ βόλος, τὸ δὲ δίκτυον ἐκπεπέτασται,*
> *θύννοι δ᾿ οἰμήσουσι σεληναίης διὰ νυκτός.*» [2].

Κατὰ ταῦτα, *θύννος βολαῖος* εἶναι ὁ ἐν *βόλῳ*, μικρῷ σχετικῶς δικτύῳ εἰλημμένος. Τὴν σημασίαν ταύτην δυνατὸν νὰ εἶχεν ὁ Πλούταρχος ἐν νῷ, παρενείρων τὸν ἀδέσποτον τραγικὸν στίχον ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ.

Ἐν πρώτοις, καὶ κατὰ τὰς διαπιστώσεις τῶν ἀρχαίων ἡ νοημοσύνη καὶ τοῦ ἰχθύος τούτου εἶναι λίαν ταπεινή. Κατὰ τὸν *Ὀππιανὸν* (Ἁλιευτ. Γ΄, 576) *ἀφροσύνη καὶ σκόμβρον ἕλεν καὶ πίονα θύννον*, τοῦτο δέ, καθόσον (αὐτόθ., 597)

> *τοῖς γὰρ ὁμοίιος ἵμερος ἄτης*
> *ἐμπίπτει δολίοιο λίνου λαγόνεσσι μιγῆναι.*

Σχετικὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ *Λουκιανοῦ* (Ζ. Τραγ. 25) *θυννῶδες τὸ ἐνθύμημα.* Ὅμοιά πως φαίνεται δεχόμενος καὶ ὁ Πλούταρχος, πραγματευόμενος περὶ τῆς ἁλιείας ἰχθύων, ἐν οἷς καὶ τοῦ θύννου (Ἠθ. 966B) *τὸ γὰρ ἀγεννὲς καὶ ἀμήχανον ὅλως καὶ ἀπάνουργον αὐτῶν αἰσχρὸν καὶ ἄζηλον καὶ ἀνελεύθερον τὴν ἄγραν πεποίηκε.* Πρὸς τούτοις, ὁ ἰχθὺς οὗτος ἐθεωρεῖτο, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁρμητικὸς καὶ παρ᾿ ἀρχαίοις.

Τοιοῦτος ὢν ὁ θύννος παραβάλλεται ἐνταῦθα πρὸς τὸν «*ἐπὶ τὴν χρείαν*

συλλαμβανόμενοι ἰχθύες. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον ὅτι ἡ λέξις φέρεται ἐν τῇ σημασίᾳ ταύτῃ καὶ παρὰ τῷ ἡμετέρῳ συγγραφεῖ, τῷ Πλουτάρχῳ, ἐν λίαν χαρακτηριστικῷ χωρίῳ (Σόλ. 4) *Κῴων γάρ, ὥς φασι, καταγόντων σαγήνην καὶ ξένων ἐκ Μιλήτου πριαμένων τὸν βόλον οὔπω φανερὸν ὄντα, χρυσοῦς ἐφάνη τρίπους ἑλκόμενος.* Βραχέα περὶ τῶν πάλαι καὶ νῦν σημασιῶν τῆς λ. *βόλος* βλ. ἐν Γ. Ν. Χατζιδάκι, Γόλος - Βόλος, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., τόμ. Ζ΄, 1930, σ. 232.

1. Βλ. D'Arcy Wentworth Thompson, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 84, ἐκεῖ δὲ μνημονεύονται καὶ «nets of various sorts and sizes». Χρήσιμον περὶ τούτων εἶναι τὸ εἰδικὸν ἔργον τοῦ P. Rhode, De Captura Thynnorum, Λειψία, 1890, ὅπερ δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν.

2. Τὸ μέγα δίκτυον, ὅπερ σύρεται περὶ ἀγέλην θύννων ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ *θυννοσκόπου*, λέγεται ἁπλῶς *δίκτυον*, ἡ δι᾿ αὐτοῦ δὲ ἁλιεία περιγράφεται λεπτομερῶς παρὰ τοῦ Αἰλιανοῦ (Ζῴ. Ἰδ. ΙΕ΄, 5). Περὶ τούτων βλ. κ. D'Arcy Wertworth Thompson, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 85.

μόνην ἐμμελῆ καὶ πρόχειρον λόγον τῶν ἄλλων». Ὡς δὲ ὁ ἰχθὺς οὗτος διεγείρει τὴν θάλασσαν, καίπερ *βολαῖος*, ἐν σχετικῶς μικρῷ δηλονότι δικτύῳ εἰλημμένος, οὕτω καὶ ὁ «*λόγος τῶν ἄλλων*» διεγείρει τὴν ἀγοράν, τὴν μικρὰν δηλονότι καὶ περίκλειστον περιοχὴν «*τῆς χρείας μόνης*». Περαιτέρω δέ, ὡς ὁ θύννος, εὑρισκόμενος ἐκτὸς τοῦ ὕδατος, («*αὖος*»), ἀποθνήσκει, προδήλως ἐξ ἀσφυξίας, οὕτω καὶ ὁ «*λόγος*» οὗτος, «*γενόμενος ἐκτὸς τῆς ἀγορᾶς*», οἱονεὶ ἀποστερηθεὶς τοῦ ζωογονοῦντος αὐτὸν ὕδατος, ἀποθνήσκει «*ἀμουσίᾳ*». Πρὸς τὸν «*λόγον*» τοῦτον ἀντιτίθεται περαιτέρω ἡ «*ἐμμελὴς καὶ λεγομένη ἐλευθέριος ἐπὶ τῷ καλῷ παιδεία*», ἥν, ἐπίσης, κατεῖχεν ὁ Λούκουλλος. Ἴσως δὲ καὶ διὰ τοῦ ἐπιθέτου *ἐλευθέριος* ὑποδηλοῦταί πως ἀντίθεσις πρὸς τὴν περιωρισμένην ἐν τῇ ἀγορᾷ δρᾶσιν. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἑρμηνεία αὕτη τῆς λ. *βολαῖος* συνάπτεται καλῶς πρὸς τὸ ἡμέτερον ἐκ τοῦ Λουκούλλου χωρίον.

Τὰ πράγματα, ἐν τούτοις, παρέχονται ἧττον σαφῶς ἐν τῷ ἑτέρῳ, ἐν ᾧ πάλιν ὁ τραγικὸς στίχος, ἀνωτέρω δὲ παρατεθέντι χωρίῳ τοῦ Πλουτάρχου. Ἀλλ᾽ ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν ἀποκλείεται πρὸς τὸν *βόλον*, κατὰ τὴν ἀνωτέρω σημασίαν, νὰ παραβάλληται, ἐνταῦθα, ἡ «*δίκη*», ᾗ «*ἕκαστος ἀδικήσας ἔχεται*», περιέχεται δηλονότι, περιβάλλεται, τὸ δὲ «*συνειδὸς*» ἑκάστου «*ἐγκείμενον*» ἐν τῷ «*βόλῳ*» καὶ «*ἀποτίνον*» διακινεῖται, ὡς «*θύννος βολαῖος*» διεγείρει τὸ πέλαγος. Εἶναι δὲ ἀξιοπαρατήρητον ὅτι τὰ ἐπιφερόμενα ἐπιρρωννύουσι μᾶλλον τὴν σημασίαν ταύτην, συντελοῦντα εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς εἰκόνος. Οὕτως, τὸ λεγόμενον περὶ τοῦ «*πάθους ὥσπερ πνεύματος ὑπολείποντος*» δύναται νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸ ἐν τῷ ἀνασυρομένῳ δικτύῳ συνεχῶς ἐλαττούμενον ὕδωρ, δι᾽ οὗ ἀναπνέει ὁ θύννος, ἐξ ἄλλου δὲ «*οἱ φόβοι καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι*», εἰς ἃς «*ἡ ἰταμότης ἐκείνη καὶ τὸ θρασὺ τῆς κακίας ἀσθενὲς καὶ ταπεινὸν ὑποπίπτει*», δύνανται νὰ ἀναφέρωνται εἰς τὸ δίκτυον, ἐν ᾧ ὁ συνεχῶς ἐξαντλούμενος θύννος εὑρίσκει τελικῶς τὸν θάνατον, ὅταν τοῦτο ὅλως ἀνασυρθῇ εἰς τὴν ξηράν. Ἐνῷ δὲ οὐδεμία καὶ τῶν ἐπιφερομένων λέξις ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐν τῇ λ. *βολαῖος* κεῖται ἡ σημασία τοῦ τετρωμένου, οἱ χαρακτηρισμοὶ «*ἀσθενὲς καὶ ταπεινὸν*» ἀποκλείουσι ταύτην. Ἂν δὲ ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἑρμηνεία ἔχῃ καλῶς, δὲν προκύπτει ἀνάγκη διορθώσεως τοῦ *ἀποτίνων* εἰς *ἀποτινάσσων*.

Εἶναι, τέλος, φανερὸν ὅτι διὰ τῆς ἑρμηνείας ταύτης παρέχεται ἀρτιωτέρα εἰς ἀμφότερα τὰ πλουτάρχεια ταῦτα χωρία εἰκών, ἡ δὲ ἰδέα τῆς βαθμιαίας μᾶλλον [1], ἀλλ᾽ ἀδυσωπήτως, παρὰ πᾶσαν ἀντίδρασιν, σταθερᾶς εἰς

1. Ἐνδεικτικὸς περὶ τούτων εἶναι ὁ τίτλος τῆς ἐκ τῶν Ἠθικῶν πραγματείας, ἐν ᾗ παρατίθεται ἐπίσης ὁ ἀδέσποτος τραγικὸς στίχος: «*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων*».

δυστυχίαν μεταβολῆς, ὡς ἐπιβάλλει ταύτην ἀνωτέρα δύναμις, ἁρμόζει περισσότερον εἰς διάνοιαν φιλοσοφοῦσαν, ὡς ἡ τοῦ ἐκ Χαιρωνείας συγγραφέως.

Κεφ. 13 *«αὐτὸς δὲ (*sc. *Μιθριδάτης), τῆς ὁλκάδος ἐφ᾽ ἧς ἔπλει μήτε πρὸς τὴν γῆν εὐπαρακομίστου διὰ μέγεθος ἐν σάλῳ μεγάλῳ καὶ κύματι τυφλῷ παρισταμένης τοῖς κυβερνήταις, πρός τε τὴν θάλασσαν ἤδη βαρείας καὶ ὑπεράντλου γενομένης, μετεμβὰς εἰς ληστρικὸν μυοπάρωνα... εἰς τὴν Ποντικὴν Ἡράκλειαν ἐξεσώθη».*

Ἐνταῦθα ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος, ὅστις, κατὰ τὸν Α´ Μιθριδατικὸν πόλεμον, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ Λουκούλλου, ἔφευγε πρὸς τὸν Πόντον. Ἡ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἔκφρασις «*κῦμα τυφλόν*», μὴ μνημονευομένη ἐν τοῖς κυριωτέροις λεξικοῖς [1], παρέχει, προδήλως, ἑρμηνευτικὰς δυσχερείας, ὡς δεικνύεται ἔκ τινων τῶν δοθεισῶν κυριωτέρων ἑρμηνειῶν. Οὕτως, ὁ Amyot ἡρμήνευσεν: «en une si impetueuse tourmente», ὁ Doehner: «fluctuumque incertitudine», ὁ ἡμέτερος Ραγκαβῆς: «τυφλὴ τρικυμία», ὁ Talbot: «au milieu de ces flots agités», ὁ Perrin: «the waves were so baffling». Ὅλως διάφορος ἑρμηνεία παρατίθεται μετὰ δισταγμοῦ ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Herwerden (ἐν λ. *τυφλός*): «insuperabili ?».

Εἶναι φανερὸν ὅτι τὰ ἑρμηνεύματα ταῦτα κυρίως ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῆς δυνατῆς, ἐνταῦθα, σημασίας τῆς λ. *τυφλός*, ἠμελήθη δὲ μᾶλλον ἡ μετ᾽ αὐτῆς συναπτομένη λ. *κῦμα*. Ἡ παράλληλος, ἐν τούτοις, καὶ ἀπ᾽ ἀρχῆς ἐξέτασις τῆς σημασίας τῶν δύο λέξεων τούτων θὰ πρέπῃ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς εὐτυχέστερον ἀποτέλεσμα.

Αἱ λ. *κύημα, κῦμα* πρέπει νὰ συναφθῶσιν ἐτυμολογικῶς πρὸς τὰ ρ. *κυέω, κύω* [2], ἐν τῇ λέξει δὲ *κῦμα* ὑπέκειτο ἀρχικῶς ἡ σημασία ἐν γένει τοῦ οἰδαίνεσθαι [3], ἐν τοιαύτῃ δὲ σημασίᾳ ἤδη παρ᾽ *Ὁμήρῳ* (Ἰλιάδ. Ξ 229 κ. ἀλλαχ.) παραδίδεται τὸ ἐξ αὐτοῦ παραγόμενον ρ. *κυμαίνω* κ. ἄλλ. Περαιτέρω τὸ παράγωγον τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη εἰδικώτερον, ὡς τὸ ρ. *κύω*, ἐπὶ τῆς οἰδαινομένης

1. Ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Στεφάνου, τόμ. Ζ´, στ. 2616 (ἐν λ. *τυφλὸς*) μνημονεύονται δύο ἐπιγράμματα τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας (Ζ´, 400 καὶ ΙΒ´, 156), ἔχοντα τὴν ἔκφρασιν, ἑρμηνεύεται δὲ τὸ «*τυφλὸς*» διὰ τοῦ «obscurus», ἀναλόγως δὲ καὶ ἐν τῷ Λεξικῷ Liddell and Scott (ν. ἔκδ., ἐν λ. *τυφλὸς* II_2): «dark, trackless». Ἐν τῷ Λεξικῷ Ἑρμηνευτικῷ[2] τοῦ Γρ. Βερναρδάκη οὐδὲν παρατίθεται.

2. Βλ. É. Boisacq, Dictionnaire Étymologique de la Langue Grec[4], ἐν λ. *κυέω* (περὶ τῆς λ. *κῦμα*), E. Schwyzer, Griechische Grammatik, τόμ. Α´, Μόναχον, 1939, σ. 709 (περὶ ἀμφοτέρων τῶν λέξεων).

3. Εἰδικώτερον περὶ τούτου βλ. Λεξικὸν Liddell and Scott (ν. ἔκδ., ἐν λ. *κῦμα*), ἔνθα ἀναγινώσκονται καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα: «anything swollen (as if pregnant): hence I. wave...»· C. Darling Buck, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-european Languages, Σικάγον, Ἰλλινόϊς, 1949, σ. 40.

δηλονότι, ὡς ἐκ τῆς κυοφορίας, κοιλίας γυναικός, χαρακτηριστικὸν δ' ἐπὶ τούτοις εἶναι τὸ παρ' Εὐσταθίῳ, Φωτίῳ καὶ ἄλλοις φερόμενον περὶ τοῦ *κύματος*: «*τὸ κυόμενον*», ἔτι δὲ μᾶλλον τὸ παρ' Ἡσυχίῳ: «*τὸ ἔτι ὂν ἐν τῇ κοιλίᾳ*». Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἡ λ. ἐν τῇ σημασίᾳ ταύτῃ ἐτέθη καὶ ἐπὶ φυτῶν. Οὕτως ἀναγινώσκεται ἐν *Θεοφρ.* Φ. Ἱστ. Α', 6, 9 (Hort, παρὰ Loeb, τόμ. Α', 1916) *αἱ δὲ τῶν σκιλλῶν καὶ τῶν βολβῶν οὐκ ἀφιᾶσιν* (sc. *ῥίζας*)· *οὐδὲ τῶν σκορόδων καὶ τῶν κρομμύων. ὅλως δέ γε ἐν ταύταις αἱ κατὰ μέσον ἐκ τῆς κεφαλῆς ἠρτημέναι φαίνονται ῥίζαι καὶ τρέφονται, τοῦτο δ' ὥσπερ κῦμα ἢ καρπός, ὅθεν καὶ οἱ ἐγγεοτόκα λέγοντες οὐ κακῶς*, ἐνταῦθα δὲ καλῶς ἑρμηνεύεται παρὰ τοῦ Hort: «an embryo or fruit» [1]. Σημειωτέον ὅτι ἀναλόγως φέρονται ἐπὶ φυτῶν τὰ παράγωγα *κύημα* (αὐτόθι, Ϛ', 4,3, Hort, παρὰ Loeb, τόμ. Β', 1916), *κύησις* (αὐτόθι, Ϛ', 4,8. κ. ἀλλαχ.), ἐπίσης δὲ πολλαχοῦ τὸ ρ. *κυῶ*, οἷον αὐτόθι, Α', 14, 1 *κυῆσαι καὶ ἀνθῆσαι* (sc. *τὰ δένδρα*) [2]. Ἀξιοπαρατήρητον, ἐπὶ τούτοις, εἶναι ἡ ἐν μεταφορικῇ ἐκφράσει χρῆσις τοῦ μνημονευθέντος ρ. *κυμαίνω* παρὰ Πινδάρῳ (Πυθ. Δ', 158) *σὸν δ' ἄνθος ἥβας ἄρτι κυμαίνει*, ἔνθα τὸ παρὰ *Βερναρδάκη*, (ἔνθ' ἀνωτ., ἐν λ.) ἑρμήνευμα: «τὸ ἄνθος... ἤρχισε νὰ ἀνοίγῃ (νὰ φουσκώνῃ)», ὀρθότερον δὲ καθ' ἡμᾶς: «...ἤρχισε νὰ φουσκώνῃ, διὰ νὰ ἀνοίξῃ» [3]. Τούτοις παραβλητέα σύνθετα, οἷον τὸ *ἀκύμων*, φερόμενον παρὰ Μοσχίωνι τῷ Τραγικῷ (8) ἐπὶ μὴ καρποφορούσης γῆς. Φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι δὲν στερεῖται σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ *οἶδμα*, οὕτινος ἓν τῶν παρ' Ἡσυχίῳ ἑρμηνευμάτων εἶναι: «*κῦμα*», παραδίδεται συχνάκις ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου ἐν τῇ ἐκφράσει «*οἶδμα θαλάσσης*», τοῦτ' αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ περὶ τῆς λ. *κῦμα*. Ἡ λέξις δὲ *οἶδμα* πρέπει ἐτυμολογικῶς νὰ συναφθῇ πρὸς τὰ ρ. *οἰδάνω*, *οἰδάω* καὶ *οἰδέω*, κείμενα ἐπὶ τῆς γνωστῆς σημασίας. Εἶναι δὲ ἀξιόλογον ὅτι τὸ ρ. *οἰδέω*, κεῖται καὶ ἐπὶ φυτῶν καὶ ἀλλαχοῦ καὶ παρὰ *Πλουτάρχῳ* (Ἠθ. 734E, Hubert, παρὰ Teubner) *ἀλλὰ καὶ τὰ σιτία τὰ πρόσφατα καὶ τὴν ὀπώραν ἅπασαν ὁρῶμεν ἐντεταμένην καὶ οἰδοῦσαν* [4]. Πρὸς τούτοις, πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι καὶ

---

1. Ἀνάλογα ὑποστηρίζονται περὶ τῆς λ. *κῦμα* παρὰ τοῦ Μ. Στεφανίδου, Ἑρμηνεία καὶ κριτικὴ φυσιογνωστικῶν κειμένων, Ἀθηνᾶ, τόμ. Μ', 1928, σ. 192, ἐπιφέρεται δέ: «τὸ νῦν φούσκωμα, ἡ φουσκοδενδριά».

2. Περὶ τῶν ἐν τῇ ἀρχαιότητι περὶ βλαστήσεως δοξασιῶν βλ. τὸ χρήσιμον βιβλίον: M. R. Cohen, I. E. Drabkin, A Source Book in Greek Science, Νέα Ὑόρκη κλπ., 1948, σ. 450 κ.ἑξ., ἔνθα καὶ σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀρχαίων κειμένων, ἀτυχῶς μόνον ἐν μεταφράσει· ἐπίσης βλ. G. Sarton, A History of Science, Λονδῖνον, 1953, σ. 554 κ.ἑξ.

3. Πβ. τὸ νεώτερον ἐν Πόντῳ *κυματίζω*, ὅπερ σημαίνει ποιοῦμαι ἄφθονον καρπὸν ἢ βλάστησιν ὑλομανῆ, κατὰ τὸ ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, βλ. Μ. Στεφανίδην, ἔνθ' ἀνωτ.

4. Οἱ τύποι *οἰδάω* καὶ *οἰδέω* φέρονται ἀμφότεροι παρὰ Πλουτάρχῳ, ὁ πρῶτος σπανιώτερον. Περὶ τῶν δύο τύπων παρὰ τῷ συγγραφεῖ τούτῳ βλ. Γρ. Βερναρδά-

ἱκαναὶ ἄλλαι λέξεις, ἐτυμολογικῶς ὁμοίως συναπτόμεναι καὶ ἀντίστοιχα, ὡς εἰκός, σημαίνουσαι, μαρτυροῦνται καὶ ἐπὶ φυτῶν, καὶ δὴ καὶ παρὰ μεταγενεστέρων, ὡς ὁ Πλούταρχος, συγγραφέων, οἷον *ἀνοιδείω* (Νικ. Θηρ. 855), *ἀνοιδίσκω* (Θεοφρ. Φ. Αἰτ. Δ΄, 13,7), *ἀνοιδῶ* (αὐτόθι, Ε΄, 13,6 *ἀνοιδοῦντες πρὸς τὴν βλάστησιν), ἐξοιδῶ* (Γεωπον. Γ΄, 5,6, Beckh, παρὰ Teubner *πᾶν φυτὸν πρὶν ἐξοιδῆσαι πρὸς βλάστην), ἐποιδῶ* (Θεοφρ. Φ. Ἱστ. Γ΄, 5,5), κ.ἄλλ.

Ὁμοίως καὶ ἐπὶ φυτῶν παραδίδεται, καὶ δὴ καὶ παρὰ μεταγενεστέροις συγγραφεῦσιν ἡ λ. *ὄζος*, ἐν ᾗ, ὡς φαίνεται, ὑπόκειται ἡ σημασία τοῦ οἰδαίνεσθαι, καίτοι δὲν δυνάμεθα περὶ αὐτῆς νὰ δείξωμεν τὴν αὐτήν, ἣν ὑποπτεύομεν βεβαίως, ἐτυμολογικὴν συνάφειαν [1]. Χαρακτηριστικὸν περὶ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως εἶναι τὸ ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Στεφάνου (τόμ. Ε΄, στ. 1750, ἐν λ.) ἀναγινωσκόμενον : «nodus (Gl.) arboris». Τοιοῦτο δέ τι, εἰ καὶ οὐχὶ ὅλως σαφῶς, προκύπτει ἐκ τοῦ *Ἀριστοτέλους* (Περὶ Νεότ. κ. Γήρ. 3, 468b 24 κ.ἑξ.) *ἐντεῦθεν (*sc. *τοῦ μέσου τοῦ σπέρματος) γὰρ ὅ τε καυλὸς ἐκφύεται καὶ ἡ ῥίζα τῶν φυομένων, ἡ δ' ἀρχὴ τὸ μέσον αὐτῶν ἐστιν. Ἔν τε ταῖς ἐμφυτείαις καὶ ταῖς ἀποφυτείαις μάλιστα τοῦτο συμβαίνει περὶ τοὺς ὄζους· ἔστι γὰρ ἀρχή τις ὁ ὄζος τοῦ κλάδου, ἅμα δὲ καὶ μέσον.* Σαφέστερον δὲ τοῦτο δηλοῦται ἐξ ὅσων διδασκόμεθα ἐκ τοῦ *Θεοφράστου* (Φ. Ἱστ. Α΄, 8, 4) *ὅλως δὲ καὶ τοῦ στελέχους καὶ τοῦ κλάδου καθ' ὃ ἂν ἐπικόψῃ ἢ ἐπιτέμῃ τις, ὄζος γίνεται καθαπερανεὶ διαιρῶν τὸ ἓν καὶ ποιῶν ἑτέραν ἀρχήν*, καὶ περαιτέρω (αὐτόθι, 5) *ὡς γὰρ ὄζος ἐν τοῖς ἄλλοις οὕτω καὶ ὀφθαλμὸς ἐν ἀμπέλῳ καὶ ἐν καλάμῳ γόνυ*. Κατὰ ταῦτα, ὁ *ὄζος* παρ' ἀρχαίοις, τοὐλάχιστον ἀρχικῶς [2],

---

κην ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ παρασκευασθείσῃ ἐκδόσει τῶν Ἠθικῶν (τόμ. Α΄, σ. LXXXIII, præf., ἔνθα περὶ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου ἀναγινώσκεται ὁ τ. *οἰδῶσαν*).

1. Παρὰ Boisacq, ἔνθ' ἀνωτ., ἐν λ. *ὄζος* παρατίθεται ὁ αἰολ. τύπος *ὔσδος*, ἐτυμολογεῖται δ' ἡ λέξις ἐκ τῆς *o-zdo-s, χωρίς, ἐν τούτοις, νὰ νοῆται ἡ ἐτυμολογία αὕτη ὡς ἡ μόνη ὁπωσδήποτε δυνατή, παρὰ δὲ Buck-Petersen, (A Reverse Index of Greek Nouns and Adjectives, Σικάγον, Ἰλλινόϊς, 1944, σ. 744) ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ ζ τῆς λέξεως ταύτης εἶναι «an original σδ (i. e. zd)». Μᾶλλον συγκεκριμένα εἶναι τὰ ἀναγραφόμενα παρὰ Ἰω. Δρ. Σταματάκῳ, Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, Ἀθῆναι, 1949, σ. 482 (ὑπόμν. 25) : «ἐν τῇ Ἰων-αττικῇ τὸ ἰαπ. zd ἐμφανίζεται ὡς ζ : ἰαπ. *ozdos : ἑλλ. *ὄζος*». Φαίνεται βέβαιον ὅτι τοιαύτη ἀρχὴ ὑπόκειται ἐν τῇ λ. *ὄζος*, τῇ σημαινούσῃ θεράπων, ἀκόλουθος, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα διαφέρει περὶ τῆς λέξεως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ σημασίᾳ ἐπὶ φυτῶν, ἥτις καὶ ἐν συνθέσει ὁμοίως ἀπαντᾷ, οἷον *ἄνοζος* παρὰ Θεοφράστῳ (Φ. Ἱστ. Α΄, 8, 1), *ἄοζος* (αὐτόθ. Α΄, 5, 4) κ.ἀλ.

2. Ὡς φαίνεται, ἡ λέξις ἐσήμανε περαιτέρω τὸ ἐκ τοῦ κόμβου ἐκφυόμενον, οὐχὶ δὲ πάντοτε τὸν κλάδον· βλ. τὰ παρὰ τοῦ Θεοφράστου διδασκόμενα (αὐτόθι, Α΄, 1, 9) *ἀκρεμόνας δὲ τοὺς ἀπὸ τούτου* (sc. *τοῦ στελέχους*) *σχιζομένους, οὓς ἔνιοι καλοῦσιν ὄζους. κλάδον δέ...*, βλ. ὁμοίως Γεωπον. Ι΄, 77, 2 (Beckh, παρὰ Teubner) *καθαρτέον δὲ τὸ ἐνοφθαλμιζόμενον δένδρον ἀπὸ τῶν ὄζων, τουτέστι τῶν παραφυάδων καὶ τῆς κόμης.*

εἶναι ὅ,τι παρ' ἡμῖν ὁ κόμβος ἐπὶ φυτῶν. Ἀλλ' οὗτος, ὡς γνωστόν, εἶναι οἴδημά τι, ἀναπτυσσόμενον ἐπὶ τοῦ φυτοῦ, ὅθεν ἐκφύεται βλάστημά τι, ὀφθαλμὸς κττ.

Ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ λεχθῶσι τὰ ἀνωτέρω, καθόσον ἡ πρὸς τὸ *κῦμα* συναπτομένη ἐν τῷ ἡμετέρῳ χωρίῳ λ. *τυφλὸς* εὕρηται ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν λ. *ὄζος*. Οὕτως, παρὰ *Θεοφράστῳ* (αὐτόθι, 8, 4) *εἰσὶ δὲ τῶν ὄζων οἱ μὲν τυφλοί, οἱ δὲ γόνιμοι. λέγω δὲ τυφλοὺς ἀφ' ὧν μηδεὶς βλαστός. οὗτοι δὲ καὶ φύσει καὶ πηρώσει γίνονται*. Τί δὲ σημαίνεται, ἐνταῦθα, διὰ τοῦ *ὄζοι τυφλοὶ* εἶναι, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, εὐνόητον. Ἡ ἑρμηνεία, ἐν τούτοις, τῆς ἐκφράσεως ταύτης συνήντησεν ἀνυπερβλήτους δυσχερείας ἐν τῷ Λεξικῷ Liddell and Scott (ν. ἔκδ.), δοθέντος ὅτι ἐν αὐτῷ ἐν λ. *τυφλὸς* II 2 ἀναγινώσκεται : «branches without buds or eyes, Thphr. HP 1. 8. 4», ἐν δὲ λ. *ὄζος* : «unproductive eyes, mere knots Thphr. HP 1. 8. 4». Τῶν δύο τούτων ἀντιφατικῶν περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ, ἑρμηνευμάτων, οὐδέτερον εἶναι ὀρθόν, ἀλλ' εὐλογώτερον φαίνεται τὸ δεύτερον. Παρατηρητέον ὅτι ἡ ἔκφρασις «*τυφλοὶ ὄζοι*» παραδίδεται ἐπὶ ἀναλόγου, προδήλως, σημασίας καὶ ἐν χωρίῳ ἐξ ἄλλης συγγραφῆς τοῦ *Θεοφράστου* (Φ. Αἰτ. Γ', 5, 1), ὅπερ δὲν εὕρομεν καταλεγόμενον ἐν τοῖς λεξικοῖς, ἐνταῦθα δέ, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῶν ἐπιλεκτέων «*φυτευτηρίων*», ἐπιφέρεται : «*τὸ γὰρ λεῖον ὥσπερ ὑγιὲς καὶ ἀπήρωτον τὸ δὲ τραχὺ καὶ ὠζωμένον ἄλλωστε τυφλοῖς ὄζοις ὥσπερ πεπηρωμένον, ἐάν τε ζῶσι τὸ ἐκβεβλαστηκὸς ἐκ τούτων ἀσθενέστερον...*». Ὁπωσδήποτε δέ, δύναται νὰ λεχθῇ μετὰ βεβαιότητος ὅτι *ὄζος τυφλὸς* εἶναι οἴδημά τι τοῦ φυτοῦ, ὅπερ δὲν ἔχει εἰσέτι ἀνοίξει (σκάσει) ἢ καὶ δὲν πρόκειται νὰ ἀνοίξῃ (νὰ σκάσῃ) [1].

Οὐχὶ καθαυτὸ ἀντίστοιχος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ κατὰ βάσιν ὅλως διάφορος παραδίδεται μεταφορικὴ χρῆσις ῥημάτων, ἐκ τοῦ *τυφλὸς* παραγομένων, ἅτινα συνάπτονται μετὰ τῆς λ. *ὀφθαλμός*, σημαινούσης τὸ γνωστὸν τοῦ φυτοῦ οἴδημα, καὶ δὴ καὶ τῆς ἀμπέλου, οἷον τοῦ ῥ. *τυφλῶ* (Γεωπον. Ε', 9, 7), τοῦ ῥ. *ἐκτυφλῶ* (αὐτόθι, Ε', 22, 1).

Ἴδωμεν νῦν τί πρέπει νὰ νοῆται διὰ τῆς ἐκφράσεως «*κῦμα τυφλὸν*» τοῦ ἡμετέρου χωρίου. Ἐν πρώτοις, οὐδόλως ξενίζει ἡ μεταφορικὴ χρῆσις αὕτη παρὰ Πλουτάρχῳ, δοθέντος ὅτι ἐκ τῶν πολλῶν τοιούτων παρ' ἀρχαίοις χρήσεων τῆς λ. *τυφλός*, ἱκαναὶ παραδίδονται καὶ παρὰ τῷ συγγραφεῖ τούτῳ, οἷον μετὰ τῶν λ. *ἴχνος* (Ἠθ. 966D), *λίμνη* (Σύλλ. 20), *τέλμα* (Ρωμύλ. 18) κ.ἄλλ. [2].

---

1. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐν τῇ λαλουμένῃ, ἐν Χίῳ ἡ λ. *βουβὸς* λέγεται περὶ οὗ «δὲν ἤνοιξαν ἀκόμη οἱ κάλυκες», οἷον *τὰ τριαντάφυλλα εἶναι ἀκόμη βουβὰ* (βλ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τόμ. Δ', τεῦχ. Α', 1953, ἐν λ. *βουβὸς* Α6).

2. Περὶ τούτων βλ. τὸν Θησαυρὸν τοῦ Στεφάνου ἐν λ. *τυφλός*, ὡς ἀνωτ., ὁμοίως δὲ τὸ Λεξικὸν Liddell and Scott (ν. ἔκδ.) ἐν λ. *τυφλὸς* II, 2.

Ἐφόσον τὰ ἀνωτέρω ἔχουσι καλῶς, *κῦμα* εἶναι οἴδημα τῆς ἐπιφανείας ὕδατος, *κῦμα τυφλὸν* δὲ εἶναι τοιοῦτον οἴδημα, ὅπερ δὲν ρήγνυται (δὲν σκάει), εἶναι τὸ ἐν τῇ λαλουμένῃ *βουβὸ κῦμα*.

Ἡ ἄποψις αὕτη ἐπιρρωννύεται μεγάλως ἐκ τῶν ἀρχαιόθεν παραδιδομένων περὶ τῆς λ. *κολόκυμα*. Ἡ λέξις αὕτη ἀναγινώσκεται ἐν *Ἀριστφ.* Ἱππ. 692 (Hall, Geldart), ἐπιφέρει δὲ νεώτερος σχολιαστής: «*κόλον κῦμα*». Σαφέστερον, εἰ καὶ διφορούμενόν πως, εἶναι τὸ ἑρμήνευμα παρ' *Ἡσυχίῳ* (Schmidt): «*τὸ τυφλὸν κῦμα. οἱ δὲ τὸν σκώληκα καλούμενον, τὸ μακρὸν κῦμα*», ἔνθα τὸ *μακρὸν* κατὰ διόρθωσιν ἀντὶ *μικρόν*. Ὁμοίως παρ' *Εὐσταθίῳ* (ἔνθ' ἀνωτ. 942, 44 κ.ἑξ.): «*μέγα κῦμα... καθ' ἑτέρους τὸ κωφὸν κῦμα*». Ἰδιαζόντως δὲ διὰ τὴν ἡμετέραν ἄποψιν ἀξιόλογον εἶναι τὸ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἀνωτέρω ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους χωρίῳ ἑρμήνευμα παρὰ *Σουΐδᾳ* (Adler): «*τὸ κωφὸν κῦμα καὶ μὴ ἐπικαχλάζον*» [1], ὡς δ' ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Στεφάνου (τόμ. Δ', στ. 1758, ἐν λ. *κολόκυμα*) κατ' *Εὐστάθιον* λέγεται, οἱ παλαιοὶ ἑρμηνεύουσιν: «*τὸ ἄψοφον καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ ἐξακουομένην ἔχον τὴν ἠχήν*». Εἶναι πρόδηλον ὅτι οὕτω νοεῖται τὸ μὴ ρηγνύμενον καὶ μὴ ἠχηρόν, ὅπερ εἶναι «*μέγα*», «*μακρόν*», τὸ ἐν τῇ λαλουμένῃ *βουβὸ κῦμα* [2]. Τί δὲ περαιτέρω ἐν τοῖς πράγμασι σημαίνεται διὰ τῆς λ. *κολόκυμα* δὲν προκύπτει ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Στεφάνου, φαίνεται δὲ εἰς ἡμᾶς οὐχὶ καθόλου ἀκριβὲς τὸ ἐν τῷ Λεξικῷ Liddell and Scott (ν. ἔκδ., ἐν λ.) ἑρμήνευμα: «large heavy wave before it breaks, swell that is the forerunner of a storm».

Ὅτι δὲ τοῦτο δὲν εἶναι καρπὸς ἀπηκριβωμένης κατὰ πάντα τῶν πραγμάτων μελέτης προκύπτει ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν τῷ λεξικῷ τούτῳ παρατίθεται ἐνταῦθα τὸ παρ' Ἡσυχίῳ «*τυφλὸν κῦμα*», νοουμένου ἐμμέσως ὅτι τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἐν αὐτῷ γενικὸν ἑρμήνευμα τοῦτο, ἄλλως δ' ἑρμηνεύεται ἡ ἔκφρασις αὕτη ἐν αὐτῷ ἐν λ. *τυφλὸς* II 2, ὡς ἐλέχθη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν (σ. 348, σημ. 1). Καθ' ἡμᾶς τὸ μέγα κῦμα τοῦτο δὲν ἐκρήγνυται.

---

1. Τὸ παρ' Εὐσταθίῳ (ἔνθ' ἀνωτ., 1539, 56) ἀναγινωσκόμενον ἑρμήνευμα τῆς λ. *κολόκυμα: «κωφὸν κῦμα καὶ ἐπικαχλάζον»* προφανῶς δὲν ἔχει ὑγιῶς καὶ πρέπει νὰ ἀποκατασταθῇ, προστιθεμένης τῆς ἀρνήσεως *μὴ* πρὸ τοῦ *ἐπικαχλάζον*.

2. Πβ. τὰ ἐν τῇ λαλουμένῃ *ξύλα βουβά*, ἅτινα, κατὰ τὸν Μ. Στεφανίδην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 190 κ.ἑξ., ταυτίζονται πρὸς τὰ παρ' Ἡσυχίῳ (Latte, ἐν λ. *ἀλάλητα*) «*ἀλάλητα ξύλα*», εἶναι δὲ ταῦτα τὰ χονδρὰ εἰς τετραέδρους δοκίδας κεκομμένα ξύλα, τὰ ναυπηγικά, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ εἰς «πλάκας» ἐσχισμένα, ἅτινα ἀπορριπτόμενα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀντηχοῦσιν. Τούτοις δὲ ἴσως παραβλητέον τὸ πολλαχοῦ λεγόμενον *βουβὸ* (τό), ὅπερ ὅμως, κατὰ τὸ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τόμ. Δ', τεῦχ. Α', Ἀθῆναι, 1953, ἐν λ.), εἶναι ἀγνώστου ἐτύμου, σημαίνεται δὲ δι' αὐτοῦ «μακρὰ καὶ παχεῖα ἀκατέργαστος δοκός, χρήσιμος ἰδίᾳ πρὸς ναυπηγίαν». Ὁμοίως πβ. τὸ ἐν τῇ λαλουμένῃ *βουβὸ νερό*, τό, κατὰ τὸ αὐτὸ Λεξικὸν (ἐν λ. *βουβὸς* Α 3), ἄλλως λεγόμενον *ἀμίλητο νερό*, περὶ οὗ νοεῖται ἀπόλυτος σιγή.

Ἐξ ἄλλου τοῦτο αἴρεται οὐχὶ μόνον πρὸ θυέλλης ἀλλὰ καὶ μετ᾽ αὐτήν [1]. Χαρακτηριστικὰ δ᾽ ἐπὶ τούτου εἶναι τὰ διδασκόμενα παρὰ τοῦ *Εὐσταθίου* (ἔνθ᾽ ἀνωτ., 1539,56 κ. ἑξ.): «*ὃ* (sc. *κολόκυμα) διχῶς γίνεται. ὁπηνίκα τε ἀνέμου λήξαντος, αὐτὸ ἔτι αἴρεται. καὶ ὅτε δὲ ἀνέμων πνευσόντων ὄσσεται κέλευθα*».

Διαφωτιστικὰ περὶ τούτων εἶναι τὰ λεγόμενα παρὰ τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῷ ἡμετέρῳ χωρίῳ, ὅπου ἡ ἔκφρασις «*κῦμα τυφλόν*». Τὸ κῦμα τοῦτο ἐνταῦθα δὲν εἶναι πρόδρομος θυέλλης, ἀλλὰ μᾶλλον ἀκολουθεῖ ταύτῃ, καθόσον ὀλίγον ἀνωτέρω λέγεται περὶ τοῦ Μιθριδάτου ὅτι «*καταλαμβάνει* (sc. *αὐτὸν) χειμὼν πολύς, ὑφ᾽ οὗ τὰ μὲν ἀφηρπάγη τὰ δ᾽ ἐβυθίσθη τῶν σκαφῶν*». Εἶναι, ἐξ ἄλλου, ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐν τῷ ἡμετέρῳ χωρίῳ τὸ «*κύματι τυφλῷ*» φέρεται παραλλήλως πρὸς τὸ «*σάλῳ μεγάλῳ*». Ἐνδεικτικὸν δὲ περὶ τῆς σημασίας τῆς λ. *σάλος*, ἐνταῦθα, εἶναι τὰ ἐν τῷ αὐτῷ Βίῳ καὶ ἀλλαχοῦ παρὰ τοῦ *Πλουτάρχου* λεγόμενα, ἤτοι (αὐτόθι, 10) *σάλον εἶχεν ἡ θάλασσα κατιόντος ἀκρίτου πνεύματος*, (Τίτ. 10 Ziegler) *δύναται δὲ καὶ περιδίνησις εἶναι τοῦ ἀέρος, ἑλιγμὸν οἷον ἐν πελάγει καὶ παλιρρύμην τοῦ σάλου διὰ μέγεθος λαμβάνοντος*. Σαφέστερον τὸ πρᾶγμα δηλοῦται ἀλλαχοῦ παρ᾽ ἀρχαίοις. Οὕτως περὶ τοῦ Πολυδώρου ἀναγινώσκεται παρ᾽ *Εὐριπίδῃ* (Ἑκ. 28 κ ἑξ.) *κεῖμαι δ᾽ ἐπ᾽ ἀκταῖς, ἄλλοτ᾽ ἐν πόντου σάλῳ | πολλοῖς διαύλοις κυμάτων φορούμενος*, ἔνθα ὁ σχολιαστὴς παρατηρεῖ ὅτι διὰ τοῦ «*πολλοῖς διαύλοις κυμάτων*» ἑρμηνεύεται τὸ «*πόντου σάλῳ*», ἐπάγεται δὲ «*οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἐστὶν ἡ τῆς θαλάσσης ταραχή, ἀλλ᾽ ἢ συνεχεῖς κυμάτων στροφαί*». Προσθετέον ὅτι τὸ «*κῦμα τυφλὸν*» ἐνταῦθα κεῖται ἐν περιληπτικῇ ἐννοίᾳ. Οὕτω δὲ νῦν νοεῖται καλῶς, διατὶ ἡ *ὁλκάς*, ἐφ᾽ ἧς ἐπέβη ὁ Μιθριδάτης, δὲν ἦτο πρὸς τὴν γῆν εὐπαρακόμιστος.

Κατὰ πάντα ταῦτα, διὰ τοῦ «*κύματι τυφλῷ*» ἐν τῷ ἡμετέρῳ χωρίῳ νοοῦνται παλίνδρομα, μεγάλα καὶ μὴ ῥηγνύμενα κύματα.

Ἡ σημασία αὕτη φαίνεται, ἐπὶ τούτοις, πρόσφορος πρὸς τὸ ἕτερον, τοὐλάχιστον, τῶν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνημονευθέντων ἐπιγραμμάτων, ἐν οἷς παραδίδεται ἡ ἡμετέρα ἔκφρασις, τοῦτο δέ, ἀδήλου ποιητοῦ, ἔχει ὡς ἀκολούθως (Παλατ. Ἀνθολ. ΙΒ΄, 156, Paton, παρὰ Loeb):

Εἰαρινῷ χειμῶνι πανείκελος, ὦ Διόδωρε,
οὑμὸς ἔρως, ἀσαφεῖ κρινόμενος πελάγει·
καὶ ποτὲ μὲν φαίνεις πολὺν ὑετόν, ἄλλοτε δ᾽ αὖτε
εὔδιος, ἁβρὰ γελῶν δ᾽ ὄμμασιν ἐκκέχυσαι.
τυφλὰ δ᾽, ὅπως ναυηγὸς ἐν οἴδματι, κύματα μετρῶν

---

1. Περὶ τούτου βλ. σημ. Rogers ἐν τῇ παρ᾽ αὐτοῦ παρασκευασθείσῃ ἐκδόσει τῶν Ἱππέων τοῦ Ἀριστοφάνους, ad loc.

δινεῦμαι, μεγάλῳ χείματι πλαζόμενος.
ἀλλά μοι ἢ φιλίης ἔκθες σκοπὸν ἢ πάλι μίσους,
ὡς εἰδῶ ποτέρῳ κύματι νηχόμεθα.

Πρόδηλος εἶναι ἡ δι᾽ ὅλου τοῦ ἐπιγράματος χωροῦσα ἀντίθεσις, πρὸς ἣν προσκρούει ἡ παρεχομένη συνήθης ἑρμηνεία : «σκοτεινὰ κύματα». Περαιτέρω δὲ πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης ἑρμηνείας παριστᾶται μᾶλλον ὡς ἄτοπον τὸ ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ : «*ποτέρῳ κύματι*». Εἰδικώτερον πρέπει νὰ τύχῃ προσοχῆς τὸ «*δινεῦμαι*». Αἱ δυσχέρειαι αὗται πᾶσαι ἀμβλύνονται τὰ μέγιστα, ἂν μὴ παύωσιν ὅλως ὑφιστάμεναι, ἐὰν ἑρμηνεύσωμεν : «παλίνδρομα μεγάλα καὶ μὴ ῥηγνύμενα κύματα». Τὸ «παλίνδρομα» δὲ προσφέρεται ἐξαιρέτως πρὸς τὸ «*ποτέρῳ κύματι*», ὅπερ ἐν τοῖς πράγμασιν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν «*φιλίης σκοπὸν ἢ πάλι μίσους*».

Τὸ πρῶτον ἐπίγραμμα (αὐτόθι, Ζ΄, 400) εἶναι τοῦ Σεραπίωνος τοῦ ᾿Αλεξανδρέως, ἐν αὐτῷ δὲ ἀναγινώσκεται ἡ φράσις :

«ἦ ῥά τις ἦσθα
ἔμπορος, ἢ τυφλοῦ κύματος ἰχθυβόλος»,

ἐκ τοῦ «*ἰχθυβόλος*» δὲ τούτου εἶναι εὔλογον νὰ δεχθῶμεν μετὰ τοῦ W. R. Paton ὅτι διὰ τοῦ «*τυφλοῦ κύματος*» νοεῖται, κατὰ μεταφοράν, προδήλως, ἡ ἀβεβαία θάλασσα ἐνταῦθα [1].

Κεφ. 21 *῎Αππιος δὲ Κλώδιος, ὁ πεμφθεὶς πρὸς Τιγράνην... πρῶτον μὲν ὑπὸ τῶν βασιλικῶν ὁδηγῶν κύκλον τινὰ καὶ περιβολὴν ἔχουσαν οὐκ ἀναγκαίαν καὶ πολυήμερον ὁδὸν διὰ τῆς ἄνω χώρας ἀγόμενος...*

῾Ο ἐν τῷ χωρίῳ περὶ τῆς ὁδοῦ προσδιορισμὸς «*κύκλον τινὰ καὶ περιβολὴν ἔχουσαν*» παρέχει ἑρμηνευτικὰς δυσχερείας. Οὕτως, ὁ Doehner φαίνεται συνάπτων τὸ *περιβολὴν* ἰδιαιτέρως πρὸς τὸ *ἀγόμενος*, διὸ καὶ ἑρμηνεύει : «per ambages... circumductus», ὁ Talbot δέχεται ἰδιαιτέραν, τὴν συνήθη δ᾽ εἰς ἑκάτερον τῶν περὶ τῆς ὁδοῦ οὐσιαστικῶν σημασίαν : «un détour et un circuit», ἀναλόγως δὲ ὁ ἡμέτερος Ραγκαβῆς : «ἔχουσαν (sc. ὁδὸν) κύκλους καὶ περιδρόμους». ᾿Αντιθέτως, ὁ Perrin, εὑρίσκων, ὡς φαίνεται, ταυτόσημα τὰ ἀνωτέρω οὐσιαστικά, ἀποδίδει ἀμφότερα ταῦτα διὰ τοῦ «circuitous» (sc. route).

Παράθεσις συνωνύμων οὐσιαστικῶν εἶναι, βεβαίως, οὐχὶ συχνὴ παρ᾽

1. Βλ. τὴν παρ᾽ αὐτοῦ παρασκευασθεῖσαν ἔκδοσιν παρὰ Loeb τῆς Παλατίνης ᾿Ανθολογίας, τόμ. Β΄, 1925, ad loc. Οἱ μεταφράσαντες παρὰ Budé (τόμ. Ε΄ τῆς ἐκδόσεως, 1941, ad loc.) ἡρμήνευσαν, οὐχὶ εὐστόχως, καθ᾽ ἡμᾶς : «les flots aveugles».

ἀρχαίοις, ἀλλ᾿ οὐχὶ καὶ ἀδύνατος [1]. Οὕτως, ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ε΄ αἰ. π.Χ. ἀναγινώσκεται (IG² I 39, 22 κ.ἑξ.) *οὔτε τέχνει οὔτε μεχανει οὐδεμιᾶι*. Παρὰ δὲ τῷ *Πλουτάρχῳ*, ὅστις χαρακτηρίζεται διὰ «πλησμονὴν συνωνύμων ἐκφράσεων» [2], δὲν ἐλλείπουσι χρήσεις παράλληλοι οὐσιαστικῶν, περὶ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι, ἂν ταῦτα δὲν συμπίπτωσιν ὡς πρὸς τὴν σημασίαν ἀπολύτως, τὸ ἓν κεῖται πρός, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, περαιτέρω προσδιορισμὸν τῆς σημασίας τοῦ ἄλλου, ἀλλ᾿ οὐχὶ καθαυτὸ κατὰ τὸ σχῆμα ἓν διὰ δυοῖν, οἷον Θησ. 32 *πάλαι βαρυνομένους* (sc. *τοὺς δυνατοὺς*) *τὸν Θησέα καὶ νομίζοντας ἀρχὴν καὶ βασιλείαν ἀφῃρημένον ἑκάστου τῶν κατὰ δῆμον εὐπατριδῶν*, ἔνθα τὰ «*ἀρχὴν καὶ βασιλείαν*» ὀρθῶς, ὡς νομίζομεν, ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ Perrin διὰ τοῦ «royal office», ὁμοίως δ᾿ αὐτόθι 33 *διὰ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ κηδεμονίαν τοῦ μηδένα κακῶς παθεῖν*, ἔνθα τὰ δύο οὐσιαστικὰ ἀποδίδονται εὐστόχως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ διὰ τοῦ «diligent care».

᾿Ανάλογός τις χρῆσις εὑρίσκεται, καθ᾿ ἡμᾶς, καὶ ἐνταῦθα Τὸ οὐσ. *περιβολὴ* δύναται νὰ κεῖται ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντός τι, ἀλλὰ διὰ τούτου δὲν δηλοῦται ἀναγκαίως καὶ τὸ σχῆμα τὸ κυκλικόν, ὡς θὰ προσεδοκᾶτο. Ὅτι τοῦτο οὕτως ἔχει, σαφῶς δεικνύει χωρίον τοῦ *Θουκυδίδου*, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ «*ὀξείας καὶ γωνιώδους περιβολῆς*», ἤτοι (Η΄, 104) *τοῦ χωρίου τοῦ περὶ τὸ Κυνὸς σῆμα ὀξεῖαν καὶ γωνιώδη τὴν περιβολὴν ἔχοντος*. Ὅθεν, πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ σχήματος τῆς *περιβολῆς* ἐτέθη τὸ ἕτερον οὐσ. *κύκλος*. Προδήλως, δὲν εἶναι εὔλογον νὰ νοηθῇ ὅτι τὸ σχῆμα τῆς «*περιβολῆς*» ἦτο ὅλως κυκλικόν, καθόσον θὰ ἔπρεπεν ὁ σπεύδων πρὸς τὸν Τιγράνην Κλώδιος, διανύων τὴν ὁδὸν ταύτην, νὰ εὑρεθῇ πάλιν ἐν τῇ ἀφετηρίᾳ, χωρίς ποτε νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ βασιλέως τούτου τῆς ᾿Αρμενίας, ὅστις, ὡς σαφῶς ἐντεῦθεν προκύπτει, δὲν εὑρίσκετο ἐν ἐνδιαμέσῳ τινὶ σημείῳ τῆς ὁδοῦ ταύτης. ῾Επομένως, τὸ περὶ τοῦ *κύκλου* ἀναγινωσκόμενον *τινὰ* πρέπει νὰ κεῖται ἐπὶ τῆς γνωστῆς, οὐχὶ δὲ σπανίας παρὰ τῷ Πλουτάρχῳ, περιοριστικῆς ἐν συναφείᾳ μετ᾿ ἐπιθέτων σημασίας [3]. Ὅτι δὲ τὸ «*τινὰ*» συνάπτεται ἐνταῦθα μετ᾿ οὐσιαστικοῦ δὲν ἀποτελεῖ κώλυμα, δοθέντος ὅτι τὸ οὐσιαστικὸν τοῦτο, ὡς κεῖται ἐν τῷ χωρίῳ, ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἐπίθετον.

Κατὰ πάντα ταῦτα, ἐκ τῶν περὶ τῆς ὁδοῦ ἐν τῷ ἡμετέρῳ χωρίῳ οὐσια-

---

1. Περὶ παραθέσεως συνωνύμων οὐσιαστικῶν, ὡς καὶ ἄλλων μερῶν τοῦ λόγου, ὡς ἐπιρρημάτων, ῥημάτων καὶ μάλιστα ἐπιθέτων βλ. ἰδίᾳ E. Schwyzer, Griechische Grammatik, τόμ. Β΄, Μόναχον, 1950, σ. 704.

2. Βλ. ᾿Ιω. Δρ. Σταματάκου, Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, ᾿Αθῆναι, 1937, σ. 81.

3. Βλ. Πλουτ. Θησ. 34 *ἴδιον δέ τινα καὶ παρηλλαγμένον ὅλως λόγον*, τοῦ αὐτοῦ, Κάτ. Νεώτ. 20 *καθ᾿ ὁδὸν πολλοῖς τισιν ὑποζυγίοις καὶ σκεύεσι καὶ ἀκολούθοις ἀπαντήσας*, κ. ἄλλα πολλά.

στικῶν τὸ μὲν πρῶτον δηλοῖ τὸ σχῆμα, τὸ δὲ δεύτερον τὴν θέσιν αὐτῆς, πρέπει δὲ νὰ νοηθῇ ὅτι ἡ ὁδὸς αὕτη, περιβάλλουσά τινα τόπον, ἦτο κυκλοτερής πως.

Κεφ. 36. *Τὰ γὰρ ἐν Ἀρμενίᾳ τρόπαια Πάρθων πλησίον ἑστῶτα καὶ Τιγρανόκερτα καὶ Νίσιβις καὶ πλοῦτος ἐκ τούτων πολὺς εἰς Ῥώμην κομισθεὶς καὶ τὸ Τιγράνου διάδημα πομπευθὲν αἰχμάλωτον ἐπῆρε Κράσσον ἐπὶ τὴν Ἀσίαν.*

Τὸ οὐσ. *πλοῦτος*, μεθ' οὗ συνάπτεται τὸ ἐπίθ. *πολύς*, ἐκφέρεται ἀνάρθρως ἐνταῦθα, ἵνα, προδήλως, δηλωθῇ ὅτι τοῦτο λαμβάνεται ἀορίστως [1]. Ἐκ πρώτης ὄψεως τοῦτο φαίνεται ὑγιῶς ἔχον, καθόσον ἄλλως, τιθεμένου δηλονότι τοῦ ἄρθρου, θὰ ἔπρεπε νὰ νοηθῇ ὅτι ὁλόκληρος ὁ ἐκ τῶν μερῶν τούτων πλοῦτος, ὅστις ἦτο πολύς, ἐκομίσθη εἰς Ῥώμην, τοῦτο δὲ εἶναι ἀσφαλῶς ἄτοπον.

Ἀλλὰ τὸ ἐπίθ. *πολὺς* δύναται νὰ συναφθῇ καὶ ἄλλως. Εἶναι προφανὴς ἡ μεταξὺ τῶν ὑποκειμένων τοῦ ῥήματος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς προσδιορισμοὺς αὐτῶν, ἀντιστοιχία, τοῦτο δὲ μάλιστα ἀληθεύει περὶ τῶν δύο τελευταίων τοιούτων ὑποκειμένων. Ἀλλὰ τὸ τελευταῖον τούτων προσδιορίζεται διὰ τῆς μετ. *πομπευθέν*, εἰς ἣν ἐπιρρηματικόν, κατὰ τὴν γνωστὴν συνήθη σύνταξιν, κατηγορούμενον εἶναι ἡ λ. *αἰχμάλωτον*. Ἀντιστοίχως δὲ εἰς τὴν προσδιορίζουσαν τὸ *πλοῦτος* μετ. *κομισθεὶς* ὅμοιος κατηγορηματικὸς προσδιορισμὸς εἶναι τὸ *πολύς*. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ ἄναρθρος ἐκφορὰ τοῦ *πλοῦτος* φαίνεται παρέχουσα πράγματα ἐν τῷ λόγῳ. Διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ἄρθρου ὁ λόγος ὁμαλύνεται ἐνταῦθα, ἀποκαθιστᾶται δὲ πλήρως ἡ τοσοῦτον παρὰ Πλουτάρχῳ συνήθης ἀντιστοιχία αὕτη [2]. Οὐχ ἧττον ἱκανοποιητικόν, ἐξ ἄλλου, γίνεται τὸ νόημα, καθόσον δηλοῦται ὅτι ὁ ἐκ τῶν μερῶν τούτων πλοῦτος ἐκομίσθη εἰς τὴν Ῥώμην «*πολύς*», ἤτοι εἰς μεγάλας ποσότητας, ἀλλὰ προφανῶς οὐχὶ καὶ ὁλόκληρος. Ἑπομένως ἡ προσθήκη τοῦ ἄρθρου πρὸ τοῦ ὀν. *πλοῦτος* εὑρί-

---

1. Περὶ τῆς παραλείψεως τοῦ ἄρθρου βλ. τὰ γενικώτερα κλασσικὰ ἔργα Kühner-Gerth, Grammatik, μέρ. Α', σ. 598 κ.ἑξ., E. Schwyzer, Griechische Grammatik, τόμ. Β', Μόναχον, 1950, σ. 19 (ἔνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία) κ.ἑξ. Βλ. ἐπίσης τὴν εἰδικωτέραν ἑλληνικὴν πραγματείαν, καὶ δὴ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν, τοῦ Γ. Π. Ἀναγνωστοπούλου, Περὶ τοῦ Ἄρθρου, Ἀθηνᾶ, τόμ. ΛΔ', 1922, σ. 224.

2. Σημειωτέον ὅτι χρῆσις, ὡς ἡ ἀνωτέρω, τοῦ συνδέσμου *καὶ* εἶναι κοινοτάτη ἐν τῷ μεθ' Ὅμηρον ἀρχαίῳ λόγῳ, βλ. J. D. Denniston, The Greek Particles², Ὀξφόρδη, 1954, σ. 324. Ἀρρυθμίαι δέ, ὡς ἡ ἀνωτέρω, δὲν σημειοῦνται ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ, καίτοι ἀνωμαλίαι καὶ εἰς τὸν σύνδεσμον *καὶ* ἀναφερόμεναι, παρατίθενται πολλαὶ καὶ λεπτομερῶς ἐν αὐτῷ. Πρέπει, ἐν τούτοις, νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἔργον δὲν ἐκτείνεται πέρα τῶν κλασσικῶν χρόνων.

σκεται προσφυῶς ἔχουσα κατ᾽ ἀμφότερα, τὴν σύνταξιν δηλονότι καὶ τὸ νόημα. Πρὸς τούτοις, πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἡ ἔκπτωσις αὕτη τοῦ ἄρθρου παλαιογραφικῶς δὲν εἶναι δυσεξήγητος. Ὅθεν, ὑποστηρίζεται ἡ μικρὰ αὕτη ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ, ἔνθ᾽ ἀναγνωστέον: *«καὶ ⟨ὁ⟩ πλοῦτος ἐκ τούτων πολὺς εἰς Ῥώμην κομισθείς»*.

ΘΗΣΕΥΣ Σ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ
Ὑφηγητοῦ τοῦ Δημοσίου, Ἰδιωτικοῦ βίου
καὶ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Δημοσιεύων πρὸ δύο ἐτῶν ὁ καθηγητὴς κ. Φαίδων Κουκουλὲς συλλογήν του βυζαντινῶν παραδόσεων παρετήρησε περὶ τῆς ἐλλιποῦς γνώσεως ἡμῶν τοῦ κεφαλαίου τούτου τοῦ βυζαντινοῦ ἰδιωτικοῦ βίου [1].

Ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου τούτου ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδεμία συλλογὴ δημωδῶν βυζαντινῶν παραδόσεων διεσώθη εἰς ἡμᾶς καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ ὅτι δὲν ἐγένετο ἀκόμη συστηματικὴ ἔρευνα εἰς τὰς φιλολογικὰς ἐν γένει πηγὰς πρὸς συγκέντρωσιν τοὐλάχιστον τοῦ ἐν αὐταῖς σχετικοῦ ὑλικοῦ [2]. Διὰ ταῦτα πρέπει νὰ θεωρῆται λίαν εὐπρόσδεκτος πᾶσα εἰσφορὰ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ βυζαντινοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο.

Εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον στοιχεῖ ἡ δημοσιευομένη ἐνταῦθα μικρὰ αὕτη συλλογὴ βυζαντινῶν μικρασιατικῶν παραδόσεων.

1. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΜΟΡΙΟΥ

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Εὐστρατίου († 846), ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Αὐγάρου παρὰ τὸν βιθυνικὸν Ὄλυμπον [3], συγγραφέντα πιθανῶς ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατόν του, ἀναφέρεται ἡ κάτωθι παράδοσις περὶ τῆς πόλεως Ἀμορίου.

Ἡνίκα οὖν ἡ θεομάχος τῶν Ἀγαρηνῶν φυλὴ περὶ τὸ ἄστυ Ἀμορίου ἐστρατοπεδεύκει καὶ τοῦτο συνεῖχεν πολιορκοῦσα ἐν ταῖς ἡμέραις Θεοφίλου τοῦ δυσσεβοῦς ἄνακτος, μοναχός τις τοὔνομα Ἰωάννης, τὴν τοῦ κελλαρίτου διακονίαν πεπιστευμένος καὶ λίαν παρὰ τοῦ ὁσίου δι' εὐθύτητα γνώμης στεργόμενος, ἔφη τῷ τιμίῳ πατρὶ ὅτι περ «ἔκπαλαι τοῦτο ἀκουτίζομαι ὡς ἀπαράδοτον ὑπάρχει Ἀμόριον.» ὁ δὲ ὅσιος φησὶν πρὸς αὐτόν. «Μὴ πλα-

1. Βυζαντιναί τινες παραδόσεις, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 22 (1952), σ. 3.
2. Βλ. καὶ Ἐνθ' ἀνωτ.
3. Bernardin Menthon, L'Olympe de Bithynie. Ses Saints, ses couvents, ses sites. Bonne 1935, σ. 52 - 54, 58 - 59.

νηθῇς, ἀδελφέ· μετὰ γὰρ δύο ἡμέρας παραδίδοται.» ὅπερ καὶ γέγονεν· ἐσημειώσατο γὰρ ὁ ἀδελφὸς τὴν ἡμέραν καὶ ἀψευδῆ ἔγνω τὴν πρόρρησιν τοῦ πατρός... [1]».

Ἡ ἀπροσδόκητος τὴν 12 Αὐγούστου τοῦ ἔτους 838 [2] ἐκπόρθησις τῆς πόλεως Ἀμορίου ὑπὸ τοῦ ἄραβος καλίφου Μοτασέμ, ἡγουμένου πολυαρίθμου στρατοῦ, ἐπροκάλεσεν ἔκπληξιν καὶ βαθεῖαν συγκίνησιν εἰς τὸν βυζαντινὸν τότε κόσμον διὰ τὴν μετὰ πολιορκίαν δώδεκα μόνον ἡμερῶν [3] ἅλωσιν τῆς ὀχυρωτάτης [4] καὶ πολυανθρώπου πόλεως ταύτης, τὴν ἐπακολουθήσασαν φοβερὰν καταστροφὴν καὶ τὴν ἐξολόθρευσιν τῶν κατοίκων της· πρὸς δὲ τούτοις καὶ διότι τὸ Ἀμόριον ἦτο ἡ ἰδιαιτέρα πατρὶς τοῦ βασιλεύοντος τότε αὐτοκράτορος Θεοφίλου.

Περὶ τῆς πόλεως ταύτης, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ὡς ἄνω μαρτυρίας ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐστρατίου, ὑπῆρχε κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἡ πίστις ἐκ παραδόσεως εἰς τὸν λαόν, ἐκυκλεῖτο δηλαδὴ ἡ δημώδης παράδοσις περὶ τοῦ Ἀμορίου, ὅτι τοῦτο ἀπετέλει φρούριον ἀπαράδοτον εἰς τὸν ἐχθρὸν ἢ ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον «κάστρον ἄπαρτον».

Εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο, δηλ. τῆς ὑπάρξεως δημωδῶν προρρήσεων περὶ τῆς πόλεως ὡς ἀναλώτου καὶ τῆς διαψεύσεως τούτων διὰ τῆς οὕτω ταχείας ἐκπολιορκήσεως αὐτῆς, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν κατὰ μέγα μέρος τὴν ἐκ τῆς ἁλώσεως προκληθεῖσαν βαθεῖαν ψυχικὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸν βυζαντινὸν καὶ τὸν ἀντίπαλόν του, τὸν ἀραβικόν, κόσμον, ὡς καὶ τὸν ἀναληφθέντα ἔπειτα ἐπίμονον ἀγῶνα κατὰ τῶν Ἀράβων πρὸς ἐκδίκησιν τῆς ἐθνικῆς ταύτης συμφορᾶς καὶ τέλος τὴν ὕμνησιν τῆς νίκης ὑπὸ τοῦ λαοῦ δι' ἐπικῶν ᾀσμάτων [5] εἰς τὰ ὁποῖα ἐξυμνεῖται ὁ ἐκδικητὴς ἥρως μὲ τὴν προσωνυμίαν Ἀρμούρης ἢ Ἀρμουρόπουλος [6].

---

1. Βίος καὶ θαύματα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐστρατίου ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Αὐγάρου (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. 4, Ἐν Πετρουπόλει 1897, σ. 382, § 21).

2. A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. Tom. I. La dynastie d'Amorium (820 - 867). Édition française par H. Gregoire et Mar. Canard. Bruxelles 1935, σ. 170.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 170, σημ. 3.

4. Αὐτόθι, σ. 161.

5. Ὑπάρχουν ἀρκεταὶ πιθανότητες, παρὰ τὰς περὶ τοῦ ἀντιθέτου γνώμας, ὅτι καὶ τοῦ πανελληνίου δημώδους ᾄσματος «τοῦ Κάστρου τῆς Ὡριᾶς» ὁ ἀρχικὸς πυρὴν τῆς συνθέσεώς του εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς πτώσεως τοῦ Ἀμορίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἅλωσις ἐπετεύχθη διὰ τῆς προδοσίας τοῦ ἀρνησιθρήσκου Βοϊβοδίτζη. Περὶ τοῦ ζητήματος ὅμως τούτου θὰ διαλάβω ἀλλαχοῦ.

6. Βλ. Henri Gregoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας. Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιΐα στὴν ἱστορία καὶ στὴν ποίηση. New York (1942), σ. 11 κ.ἑξ. καὶ 201 κ.ἑξ.

2. ΠΕΡΙ ΛΟΙΜΟΥ ΕΝ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙᾼ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ, ἐπισκόπου Νεοκαισαρείας τοῦ Πόντου (240 – 270), ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Νύσσης, ἀναφέρεται τὸ κάτωθι περιστατικὸν κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἀρχιερωσύνης τοῦ Γρηγορίου.

Ἑωρτάζετο, λέγει ὁ βιογράφος, πάνδημος ἑορτὴ ἐν τῇ πόλει τῆς Νεοκαισαρείας «δαίμονί τινι τῶν ἐγχωρίων κατά τι πάτριον ἀγομένη» [1]· τοσοῦτον δ᾽ εἶχεν ὑπερπληρωθῆ τὸ θέατρον τῆς πόλεως, ὥστε ἐκ τοῦ θορύβου τῶν συνωθιζομένων εἶχε διακοπῆ ἡ μουσικὴ καὶ οἱ θαυματοποιοὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιδείξουν τὴν τέχνην των. Ἐκ τοῦ πλήθους τότε ἐν στενοχώρῳ θέσει εὑρισκομένου «κοινὴ παρὰ παντὸς ἐκρήγνυται φωνή, τὸν δαίμονα, ᾧ τὴν ἑορτὴν ἦγον, ἀνακαλούντων καὶ παρ᾽ ἐκείνου τὴν εὐρυχωρίαν αὐτοῖς ἀξιούντων γενέσθαι». Ἦτο δὲ ἡ εὐχὴ τοῦ συνηγμένου ἐν τῷ θεάτρῳ λαοῦ «Ζεῦ, ποίησον ἡμῖν τόπον» [2].

Ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Γρηγόριος, ἀκούσας τὴν βοὴν τοῦ πλήθους, τὸ ὁποῖον ᾔτει παρὰ τοῦ Διὸς εὐρυχωρίαν εἰς τὸ θέατρον, καὶ ἀγανακτήσας ἐπὶ τούτῳ, ἔπεμψεν ἐκ τῶν παρισταμένων ἕνα, ὅπως εἴπῃ εἰς τοὺς συνωθουμένους ὅτι θὰ δοθῇ ἡ αἰτουμένη παρ᾽ αὐτῶν ἄνεσις χώρου. «Ταύτης δὲ παρ᾽ αὐτοῦ (= τοῦ Γρηγορίου) τῆς φωνῆς οἱόν τινος σκυθρωπῆς ἀποφάσεως ἐξενεχθείσης, λοιμὸς τὴν πάνδημον ἐκείνην ἱερομηνίαν ἐκδέχεται καὶ παραχρῆμα κατεμίγνυτο ταῖς χοροστασίαις ὁ θρῆνος, ὥστε αὐτοῖς εἰς πένθη καὶ συμφορὰς μεταστραφῆναι τὰς θυμηδίας, ἀντὶ αὐλῶν καὶ κρότων τῆς ἐπαλλήλου θρηνῳδίας διαλαβούσης τὴν πόλιν. *Ἐνσκῆψαν γὰρ ἅπαξ τοῖς ἀνθρώποις τὸ πάθος, θᾶττον ἢ κατ᾽ ἐλπίδας διεξῄει πυρὸς δίκην τοὺς οἴκους ἐπιβοσκόμενον, ὥστε πληροῦσθαι μὲν τῶν τῇ νόσῳ καταφθειρομένων τὰ ἱερὰ τῶν ἐλπίδι θεραπείας προσφευγόντων·* γέμειν δὲ τὰς πηγάς, καὶ κρουνοὺς καὶ φρέατα τῶν ὑπὸ τῆς τοῦ νοσήματος ἀμηχανίας διακαιομένων ἐν τῇ δίψῃ (ἐφ᾽ ὧν ἠτόνει τὸ ὕδωρ τὸν ἐκ τοῦ πάθους κατασβέσαι φλογμόν, ὁμοίως ἐχόντων καὶ μετὰ τὸ ὕδωρ καὶ πρὸ τοῦ ὕδατος τῶν ἅπαξ κατασχεθέντων τῷ πάθει)· πολλοὺς δὲ αὐτομολεῖν πρὸς τοὺς τάφους καὶ μηκέτι τοὺς περιόντας ἐξαρκεῖν ταῖς τῶν κατοιχομένων ταφαῖς. *Γενέσθαι δὲ οὐκ ἀδόκητον τοῦ κακοῦ τὴν προσβολὴν τοῖς ἀνθρώποις ἀλλά τινος φάσματος ἐπιγινομένου τῇ μελλούσῃ καταφθείρεσθαι οἰκίᾳ οὕτως ἐπακολουθεῖν τὴν φθοράν. Ἐπεὶ οὖν πᾶσι καταφανὴς ἐγένετο ἡ αἰτία τῆς νόσου, ὅτι τὸ ἐπικληθὲν*

---

1. Migne, PG, 46, 956B.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., στ. 956C.

παρ' αὐτῶν δαιμόνιον κακῶς ἐπλήρου τὴν εὐχὴν τῶν ματαίων, τὴν πονηρὰν ταύτην ἐκ τοῦ πάθους εὐρυχωρίαν ἐμποιοῦν τῇ πόλει, ἔνθα ἱκέται γίνονται τοῦ μεγάλου [= Γρηγορίου] στῆσαι δεόμενοι τοῦ κακοῦ τὴν φοράν... *Τοῦ γὰρ φάσματος ἐκείνου πρὸ τῆς ἐσομένης τῷ οἴκῳ διαφθορᾶς προφαινομένου* καὶ παραχρῆμα τὴν ἀπόγνωσιν τῆς ζωῆς ἐμποιοῦντος, εἷς ἐγίνετο τοῖς κινδυνεύουσι σωτήριος τρόπος, τὸ ἐντὸς ἐκείνου γενέσθαι τοῦ οἴκου τὸν μέγαν Γρηγόριον καὶ δι' εὐχῆς τὸ ἐνσκῆψαν τῷ οἴκῳ πάθος ἀπώσασθαι. Ταχείας δὲ διὰ τῶν τετυχηκότων ἐν πρώτοις τῆς τοιαύτης σωτηρίας ἐπὶ πάντας τῆς φήμης διαδραμούσης *πάντα ἀργὰ ἦν, ἃ πρότερον ὑπὸ ματαιότητος αὐτοῖς ἐσπουδάζετο, χρηστήριά τε καὶ καθάρσια καὶ ἡ ἐν τοῖς εἰδώλοις διατριβή*, πάντων πρὸς τὸν μέγαν ἱερέα βλεπόντων καὶ ἑκάστου πρὸς ἑαυτὸν ἐπὶ σωτηρίᾳ παντὸς τοῦ γένους ἐφελκομένου... *ἔστι δὲ καὶ ἄλλα τῇ μνήμῃ μέχρι τοῦ δεῦρο διασωζόμενα τοῦ μεγάλου Γρηγορίου θαύματα, ἅπερ φειδόμενοι τῆς ἀπιστούσης ἀκοῆς... τοῖς γεγραμμένοις οὐ προσεθήκαμεν*» [1].

Ἡ ἐπισημείωσις τοῦ βιογράφου ἐνταῦθα περὶ σωζομένων μέχρι τῶν ἡμερῶν του διηγήσεων καὶ περὶ ἄλλων ἔτι θαυμάτων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ, τὰς ὁποίας δὲν κατέγραψεν, ἐπειδὴ φείδεται «τῆς ἀπιστούσης ἀκοῆς» τῶν πολλῶν, δεικνύει σαφῶς ὅτι καὶ ἡ ἀνωτέρω διήγησις περὶ τοῦ λοιμοῦ ὑπῆρχε κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα εἰς τὸ στόμα τῶν Χριστιανῶν ὡς δημώδης παράδοσις περὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου.

Εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐπιδημικὴ νόσος παρουσιάσθη ὑπὸ μορφὴν φάσματος (δαίμονος), τὸ ὁποῖον περιήρχετο τὰς ὁδοὺς τῆς Νεοκαισαρείας καὶ εἰσήρχετο εἰς τὰς οἰκίας ἐνσπεῖρον ἐν αὐταῖς τὸν θάνατον.

Περὶ ἐμφανίσεως λοιμώδους νόσου, προφανῶς τῆς πανώλους, ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην, δηλαδὴ ὡς φάσματος (δαίμονος), γνωρίζομεν καὶ ἐκ μεταγενεστέρας, τοῦ 6ου αἰῶνος, μαρτυρίας τοῦ Προκοπίου, ὅστις ἀναφέρων τὸν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ λοιμὸν λέγει ὅτι «φάσματα δαιμόνων πολλοῖς ἐς πᾶσαν ἀνθρώπου ἰδέαν ὤφθη, ὅσοι τε αὐτῆς παραπίπτοιεν, παίεσθαι ᾤοντο πρὸς τοῦ ἐντυχόντος ἀνδρός, ὅπη παρατύχοι τοῦ σώματος, ἅμα τε τὸ φάσμα ἑώρων καὶ τῇ νόσῳ αὐτίκα ἡλίσκοντο...» [2].

Αἱ ἰδέαι αὗται τῆς προσωποποιήσεως τῆς πανώλους προέρχονται ἐκ δοξασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους λαούς· κατ' αὐτὰς αἱ ἀσθένειαι γενικῶς προέρχονται ἐξ ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, δαιμόνων, ἐχθρικῶς διακειμένων πρὸς τὸν ἄνθρωπον [3].

---

1. Migne, PG, 46, 956D - 957D.

2. Βλ. παρὰ Νικ. Γ. Πολίτου, Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Δ.Ι.Ε.Ε. 1 (1883), σ. 24 - 25 (= Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. Γ', 1930, σ. 85 - 86).

3. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 64 κ.ἑξ. Max Bartels, Die Medicin der Naturvölker. Ethnologische Beiträge zur Urgeschichte der Medicin,

Εἰς τὸν βυζαντινὸν κόσμον αἱ ἀντιλήψεις αὗται περὶ τῶν νόσων ἀνεπτύχθησαν ἔτι περισσότερον καὶ ἐκ τῆς διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ τῆς προελεύσεως τῶν ἀσθενειῶν ἐκ τοῦ ἀκαθάρτου δαίμονος, ὅστις εἰσέρχεται εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου [1].

Αἱ παραστάσεις τῆς πανώλους ὡς δαίμονος ἢ ὑπὸ ἄλλην μορφὴν συνεχίσθησαν εἰς τὸν λαὸν καθ' ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους [2]· εἰς τὰς νεωτέρας δὲ μέχρι τῆς σήμερον παραδόσεις αὕτη προσωποποιεῖται ὡς γραῖα περιφερομένη εἰς τὰς οἰκίας κατὰ τὴν νύκτα, ἔτι δὲ καὶ ὡς θηρίον, νᾶνος, γαλῆ, κουκουβάγια κλπ. [3].

Συμφώνως πρὸς τὰς ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου περὶ τῆς ἐκ θείας ὀργῆς ἢ ἐπηρείας δαιμονικῶν δυνάμεων [4] ἐπελεύσεως τῶν νόσων μεθ' ὧν καὶ αἱ ἐπιδημικαί, ἐπιζητεῖται εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐκ Μ. Ἀσίας παράδοσιν ἡ ἀπαλλαγὴ τοῦ λαοῦ τῆς Νεοκαισαρείας ἐκ τοῦ λοιμοῦ διὰ τῆς καταφυγῆς αὐτοῦ εἰς τοὺς ναούς, εἰς χρηστήρια (μαντεῖα) καὶ καθαρμούς [5]. Αἱ ἐνέργειαι ὅμως αὗται δὲν ἴσχυσαν πρὸς περιστολὴν τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον περιορίζεται μόνον διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Ἱεράρχου.

Τὰ μέσα ταῦτα τῆς μαγείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἀποδίωξιν τῶν νόσων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον συνεχίσθησαν ὑπὸ ποικίλας μορφὰς καὶ μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων [6], ὅτε, ὡς πρὸς τὰς ἐπιδημίας, ἀνακαλυφθέντος

Leipzig 1893, σ. 11 κ.ἑξ. Τοῦ Αὐτοῦ, Über Krankheits-Beschwörungen. Zeitsch. d. Ver. f. Volkskunde 5 (1895), σ. 1 κ.ἑξ. J. G. Frazer, Le cycle de rameau d'or. Le bouc émissaire. Trad. franç. par Pierre Sayn, Paris 1925, σ. 76 κ.ἑξ. Mart. Nilsson, Geschichte der griech. Religion, I, 1941, σ. 510.

1. Ματθ. η', 16. ι', 8. Λουκ. ϛ', 18. Μάρκ. α', 34-39. γ', 15. Βλ. καὶ K. Beth, Dämonen. Handwört. d. deutschen Aberglaubens II, 1929-1930, στ. 155.

2. Βλ. Νικ. Γ. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 82 καὶ 86.

3. Βλ. Νικ. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, τόμ. 1, 1904, σ. 555, ἀρ. 910. Γ. Μέγα, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογρ. 7, 1923, 483-485. Πλὴν τῆς πανώλους εἰς τὰς δημώδεις παραδόσεις προσωποποιοῦνται καὶ ἡ *εὐλογία* καὶ ἡ *χολέρα*. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογρ. Σύμμεικτα, τόμ. Γ', 1931, σ. 79 κ.ἑξ. Παραδόσεις, τόμ. 1, σ. 552-558 ἀρ. 902, 903. Γ. Μέγα, Ἔνθ' ἀν., σ. 488 καὶ Κύπρον Χρυσάνθην ἐν Κυπρ. Σπουδ. 7 (1943) 128.

4. Βλ. Ivan von Müller und Adolf Bauer, Die griechischen Privats-und Kriegsaltertümer, München 1893, σ. 198-199. Νικ. Γ. Πολίτου, Λαογρ. Σύμμ., ἔνθ' ἀν., σ. 66-67. Max Bartels, Die Medicin, Ἔνθ' ἀν., σ. 27 κ.ἑξ. K. Beth, Ἔνθ' ἀν., στ. 153.

5. Βλ. διὰ τὴν Ἀρχαιότητα περὶ χρηστηρίων καὶ καθαρμῶν, M. Nilsson, Ἔνθ' ἀν., σ. 512.

6. Βλ. J. G. Frazer, Ἔνθ' ἀν., σ. 99 κ.ἑξ. Max Bartels, Über Krankheits-Beschwörungen. Zeitsch. d. Ver. f. Volkskunde 5 (1895), σ. 1 κ.ἑξ. Νικ. Γ. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 68 κ.ἑξ. Παραδόσεις, τ. 1, σ. 554-555, ἀρ. 907, 908, 910. Γ. Μέγα, Ἔνθ' ἀν., σ. 489 κ.ἑξ.

τοῦ αἰτίου αὐτῶν, ἐπετεύχθη διὰ τῆς προόδου τῆς Ἐπιστήμης ἡ πρόληψις αὐτῶν.

3. ΑΠΕΙΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΘΕΟΔΩΡΟΝ

Ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐστρατίου († 846), ἡγουμένου, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, τῆς μονῆς τῶν Αὐγάρου παρὰ τὸν βιθυνικὸν Ὄλυμπον, ὑπάρχει ἡ κάτωθι διήγησις περὶ γενομένης κλοπῆς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου.

«Κλεπτῶν ποτε εἰσελθόντων ἐν τῇ μονῇ τοῦ ὁσίου, μὴ περιόντος ἐκεῖσε, καὶ συλησάντων πάντα τὰ διαφέροντα πράγματα τῆς μονῆς, καὶ κατὰ τὴν ἐπιοῦσαν ἡμέραν παραγενόμενος, *ὡς ἔγνω τὸ πραχθέν, εἰσῆλθεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ ὁσίου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου γενόμενος φησὶν αὐτῷ μετὰ παρρησίας. «Πίστευσον οὐ μὴ ἐν ταύτῃ σου τῇ σεβασμίᾳ εἰκόνι οἱ ἐν τῷδε τῷ τόπῳ οἰκοῦντες τὸ ἐκ κανδήλης φῶς παράψωσιν, εἰ μὴ τὰ ληφθέντα ἀπολαβεῖν ἡμᾶς παρασκευάσῃς.* Ταῦτα εἰπὼν πρὸς τὸ καρτερικώτατον αὐτοῦ εἰσέδυ κελλίον καὶ ἰδοὺ τὴν ἐπαύριον οἱ κεκλοφότες ἐν τῷ τῆς μονῆς πυλεῶνι παραγεγόνασιν διηγούμενοι, ὡς «Δύο ἡμέρας διοδευσάντων ἡμῶν κατέλαβεν ἡμᾶς βασιλικός τις μετὰ καὶ μονάζοντος ἱεροπρεποῦς, ἀμφότεροι λευκοῖς ἵπποις ἐφεζόμενοι, καὶ μετὰ ἀπειλῆς καὶ δριμείας ἐπιπλήξεως ἀπείρξαντες τοῦ πρόσω χωρεῖν ἕως τῶν ὧδε μετὰ πολλῆς καὶ σφοδρᾶς ἤγαγον τάσεως». Ταῦτα οἱ τῆς μονῆς ἀκηκοότες καὶ τὰ ληφθέντα σῶα εὑρηκότες μηνύσει ἐχρήσαντο πρὸς τὸν Ὅσιον· ὅστις ἐξελθὼν καὶ κατηχήσας αὐτοὺς καὶ ἐφοδιάσας ὁ χριστομίμητος ἀπέλυσεν ἐν εἰρήνῃ πρὸς τὰ οἰκεῖα πορεύεσθαι [1]».

Τὴν ἄνευ ἀμφιβολίας τινὸς λαϊκὴν ταύτην παράδοσιν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα ὡς παλαιότερον, ὅσον γνωρίζομεν, τύπον σχετικῶν δημωδῶν καὶ σήμερον ἔτι διηγήσεων ἐξ ὧν θὰ προῆλθεν ἤδη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ εὐρέως διαδεδομένη σήμερον λαϊκὴ παροιμία ὑπὸ τὰς διατυπώσεις : «Κι ὁ Ἅγιος φόβο θέλει», «Κι ὁ Ἅγιος φοβέρα θέλει», «Φοβέρα θένε κ᾽ οἱ Ἅγιοὶ νὰ θαυματουργήσουνε», «Κ᾽ οἱ Ἅγιοὶ φοβέρα θέλουν νὰ θαυματουργοῦν κ᾽ ἐκεῖνοι» κ.ἄ.

Περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῆς παροιμίας ταύτης ἐμφαίνουν πλὴν τῆς βυζαντινῆς διηγήσεως ταύτης καὶ αἱ σύγχρονοι σχετικαὶ δημώδεις διηγήσεις, αἱ ὁποῖαι πιστεύω ὅτι εἶναι ὑστερογενῆ πλάσματα ἐκ τῆς χρήσεως τῆς παροιμίας.

---

1. Βίος καὶ θαύματα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐστρατίου ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Αὐγάρου (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. Σταχυολογίας, τόμ. 4, ἐν Πετρουπόλει 1897, σ. 387-388, § 30).

Οὕτω λέγεται ἐν Λέσβῳ ἡ αἰτιολογικὴ παράδοσις, ὅτι βοσκός τις ἠπείλησε διὰ πελέκεως τὸν Ἅγιον Χαράλαμπον ὅτι θὰ θραύσῃ τὴν εἰκόνα του, διότι δὲν ἐφύλαξε τὴν μάνδραν του ἀπὸ τοὺς κλέπτας. Ἀργότερον ὅμως ὅτε εἰς δευτέραν ἀπόπειραν κλοπῆς τοῦ ποιμνίου ἐπέτυχε τὴν σύλληψιν τῶν κλεπτῶν, τότε ὁ ποιμὴν ἀπέδωκε τὴν ἐπιτυχίαν του ταύτην εἰς τὸν προηγηθέντα ἐκφοβισμὸν τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους καὶ εἶπε : «Κ' οἱ Ἅγιοὶ φοβέρα θέλουν»[1]. Ἐν Μάνῃ λέγεται περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἣν εἶχε τοῦρκος προύχων ὡς φύλακα τοῦ οἴκου του κατὰ τὴν νύκτα, ὅτι ὁ τοῦρκος ἠπείλησε τὴν εἰκόνα καὶ διέκοψε τὴν φωταψίαν τῆς κανδήλης καὶ τὸ θυμίαμα τῆς εἰκόνος, διότι ὁ Ἅγιος ἠμέλησε καὶ δὲν συνέλαβε τοὺς εἰσελθόντας εἰς τὴν οἰκίαν του κλέπτας. Οἱ κλέπται εἰσέδυσαν καὶ ἐκ δευτέρου εἰς τὸν οἶκον, ἀλλὰ τότε δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀπέλθουν· ἔμειναν ἐκεῖ καθηλωμένοι μέχρις οὗ ἐγερθεὶς ὁ οἰκοδεσπότης συνέλαβεν αὐτούς. Θεωρήσας ὁ τοῦρκος τὴν σύλληψιν τῶν κλεπτῶν ὀφειλομένην εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον διέταξε νὰ θυμιᾶται καὶ φωταγωγῆται καθ' ἡμέραν ἡ εἰκών του [2].

Ἄλλαι διηγήσεις αἰτιολογοῦν ἄλλως τὴν παροιμίαν ταύτην. Οὕτω λέγεται ἐν Λέσβῳ ὅτι ποιμήν τις διερχόμενος ἔξωθεν παρεκκλησίου εἰσῆλθεν εἰς αὐτὸ πρὸς προσκύνησιν. Ὁ βοσκὸς ἐτοποθέτησεν ἔπειτα τὴν ποιμενικὴν ῥάβδον ἐπὶ τοῦ ὤμου του καὶ ἐπροχώρησε πρὸς τὴν ἔξοδον, ἀλλ' ἦτο ἀδύνατον εἰς αὐτὸν νὰ ἐξέλθῃ λόγῳ τῆς θέσεως τῆς ῥάβδου. Νομίσας οὗτος ὅτι ἐκωλύετο ὑπὸ τοῦ Ἁγίου καὶ ὀργισθεὶς δι' αὐτὸ ἐστράφη πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου καὶ ὑβρίζων αὐτὴν ἤρχισε νὰ κτυπᾷ τὴν εἰκόνα διὰ τῆς ῥάβδου. Ἀκολούθως θέσας τὴν ῥάβδον ὑπὸ τὴν μασχάλην ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ναοῦ καὶ εἶπε τότε τὴν παροιμίαν «Τσὶ γι Ἅγιοὶ φοβέρα θέλιν [3]». Ἡ διήγησις αὕτη ἀπαντᾷ ὁμοίως καὶ εἰς Ἠλείαν καὶ Μάνην μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι ἐνταῦθα ἀπειλοῦνται αἱ εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου [4].

Ἐκ τῶν δημωδῶν τούτων αἰτιολογικῶν τῆς ἀνωτέρω παροιμίας διηγήσεων αἱ πλησιάζουσαι περισσότερον πρὸς τὴν βυζαντινήν, ὡς ἀνωτέρω, παράδοσιν εἶναι αἱ δύο πρῶται ἐκ Λέσβου καὶ Μάνης, ἔνθα ὁ λόγος περὶ συλλήψεως τῶν κλεπτῶν μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Ἁγίου ἀπειλὴν ὑπὸ τοῦ ποιμένος ἢ τοῦ τούρκου προύχοντος.

---

1. Δημ. Λουκάτου, Συλλογὴ ἐκ Λέσβου, 1940. (Χφον Λαογρ. Ἀρχείου, ἀρ. 1446Α, σ. 328.)

2. Δημ. Ἰ. Παναγουλάκου, Παροιμίαι τῆς Μάνης, 1900. (Χφον Λαογρ. Ἀρχείου, ἀρ. 523, σ. 42-46.)

3. Λεσβιακὰ φύλλα, σειρ. Α', ἀρ. 40, σ. 177.

4. Ἠλειακὰ ἔτ. Β' (1953), σ. 70. Δημ. Παναγουλάκου, Ἔνθ' ἀν., σ. 46-47.

4. ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ

Ἡ Ἁγία Βαρβάρα, ὡς φέρεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ της, κατήγετο ἐκ τοῦ χωρίου Γελασίου ἐν Ἡλιουπόλει, ἡ ὁποία ἀπεῖχε περὶ τὰ 12 στάδια ἀπὸ τὰ Εὐχάϊτα, καὶ ἐμαρτύρησε τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν αὐτῆς εἰς τὴν γενέτειράν της ἐπὶ Μαξιμιανοῦ.

Ὁ πατήρ της, πλούσιος καὶ τὴν θρησκείαν εἰδωλολάτρης, ὅτε ἤκουσεν αἴφνης τῆς μονογενοῦς θυγατρός του Βαρβάρας ὁμολογούσης τὸν Χριστὸν ἐξεμάνη καὶ ἥρπασε τὴν σπάθην νὰ θανατώσῃ αὐτήν· «ἐπλήσθη θυμοῦ ὁ πατὴρ αὐτῆς καὶ ἐπῆρεν τὸ σπάθιον αὐτοῦ σφάξαι αὐτήν· *ηὔξατο δὲ ἡ Ἁγία Βαρβάρα καὶ ἐσχίσθη ἡ πέτρα καὶ ἐδέξατο αὐτὴν εἴσω καὶ ἐξέβαλεν αὐτὴν ἐπὶ τὸ ὄρος·* ἦσαν δὲ ἐκεῖ δύο ποιμένες νέμοντες πρόβατα ἐν τῷ αὐτῷ ὄρει, οἳ δὲ ἐθεάσαντο αὐτὴν φεύγουσαν. ἀνελθὼν δὲ ὁ πατὴρ αὐτῆς ἠρώτα αὐτοὺς τὰ περὶ αὐτῆς, καὶ ὁ μὲν εἷς βουλόμενος περισῶσαι αὐτὴν μεθ᾽ ὅρκου ἠρνήσατο, *ὁ δὲ ἕτερος τῷ δακτύλῳ ὑπέδειξεν αὐτήν. καὶ κατηράσατο αὐτὸν ἡ Ἁγία Βαρβάρα καὶ εὐθέως ἐγένοντο τὰ πρόβατα αὐτοῦ κανθαρίδες, οἳ δὲ προσμένουσιν τῷ τιμίῳ αὐτῆς μνήματι ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας.* ὁ δὲ πατὴρ εὑρηκὼς αὐτὴν ἐμάστιξεν καὶ κρατήσας τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς αὐτῆς κατέσυρεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ὄρους...» [1].

Εἰς ἑτέραν διατύπωσιν τοῦ μαρτυρίου τούτου ἀναφέρεται ὁμοίως τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο τῆς καταδιώξεως τῆς μάρτυρος, τοῦ ἀνοίγματος τῆς γῆς καὶ τῆς εἰσδοχῆς αὐτῆς ἐντὸς ὡς καὶ τῆς καταφυγῆς της εἰς τὸ ὄρος, ὅπου ἐκ τῶν δύο ποιμένων ὁ εἷς ὑπέδειξε τὴν Ἁγίαν εἰς τὸν διώκτην πατέρα της. τότε «κατηράσατο αὐτῷ ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ Βαρβάρα καὶ *εὐθέως ἐγένοντο τὰ πρόβατα αὐτοῦ κανθαρίδες καὶ προσμένουσιν τῷ τιμίῳ αὐτῆς λειψάνῳ. αὐτὸς δὲ ἐγένετο λίθος καὶ ἔστιν ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας*» [2].

Ἡ ἁγία Βαρβάρα ἐμαρτύρησεν, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸ παραδοθὲν μαρτύριόν της, τῇ 4ῃ Δεκεμβρίου [3]. Ὁ Al. Wirth, ὅστις ἐξέδωκε καὶ ἐμελέτησε τὸ μαρτύριον αὐτῆς, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διήγησις αὕτη περὶ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου της διεμορφώθη ἐν Νικομηδείᾳ, ἐκεῖθεν δὲ διεδόθη μετὰ τῆς

---

1. Albrecht Wirth, Danae in christlichen Legenden. Wien 1892, σ. 107, στ. 58 κ.ἑξ.
2. J. Viteau, Passions des saints Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia, Paris 1897, σ. 93. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο τοῦ σχίσματος τῆς πέτρας ἀναφέρει κατόπιν καὶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς εἰς τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὴν ἁγίαν Βαρβάραν. (Migne, PG, 96, 797D.)
3. Βλ. Al. Wirth, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 111, στ. 150.

λατρείας της, τὸ μὲν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπου τὸ ἔτος 565 ἀναφέρονται ὑπάρχοντα λείψανα τῆς μάρτυρος, τὸ δὲ πρὸς τὴν Συρίαν καὶ ἐξ αὐτῆς πρὸς τὴν Αἴγυπτον [1]. Κατὰ τὸ 700 μ.Χ. εἶχε διαδοθῆ ἡ λατρεία τῆς μάρτυρος καὶ εἰς τὴν Ρώμην.

Εἰς τὰς παρατιθεμένας ἐνταῦθα διηγήσεις περὶ τῆς καταδιώξεως τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ἔχομεν δύο θέματα δημώδους προφανῶς προελεύσεως.

α΄) Τὸ ρῆγμα τοῦ βράχου (πέτρας) κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ κινδύνου συλλήψεως τῆς μάρτυρος καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ εἰσδοχὴ αὐτῆς.

β΄) Ἡ ἐκ τῆς κατάρας τῆς Ἁγίας Βαρβάρας μεταμόρφωσις τῶν προβάτων τοῦ προδότου ποιμένος εἰς κανθαρίδας, αἱ ὁποῖαι προσμένουν ἔκτοτε ἐπὶ τοῦ μνήματος αὐτῆς, καὶ προσέτι, συμφώνως πρὸς τὴν δευτέραν διατύπωσιν τοῦ μαρτυρίου, ἡ ἐκ τῆς κατάρας ἀπολίθωσις τοῦ ποιμένος.

***

Τὸ πρῶτον ἐπεισόδιον, ἤτοι τοῦ σχίσματος τοῦ βράχου, ὅπως σωθῇ ἐντὸς αὐτοῦ ἡ κινδυνεύουσα μάρτυς, ἀπαντᾷ ὡς θέμα εἰς τὴν ἀρχαίαν ἤδη μυθολογίαν καὶ φαίνεται συνεχιζόμενον μὲ λαϊκὸν χαρακτῆρα διὰ τοῦ βυζαντινοῦ μεσαιῶνος μέχρι τῆς σήμερον.

Εἰς τὴν Ἀρχαιότητα ἱστορεῖτο περὶ τῆς Δάφνης ὅτι, ὅτε ποτὲ καταδιωκομένη ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκινδύνευε νὰ συλληφθῇ ὑπ᾽ αὐτοῦ, ἡ γῆ τότε ἐσχίσθη καὶ ἐδέχθη αὐτὴν ἐντὸς τῶν κόλπων της [2]. Ὁ μῦθος οὗτος φαίνεται, ὡς παρετήρησεν ἤδη καὶ ὁ Fr. Halkin [3], ὅτι παρελήφθη εἰς σχετικὰς χριστιανικὰς διηγήσεις· οὕτως ἀναφέρεται περὶ τῆς μάρτυρος Θέκλης ὑπὸ Βασιλείου ἐπισκόπου Σελευκείας ἐν Ἰσαυρίᾳ (πρῶτον ἥμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος) ὅτι ἡ μάρτυς «ἐκοιμήθη μέν, ὡς ὁ πολὺς καὶ ἀληθέστερος λόγος, μηδαμῶς· ἔδυ δὲ ζῶσα καὶ ὑπεισῆλθε τὴν γῆν...» [4]. Εὐρύτερον ὁμιλεῖ περὶ τοῦ θέματος τούτου ὁ Συμεὼν ὁ μεταφραστὴς εἰς τὸ παρ᾽ αὐτοῦ μαρτύριον τῆς Θέκλης, λέγων ὅτι ἡ Θέκλα, κινδυνεύουσα νὰ συλληφθῇ ὑπὸ ἀγροίκων καὶ βιασθῇ, προσηυχήθη, ὅπως σωθῇ ἐκ τῶν χειρῶν των. Εὐθὺς δὲ φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ εἶπεν εἰς αὐτήν· «μὴ φοβοῦ, Θέκλα... ἄρασα δὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἴδε ὅπως σοὶ πέτρα ἐνώπιος ἤνοικται. Εὐθὺς οὖν διαδρᾶσα τὰς χεῖρας εἰς

---

1. Al. Wirth, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 14 - 15.
2. Βλ. παρὰ W. H. Roscher, Lex. der gr. Mythologie 1, 955.
3. Fr. Halkin, Un émule d'Orphée. La légende grecque inédite de Saint Zosime martyr d'Anazarbe en Cilicie. Anal. Boll. 70 (1952) 251. Ἐνταῦθα παρατίθενται καὶ αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι.
4. Migne, PG, 85, 560A.

τὴν πέτραν εἰσέδυ καὶ ἅμα ἀμφότερα συνέβη τὰ μέρη· καὶ εἰς ἓν γέγονεν οὕτως, ὡς μηδεμίαν μηδ' ὅλως ἁρμογὴν φαίνεσθαι.» [1].

Τὸ θέμα τοῦτο ἀπαντᾷ ἐπίσης καὶ εἰς τὸ μαρτύριον τῆς Ἁγίας Ἀριάδνης, μαρτυρησάσης ἐπὶ Ἀδριανοῦ [2], ὡς καὶ εἰς τὸ τοῦ ἁγίου Ζωσίμου.

Ὁ Ἅγιος Ζώσιμος κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν πρὸ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου του ἐδεήθη εἰς τὸν Θεόν, ὅπως ἀποστείλῃ τὸν ἄγγελόν του πρὸς παραλαβὴν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ μαρτύρων, «μήπως ἑτέροις πειρασμοῖς περιπεσόντες ἀρνησώμεθά σε, τὸν ἀληθινὸν Θεόν. Καὶ ταῦτα αὐτοῦ εἰπόντος εὐθέως ἐσχίσθη πέτρα καὶ ἐδέξατο πρῶτον τὸν τοῦ Θεοῦ θεράποντα Ζώσιμον, δεύτερον τὸν Ἀθανάσιον...» [3].

Πλὴν τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων μὲ τὸν δημώδη χαρακτῆρα των, τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ εὐρύτατα διαδεδομένον σήμερον δημῶδες ᾆσμα «Ἡ ἀντρειωμένη λυγερή», τὸ ὁποῖον συνετέθη ἀρχικῶς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους [4]. Εἰς τὸ ᾆσμα τοῦτο, τοῦ ὁποίου τόπος τῆς ἀρχικῆς συνθέσεως εἶναι ἀσφαλῶς ἡ Μ. Ἀσία [5], χριστιανὴ νεᾶνις, καταδιωκομένη ὑπὸ ἀπίστου (Σαρακηνοῦ ἢ Τούρκου) καὶ κινδυνεύουσα νὰ συλληφθῇ, ἐπικαλεῖται πρὸς σωτηρίαν της τὸν Ἅγιον Γεώργιον. Ἀμέσως ἐσχίσθησαν τὰ μάρμαρα, κατ' ἄλλας παραλλαγὰς ἀνοίγεται πλάξ, καὶ δέχεται ἐντὸς τὴν κινδυνεύουσαν παρθένον [6].

Εἰς τὸ μαρτύριον ἐνταῦθα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας τὸ θέμα τοῦτο διαφέρει, καθόσον ἡ μάρτυς, διαφυγοῦσα τὸν κίνδυνον ἐντὸς τῆς σχισθείσης πέτρας, δὲν παρέμεινεν ἐντὸς τοῦ ῥήγματος, ὡς εἰς τὸν ἀρχαῖον μῦθον καὶ τὰς ἄλλας, ὡς ἀνωτέρω, χριστιανικὰς καὶ εἰς τὸ δημῶδες ᾆσμα διηγήσεις, ἀλλὰ διῆλθε διὰ τοῦ σχίσματος τῆς γῆς εἰς τὸ ἀπέναντι ὄρος. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νομίζω ὅτι ἔχομεν ἐπίδρασιν τῆς σχετικῆς Βιβλικῆς διηγήσεως περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ

1. Migne, PG, 115, 845A.

2. Βλ. παρὰ Fr. Halkin, Ἔνθ' ἀν., σ. 251. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ μαρτυρίου τῆς ἁγίας Ἀριάδνης δὲν ἠδυνήθην δυστυχῶς ν' ἀνεύρω ἐν Ἀθήναις.

3. Fr. Halkin, Ἔνθ' ἀν., σ. 261.

4. Βλ. Νικ. Γ. Πολίτου, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἀθ. 1914, σ. 84 - 85, ἀρ. 72. G. K. Spyridakis, Saint Georges dans la vie populaire. L'Hellénisme Contemp. 6ème année (1952), σ. 138 - 139.

5. Βλ. G. K. Spyridakis, Ἔνθ' ἀνωτέρω. Ὁ S. Baud-Bovy, La chanson populaire grecque du Dodecanèse, I Textes, Paris 1936, σ. 272 ὑποστηρίζει τὴν Θράκην ὡς τόπον τῆς ἀρχικῆς συνθέσεως τοῦ ᾄσματος. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἀπορρίπτει ὀρθῶς ὁ R. M. Dawkins ἐν Λαογρ. 13 (1951), σ. 81 - 82.

6. *«Ὤχ, ἅη Γιώργη, γλύτω με ἀπ' τῶν Τουρκῶν τὰ χέρια...*
ἐσκίστηκαν τὰ μάρμαρα, πῆραν τὴγ κόρη μέσα» (Σωζοπόλεως)

Λαογρ. 1 (1909), σ. 600, ἀρ. 18, στ. 6 - 9 κ.πολλ.ἄ.

Μωϋσέως διὰ τῆς ράβδου του χωρισμοῦ τῶν ὑδάτων τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης καὶ τῆς διαβάσεως τῶν φευγόντων τοὺς διώκοντας Αἰγυπτίους Ἑβραίων εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτήν [1].

Ἡ διήγησις αὕτη τῆς διασώσεως τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ἐντὸς ρήγματος τῆς γῆς διεδόθη πλὴν τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τὴν Δύσιν καὶ εἰσήχθη μάλιστα τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο εἰς τοὺς βίους τῆς ἁγίας Odilia καὶ τῆς ἁγίας Gudula [2].

***

Τὸ ἕτερον δημῶδες θέμα εἰς τὴν διήγησιν ἐνταῦθα τοῦ μαρτυρίου τῆς ἁγίας Βαρβάρας εἶναι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ ἐκ τῆς κατάρας αὐτῆς μεταμόρφωσις τῶν προβάτων τοῦ προδώσαντος ποιμένος εἰς κανθαρίδας καὶ αὐτοῦ τοῦ ποιμένος εἰς λίθον. Αἱ παραδόσεις περὶ μεταμορφώσεων, διὰ διαφόρους αἰτίας, ἀνθρώπων ἢ ζῴων εἰς πτηνὰ ἢ εἰς ἄλλα ζῷα εἶναι κοινόταται ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων καὶ πληθύνονται περισσότερον ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων [3]. ὑπάρχουν δὲ καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἀρκεταὶ εἰς τὸν λαὸν μὲ αἰτιολογικὸν κυρίως χαρακτῆρα [4].

Ἡ πληροφορία ἐνταῦθα τοῦ βιογράφου τῆς μάρτυρος ὅτι αἱ κανθαρίδες προσμένουν ἐν τῷ μνήματι αὐτῆς «ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας» καὶ ὅτι ὁ ἀπολιθωθεὶς ποιμὴν εὑρίσκεται ὡσαύτως ἐκεῖ «ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας», ἤτοι κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τοῦ μαρτυρίου, εἶναι, νομίζω, σαφὴς ἔνδειξις ὅτι ἔχομεν αἰτιολογικὴν παράδοσιν περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ μνήματος κανθαρίδων ὡς τῶν πρῴην προβάτων τοῦ προδότου ποιμένος καὶ περὶ τοῦ ἐκεῖ πλησίον ὑπάρχοντος βράχου ὡς τοῦ ἀπολιθωθέντος ποιμένος.

Ὁ Al. Wirth ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο τῶν κανθαρίδων διεμορφώθη εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ πηγάζει ἐκ τῶν κανθάρων, συμβόλων τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ὀσίριδος [5].

Ἡ κανθαρίς, ὡς γνωστόν, ἐναποθέτει τὰ ᾠά της ἐντὸς τῆς γῆς καὶ παραμένει ἐν αὐτῇ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος, ὑφισταμένη διαφόρους μεταμορφώσεις μέχρι τῆς ἀνοίξεως, ὅτε ἐξέρχεται αὕτη τέλειον ἔντομον.

Ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς ὑπάρξεως κανθαρίδων ἐπὶ τοῦ μνήματος τῆς

1. Ἔξοδ. 14,21-30.
2. Βλ. Oskar Dähnhardt, Natursagen, Bd. II, Leipzig u. Berlin 1909, σ. 50. Σημειωτέον ὅτι τὸ θέμα τοῦτο ὑπάρχει ἐν τῇ Δύσει καὶ εἰς ἄλλας διηγήσεις καταδιωκομένων παρθένων (βλ. Αὐτόθι, σ. 50).
3. Βλ. Ἰωάνν. Κακριδῆ, Ἀραί, μυθολογικὴ μελέτη. Ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 87.
4. Νικ. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, τόμ. 1, 1904, σ. 181 κ.ἑξ.
5. Al. Wirth, Ἔνθ' ἀν., σελ 15 καὶ 59.

Ἁγίας Βαρβάρας καὶ ἐκ τοῦ δεδομένου τοῦ δαιμονικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐντόμου τούτου εἰς τὸν λαόν, ὡς προξένου νόσων καὶ ἄλλων κακῶν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι θὰ ἐπλάσθη ἡ παράδοσις αὕτη ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν πιστῶν πρὸς ἐξήγησιν τῶν παρατηρηθεισῶν ἐπὶ τοῦ τάφου κανθαρίδων καὶ τοῦ ἐγγὺς κειμένου λίθου, ὁμοιάζοντος πιθανώτατα πρὸς τὴν μορφὴν τοῦ ἀνθρώπου.

Περὶ τοῦ δαιμονικοῦ χαρακτῆρος ἤδη κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα τῶν κανθαρίδων εἰς τὴν λαϊκὴν πίστιν πληροφορούμεθα ἐξ ἑλληνικῆς ἐπῳδῆς κατὰ τοῦ λειχῆνος : «Φεύγετε κανθαρίδες, λύκος ἄγριος αἷμα διώκει», τὴν ὁποίαν διέσωσεν ὁ Πλίνιος [1]. Ἡ δαιμονικὴ ὑπόστασις τῆς κανθαρίδος ὑπάρχει καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὴν λαϊκὴν πίστιν διαφόρων λαῶν [2].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

---

1. N. H. XXVII, 11 § 75 βλ. καὶ παρὰ Νικ. Γ. Πολίτου, Λαογρ. Σύμμεικτα, τόμ. Γ΄, 1931, σ. 65.

2. Βλ. Riegler, Käfer. Handwört. d. deutschen Aberglaubens, τόμ. IV, 906 κ.ἑξ. καὶ Totenkäfer, Αὐτόθι, τόμ. VIII, 1071.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ὑφηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας

ΤΑ ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἡ ἀγωγὴ ἐπὶ τῆς ψυχῆς, εἶναι ἀναμφισβήτητος. Προκαλεῖται διὰ ταύτης διαφώτισις τῆς συνειδήσεως, κάθαρσις ψυχῆς καὶ πνευματικὴ δημιουργία, ἤτοι ὁπλίζεται ἡ ψυχὴ μὲ ἐφόδια, ἅτινα καταδεικνύουν τὴν *μόρφωσιν αὐτῆς* καὶ ἅτινα ἐγγυῶνται τὴν ἀξιολογικωτέραν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Πρέπει ὅμως ἤδη νὰ καταδειχθῇ — καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ πρόθεσιν τοῦ παρόντος ἄρθρου — ποία συγκεκριμένως *εἶναι ἐκείνη ἡ τάσις τῆς ψυχῆς, ἥτις διὰ τῆς ἀγωγῆς καλλιεργουμένη ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν τῆς κινήσεως αὐτῆς πρὸς τὴν μόρφωσιν καὶ πῶς αὕτη ἐπιτελεῖται ;*

Πρὸ τούτου ὅμως πρέπει τοῦτο νὰ ἐξετασθῇ : Ἡ ἀπόκτησις τῆς μορφώσεως εἶναι αἴτημα αὐτῆς ταύτης τῆς ψυχῆς ἢ ὀφείλεται ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν προσπάθειαν, ἥτις καταβάλλεται ὑπὸ τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἀγωγῆς ;

Ἐπὶ τούτου πολλαὶ θεωρίαι ἀνεπτύχθησαν μὲ ἐπιχειρήματα ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε περιστάσεων εὐνοούμενα ἢ καὶ ἐπὶ ὡρισμένων περιπτώσεων διαπιστούμενα καὶ ἑπομένως ἀληθοφανῆ, ἅτινα ὑπεστήριζον καὶ ἔδιδον κῦρος εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἄποψιν. Ἀλλ᾽ ὡς εἶναι εὐνόητον οὐδὲν ἐκ τούτων μονομερῶς ἰσχύει. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀγωγὴ ἐξασκεῖ μὲν εὐεργετικὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τὴν ψυχήν, παραλλάσσουν ὅμως τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς ἐπὶ τῶν διαφόρων ἀτόμων, ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὔτε αἱ τάσεις τῆς ψυχῆς κυριαρχοῦν ἐξ ὁλοκλήρου, οὔτε ἡ ἐπίδρασις τοῦ περιβάλλοντος εἶναι ἀπεριόριστος. Διὰ τῆς ἀγωγῆς δηλονότι ἐπέρχεται μὲν βελτίωσις τῶν ἀρχικῶν τάσεων τῆς ψυχῆς, τοῦτο ὅμως ἐπὶ τοσοῦτον κατορθοῦται ὅσον αἱ τάσεις αὗται ἐπιτρέπουν. Δὲν ἀσχολούμεθα μὲ τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν πραγματικῶς ἐκδήλων ἀποτελεσμάτων τῆς ἀγωγῆς, διότι τοῦτο ἐκφεύγει τοῦ σκοποῦ ἡμῶν, ὅπως ἐπίσης δὲν ἐξετάζομεν ποῖος ἐκ τῶν δύο τούτων παραγόντων — τοῦ αἰτήματος τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἀγωγῆς — παρουσιάζει μεγαλυτέραν σπουδαιότητα, διότι ἐξαρτᾶται τοῦτο τόσον ἐκ τῆς φύσεως τῆς ψυχικῆς κλίσεως ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιδράσεως ἀφ᾽ ἑτέρου ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἐντάσεως ἀμφοτέρων. Εἰς ἡμᾶς ἀρκεῖ μόνον ἡ ἱκανοποίησις ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι ἡ *εὐνοϊκὴ συμβολὴ ἀμφοτέρων ἀποτελεῖ ἐγγύησιν τῆς ἐπιτυχίας*

τῆς ἀγωγῆς. Σημειοῦται ἐξ ἄλλου διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἀγωγῆς ἐν τῇ ψυχῇ μία ἀνάπτυξις, *ἓν γίγνεσθαι*, τοῦ ὁποίου οὔτε ἡ κίνησις εἶναι νοητὴ ἂν ἐκμηδενίσωμεν τὸ ἐσωτερικὸν αἴτημα, οὔτε ἡ κατεύθυνσις ἐπωφελὴς ἂν ἀφανίσωμεν τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιρροήν.

Μετὰ τὴν διαπίστωσιν ταύτην ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ τεθὲν ἐρώτημα : *Ποία τάσις τῆς ψυχῆς ὁδηγεῖ μὲ τὴν συμβολὴν τῆς ἀγωγῆς εἰς τὴν μόρφωσιν ;* Ἐφ᾽ ὅσον εἰς τὸ γίγνεσθαι, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἡ ἀγωγή, νοεῖται γόνιμος καλλιέργεια, θὰ πρέπῃ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸν ὅτι ἡ μὲν κατεύθυνσις τοῦ γίγνεσθαι ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς τάσεως, ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ αἰτήματος τῆς ψυχῆς, ἡ δὲ ἐπωφελὴς καλλιέργεια ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἀγωγῆς. Ὅπως δηλαδὴ τὸ εἶδος τῶν φυτῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν σπόρων αὐτῶν, ἡ δὲ εὐγενεστέρα ὑπόστασις αὐτῶν ὀφείλεται εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς καλλιεργείας αὐτῶν, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ ἄτομα κατευθύνονται μὲν ἀπὸ τὴν ἰδιοσυστασίαν τῆς ψυχῆς αὐτῶν, καλλιεργοῦνται ὅμως ἀξιολογικώτερον διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἀγωγῆς.

Τὴν ἱκανότητα ταύτην τῆς ψυχῆς νὰ κινῆται πρὸς τὴν οἰκείαν ἐξέλιξιν καλοῦμεν *βιολογικὸν αὐτοδύναμον*. Ὁ δὲ ρόλος τῆς ἀγωγῆς εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἶναι *φυσικός*. Ὅπως δηλονότι εἰς τὰ φυτὰ τὸ φυσικὸν περιβάλλον διὰ τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος κτλ. δημιουργεῖ τοὺς ὅρους τῆς βιολογικῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν, τοιουτοτρόπως καὶ εἰς τὸ ζωικὸν βασίλειον ὁ θηλασμός, ἡ καθαρειότης κ.τ.τ., ἅτινα ἀποτελοῦν μέλημα τῆς ἀγωγῆς, συμβάλλουν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ὄντος.

Ἂν ὅμως τοῦτο παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰ ζῷα, εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ ψυχὴ παρουσιάζει καὶ ἄλλην ἱκανότητα. Πέραν τοῦ βιολογικοῦ αὐτοδυνάμου ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κινεῖται πρὸς τὸ καλύτερον. Ὑπάρχει *τὸ ἐσωτερικὸν αἴτημα τῆς προοδευτικῆς ἐξελίξεως, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς διὰ τοῦ Λόγου ὡπλισμένης ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου*. Διό, ὡς γνωρίζομεν, ὁσάκις γονεῖς τινες κινοῦνται ἀλλοτρίως καὶ πρὸς ἐνεργείας καταδεικνυούσας διαστρέβλωσιν συνειδήσεως, τὰ τέκνα αὐτῶν δοκιμάζουν πικρίαν καὶ θλῖψιν διὰ τοῦτο. Ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ἄλλα παραδείγματα διαπιστοῦν τὸ γεγονὸς ὅτι *ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀναζητεῖ πάντοτε τὸ καλύτερον*, ἐφ᾽ ὅσον βεβαίως δὲν κυριαρχοῦν ἀλλότρια πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς στοιχεῖα.

Τὴν ἱκανότητα ταύτην τῆς ψυχῆς νὰ ἐπιζητῇ τὸ καλύτερον, ὡς ὀφειλουμένην εἰς τὴν συμβολὴν τοῦ Λόγου, καλοῦμεν *λογικὸν αὐτοδύναμον*. Ἀσφαλῶς ἡ ἀγωγὴ φωτίζει τὴν συνείδησιν διὰ τὴν διάκρισιν τοῦ καλυτέρου, ἡ προσπάθεια ὅμως ταύτης θὰ ἦτο ἀνωφελής, ἂν ἡ ἰδία ψυχὴ δὲν διεκρίνετο διὰ τὸ φιλοπρόοδον αὐτῆς. *Ταύτην ἤδη τὴν ἱκανότητα ἐκμεταλλευομένη ἡ ἀγωγὴ προσφέρει τὴν πρώτην συμβολὴν αὐτῆς διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς μορφώσεως.*

Ἴσως ὅμως προβληθῇ τὸ *ἐπιχείρημα* ὅτι ἡ *τάσις τῆς ψυχῆς πρὸς βελ-*

τίωσιν δὲν ὀφείλεται εἰς αἴτημα αὐτῆς τῆς ἰδίας ἀλλ' εἰς τὴν συμβολὴν παραδειγμάτων τοῦ περιβάλλοντος. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ὁ πολιτιστικὸς κόσμος τοῦ περιβάλλοντος, διαρθρούμενος ἀπὸ παραδείγματα ἰδεώδη, ἀναφαίνεται διὰ τοῦ διαφωτισμοῦ τῆς ψυχῆς ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς ὡς γοητεία δι' αὐτήν, ὁπότε αὕτη κινεῖται κατὰ τὴν ἐπίδρασίν των. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖται a priori καὶ κατὰ τὰ αἰτήματα τοῦ Λόγου πρὸς τὸ καλύτερον, ἀλλὰ τελολογικῶς κατὰ τὸν φωτισμὸν τοῦ περιβάλλοντος.

Ὁ χῶρος τοῦ ἄρθρου δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀναφέρωμεν τὰς σχετικὰς θεωρίας διὰ τὴν ἐξουδετέρωσιν τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου. Ἀρκούμεθα μόνον εἰς τὰ κατωτέρω ἀναφερόμενα παραδείγματα, ἐκ τῶν ὁποίων καταφαίνεται ὅτι τὸ *λογικὸν αὐτοδύναμον τῆς ψυχῆς δὲν ἀποτελεῖ πλάσμα τῆς φαντασίας.*

1. Ἡ πεῖρα τῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ καταδεικνύουν ὅτι αἱ *ἐπιτεύξεις τῆς ψυχῆς προχωροῦν πέραν τῶν τεθέντων παραδειγμάτων.* Ἀσφαλῶς ἡ ψυχὴ χρησιμοποιεῖ κατὰ τὴν ἀνύψωσιν αὐτῆς τὰ παραδείγματα ταῦτα καὶ μάλιστα πολλάκις ὡς σκοπόν. Οἱ σκοποὶ ὅμως οὗτοι εἰς τὴν πραγματικότητα μόνον ὡς γέφυρα νοοῦνται καὶ δὴ πρὸς ὑπέρβασιν τῶν ἐπιτευχθέντων, δεδομένου ὅτι οὗτοι δὲν ἀποτελοῦν τέρμα τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος.

2. *Ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἰδεῶν* τ.ἔ. ἀρχῶν, αἵτινες, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν, ὅμως ἐπηρεάζουν ἀξιολογικῶς, καταδεικνύει, ὅτι ἡ ψυχὴ μένει ἀνικανοποίητος ἀπὸ τὰς μέχρι τοῦδε ἐπιτεύξεις ἐκ τῆς σφαίρας τῶν ἰδεῶν, καὶ ἐπιζητεῖ διηνεκῶς τὸ τέλειον, ἐξ οὗ καὶ μόνον ἀποκτᾷ καὶ τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς χάριν καὶ ἀξίαν. Ὅθεν ἂν καὶ γοητεύεται ἡ ψυχὴ ἐκ τῶν παραδειγμάτων τοῦ περιβάλλοντος, τὸ γεγονὸς ὅτι τρέπεται πρὸς τὸ ὑψηλότερον καταδεικνύει ὅτι τὸ *λογικὸν αὐτοδύναμον αὐτῆς εἶναι ἀναμφισβήτητον.*

Ἀλλὰ καὶ τοῦ αὐτοδυνάμου τούτου ἡ ὑπόστασις θὰ ἦτο ἀνωφελής, ἂν ἡ ψυχὴ δὲν εἶχε τὴν *ἱκανότητα νὰ ἐφοδιάζεται μὲ ὡρισμένα ἐφόδια*, διὰ τῶν ὁποίων διαδηλοῦται ἡ τάσις νὰ κινῆται ἀφ' ἑαυτῆς πρὸς τὸ ἀγαθόν. Θεωροῦμεν ταῦτα ὡς *κίνητρα*, διότι τὴν τάσιν αὐτῆς πρὸς τὸ καλύτερον ἀποτελεσματικῶς ἐξυπηρετοῦν. Εἶναι δὲ ταῦτα *αἱ γνώσεις* καὶ *αἱ ἠθικαὶ ἀρχαί*, αἱ *συνειδητοποιηθεῖσαι ἀξίαι* καὶ *γενικῶς ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέσα*, τὰ ὁποῖα ἀπέκτησεν ἡ ψυχὴ *ἐν τῇ προσπαθείᾳ της νὰ ὑψωθῇ πρὸς τὸ τελειότερον*. Ταῦτα δὲν ἀποτελοῦν μόνον γέφυραν διὰ νέας ἐπιτεύξεις, ἀλλ' ἐπὶ πλέον δημιουργοῦν τὸν κατάλληλον ρυθμὸν καὶ *ὡς λαμπτῆρες φωτίζουν τὴν ὁδὸν τῆς περαιτέρω δημιουργίας.* Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν πάντα τὰ μέσα ταῦτα θεωροῦνται *κίνητρα* εὐεργετικῆς καὶ ἀξιολογικῆς κινήσεως τῆς ψυχῆς. Ἡ θεμελίωσις τούτων ἐπιτελεῖται διὰ τῆς ἀγωγῆς. Αὕτη ὅμως ἡ θεμελίωσις θὰ ἦτο ἀδύνατος ἂν ἡ ψυχὴ δὲν παρουσίαζε τὸ σχετικὸν αἴτημα. Οὕτω καὶ νέον *αὐτοδύναμον τῆς ψυχῆς* ἀναφαίνεται, τὸ ὁποῖον καλοῦμεν *ἀξιολογικόν*, διότι μὲ

βάσιν αὐτὰ τὰ κίνητρα ἡ ὁδὸς τῆς περαιτέρω δημιουργικότητος αὐτῆς ἐξομαλύνεται καὶ ὁδηγεῖται αὕτη διηνεκῶς πρὸς νέας ἐπιτεύξεις.

Οὕτως ἐνισχύεται ἡ ψυχὴ διὰ τῶν ἐφοδίων ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων κατευθύνεται ἱκανοποιητικώτερον πρὸς τὸ ἀξιολογικώτερον.

Εἴδομεν ὅμως ὅτι ἡ θεμελίωσις τούτων ἐπιτελεῖται διὰ τῆς ἀγωγῆς. Εἰς δὲ τὸ αἴτημα τῆς ψυχῆς νὰ ἐφοδιάζεται ἑκάστοτε μὲ διάφορα ἐφόδια, διὰ τῶν ὁποίων διευκολύνεται ἡ ἀνύψωσίς της, *ἡ ἀγωγὴ παρέχουσα τὴν συμβολήν της ἀποκτᾶ τὴν σοβαρωτέραν σημασίαν της.* Διότι αὕτη σφυγμομετροῦσα τὰς τάσεις τῆς ψυχῆς *ἐξευρίσκει τὴν καταλληλοτέραν τροφήν*, τὴν ὁποίαν προσφέρει, διὰ νὰ κινηθῇ ἐκείνη δεόντως. Οὐδέποτε δὲ προώρισται τὸ ἀξιολογικὸν αὐτοδύναμον τῆς ψυχῆς νὰ εὐοδωθῇ, ἂν ἡ ἀγωγὴ δὲν ἐπιμεληθῇ καὶ δὲν παράσχῃ τροφοδότησιν *ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν ψυχικὴν ἰδιοσυστασίαν.*

Τὸ φαινόμενον τοῦτο καταδεικνύει ὅτι ἡ *ἰδία ψυχὴ* κινεῖται — ἐφ᾽ ὅσον βεβαίως ἡ ἔφεσις αὐτῆς εἶναι ἰσχυρὰ — πρὸς τὴν κατάλληλον τροφοδότησιν ἐκ τοῦ περιβάλλοντος διὰ νὰ *ἐξελιχθῇ οὐχὶ εἰς ὅ,τι ἡμεῖς ἐπιθυμοῦμεν ἀλλ᾽ εἰς ὅ,τι αὐτὴ ἡ ἰδία κατατείνει.* Καταδεικνύει ὅμως καὶ τὸν *ὕψιστον ρόλον τῆς ἀγωγῆς*, ὅστις ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ *ἀξιολόγησις τοῦ ἀτόμου δὲν δύναται νὰ ἐπέλθῃ, ἂν ἐκείνη δὲν ἀνταποκριθῇ πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ αἰτήματα τῆς ψυχῆς.*

Ὑπάρχει συνεπῶς τὸ αὐτοδύναμον τῆς ψυχῆς τοῦ ἀτόμου α) *πρὸς ὡρισμένην ἐξέλιξιν*, β) *πρὸς ἐπίτευξιν καλυτέρας καταστάσεως* καὶ γ) διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν *πρὸς ἀπόκτησιν ὡρισμένων ἀρχῶν*, ὁπότε ἡ ψυχὴ ἔχει τὸν φωτισμὸν τῆς περαιτέρω δράσεώς της, τὸ *δὲ αὐτοδύναμον τοῦτο ἐκμεταλλευομένη ἡ ἀγωγὴ ἐκπληροῖ τὸν προορισμόν της.* Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς τὸ τεθὲν ἐν ἀρχῇ ἐρώτημα. Εἶναι δὲ εὐνόητον ὅτι ἡ ἄμβλυνσις τοῦ αὐτοδυνάμου τούτου ἔχει γενικώτερον δυσμενῆ συνέπειαν.

Γεννᾶται ἤδη τὸ ἐρώτημα : Ποῦ ἔγκειται ἡ καταλληλότης τῆς τροφῆς, τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ ἀγωγή ; Ποῖον εἶναι τὸ θησαύρισμα ἐκεῖνο, ὅπερ ἱκανοποιεῖ τόσον τὴν ψυχήν, ὡς ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸ αἴτημα αὐτῆς, ὅσον καὶ τὴν ἀγωγὴν ὡς ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸν προορισμόν της ;

Ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἀγωγὴ ἀποτελεῖ ἀγαθὸν τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτείας, τὰ πλεονεκτήματα, ἅτινα δημιουργεῖ, συνυφαίνονται μὲ τὴν ἀνύψωσιν τούτων. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης *καλλιεργεῖ εἰς τὸ ἄτομον ἡ ἀγωγὴ τὰ ἑξῆς :*

1) *Τὴν αὐτονομίαν.* Αἱ ἀρχαὶ δηλονότι, αἵτινες διαρθρώνονται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτόμου, προσδιορίζουν καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς του. Εἶναι ὅμως ἐπιτεύξεις, διὰ τὰς ὁποίας *ἠγωνίσθη αὐτὴ αὕτη ἡ ψυχὴ διὰ τοῦ ἀξιολογικοῦ ἐσωτερικοῦ της αἰτήματος.* Διὰ τοῦτο ἤδη δοκιμάζει τὸ ἄτομον ἐν τῇ ἐκδηλώσει τούτων τὴν ἐλευθερίαν του, χωρὶς μὲ τοῦτο νὰ συναντᾷ τὴν δυσθυμίαν τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου αὐτοῦ. Τοὐναντίον *αἱ ἀρχαὶ αὗται βαθμηδὸν θεμε-*

λιωθεῖσαι ἀνταποκρίνονται καὶ πρὸς τὰς κοινωνικὰς τάσεις τοῦ ἀτόμου ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν κοινωνικὴν εὐαισθησίαν, διότι εἶναι δημιούργημα τῆς ἀγωγῆς, ἥτις ἔχει ὡς μέλημα νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν ὁλότητα. Καὶ ναὶ μὲν τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀγωγῆς ἐνεφάνιζον τὸν χαρακτῆρα τῆς *ἑτεραρχίας*, βαθμηδὸν ὅμως ἡ ἐξωτερικὴ αὕτη ἐπιρροὴ μετεβλήθη εἰς αὐτονομίαν ἤτοι εἰς ἐσωτερικὸν τοῦ ἀτόμου αἴτημα. Γέφυραν εἰς τοῦτο ἀπετέλεσεν ἡ ἐξυπηρέτησις, τὴν ὁποίαν τὸ πρῶτον προσέφερεν ἡ ἀγωγὴ ἀνταποκριθεῖσα πρὸς τὸ βιολογικὸν καὶ λογικὸν αὐτοδύναμον τῆς ψυχῆς. *Ἡ ἀνταπόκρισις ἐκείνη ἔγινεν αἰτία ὥστε ἤδη μὲ ἐμπιστοσύνην νὰ προσβλέπῃ τὸ ἄτομον εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτῆς.* Δι᾿ ὃ καὶ ἡ ἀγωγὴ μὲ τὸ κῦρος τοῦτο *ἐξυπηρετεῖ μὲν τὸ ἀξιολογικὸν αὐτοδύναμον τῆς ψυχῆς* καὶ θεμελιώνει εἰς αὐτὴν ἀρχὰς ἱκανοποιητικὰς διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτόμου, παραλλήλως ὅμως γεφυρώνει τὴν ἀτομικότητα μὲ τὴν κοινωνικότητα ἤτοι ἐκπληροῖ τὸν μέγαν αὐτῆς προορισμόν, ὅστις ἔγκειται εἰς τὸ *νὰ καταστήσῃ τὰ ἄτομα ἀρραγῆ μέλη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.* Θεμελιοῦσα δηλαδὴ τὰς ἀρχὰς τῆς αὐτονομίας κατὰ τὴν εὐαισθησίαν τῆς ὁλότητος στερεώνει ταυτοχρόνως καὶ τὴν πολιτείαν. Οὕτως *ἡ ἀγωγὴ ἐργάζεται διὰ τὴν δημιουργίαν ἐλευθέρου ἀνθρώπου κινουμένου κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτονομίαν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν ρυθμὸν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.*

2) *Τὴν πολιτιστικὴν δημιουργίαν.* Ἡ ἀγωγὴ δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν διὰ τῶν ἀξιολογικῶν ἀρχῶν, τὰς ὁποίας θεμελιώνει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτόμου, διάρθρωσιν τοῦ ρυθμοῦ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἐνδιαφέρεται καὶ διὰ νὰ καταστήσῃ τὰ μέλη τῆς πολιτείας *ἐνεργὰ καὶ ἀξιολογικὰ τοιαῦτα.* Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὅμως τοῦτο πρέπει νὰ μετελαμπαδεύσῃ *τὸ πνεῦμα* ἐκεῖνο, ὅπερ διέπει τὴν κοινωνίαν. Διότι ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐπικοινωνοῦν τὰ *ἄτομα πρὸς ἄλληλα*, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς παρῳχημένας γενεάς, *συγκροτοῦν ταῦτα τὴν κοινωνίαν, τιθασεύουν τὰ πλήγματα τῆς μοίρας* καὶ *σφυρηλατοῦν τὴν πίστιν πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἰδανικά.* Πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦτο δὲν δύναται νὰ μείνῃ ἀδιάφορος ἡ ἀγωγή, καὶ πᾶσα προσπάθεια αὐτῆς, ἄσχετος πρὸς αὐτό, θὰ μείνῃ ἄγονος. Ἡ πλαισίωσίς της τοὐναντίον διὰ τούτου καθιστᾷ αὐτὴν *φορέα πολιτιστικῆς δημιουργίας*, διότι τὰ κοινωνικὰ αἰτήματα τῆς ψυχῆς τοῦ τροφίμου, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, μόνον ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἱκανοποιοῦνται.

Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ ἀποσαφηνίσωμεν ποῦ εὑρίσκεται τὸ ποιὸν τοῦ πνεύματος τούτου. Τοῦτο κατορθώνομεν ἂν συνειδητοποιήσωμεν τοὺς *παράγοντας, διὰ τῶν ὁποίων διαμορφώνεται.* Οὕτως αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, αἵτινες προσδιορίζουν τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι αἱ ἑξῆς :

α) *Ἡ συμβιωτικὴ τάσις.* Διὰ ταύτης πραγματοποιεῖται τὸ κοινωνικὸν ἐκεῖνο συγκρότημα, ὅπερ ἀναφαίνεται ὡς οἰκογένεια, κοινωνία, φυλὴ κλπ. Τὸ συγκρότημα τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν πραγματικότητα, ἥτις σφυρηλατεῖται ἀπὸ τὰς ποικίλας ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος, κλίματος κλπ. ἰδιαιτέρως

ὅμως ἀπὸ τὸν πλοῦτον τῶν παραδόσεων. Εἰς τὴν πραγματικότητα ταύτην ζῇ τὸ ἄτομον καὶ ἀναπτύσσεται. Ἐξ αὐτῆς χρωματίζεται ἡ ζωή του καὶ δὴ τόσον ἐντονώτερον ὅσον συναισθηματικώτερον καλλιεργεῖται εἰς τὴν ψυχήν του. Ἐκδηλώνουν τότε τὰ ἄτομα ταῦτα τὰ θαύματα ἐκεῖνα, ἅτινα θεμελιώνουν τὴν ἀκεραιότητα τοῦ λαοῦ καὶ γενικῶς τῆς κοινωνικῆς ὁλότητος, ὅταν οἱ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι ἐπαπειλοῦν αὐτήν. Δι᾽ ὃ ἡ ἐσωτερικὴ ἑνότης τοῦ λαοῦ τούτου ἐξ αἰτίας τῆς τάσεως αὐτῆς εἶναι ἀσάλευτος.

β) *Ἡ νοητικὴ τάσις.* Διὰ ταύτης δημιουργεῖται ὁ ἀντικειμενικὸς ἐκεῖνος πνευματικὸς κόσμος, ὅστις πλαισιώνει ὄχι μόνον τοὺς δημιουργοῦντας, ἀλλ᾽ ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα. Αἱ ἐπιτεύξεις τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν συναντοῦν τὴν παγκόσμιον ἐπιδοκιμασίαν. Προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀκάματον ἔρευναν, ἥτις ἐπιτελεῖται εἰς τὰς πτυχὰς τοῦ ἀληθοῦς καὶ ὡραίου, ἀγαθοῦ καὶ ἱεροῦ καὶ γενικῶς εἰς σφαίρας, αἵτινες τροφοδοτοῦνται ἀπὸ τὰς ἀντιστοίχους ἰδέας. Καὶ ἐπειδὴ αἱ ἰδέαι ἔχουν ὑπερχρονικὴν καὶ ὑπερατομικὴν σημασίαν καὶ κῦρος καὶ αἱ ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἐπιτεύξεις τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ἔχουν ὑπερατομικὴν σημασίαν.

Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα ἂν καὶ διακρίνονται πρὸς ἄλληλα, ὅμως εἰς τὴν κοινωνίαν συναπτόμενα καὶ συντιθέμενα προσδιορίζουν *τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα* ἑκάστου λαοῦ. Ὁ πνευματικὸς κόσμος *ἑνὸς λαοῦ διαρθρούμενος μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς συμβιωτικῆς του ζωῆς παρουσιάζει πραγματικότητα, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ ἰδιαίτερον καύχημα τούτου.* Παρ᾽ ὅλην δὲ τὴν ἰδιαιτέραν ἀπόχρωσίν του, τὴν ἐκ τῆς συμβιωτικῆς τάσεως προελθοῦσαν, τείνει τὸ πνεῦμα τοῦτο, ἰδίως ὅταν παρουσιάζῃ *ὑψίστην ἀξιολόγησιν*, νὰ ἀποκτήσῃ *παγκόσμιον ἐπιδοκιμασίαν* καὶ νὰ ἀποβῇ αἰτία ἰδιαιτέρας τιμῆς ἀλλὰ καὶ εὐγνωμοσύνης ἐκ μέρους τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὸν δημιουργήσαντα λαόν.

Τὴν φιλοδοξίαν ταύτην ἐνστερνίζεται ἡ ἀγωγὴ καὶ ἐπιζητεῖ ἤδη ὁδηγοῦσα τὰ ἄτομα πρὸς πνευματικὴν δημιουργίαν ἐναρμονιζομένην πρὸς τὴν συμβιωτικὴν ἀπόχρωσιν τοῦ λαοῦ νὰ καταστήσῃ ταῦτα τόσον δημιουργικὰ ὥστε νὰ σφυρηλατῶσιν ἐθνικὸν πνεῦμα παγκοσμίου σημασίας. Διὰ τὴν πραγματοποίησιν δὲ τούτου θέτει *ἡ ἀγωγὴ προσανατολισμοὺς* εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ ἀτόμου, οἵτινες συνδυάζουν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὸ πνευματικὸν φῶς, τὸ ἐκ τῶν ἰδεῶν ἀκτινοβολούμενον, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἀρχὰς τὰς ὁποίας σφυρηλατεῖ τὸ αἴτημα τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐναρμόνισις τούτων δημιουργεῖ τοὺς *φωτεινοὺς πυρσούς*, οἵτινες καὶ *οἰκείωσιν* διὰ τὰ ἄτομα παρουσιάζουν, δεδομένου ὅτι ἐναρμονίζονται πρὸς τὰ ἱστορικὰ αἰτήματα — καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ προσέγγισις αὐτῶν προκαλεῖ ἰδιαιτέραν ἱκανοποίησιν — ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατεύθυνσιν τῆς δράσεως παρέχουν ὀρθὴν τομήν, δεδομένου ὅτι δὲν εἶναι ἑτεραρχικοὶ ἀλλὰ οἰκεῖοι φωτεινοὶ ὁδηγοί.

Ἡ ἀγωγὴ κατόπιν τούτων, ἥτις ὁδηγεῖ τὰ ἄτομα πρὸς μόρφωσιν τοιαύτην ὥστε νὰ κινοῦνται ταῦτα *κατ᾽ αὐτονομίαν* καὶ κατὰ *τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα*,

τὸ ὑπὸ τῶν *προσανατολισμῶν τούτων κατοχυρούμενον,* ἀποκτᾷ *τὴν γνησιότητα αὐτῆς.*

Γεννᾶται ὅμως ἤδη τὸ ζήτημα : Ποῖα γνωρίσματα ἀποτελοῦν *ἐγγύησιν τῆς γνησιότητος* ταύτης. Ἀλλὰ ταῦτα διαφαίνονται εἰς τὴν μορφὴν τῆς οἰκείας *προσωπικότητος,* ἥτις, σφυγμομετροῦσα τὴν παράδοσιν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς πολιτείας μὲ ἰδιαιτέραν δόνησιν ψυχῆς, κατευθύνει καὶ τὰ τῆς Παιδείας πρὸς ὀρθὴν τομήν. Καὶ εἶναι φανερόν, ὅτι εἰς ταύτην διακρίνομεν τὰ ἑξῆς :

α) Ἐναρμόνισιν τῆς ψυχικῆς τάσεως πρὸς τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ συνόλου.

β) Ἔνταξιν τῆς δράσεως αὐτῆς εἰς τὸν ἱστορικὸν ροῦν, ὥστε νὰ ἀποβαίνῃ ἡ δημιουργία αὐτῆς πειρασμὸς ἐν τῇ ἀναζωογονήσει τοῦ παρελθόντος πρὸς δημιουργίαν τοῦ περαιτέρω κρείσσονος μὲ κατεύθυνσιν πρὸς προσανατολισμούς, οἵτινες ἀποτελοῦν ἀντικατοπτρισμὸν τῶν ἰδανικῶν ἀπαιτήσεων τῆς φυλῆς.

γ) Ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων της μὲ πλήρη συναίσθησιν τῆς εὐθύνης.

δ) Αὐτονομίαν καὶ ἐλευθερίαν πιστοποιοῦσαν τὴν ἀπόφασίν της νὰ θέσῃ τὸ Ἐγώ της εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὁλότητος.

ε) Τέλος, ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἀσκοῦσα τὴν ἀγωγὴν προσωπικότης καλεῖται νὰ δράσῃ ἀποτελεσματικῶς ἐπὶ τῆς ψυχῆς τῶν παίδων τοῦ λαοῦ της, διακρίνομεν εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιστημονικὴν ἱκανότητα νὰ προσδιορίζῃ α) τὴν ὀρθὴν μέθοδον διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ψυχῆς τοῦ παιδὸς καὶ τῆς ἰδιορρυθμίας ταύτης, β) τὴν οἰκείαν τροφοδότησιν ταύτης καὶ γ) τὸν κατάλληλον τρόπον τῆς παιδαγωγικῆς γενικῶς ἐνεργείας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Α. ΤΣΙΡΙΜΠΑ
Ὑφηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΩΝ ΓΕΩΜΕΤΡΙΑΝ
(Πρόδρομος τῶν ἱδρυτῶν τοῦ σχολείου ἐργασίας).

«Σκέψαι δὴ ἐκ ταύτης τῆς ἀπορίας ὅτι καὶ ἀνευρήσει ζητῶν μετ' ἐμοῦ, οὐδὲν ἀλλ' ἢ ἐρωτῶντος ἐμοῦ καὶ οὐ διδάσκοντος.»

Πλάτ. Μέν. 84 c 10

«Οὐκοῦν οὐδενὸς διδάξαντος ἀλλ' ἐρωτήσαντος ἐπιστήσεται, ἀναλαβὼν αὐτὸς ἐξ αὐτοῦ τὴν ἐπιστήμην;»

Πλάτ. Μέν. 85 d 3

Τὸ «*σχολεῖον ἐργασίας*», περὶ τοῦ ὁποίου κατὰ τὰς τελευταίας δύο δεκαετίας πολὺς λόγος γίνεται, δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας [1]. Ἀρχὰς τούτου ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει, παρεχούσας εἰκόνα ἐν ταὐτῷ τοῦ συναφῶς αὐταῖς ἰσχύοντος τότε ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, εὑρίσκομεν πολλὰς ἐπ' εὐκαιρίᾳ σποράδην τε ἀναπτυσσομένας ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ξενοφῶντος, τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ διαμεμορφωμένας ἐν συστήματι, ἐφαρμοζομένῳ παρ' ὡρισμένοις λαοῖς, κυρίως τοῖς Ἀθηναίοις, τοῖς Σπαρτιάταις καὶ τοῖς Πέρσαις.

Μεταξὺ τῶν μέσων πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ μορφωτικοῦ σκοποῦ τοῦ τότε σχολείου περιελαμβάνετο καὶ ἡ διδασκαλία ἐν τοῖς «*διδασκαλείοις*» διαφόρων μαθημάτων. Ἐγκατεσπαρμέναι δὲ τῇδε κἀκεῖσε παρὰ τοῖς διαφόροις συγγραφεῦσι γνῶμαι περὶ τῆς ἐν σχολείοις διδασκαλίας, ρητῶς καὶ ἀπεριφράστως διατυπούμεναι ἢ ὑπονοούμεναι, ἐν θεωρίᾳ μὲν παρεδόθησαν ἡμῖν πολλαί, ἐν πράξει δὲ ὀλίγαι: α) διὰ τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος, οἱ ὁποῖοι συστηματικῶς μελετώμενοι ἀπὸ παιδαγωγικῆς καὶ δὴ διδακτικῆς ἀπόψεως ἀποτελοῦσι τὰς πλέον καταλλήλους ὑποδειγματικὰς διδασκαλίας διὰ τὴν φιλοσοφικὴν καὶ παιδαγωγικὴν καθ' ὅλου μετεκπαίδευσιν τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων κατὰ τὸ σχολεῖον ἐργασίας, καὶ β) διὰ τῆς διδασκαλίας γεωμετρικοῦ τινος θέματος, τὴν ὁποίαν ὁ Σωκράτης ἔκαμεν εἰς παῖδα, δοῦλον τοῦ Μένωνος [2].

---

1. Πρβλ. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Αἱ ἀρχαὶ τοῦ σχολείου ἐργασίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 13, 1938, σ. 18.

2. Πλάτ. Μέν. 82 c - 85 b, ἐν Platonis opera, J. Burnet, Tom. III, Oxonii, Ed. 2, 1909.

Ἡ διδασκαλία αὕτη, τύπου σχολικῆς, οὕτως εἰπεῖν, διδασκαλίας [1], καίτοι μὴ προοριζομένη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος δι' ὑποδειγματικήν, ὅμως εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας βαθείας μελέτης ἀπὸ διδακτικῆς ἀπόψεως ὑπὸ τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ παιδαγωγικῶν, ὡς πολλὰ καὶ ὠφέλιμα διδακτικῶς διδάσκουσα.

Ὁ Μένων ἐν τῷ φερωνύμῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος φέρεται παρακαλῶν τὸν Σωκράτη *«ἐνδείξασθαι ὅτι οὐ μανθάνομεν, ἀλλὰ ἣν καλοῦμεν μάθησιν ἀνάμνησίς ἐστιν»* [2]. Ὁ Σωκράτης, ἵνα ἀποδείξῃ τοῦτο, ἀναλαμβάνει νὰ διδάξῃ δοῦλον τοῦ Μένωνος, συνιστῶν τούτῳ νὰ προσέξῃ καὶ διαπιστώσῃ κατὰ πόσον ὁ δοῦλός του ἀναμιμνῄσκεται καὶ οὐχὶ μανθάνει.

Ἡ διδασκαλία ἔλαβε χώραν, καθ' ὃν χρόνον καὶ ὁ ὅλος διάλογος τοῦ Πλάτωνος «Μένων», περὶ τὸ 385 π.Χ. ἐν τῷ Λυκείῳ ἢ ἄλλῳ τινὶ γυμνασίῳ ἢ παλαίστρᾳ ἢ ἐν τῷ ὑπαίθρῳ, ὡς μᾶλλον δυνατοῦ ὄντος ἄλλως τε ἔν τινι τῶν χώρων τούτων νὰ παρίσταντο οἱ πολλοὶ ἀκόλουθοι [3] τοῦ Μένωνος, οὓς οὗτος, ἀσκῶν θεσσαλικὴν μεγαλοπρέπειαν, ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ἐκ Θεσσαλίας ἐλθὼν καὶ ὁ Σωκράτης νὰ ἔγραφε πιθανῶς διὰ τοῦ δακτύλου ἢ ξυλίνου ῥαβδίου ἐπὶ τοῦ δαπέδου γεωμετρικὰ σχήματα [4]. Ὁ παρακολουθῶν τὴν διδασκαλίαν Μένων φαίνεται ἔχων ἱκανὴν γεωμετρικὴν μόρφωσιν [5]. Ὁ Σωκράτης ἐξέλεξεν ὡς θέμα τῆς διδασκαλίας του πρόβλημα ἐκ τῆς γεωμετρίας. Τὴν προτίμησιν ταύτην εὑρίσκομεν σκόπιμον, διότι ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ πνευματικὸν καθ' ὅλου ἐπίπεδον τοῦ δούλου τοῦ Μένωνος, ὁ ὁποῖος, ὡς ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Σωκράτους συζητήσεως φαίνεται, δὲν διακρίνεται δι' ὀξύνοιαν οὐδὲ ἔχει τὸ *μαθηματικὸν πνεῦμα*, τὸν μεγάλης σημασίας παράγοντα τοῦτον διὰ τὴν μαθηματικὴν μόρφωσίν τινος [6].

Θέμα ἐξ ἄλλης τινὸς ἐπιστήμης, φιλοσοφίας, μουσικῆς ἢ ἄ. θὰ ἀπῄτει χρόνον μακρὸν πρὸς διδασκαλίαν, διὰ τὴν καρποφόρον ἔκβασιν τῆς ὁποίας ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλωμεν, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν μόρφωσιν τοῦ μαθητοῦ τοῦ Σωκράτους. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλου κλάδου τῶν Μαθηματικῶν : ἀριθμητικῆς – στερεομετρίας – ἀστρονομίας, ἐὰν ἐξέλεγεν ὁ Σωκράτης τὸ θέμα του, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἤλπιζε, νομίζομεν, ταχύτερον καὶ ἐποπτικώτερον δίδαγμα τοῦ ἐπιτευχθέντος, λόγῳ τῆς ἰδιαζούσης ἑκάστῳ τῶν κλάδων τούτων φύσεως,

---

1. Ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Σωκράτους διδασκαλία εἰς τὸν ἔφηβον Θεάγη καὶ εἰς τὸν Ἀλκιβιάδην (βλ. τοὺς φερωνύμους διαλόγους τοῦ Πλάτωνος) ἔχει θέματα γενικὰ περὶ τῆς παιδείας καὶ οὐχὶ ὡρισμένην μεθοδικὴν ἑνότητα, ὡς ἐνταῦθα. Πρβλ. Κ. Βουρβέρη, Ὁ πλατωνικὸς διάλογος Θεάγης, Πλάτων, 1950, Β. 4, σ. 113 κ.ἑ.

2. 81 e - 82 a.

3. 82 b.

4. 82 c κ.ἑ.

5. 82 e.

6. Πρβλ. Β. Τσίριμπα, Εἰδικὴ Διδακτική, ἔκδ. Β', Τρίπολις 1936, σ. 137.

περὶ ὧν μετὰ σαφηνείας καὶ ἀντικειμενικότητος γράφει ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ [1] καὶ ἐν τοῖς Νόμοις [2].

ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

(*Πλάτωνος Μένων. 82c-85b* [3]). 82 b

ΣΩ. *Εἰπὲ δή μοι, ὦ παῖ, γιγνώσκεις τετράγωνον χωρίον* 9
ὅτι τοιοῦτόν ἐστιν; — ΠΑΙ. *Ἔγωγε.* — ΣΩ. *Ἔστιν οὖν* 10
τετράγωνον χωρίον ἴσας ἔχον τὰς γραμμὰς ταύτας πάσας, c
τετταρας οὔσας; — ΠΑΙ. *Πάνυ γε.* —
ΣΩ. *Οὐ καὶ ταυτασὶ* 2
τὰς διὰ μέσου ἐστὶν ἴσας ἔχον; — ΠΑΙ. *Ναί.*
— ΣΩ. *Οὐ-*
κοῦν εἴη ἂν τοιοῦτον χωρίον καὶ μεῖζον καὶ ἔλαττον;
— ΠΑΙ. *Πάνυ γε.* — ΣΩ. *Εἰ οὖν εἴη αὕτη ἡ πλευρὰ δυοῖν* 5
ποδοῖν καὶ αὕτη δυοῖν, πόσων ἂν εἴη ποδῶν τὸ ὅλον; ὧδε
δὲ σκόπει· εἰ ἦν ταύτῃ δυοῖν ποδοῖν, ταύτῃ δὲ ἑνὸς ποδὸς
μόνον, ἄλλο τι ἅπαξ ἂν ἦν δυοῖν ποδοῖν τὸ χωρίον; — ΠΑΙ.
Ναί. — ΣΩ. *Ἐπειδὴ δὲ δυοῖν ποδοῖν καὶ ταύτῃ, ἄλλο τι ἢ* d
δὶς δυοῖν γίγνεται; — ΠΑΙ. *Γίγνεται.* — ΣΩ. *Δυοῖν ἄρα δὶς*
γίγνεται ποδῶν; — ΠΑΙ. *Ναί.* — ΣΩ. *Πόσοι οὖν εἰσιν οἱ δύο*
δὶς πόδες; — *λογισάμενος εἰπέ.* — ΠΑΙ. *Τέτταρες, ὦ Σώκρατες.*
— ΣΩ. *Οὐκοῦν γένοιτ' ἂν τούτου τοῦ χωρίου ἕτερον διπλά-* 5
σιον, τοιοῦτον δέ, ἴσας ἔχον πάσας τὰς γραμμὰς ὥσπερ
τοῦτο; — ΠΑΙ. *Ναί.* — ΣΩ. *Πόσων οὖν ἔσται ποδῶν;* — ΠΑΙ.
Ὀκτώ. — ΣΩ. *Φέρε δή, πειρῶ μοι εἰπεῖν πηλίκη τις ἔσται*
ἐκείνου ἡ γραμμὴ ἑκάστη. ἡ μὲν γὰρ τοῦδε δυοῖν ποδοῖν· τί e
δὲ ἡ ἐκείνου τοῦ διπλασίου; — ΠΑΙ. *Δῆλον δή, ὦ Σώκρατες,*
ὅτι διπλασία. 82 e
— ΣΩ. *Σὺ δέ μοι λέγε· ἀπὸ τῆς διπλασίας γραμμῆς φῂς τὸ* 14
διπλάσιον χωρίον γίγνεσθαι; τοιόνδε λέγω, μὴ ταύτῃ μὲν 83
μακρόν, τῇ δὲ βραχύ, ἀλλὰ ἴσον πανταχῇ ἔστω ὥσπερ τουτί,
διπλάσιον δὲ τούτου, ὀκτώπουν· ἀλλ' ὅρα εἰ ἔτι σοι ἀπὸ τῆς

---

1. Ζ 522 κ.ἑ. Πρβλ. Κ. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, Θεσσαλονίκη 1939, σ. LIII κ.ἑ. καὶ 482 κ.ἑ.

2. Ζ 817 e κ.ἑ. Πρβλ. C. Vering: Platons Gesetze, Frankfurt am Main 1926, s. 101 κ.ἑ.

3. J. Burnet, Platonis opera, Tom. III, Oxonii, Ed. 2, 1909.

διπλασίας δοκεῖ ἔσεσθαι.— ΠΑΙ. *Ἔμοιγε.*— ΣΩ. *Οὐκοῦν*
διπλασία αὕτη ταύτης γίγνεται, ἂν ἑτέραν τοσαύτην προσ-
θῶμεν ἐνθένδε ; — ΠΑΙ. *Πάνυ γε.* — ΣΩ. *Ἀπὸ ταύτης δή,*
φῄς, ἔσται τὸ ὀκτώπουν χωρίον, ἂν τέτταρες τοσαῦται
γένωνται ; — ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ. *Ἀναγραψώμεθα δὴ ἀπ᾽ αὐ-* b
τῆς ἴσας τέτταρας. ἄλλο τι ἢ τουτὶ ἂν εἴη ὃ φῂς τὸ ὀκτώπουν
εἶναι ; — ΠΑΙ. *Πάνυ γε.*— ΣΩ. *Οὐκοῦν ἐν αὐτῷ ἐστιν ταυτὶ*
τέτταρα, ὧν ἕκαστον ἴσον τούτῳ ἐστὶν τῷ τετράποδι ;
— ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ. *Πόσον οὖν γίγνεται ; οὐ τετράκις τοσοῦ-*
τον ; — ΠΑΙ. *Πῶς δ᾽ οὔ ;* — ΣΩ. *Διπλάσιον οὖν ἐστιν τὸ*
τετράκις τοσοῦτον ; — ΠΑΙ. *Οὐ μὰ Δία.* — ΣΩ. *Ἀλλὰ ποσα-*
πλάσιον ; — ΠΑΙ. *Τετραπλάσιον.* — ΣΩ. *Ἀπὸ τῆς διπλασίας*
ἄρα, ὦ παῖ, οὐ διπλάσιον ἀλλὰ τετραπλάσιον γίγνεται χωρίον. c
— ΠΑΙ. *Ἀληθῆ λέγεις.*— ΣΩ. *Τεττάρων γὰρ τετράκις ἐστὶν*
ἑκκαίδεκα. οὐχί ; — ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ. *Ὀκτώπουν δ᾽ ἀπὸ ποίας*
γραμμῆς ; οὐχὶ ἀπὸ μὲν ταύτης τετραπλάσιον ; — ΠΑΙ. *Φημί.*
— ΣΩ. *Τετράπουν δὲ ἀπὸ τῆς ἡμισέας ταυτησὶ τουτί ;* — ΠΑΙ.
Ναί.— ΣΩ. *Εἶεν· τὸ δὲ ὀκτώπουν οὐ τοῦδε μὲν διπλάσιόν*
ἐστιν, τούτου δὲ ἥμισυ ; ⟨ΠΑΙ. *Ναί.*⟩ — ΣΩ. *Οὐκ ἀπὸ μὲν*
μείζονος ἔσται ἢ τοσαύτης γραμμῆς, ἀπὸ ἐλάττονος δὲ ἢ
τοσησδί ; ἢ οὔ ; — ΠΑΙ. *Ἔμοιγε δοκεῖ οὕτω.*— ΣΩ. *Καλῶς·* d
τὸ γάρ σοι δοκοῦν τοῦτο ἀποκρίνου. καί μοι λέγε οὐχ ἥδε
μὲν δυοῖν ποδοῖν ἦν, ἡ δὲ τεττάρων ; ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ.
Δεῖ ἄρα τὴν τοῦ ὀκτώποδος χωρίου γραμμὴν μείζω μὲν εἶναι
τῆσδε τῆς δίποδος, ἐλάττω δὲ τῆς τετράποδος.— ΠΑΙ. *Δεῖ.*
— ΣΩ. *Πειρῶ δὴ λέγειν πηλίκην τινὰ φῂς αὐτὴν εἶναι.* e
— ΠΑΙ. *Τρίποδα.*

— ΣΩ. *Οὐκοῦν ἄνπερ τρίπους, ᾖ, τὸ ἥμισυ*
ταύτης προσληψόμεθα καὶ ἔσται τρίπους ; δύο μὲν γὰρ οἵδε,
ὁ δὲ εἷς· καὶ ἐνθένδε ὡσαύτως δύο μὲν οἵδε, ὁ δὲ εἷς· καὶ
γίγνεται τοῦτο τὸ χωρίον ὃ φῄς.— ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ. *Οὐκοῦν*
ἂν ᾖ τῇδε τριῶν καὶ τῇδε τριῶν, τὸ ὅλον χωρίον τριῶν τρὶς
ποδῶν γίγνεται ; — ΠΑΙ. *Φαίνεται.*— ΣΩ. *Τρεῖς δὲ τρὶς πόσοι*
εἰσὶ πόδες ; — ΠΑΙ. *Ἐννέα.*

— ΣΩ. *Ἔδει δὲ τὸ διπλάσιον*
πόσων εἶναι ποδῶν ; — ΠΑΙ. *Ὀκτώ.*— ΣΩ. *Οὐδ᾽ ἄρ᾽ ἀπὸ τῆς*
τρίποδός πω τὸ ὀκτώπουν χωρίον γίγνεται.— ΠΑΙ. *Οὐ δῆτα.*
— ΣΩ. *Ἀλλ᾽ ἀπὸ ποίας ; πειρῶ ἡμῖν εἰπεῖν ἀκριβῶς· καὶ*
εἰ μὴ βούλει ἀριθμεῖν, ἀλλὰ δεῖξον ἀπὸ ποίας.— ΠΑΙ. *Ἀλλὰ* 84
μὰ τὸν Δία, ὦ Σώκρατες, ἔγωγε οὐκ οἶδα.

. . . . *84 d*
. . . .
— ΣΩ. *Λέγε γάρ μοι σύ· οὐ τὸ μὲν τετράπουν τοῦτο ἡμῖν ἐστι* *3*
χωρίον ; μανθάνεις ; — ΠΑΙ. *Ἔγωγε.*— ΣΩ. *Ἕτερον δὲ αὐτῷ*
προσθεῖμεν ἂν τουτὶ ἴσον ; — ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ. *Καὶ τρίτον*
τόδε ἴσον ἑκατέρῳ τούτων ; — ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ. *Οὐκοῦν*
προσαναπληρωσαίμεθ' ἂν τὸ ἐν τῇ γωνίᾳ τόδε ; — ΠΑΙ.
Πάνυ γε.— ΣΩ. *Ἄλλο τι οὖν γένοιτ' ἂν τέτταρα ἴσα χωρία*
τάδε ; — ΠΑΙ. *Ναί.*— ΣΩ. *Τί οὖν ; τὸ ὅλον τόδε ποσαπλάσιον* *e*
τοῦδε γίγνεται ; — ΠΑΙ. *Τετραπλάσιον.*
— ΣΩ. *Ἔδει δέ γε*
διπλάσιον ἡμῖν γενέσθαι· ἢ οὐ μέμνησαι ; ΠΑΙ. *Πάνυ γε.*
— ΣΩ. *Οὐκοῦν ἔστιν αὕτη γραμμὴ ἐκ γωνίας εἰς γωνίαν*
[τινὰ] τέμνουσα δίχα ἕκαστον τούτων τῶν χωρίων ; — ΠΑΙ. *85*
Ναί.— ΣΩ. *Οὐκοῦν τέτταρες αὗται γίγνονται γραμμαὶ ἴσαι,*
περιέχουσαι τουτὶ τὸ χωρίον ; — ΠΑΙ. *Γίγνονται γάρ.*
— ΣΩ.
Σκόπει δή· πηλίκον τί ἐστιν τοῦτο τὸ χωρίον ; — ΠΑΙ. *Οὐ*
μανθάνω.— ΣΩ. *Οὐχὶ τεττάρων ὄντων τούτων ἥμισυ ἑκάστου*
ἑκάστη ἡ γραμμὴ ἀποτέτμηκεν ἐντός ; ἢ οὔ ; — ΠΑΙ. *Ναί.*
— ΣΩ. *Πόσα οὖν τηλικαῦτα ἐν τούτῳ ἔνεστιν ;* — ΠΑΙ. *Τέτταρα.*
— ΣΩ. *Πόσα δὲ ἐν τῷδε ;* — ΠΑΙ. *Δύο.*— ΣΩ. *Τὰ δὲ τέτταρα*
τοῖν δυοῖν τί ἐστιν ; — ΠΑΙ. *Διπλάσια.*— ΣΩ. *Τόδε οὖν*
ποσάπουν γίγνεται ; — ΠΑΙ. *Ὀκτώπουν.*— ΣΩ. *Ἀπὸ ποίας* *b*
γραμμῆς ; — ΠΑΙ. *Ἀπὸ ταύτης.*— ΣΩ. *Ἀπὸ τῆς ἐκ γωνίας*
εἰς γωνίαν τεινούσης τοῦ τετράποδος ; — ΠΑΙ *Ναί.*— ΣΩ.
Καλοῦσιν δέ γε ταύτην διάμετρον οἱ σοφισταί· ὥστ' εἰ ταύτῃ
διάμετρος ὄνομα,
ἀ π ὸ τ ῆ ς δ ι α μ έ τ ρ ο υ ἄ ν, ὡς σὺ φῄς, ὦ παῖ
Μένωνος, γ ί γ ν ο ι τ' ἂ ν τ ὸ δ ι π λ ά σ ι ο ν χ ω ρ ί ο ν.
— ΠΑΙ. *Πάνυ*
μὲν οὖν, ὦ Σώκρατες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

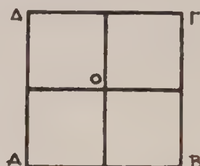
I

1. Προπαρασκευὴ (82 b 9-d 4).

Ὁ Σωκράτης, ψυχολογικώτατα πράττων [1], ἄνευ δηλώσεως τοῦ σκοποῦ

1. Πρβλ. Σ π. Κ α λ λ ι ά φ α, Τὰ πρακτικῶς σπουδαιότατα τῶν ζητημάτων τῆς διδακτικῆς, Ἀθῆναι 1950, σ. 8.

τῆς διδασκαλίας, ἐξαίρει ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ παιδὸς τοῦ Μένωνος καὶ καθιστᾷ ἐναργεῖς παλαιάς, ἀσαφεῖς καὶ μᾶλλον σκοτεινὰς παραστάσεις, ἐχούσας σχέσιν πρὸς τὸ διδαχθησόμενον. Οὕτω δίδοται ὁ ὁρισμὸς τοῦ τετραγώνου καὶ καθορίζεται ἡ σχέσις τῶν πλευρῶν του (οὐχὶ ὅμως καὶ τῶν γωνιῶν του) καὶ ἐνδιαμέσων γραμμῶν (εἰκ. 1).

Εἰκ. 1.

2. Θέσις τοῦ προβλήματος (82 d 5-6).

«*Γένοιτ' ἂν τούτου τοῦ χωρίου* (τοῦ τετραγώνου) *ἕτερον διπλάσιον, τοιοῦτον δέ, ἴσας ἔχον πάσας τὰς γραμμὰς ὥσπερ τοῦτο;*» (εἰκ. 2).

Εἰκ. 2.

3. Λύσις τοῦ προβλήματος (82 e 3-85 b 7).

Α'. Περιαγωγὴ τοῦ παιδὸς εἰς ἀπορίαν.

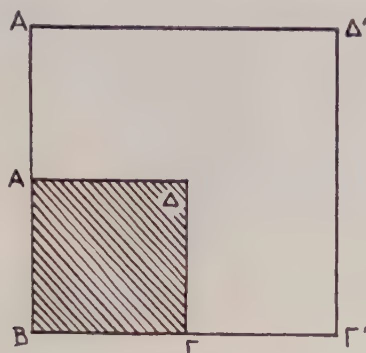
Ὁ Σωκράτης περιάγει τὸν παῖδα εἰς τὸ πολλοῦ λόγου ἄξιον [1] στάδιον τῆς ἀπορίας. Κατ' αὐτὸ ὁ παῖς ἐμφανίζεται ἐξ ἀγνοίας καὶ ἐπιπολαιότητος ὑποπίπτων εἰς τὰ κατωτέρω σφάλματα:

α') *ἡ γραμμὴ τοῦ διπλασίου* (τετραγώνου) *δῆλον δὴ ὅτι διπλασία ἔσται* [2] (τῆς τοῦ δεδομένου)» : (εἰκ. 3).

---

1. Εἰς τοῦτο περιήγαγέ τίς ποτε καὶ τὸν Σωκράτη (Πλ. Ἱππ. Μ. 286 e), δι' ὃ ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ πρὸς τὸν Ἱππίαν, ἵνα τὸν διδάξῃ ἱκανῶς, ὥστε νὰ συναντήσῃ τὸν καταβαλόντα αὐτὸν εἰς ἀπορίαν «*ἀναμαχούμενος τὸν λόγον*».

2. 82 e 2-3.

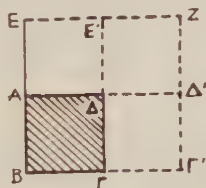
Εἰκ. 3.

1ον διάλειμμα (82 e 4 - 13)

(Μετὰ τὴν ἐσφαλμένην ταύτην ἀπόκρισιν τοῦ παιδὸς συνεχίζων τὴν μετὰ τοῦ Μένωνος συζήτησιν ὁ Σωκράτης προκαλεῖ τοῦτον νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ παῖς *οὐκ οἶδε* τοῦτο, *ἀλλ' οἴεται εἰδέναι*).

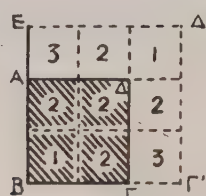
II

Ὁ Σωκράτης ἐπανερωτᾷ τὸν παῖδα, ἐὰν ἐμμένῃ εἰς τὴν (ἐσφαλμένην) ἀπόκρισιν. Καταφατικῶς ἀποκριθέντα τὸν ἄγει εἰς ***ἄτοπον***, τὸ ὁποῖον καὶ ἀναγνωρίζει λέγων, ὅτι ἀπὸ διπλασίαν γραμμὴν γίνεται τετραπλάσιον τετράγωνον τοῦ δεδομένου (83 c 1 - 2) (εἰκ. 4) καὶ οὐχὶ διπλάσιον.

Εἰκ. 4.

β') Ἐν συνεχείᾳ ὁ παῖς ὑποπίπτει εἰς νέον σφάλμα καθορίζων τὴν γραμμὴν τοῦ ζητουμένου διπλασίου τετραγώνου ὡς ἔχουσαν μῆκος μιᾶς γραμμῆς τοῦ δεδομένου τετραγώνου καὶ ἐπὶ πλέον ἡμισείας : «*τὸ ἥμισυ ταύτης προσληψόμεθα καὶ ἔσται τρίπους ; δύο μὲν γὰρ οἵδε, ὁ δὲ εἷς*». (83 e 3) (εἰκ. 5).

Εἰκ. 5.

Ὁ Σωκράτης τὸν ἄγει εἰς ἄτοπον, ὁμολογοῦντα τὴν ἄγνοιάν του: «*ἔγωγε οὐκ οἶδα*» (84 a 2).

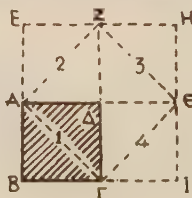
2ον διάλειμμα (84 a 3 - d 2).

(Παρέχεται κατ᾽ αὐτό, μακρότερον τοῦ 1ου διαλείμματος, εὐκαιρία ἠθικῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ παιδὸς διὰ τὴν νέαν πνευματικὴν ἐξόρμησιν, διότι διατελεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς μειονεκτικότητος λόγῳ τῆς κολασίμου οἰήσεως τοῦ *εἰδέναι*, *ἃ οὐκ ᾔδει*, δι᾽ ὃ θὰ τῷ ἦτο ἀδύνατον νὰ συνεργασθῇ μετὰ τοῦ Σωκράτους. Οὗτος, ἀνακεφαλαιῶν τὰς παρατηρήσεις του περὶ τοῦ παιδός, παρακαλεῖ τὸν Μένωνα νὰ τὸν παρακολουθῇ κατὰ τὴν συνεργασίαν του μετὰ τοῦ παιδός, διὰ νὰ διαπιστώσῃ ὅτι δὲν τὸν *διδάσκει*, *οὐδὲ διέξεισιν*, ἀλλὰ *τὰς δόξας* τούτου *ἀνερωτᾷ* (84 d 2).

III

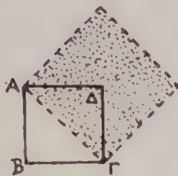
Β'. Ἀνεύρεσις καὶ πρόσληψις τοῦ ὀρθοῦ (84 d 3 - 85 b 7).

Ὁ Σωκράτης γράφει δύο ἐν ἀρχῇ τετράγωνα ἴσα τῷ ἀρχικῷ καὶ εἶτα γράφει καὶ τέταρτον, προεκτείνων τὰς γραμμὰς ΒΓ καὶ ΗΘ μέχρι συναντήσεώς των εἰς τὸ σημεῖον Ι. Μετὰ ταῦτα φέρει τὰς διαμέτρους (διαγωνίους) τῶν τετραγώνων ΓΑ, ΑΖ, ΖΘ καὶ ΘΓ καὶ ἄγει τὸν παῖδα νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι τὸ περικλειόμενον ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ διαμέτρων νέον τετράγωνον εἶναι τὸ ἥμισυ τοῦ σχηματισθέντος διὰ διπλασιασμοῦ τῶν πλευρῶν τοῦ ἀρχικοῦ τετραγώνου (εἰκ. 6), καταλήγων οὕτως εἰς τὸ ζητούμενον συμπέρασμα:

Εἰκ. 6.

«*ὥστ᾽ ἀπὸ τῆς διαμέτρου* [1] ... *γίγνοιτ᾽ ἂν τὸ διπλάσιον* (τετράγωνον) *χωρίον*» [2] (εἰκ. 7).

Εἰκ. 7.

(Ἐν τέλει προκαλεῖ τὸν Μένωνα ὁ Σωκράτης νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ παῖς ἐρωτώμενος ἀπεκρίνετο δι᾽ ἐνυπαρχουσῶν αὐτῷ ἐκ τῶν προτέρων γνώσεων [3]. Αἱ ἐν τῷ ὑποσυνειδήτῳ τοῦ παιδὸς οὖσαι καὶ λανθάνουσαι ἀληθεῖς *δόξαι* ἀνεκινήθησαν νῦν διὰ τῶν ἐρωτήσεων τοῦ Σωκράτους ὡς ἐν ὀνείρατι [4]. Αἱ ἐρωτήσεις γενόμεναι *πολλάκις* περὶ τῶν αὐτῶν καὶ *πολλαχῇ* [5] ἤγαγον τὸν παῖδα νὰ εἴπῃ τὰς ἀληθεῖς δόξας του ἢ ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἤγαγον αὐτὸν εἰς *μάθησιν - ἀνάμνησιν* τούτων - *ἀνάληψιν τῆς ἐπιστήμης* [6], ἣν εἶχε μὲν λάβει ἐν ἄλλῳ τινὶ χρόνῳ καὶ βίῳ [7], ἀπέβαλε δὲ κατὰ τὴν ἐξ ἐκείνου τοῦ βίου εἰς τοῦτον ἔλευσιν [8]).

Ὁ Σωκράτης ὡς διδάσκαλος.

Ὁ Σωκράτης γενικῶς κρινόμενος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πλατωνικῶν διαλόγων εἶναι, ὡς λίαν ἐπιτυχῶς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἰ. Θεοδωρακοπούλου [9], *πρωτότυπος* διδάσκαλος, διὰ πολλοὺς λόγους ἀποτελῶν ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς σοφιστάς, τοὺς κατὰ τὸ πλεῖστον κακοὺς ἐκείνους διδασκάλους τῆς νεότητος τῆς ἐποχῆς του. Ἀπολύτως καὶ σχετικῶς πρὸς τούτους ἡ διδασκαλικὴ αὐτοῦ προσωπικότης ἐξεταζομένη ἐν τῇ ἀνὰ χεῖρας μελέτῃ, θὰ ἀπετέλει ὑδροκεφαλικὴν παρέκβασιν καὶ δυσανάλογον πρὸς τὰ ὅρια αὐτῆς. Ὡς ἐκ τούτου εἰδι-

1. Οὕτως ὀνομάζεται παρ᾽ ἀρχαίοις ἡ διαγώνιος παντὸς τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου καὶ ἡ ὑποτείνουσα ὀρθογωνίου τριγώνου. Πρβλ. Εὐαγγ. Σταμάτη, Ἀριθμοὶ τέλειοι κλπ., Πλάτων 1952, τόμ. Β´ 8, σ. 29.
2. 85 b 7.
3. 85 c 4.
4. 85 c 9.
5. 85 c 10.
6. 85 d 3.
7. 85 e. Πλ. Φαίδ. 75 e 2 κ.ἑ.
8. Πρβλ. Πλ. Φιλήβ. 33 c κ.ἑ. Φαίδ. 75 c κ.ἑ.
9. Πρβλ. Ἰ. Θεοδωρακοπούλου, Εἰσαγωγὴ στὸν Πλάτωνα, Ἀθῆναι 1941, σ. 16 κ.ἑ. 112 κ.ἀ.

κῶς παρακολουθοῦντες αὐτὸν μόνον ἐν τῇ ὑπὸ ἀνάλυσιν διδασκαλίᾳ βλέπομεν νὰ ἐμφανίζηται πρότυπον ἀξίου τῆς ὑψηλῆς ἀποστολῆς του διδασκάλου: κάτοχος τοῦ διδαχθέντος, - διδακτικῶς ἔμπειρος, - λίαν εὐμέθοδος καὶ δεξιοτέχνης, πνευματικῶς εὔστροφος, γνώστης τῆς ψυχολογίας τοῦ παιδὸς καὶ δὴ τοῦ μαθητοῦ τόσον, ὥστε αἰσθανόμενος ἢ διαισθανόμενος τὴν κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἀναμφισβήτητον ἐναλλαγὴν διαφόρων ψυχολογικῶν μεταπτώσεων, εἰωθυῖαν μαθηταῖς καὶ δὴ τοιούτοις, οἷος ἐμφανίζεται ὁ τοῦ Μένωνος δοῦλος, νὰ ἀντιδρᾷ ἀναλόγως, διασφαλίζων καταλλήλως καὶ ἐπικαίρως τὴν συνέχειαν τῆς διδασκαλίας, κινδυνευούσης νὰ μὴ περατωθῇ ἐκ τυχὸν ἀπογοητεύσεως, ἀποθαρρύνσεως ἢ τοῦ ἐκ τῆς πνευματικῆς καθυστερήσεως τοῦ μαθητοῦ συνήθους συναισθήματος τῆς μειονεκτικότητος.

Ἀπὸ ἀπόψεως συμπεριφορᾶς κρινόμενος ὁ Σωκράτης — διδάσκαλος εἶναι ὑποδειγματικὸς τῷ ὄντι, διότι ἐμφανίζεται μὲ περισσὴν εὐγένειαν, λεπτότητα, ὑπομονήν, ἠρεμίαν, ὁλόψυχον ἀφοσίωσιν εἰς τὸ θέμα του, ὑπέροχον διαύγειαν πνεύματος, — ἀπηλλαγμένος τῆς ἐπιδεικτικῆς μετριοφροσύνης καὶ τῆς μαστιζούσης τὴν πλειονότητα τῶν σημερινῶν διδασκάλων διαθέσεως πρὸς πικρὰν εἰρωνείαν τῶν μαθητῶν των, ἡ ὁποία δαψιλὴς ἐπιχεῖται κατὰ τῆς κεφαλῆς τῶν συζητητῶν του ἐν τοῖς ἄλλοις πλατωνικοῖς διαλόγοις.

Ἐπὶ τούτοις ὁ Σωκράτης ἐμφανίζεται λίαν *φειδωλὸς* τοῦ πρὸς διδασκαλίαν χρόνου, ἀποφεύγων περιττολογίας ἢ ἐκτὸς θέματος παρεκβάσεις ἢ βραδείας ἀποκρίσεις, περὶ οὗ πείθεταί τις ἐκ τῆς ὅλης διδασκαλίας. Οὕτως ἐν 82 d 4 λέγων τῷ παιδί: «*λογισάμενος εἰπέ*», ἔχει ὑπ᾽ ὄψιν του ὁ Σωκράτης: α′) τὴν ἀμφίβολον μαθητικὴν ἱκανότητα αὐτοῦ καὶ β′) τὴν συνήθη μαθητικὴν ἐπιπολαιότητα (ἣν δυστυχῶς πολλοὶ τῶν διδασκάλων τῆς σήμερον δὲν λαμβάνουσιν ὑπ᾽ ὄψιν αὐτῶν). Πρὸς πρόληψιν λοιπὸν δοθησομένης ἐσφαλμένης ἀπαντήσεως, ἥτις καὶ τὸν πρὸς διδασκαλίαν χρόνον αἰσθητῶς μειοῖ καὶ ἐπὶ τὸ θυμικὸν τοῦ σφαλλομένου μαθητοῦ ἐπιβλαβῶς ἐπιδρᾷ, ἐφιστᾷ διὰ τῆς ἄνω φράσεως τὴν προσοχὴν τοῦ παιδὸς κατὰ τὴν ἀπόκρισιν. Πολλαπλῶς ἐπωφελέστερον εἶναι κατὰ πάντα δυνατὸν τρόπον νὰ προλαμβάνῃ τις τὰς ἐσφαλμένας ἀποκρίσεις τῶν μαθητῶν ἢ νὰ ἐπανορθοῖ ταύτας ἤδη γενομένας.

Ἐν 85 a 4-5 ὁ Σωκράτης κατόπιν τῆς ἀποκρίσεως τοῦ παιδός: «*οὐ μανθάνω*», ἄνευ τινὸς σχολίου δι᾽ οἰκονομίαν χρόνου τὸν ὁδηγεῖ ἐν γοργῷ λογικῷ ρυθμῷ εἰς συγκριτικὴν πρὸς τὸ ὅλον σχῆμα παρατήρησιν τοῦ ὑπὸ τῶν διαμέτρων περιλαμβανομένου σχήματος. Ἐν 83 d 1 διὰ τοῦ: «*καλῶς*» καὶ ἐν 83 c 6 διὰ τοῦ «*εἶεν*» συγκατίθεται ὁ Σωκράτης ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἀποκρίσεως, ἵνα οὕτως ἄνευ χρονοτριβῆς τινος συνεχισθῇ ἡ διδασκαλία.

Ἐν 83 c, 83 d 4 καὶ 83 e 9 ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης ἐξάγει ἢ ἐπαναλαμβάνει συμπεράσματα, ἐν 82 e 1 ὑπομιμνήσκει τῷ μαθητῇ εἰρημένας ἤδη γνώ-

μας, ἵνα οὕτω κυρίως κερδίσῃ χρόνον πρὸς συνέχισιν τῆς διδασκαλίας του ἐν ταχεῖ ρυθμῷ. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐπιδιώκει καὶ διὰ τῶν: *σκόπει δή*, (85 a 2) καὶ *ὧδε δὲ σκόπει* (82 c 6), δι' ὧν ἐφιστῶν τὴν προσοχὴν τοῦ παιδὸς ἐπὶ τῶν ὑπὸ σκέψιν ζητημάτων ἢ καθορίζων τὴν ἀκτῖνα τῆς σκέψεως διὰ τοῦ «*ὧδε*», ἀποφεύγει τὴν ἀπώλειαν χρόνου εἴτε κατὰ τὴν εὕρεσιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς σκέψεως εἴτε κατὰ τὴν πειραματικὴν ἐκλογὴν τοῦ μᾶλλον ἐνδεδειγμένου τρόπου τῆς σκέψεως.

Εἰς τὸν αὐτὸν σκοπόν, τὴν ἐν γοργῷ ρυθμῷ καὶ ἐν βραχυτέρῳ, κατὰ τὸ δυνατόν, χρόνῳ διεξαγωγὴν τῆς διδασκαλίας, ἀφορᾷ καὶ ἡ γενομένη ἐν 84 e 3 διὰ τοῦ: «*ἢ οὐ μέμνησαι*;» ὑπόμνησις τοῦ ἀρχῆθεν τεθέντος πρὸς λύσιν προβλήματος. Ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις χωρίοις διαφαίνεται ὅτι τὸ «*φείδου χρόνου*» ἀποτελεῖ ἀντικείμενον φροντίδος τοῦ Σωκράτους κατὰ τὴν διδασκαλίαν του.

Ἑτέρα ἀρετὴ τοῦ Σωκράτους - διδασκάλου, ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς, εἶναι ἡ ἄνευ δυσφορίας τινὸς ἢ ὀργῆς *ἀνεκτικότης* του. Ὁ παῖς ἐν 83 e 2 εἰπών, ὅτι *τρίπους* πρέπει νὰ εἶναι ἡ πλευρά, ἀπὸ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ τὸ ὀκτώπουν τετράγωνον, — ἐν 83 e 10 ἀναγνωρίζων τὴν πλάνην του, ἀποκρίνεται τῷ Σωκράτει: «*οὐ δῆτα*» (δηλ. οὐ γίγνεται τὸ ὀκτώπουν ἀπὸ τρίποδος πλευρᾶς). Ὁ Σωκράτης γνώστης τῆς ψυχολογικῆς καταστάσεως τοῦ παιδός, ἀποκαλύψαντος τὴν γεωμετρικήν του ἄγνοιαν, τὸν παρορμᾷ ἠπίως εἰς εὕρεσιν καὶ ἀνακοίνωσιν τοῦ ζητουμένου μήκους τῆς πλευρᾶς, ἀπὸ τῆς ὁποίας γίνεται τὸ ὀκτώπουν. Ἀντιλαμβανόμενος ὅμως τὴν ἠθικήν του κατάπτωσιν ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἀστόχων ἀποκρίσεών του καὶ τὴν ἐκ ταύτης πιθανὴν ἀποφυγὴν τῆς περαιτέρω συζητήσεως μετὰ τοῦ διδασκάλου του καὶ δὴ τοῦ δι' ἀριθμῶν καθορισμοῦ τοῦ μήκους τῆς πλευρᾶς τῷ λέγει ἐν 84 a 1: «*εἰ μὴ βούλει ἀριθμεῖν...*». Ἡ ὑπόθεσις (εἰ...) αὕτη σημαίνει τὸ μὲν ἀναγνώρισιν τῆς δυσχερείας πρὸς ἀπόκρισιν δι ὡρισμένου ἀριθμοῦ, ὅστις θὰ ἦτο ἀσύμμετρος ($\sqrt{8} = 2,8285$ μὲ προσέγγισιν $^{1}/_{00000}$), τὸ δὲ ἀνεκτικότητα διδασκάλου πλήρως καὶ μετὰ λεπτότητος ἀποκλείουσαν τήν τε ἐκδήλωσιν ὀργῆς καὶ τὴν διάθεσιν πρὸς εἰρωνείαν.

Προσέτι ἡ *ἐνθάρρυνσις*, ἡ *παρόρμησις* τοῦ Σωκράτους, πολλάκις γενομένη τῷ παιδὶ κατὰ τὴν ἐν λόγῳ διδασκαλίαν ἐνισχύει τοῦτον εἰς τὸ ἔργον του. Οὕτως ἐν 82 d 8 ἀναγνωρίζων τὴν δυσχέρειαν, ἣν θὰ δοκιμάσῃ ὁ παῖς ἐν τῇ ἀποκρίσει του, τὸν ὁπλίζει μὲ θάρρος καὶ τὸν προωθεῖ εἰς ἀπόκρισιν λέγων: «*φέρε δή, πειρῶ μοι εἰπεῖν*». Ὁμοίως διὰ τῶν ἐν 83 e 1: «*πειρῶ δὴ λέγειν*» καὶ ἐν 83 e 11: «*πειρῶ... εἰπεῖν ἀκριβῶς*» πειραστικῶν ἐκφράσεων παρορμᾷ ὁ Σωκράτης τὸν παῖδα εἰς πρόθυμον πνευματικὴν αὐτενέργειαν.

Ὁ Σωκράτης πρὸς τοῖς ἄλλοις δὲν ἀποδοκιμάζει, δὲν κατηγορεῖ, δὲν ὑβρίζει, δὲν ἀπογοητεύει τὸν σφάλλοντα παῖδα, ὡς ἐν 83 e 1, ἐξ ἀγνοίας ἢ

ἐπιπολαιότητος, ἀλλ' ἠρέμως συνεχίζων ἄγει τοῦτον εἰς αὐτενεργὸν αὐτοέλεγχον, αὐτογνωσίαν, ἀνεύρεσιν τοῦ ἐσφαλμένου καὶ αὐτοδιόρθωσιν, ὡς ἐν 83 a 3 : *«ὅρα εἴ ἔτι σοι... δοκεῖ»*, ὁμοίως ἐν 84 a 1 : *«ἀλλὰ μὰ τὸν Δία... ἔγωγε οὐκ οἶδα»*. Ἐν πλήρει ἀποθαρρύνσει μετὰ τὸν αὐτοέλεγχον ἀναγνωρίζων τὸ σφάλμα του ὁμολογεῖ ὁ παῖς μετὰ εἰλικρινείας, σπανίας δυστυχῶς τοῖς μαθηταῖς τῆς σήμερον, ὅτι *«οὐκ οἶδε»*. Τοῦτο ἀποτελεῖ λίαν συγκεκαλυμμένον δριμὺν αὐτοέλεγχον καὶ αὐτοτιμωρίαν τοῦ παιδὸς διὰ τὴν ἐπιπολαιότητά του, ἧς ἕνεκα πρότερον εἶπεν ὅτι *«οἶδε»*. Ὁ Σωκράτης προτιμᾷ τὸν αὐτοέλεγχον, διότι τὸν εὑρίσκει ἀποτελεσματικώτερον, βαρύτερον καὶ μὴ χαλαροῦντα τὸν ψυχικὸν δεσμὸν μεταξὺ διδάσκοντος καὶ διδασκομένου, ὡς συμβαίνει πλειστάκις διὰ τοῦ ἀσκουμένου ἀψυχολογήτου καὶ ἔστιν ὅτε ὑπερβολικῶς ἐξευτελιστικοῦ ἐλέγχου τῶν μαθητῶν ὑπὸ πολλῶν διδασκάλων. Καὶ καθ' ὅλου εἰπεῖν ὁ Σωκράτης κατὰ τὴν διδασκαλίαν του ταύτην ἐμφανίζεται γνωρίζων καὶ ἐφαρμόζων τοὺς ἐπὶ ψυχολογικῶν βάσεων ὀρθοὺς *νόμους τῆς μαθήσεως* [1].

Τίς καὶ ὁποῖος ὁ μαθητὴς τοῦ Σωκράτους ;

Ὁ μαθητὴς ἐνταῦθα τοῦ Σωκράτους δὲν εἶναι ἄτομον ὡρισμένον, ἔχων χαρακτηριστικόν τι διακρίνον αὐτὸν ψυχολογικῶς ἢ πνευματικῶς, ἀλλ' εἶναι ἀνώνυμόν τι πρόσωπον, ὁ ἄνθρωπος γενικῶς, ἡ γνωστικὴ συνείδησις τῆς κατωτάτης βαθμίδος πνευματικῆς ἐξελίξεως, ἡ ἔχουσα ὅμως πάσας τὰς γνωστικὰς ἱκανότητας *«ἐκ τῶν προτέρων»*. Ἡ τοῦ μαθητοῦ ἐνταῦθα τοῦ Σωκράτους γνωστικὴ συνείδησις εἶναι *ὑπερπροσωπική*, καὶ ὡς τοιαύτη ἡ αὐτὴ εἰς ἐλευθέρους καὶ δούλους, εἰς πεπαιδευμένους καὶ ἀπαιδεύτους. Ὁ ἐκλεγεὶς ὡς τοιοῦτος ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος εἶναι δοῦλος τοῦ Μένωνος, οἰκογενής [2], Ἕλλην καὶ ἑλληνίζων, εἶναι τέκνον Ἑλλήνων δούλων. Ἐάν τις λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ Γεωμετρία κυρίως ἐδιδάσκετο ἀπὸ τοῦ 13 - 20 ἔτους τῆς ἡλικίας [3], πιθανὸν εἶναι νὰ ἦτο οὗτος 13 - 20 ἐτῶν. Δὲν ἔχει τύχει τῆς σχολικῆς ἀγωγῆς, ἧς εἶχον τύχει οἱ σύγχρονοί του ἐλεύθεροι Ἕλληνες παῖδες : *«οὐδεὶς πώποτε* (τοῦτον) *ἐδίδαξεν»* [4].

Δὲν εἶναι μαθητὴς συνεχίζων τὴν σχολικὴν ζωήν του καὶ ἔχων κατὰ συνέπειαν νωπὰς προσλαμβανούσας γεωμετρικὰς παραστάσεις, δεδομένου, ὅτι

1. Πρβλ. Γ. Σακελλαρίου, Ψυχολογία τοῦ παιδός, ἔκδ. Δ΄, Ἀθῆναι 1954, τ. Β΄, σ. 369 κ.ἑ.

2. 82 b.

3. Νόμ. 817 e ἐν συνδυασμῷ μετὰ 810 a καὶ 812 e. Πρβλ. Γ. Παναγιωτίδου, Πλάτων, Ἀθῆναι 1935, σ. 563.

4. 85 e, 6.

πρόκειται νὰ δοθῇ αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους γεωμετρικὸν μάθημα. Ἴσως δὲν γνωρίζει κἂν οὗτος τὸν μέλλοντα νὰ τὸν διδάξῃ Σωκράτη οὐδὲ τὴν διδακτικήν του μέθοδον ἔχει δοκιμάσει πρότερον. Τὸν διδάσκαλόν του δὲν γνωρίζει πνευματικῶς ἢ ψυχικῶς. Ψυχικὸς δεσμὸς δὲν ἔχει εἰσέτι μεταξύ των δημιουργηθῆ. Παρὰ ταῦτα φαίνεται κόσμιος, φιλομαθής, εὐπειθὴς τῷ λόγῳ καὶ οὐδαμῶς ἐριστικός.

Συνεπείᾳ τῶν ἀνωτέρω ὁ Σωκράτης θὰ συνήντησε πολλὰς καὶ μεγάλας δυσχερείας διδάσκων τοιοῦτον μαθητήν, τὰς ὁποίας ὅμως ὑπερενίκησε διὰ τῶν σπανίων διδασκαλικῶν ἀρετῶν του, ὡς ἡ ὑπὸ ἀνάλυσιν διδασκαλία μαρτυρεῖ, ἀποδείξας οὕτως ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι προσιτὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀφ᾽ οὗ καὶ ὁ δοῦλος τοῦ Μένωνος οὐ μόνον ἔμαθε τὸ προειρημένον γεωμετρικὸν θεώρημα, ἀλλὰ «καὶ ποιήσει περὶ πάσης γεωμετρίας ταὐτὰ ταῦτα καὶ τῶν ἄλλων μαθημάτων ἁπάντων» 85 e.

Εἶδος καὶ ἀξία τῆς διδασκαλίας.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος διδασκαλία τοῦ Σωκράτους δὲν προωρίζετο νὰ ἀποβῇ ὑποδειγματικὴ τοῦ τρόπου τῆς ἐν σχολείοις διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν, ὁπότε οὗτος, ἔχομεν τὴν γνώμην, θὰ ἔδιδεν αὐτῇ ἄλλην διάρθρωσιν.

Δι᾽ αὐτῆς ὁ Σωκράτης δὲν ἐσκόπει νὰ διδάξῃ τὸν παῖδα Γεωμετρίαν, ἀλλὰ νὰ παράσχῃ *καὶ* δι᾽ αὐτῆς εἰς τὸν παρακολουθοῦντα αὐτὴν Μένωνα μίαν ἐπὶ πλέον κατ᾽ αὐτὸν μὲν *ἐπίδειξιν* [1] τῆς ὀρθότητος τῆς γνώμης του, ὅτι «*ἣν καλοῦμεν μάθησιν ἀνάμνησίς ἐστιν*» [2]. Ὡς τοιαύτη ἡ διδασκαλία, καίτοι παρουσιάζει διδακτικὰ μειονεκτήματα, π.χ. ἀχρήστευσιν τῆς χειρὸς τοῦ μαθητοῦ, ἔλλειψιν προσπαθείας πρὸς ἐμπέδωσιν τοῦ διδαχθέντος, παράλειψιν χρησιμοποιήσεως, ἐπὶ τὸ ἐποπτικώτερον, στερεομετρικοῦ ὑποδείγματος κ.ἄ. [3], ἐν τούτοις δὲν παύει νὰ ἔχῃ τὴν ἀξίαν της κατά τε τὴν γενικὴν καὶ εἰδικὴν διδακτικὴν διὰ τοὺς ἑξῆς κυρίως λόγους: Εἶναι διδασκαλία *αὐτοτελής*, *τελεία*, ἔχουσα ἀρχὴν καὶ τέλος — *ἐπιτυχής*, ὡς σχοῦσα προϊὸν τὸν τεθέντα εἰδικὸν διδακτικὸν σκοπόν, ἀσχέτως βεβαίως τῆς συμβολῆς της εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ γενικωτέρου φιλοσοφικοῦ σκοποῦ τοῦ διαλόγου «*Μένων*». Ὡς τοιαύτη ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ προυκάλεσεν *εὐάρεστον συναίσθημα τοῦ μαθητοῦ*, ὅπερ

---

1. 82 b.
2. 81 d - 82 a.
3. Περὶ τῆς ὀρθοτέρας καὶ ἀποδοτικωτέρας διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν βλ. Ν. Μιχαλοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν μεθοδικὴν τῆς διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν, Ἀθῆναι 1950, σ. 50 κ.ἑ. καὶ 79.

εἶναι συνέπεια τῆς συνειδητῆς κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἀποδείξεως αὐτενεργοῦ, κατὰ τὸ δυνατὸν αὐτῷ, πνευματικῆς συμμετοχῆς του.

Μορφαὶ τῆς διδασκαλίας.

Ὁ Σωκράτης διεξήγαγε τὴν διδασκαλίαν του *δεικτικῶς* καὶ *ἐρωτηματικῶς*. Οὕτως αἰσθητοποιῶν τὴν ἐπιφάνειαν διαφόρων γεωμετρικῶν σχημάτων ἰχνογραφεῖ ταῦτα ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἢ ἐδάφους καὶ τὰ ἐπιδεικνύει τῷ παιδὶ πρὸς λῆψιν ἐποπτείας διὰ τῆς ὁράσεως, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ πολλαχοῦ ἀπαντῶσαι δεικτικαὶ ἐκφράσεις : *ταύτας - ταυτασί - τοῦδε - ἐκείνου - ταύτῃ μέν - τῇ δέ - τουτί - αὕτη ταύτης* κ.ἄ.

Αἱ προβαλλόμεναι ἐρωτήσεις του εἶναι: α') ἐξεταστικαί, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν γνώσεων τοῦ παιδός: «*γιγνώσκεις τετράγωνον χωρίον ὅτι τοιοῦτόν ἐστιν ;*» [1] — «*τρεῖς δὲ τρὶς πόσοι εἰσὶ πόδες ;*» [2] — «*οὐκοῦν τέτταρες αὗται γίγνονται γραμμαὶ ἴσαι, περιέχουσαι τουτὶ τὸ χωρίον ;*» [3] — «*τὰ δὲ τέτταρα τοῖν δυοῖν τί ἐστιν ;*» [4] κ.ἄ. — β') διδακτικαί, πρὸς καθοδήγησιν τοῦ παιδὸς εἰς εὕρεσιν νέων γνώσεων: «*εἰ ἦν ταύτῃ δυοῖν ποδοῖν, ταύτῃ δὲ ἑνὸς ποδὸς μόνον, ἄλλο τι ἅπαξ ἂν ἦν δυοῖν ποδοῖν τὸ χωρίον ;*» [5] — «*ἂν ᾖ* (ἡ γραμμὴ) *τῇδε τριῶν καὶ τῇδε τριῶν, τὸ ὅλον χωρίον τριῶν τρὶς ποδῶν γίγνεται ;*» [6] κ.ἄ. — γ') διεγερτικαὶ τῆς διανοίας, τοῦτ᾽ ἔστιν παρέχουσαι ἀφορμὴν εἰς ζωηρὰν πνευματικὴν κίνησιν τοῦ παιδὸς καὶ προκαλοῦσαι τὴν αὐτενέργειάν του: «*οὐκ ἀπὸ μὲν μείζονος ἔσται ἡ τοσαύτης γραμμῆς, ἀπὸ ἐλάττονος δὲ ἡ τοσησδί ; ἢ οὔ ;*» [7] — «*φέρε δή, πειρῶ μοι εἰπεῖν πηλίκη τις ἔσται ἐκείνου ἡ γραμμὴ ἑκάστη· ἡ μὲν γὰρ τοῦδε δυοῖν ποδοῖν· τί δὲ ἡ ἐκείνου τοῦ διπλασίου ;*» [8] — δ') παρορμητικαὶ πρὸς ἀπόκρισιν: «*μανθάνεις ;*» [9] — («ἔδει δέ γε διπλάσιον ἡμῖν γενέσθαι)· ἢ *οὐ μέμνησαι ;*» [10] κ.ἄ.

Αἱ ἐρωτήσεις τοῦ Σωκράτους ἀπευθύνονται πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ παιδὸς καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ θυμικόν του, εἶναι δέ: 1) ὀρθαί: α') γλωσσικῶς: «*ὅτι*

---

1. 82 b 9.
2. 83 e 7.
3. 85 a 2.
4. 85 a 8.
5. 82 c 7.
6. 83 e 6.
7. 83 c 7 - 8.
8. 82 d 8.
9. 84 d 4.
10. 84 e 3.

τοιοῦτόν ἐστιν ;» [1] — *«πόσοι οὖν εἰσιν οἱ δύο ;»* [2] — *«πόσα οὖν τηλικαῦτα...»* [3] κ.ἄ. — β΄) λογικῶς : *«οὐχὶ τεττάρων ὄντων τούτων ἥμισυ ἑκάστου ἑκάστη ἡ γραμμὴ ἀποτέτμηκεν ἐντός ;»* [4] κ.ἄ. — καὶ γ΄) ψυχολογικῶς : *«ὅρα εἰ ἔτι σοι ἀπὸ τῆς διπλασίας δοκεῖ ἔσεσθαι»* [5] — *«εἰ μὴ βούλει ἀριθμεῖν, ἀλλὰ δεῖξον ἀπὸ ποίας»* [6] — 2) ὡ ρ ι σ μ έ ν α ι : *«ἔστιν οὖν τετράγωνον χωρίον ἴσας ἔχον τὰς γραμμὰς ταύτας πάσας, τέσσαρας οὔσας ;»* [7] — *«οὐκοῦν ἂν ᾖ τῇδε τριῶν καὶ τῇδε τριῶν, τὸ ὅλον χωρίον τριῶν τρὶς ποδῶν γίγνεται ;»* [8] — καὶ 3) ἀ ν ά λ ο γ ο ι πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν δύναμιν τοῦ παιδὸς α) κατά τε τὸ περιεχόμενον, ἄν τις κρίνῃ καὶ ἐκ τῆς προσπαθείας τοῦ Σωκράτους νὰ καταστήσῃ σαφεστέρας τὰς ἐρωτήσεις του δι᾿ ἁπλοποιήσεως ἢ ἀναλύσεώς των : *«ὧδε δὲ σκόπει»* [9] — *«πόσον οὖν γίγνεται ; οὐ τετράκις τοσοῦτον ;»* [10] — κ.ἄ. καὶ ἐκ τῶν ἀμέσως καὶ ἄνευ βραδύτητος διδομένων συντόμων ἀποκρίσεων — καὶ β΄) κατὰ τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν, ὡς ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνῃ τις ἐκ τῶν διδομένων ἀποκρίσεων, αἵτινες δὲν προδίδουν ἀδυναμίαν ἢ δυσχέρειαν τοῦ παιδὸς περὶ τὴν ἀντίληψιν τῶν προβληθεισῶν αὐτῷ ἐρωτήσεων ὑπὸ τοῦ Σωκράτους. Ὅταν μάλιστα ὑπάρχῃ κίνδυνος ἐσφαλμένης ἢ ἀνεπαρκοῦς ἀντιλήψεως τῆς ἐρωτήσεως, τὴν διατυπώνει σαφέστερον καὶ ἁπλούστερον : *«...τοιόνδε λέγω...»* [11].

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς διδομένας ὑπὸ τοῦ παιδὸς ἀποκρίσεις ὁ Σωκράτης ἐτήρει τὴν προσήκουσαν παιδαγωγικῶς καὶ τὴν ὀρθὴν ψυχολογικῶς στάσιν. Δὲν ἐπήνει τὰς ὀρθὰς ἀποκρίσεις του, ὡς μὴ διδομένας εἰς δυσκόλους ἐρωτήσεις. Δὲν ἐξετρέπετο εἰς πικρὰς παρατηρήσεις, ὕβρεις καὶ ἐξευτελιστικὰς ταπεινώσεις τοῦ παιδός, ἐσφαλμένας δίδοντος ἀποκρίσεις, ἵνα μὴ ἐμβάλλῃ ἀπογοήτευσιν εἰς αὐτόν, μαραίνῃ τὸν ζῆλόν του καὶ ἀμβλύνῃ τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν συνέχισιν τῆς διδασκαλίας. Τὴν παιδαγωγικὴν σημασίαν τούτου ἐξαίρει ὁ Πλούταρχος [12]. Ἀντιθέτως ἢ διέκοπτεν οὗτος τὸν διάλογον ἀποστρεφόμενος πρὸς τὸν Μένωνα, μεθ᾿ οὗ συζητῶν ἐπὶ τῆς μέχρι τοῦδε μετὰ τοῦ

---

1. 82 b 10.
2. 82 d 3.
3. 85 a 7.
4. 85 a 6.
5. 83 a 3.
6. 84 a 1.
7. 82 c 1.
8. 83 e 5.
9. 82 c 6.
10. 83 b 5.
11. 83 a 1.
12. Πρβλ. Ἰ. Σ τ α μ α τ ά κ ο υ, Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, Ἀθῆναι 1937, σ. 76 κ.ἑ.

παιδὸς συζητήσεως ἀπηλευθέρου αὐτὸν ἐπί τι χρονικὸν διάστημα τῶν χειρῶν του, παρέχων αὐτῷ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀνελάμβανεν ἐκ τοῦ καμάτου, τὸν ὁποῖον ἐδοκίμαζεν ἐκ τῆς πνευματικῆς πάλης μετὰ τοῦ διδασκάλου του καὶ νὰ ἀνέκτα τὰς δυνάμεις του διὰ μίαν νέαν φάσιν της, ὅπερ δὶς ἐνταῦθα ἔλαβε χώραν [1].

Διδακτικὴ θεωρία τοῦ Σωκράτους.

Κατὰ τὸν Σωκράτη «*πᾶσα μάθησις ἀνάμνησίς ἐστιν*» [2] — «*οὐκ ἐστι διδαχή, ἀλλ' ἀνάμνησις*» [3]. Συμφώνως τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ ὁ διδάσκαλος πρέπει κατὰ τὴν διδασκαλίαν του νὰ ὑποβοηθῇ τὸν μαθητὴν εἰς τὴν ἀνάμνησιν, κατευθύνων τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς ἀντικείμενα, καταστάσεις καὶ ἐνεργείας, σχέσιν ἐχούσας πρὸς τὸ διδαχθησόμενον. Κατὰ τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον τοῦ ἔργου τούτου ὑποβοηθεῖ τὸν μαθητὴν εἰς αὐτογνωσίαν, δῆλα δὴ ἀνακάλυψιν, (καὶ ὁμολογίαν πολλάκις) τῆς ἀγνοίας (μερικῆς ἢ ὁλικῆς) ἢ τῆς ἐσφαλμένης γνώσεώς του. Εἶτα καθοδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ διδασκομένου, τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὰς σχέσεις του, τὴν λογικὴν σύνδεσιν τοῦ ἐρευνηθέντος καὶ γνωσθέντος [4], ὥστε αἱ μέχρι τοῦδε «*δόξαι*» του νὰ καταστῶσιν «*ἐπιστῆμαι*» [5].

Τὸ ἔργον τοῦτο πρέπει νὰ ἐπιτελῇ ἡ ψυχὴ τοῦ παιδὸς διὰ τῆς αὐτενεργείας, διὰ τοῦ «*ἀναλαβεῖν ἐξ ἑαυτοῦ*» [6], τοῦ φυσικωτέρου καὶ ἀποδοτικωτέρου τρόπου τοῦ μανθάνειν, ἀποφεύγουσα τὴν πνευματικῶς ἐλευθέροις ἀνθρώποις μὴ προσήκουσαν ἀναγκαστικὴν μάθησιν.

Μεθοδικαὶ ἀρχαὶ τῆς διδασκαλίας.

Ὁ Σωκράτης μεταχειρίζεται ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος γεωμετρικῇ διδασκαλίᾳ του κυρίως:

α΄) τὸν ὁρισμόν, π.χ. «*ἔστιν οὖν τετράγωνον χωρίον ἴσας ἔχον τὰς γραμμὰς ταύτας πάσας, τέτταρας οὔσας;*» [7]

β΄) τὴν παραγωγικὴν σύνθεσιν, π.χ. «*εἰ... εἴη αὕτη ἡ πλευρὰ* (τοῦ τετραγώνου) *δυοῖν ποδοῖν καὶ αὕτη δυοῖν ... δυοῖν ἄρα δὶς γίγνεται* (τὸ ὅλον) *ποδῶν.— πόσοι ... εἰσὶν οἱ δύο δὶς πόδες;— τέτταρες — ἀναγραψώμεθα*

---

1. 82 e 4 - 13 καὶ 84 a 3 - d 2.
2. 81 e.
3. 82 a.
4. 98 a κ.ἑ.
5. 98 a.
6. 85 c.
7. 82 b 10 - c a 2.

ἀπ' αὐτῆς (τῆς διπλασίας) *ἴσας τέσσαρας* (γραμμάς)˙ *ἄλλο τι ἢ τουτὶ ἂν εἴη, ὃ φῂς τὸ ὀκτώπουν εἶναι ;— ἐν αὐτῷ ἐστιν ταυτὶ τέτταρα, ὧν ἕκαστον ἴσον τούτῳ ἐστὶν τῷ τετράποδι ;— τεττάρων γὰρ τετράκις ἐστὶν ἑκκαίδεκα»* [1].

γ') τὴν ἀπομονοῦσαν ἢ γενοποιὸν ἀφαίρεσιν, π.χ. *«αὕτη γραμμὴ ἐκ γωνίας εἰς γωνίαν τέμνουσα δίχα ... τέτταρες γραμμαὶ ἴσαι...— τεττάρων ὄντων — ἥμισυ ἑκάστου ἑκάστη γραμμὴ ἀποτέτμηκεν ἐντὸς — τὰ τέτταρα τοῖν δυοῖν — διπλάσια — ὀκτώπουν»* [2].

καὶ δ') τὴν ἀπαγωγήν, τὴν προσφυᾶ τοῖς μαθηματικοῖς μέθοδον, χρησιμοποιοῦσαν τὴν παρατήρησιν, τὸ πείραμα (μέχρι τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς) τὴν ἀνάλυσιν, τὴν σύνδεσιν, τὴν ὑπόθεσιν, π.χ. : *«δῆλον δὴ ... ὅτι διπλασία ... ἀπὸ τῆς διπλασίας ... τετραπλάσιον γίγνεται χωρίον»* [3]·— *«τρίποδα —* (τρεῖς τρὶς πόδες εἰσὶ) *ἐννέα»* [4] κ.ἄ. [5].

Ἐπὶ τούτοις ὁ Σωκράτης ἐφρόντισε κατὰ τὴν διδασκαλίαν του νὰ τηρήσῃ εἰδικοὺς ψυχολογικοὺς ὅρους : α') τὴν ἐποπτείαν, καθ' ἣν ἰχνογραφικῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (;) ᾐσθητοποίει τὰς γεωμετρικὰς ἐννοίας (τετράγωνον τετράπουν, — δεκαεξάπουν — ἐννεάπουν — ὀκτώπουν — διάμετρον (ἢ διαγώνιον) ...,...)— β') τὴν παρόρμησιν τοῦ παιδὸς εἰς πολυειδῆ ἐξέτασιν τοῦ διδακτέου [6] — γ') τὴν διακοπὴν τῆς ἐντάσεως τῆς προσοχῆς τοῦ παιδός, ὅπερ δὶς ἔπραξε πρὸς ἀποφυγὴν τῶν συνεπειῶν τοῦ πνευματικοῦ καμάτου του [7] — δ') τὴν ἀποφυγὴν δημιουργίας τῷ παιδὶ δυσαρέστων συναισθημάτων ἐκ προσβλητικῶν παρατηρήσεων, ὕβρεων, ἀποδοκιμασιῶν κ.τ.ὅ. (ὅπερ δὲν ἔλαβε χώραν κατὰ τὰς ἀστόχους ἀποκρίσεις του) [8] — ε') τὴν διέγερσιν τοῦ συναισθήματος τῆς προσδοκίας, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα ἐπιτυγχάνει διὰ τῆς μὴ παροχῆς τῷ παιδὶ ἑτοίμων γνώσεων, ἀλλὰ διὰ τῆς προβολῆς προβλημάτων πρὸς λύσιν [9] — καὶ ϛ') τὴν κατάλληλον χρησιμοποίησιν τῆς ἐνεργητικότητος τοῦ παιδὸς ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, συνισταμένην εἰς ἔμμεσον καθοδήγησιν αὐτοῦ πρὸς αὐτενεργόν, κατὰ τὸ δυνατὸν αὐτῷ, ἐξακρίβωσιν τῶν σχέσεων τῶν διαφόρων γραμμῶν καὶ γεωμετρικῶν σχημάτων, ἅτινα ὅμως καθ' ὅλην τὴν διδασκαλίαν ἐγράφοντο ὑπὸ τοῦ Σωκράτους [10] παρὰ τὸ διδακτικῶς ὀρθόν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἄνευ ἐλαφρυντικῶν δι' αὐτόν.

---

1. 83 b - c 3 κ.ἀ.
2. 84 e 4 - 85 a 5 - 9.
3. 82 e 3 - 83 c 1.
4. 83 c 2 - 83 e 8.
5. 82 c 5 - c 8. 85 a 4 κ.ἑ.
6. 82 c 5 κ.ἑ. 83 b 1 κ.ἑ. 83 e 2. 84 d 3 κ.ἑ.
7. 82 e 4. 84 a 3.
8. 82 e 14. 83 b 1 κ.ἀ.
9. 82 d 5. 83 b 1 κ.ἀ.
10. 82 d 4. 83 e 1 κ.ἀ.

Καλλιέργεια τῆς αὐτενεργείας.

Τὴν διδασκαλίαν του ὁ Σωκράτης διεξάγει οὐχὶ δογματικῶς, διότι γνωρίζει, ὅτι τοῦτο ἐκμηδενίζον τὴν πρὸς βουλητικὴν ἐνέργειαν ἔφεσιν τοῦ διδασκομένου, ἐθίζει τοῦτον εἰς πνευματικὴν ὀκνηρίαν καὶ τὸν ὠθεῖ εἰς πνευματικὸν παρασιτισμόν, ἀλλὰ διαλογικῶς, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, καὶ δὴ κατὰ τὸν πολυώνυμον ἐξελίσσοντα (ἀναπτύσσοντα) διάλογον. Κατ᾽ αὐτὸν συνεργάζεται οὗτος μὲν μετὰ σχετικῆς, ἐκεῖνος δὲ μετ᾽ ἀπολύτου ἐλευθερίας. Ὁ παῖς τοῦ Μένωνος ἔχει διαρκῶς συγκεντρωμένην τὴν προσοχήν του εἰς τὸ διδασκόμενον καὶ ἀσκεῖται εἰς τὸ παρατηρεῖν, κρίνειν καὶ συλλογίζεσθαι ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τοῦτο κινούμενος ὑπὸ τοῦ διδασκάλου του. Ὁ μαθητὴς δὲν ἐρωτᾷ μέν, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀκολουθεῖ δουλικῶς τὴν τοῦ Σωκράτους σκέψιν, δι᾽ ὃ καὶ ὑποπίπτει εἰς σφάλματα, δι᾽ ἃ προσωπικῶς εὐθύνεται. Ὁ Σωκράτης διὰ τῶν ἐρωτήσεών του δὲν ἐπιδιώκει νὰ κάμῃ τὸν μαθητήν του νὰ εἴπῃ ὅ,τι αὐτὸς σκέπτεται ἢ ἐπιθυμεῖ, ἀλλὰ τὸν προωθεῖ εἰς ἐλευθέραν πνευματικὴν ἐργασίαν. Κατ᾽ αὐτὴν ἀσκεῖται εἰς τὸ ὀρθῶς καὶ λακωνικῶς διατυποῦν τὰς ἀποκρίσεις του.

Τὰ ἡνία τοῦ διδακτικοῦ ἅρματος κρατεῖ εἰς χεῖράς του ὁ Σωκράτης. Δὲν ἀφηνιάζει οὕτως ὁ παῖς, ἀλλ᾽ ἐργάζεται αὐτενεργῶν κατὰ τὰς διδομένας μετὰ πολλῆς λεπτότητος καὶ τέχνης, πολὺ σαφεῖς ὅμως, κατευθύνσεις ὑπὸ τοῦ διδασκάλου του. Εἰς χεῖράς του ὁ Σωκράτης ἔχει τὴν οἰκονομίαν τῶν νέων γνώσεων καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς προσκτήσεώς των. Ὑποβοηθεῖ πρὸς τοῦτο πολὺ καὶ προάγει πως διὰ καταλλήλων παρορμήσεων τὰς σκέψεις τοῦ μαθητοῦ του, τὸν βοηθεῖ πρὸς ἀναπαράστασιν τῶν ἐν τῇ συνειδήσει του σχετικῶν πρὸς τὰ διδασκόμενα στοιχείων, πλανώμενον δὲ τὸν ἐπαναφέρει εἰς τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῆς νέας γνώσεως. Οὕτω δὲ ὁ μαθητὴς δὲν μανθάνει ἀκούων μόνον, ἀλλὰ κρίνων. Δὲν καλλιεργεῖ οὗτος μόνον τὴν μνήμην του, ἀλλ᾽ ἐν ταὐτῷ πολλὰς πνευματικὰς δεξιότητας καὶ δὴ τὴν κρίσιν του. Δὲν πάσχει, τηρῶν σιγήν, ἀλλ᾽ ἐνεργεῖ ἀνταποκρινόμενος μετὰ σκέψιν εἰς ἐρεθισμοὺς τοῦ διδάσκοντος. Εὑρίσκεται ἐν πολλαπλῇ πνευματικῇ ἐνεργείᾳ, πρὸς ἣν στοιχεῖ λανθάνουσα ἀνάλογος ψυχολογικὴ συμπαράστασις καὶ ἔμμεσος *ἐσωτερικὴ διάπλασίς* του, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν σωκρατικὸν διάλογον «ὁ μαθητὴς συνανέρχεται μετὰ τοῦ διδασκάλου του, μανθάνει τε ἅμα καὶ παιδεύεται, πρὸ παντὸς δὲ παιδεύεται» κατὰ τὸν Κ. Βουρβέρην [1].

Παρὰ τὴν δήλωσιν ὅμως τοῦ Σωκράτους, τὴν γενομένην τῷ Μένωνι, καθ᾽ ἥν: «*οὐδὲν διδάσκει, ἀλλ᾽ ἐρωτᾷ πάντα*» [2], ὁ τρόπος, καθ᾽ ὃν οὗτος

---

1. Βλ. Κ. Βουρβέρη, Ὁ παιδεύων διάλογος, Πλάτων, Ϛ΄, 1954, Α΄, σ. 12.
2. 82 e 5.

ἐδίδαξε τὸν παῖδα τοῦ Μένωνος δὲν εἶναι ὁ ἀμιγὴς δι᾽ ἐρωταποκρίσεων· φαίνεται μὲν ἐξωτερικῶς, τυπικῶς τοιοῦτος, ἀλλ᾽ οὐσιαστικῶς δὲν εἶναι, διότι διὰ τῶν ἐρωτήσεων αὐτοῦ ἐν ταὐτῷ ὑποδηλοῦταί πως τῷ παιδὶ ἡ ἀπόκρισις, ἣν καλεῖται ἐρωτώμενος νὰ δώσῃ ἢ ἀναγνωρίσῃ ὡς ὀρθὴν ἢ νὰ ἀπορρίψῃ ὡς ἐσφαλμένην. Ἐντεῦθεν αἱ ἀποκρίσεις αὐτοῦ μέχρι τοῦδε γίνονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ μιᾶς ἢ δύο λέξεων καταφατικῆς ἢ ἀποφατικῆς σημασίας, π.χ. «*ἔγωγε — ἔμοιγε — πάνυ γε — ναὶ — γίγνεται — φαίνεται — φημὶ — δεῖ — πῶς δ᾽ οὔ; — ἀληθῶς λέγεις*». Ἐλαχίστας μόνον φορὰς ὁ παῖς φαίνεται «*λογιζόμενος*» [1] τῇ προτροπῇ τοῦ διδάσκοντος καὶ ἀποκρινόμενος οὐχὶ καταφατικῶς ἢ ἀποφατικῶς, ἀλλὰ δι᾽ ἀριθμητικῶν : «*τέτταρες, — ὀκτὼ — διπλασία* κ.ἄ., ἅτινα εἶναι προϊόντα λογισμοῦ, καθ᾽ ὃν ἐκινήθη ἡ κριτικὴ δεξιότης αὐτοῦ ἐντατικώτερον, ἐν ᾧ κατὰ τὰς ἄλλας στερεοτύπους καταφατικὰς ὑποβολιμαίας ἀποκρίσεις ἐκινήθη αὕτη κατὰ τεκμήριον καὶ δὴ ἐπ᾽ ἐλάχιστον.

Αἱ ἐρωτήσεις τοῦ Σωκράτους εἶναι μὲν γλωσσικῶς βραχεῖαι, διατετυπωμέναι μετὰ σαφηνείας, ἀλλ᾽ ὡς ὑποβάλλουσαι ἐν πολλοῖς τὴν ἀπόκρισιν δὲν καλλιεργοῦσιν ἐπαρκῶς τὴν αὐτενέργειαν τοῦ ἐρωτωμένου παιδός.

Ἡ αὐτενέργεια τοῦ παιδὸς θὰ ἐκαλλιεργεῖτο περισσότερον, ἐὰν ἐπετρέπετο αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὴν διδακτικὴν ἐργασίαν καὶ χειροτεχνικῶς. Ἐδόθη δὲ πρὸς τοῦτο εὐκαιρία. Ὁ παῖς ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Σωκράτους ἠδύνατο νὰ ἰχνογραφῇ αὐτὸς τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ διδασκόμενα γεωμετρικὰ σχήματα. Δὲν ἐπέτρεψεν ὅμως τοῦτο αὐτῷ ὁ Σωκράτης μᾶλλον ἐπειγόμενος νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν διδασκαλίαν του ταύτην, ἣν δὲν προώριζεν, ἄλλως τε, δι᾽ ὑποδειγματικὴν σχολικὴν διδασκαλίαν, ἀλλ᾽ ὡς *ἔνδειξιν*, ὡς παράδειγμα διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος τῆς φιλοσοφικῆς *ἀρχῆς* του, ἡ ὁποία ἀπετέλει τοῦ διαλόγου του «*Μένων*» τὴν φιλοσοφικὴν ἀφετηρίαν.

Τὴν αὐτενέργειαν τοῦ παιδὸς τοῦ Μένωνος θὰ ὡλοκλήρου ἡ τυχὸν παρεχομένη αὐτῷ ἐλευθερία πρὸς ὑποβολὴν τῷ Σωκράτει ἐρωτήσεων, ἐν ἄλλαις λέξεσι, πρὸς ῥύθμισιν τῆς διδασκαλίας ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐν ἁδραῖς, ἔστω, γραμμαῖς. Ἀλλὰ τοῦτο ὡς διδακτικὸν μᾶλλον σφάλμα θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ἐν προκειμένῳ, διότι τόση ἐλευθερία μόνον εἰς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἔχοντας τὴν μαθηματικὴν ἰδιότητα καὶ προησκημένους εἰς τὴν τοῦ ἐλευθέρου διαλόγου διδακτικὴν μορφὴν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτραπῇ καὶ οὐχὶ εἰς τὸν παῖδα τοῦ Μένωνος, τὸν ἀνάσκητον, τὸν οὐδέποτε γενόμενον μαθητὴν καὶ τὸν ἀναμφισβητήτως ἀγνοοῦντα τὸ κολοσσιαῖον πνεῦμα τοῦ Σωκράτους, πρὸς ὃν διαλεγόμενοι καὶ σοφοὶ ἄνδρες ἄσοφοι πολλάκις ἀπεδεικνύοντο. Ἀτέρμων καὶ

1. 82 d 4. 82 d 8. 82 e 3 κ.ἀ.

ἄκαρπος θὰ ἀπέβαινεν ἐλεύθερος τυχὸν διάλογος μεταξὺ Σωκράτους καὶ παιδὸς τοῦ Μένωνος.

Παρὰ ταῦτα ἡ φροντὶς τοῦ Σωκράτους, ὅπως ἀποφεύγηται ἡ δογματικὴ προσφορὰ κατὰ τὴν διδασκαλίαν του, εἶναι καταφανής. Εἰς τὴν ἐπίτευξιν τούτου συνέβαλεν ἡ ἄσκησις τῆς τε παρατηρητικότητος τοῦ παιδὸς καὶ ἡ δημιουργία τῆς ἀνάγκης τῆς λογικῆς δικαιολογίας, ἡ ὁποία δημιουργεῖται εἰς τὸν διδασκόμενον διὰ τῆς βαθμιαίας ἀναπτύξεως τῆς μαθηματικῆς συνειδήσεως [1].

Ἡ ὑπὸ ἀνάλυσιν διδασκαλία διάφορος τῶν πλατωνικῶν διαλόγων.

Ὁ διδακτικὸς τρόπος τοῦ Σωκράτους ἐνταῦθα δὲν εἶναι κατὰ πάντα ὁ τοῦ γνωστοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου, τοῦ παραδοθέντος ἡμῖν διὰ τῶν πλατωνικῶν διαλόγων. Ἐν αὐτοῖς οἱ μαθηταί του ἔχουν ὥριμον ἡλικίαν, ἀνεπτυγμένην κρίσιν, ἐπαινετὴν παρρησίαν γνώμης, ἀξιόλογον φιλοσοφικὴν κατάρτισιν, σοβαρὰς κοινωνιολογικάς, πολιτικὰς κ.ἄ. ἀντιλήψεις ἀξίας συζητήσεως. Ὁ ἐνταῦθα ὅμως συζητητὴς τοῦ Σωκράτους εἶναι: *παῖς* (δοῦλος), *οἰκογενής, ἑλληνίζων*. Ἐκεῖνοι μὲν διψῶντες προκαλοῦσι τὸν Σωκράτη νὰ ἐκφράσῃ γνώμην ἐπὶ ζητήματος, ὅπερ ἐνδιαφέρει αὐτούς. Ἐπιδιώκουσι τὴν μετ᾽ αὐτοῦ συζήτησιν. Προσέρχονται ἀποροῦντες καὶ ἐνδιαφερόμενοι νὰ ἐπιλύσωσι προβλήματά των. Πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς ἔχουν προετοιμασθῆ. Ὁ τοῦ Μένωνος ὅμως παῖς ἀνύποπτος, ἀνίδεος, ἀμέριμνος, ἀδιάφορος, ἄωρος, δουλοπρεπὴς καὶ πολλὰς ἀτελείας ἔχων, ἄκων διατάσσεται ὑπὸ τοῦ αὐθέντου του νὰ παράσχῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Σωκράτους οἱονεὶ ὡς διδακτικὸν πειραματόζῳον.

Ὑπὸ ταύτας καὶ ἄλλας τοιαύτας προϋποθέσεις δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν καὶ ἄξιον τῆς πνευματικῆς ἀνωτερότητος τοῦ Σωκράτους νὰ μεταχειρισθῇ ἐνταῦθα τὸν αὐτὸν κατὰ πάντα διδακτικὸν τρόπον, τὸν ὁποῖον μετεχειρίζετο διαλεγόμενος μετὰ τῶν ἐν τοῖς πλατωνικοῖς διαλόγοις ἐν ὡρίμῳ ἡλικίᾳ προσώπων.

Ἐν τῇ ὑπὸ ἀνάλυσιν διδασκαλίᾳ ἄνευ προπαρασκευαστικῆς τινος συζητήσεως μετὰ τοῦ παιδὸς τοῦ Μένωνος, ἐκ τῆς ὁποίας θὰ ἀνέκυπτε τὸ πρὸς συζήτησιν θέμα καὶ καθ᾽ ἣν θὰ ἐδημιουργεῖτο ἀτμόσφαιρα ψυχικῆς ἀμοιβαίας ἐπαφῆς καὶ πνευματικῆς τινος γνωριμίας, τοῦθ᾽ ὅπερ δὲν θὰ ἦτο διδακτικῶς ὀρθόν [2], ὁ Σωκράτης, ὁ πρωτοπαλαιστὴς τοῦ πνεύματος, ἄρχεται τῆς πάλης μετὰ τοῦ παιδὸς τοῦ Μένωνος. Ἡ πάλη αὕτη παρουσιάζει

---

1. Πρβλ., Ν. Μιχαλοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν μεθοδικὴν τῆς διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν, σ. 71.

2. Πρβλ. Σπ. Καλλιάφα, Τὰ πρακτικῶς σπουδαιότατα τῶν ζητημάτων τῆς διδακτικῆς, Ἀθῆναι 1950, σ. 10 - 15, 32 κ.ἑ.

τρεῖς φάσεις· κατὰ τὴν πρώτην τίθεται τὸ γεωμετρικὸν πρόβλημα· προσπαθεῖ ὁ παῖς νὰ τὸ λύσῃ· ἄγεται εἰς πλάνην· καὶ οὕτω παλαίων πίπτει... Μετὰ βραχεῖαν ἀνάπαυσιν ἐπαναλαμβάνει τὴν παλαιστικὴν προσπάθειάν του, ἄγεται εἰς νέαν πλάνην καὶ πίπτει διὰ δευτέραν φοράν. Ἀναπαύεται ἐπ᾽ ὀλίγον καὶ προκαλούμενος ὑπὸ τοῦ πρωτοπαλαιστοῦ καταβάλλει νέαν προσπάθειαν, μεθ᾽ ἣν τῇ καταλλήλῳ καθοδηγήσει τοῦ μεγαλοψύχου, προπονητοῦ μᾶλλον θέσιν λαμβάνοντος, Σωκράτους νικᾷ λύων τὸ πρόβλημα, πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν κέρδος ἀποκομίζων, δίχως ὅμως νὰ καταρρίψῃ ἢ κλονίσῃ πως ἐκεῖνον.

Ὁ μετὰ τοῦ παιδὸς τοῦ Μένωνος διάλογος τοῦ Σωκράτους μόνον κατὰ τὰς κυρίας γραμμὰς εἶναι, ὡς ἀνωτέρω διαγράφεται, ὁ συνήθης σωκρατικὸς διάλογος, ἤτοι: θέσις τῆς *ἀρχῆς* ὑπὸ τοῦ Σωκράτους — ἄστοχος πρώτη ἀντιμετώπισίς της ὑπὸ ἀφελοῦς, ἐπιπολαίου ἢ ἀμαθοῦς συζητητοῦ τοῦ Σωκράτους — δευτέρα ἐν συνεχείᾳ ἐξόρμησις πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας μετὰ ἱκανοποιητικωτέρων πως ἢ πρὶν ἀποτελεσμάτων — τρίτη ἀνάληψις τοῦ πρὸς ἐξέτασιν θέματος, σχοῦσα ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὕρεσιν τοῦ ζητουμένου ἢ τὴν πρὸς αὐτὸ προσέγγισιν [1], καθ᾽ ἣν ἐπιβλητικὴ καὶ ὑπέροχος προβάλλει ἡ μορφὴ τοῦ σοφοῦ, ἐμπείρου καὶ ἀγαθοῦ διδασκάλου.

Τοῦθ᾽ ὅπερ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν τῆς παρούσης διαλογικῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς εἰρωνείας πρὸς ἐπαναφορὰν τοῦ δὶς πλανηθέντος μαθητοῦ του εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐπιγνώσεως τῆς ἀληθείας δι᾽ αὐτενεργοῦ ἀνευρέσεώς της. Πολύτιμος τῷ ὄντι ἰδιότης, ἡ ἔλλειψις τῆς ὁποίας παρὰ πολλοῖς τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἔχει ὡς συνέπειαν τὸ συνηθέστατα παρατηρούμενον ψυχικὸν χάσμα μεταξὺ τούτων καὶ τῶν διδασκομένων καὶ τὰς ἀπρεπεῖς ἐκδηλώσεις τῶν μαθητῶν, τῶν ὁποίων ἔχει δι᾽ αὐτῆς πληγῆ τὸ μαθητικὸν φιλότιμον. Βεβαίως καὶ ἐνταῦθα χρησιμοποιεῖ ὁ Σωκράτης δὶς [2] τὴν εἰς ἄτοπον ἀπαγωγὴν ἐν τῇ δευτέρᾳ φάσει τοῦ διαλόγου, ἀλλ᾽ αὕτη ἀνήκει εἰς τὰ διδακτικῶς ἐπιτρεπόμενα μέτρα κατὰ τῆς πλάνης ἐν τῇ πνευματικῇ συνεργασίᾳ.

Πρὸς τούτοις ἕτερον χαρακτηριστικὸν τῆς διαλογικῆς μετὰ τοῦ παιδὸς τοῦ Μένωνος σωκρατικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ κατὰ τὴν τρίτην φάσιν, καθ᾽ ἣν γίνεται ἐπάνοδος εἰς τὸ ἀρχικὸν θέμα, ἐπιδίωξις τῆς εὑρέσεως τῆς ἀληθείας διὰ *νέας*, ἁπλῆς καὶ συντόμου μεθόδου, σχεδὸν ἀσχέτου πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε χρησιμοποιηθεῖσαν, ἡ ὁποία ἤγαγε τὸν συζητητὴν εἰς πλάνην καὶ τῆς ὁποίας ἡ χρῆσις, καθ᾽ ἡμᾶς, ὑπῆρξεν ἐσκεμμένη, ἵνα οὕτω κηρυχθῇ ἀκατάλληλος ἡ πρώτη ὁδός, ἣ ἠκολούθησαν διαλεγόμενοι καὶ ἥ, ὡς κατὰ φαινόμενον ἀλη-

---

1. Πρβλ. Κ. Βουρβέρη, Ὁ παιδεύων διάλογος, Πλάτων, Ϛ′, 1954, Α′, σ. 9 κ.ἑ.

2. 82 e 3. 83 c 1 καὶ 83 e 2. 83 e 8.

θοφανεστέρα, θὰ ἠκολούθουν ἄπειροι, ἀνίδεοι καὶ μὴ λαβόντες ἀφορμὴν μέχρι τοῦδε νὰ διερευνήσωσι τὴν οὐσίαν τοῦ πρὸς λύσιν προβλήματος.

Τὰ ἐκ τῆς διδασκαλίας ὠφέλη.

Καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ τὸ ἐπιτευχθὲν δι' αὐτῆς δίδαγμα δὲν παρεσχέθη ὑπὸ τοῦ Σωκράτους τῷ παιδὶ ἕτοιμον, ἀλλ' ὡς προϊὸν τῆς συνεργασίας του μετ' ἐκείνου, ἀσχέτως τοῦ βαθμοῦ καὶ τοῦ εἴδους αὐτῆς καὶ οὕτως ἐγεννήθη αὐτῷ ἡ πεποίθησις περὶ τῆς πνευματικῆς ἱκανότητος αὐτοῦ πρὸς ἀπόκτησιν νέων γνώσεων.

Ἐν τούτῳ δ' ἔγκειται πολλαπλοῦν τὸ κέρδος διὰ τὸν διδασκόμενον, διότι, ὅσον τῷ κατέστη δυνατὸν καὶ τῷ ἦτο ἐπιτετραμμένον, εἰργάσθη αὐτενεργῶς καὶ ἐκαλλιέργησε τὰς πνευματικάς του δεξιότητας, ἐπλούτισε τὰς γεωμετρικάς του γνώσεις, ἐδοκίμασεν εὐάρεστον συναίσθημα ἐκ τῆς μετὰ πόνου εὑρέσεως τῆς ἐπιδιωχθείσης ἀληθείας, ὅπερ ὡς ἠθικὸν δόλωμα καὶ εὐγενὲς κίνητρον πρέπει τοῦ λοιποῦ νὰ ἐδημιούργησεν, ἂν μὴ ηὔξησε, τὴν ὄρεξίν του πρὸς τὸ ἐν αὐτενεργῷ ἐρεύνῃ εἰδέναι, πρέπει νὰ ἐσημείωσε πρόοδόν τινα ἐν τῇ διαπλάσει τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ.

Μέγα πρέπει νὰ ἦτο τὸ κέρδος, τὸ ὁποῖον ἀπεκόμισεν ὁ παῖς τοῦ Μένωνος ἐκ τοῦ ὅτι, ἐν ᾧ πρότερον: 1) *ᾔδει μὲν οὔ* [1] (ἥτις ἦν ἡ τοῦ ὀκτώποδος χωρίου γραμμὴ) — 2) *ᾤετο* αὐτὴν εἰδέναι καὶ θαρραλέως ἀπεκρίνετο *ὡς εἰδὼς* καὶ *οὐχ ἡγεῖτο ἀπορεῖν* [2], 3) νῦν περιπεσὼν εἰς νάρκην καὶ ἀπορίαν [3] *ἡγεῖται* [4] ἀπορεῖν — ὥσπερ οὐκ οἶδεν *οὐδ' οἴεται εἰδέναι* [5], καὶ 4) *ποθεῖ* [6] τὸ εἰδέναι.

Ἐσκεμμένως ὁ Σωκράτης καὶ ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου «*ἐποίησε* (τὸν παῖδα τοῦ Μένωνος) *ἀπορεῖν καὶ ναρκᾶν*» [7], ἀντιληφθεὶς τὴν κενότητα αὐτοῦ. Τῷ ὄντι δὲ ὁ παῖς τοῦ Μένωνος *ὤνητο ναρκήσας* [8], καθ' ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους. Ὄνησις ὑπὸ τοιαύτας διδακτικὰς συνθήκας εἶναι λίαν ἀξιόλογος, διότι ἡ ἕξις τοῦ μὴ εἰδότος μηδὲ οἰομένου εἰδέναι εἶναι μεγαλυτέρας σημασίας καὶ ὠφελείας τῆς τοῦ μὴ εἰδότος μέν, οἰομένου δὲ εἰδέναι: «*λείπονται δὴ οἱ ἔχοντες μὲν τὸ κακὸν τοῦτο, τὴν ἄγνοιαν, μήπω δὲ ὑπ' αὐτοῦ*

---

1. 84 a 4.
2. 84 a 6 κ.ἑ.
3. 84 b 6 καὶ 84 c 6.
4. 84 a 8.
5. 84 b 1.
6. 84 c 6.
7. 84 b 6.
8. 84 c 8.

ὄντες ἀγνώμονες μηδὲ ἀμαθεῖς, ἀλλ' ἔτι ἡγούμενοι μὴ εἰδέναι ἃ μὴ ἴσασιν» [1] καὶ ἀλλαχοῦ: *«αὐτὸ γὰρ τοῦτό ἐστιν χαλεπὸν ἀμαθία, τὸ μὴ ὄντα καλὸν κἀγαθὸν μηδὲ φρόνιμον δοκεῖν αὐτῷ εἶναι ἱκανόν»* [2]. Ὁ Σωκράτης τὴν ἕξιν τοῦ μὴ εἰδότος μηδὲ οἰομένου ὀνομάζει *ἄγνοιαν* καὶ εὑρίσκει αὐτὴν συγγνωστήν πως, τὴν δὲ τοῦ μὴ εἰδότος, οἰομένου δὲ εἰδέναι, ὀνομάζει *ἀμάθειαν* καὶ χαρακτηρίζει ὡς αἰσχίστην καὶ βλαβερωτάτην.

Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐν τοῖς προηγουμένοις διαγραφομένην ἁδρὰν διδακτικὴν γραμμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ παῖς τοῦ Μένωνος ἀπέκτησε τὴν νέαν γεωμετρικὴν γνῶσιν οὐχὶ ἑτοίμην ὑπὸ τοῦ Σωκράτους αὐτῷ προσενεχθεῖσαν, ἀλλ' ἐν σχετικῶς πολλῇ μετ' αὐτοῦ συνεργασίᾳ ἐξενεχθεῖσαν μετὰ πολλοῦ πόνου, εὐαρεστήσει τελικῶς ἐπιστεφθέντος, ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν ἀνωτέρω διδακτικῶς ἀναλυθεῖσαν γεωμετρικὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτους ὡς *προδρομικῶς*, οὕτως εἰπεῖν, διεξαχθεῖσαν ἔν τινι βαθμῷ κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ *σχολείου ἐργασίας* [3].

ΔΗΜ. Α. ΤΣΙΡΙΜΠΑΣ

---

1. Πλ. Λύσ. 218 a κ.έ.
2. Πλ. Συμπ. 204 a.
3. Σχετικῶς πρὸς τοῦτο βλέπε καὶ Ν. Ἐξαρχοπούλου, Γενικὴ Διδακτική, τόμ. 1ος, Ἀθῆναι 1946. Σπ. Καλλιάφα, Ἡ σύγχρονος διδακτικὴ ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει, Ἀθῆναι 1933. Τοῦ αὐτοῦ, Θεωρία καὶ πρᾶξις τοῦ σχολείου ἐργασίας, Ἀθῆναι 1926. Ἀντ. Τσίριμπα, Διδακτική, μέρος Α', Ἀθῆναι. Χ. Σκαλισιάνου, Σύγχρονος γενικὴ διδακτική, Ἀθῆναι 1928.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΜΕΛΑΝΙΤΟΥ
Ὑφηγητοῦ τῆς Παιδαγωγικῆς
Διευθυντοῦ τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ ΑΠΟ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ

Ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ἡ γλῶσσα τοῦ παιδὸς ἐν τῇ ἐξελίξει της ἀπὸ τῆς στιγμῆς, καθ᾽ ἣν οὗτος ἐκβάλλει τὴν οὕτω καλουμένην κραυγὴν τῆς γεννήσεως, μέχρι τῆς διαμορφώσεως αὐτῆς εἰς κατὰ τὸ δυνατὸν τέλειον ὄργανον ἐπικοινωνίας [1] μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἔχει προσελκύσει κατὰ τὰς τελευταίας ἰδίᾳ δεκαετίας ζωηρὸν τὸ διαφέρον τῶν περὶ τὴν ψυχολογίαν τοῦ παιδὸς ἀσχολουμένων, ὅπερ διαρκῶς καθίσταται ζωηρότερον. Παλαιότερον ἐπιστεύετο, ὅτι ἡ πρώτη κραυγὴ τοῦ ἐρχομένου εἰς τὸν κόσμον ἀνθρώπου ἔχει διανοητικὴν καὶ συναισθηματικὴν χροιάν, ἀλλὰ σήμερον οἱ ψυχολόγοι ἀποκλίνουν μᾶλλον ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι αὕτη εἶναι φυσιολογικῆς φύσεως, ἤτοι ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἔνδειξιν λειτουργίας τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος τοῦ νεογεννήτου παιδός.

Ἡ τοιαύτη ὅμως ἑρμηνεία τῆς πρώτης κραυγῆς τοῦ βρέφους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ περιλάβῃ τὴν ὅλην γλῶσσαν τοῦ παιδὸς ἢ τοῦ ἀνθρώπου γενικώτερον, διότι ὁ σύνδεσμός αὐτῆς πρὸς τὸν ψυχικὸν βίον ἦτο καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἓν τῶν πολλῶν γνωρισμάτων τοῦ ἀνθρώπου εὑρισκόμενον εἰς ἀμοιβαίαν σχέσιν καὶ πρὸς ἓν ἕκαστον τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὸ ὅλον, τὸ ὁποῖον πάντα ὁμοῦ ἀπαρτίζουν. Οὕτως αἱ ἀρχαί, αἵτινες ἀναγνωρίζονται, ὅτι διέπουν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐν γένει, διαπιστοῦνται καὶ ἐν τῇ σὺν τῷ χρόνῳ διαμορφώσει τῆς γλώσσης. Ὁ σύνδεσμος ὅμως αὐτὸς εἶναι στενότερος πρὸς τὴν διανόησιν τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὁποίας ἡ

---

1. Λέγομεν «ὄργανον ἐπικοινωνίας», διότι ἡ γλῶσσα σήμερον ἐκλαμβάνεται πρωτίστως οὕτω καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ὡς μέσον ἐκφράσεως τῶν ἐν ἡμῖν συμβαινόντων. Ἡ παλαιοτέρα ψυχολογία, ὡς γνωστόν, προέτασσε τὴν δευτέραν ἄποψιν. Ταύτης δ᾽ ὑπέρμαχος ἦτο ὁ W. Wundt, ὡς δύναταί τις νὰ ἀντιληφθῇ εἰς τὰ ἔργα του Sprachgeschichte und Sprachpsychologie καὶ Völkerpsychologie. Ἐννοεῖται, ὅτι οἱ οὕτως ἐκλαμβάνοντες τὴν γλῶσσαν δὲν ἀποβλέπουν εἰς τὴν μορφωτικὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς, ἥτις εἶναι ἀναμφισβήτητος.

γλῶσσα ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ γλῶσσα ὡς μέσον διαγνώσεως τοῦ ψυχικοῦ βίου εἶναι πολύτιμον, ἔχει αὕτη καταστῇ ἀντικείμενον μελέτης πολυαρίθμων ἐρευνητῶν, ἀντιπροσωπούντων οὐκ ὀλίγους ἐπιστημονικοὺς κλάδους.

Ἡ γλῶσσα τοῦ παιδὸς ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς παρουσιάζει πολλὰς φάσεις, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἔχει τὰ ἴδια αὐτῆς γνωρίσματα, καὶ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν πολλῶν παραγόντων, δρώντων εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἢ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ἑκάστου παιδός. Ὅθεν εἰς τὸν μελετητὴν τοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖον καλοῦμεν γλῶσσαν, ὀρθοῦνται πολλὰ προβλήματα, τῶν ὁποίων ἡ λύσις ὀρθὸν εἶναι νὰ ἐπιχειρῆται μὲν μεμονωμένως, ἀλλὰ τὰ συναγόμενα ἑκάστοτε πορίσματα νὰ φέρωνται εἰς σχέσιν πρὸς ἄλλα τῆς αὐτῆς φύσεως. Ἐκ τῶν προβλημάτων τούτων σπουδαιότερα θεωροῦνται τὰ ἑπόμενα: Αἱ κραυγαὶ τοῦ βρέφους κατὰ τὸ προγλωσσικὸν στάδιον καὶ ἡ σημασία αὐτῶν, ἡ κατανόησις λέξεων, ἡ χρῆσις λέξεων καὶ φράσεων, ὁ λεξιλογικὸς θησαυρὸς καὶ ἡ πορεία τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ, ἡ σημασία τῆς μιμήσεως διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης ἐν γένει τοῦ παιδός, ἡ σπουδαιότης τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος διὰ τὴν γλωσσικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδός, ἡ ἐπίδρασις τοῦ φύλου, ἡ σχέσις νοημοσύνης καὶ γλώσσης, ἡ διγλωσσία καὶ ἄλλα [1]. Ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ πάντα ταῦτα, ἀλλὰ μόνον περὶ τὴν *διγλωσσίαν* εἴτε ὡς αἴτιον, ἔχον ποικίλα ψυχολογικῆς φύσεως ἐπακολουθήματα, εἴτε ὡς ἀποτέλεσμα ἐπενεργείας διαφόρων παραγόντων.

Εἰς τὸν ὅρον «διγλωσσία» [2] ἀποδίδεται συνήθως ἡ ἔννοια τῆς ὑφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου κατοχῆς καὶ χρησιμοποιήσεως δύο διαφόρων γλωσσῶν [3]. Καὶ εἰς τὰ λεξικά, τά τε ἡμέτερα καὶ τὰ ξένα, οὕτως ὁρίζεται αὕτη.

Ὁ ὁρισμὸς οὗτος, ἂν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μὴ ὀρθός, δὲν εἶναι πλήρης. Καὶ τοῦτο, διότι δι᾽ αὐτοῦ δὲν γίνεται διάκρισις τῶν δύο κυρίων ὄψεων, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ διγλωσσία εἰς τὸν ἐξετάζοντα ἰδίᾳ ταύτην ἀπὸ ψυχολογικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως. Ἐκ τῶν δύο τούτων ὄψεων ἡ μὲν μία ἀναφέρεται εἰς τοὺς παῖδας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οὐ μόνον μανθάνουν, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιοῦν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν δύο γλώσσας ἐν ἴσῃ κατὰ τὸ μᾶλ-

---

1. Μεταξὺ τῶν προβλημάτων τούτων δὲν συμπεριελάβομεν τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ γραπτοῦ λόγου, διότι πρὸ ὀφθαλμῶν εἴχομεν μόνον τὴν ὀντογενετικὴν ἐξέλιξιν τοῦ προφορικοῦ.

2. Ἀγγλιστί: Bilingualism. Γερμανιστί: Zweisprachigkeit. Γαλλιστί: Bilinguisme.

3. Τινὲς ὁμιλοῦν περὶ διγλωσσίας εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν λαόν, ὅταν ἡ προφορικὴ γλῶσσα αὐτοῦ εἶναι διάφορος τῆς γραπτῆς, ἀλλ᾽ ἐνταῦθα δὲν προτιθέμεθα νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο.

λον ἢ ἧττον ἀναλογίᾳ, ἡ δ᾽ ἄλλη εἰς ἐκείνους, οἵτινες παρὰ τὴν μητρικήν των, τῆς ὁποίας, ὡς φυσικόν, κάμνουν εὐρυτάτην χρῆσιν, μανθάνουν ἐκ παραλλήλου καὶ ξένην τινὰ γλῶσσαν.

Ἡ πρώτη ὄψις τῆς διγλωσσίας ἐμφανίζεται συνήθως εἰς τοὺς παῖδας, ὅταν οἱ γονεῖς αὐτῶν ὁμιλοῦν διάφορον γλῶσσαν τῆς χρησιμοποιουμένης ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ζοῦν. Ἐννοεῖται, ὅτι, ὁσάκις ἑκάτερος τῶν γονέων ἀνήκῃ εἰς ἄλλην ἐθνικότητα καὶ εἰς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον ὄργανον ἐπικοινωνίας εἶναι τρίτη γλῶσσα, εὑρισκόμεθα, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, οὐχὶ πρὸ διγλώσσων παίδων, ἀλλὰ πρὸ τριγλώσσων. Οἱ ἐν λόγῳ παῖδες κατ᾽ οἶκον χρησιμοποιοῦν κατὰ κανόνα τὴν γλῶσσαν τῶν γονέων των, εἰς δὲ τὰς συναναστροφάς των μετ᾽ ἄλλων παίδων, εἰς τὸ σχολεῖον, κ.λ., τὴν τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Τοιουτοτρόπως οἱ παῖδες οὗτοι ἀναπτύσσονται πνευματικῶς μέσῳ δύο γλωσσῶν, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ πλεονεκτήματα, ἀλλὰ καὶ μειονεκτήματα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Ἀπὸ τοῦδε ὅμως καλὸν εἶναι νὰ ἔχῃ τις ὑπ᾽ ὄψει, ὅτι πάντες οἱ δίγλωσσοι δὲν ἀναπτύσσονται ὁμοιομόρφως, διότι ἐκτὸς τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν μεγάλην σημασίαν ἔχει εἰς τοῦτο τὸ φυσικὸν καὶ ἰδίᾳ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, εἰς τὸ ὁποῖον ζῇ ἕκαστος, ἡ ἐκτίμησις τῆς ὁποίας τυγχάνει ἡ γλῶσσα τῶν γονέων, ἡ πολιτιστικὴ δύναμις, τὴν ὁποίαν αὕτη περικλείει, αἱ διαθέσεις τῶν ὁμηλίκων καὶ συμμαθητῶν πρὸς τοὺς ὁμιλοῦντας καὶ ἄλλην, πλὴν τῆς ἐν κοινῇ χρήσει, γλῶσσαν, κ.ο.κ.

Μὴ νομισθῇ ὅμως, ὅτι ὡρισμένη περίοδος τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἶναι δυνατὸν νὰ ληφθῇ ὡς κριτήριον πρὸς χαρακτηρισμὸν παιδός τινος ὡς διγλώσσου, διότι ἡ ἐξέλιξις τῆς γλώσσης, ὡς καὶ πάσης ἄλλης ὄψεως τῆς διαγωγῆς, περικλείει ἐν ἑαυτῇ τὸ στοιχεῖον τῆς μεταβολῆς — παρουσιαζομένης ἄλλοτε ὑπὸ μορφὴν προσθήκης εἰς τὰ ἤδη κεκτημένα καὶ ἄλλοτε ὑπὸ μορφὴν ἐγκαταλείψεως αὐτῶν [1] — πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον σημαίνει, ὅτι ὁ παῖς ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ καταστῇ δίγλωσσος, εἰς οἱονδήποτε σημεῖον τῆς πρὸς τὴν ὡριμότητα πορείας του καὶ ἂν εὑρίσκεται. Διὰ τὴν διγλωσσίαν, ὡς νοεῖται ἐνταῦθα κυρίως, σημασίαν μεγάλην ἔχει οὐχὶ ὁ χρόνος, ἀλλὰ ἡ ἀναλογία τῆς χρησιμοποιήσεως δύο γλωσσῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ καθ᾽ αὑτὸ δίγλωσσος παῖς εἶναι ὁ χρησιμοποιῶν τὰς δύο γλώσσας ἐπὶ ἴσοις ἀπολύτως ὅροις. Ἀλλὰ τοιαῦται περιπτώσεις εἶναι μᾶλλον σπάνιαι, διότι εἶναι δυσχερὲς διὰ τὸν παῖδα νὰ προσαρμόσῃ τὰ γλωσσικά του ὄργανα ἐξ ἴσου εἰς δύο γλώσσας καὶ νὰ ὁμιλῇ αὐτὰς μετὰ τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς εὐχερείας. Διὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον ἡ μία κατισχύει τῆς ἄλλης εἴτε ἐξ ἀρχῆς εἴτε μετὰ πάροδον ὡρισμένου χρόνου.

Πρὸ τῆς ἑτέρας δ᾽ ὄψεως τῆς διγλωσσίας εὑρισκόμεθα, ὅταν οἱ γονεῖς,

---

1. Προσθήκη εἶναι, λ.χ., ἡ ἐμφάνισις λέξεων εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ παιδός, ἐγκατάλειψις ἡ ἐξαφάνισις σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου τῶν πρώτων γλωσσικῶν ἀντιδράσεων τοῦ βρέφους, κ.λ.

ἐπιθυμοῦντες νὰ δώσουν εἰς τὰ τέκνα των περισσότερα ἐφόδια διὰ τὴν ζωὴν ἢ δι᾽ ἄλλους λόγους, ὡς εἶναι, π.χ., ἡ καλλιέργεια τοῦ πνεύματος αὐτῶν, ἡ διατήρησις τῆς γλώσσης τῶν πατέρων των, ἡ ἀνάπτυξις φιλικῶν διαθέσεων πρὸς τὸν ὁμιλοῦντα τὴν γλῶσσαν λαόν, καὶ ἄλλοι, ἐπιβάλλουν εἰς αὐτὰ τὴν ἐκμάθησιν μιᾶς ἢ καὶ δύο ξένων γλωσσῶν. Τοῦτ᾽ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς πολιτείας, αἵτινες ὁρίζουν τὴν διδασκαλίαν ξένων γλωσσῶν εἰς τὰ σχολεῖα καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν τὰ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ ὄψις αὕτη τῆς διγλωσσίας διαφέρει τῆς πρώτης ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἐπιβάλλοντας αὐτὴν παράγοντας, ἀλλὰ κυρίως ὡς πρὸς τὰ ἐπακολουθήματα· ἡ πρώτη ὄψις τῆς διγλωσσίας ἐπιβάλλει συνήθως βαθείας μεταβολὰς ἐπὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ παιδός, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δὲν ἰσχύει ἐν ἴσῳ μέτρῳ περὶ τῆς δευτέρας.

Ὅθεν διγλωσσία εἶναι ἡ ἱκανότης ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ παιδὸς νὰ χρησιμοποιῇ κατ᾽ ἰδίαν ἢ κατὰ τὴν μετ᾽ ἄλλων ἀνθρώπων ἐπικοινωνίαν ἀντὶ μιᾶς δύο γλώσσας (ἢ καὶ περισσοτέρας), ἀποκτηθεῖσα ὑπ᾽ αὐτοῦ ἢ ἐξ αἰτίας τῶν ἰδιαιτέρων οἰκογενειακῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας εὑρέθη, ἢ πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους πιστεύεται, ὅτι ἐξυπηρετεῖ ἡ κατοχὴ καὶ ἄλλης, παρὰ τὴν μητρικήν, γλώσσης.

Τὸ φαινόμενον τῆς διγλωσσίας ἀνέκαθεν παρετηρεῖτο, ἀλλὰ σήμερον τοῦτο ἔχει λάβει εὐρεῖαν ἔκτασιν εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς εἴτε ὑπὸ τὴν μίαν εἴτε ὑπὸ τὴν ἄλλην ὄψιν. Καὶ ὁ λόγος βεβαίως εἶναι εὐνόητος. Εἰς τὴν χώραν ἡμῶν χάριν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετηθῇ τὸ πρόβλημα τῆς διγλωσσίας εἰς ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν, διότι χιλιάδες Ἑλληνοπαίδων ζώντων εἰς ξένας χώρας εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ ἐκμανθάνουν δύο γλώσσας, εἰς δὲ τὴν πατρίδα δὲν εἶναι μικρὸς ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων, οἵτινες διδάσκονται δευτέραν καὶ τρίτην γλῶσσαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν εἴτε τῆς οἰκογενείας εἴτε τοῦ σχολείου.

Κατωτέρω θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἰδιαιτέρως ἑκατέρα τῶν ὄψεων τῆς διγλωσσίας. Χάριν δὲ ἀποφυγῆς συγχύσεως τὴν μὲν πρώτην ὄψιν αὐτῆς, ἥτις ἐπιβάλλεται τρόπον τινὰ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἐπικρατουσῶν πέριξ τοῦ παιδὸς συνθηκῶν, θὰ καλῶμεν εἰς τὸ ἑξῆς *ἀναγκαστικὴν* διγλωσσίαν, τὴν δὲ δευτέραν, τῆς ὁποίας ἡ ἐμφάνισις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐλευθέρας ἐκλογῆς τῶν γονέων, τοῦ σχολείου ἢ αὐτοῦ τούτου τοῦ παιδός, *προαιρετικήν*.

Α΄ ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ

Ἡ ὄψις αὕτη τῆς διγλωσσίας, μολονότι ἔχει προσελκύσει μέχρι τοῦδε τὸ διαφέρον πολλῶν ψυχολόγων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι ἔχει μελετηθῆ ἐπαρκῶς. Τὰ ὑπάρχοντα δηλαδὴ πορίσματα ἢ δὲν ῥίπτουν φῶς ἐπὶ ὅλων τῶν

πλευρῶν τοῦ ζητήματος τούτου ἢ δὲν θεωροῦνται ἐξ ὁλοκλήρου ἀξιόπιστα διὰ πολλοὺς λόγους, τινὲς ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀτέλεια τῆς ἐφαρμοσθείσης μεθόδου, ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν διγλώσσων τῆς κατηγορίας ταύτης καὶ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν δεδομένων, ἐξ ὧν συνήχθησαν. Παρὰ ταῦτα ὅμως πολλαὶ ἀλήθειαι ἔχουν ἔλθει εἰς φῶς ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο, αἱ κυριώτεραι τῶν ὁποίων θὰ ἐκτεθοῦν δι᾽ ὀλίγων εὐθὺς ἀμέσως.

Ἡ διγλωσσία εἶναι ἐν πρώτοις φαινόμενον, ἡ ἐμφάνισις τοῦ ὁποίου ὀφείλεται οὐχὶ εἰς παράγοντας κληρονομικούς, ἀλλ᾽ εἰς λόγους ἀνευρισκομένους εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ ἀκριβέστερον εἰς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον. Εἰς τὸν ἄνθρωπον οὔτε φυσικὴ τάσις δημιουργίας δύο γλωσσῶν πρὸς χρησιμοποίησιν κατὰ τὴν ἐπικοινωνίαν ὑπάρχει οὔτε ἔμφυτος ἱκανότης πρὸς εὐχερῆ, κατὰ φυσικὸν τρόπον, προσαρμογὴν εἰς δύο διάφορα γλωσσικὰ ὄργανα[1]. Ἑκάστη κοινωνικὴ ὁμάς, ἕκαστος λαός, ἔχει δημιουργήσει μίαν μόνον γλῶσσαν, ἡ ὁποία λαμβάνει μὲν ποικίλας μορφὰς σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου, ἀλλὰ κατὰ βάσιν εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή[2]. Ἕνεκα τῶν λόγων τούτων ἡ διγλωσσία δὲν ἐνεφανίσθη ἅμα τῇ δημιουργίᾳ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου γλώσσης, ἀλλὰ πολὺ μεταγενεστέρως καὶ δὴ καὶ ὅταν ἦλθον εἰς ἐπαφὴν ἕνεκα διαφόρων αἰτίων δύο ἢ περισσότεραι κοινωνικαὶ ὁμάδες, ὁμιλοῦσαι ἰδίαν ἑκάστη γλῶσσαν. Πιθανὸν ὅμως νὰ ἔχῃ τις τὴν γνώμην, ὅτι εἰς τὰ ἀνωτέρω ἀντίκειται τὸ γεγονός, ὅτι ὑπάρχουν ἄτομα, τὰ ὁποῖα κέκτηνται φύσει τὴν ἱκανότητα πρὸς εὐχερῆ ἐκμάθησιν ξένων γλωσσῶν. Ἡ γνώμη αὕτη κατὰ βάσιν εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἔμφυτον τὴν ἱκανότητα νὰ ἀποκτήσῃ γλωσσικὸν ὄργανον, διὸ καὶ ἐπενόησεν αὐτό, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι εἶναι φύσει προωρισμένος νὰ ἐκμανθάνῃ δύο ἢ περισσοτέρας γλώσσας. Βεβαίως δύναται νὰ ἐκμάθῃ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην, κ.λ., γλῶσσαν, ἀλλ᾽ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ᾽ ὄψει ταῦτα : Συνήθως ὁ ἄνθρωπος μίαν μόνον γλῶσσαν μανθάνει τελείως, τὰς δ᾽ ἄλλας ἀτελῶς ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων. Ἂν παρουσιάζεται γνωρίζων δύο ἢ περισσοτέρας ἐξ ἴσου καλῶς, τοῦτο ὀφείλεται ἢ εἰς τὸ μέγα διαφέρον, τὸ ὁποῖον ᾐσθάνθη — ὅπερ σημειωτέον, ἐπίσης εἶναι ἐπίκτητος ἰδιότης — ἢ εἰς τὴν μακρὰν καὶ ἐπίμονον προσπάθειαν, τὴν ὁποίαν κατέβαλε. Ἄλλη ἑρμηνεία ἐπίσης εἶναι, ὅτι, ἂν ἐμφανίζεται γινώσκων ἐξ

1. Τοῦτο δὲν αἴρεται, νομίζομεν, ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι παῖς οἱασδήποτε ἐθνικότητος, ἂν ἀνατραφῇ ἀπὸ τῆς βρεφικῆς του ἡλικίας εἰς ξένον περιβάλλον, ἀποκτᾷ μητρικὴν γλῶσσαν τὴν χρησιμοποιουμένην ἐν αὐτῷ καὶ οὐχὶ τὴν γλῶσσαν τῶν γονέων του.

2. Ἡ χρησιμοποίησις δύο ἢ περισσοτέρων λέξεων εἴτε φράσεων πρὸς δήλωσιν τοῦ αὐτοῦ πράγματος ἢ μιᾶς πρὸς δήλωσιν πολλῶν θὰ ἦτο μεγάλη ἀφέλεια, ἂν ἐξελαμβάνετο ὡς τάσις πρὸς δημιουργίαν δευτέρας, κ.λ., γλώσσης ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ λαοῦ.

ἴσου δύο ἢ περισσοτέρας γλώσσας, πιθανώτατα τὸ ἄτομον τοῦτο γνωρίζει ταύτας ἐξ ἴσου ἀτελῶς. Τέλος ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ δευτέρα γλῶσσα, ἂν δὲν χρησιμοποιῆται, εὐχερῶς λησμονεῖται. Τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι αὕτη δὲν ἐγκαθίσταται βαθέως εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ μᾶλλον εἶναί τι, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει στενὸν σύνδεσμον πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν βίον αὐτοῦ καὶ κατ᾿ ἐξοχὴν τὸ συναίσθημα.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ διγλωσσία εἶναι εὐεργετικὴ ἢ βλαβερὰ διὰ τὸν ὑπὸ ἀνάπτυξιν ἄνθρωπον καὶ διὰ τίνας λόγους.

Ἡ διγλωσσία ἐν πρώτοις νομίζεται, ὅτι προσπορίζει πλουσίαν ἐμπειρίαν εἰς τὸν παῖδα, διότι, πλὴν ἄλλων, οὗτος ἀποκτᾷ ἐξ ἑκατέρας γλώσσης πλεῖστα ὅσα πολιτιστικὰ στοιχεῖα, δεδομένου ὄντος, ὅτι ἡ γλῶσσα ἑκάστου λαοῦ περικλείει τὴν ἱστορίαν του καὶ πάντα ὅσα ἔχει ἐπιτύχει οὗτος εἰς διαφόρους ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ἐπιστήμην, τέχνην, πρακτικὰ ἐπαγγέλματα, ἤθη, ἔθιμα, ἰδανικά, ἀξίας. Ἐφ᾿ ὅσον δὲ γίνεται δεκτόν, ὅτι ὁ παῖς προσκτᾶται μεγαλυτέραν ἐμπειρίαν διὰ τῆς ἐκμαθήσεως δύο γλωσσῶν, πρέπει κατ᾿ ἀνάγκην νὰ δεχθῇ τις καὶ ὅτι ὑφίσταται οὕτω μεγαλυτέραν ἄσκησιν ὁ ὅλος ψυχικὸς αὐτοῦ βίος. Καὶ πράγματι τὰ πορίσματα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν εἶναι σύμφωνα εἰς τοῦτο.

Ἡ ἀπόκτησις γενικῶς ἐμπειρίας, γνώσεων, δεξιοτήτων, ἕξεων, κ.λ., πιστεύεται, ὅτι εἶναι συνηρτημένη, ἢ μᾶλλον ἔχει ὡς ἐπακολούθημα ψυχικὴν ἀνάπτυξιν, διότι αὕτη καὶ καθ᾿ ἑαυτὴν ἔχει τὴν δύναμιν τῆς βελτιώσεως τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἄσκησιν αὐτοῦ ἐπιφέρει· ἡ ἀληθὴς μάθησις προϋποθέτει ἐνεργητικὴν στάσιν τοῦ μανθάνοντος καὶ κατ᾿ ἀκολουθίαν κίνησιν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ. Εἶναι δὲ φυσικὸν νὰ ἀναμένῃ τις μεγαλυτέραν καλλιέργειαν τῆς ψυχῆς, ἐφ᾿ ὅσον ἡ προσκτωμένη ἐμπειρία εἶναι οὐ μόνον πολύπλοκος, ἀλλὰ καὶ πολύπλευρος, διότι καὶ ἡ ἐπιβαλλομένη ὑπ᾿ αὐτῆς ἄσκησις εἶναι ἀνάλογος. Ἀλλὰ πλὴν τούτου ὁ δίγλωσσος μανθάνει τοὺς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι δύο λαῶν, πρᾶγμα σπουδαιότατον ὡσαύτως διὰ τὴν ὅλην ἀνάπτυξιν τῆς ψυχῆς του, διότι τοιουτοτρόπως ἀποκτᾷ τὴν ἱκανότητα τῆς ἀνασυνθέσεως τῆς ἐμπειρίας του, ἤτοι τῆς ἐπινοήσεως, καὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς οὐχὶ μόνον κατὰ τοὺς συνήθεις εἰς λαόν τινα τρόπους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἀκολουθουμένους ὑπὸ ἄλλου. Περαιτέρω ὁ παῖς ἀποκτᾷ τὴν ἱκανότητα ἢ τὴν ἕξιν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τὰ ἐπιτεύγματα ἢ τὴν ψυχοσύνθεσιν ἑνὸς λαοῦ μέσῳ τοῦ πρίσματος ἄλλου, ὅπερ, ὡς ἔχει ἀποδείξει ἡ ἱστορικὴ πεῖρα, μεγάλως συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἀτόμων καὶ κοινωνιῶν [1]. Ἂν δὲ αἱ δύο γλῶσσαι, τὰς ὁποίας μανθάνει ὁ

1. Πρβλ. περὶ τούτου Ν. Μελανίτου, Τὸ πρόβλημα τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἀπὸ συγχρόνου ἀπόψεως ἐξεταζόμενον, σ. 16. Ἐν Ἀθήναις, 1952.

παῖς, ὁμιλοῦνται ὑπὸ λαῶν εὑρισκομένων εἰς ὑψηλὴν πολιτιστικὴν ἀνάπτυξιν, ἡ ὠφέλεια, τὴν ὁποίαν ἀποκομίζει οὗτος, εἶναι συνήθως μεγάλη. Ἐνταῦθα ὅμως δέον νὰ ἔχῃ τις ὑπ᾽ ὄψει, ὅτι ἡ ὠφέλεια αὕτη δὲν ἐμφανίζεται ἐν ἴσῳ μέτρῳ εἰς πάντας τοὺς διγλώσσους, διότι ἕκαστος διαφέρει τοῦ ἄλλου καὶ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς νοημοσύνης καὶ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς διγλωσσίας καὶ ὡς πρὸς τὸ οἰκογενειακὸν περιβάλλον, εἰς τὸ ὁποῖον ζῇ καὶ ἀναπτύσσεται. Ἡ ἐπίδρασις δὲ τῆς οἰκογενείας ἐπὶ τῆς γλωσσικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξελίξεως τοῦ παιδὸς εἶναι πάντοτε ἀνάλογος πρὸς τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικήν της θέσιν, τὴν μόρφωσιν τῶν γονέων καὶ τὴν ἐπιμέλειαν, τὴν ὁποίαν δεικνύουν οὗτοι διὰ τὴν ἐν γένει ἀγωγὴν τῶν τέκνων αὐτῶν.

Παρὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἥτις ἐπέρχεται διὰ τῆς διγλωσσίας, γεγονὸς εἶναι, ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἐξέλιξις τῶν διγλώσσων ὑστερεῖ ἔναντι τῆς τῶν μονογλώσσων παίδων. Ἐὰν δηλαδὴ γίνῃ σύγκρισις δύο παίδων τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ νοημοσύνης καὶ τῆς αὐτῆς περίπου οἰκογενειακῆς ὑποστάσεως, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν εἷς εἶναι μονόγλωσσος, ὁ δ᾽ ἕτερος δίγλωσσος, ὁ πρῶτος θὰ ὑπερέχῃ τοῦ δευτέρου. Καὶ ὁ λόγος βεβαίως εἶναι προφανής. Ὁ μονόγλωσσος ἔχει περισσοτέρας εὐκαιρίας νὰ ἀσκῆται εἰς τὴν χρῆσιν τῆς μητρικῆς του γλώσσης, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δὲν συμβαίνει προκειμένου περὶ τοῦ διγλώσσου, ὅστις μέρος τοῦ χρόνου τῆς ἡμέρας διαθέτει διὰ τὴν ἄσκησιν εἰς τὴν δευτέραν γλῶσσαν, ἥτις συνήθως εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν γονέων του, ἢ ἡ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν διδάσκεται κατ᾽ οἶκον ὑπὸ εἰδικῆς διδασκαλίσσης. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ δίγλωσσοι εὑρέθησαν ὑστεροῦντες κατὰ δύο καὶ τρία ἔτη εἰς τὴν γλωσσικήν των ἐξέλιξιν. Εἴς τινα ἔρευναν δίγλωσσοι παῖδες ἡλικίας ἓξ ἐτῶν, ἤτοι κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον, εἶχον γλωσσικὴν ἐξέλιξιν παίδων μονογλώσσων ἡλικίας τριῶν ἐτῶν, μολονότι ἡ νοημοσύνη αὐτῶν ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν χρονολογικήν των ἡλικίαν. Οἱ δίγλωσσοι ὡσαύτως εὑρέθησαν ἔχοντες κατωτέραν γενικῶς ἐπίδοσιν εἰς τὰ διδασκόμενα εἰς τὸ σχολεῖον μαθήματα καὶ μάλιστα εἰς ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαιτεῖται ἱκανὴ ἐξέλιξις τῆς γλωσσικῆς δεξιότητος, ἵνα ἀποδώσῃ ὁ μαθητὴς ὅ,τι ἡ νοημοσύνη αὐτοῦ ἐπιτρέπει. Καὶ εἰς ψυχολογικὰς ἐξετάσεις γινομένας διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως γλώσσης εἰς τὰς ἀντιδράσεις οἱ δίγλωσσοι ἀποδίδουν κατὰ κανόνα ὀλιγώτερα τῶν μονογλώσσων ἕνεκα δυσχερειῶν περὶ τὴν κατανόησιν τῶν ζητουμένων καὶ τὴν διατύπωσιν τῶν ἀποκρίσεων, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι οἱ παῖδες οὗτοι ὑστεροῦν ὄντως νοητικῶς.

Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὴν ἡλικίαν, καθ᾽ ἣν παρατηρεῖται μεγαλυτέρα ἢ μικροτέρα ἐπίδρασις τῶν δύο γλωσσῶν ἐπὶ τοῦ παιδός, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν — δεδομένων τῶν μεθόδων, αἵτινες διατίθενται σήμερον — ἔγκυρα πορίσματα, διότι ἡ διγλωσσία ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ παιδὸς δὲν παραμένει σταθερὰ καθ᾽ ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἀναπτύξεως, ἀλλὰ μεταβάλλεται ὑπὸ τὴν πίεσιν ποικίλων αἰτίων. Φαίνεται ὅμως, ὅτι εἶναι ἀσφαλὲς τὸ πόρισμα, καθ᾽ ὅ,

ὅσῳ νεώτερος εἶναι ὁ δίγλωσσος παῖς, τόσῳ μεγαλυτέρα σύγχυσις προκαλεῖται εἰς τὸν νοῦν του ἕνεκα τῆς συγχρόνου ἐκμαθήσεως δύο γλωσσῶν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ὅταν εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ἐνήλικος ἐκ τῶν εὑρισκομένων πλησίον τοῦ παιδὸς ἄλλοτε χρησιμοποιεῖ τὴν μίαν καὶ ἄλλοτε τὴν ἄλλην γλῶσσαν κατὰ τὴν μετ᾽ αὐτοῦ ἐπικοινωνίαν. Παρὰ τὴν δυσμενῆ ταύτην ἐπίδρασιν ὅμως βέβαιον εἶναι, καθ᾽ ὅλας τὰς ἐνδείξεις, ὅτι ἡ διγλωσσία δὲν συντελεῖ εἰς ἀναβολὴν τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν πρώτων λέξεων ὑπὸ τοῦ βρέφους, αἱ δὲ γλωσσικῆς φύσεως δυσχέρειαι, τὰς ὁποίας ἐπιφέρει αὕτη, ἀναφαίνονται βραδύτερον· τοιαῦται δ᾽ εἶναι ἡ χρησιμοποίησις κατὰ τὴν ὁμιλίαν βραχυτέρων φράσεων ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς τοῦ μονογλώσσου, φράσεων ἀτελῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συντακτικῶς καὶ γραμματικῶς, ὀλιγωτέρων ἐρωτηματικῶν καὶ περισσοτέρων προτάσεων ἐκφραζουσῶν θαυμασμόν, ὀλιγωτέρων συνθέτων, κ.ο.κ.

Πολλάκις ἐπίσης ἡ διγλωσσία ἀσκεῖ δυσμενῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ συναισθηματικοῦ βίου τοῦ παιδὸς διαταράσσουσα τὴν ὁμαλὴν προσαρμογὴν αὐτοῦ εἰς τὸ περιβάλλον. Ὅταν δὲ λέγωμεν, ὅτι ἄτομόν τι εἶναι κακῶς προσηρμοσμένον εἰς τὴν κοινωνίαν, ἐννοοῦμεν, ὅτι ἡ διαγωγή του χαρακτηρίζεται ὑπὸ ἐκδηλώσεων ἀσυνήθων εἰς τοὺς πολλούς. Ἡ τοιαύτη δὲ συναισθηματικὴ διαταραχὴ παρουσιάζεται εἰς τοὺς παῖδας, οἵτινες κατ᾽ οἶκον ὁμιλοῦν γλῶσσαν διάφορον τῆς ἐν τῷ κοινωνικῷ περιβάλλοντι χρησιμοποιουμένης. Ὅταν ὁ παῖς εἰς τὰς συναναστροφάς του κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου τῆς κοινωνίας παρουσιάζῃ ξενισμοὺς ὀφειλομένους εἰς τὴν δευτέραν γλῶσσαν, ἤτοι εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς οἰκογενείας, δέχεται συνήθως τὰ σκώμματα τῶν ἄλλων, ἅτινα κατὰ κανόνα ἐπιφέρουν μεγάλας συναισθηματικῆς φύσεως διαταραχάς, ἀλλ᾽ ὅμως καὶ ἐνίοτε μείζονα ἐπιμέλειαν πρὸς τελειοτέραν ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης ταύτης ἐκ μέρους αὐτοῦ. Σημειωτέον ὅμως, ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τῆς διγλωσσίας δὲν εἶναι μὲν καθολική, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ σπανία. Ἡ ἔκτασις καὶ ὁ βαθμός της ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς κοινωνίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν οἱ μονόγλωσσοι παῖδες, ἤτοι ἐκ τῶν ἐπικρατουσῶν εἰς αὐτὴν ἀντιλήψεων περὶ τῶν ξένων καὶ τῆς ὁμιλίας αὐτῶν, τῆς ἀγωγῆς, τῆς ὁποίας ἔχουν τύχει κατ᾽ οἶκον, κ.ο.κ. Ἐν γένει ὅταν ζοῦν εἰς τὸ αὐτὸ περιβάλλον πολλοὶ δίγλωσσοι παῖδες, οἱ μονόγλωσσοι δὲν ἐκδηλώνουν ἀποστροφὴν πρὸς αὐτούς, διότι ἔχουν ἐθισθῆ εἰς τὸ νὰ ἀκούουν σφάλματα κατὰ τὴν χρῆσιν τῆς μητρικῆς γλώσσης των. Εἰς τοῦτο δὲ οὐχὶ σπανίως συντελεῖ ἡ πνευματικὴ τυχὸν ὑπεροχὴ τοῦ διγλώσσου, ὡς καὶ ἡ ἐκτίμησις, τῆς ὁποίας χαίρει ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὁ λαός, τοῦ ὁποίου τὴν γλῶσσαν ὁμιλεῖ ὁ δίγλωσσος παῖς. Δὲν εἶναι δὲ καὶ ὀλίγα τὰ παραδείγματα, καθ᾽ ἃ θαυμάζεται ὁ ὁμιλῶν καὶ δευτέραν γλῶσσαν παῖς, ὅτε οἱ ἄλλοι ἐπιζητοῦν τὴν φιλίαν του, τὴν συμμετοχήν του εἰς κοινὰ παίγνια καὶ τὴν συνεργασίαν του κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν σχολικῶν ἐργασιῶν.

Β′ ΠΡΟΑΙΡΕΤΙΚΗ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ [1]

Ἡ σημερινὴ ὀργάνωσις τοῦ κόσμου, ἡ συχνὴ ἐπικοινωνία τῶν λαῶν πρὸς ἀλλήλους, τὰ ποικίλα τεχνητὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀκούσῃ τις τὴν φωνὴν ξενογλώσσων ἀνθρώπων, ἡ ζωὴ αὐτή, ἀπαιτοῦν, ὅπως παρὰ τὴν μητρικὴν ἡμῶν γλῶσσαν χρησιμοποιῶμεν καὶ δευτέραν ἢ καὶ τρίτην πρὸς ἱκανοποιητικωτέραν λύσιν τῶν προβλημάτων, ἅτινα ὀρθοῦνται πρὸ ἡμῶν ἑκάστοτε. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος διὰ τῆς ἐκμαθήσεως ξένης τινὸς γλώσσης οἰκειοποιεῖται τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ὁμιλοῦντος αὐτὴν λαοῦ εἰς τὸν τομέα, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχει ταχθῇ, ὁ δὲ πρακτικὸς διεξάγει εὐχερέστερον καὶ ἀποδοτικώτερον τὰς ὑποθέσεις του ἢ μανθάνει τὰς προόδους τοῦ ξένου λαοῦ εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν καὶ ὠφελεῖται ἀναλόγως. Πλὴν τούτων δὲ ἡ ξένη γλῶσσα εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα καὶ ἐν γένει νὰ ἀποβῇ πολυειδῶς χρήσιμος εἰς τὸν ἐκμαθόντα ταύτην. Διὰ τοὺς λόγους τούτους πολλοὶ γονεῖς καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν ἐξ ἐκείνων, οἵτινες κατοικοῦν εἰς πόλεις ἢ ἔχουν εὐρυτέραν ἀντίληψιν περὶ τῆς ζωῆς, θεωροῦν ὕψιστον πρὸς τὰ τέκνα των καθῆκον, ἂν παρὰ τὴν ἄλλην μόρφωσιν βοηθήσουν αὐτὰ νὰ ἐκμάθουν καὶ ξένην τινὰ γλῶσσαν ἐκ τῶν θεωρουμένων ὡς τὰ μάλιστα χρησίμων εἰς τὸν βίον. Καὶ ἡ πολιτεία δὲ ἀποβλέπουσα εἰς ταῦτα καὶ παραλλήλως εἰς ἀνάπτυξιν φιλικῶν αἰσθημάτων εἰς τοὺς παῖδας πρὸς ἄλλους λαοὺς ἔχει ὁρίσει τὴν διδασκαλίαν ξένων γλωσσῶν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Τοιουτοτρόπως πολλοὶ Ἑλληνόπαιδες σήμερον μανθάνουν μίαν ἢ καὶ δύο συγχρόνως ξένας γλώσσας διδασκόμενοι ταύτας τῇ πρωτοβουλίᾳ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς οἰκογενείας ἢ ὑπὸ τὴν τῆς πολιτείας εἰς τὰ σχολεῖα [2]. Ἕνεκα δὲ τῆς ἐκτάσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει λάβει ἡ ὄψις αὕτη τῆς διγλωσσίας εἰς τὴν χώραν ἡμῶν, ὡς καὶ εἰς πλείστας ὅσας ἄλλας, δέον νὰ τύχῃ μεγαλυτέρας προσοχῆς ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶν καὶ τῆς πολιτείας, διότι πολλὰ προβλήματα συνδέονται πρὸς τὴν σπουδὴν ξένης γλώσσης ὑπὸ τῶν παίδων, ἅτινα πρέπει νὰ τύχουν ὀρθῆς λύσεως χάριν αὐτῶν τούτων τῶν παίδων καὶ τῆς κοινωνίας. Ἐκ τῶν προβλημάτων τούτων θὰ ἐξετασθοῦν κατωτέρω τινά, ἀλλ᾽ ὅμως συντομώτατα, διότι ὁ χῶρος δὲν ἐπιτρέπει εὐρεῖαν διαπραγμάτευσιν.

Ἐν πρώτοις ἐρωτᾶται, κατὰ ποῖον στάδιον τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἶναι ὀρθὸν νὰ ἄρχεται ἡ διδασκαλία ξένης τινὸς γλώσσης. Κατὰ τὴν νηπιακὴν

---

1. Ἡ ὄψις αὕτη καλεῖται ἐνίοτε καὶ διγλωττισμὸς (biglottisme).

2. Πλὴν τῶν παίδων πολυάριθμοι σπουδασταὶ ἀνωτάτων ἱδρυμάτων, νέοι ἐν γένει καὶ ἀκόμη ἄνθρωποι προκεχωρημένης ἡλικίας, ἀσχολοῦνται περὶ τὴν ἐκμάθησιν ξένης γλώσσης διὰ διαφόρους σκοπούς.

ἡλικίαν, ἤτοι πρὸ τῆς φοιτήσεως εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ; Κατὰ τὴν κυρίως παιδικήν, τουτέστι κατὰ τὸν χρόνον τῆς εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον φοιτήσεως ; Κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ παιδὸς εἰς τὸ ἐφηβικὸν στάδιον ; Ἡ πολιτεία ἔχει ὁρίσει τὴν ἔναρξιν διδασκαλίας ξένης γλώσσης εἰς τὴν πρώτην τάξιν τῶν σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἀλλ᾽, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ γονεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐπιβάλλουν εἰς τὰ τέκνα των τὴν ἐκμάθησιν ξένης γλώσσης ἤδη κατὰ τὴν ἡλικίαν τῶν 6 - 12 ἐτῶν ἢ καὶ προτοῦ φοιτήσουν ταῦτα εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον. Εἰς ἄλλας χώρας, ὡς, λ.χ., εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, ἔχει εἰσαχθῆ ἡ διδασκαλία ξένης γλώσσης ὑπὸ πολλῶν δημοτικῶν σχολείων καὶ παρ᾽ ἡμῖν δὲ ἀκούονται τελευταίως φωναὶ ὑπὲρ τῆς καθιερώσεως εἰς τὸ στοιχειῶδες σχολεῖον τῆς διδασκαλίας μιᾶς ξένης γλώσσης. Εἶναι ὅμως τοῦτο σκόπιμον ; Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν εἰσέτι ἀπηκριβωμένα πορίσματα ἀναφερόμενα εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα, διὸ αἱ κατωτέρω διατυπούμεναι σκέψεις ἡμῶν ἐρείδονται μᾶλλον ἐπὶ τῶν γενικῶν διδαγμάτων τῆς ψυχολογίας τοῦ παιδός, τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς πείρας.

Ἡ ψυχολογία διδάσκει, ὅτι, ὅσῳ νεώτερος εἶναι ὁ παῖς, τόσῳ μεγαλυτέρα εἰς αὐτὸν εἶναι ἡ δύναμις τῆς μιμήσεως, ἡ ὁποία, προκειμένου μάλιστα περὶ γλώσσης, ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸν παράγοντα διὰ τὴν ἐκμάθησιν αὐτῆς. Ἑπομένως ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ καταλληλότερος χρόνος πρὸς οἰκειοποίησιν τῶν στοιχείων τῆς ξένης γλώσσης, τὰ ὁποῖα ἀποκτῶνται διὰ μιμήσεως καὶ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὴν μηχανισμῶν, εἶναι ὁ πρὸ τῆς ἐφηβείας. Ἓν δὲ ἐκ τῶν στοιχείων τούτων εἶναι ἡ ὀρθὴ προφορά. Ἀποτελεῖ ὅμως τὸ γεγονὸς τοῦτο λόγον ἱκανὸν νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον εἰσαγωγὴν τῆς διδασκαλίας ξένης γλώσσης ἢ γενικῶς εἰς τοὺς παῖδας τοὺς διανύοντας τὴν ἀνάλογον ἡλικίαν ; Κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι, οἵτινες πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ᾽ ὄψιν προκειμένου περὶ τοσοῦτον σπουδαίου ζητήματος.

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ἡ πεῖρα διδάσκουν, ὅτι ἡ ἄσκησις τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ παιδὸς συντελεῖται πρὸ παντὸς μέσῳ τῆς μητρικῆς γλώσσης, διότι δι᾽ αὐτῆς ὁ παῖς οἰκειοποιεῖται τὴν πεῖραν τῆς εἰς ἣν ἀνήκει φυλῆς, ἥτις συγχρόνως καὶ ἄσκησιν τῶν ψυχικῶν του ἱκανοτήτων ἐπιφέρει καὶ φιλοπατρίαν καὶ ἀγάπην πρὸς ὅ,τι ὑπάρχει καὶ συμβαίνει εἰς τὴν χώραν, εἰς τὴν ὁποίαν ζῇ καὶ ἀναπτύσσεται. Ὅθεν ἂν γίνῃ ἔναρξις διδασκαλίας ξένης γλώσσης εἰς χρόνον, καθ᾽ ὃν ὁ παῖς πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχῃ ἀναπτυχθῆ διανοητικῶς καὶ νὰ ἔχῃ εἰσαχθῆ βαθέως εἰς τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς φυλῆς του, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος καὶ ἀναστολὴ τῆς πνευματικῆς του ἀναπτύξεως νὰ ἐπέλθῃ [1] καὶ παρέκκλισις ἀπὸ τῆς ὀρθῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν μητρικὴν

1. Προκειμένου περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς διγλωσσίας τοῦτο ἀποφεύγεται, δι᾽ οὓς λόγους εἴπομεν ἀνωτέρω.

γλῶσσαν καί, τὸ χειρότερον ἴσως, νὰ οἰκειοποιηθῇ ξένα ἤθη καὶ ἔθιμα, ξένους ἐν γένει τρόπους ζωῆς, πρᾶγμα οὐχὶ ἐποικοδομητικὸν τῆς μορφώσεως ἀκραιφνοῦς ἐθνικῆς συνειδήσεως [1]. Διατὶ λοιπὸν νὰ μὴ ἀναβάλλωμεν ὅσον τὸ δυνατὸν τὴν ἔναρξιν τῆς διδασκαλίας τῆς ξένης γλώσσης ;

Πλὴν τούτων ἡ ἐκμάθησις ὑπὸ τοῦ παιδὸς ξένης γλώσσης ἐπιβάλλει εἰς αὐτὸν πρόσθετα καθήκοντα, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατὸν εἰ μὴ νὰ ἔχῃ ἀντίκτυπον καὶ εἰς τὴν ὑγείαν του, τήν τε σωματικὴν καὶ τὴν ψυχικήν. Ἂν δὲ ὁ παῖς διδάσκεται συγχρόνως δύο ξένας γλώσσας καὶ φιλοτιμῆται νὰ ἐκπληρώνῃ δεόντως καὶ τὰ σχολικὰ αὐτοῦ καθήκοντα, ἡ κόπωσις, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ὑπόκειται, θὰ εἶναι ἀκόμη μεγαλυτέρα, καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἐπακολουθήματα χειρότερα. Κατὰ κανόνα ὅμως οἱ παῖδες ἢ τὴν σχολικὴν ἐργασίαν των παραμελοῦν, πρᾶγμα δυσάρεστον διὰ τὴν ψυχικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν, ἢ δὲν ἐπιδίδονται μετὰ ζήλου εἰς τὴν ἐκμάθησιν ξένης γλώσσης, ὅπερ εἶναι ἰσοδύναμον πρὸς τὴν ματαιοπονίαν, καίτοι, φαινομενικῶς τοὐλάχιστον, ἱκανοποιεῖται ἡ ἐπιθυμία, ἵνα μὴ εἴπωμεν ματαιοδοξία, τῶν γονέων.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ᾽ ὄψει ἐπίσης, ὅτι ὑπάρχει ποσοστὸν παίδων οὐχὶ εὐκαταφρόνητον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει πολλὰς ἢ ὀλίγας δυσχερείας εἰς τὴν γλωσσικήν του ἐξέλιξιν. Ὅθεν ἂν προστεθῇ ἡ διδασκαλία ξένης γλώσσης εἰς τοὺς παῖδας τούτους, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ αὐξηθοῦν αἱ γλωσσικαὶ δυσχέρειαι αὐτῶν, αἵτινες, σημειωτέον, παρακολουθοῦνται συνήθως ὑπὸ ποικίλων συναισθηματικῶν διαταραχῶν, ὡς εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς μειονεξίας, καὶ ἄλλαι, ἕνεκα τῶν πρὸς αὐτὰς ἀντιδράσεων τῶν ἄλλων παίδων ἢ καὶ τῶν ἐνηλίκων. Χάριν τῶν παίδων τούτων εἶναι ἀνάγκη νὰ λαμβάνωμεν εἰδικὰ μέτρα διὰ τὴν ὁμαλὴν αὐτῶν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν καὶ οὐχὶ νὰ συντελῶμεν, συνειδητῶς εἴτε ἀσυνειδήτως, εἰς ἐπιδείνωσιν τῆς καταστάσεως αὐτῶν.

Ὑπὲρ τῆς καθιερώσεως εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῆς διδασκαλίας ξένης γλώσσης συνηγορεῖ ἴσως τὸ γεγονός, ὅτι δι᾽ αὐτῆς καλλιεργεῖται ἡ διεθνὴς συνεργασία καὶ κατανόησις μεταξὺ τῶν λαῶν, διότι εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο φοιτοῦν πάντες οἱ παῖδες τοῦ λαοῦ. Πράγματι ἡ διδασκαλία ξένης γλώσσης ἔχει ὡς ἐπακολούθημα ἀνάπτυξιν φιλικῶν συναισθημάτων πρὸς τὸν ὁμιλοῦντα αὐτὴν λαὸν καὶ γενικῶς πρὸς τοὺς ἄλλους λαούς, ἀλλ᾽ αὕτη οὔτε τὸ μόνον μέσον ἀποτελεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οὔτε τὴν ἀναμενομένην ἐπίδρασιν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ δύναται νὰ ἀσκήσῃ, ἂν εἰς τὸ σχολεῖον πνέῃ ἄνεμος μισαλλοδοξίας.

---

1. Διὰ νὰ κατανοήσωμεν καλύτερον, πόσον ἐπιρρεπὴς εἶναι ὁ παῖς, ἕνεκα τῆς ἡλικίας του, εἰς οἰκειοποίησιν ξένων ἰδεῶν, ἠθῶν, ἐθίμων, θρησκείας, κ.λ., καὶ ἐγκατάλειψιν τῆς ἐθνικῆς του συνειδήσεως δὲν ἔχομεν εἰ μὴ νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὸ παιδομάζωμα καὶ τοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐξυπηρέτει τοῦτο.

Περαιτέρω σκόπιμον εἶναι νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν, ὅτι διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ξένης γλώσσης εἰς δύο ἢ τρεῖς τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἰσαχθοῦν οἱ μαθηταὶ εἰς αὐτὴν ἢ νὰ ἀποκτήσουν στοιχειώδη ἱκανότητα περὶ τὴν χρῆσιν αὐτῆς — ἂν δὲν διδάσκωνται αὐτὴν κατ᾽ οἶκον — διότι ὁ χρόνος οὗτος εἶναι ἀνεπαρκὴς καὶ ἕνεκα τῆς ἡλικίας τῶν παίδων τούτων καὶ ἕνεκα πολλῶν ἄλλων λόγων, τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀναπτύξωμεν. Πλὴν τούτου οἱ πολλοὶ ἐκ τῶν παίδων τούτων — τοὐλάχιστον εἰς τὴν χώραν ἡμῶν — μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τρεπόμενοι πρὸς διάφορα πρακτικὰ ἐπαγγέλματα εἰς ἐλαχίστας μόνον περιπτώσεις ὑπάρχει πιθανότης νὰ αἰσθανθοῦν τὴν ἀνάγκην τῆς ξένης γλώσσης. Κατ᾽ ἀκολουθίαν, ὡς δύναταί τις νὰ εἴπῃ ἐκ πρώτης ὄψεως τοὐλάχιστον, ὁ χρόνος, ὅστις θὰ διατεθῇ, καὶ ὁ μόχθος, ὁ ὁποῖος θὰ καταβληθῇ διὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ξένης γλώσσης εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, θὰ ἀποβοῦν ἐπὶ ματαίῳ. Τὰ αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθοῦν καὶ διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἡ πλειονότης τῶν ὁποίων οὔτε ἐνδιαφέρεται νὰ μάθῃ τὴν διδασκομένην ξένην γλῶσσαν οὔτε συνεχίζει μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν ἐξ αὐτῶν τὴν μελέτην αὐτῆς πρὸς τελειοποίησιν.

᾽Αλλὰ θὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς ξένης γλώσσης δὲν ἀποβλέπει εἰς μόνην τὴν χρησιμότητα αὐτῆς εἰς τὸν βίον, ἀλλὰ καὶ εἰς εἰσαγωγὴν τοῦ παιδὸς εἰς τὸν πολιτισμὸν τοῦ ὁμιλοῦντος αὐτὴν λαοῦ, ὡς καὶ εἰς ἄσκησιν δι᾽ αὐτῆς τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ μαθητοῦ, ἤτοι εἰς εἰδολογικὴν μόρφωσιν. Πράγματι ἡ διδασκαλία ξένης γλώσσης ἐγκλείει καὶ τοιαύτην δύναμιν, ἀλλ᾽ εἰς μὲν τὸ δημοτικὸν σχολεῖον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθοῦν οἱ σκοποὶ οὗτοι διὰ τῆς μητρικῆς γλώσσης, εἰς δὲ τὸ σχολεῖον τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως διὰ τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν καὶ τῶν ἄλλων μαθημάτων.

Λέγοντες ταῦτα δὲν ἐννοοῦμεν, ὅτι εἶναι περιττὴ ἡ διδασκαλία ξένης γλώσσης εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Τοὐναντίον πιστεύομεν, ὅτι εἶναι χρησιμωτάτη. Δεδομένου ὄντος ὅμως, ὅτι ὀλίγοι μόνον μαθηταὶ τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκμαθήσεως ξένης γλώσσης καὶ ἀκόμη ὀλιγώτεροι προωθοῦν τὰς γνώσεις των εἰς αὐτὴν μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν των ἢ χρησιμοποιοῦν ταύτην εἰς τὸ ἔργον των ὡς ἐπιστήμονες ἢ καλλιτέχναι ἢ ἐπαγγελματίαι, νομίζομεν, ὅτι ἡ ἐκμάθησις τῆς ξένης γλώσσης πρέπει νὰ γίνῃ προαιρετική. Οὕτως ἡ διδασκαλία αὐτῆς θὰ ἀποδίδῃ πολὺ περισσότερα, διότι οἱ μαθηταὶ θὰ παρακολουθοῦν αὐτὴν οὐχὶ ἀναγκαστικῶς, ἀλλ᾽ ἐξ ἰδίας προαιρέσεως [1], πρᾶγμα σπουδαιότατον διὰ

---

1. Οἱ ἐνήλικοι, ἐπειδὴ ἔχουν συνείδησιν τῶν σκοπῶν, οἵτινες θὰ ἐκπληρωθοῦν διὰ τῆς ἐκμαθήσεως ξένης τινὸς γλώσσης, γίνονται κύριοι αὐτῆς εἰς βραχύτερον χρόνον ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς παῖδας.

τὴν μάθησιν ἐν γένει, καὶ ἐπειδὴ οἱ διδασκόμενοι ἐξ ἑκάστης τάξεως τὴν ξένην γλῶσσαν θὰ εἶναι κατὰ πολὺ ὀλιγώτεροι τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν αὐτῆς, ὅπερ ἐπίσης εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἐν λόγῳ διδασκαλίας.

Οὐ μόνον δὲ προαιρετικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς ξένης γλώσσης, ἀλλὰ καὶ νὰ περιορίζεται εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῶν γυμνασίων καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὰς ἀνωτέρας σχολάς, εἰς τὰς ὁποίας θὰ φοιτήσουν οἱ ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Οὕτω δὲν θὰ διατίθεται χρόνος καὶ μόχθος εἰς μάτην, καὶ μάλιστα εἰς ἣν περίπτωσιν διδάσκονται καλῶς ἡ μητρικὴ καὶ αἱ κλασσικαὶ γλῶσσαι. Ἀφ' ἑτέρου δέ, ὡς διδάσκει ἡ ψυχολογία, ἡ μάθησις εἶναι μεγίστης ἐντάσεως εἰς τὰς τελευταίας τάξεις τοῦ γυμνασίου καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν τῶν νέων εἰς τὰς ἀνωτάτας σχολάς, ἤτοι κατὰ τὴν ἡλικίαν τῶν 17 - 22 ἐτῶν περίπου. Καὶ εἶναι μὲν πιθανόν, ὅτι οἱ νέοι οὗτοι θὰ ὑστεροῦν εἰς προφορὰν ἐκείνων, οἵτινες διδάσκονται τὴν ξένην γλῶσσαν ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μειώνει τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν κέκτηται ἡ κατοχὴ ξένης γλώσσης ὑπὸ προσώπου τινός. Ἄλλωστε καθ' οἱανδήποτε σχεδὸν ἡλικίαν καὶ ἂν ἀρχίσῃ ἡ διδασκαλία ξένης γλώσσης, ὁ ἐκμαθὼν ταύτην θὰ ἔχῃ ξενικὴν προφορὰν διὰ τὸν λόγον, ὅτι αὕτη δὲν εἶναι τὸ κύριον γλωσσικόν του ὄργανον.

Ἡ διδασκαλία ξένης γλώσσης ἀποδίδει ἐπίσης τὰ ἐξ αὐτῆς προσδοκώμενα, ἄν, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, ληφθῇ πρόνοια, ὥστε νὰ παρακολουθοῦν αὐτὴν οὐχὶ τάξεις, ἀλλ' ὁμάδες ἀπαρτιζόμεναι ἐκ μαθητῶν ἴσης περίπου ἐπιδόσεως. Τὸ μέτρον τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ λαμβάνεται, διότι πάντες οἱ μαθηταὶ μιᾶς τάξεως δὲν ἐπιδεικνύουν τὸ αὐτὸ διαφέρον πρὸς ἐκμάθησιν ξένης γλώσσης ἢ δὲν διαθέτουν τὰς αὐτὰς ἱκανότητας πρὸς τοῦτο. Ἀνεξαρτήτως δὲ τούτων πολλοὶ μαθηταί, εἰς τὰς πόλεις ἰδίᾳ, διδασκόμενοι τὴν ξένην γλῶσσαν καὶ κατ' ἰδίαν παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ἔναντι τῶν ἄλλων ἐπίδοσιν εἰς αὐτήν, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ πολλὰς δυσχερείας κατὰ τὴν ἐν τῇ τάξει διδασκαλίαν ἕνεκα τῆς μεγάλης διαφορᾶς, ἥτις ὑφίσταται μεταξὺ τῶν μαθητῶν ὡς πρὸς τὰς ἐκ τῆς ξένης γλώσσης γνώσεις.

Σήμερον ὡσαύτως ἔχει καταστῇ κοινὴ συνείδησις, ὅτι κατὰ τὴν διδασκαλίαν ξένης γλώσσης σκοπιμώτατον εἶναι νὰ προτιμᾶται ἡ φυσικὴ πορεία, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ παῖς ἐν τῇ ἐκμαθήσει τῆς μητρικῆς γλώσσης. Πρῶτον δηλαδὴ πρέπει νὰ ἀσκῆται καλῶς ὁ παῖς εἰς τὸν προφορικὸν λόγον καὶ μετὰ πάροδον χρόνου ἐκτιμωμένου ὑπὸ τοῦ διδάσκοντος εἰς τὸν γραπτόν. Περαιτέρω κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ξένης γλώσσης ὀρθὸν εἶναι νὰ περιορίζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον ἡ χρῆσις τῆς μητρικῆς, διότι οὕτως ὁ παῖς ἀσκεῖται καλύτερον εἰς τὴν ξένην γλῶσσαν καί, τὸ σπουδαιότερον ἴσως, ἐθίζεται εἰς τὸ νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ κατ' αὐτὴν ἄνευ τῆς παρεμβολῆς τῆς μητρικῆς καὶ

νὰ κινῇ τὴν σκέψιν του ἀπ' εὐθείας διὰ τῆς ξένης γλώσσης, ὅπερ εἶναι σπουδαῖον γνώρισμα τοῦ κατέχοντος αὐτήν [1].

Γενικὸν πόρισμα συναγόμενον ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι, ὅτι ξένην γλῶσσαν δύναται νὰ μάθῃ ὁ ἄνθρωπος καθ' οἱονδήποτε στάδιον τῆς ζωῆς του, ἀλλ' ὅμως ὑπάρχουν πολλαὶ ἀτομικαὶ διαφοραὶ καὶ πολλοὶ ἐξωτερικοὶ παράγοντες καθιστῶντες ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἡλικίαν προσφορωτέραν πρὸς τοῦτο. Μὲ ἄλλας λέξεις, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι διὰ πάντα τὰ ἄτομα ἀρίστη ἡλικία δι' ἐκμάθησιν ξένης γλώσσης εἶναι αὕτη καὶ οὐχὶ ἐκείνη. Ἐν τούτοις ὅμως λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν στοιχείων, ἅτινα ἐκμανθάνονται ἄνευ μεγάλης παρεμβολῆς τῆς σκέψεως, τρόπον τινὰ μηχανικῶς, ἀρίστη ἡλικία πρὸς τοῦτο θεωρεῖται ὁ πρὸ τῆς ἐφηβείας χρόνος. Ἀλλὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας καὶ τὰ πρῶτα τῆς ἐνηλίκου ζωῆς εἶναι καταλληλότερα δι' ἐκμάθησιν ξένης γλώσσης καὶ διότι κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἡ μάθησις εἶναι μεγίστης συνήθως ἐντάσεως καὶ ἐπειδὴ κατ' αὐτὴν ὁ νέος δύναται νὰ ἀποκομίσῃ πολλὰς ὠφελείας ἐκ τῆς ξένης γλώσσης ἕνεκα τῆς γενικῆς ἀναπτύξεώς του. Κατὰ δὲ τὴν ὥριμον ἡλικίαν ἡ ἐκμάθησις ξένης γλώσσης πραγματοποιεῖται μᾶλλον συντόμως ἕνεκα τῆς μεγάλης παρωθήσεως, ἥτις πηγὴν ἔχει τὴν ἐξυπηρέτησιν ὡρισμένων σκοπῶν.

Γ' Η ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ ΕΙΣ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΩΝ ΟΜΟΓΕΝΩΝ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων περὶ διγλωσσίας, ἀλλὰ καὶ διὰ λόγους, οἵτινες θὰ ἐκτιμηθοῦν κατωτέρω, ἐκρίναμεν σκόπιμον νὰ εἴπωμεν ὀλίγα τινὰ καὶ περὶ τῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως τῶν τέκνων τῶν ὁμογενῶν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἅτινα, ὡς φυσικόν, θὰ ἔχουν ἰσχὺν καὶ διὰ τοὺς Ἑλληνόπαιδας τοὺς ζῶντας καὶ ἀναπτυσσομένους εἰς κοινωνικὸν περιβάλλον παρόμοιον πρὸς τὸ τῆς χώρας ταύτης. Τοῦτο δέ, διότι εἰς τὴν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν τῶν παίδων τούτων ἡ διγλωσσία, περὶ τῆς ὁποίας ὁ λόγος ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ, παρουσιάζεται ἀσκῶν μεγάλην ἐπίδρασιν.

Κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ν. Ὑόρκης Columbia σπουδῶν ἡμῶν (1946 - 1949) ἀντιληφθέντες, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς παίδων παρουσιάζει μέγα διαφέρον ἀπὸ ψυχολογικῆς, παιδαγωγικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀπόψεως, προσεπαθήσαμεν νὰ συλ-

1. Πρβλ. περὶ τούτου καὶ Ν. Μ ε λ α ν ί τ ο υ, Περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν. Δημοσιεύματα Π.Σ.Π.Α., τόμος Ϛ', σ. 174 - 177. Ἐν Ἀθήναις, 1954.

λέξωμεν πᾶσαν πληροφορίαν, ἥτις θὰ ἦτο χρήσιμος εἰς τὴν κατανόησιν αὐτοῦ. Οὕτω συνεζητήσαμεν τὸ πρᾶγμα, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένου, μετὰ πολλῶν γονέων, νέων γεννηθέντων ἐν Ἀμερικῇ ἢ μεταβάντων εἰς τὴν χώραν ταύτην ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας, μετὰ διδασκάλων ὑπηρετούντων ἀπὸ μακροῦ εἰς σχολεῖα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, ἐπισκόπων καὶ ἱερέων, οἵτινες ἐγνώριζον ἄριστα τὰ προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος χώρας, παρηκολουθήσαμεν πολλοὺς παῖδας γνωστῶν οἰκογενειῶν ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς καθόλου διαγωγῆς αὐτῶν καὶ ἐμορφώσαμεν γνώμην, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἀσφαλῆ περὶ τῶν γλωσσικῶν προβλημάτων τῶν Ἑλληνοπαίδων τούτων. Ἐκ τῶν δεδομένων δέ, ἅτινα τοιουτοτρόπως συνελέξαμεν, συνάγονται πολλὰ χρήσιμα πορίσματα, τὰ κυριώτερα τῶν ὁποίων παραθέτομεν.

Ἂν λάβῃ τις ὑπ᾽ ὄψιν ὡς κριτήριον τὴν οἰκογένειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἕκαστος τῶν Ἑλληνοπαίδων τούτων, θὰ ἀναγνωρίσῃ πολλὰς κατηγορίας οἰκογενειῶν καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ διγλώσσων παίδων. Τινὲς ἐκ τῶν κατηγοριῶν τούτων, εἰς τὰς ὁποίας ἐδώσαμεν κατ᾽ ἐξοχὴν μεγάλην προσοχήν, εἶναι : 1. Οἰκογένειαι ἀποτελούμεναι ἐκ γονέων γεννηθέντων ἐν Ἑλλάδι καὶ μεταναστευσάντων εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας εἰς ὥριμον ἡλικίαν. 2. Οἰκογένειαι, εἰς τὰς ὁποίας οἱ γονεῖς ἐγεννήθησαν καὶ ἐξεπαιδεύθησαν ἐν Ἀμερικῇ ἢ μετηνάστευσαν ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας εἰς τὴν χώραν ταύτην. 3. Οἰκογένειαι, εἰς τὰς ὁποίας οἱ γονεῖς κατάγονται ἐκ πόλεων ἢ χωρίων τῆς Ἑλλάδος.

Πλὴν τῶν κατηγοριῶν τούτων εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνευρεθοῦν καὶ ἄλλαι, ἂν ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ἡ ἡλικία τῆς εἰς Ἀμερικὴν μεταναστεύσεως ἀμφοτέρων τῶν γονέων, ἡ ἐθνικότης ἀμφοτέρων τῶν γονέων, ἡ ἀγωγὴ αὐτῶν, ἡ οἰκονομική των κατάστασις, ἡ συχνότης τῆς χρήσεως τῆς ἀγγλικῆς ἢ ἑλληνικῆς γλώσσης κατ᾽ οἶκον, τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, εἰς τὸ ὁποῖον ζῇ ἑκάστη οἰκογένεια, κ.ο.κ. Κατωτέρω θὰ περιορισθῶμεν κυρίως εἰς τὰς τρεῖς ἀνωτέρω κατηγορίας, περὶ δὲ τῶν ἄλλων θὰ γίνῃ λόγος μᾶλλον παρεμπιπτόντως, ὁσάκις θεωρηθῇ σκόπιμον.

1. Τέκνα γονέων γεννηθέντων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐλθόντων εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας εἰς ὥριμον ἡλικίαν.

Ἐκ τῶν δεδομένων τῆς ἐρεύνης ἡμῶν συνάγονται τὰ ἑπόμενα πορίσματα περὶ τῶν παίδων τῆς κατηγορίας ταύτης.

α΄) Οἱ παῖδες οὗτοι δὲν εἶναι δίγλωσσοι, προτοῦ φοιτήσουν εἰς τὸ ἀμερικανικὸν δημοτικὸν σχολεῖον. Κατὰ μεγίστην πλειονότητα οὗτοι κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἔχουν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς μητρικήν. Ἡ προφορά των εἶναι ἱκανοποιητική, ἡ δ᾽ ἀγγλικὴ γλῶσσα εἶναι ξένη δι᾽ αὐτούς, ἢ μᾶλλον γλῶσσα, τὴν ὁποίαν δὲν γνωρίζουν.

β΄) Μολονότι οἱ παῖδες οὗτοι χρησιμοποιοῦν ἱκανοποιητικῶς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀπὸ πάσης σχεδὸν ἀπόψεως, τὸ λεξιλόγιον αὐτῶν περιέχει

καὶ ὡρισμένον ἀριθμὸν ἀγγλικῶν λέξεων. Αἱ ξέναι δ᾽ αὗται λέξεις χρησιμοποιοῦνται διττῶς· ἢ εἶναι προσηρμοσμέναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν προφορὰν καὶ γραμματικὴν ἢ προφέρονται ἀγγλιστί. Ὁ πρῶτος δὲ τρόπος εἶναι καὶ ὁ συνηθέστερος. Ὡς εἶναι προφανές, οἱ ἐν λόγῳ παῖδες ἐν τῇ χρησιμοποιήσει ἀγγλικῶν λέξεων ἐξηλληνισμένων ἔχουν ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τῶν γονέων των, οἵτινες προέρχονται κατὰ μεγάλην πλειονότητα ἐκ πτωχῶν οἰκογενειῶν ἢ χωρίων καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀγωγή των εἶναι κατὰ κανόνα ἐλλιπής. Εἰς τὴν Ἀμερικὴν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἔχουν δημιουργήσει μεγάλας ἐπιχειρήσεις, ἀλλ᾽ ὅμως ἀκόμη παραμένουν ἀπαίδευτοι ἄνθρωποι. Οἱ γονεῖς οὗτοι δὲν γνωρίζουν τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν εἰ μὴ μόνον τόσον, ὥστε νὰ διεξάγουν τὰς καθημερινάς των ὑποθέσεις. Κατ᾽ ἀκολουθίαν τὸ λεξιλόγιον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τὸ ὁποῖον ἔχουν, εἶναι πτωχόν, διὸ ἀναγκάζονται νὰ χρησιμοποιοῦν ἐξηλληνισμένας ἀγγλικὰς λέξεις, διότι δὲν γνωρίζουν ἢ ἔχουν λησμονήσει τὰς ἀντιστοίχους ἑλληνικάς. (Παρβλ. καρπέτο (carpet = τάπης, χαλί), ἀλεβέτα (elevator = ἀναβατήρ), φλῶρι (floor = δάπεδον), χοτέλι (hotel = ξενοδοχεῖον), μαρκέτα (market = ἀγορά), σπιτάλια (hospital = νοσοκομεῖον), κ.λ.) Ἀγγλικαὶ φράσεις σπανίως χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τῶν παίδων τῆς κατηγορίας ταύτης, ἐπειδὴ καὶ οἱ γονεῖς των δὲν κάμνουν χρῆσιν αὐτῶν. Ἐν τούτοις ὅμως ὡρισμένος ἀριθμὸς ἀγγλικῶν φράσεων ἔχει μεταφρασθῆ οὐχὶ κατ᾽ ἔννοιαν, ἀλλὰ κατὰ λέξιν καὶ χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν ὁμιλίαν ὑπὸ γονέων καὶ τέκνων.

γ΄) Εἰς τοὺς παῖδας τούτους ἡ διγλωσσία ἄρχεται κυρίως ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς φοιτήσεως αὐτῶν εἰς τὸ ἀμερικανικὸν δημοτικὸν σχολεῖον. Ἐκ παραλλήλου οὗτοι φοιτοῦν εἰς τὸ κοινοτικὸν ἑλληνικὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον λειτουργεῖ ἐπὶ δύο περίπου ὥρας μετὰ τὸ πέρας τῶν μαθημάτων εἰς τὸ ἀμερικανικόν, ἤτοι τὸ ἀπόγευμα, ἵνα μάθουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν εἰς τὴν ἑλληνικήν [1]. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἀμερικανικοῦ σχολείου ἐπὶ τῶν παίδων τούτων εἶναι μεγίστη. Λέγομεν δὲ τοῦτο, διότι, ἂν καὶ δεύτερος παράγων συμβάλλει εἰς ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον, οἱ Ἑλληνόπαιδες δὲν σημειώνουν προόδους εἰς αὐτὴν ἀξίας λόγου. Ἀντιθέτως οἱ παῖδες οὗτοι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀμερικανικοῦ σχολείου ἐξελίσσονται γοργῶς εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν, συνεπικουροῦντος καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, τὸ ὁποῖον νῦν εὐρύνεται διὰ τῆς φοιτήσεως εἰς τὸ σχολεῖον. Ἡ πρόοδος αὕτη εἰς τὴν ἀγγλικήν, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, γίνεται εἰς βάρος τῆς ἑλληνικῆς, διότι οἱ παῖδες οὐ μόνον δὲν προσθέτουν σπουδαῖα πράγματα εἰς τὴν προηγουμένως κτηθεῖσαν ὑπ᾽ αὐτῶν πεῖραν ἐκ τῆς γλώσσης τῶν γονέων των, ἀλλὰ καὶ λησμονοῦν μέγα μέρος αὐτῆς. Τοῦτο κατὰ τὴν

1. Ἐννοεῖται, ὅτι ὑπάρχουν καὶ Ἑλληνόπαιδες, οἵτινες διὰ διαφόρους λόγους οὐδόλως φοιτοῦν εἰς ἑλληνικὸν σχολεῖον.

γνώμην ἡμῶν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀγωγὴ εἰς τὸ ἀμερικανικὸν σχολεῖον ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν παίδων, πρᾶγμα, ὅπερ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ διὰ τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτοι φοιτοῦν οὐχὶ εὐχαρίστως, διότι δὲν παρέχει εἰς αὐτοὺς ὅ,τι θὰ ἤθελον καὶ λειτουργεῖ εἰς ὥρας, κατὰ τὰς ὁποίας καὶ κεκμηκότες εἶναι καὶ θὰ προετίμων μᾶλλον νὰ παίξουν ἢ νὰ φοιτήσουν εἰς αὐτό. Τοιουτοτρόπως ἡ ὠφέλεια, ἥτις ἀποκομίζεται ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου, εἶναι κατὰ κανόνα μικρά.

δ') Οἱ ἐν λόγῳ παῖδες καθίστανται δίγλωσσοι εἰς τὰς τάξεις 3ην μέχρι 5ης περίπου τοῦ ἀμερικανικοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Εἰς τὰς τάξεις ταύτας δύνανται οὗτοι νὰ χρησιμοποιοῦν ὁμιλοῦντες ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας ἐπὶ ἴσοις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὅροις, ἀλλὰ μὲ τὴν ἑξῆς διαφοράν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν καθημερινὴν ζωὴν εἰς τὴν οἰκογένειαν οἱ παῖδες οὗτοι χρησιμοποιοῦν συνήθως εὐχερέστερον τὴν ἑλληνικήν, ἀλλ' εἰς ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὴν σχολικὴν ζωὴν οὗτοι ἀποκλειστικῶς ἐκφράζονται εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν. Ἡ καθαρὰ ἑλληνικὴ προφορὰ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξαφανίζεται καὶ ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς. Οἱ παῖδες οὗτοι ἀρχίζουν νὰ ἔχουν ὁμιλοῦντες τὴν ἑλληνικὴν ξενικὴν προφοράν.

ε') Παρὰ ταῦτα εἰς τοὺς παῖδας τῶν ἀνωτέρω τάξεων καὶ τῆς ἀντιστοίχου πρὸς αὐτὰς ἡλικίας ἡ ἑλληνικὴ παραμένει ἀκόμη κυρία γλῶσσα. Ἀλλὰ εἰς τὴν τελευταίαν τάξιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἡ ἀγγλικὴ ἔχει πλέον κατισχύσει. Πάντες οἱ νέοι, μετὰ τῶν ὁποίων συνεζητήσαμεν τὸ σημεῖον τοῦτο, συνεφώνησαν εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἀποφοίτησίν των ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἐχρησιμοποίουν ὁμιλοῦντες εὐχερέστερον τὴν ἀγγλικὴν τῆς ἑλληνικῆς. Οὗτοι ἀνεγνώρισαν, ὅτι εἶχον ἀκόμη πολλὰς δυσκολίας εἰς τὴν ἀγγλικὴν εἰς τὰς πρώτας γυμνασιακὰς τάξεις, ἀλλὰ τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει, ὅτι κατεῖχον καλύτερον τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Κατὰ δὲ τὴν ἐκ τοῦ γυμνασίου ἀποφοίτησιν οἱ Ἑλληνόπαιδες ὁμιλοῦν ῥεόντως τὴν ἀγγλικήν, τὴν δὲ ἑλληνικὴν μετὰ πολλῶν δυσχερειῶν. Αἱ φράσεις των εἶναι ἁπλαῖ καὶ βραχεῖαι, ἡ δὲ προφορά των ξενικὴ εἰς βαθμὸν ἀξιοσημείωτον. Ἐκτὸς τούτου οὗτοι συχνάκις ὁμιλοῦντες ἑλληνιστὶ χρησιμοποιοῦν ἀγγλικὰς λέξεις καὶ φράσεις χάριν εὐκολίας ἢ μεταφράζουν λέξιν πρὸς λέξιν ἀγγλικὰς ἐκφράσεις εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἐξ ὅλων τούτων ἀντιλαμβάνεταί τις, ὅτι οἱ παῖδες οὗτοι δὲν ἔχουν γεννηθῆ ἐν Ἑλλάδι, ἤ, ὅπερ τὸ αὐτό, ἐξεπαιδεύθησαν εἰς ἀμερικανικὰ σχολεῖα ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας.

2. Τέκνα γονέων γεννηθέντων καὶ ἐκπαιδευθέντων ἐν Ἀμερικῇ.

Οἱ παῖδες τῆς κατηγορίας ταύτης ἀκολουθοῦν διάφορον ἐν πολλοῖς πορείαν ἐν τῇ γλωσσικῇ ἐξελίξει των. Ἡ διγλωσσία αὐτῶν ἄρχεται ἀπὸ τῆς νηπιακῆς ἢ καὶ βρεφικῆς ἡλικίας, ἐπειδὴ ἀμφότεραι αἱ γλῶσσαι, ἀγγλικὴ καὶ ἑλληνική, χρησιμοποιοῦνται κατ' οἶκον. Οἱ γονεῖς οὗτοι ὁμιλοῦν περισ-

σότερον τὴν ἀγγλικὴν ἢ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, διότι ἡ ἑλληνικὴ εἶναι μᾶλλον δευτέρα γλῶσσα εἰς αὐτούς. Ἂν δὲ ὁμιλοῦν καὶ τὴν ἑλληνικὴν τὰ τέκνα των, τὸ πράττουν ἐπειδὴ οἱ γονεῖς καὶ οἱ ἄλλοι συγγενεῖς των ἐπιβάλλουν τοῦτο. Τὴν ἄσκησιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν οἱ παῖδες οὗτοι ὀφείλουν μᾶλλον εἰς τὰ ἄλλα πρόσωπα τῆς οἰκογενείας ἢ εἰς τοὺς γονεῖς των. Παρὰ ταῦτα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἱ παῖδες τῆς τρίτης γενεᾶς ἔχουν μητρικὴν γλῶσσαν τὴν ἀγγλικήν, δευτέραν δὲ τὴν ἑλληνικήν. Τὸ ὀρθόδοξον ὅμως δόγμα καὶ πολλὰ τῶν ἑλληνικῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων διατηροῦνται καὶ εἰς τοὺς παῖδας τούτους. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν ἐξέλιξίν των οὗτοι δὲν ἀντιμετωπίζουν τὰς δυσχερείας τῶν γονέων των. Ἔχουν ὅμως μεγάλας δυσχερείας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ἑλληνικήν, αἵτινες καὶ ἐμποδίζουν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὴν συνήθως εἰς τὴν ὁμιλίαν των μεθ' Ἑλλήνων. Δι' αὐτοὺς εἶναι εὐχερέστερον νὰ ἀντιληφθοῦν ἄλλον ὁμιλοῦντα τὴν ἑλληνικὴν ἢ νὰ ὁμιλήσουν οἱ ἴδιοι ταύτην. Γλωσσικὴν δὲ σύγχυσιν, ὁποίαν ἐδοκίμασαν οἱ γονεῖς των ἐν τῇ ἐξελίξει των, οὗτοι δὲν ἐγνώρισαν διὰ τὸν λόγον, ὅτι δὲν ὑπῆρξαν δίγλωσσοι ἐν ἴσῳ μέτρῳ πρὸς ἐκείνους.

Οὗτοι περαιτέρω ἔχουν καλυτέραν προσαρμογὴν εἰς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον τῶν γονέων των, διότι ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας εὑρίσκονται εἰς ἐπαφὴν μὲ Ἀμερικανόπαιδας καὶ δὲν δοκιμάζουν δυσκολίας ἐν τῇ ἐπικοινωνίᾳ των μετ' αὐτῶν, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἐπιφέρει συναισθηματικὰς διαταραχάς. Οἱ γονεῖς τούτων ἐξ ἄλλου ὁμιλοῦν καλῶς τὴν ἀγγλικήν, ἔχουν κοινωνικὰς σχέσεις μὲ Ἀμερικανοὺς καὶ ἑπομένως ἡ κοινωνικὴ ὄψις τῆς διαγωγῆς αὐτῶν ἐξελίσσεται ὁμαλῶς.

3. Ἂν λάβωμεν νῦν ὡς βάσιν τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς τῶν ὁμογενῶν τῆς πρώτης γενεᾶς, ἤτοι ἐκείνων, οἵτινες μετηνάστευσαν εἰς ὥριμον ἡλικίαν εἰς Ἀμερικήν, θὰ διαπιστώσωμεν τὰ ἑξῆς : α') Τὰ τέκνα τῶν ἐκ χωρίων τῆς Ἑλλάδος καταγομένων καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῶν ὀλιγώτερον πεπαιδευμένων χρησιμοποιοῦν περισσότερον τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν κατὰ τὴν ἡλικίαν τῶν 2 - 6 ἐτῶν. β') Οἱ παῖδες οὗτοι χρησιμοποιοῦν εἰς τὴν ὁμιλίαν των τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῶν γονέων των καὶ ἰδίᾳ τῆς μητρός των. γ') Ἡ προσαρμογὴ εἰς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον τῶν παίδων, τῶν ὁποίων οἱ γονεῖς κατάγονται ἐκ χωρίων, εἶναι πτωχοτέρα κατὰ κανόνα ἐκείνων, τῶν ὁποίων οἱ γονεῖς κατάγονται ἐκ πόλεων ἢ ἔχουν μεγαλυτέραν ἑλληνικὴν παίδευσιν. δ') Τὰ τέκνα τῶν ἐκ χωρίων καταγομένων ὁμογενῶν διατηροῦν περισσότερον τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα ἢ νὰ τέκνα τῶν ἐκ πόλεων προερχομένων γονέων, οἵτινες εὐτυχῶς εἶναι ὀλίγοι ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς πρώτους. Οἱ ὁμογενεῖς, οἵτινες προέρχονται ἐκ μικρῶν ἐπαρχιακῶν κέντρων, τηροῦν μὲ μεγαλυτέραν θρησκευτικὴν εὐλάβειαν πᾶν τὸ ἑλληνικόν, τὸ ὁποῖον παρέλαβον μεθ' ἑαυτῶν κατὰ τὴν μετανάστευσιν εἰς τὴν νέαν πατρίδα των. Ἐνταῦθα ἐπέρχεται

ἐνίοτε χαλάρωσις εἰς τὴν τήρησιν θεσμῶν, ἠθῶν καὶ ἐθίμων. Οἱ Ἕλληνες ὅμως τῆς ξένης — ἐννοοῦμεν τοὺς ὁμογενεῖς τῆς πρώτης γενεᾶς — δὲν στέργουν τοιαύτην χαλάρωσιν. Οὕτως ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν γενέτειραν μετὰ μακρὰν διαμονὴν εἰς τὴν ξένην ἀντιλαμβάνονται μετὰ πικρίας τὰς ἐπελθούσας ἐν τῷ μεταξὺ μεταβολὰς εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἐν τῇ πατρίδι ζώντων.

Γενικὰ συμπεράσματα καὶ παρατηρήσεις

1. Ὁ γραπτὸς λόγος εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὅλων τῶν κατηγοριῶν τῶν Ἑλληνοπαίδων τῆς Ἀμερικῆς εἶναι πτωχότατος. Τοῦτο εἶναι φυσικόν, δεδομένου τοῦ χρόνου, ὅστις διατίθεται πρὸς ἄσκησιν εἰς τὸν γραπτὸν ἑλληνικὸν λόγον.

2. Πολλὰ τῶν διαφερόντων τῶν παίδων τούτων, ὡς ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν, εἶναι διάφορα ἐκείνων τῶν ἐν τῇ πατρίδι ζώντων. Τοῦτο εἶναι μία τῶν πολλῶν ἀποδείξεων, ὅτι τὰ ἀντικείμενα, πρὸς τὰ ὁποῖα στρέφεται τὸ διαφέρον, δὲν καθορίζονται ὑπὸ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπιβάλλονται εἰς αὐτὸν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἰδίᾳ τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος.

3. Δὲν ὑπάρχουν διαφοραὶ μεταξὺ ἀρρένων καὶ θηλέων ὅσον ἀφορᾷ τὴν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰς πρὸς ταύτην συνδεομένας ἱκανότητας καὶ τὰ ἄλλα γνωρίσματα.

4. Οἱ πρεσβύτεροι ἀδελφοὶ ἀσκοῦν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως τῶν νεωτέρων οὐχὶ μικράν. Οὕτως ἡ ὕπαρξις ἀδελφῶν φοιτώντων εἰς τὸ γυμνάσιον ἢ καὶ εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον συντελεῖ εἰς ἐμφάνισιν ἐνωρίτερον τῆς διγλωσσίας τῶν νεωτέρων καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ εἰς πρωϊμωτέραν κατίσχυσιν τῆς ἀγγλικῆς γλώσσης. Τοῦτο ἰσχύει ἰδίᾳ διὰ τὰς οἰκογενείας τῆς πρώτης κατηγορίας.

5. Εἰς τὰς οἰκογενείας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ μήτηρ εἶναι Ἀμερικανίς, ἡ πορεία τῆς ἐξελίξεως τῆς διγλωσσίας εἶναι διάφορος. Ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ μητρικὴ εἰς τοὺς παῖδας τούτους ἀπὸ τῆς νηπιακῆς ἡλικίας, ἡ δὲ ἑλληνικὴ δευτέρα.

6. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι ἀποφασιστικὸς παράγων διὰ τὴν διατήρησιν ἑλληνικῆς συνειδήσεως εἰς τὰ τέκνα τῶν ὁμογενῶν τῆς Ἀμερικῆς. Ἂν ταῦτα δὲν ἐκμάθουν ἢ λησμονήσουν τὴν γλῶσσαν τῶν γονέων των, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲν ἔχουν ἀκραιφνῆ ἑλληνικὴν συνείδησιν, μολονότι διατηροῦν τὸ ὀρθόδοξον δόγμα καὶ πολλὰ ἤθη καὶ ἔθιμα. Τοῦτο δέ, διότι ἡ γλῶσσα ἐν γένει ἀσκεῖ τεραστίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν διδάσκαλοι αὐτῆς εἶναι γονεῖς, οἱ ὁποῖοι διατηροῦν εἰς τὴν οἰκογενειακὴν ἑστίαν ἄσβεστον τὸ παραληφθὲν ἐκ τῆς πατρίδος ἱερὸν πῦρ.

7. Ὁ πόθος τῶν ὁμογενῶν τῆς πρώτης γενεᾶς νὰ διατηρήσουν τὰ τέκνα

των τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὸ δόγμα καὶ τὴν παράδοσιν, εἶναι ἰσχυρός. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ γλῶσσα τουλάχιστον δὲν διατηρεῖται εἰς ὃν βαθμὸν θὰ ἔπρεπε. Τοῦτο δὲ δεικνύει τὴν δύναμιν τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ δὴ καὶ ὅταν τοῦτο εὑρίσκεται εἰς ὑψηλὸν ἐπίπεδον ἀπὸ ἀπόψεως πολιτισμοῦ.

8. Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἔχει ὀργανώσει τὸν ἑλληνισμὸν τῆς Ἀμερικῆς εἰς ἑκατοντάδας κοινοτήτων καὶ πράττει τὸ πᾶν διὰ τὴν μετάδοσιν εἰς τοὺς νέους τῶν ἑλληνικῶν παραδόσεων καὶ τὴν τόνωσιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν δευτέραν πατρίδα των καὶ τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμούς της. Ἂν κατώρθωνεν ὅμως νὰ ἱδρύσῃ νηπιαγωγεῖα, ἀφ᾽ ἑνός, καὶ ἡμερήσια σχολεῖα, ἀφ᾽ ἑτέρου, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα θὰ ἦτο ἰσότιμος πρὸς τὴν ἀγγλικήν, θὰ προσέφερε μεγαλυτέραν ὑπηρεσίαν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ἀμερικήν. Διὰ τὴν Ἑλλάδα δέ, χώραν μικράν, ἡ διατήρησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν μεγάλην ὑπερατλαντικὴν συμπολιτείαν εἶναι ἀναγκαία. Ἀλλὰ τότε μόνον θὰ διατηρηθῇ, ἂν δὲν χάσῃ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὴν γλῶσσαν τῶν πατέρων του.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΜΕΛΑΝΙΤΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΖΩΡΑ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας

ΚΑΡΟΛΟΣ Ο Ε΄ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΟΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ [1]

(Ἀνέκδοτον στιχούργημα ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ Βατικανοῦ κώδικος 1624)

Ἐν τῷ ἑλληνικῷ κώδικι ὑπ᾽ ἀριθ. 1624 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης σῴζεται ἀξιόλογον ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ πολιτικῆς ἐπόψεως στιχούργημα, περιλαμβάνον ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἀφήγησιν περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῶν κατορθωμάτων τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Καρόλου τοῦ Ε΄, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ — εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ ἰδιαιτέρα διὰ τὴν ἱστορίαν μας σημασία αὐτοῦ — ἔκκλησιν τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸν ἐν πλήρει ἀκμῇ καὶ δράσει αὐτοκράτορα, ἵνα οὗτος συγκινηθῇ ἐκ τῆς θλιβερᾶς καταστάσεως, ἐν ᾗ διάγουν οἱ ὑπὸ τὸ πέλμα τοῦ ἀπίστου κατακτητοῦ ὑπόδουλοι Ἕλληνες, καὶ σπεύσῃ πρὸς βοήθειαν καὶ ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν.

Τοιαύτη προσπάθεια βεβαίως δὲν ἦτο μεμονωμένη οὔτε τὸ πρῶτον ἐγίνετο. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἤδη πρὸ τῆς ἁλώσεως πολλοὶ ἤλπισαν ὅτι τὸ Βυζάντιον θὰ ἠδύνατο νὰ σωθῇ ἔστω καὶ τὴν τελευταίαν στιγμήν, ἂν ἡ Δύσις, καὶ δὴ καὶ ἡ Καθολικὴ ἐκκλησία, ἀπεφάσιζε νὰ ἐπεμβῇ ὑπὲρ αὐτοῦ, διὸ οἱ Ἑνωτικοὶ ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ προβῶσιν εἰς παντοίας ὑποχωρήσεις καὶ εἰς αὐτὸ ἔτι τὸ πεδίον τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ἰδίᾳ ὅμως μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐρριζώθη εὐρύτατα ἡ ἰδέα ὅτι μόνον τῇ μεσολαβήσει τῶν ξένων θὰ κατώρθωνε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν του καὶ ὅτι ἡ ὀργάνωσις νέας σταυροφορίας θὰ ἤρκει, ἵνα ἐπιτευχθῇ ἡ ἐκδίωξις καὶ ἡ ἐξόντωσις τῶν Μωαμεθανῶν [2].

---

1. Τὸ θέμα τῆς παρούσης μελέτης ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἀνακοινώσεως εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ συνελθὸν Θ΄ Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον (12 - 19 Ἀπριλίου 1953), περίληψις δὲ ταύτης μετ᾽ ἀποσπάσματος τοῦ στιχουργήματος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐν Νέᾳ Ἑστίᾳ, 1953, τόμ. ΚΖ΄, σ. 755 - 767.

2. Βλ. σχετικῶς Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν, Νέα Ἑστία, 1950, σ. 794 ἑπ., Τοῦ αὐτοῦ, Βυζάντιον, Ἀθῆναι 1951, Τοῦ αὐτοῦ, La Grèce et les Balkans, Athènes 1947, Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθῆναι 1954, Κ. Ἀμάντου, Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, L'Hellénisme Contemporain,

Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην εἰργάσθησαν ἐπιμόνως, πολλάκις μάλιστα καὶ μὲ πολλὰς ἐλπίδας ἐπιτυχίας, διακεκριμένοι Ἕλληνες, καταφυγόντες εἰς τὴν Ἑσπερίαν μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἰδίᾳ δὲ οἱ πολυπληθεῖς λόγιοι, οἵτινες, καταλαβόντες ἐπικαίρους καὶ ὑψηλὰς θέσεις ἐν τῇ Καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν ταῖς Αὐλαῖς τῶν τότε ἰσχυρῶν ἡγεμόνων, προσεπάθησαν νὰ θέσωσιν εἰς ἐφαρμογὴν τὸ σχέδιον τοῦτο. Τινὲς στρέφονται πρὸς τοὺς ἑκάστοτε Πάπας, εἰς τοὺς ὁποίους ὑποδεικνύουν, ὅτι ἄξιοι μεγίστης εὐγνωμοσύνης θὰ ἦσαν, ἐὰν ἀνελάμβανον τὴν ὀργάνωσιν σταυροφορίας πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Βασιλίδος τῶν Πόλεων καὶ τὴν ἀνασύστασιν τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς· ἄλλοι ζητοῦν τὴν ἐπέμβασιν τῆς Γαληνοτάτης δημοκρατίας, τῆς τότε θαλασσοκρατείρας Ἑνετίας· ἄλλοι προσφεύγουν εἰς τοὺς βασιλεῖς τῆς Γερμανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας ἢ εἰς ἄλλους σημαίνοντας ἡγεμόνας τῆς ἐποχῆς, προβάλλοντες τὰ αὐτὰ γενικῶς ἐπιχειρήματα, ἤτοι τὴν ἠθικὴν ὑποχρέωσιν, ἣν ἔχουσιν, νὰ σώσωσι τὸ ἀναξιοπαθοῦν ὁμόθρησκον ἔθνος. Συγχρόνως καταδεικνύουν καὶ τὴν δι᾽ ἴδιον ὄφελος ἀνάγκην ἀμέσου δράσεως πρὸς ἀναχαίτισιν τῆς ὁσημέραι ἐπεκτεινομένης τουρκικῆς ἀπειλῆς ἐναντίον καὶ τῆς λοιπῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης. Τέλος ἄλλοι, μὴ ἐπιθυμοῦντες τὴν μετὰ τῶν καθολικῶν συνεργασίαν ἢ καὶ ἀπογοητευθέντες ἐκ τῆς ἀναλγησίας τῆς Δύσεως, στρέφονται πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς τοῦ βορρᾶ, ὡς τὴν Ρωσίαν, τὰς παραδουναβίους χώρας κ.λ., ἐλπίζοντες μεγαλυτέραν κατανόησιν καὶ προθυμίαν [1].

Ἀκολουθῶν τὴν αὐτὴν πολιτικὴν κατεύθυνσιν, καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ ἡμετέρου στιχουργήματος ἱκετεύει τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον τὸν Ε΄, ὅπως θελήσῃ νὰ γίνῃ αὐτὸς ὁ ἐλευθερωτὴς καὶ σωτὴρ τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἡγεμὼν οὗτος (1500 - 1558) ἦτο υἱὸς Φιλίππου τοῦ Ὡραίου, ἀρχιδουκὸς τῆς Αὐστρίας, καὶ Ἰωάννας τῆς Τρελλῆς, θυγατρὸς τοῦ Φερδινάνδου τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Ἰσαβέλλας, ὡς δ᾽ ἐκ τῆς καταγωγῆς του ταύτης ἐγένετο τῷ μὲν 1506 βασιλεὺς τῆς Αὐστρίας, ἀπὸ δὲ τοῦ 1516 βασιλεὺς τῆς Ἱσπανίας. Τῷ 1529 ἀνηγορεύθη αὐτοκράτωρ τοῦ Ἁγίου Ρωμαϊκοῦ Κράτους, συγκεντρώσας οὕτως εἰς χεῖράς του εὐρυτάτην ἐξουσίαν καὶ κληρονομήσας ἀπέραντον Κράτος, περιλαμβάνον τὴν Γερμανίαν, τὴν Ἱσπανίαν μετὰ τῶν ἀποικιῶν της, τὴν Αὐστρίαν, τὴν Φλάνδραν, τὴν Νεάπολιν καὶ ἄλλας χώρας τῆς Εὐρώπης.

---

29 Μαΐου 1953, σ. 7 ἑπ., Γ. Θ. Ζώρα, Πόνοι καὶ ἐλπίδες τῶν ὑποδούλων, Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 1949, σ. 415 ἑπ., Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν διαμορφωθεῖσαι ἰδεολογικαὶ καὶ πολιτικαὶ κατευθύνσεις, L'Hellénisme Contemporain, 29 Μαΐου 1953, σ. 111 ἑπ., Τοῦ αὐτοῦ, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς Ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ, Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1951.

1. Βλ. ἰδίᾳ Γ. Θ. Ζώρα, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς Ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 31 ἑπ.

Κινήσας τὴν ζηλοτυπίαν τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου τοῦ Α΄, ἐνεπλάκη εἰς μακρὸν πόλεμον μετ᾽ αὐτοῦ, διαρκέσαντα μετά τινων διαλειμμάτων τριάκοντα ὅλα ἔτη, ἔχων δὲ κατὰ καιροὺς καὶ ἰσχυροὺς συμμάχους, ἐνίκησεν ἐπανειλημμένως τὸν ἀντίπαλόν του, παρὰ τοῦ ὁποίου ἀπέσπασε σημαντικὰς περιοχὰς τοῦ βασιλείου του· ἐγένετο δὲ κύριος μεγάλου τμήματος τῆς Ἰταλίας μετὰ τῆς Ρώμης, ἀναγορευθεὶς αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων. Ἐνεπλάκη ἐπίσης εἰς μακροὺς θρησκευτικοὺς ἀγῶνας μὲ τοὺς Λουθηρανούς, οἵτινες εἶχον κηρύξει ἀνταρσίαν, ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι, ὑπὸ τὸν σουλτᾶνον Σουλεϊμάν, εἶχον προχωρήσει ἐπικινδύνως εἰς τὴν Εὐρώπην, προωθηθέντες μέχρις αὐτῆς τῆς Βιέννης, συνῆψε θρησκευτικὴν ἀνακωχὴν καὶ ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν προελαυνόντων μωαμεθανῶν, τοὺς ὁποίους ὑπεχρέωσε νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν τῆς Βιέννης καὶ νὰ ἀποχωρήσωσιν.

Ἐν συνεχείᾳ ἐπετέθη κατὰ τοῦ Χαϊρεδδὶν Βαρβαρόσσα, ὅστις, γενόμενος κύριος τῆς Τύνιδος καὶ τοῦ Ἀλγερίου, ἠπείλει νὰ θέσῃ ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν του τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Μεσογείου. Ὅθεν ἀποβιβασθεὶς εἰς Καρχηδόνα κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὴν Τύνιδα καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν σύμμαχόν του σουλτᾶνον Μούλεϋ Χασὰν (1535). Ἡττηθεὶς τῷ 1538 ὑπὸ τῶν ἡνωμένων δυνάμεων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Τουρκίας, ὁ Κάρολος ἐπεχείρησε νέαν χειμερινὴν ἐκστρατείαν, τῷ 1541, ἐναντίον τῆς Ἀλγερίας, ἀλλ᾽ ὁ στόλος του κατεστράφη κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῆς θυέλλης, τοῦτο δὲ συνετέλεσεν, ὥστε νὰ ὑποστῇ δεινὴν ἧτταν. Νέα συνδεδυασμένη ἐπίθεσις τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Τουρκίας κατέληξεν εἰς περιφανῆ νίκην τοῦ Καρόλου, ὅστις, ἀφοῦ ὑπηγόρευσεν εἰς τὴν Γαλλίαν τὴν συνθήκην τοῦ Κρεπὺ (1544), ἠνάγκασε καὶ τοὺς διαμαρτυρομένους νὰ δεχθῶσι τὸν «Προσωρινὸν ἐκκλησιαστικὸν Κώδικα».

Ἡττηθεὶς τῷ 1552 ὑπὸ τῶν συμμαχησάντων διαμαρτυρομένων καὶ Γάλλων, ὑπὸ τὸν Ἑρρῖκον τὸν Β΄, ὑπεχρεώθη νὰ ὑπογράψῃ τὴν δι᾽ αὐτὸν βαρεῖαν συνθήκην τοῦ Πασσάου, ὀλίγον ὅμως βραδύτερον, τῷ 1555, εἰσέβαλεν εἰς τὴν Λωρραίνην καί, νικήσας τὸν βασιλέα τῶν Γάλλων, συνῆψε τὴν συνθήκην τοῦ Βωσέλ. Ἐξηντλημένος τέλος καὶ καταπεπονημένος ἐκ τῶν συνεχῶν ἐκστρατειῶν, παρῃτήθη τοῦ θρόνου ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ του Φιλίππου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Φερδινάνδου, καὶ ἀπεσύρθη εἰς τὴν ἐν Ἱσπανίᾳ μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἰούστου, ὅπου καὶ ἀπέθανε μετὰ τρία ἔτη, ἤτοι τῷ 1558.

* * *

Ὡς ἐκ τῆς ἐξαιρετικῆς ἰσχύος, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀποκτήσει ὁ Κάρολος, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῶν ἐπανειλημμένων νικηφόρων κατὰ τῶν Τούρκων ἐκστρατειῶν του, πολλοὶ ἐθεώρησαν τοῦτον ὡς τὸν πλέον ἐνδεδειγμένον, ὅπως ἀναλάβῃ εὐρύτερον κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τῶν μωαμεθανῶν ἐν γένει πόλεμον

πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ ὁ σοφὸς ἐκεῖνος καὶ φιλόπατρις ἀνὴρ Ἰάνος Λάσκαρις, ὅστις, ἐγκαταλιπὼν μετ᾽ ἄλλων πολλῶν λογίων τὴν πατρίδα μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὑπηρετῶν τοὺς Μεδίκους καὶ τὸν Πάπαν, ἀφιέρωσεν ὅλας αὐτοῦ τὰς δυνάμεις εἰς τὸ καλὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπεχείρησεν ἐπανειλημμένως, ὅπως κινήσῃ τοὺς Δυτικοὺς εἰς βοήθειαν τοῦ Βυζαντίου.

Ἀφοῦ εἶδε ναυαγούσας τὰς σχετικὰς προσπαθείας του πρὸς τὸν Κάρολον τὸν Η΄ τῆς Γαλλίας, καὶ βραδύτερον πρὸς τὸν Πάπαν Λέοντα τὸν Ι΄ καὶ πρὸς ἄλλους ἰσχυροὺς τῆς ἐποχῆς, τέλος γέρων — ἦτο ἤδη ὀγδοηκοντούτης — ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ Πάπα πρὸς τὸν Κάρολον τὸν Ε΄, ἵνα συνηγορήσῃ ὑπὲρ τοῦ ἡττηθέντος βασιλέως τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου τοῦ Α΄ (1525), ἐπωφελεῖται τῆς εὐκαιρίας, ἵνα ἀναπτύξῃ καὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον τὰς ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως ἰδέας του. Εἰς σχετικὴν προσλαλιάν του περιγράφει τὰ δεινά, τὰ ὁποῖα ὑφίστανται οἱ χριστιανοὶ παρὰ τῶν κατακτητῶν, ἐκθέτει τὴν ἐν γένει κατάστασιν καὶ τὰς δυνάμεις τῶν Τούρκων, ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀνάγκης συνδιαλλαγῆς καὶ ὁμονοίας τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Δύσεως πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ μωαμεθανικοῦ κινδύνου καὶ τέλος ὑπισχνεῖται ἐνεργὸν καὶ ἀξιόλογον συνδρομὴν τῶν ὑποδούλων ἐν περιπτώσει ἀναλήψεως στρατιωτικῆς πρωτοβουλίας κατὰ τῶν Τούρκων. Πάντα ταῦτα δέ, ὡς λέγει, ὑπισχνεῖται κατόπιν συνεννοήσεως μετὰ τῶν ἐν δουλείᾳ εὑρισκομένων συμπατριωτῶν.

Οὕτω, σὺν τοῖς ἄλλοις, τονίζει καὶ τὰ ἑξῆς: «Καὶ αὐτὰ τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος προσπίπτουν ἐνώπιόν σας καὶ σᾶς ἱκετεύουν νὰ τὰ ἐλευθερώσητε ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα, ἥτις πιέζει αὐτὰ καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν βλέπουν τὸ τέκνον νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν ἀγκάλην τῆς βαρυαλγοῦς μητρός, ἵνα μεταφερθῇ ἀλλαχοῦ καὶ ἐκεῖ ἀκολουθήσῃ θρησκείαν διάφορον τῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, χρησιμοποιηθῇ δὲ δὲν γνωρίζω εἰς ποίαν ὑπηρεσίαν τῶν τυράννων, καὶ τέλος ὁδηγηθῇ, ἵνα πολεμήσῃ ἐναντίον τῶν ἰδίων αὐτοῦ γονέων καὶ συγγενῶν. Οἱ ταλαίπωροι οὗτοι (μὲ τὰ ὀλίγα μέσα, τὰ ὁποῖα διαθέτουν) ἀποστέλλουν μυστικὰ μηνύματα, ἵνα ζητήσουν νὰ συμπονέσητε τὴν χριστιανικὴν ταύτην στρατιάν, ὑπισχνοῦνται δὲ νὰ ἐκθέσωσι τὴν ζωήν των εἰς πάντα κίνδυνον, μόλις ἴδωσιν ἀρχήν τινα τῆς εὐνοίας σας πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὑποθέσεώς των. Δὲν εἶναι τόσον καταβεβλημένοι, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ βοηθήσωσι σημαντικῶς διὰ τῶν ὅπλων καὶ τῶν τροφίμων, τὰ ὁποῖα διαθέτουν, εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καὶ συμπλήρωσιν τῆς ἐπιχειρήσεώς σας, ὅταν θὰ εὐαρεστηθῆτε νὰ ἀναλάβητε αὐτήν. Ταῦτα, Μεγαλειότατε, εἶναι τὰ σημεῖα καὶ αἱ σκέψεις, τὰς ὁποίας ἡ Ἑλλὰς μὲ ἐπεφόρτισε νὰ σᾶς προτείνω» [1].

---

1. Παραθέτομεν καὶ τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ É. Legrand, Bibliographie Hellénique (aux XV et XVI siècles), tom. I, Paris

***

Τὴν αὐτὴν προσπάθειαν τῶν εἰς τὴν Ἑσπερίαν καταφυγόντων λογίων συνεχίζων καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ ὑπὸ μελέτην στιχουργήματος, καὶ μιμούμενος τὰς ἐνεργείας τοῦ Ἰάνου Λασκάρεως καὶ ἄλλων, οἵτινες χρηστὰς ἐλπίδας εἶχον στηρίξει ἐπὶ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου τοῦ Ε', ἀπευθύνεται πρὸς αὐτὸν διὰ τοῦ ποιήματός του.

Ὁ περιέχων αὐτὸ χαρτῷος κῶδιξ, ἐκ πέντε τετραδίων συγκείμενος καὶ περιλαμβάνων συνολικῶς 38 φύλλα, ἀνάγεται εἰς τὸν 16ον αἰῶνα καὶ σῴζεται ἐν καλῇ καταστάσει [1]. Ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ εἶναι κατὰ κανόνα σαφής, τὸ δὲ κεί-

---

1885, σ. CLVI : «Les reliques encore de la Grece ancienne se prosternent devant vous pour vous supplier de les delivrer de la misere qui à present les accable, et en laquelle on voit l'enfant arraché d'entre les bras de la doulente mere pour estre conduit ailleurs, et là à prendre une loy contraire à celle de Jesuchrist, et y servir de je ne sçay quel ministere aux tyrans, et à la fin venir faire la guerre à leurs propres peres et parents. Ce sont ces affligez, lesquels (selon le peu qu'ils ont de moyen) envoyent des secrets messages pour vous requerir d'avoir compassion de ceste trouppe chrestienne : promettans de hazarder leur vie à tout péril, pourveu qu'ils voyent quelque commencement de vostre faveur pour le soustien de leur cause. Aussi ne sont-ils pas si abbatuz qu'avec les armes et vivres qu'ils ont en leur puissance ils ne puissent grandement aider à l'exécution et accomplissement de votre entreprise, quand il vous plaira de la faire. Ce sont, sacre Majesté, les points et considerations que la Grece m'a donné charge de vous proposer». Εἰς σχετικὴν σημείωσίν του ὁ Legrand παρέχει τὰς ἑξῆς πληροφορίας περὶ τῶν πηγῶν τοῦ λόγου : «François de Belleforest, Harangues militaires et concions de princes, capitaines, ambassadeurs et autres, manians tant la guerre que les affaires d'Estat, Paris 1588. La Harangue de Lascaris se trouve aux ff° 547 et suiv. Le texte italien (sans doute l'original) a été publié en 1845, a Corfou, par Scandella, d'après un manuscrit du Collège urbain de Rome». Περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἰάνου Λασκάρεως πρὸς τὸν Κάρολον τὸν Ε' ὡς καὶ ἀνάλυσιν τοῦ λόγου εἰς τὰ κυριώτερα σημεῖα πβ. Börje Knös, Un ambassadeur de l'Hellénisme, Janus Lascaris, et la tradition Greco-byzantine dans l'humanisme français, Uppsala - Paris 1945 (ἰδίᾳ σ.186 - 191). Πβ. ἐπίσης Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ἐθνικὰ αἰσθήματα καὶ δράση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1430 - 1821), Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 6 - 7, καὶ Γ. Θ. Ζώρα, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ, ἔνθ' ἀν., σ. 35 - 36.

1. Λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. ἐν Bybliothecæ Apostolicæ Vaticanæ... Codices Vaticani Græci (codices 1485 - 1683), Recensuit Cyrus Giannelli, In Bybliotheca Vaticana MCML, σ. 293 - 294 : «1624. Sæc. XVI, chart., mm. 333×234, ff. I,38, linn. 6 - 25. Johannis Acciaiuoli (ff.3 - 34v) carmen de vita rebusque gestis Caroli V imperatoris, versibus politicis, qui dicun-

μενον ἔχει γραφῇ ἐν συνεχείᾳ, δηλ. ἄνευ διακρίσεως στίχων, ἐκτὸς τῶν τελευταίων, φερόντων ἐν ἀκροστιχίδι τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως. Τὰ ἀρχικὰ γράμματα ἔχουν πολλάκις παραλειφθῆ, ἵνα συμπληρωθῶσι βραδύτερον δι' εἰδικῆς μελάνης· ἐπίσης δὲ εἰς τὰς περισσοτέρας σελίδας ἔχουν ἀφεθῆ κενὰ διαστή-

---

tur, expressum, inc. ⟨Ἄ⟩ναρχε ἀτελεύτητε, κύριε παντοκράτορ, διμηουργὲ τῶν ὁρατῶν, πάντων καὶ ἀοράτων, des. θεοπρεπῶς δοξάζεσθαι, ἐν φόβῳ τε καὶ τρόμον, πάντοτε, νῦν τε καὶ ἀεὶ, εἰς ἅπασα (sic) τὸν κόσμον. Ἀμὴν γένοιτο. Præcurrunt (f. 1) inscriptio metrica ⟨Δ⟩ιήγησις συνοπτικῆ, μεγάλου βασιλέως, Καρόλου πέμπτου σὺν Θεῷ, τοῦ ἡγεμόνων κλέος : ποίημα δὲ ὡς ἄδεται καὶ κόπος τοῦ εἰς τέλος, διαλαμβάνη τούνομα, καὶ πάβεται τὸ μέλος, et (ff. 1v - 2v) prohœmium, inc. Ἄπειρος δὲ εἰμὶ ἐγώ, γραμμάτων καὶ σοφίας, des. μετὰ ψυχῆς εἰληκρινοὺς, καὶ καθαρὰς καρδίας, subsequuntur vero (ff. 35 - 36v) conclusio sub acrostichide Ἰωάννου Ἀξαγιώλου τοῦ πρωτοκόμητος Κορώνης (inc. Ἰδοῦ ἡ βίβλος σῦν θεῷ, ἐν Παρθενόπη πέρας, εἴληφε κτλ., des. τῶν εὐσεβῶν κ' ὑποταγήν, πάντες τῆς βασιλείας. Ἀμὴν γένοιτο), nec non (f. 36v) admonitiones duæ, quarum prior inc. Καὶ ἤτις (εἴ τις scil.) ἐναντιειθῆ, τ' ἀντιβολῶ καὶ γράφω, altera duobus hisce versibus conprehenditur ⟨Ε⟩ἰ θέλης γνῶναι φίλτατε, τὸν ποιητὴν τῆς βίβλου, τῶν κεφαλαίων πρόσεξε, τοῦ παρελθόντος φύλλου).

Spatia vacua pagina fere in omni ad imagines, ut videtur, excipiendas relicta sunt, lemmata duo a manu coæva marginibus iniecta obcurrunt ff. 8v et 20v.

Quarterniones 5 conplectitur (ultimi folium sextum nullo textus detrimento excisum est), in angulo inf. interno primæ unius cuiusque fasciculi chartæ notis arabicis distinctos. Litteræ initiales persæpe desunt, quas minio pingendas rubricatori librarius reliquerat. Officinæ chartariæ insigne (cf. ff. I, 1. 2... 33. 34. 36) angelus est lenedicens circulo inclusus ovatæ formæ (cf. Briquet nr. 642, qui tamen maioris est moduli). Chartæ 37 - 38v scriptione vacant.

F. I superne notatur *Della vita di Carlo Quinto In Greco*, in media pagina Ἰούλιος ὁ Καπάκιος ἔπεμψε (de hoc viro e neapolitano genere 'Cappaci' certe oriundo nihil comperi). F. Iv summo codicis nota antiquior adcuratissime abrasa titulusque latinus *Ioannis Axiagioli uita Caroli V Imperat⟨o⟩ris Carmine Politico*, manu ⟨L. Allatii⟩. F. 1 summo librarius ipse versus hosce inscripsit : ⟨Ὁ⟩ γὰρ γεννήσας λέγουσιν, υἱὸν οὐκ απεθένη, διότ' αὐξάνει σὺν θεῷ, τὸ γένος καὶ πληθένει.

Tegmen flexibili membrana confectum ligaminum non nisi reliquias retinet».

Ἐν σημειώσει δὲ προστίθενται τὰ ἑξῆς : «Idem est procul dubio Johannes Coronæus (Ντζάνε ὁ Κορωναῖος), cuius poëma de rebus gestis Mercurii Buæ ed. K. N. Sathas, Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα, I, Athenis 1867, cf. quoque Sp. P. Lamprou, Νέος Ἑλληνομνήμων IX (1912), pp. 466 sq. De Johanne v. Ch. Gidel, Nouvelles études sur la littérature grecque moderne, Parisiis 1878, pp. 541 - 544 et 554».

Τὸν φίλον καὶ συνάδελφον κ. C. Giannelli, ὑποδείξαντά μοι τὸν ἀνωτέρω κώδικα, εὐχαριστῶ θερμότατα.

ματα, ἵνα κοσμηθῶσι δι᾽ εἰκόνων σχετικῶν πρὸς τὴν ἀφήγησιν, αἵτινες ὅμως οὐδέποτε ἐγένοντο. Ὁ γραφεὺς ἦτο ἐντελῶς ἄμοιρος ποιητικῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ γραμματικῶν γνώσεων, εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλονται τὰ πολυάριθμα ὀρθογραφικὰ καὶ γλωσσικὰ σφάλματα μετρικῆς καὶ ὁμοιοκαταληξίας, τινὰ τῶν ὁποίων, τοὐλάχιστον, θὰ ἦτο εὐχερὲς νὰ ἀποφευχθῶσιν.

Τὸν συγγραφέα ὑποδηλοῦν οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματος :

εἰ θέλεις γνῶναι, φίλτατε, τὸν ποιητὴν τῆς βίβλου
τῶν κεφαλαίων πρόσεξε τοῦ παρελθόντος φύλλου.

(στ. 1409 - 1410)

Ἡ ἀκροστιχὶς τῶν στίχων τούτων σχηματίζει τὸ ὄνομα τοῦ «Ἰωάννου Ἀξαγιώλου τοῦ πρωτοκόμητος Κορώνης», τὸν ὁποῖον ὁ Giannelli ταυτίζει μὲ τὸν γνωστὸν συγγραφέα τοῦ στιχουργήματος τοῦ Μερκουρίου Μπούα τὸν Τζάνε Κορωναῖον [1]. Εἶναι δὲ οὗτος μετριώτατος ποιητής, πολὺ περιωρισμένης μορφώσεως, ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ :

ἄπειρος δὲ εἰμὶ ἐγὼ γραμμάτων καὶ σοφίας,
πόρρω τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς θεολογίας,
ὥστε οὔκ εἰμι ἱκανὸς τοῦ τέξαι καὶ γεννῆσαι
βασιλικὴν διήγησιν· ἄμεινον σιωπῆσαι.

(στ. 1 - 4)

Καὶ ἀλλαχοῦ :

οὐ δύναμαι καταλεπτῶς, ὡς ἄπειρος γραμμάτων
δημηγορεῖν τε καὶ λαλεῖν βασιλικῶν πραγμάτων [2].

(στ. 595 - 596)

---

1. Ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα ταύτην μεταξὺ τοῦ Τζάνε Κορωναίου καὶ τοῦ Ἰωάννου Ἀξαγιώλου, πρωτοκόμητος τῆς Κορώνης, διατηρῶ πολλὰς ἀμφιβολίας διὰ τοὺς ἑξῆς κυρίως λόγους : α) Φαίνεται ἀπίθανον ὅτι τὸ αὐτὸ πρόσωπον δηλοῖ κατὰ δύο διαφόρους τρόπους τὸ ὄνομά του, ἤτοι Ντζάνες Κορωναῖος (Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα) καὶ Ἰωάννης Ἀξαγιώλης (παρὸν στιχούργημα), β) Τὸ χρησιμοποιούμενον γλωσσικὸν ἰδίωμα παρουσιάζει μεγάλας διαφορὰς εἰς τὰ δύο στιχουργήματα, γ) Τὸ μέτρον καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀξαγιώλου παρουσιάζουν πλείονα σφάλματα καὶ ἀτελείας ἢ ἐν τῷ τοῦ Τζάνε Κορωναίου, ἐνῷ θὰ ἔπρεπε νὰ συμβαίνῃ τὸ ἀντίθετον, δεδομένου ὅτι τὸ πρῶτον ἔργον εἶναι πολὺ μεταγενέστερον τοῦ δευτέρου καὶ ἑπομένως ὁ ποιητὴς θὰ εἶχε μεγαλυτέραν πεῖραν, δ) Ὁ Ἀξαγιώλης ἔγραψε τὸ ἔργον του εἴκοσιν ἔτη περίπου βραδύτερον ἀπὸ τῆς συγγραφῆς τῶν Ἀνδραγαθημάτων τοῦ Μερκουρίου Μπούα, εἰς ἡλικίαν ἑπομένως προχωρημένην, γεγονὸς ὅπερ θὰ εὑρίσκετο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν συμμετοχήν του εἰς μακρὰς ἐκστρατείας, καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Ἀφρικήν.

2. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ στιχουργὸς ζητεῖ τὴν ἐπιεικῆ κρίσιν τῶν ἀναγνωστῶν του :

δέομαι τούτου ἕνεκα τοὺς πάντας, οἳ τὸ γράμμα
ὁρῶντες ὡς σοφώτατοι μᾶλλον ὡς πρὸς τὸ πρᾶγμα,
οὐ μὴ καταγνωσθήτωσαν τὴν ἰδιώτου φράσιν,
ἀλλὰ συγγνώμην δότωσαν σφαλμάτων ἐπὶ πᾶσιν. (στ. 11 - 14)

Τὸν συγγραφέα διακρίνει βαθὺ θρησκευτικὸν πνεῦμα, ὡς μαρτυροῦν αἱ συνεχεῖς ἐπικλήσεις πρὸς τὸν Θεόν, αἱ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας προσπάθειαί του καὶ αἱ μακραὶ προσευχαί, τὰς ὁποίας συχνάκις ἐπαναλαμβάνει ἐν τῷ στιχουργήματι. Τὴν ἀρχαιογνωσίαν του — οὐχὶ βεβαίως ἄμεσον — καὶ τὴν ἐπιθυμίαν μιμήσεως κλασσικῶν συγγραφέων, βεβαιοῦν οἱ ἀκόλουθοι στίχοι :

ἐκεῖ χειμάρρων αἵματα ἔδραμον ὡς ἐφάνη,
ὡς ἤκουσα τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ἀριστοφάνη
ὅτ' ἔγινέ ποτε καιροῖς εἰς τὴν Ἰλίου πόλιν·
τοσοῦτον ἦν τὸ γέγονε εἰς Γερμανίαν ὅλην.
(στ. 783 - 786)

Τὸν τόπον τῆς συγγραφῆς πληροφορούμεθα ἐκ τῶν ἀκολούθων στίχων :

ἰδοὺ ἡ βίβλος, σὺν Θεῷ, ἐν Παρθενόπῃ πέρας
εἴληφε, καὶ δοξάζεται εἰς πάσας τὰς ἡμέρας.
(στ. 1323 - 1324)

Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς παρέχονται πληροφορίαι ἐν τῷ στιχουργήματι. Οὕτως ὁ ποιητὴς ἀναφέρει διάφορα γεγονότα μὲ ἀκριβῆ ἡμερομηνίαν, ὡς

τρέχουσα τῷ χιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ τε
καὶ πέντε καὶ τριάκοντα πάντα τὰ ἔθνη γνῶτε [1].
(στ. 483 - 484)

Ἡ ἐκ μέρους τῶν συγγραφέων ἐπίκλησις τῆς ἐπιεικείας τῶν ἀναγνωστῶν ἦτο συνήθης κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους. Βλ. Τζάνε Βεντράμου, Ἱστορία φιλαργυρίας μετὰ τῆς περηφανίας (ἔκδ. Γ. Θ. Ζώρα, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. ΚΔ΄, 1954, σ. 291 - 314) :

διὰ κείνους πὄχουν ὄρεξι κακὰ διὰ νὰ μιλοῦσι,
ἀνὲ διαβάσουν ἱστοριὰ θέλουν νὰ τὴν γελοῦσι,
ἐκείνους μόν' παρεκαλῶ 'ς τοῦτα τά 'χω γραμμένα,
ἂν εὕρουν σφάλματα πολλά, ἂς εἶν' συμπαθημένα. (στ. 389 - 392)

Β. Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος (ἔκδ. Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἐν Ἡρακλείῳ 1915) :

κ' ἐκεῖνον ὁποὺ κόπιασε, ἂς τὸν καλημωρίζου,
κι ἂς συμπαθοῦ τὰ σφάλματα ἐκεῖνοι ποὺ γνωρίζου...
Ἡ γῆς ἐβγάνει τὴ βοή, ὁ ἀέρας καὶ μουγκρίζει,
καὶ μιὰ βροντὴ 'ς τὸν οὐρανὸ τσ' ὀχθρούς μου φοβερίζει,
ἐκείνους τοὺς κακόγλωσσους, ποὺ ψέγουν ὅ,τι δοῦσι
κι ἀπόκει δὲν κατέχουσι τὴν Ἄλφα σκιὰς νὰ ποῦσι. (στ. Ε΄, 1525 ἑπ.).

1. Πβ. ἐπίσης τὰς παρεχομένας πληροφορίας ἐν τοῖς στ. 27 ἑπ., 283 ἑπ., κλ.

Ἐπειδὴ ὁ στιχουργὸς φαίνεται ἀγνοῶν τὰς μεταγενεστέρας ἀποτυχίας τοῦ αὐτοκράτορος, τὸν ὁποῖον ἐμφανίζει ἐν τῇ πλήρει αὐτοῦ ἀκμῇ καὶ δυνάμει, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ ποίημα ἐγράφη εἰς οὐχὶ μακρὰν ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου ἀπόστασιν.

Ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως, τὸ στιχούργημα παρουσιάζει πολλὰς ἀτελείας, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ὑπολείπηται κατὰ πολὺ τῶν ἄλλων ἀναλόγων στιχουργημάτων, τὰ ὁποῖα εἶδον εἰς μέγαν ἀριθμὸν τὸ φῶς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Γλῶσσα τοῦ ποιήματος εἶναι ἡ καθαρεύουσα, οὐχὶ ὅμως ὁμοιόμορφος καὶ καλλιεργημένη, ἀλλ᾽ ἀκαλαίσθητος καὶ μεικτή, μὲ πολλοὺς σολοικισμοὺς καὶ γραμματικὰ σφάλματα. Ἔχει δὲ γραφῆ εἰς δεκαπεντασύλλαβον ὁμοιοκατάληκτον μὲ πολλοὺς διασκελισμούς, μέτρον, τοῦ ὁποίου ἡ χρῆσις εἶχε πλέον εὐρύτατα ἐπικρατήσει εἰς ὅλην τὴν ποίησιν τῆς ἐποχῆς, καὶ τὸ ὁποῖον — μάλιστα ἡ ὁμοιοκαταληξία — δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον ἀτελειῶν καὶ σφαλμάτων. Τῶν σφαλμάτων τούτων τινὰ ὀφείλονται εἰς τὴν ἀδεξιότητα τοῦ στιχουργοῦ, ὡς

κλῖνον τὸ οὖς σου ἐπ᾽ ἐμὲ διὰ τῆς Θεοτόκου
καὶ πρόσχες παρακλητικὴν ἀναφορὰν μεθ᾽ ὅρκου

καὶ (στ. 979 - 980)

ἔργον ὑπῆρχον τοῦ ποτε κὺρ Λέοντος ἐκείνου
λεκανομάντου καὶ σοφοῦ μᾶλλον καὶ περιφήμου

(στ. 1009 - 1010)

ἐνῷ ἄλλα ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἀποφευχθῶσι καὶ ὀφείλονται ἴσως εἰς τὸν γραφέα, ὡς

ὅτι ἐγὼ πρὸς τὰ καλὰ καὶ τὰ συμφέροντά σοι
ὑπάρχω σφόδρ᾽ ἀκόρεστος, ὡς δρωπικὸς τοῖς πᾶσιν

ἀκόμη (στ. 981 - 982)

καὶ ὁλοψύχως δέομαι, ἵνα κατακρατήσῃ
σήμερ᾽ ἡ βασιλεία σου Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν.

(στ. 985 - 986)

Ὡς εἰς πλεῖστα τῆς ἐποχῆς στιχουργήματα, οὕτω καὶ ἐν τῷ παρόντι ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἔργου εἰς τοὺς πρώτους στίχους:

Διήγησις συνοπτικὴ μεγάλου βασιλέως
Καρόλου πέμπτου, σὺν Θεῷ, τοῦ ἡγεμόνων κλέος.
Ποίημα δὲ ὡς ᾄδεται καὶ κόπος τοῦ εἰς τέλος
διαλαμβάνει τοὔνομα, καὶ παύεται τὸ μέλος.

Περαιτέρω ὁ ποιητὴς λέγει ὅτι γράφει τὸ στιχούργημά του κατὰ θείαν ἐπιφώτισιν καὶ παρακαλεῖ τοὺς εὐσεβεῖς ἀκροατάς, ὅπως μετὰ προσοχῆς καὶ εὐλαβείας παρακολουθήσωσι τὴν ἀφήγησίν του, διὰ τὴν ὁποίαν κατ᾽ ἀρχὰς μὲν ὁμιλεῖ μετὰ μετριοφροσύνης, εἰς τοὺς τελευταίους ὅμως στίχους ὑποστη-

ρίζει ὅτι τὸ ἔργον του παρουσιάζει πολλὰς ἀρετάς, ἐὰν δέ τις τὸ κατακρίνη, θὰ τιμωρηθῇ αὐστηρότατα ὑπὸ τῆς θείας δίκης:

καὶ εἴ τις ἐναντιωθῇ τ' ἀντιβολῶ καὶ γράφω
δέομαι, ὡς ἁμαρτωλὸς οὐ μὴ βληθῆν' ἐν τάφῳ,
ἀλλ', ἵνα ἐπὶ ἄγκιστρον εἰς ὕψος κρεμασθῆναι
κ' ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ Βελίαρ καθιστῆναι.

(στ. 1401 - 1404)

Μετὰ προσευχὴν τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸν Θεόν, ὅπως τὸν βοηθήση νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἀρξάμενον ἔργον, ἀκολουθεῖ ἡ κυρίως ἀφήγησις, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὴν καταγωγὴν τοῦ Καρόλου τοῦ Ε΄, εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἄνοδον αὐτοῦ, εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἐκστρατειῶν καὶ τῶν ἐπιτυχῶν ἀγώνων του κατὰ τοῦ Τούρκου σουλτάνου Σουλεϊμάν, τοῦ Βαρβαρόσσα, τῶν Γάλλων, ὡς καὶ εἰς τὴν κατὰ τῶν ἀπίστων ἐν γένει δρᾶσιν αὐτοῦ. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος, ὅπερ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορίαν μας, ὁ συγγραφεὺς ζητεῖ νὰ συγκινήσῃ τὸν αὐτοκράτορα διεκτραγῳδῶν τὴν θλιβερὰν κατάστασιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ διάγουν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες, καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸν πείσῃ, ὅπως σπεύσῃ εἰς βοήθειαν καὶ ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν.

Εἰδικώτερον, εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος, ὁ ποιητὴς βεβαιοῖ τὸν αὐτοκράτορα ὅτι τρέφει πρὸς αὐτὸν αἰσθήματα σεβασμοῦ καὶ ἀφοσιώσεως, ἐξ ὧν καὶ μόνον κινούμενος ἀπευθύνει τὴν παροῦσαν «παρακλητικὴν ἀναφοράν», ἐπικαλούμενος τὴν ἐνεργὸν καὶ ἄμεσον ἐπέμβασιν αὐτοῦ κατὰ τῶν Τούρκων, τὸ μὲν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἑλλήνων, τὸ δὲ πρὸς αὔξησιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἰσχύος, διότι, προσθέτει, δὲν θὰ βραδύνῃ ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν ὁ Κάρολος θὰ ἐπεκτείνῃ τὴν βασιλείαν του πρὸς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν. Τοῦτο σαφῶς προκύπτει ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν θείας εὐνοίας, ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν πανταχόθεν πληροφοριῶν καὶ τέλος ἐκ διαφόρων σημείων καὶ θαυμάτων, ὡς εἶναι ἡ μετακίνησις ἀφ' ἑαυτῶν τῶν λιθίνων λεόντων τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Σοφοῦ [1], οἱ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ ἀκουόμενοι ψαλμοὶ κ.λ. [2]. Ὅθεν παροτρύνει

1. Πρόκειται περὶ τῶν ἀνακτόρων τοῦ Βουκολέοντος ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Προποντίδος, ἔνθα, μεταξὺ ἄλλων ἀναπαραστάσεων, ὑπῆρχε καὶ ἄγαλμα παριστάνον λέοντα σπαράσσοντα βοῦν.

2. Βλ. σχετικῶς Σπ. Λάμπρου, Ἐθνικαὶ ἐλπίδες καὶ ὄνειρα, ἐν τῷ τόμῳ Λόγοι καὶ ἄρθρα 1878 - 1902, Ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 340 - 341 : «Τῷ 1522, διηγεῖται χρονικόν τι, ἐν ᾧ μετέβαινον οἱ δερβίσαι κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ἱεροσύλως, ἤκουσαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ ψαλμῳδίας, τὸ Χριστὸς ἀνέστη, καὶ εἶδον φῶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μέγα καὶ εὗρον τὰς πύλας αὐτῆς ἀνεῳγμένας». Ἐπίσης βλ. Ν. Πολίτου, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, μέρος Β΄, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 687 - 688. Τὴν παράδοσιν ταύτην ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ποιητής μας ἐν στ. 1015 - 1022.

τὸν Κάρολον, ὅπως ἄνευ χρονοτριβῆς τινος συγκεντρώσῃ τὸν ἰσχυρὸν στόλον του, «ὅνπερ οἱ πάντες φρίττουν», καὶ ἔλθῃ εἰς βοήθειαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν δὲ οἱ Ἕλληνες πληροφορηθῶσιν ὅτι ἔφθασεν εἰς Ἑλλάδα, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν προστασίαν των, θὰ σπεύσωσι πάντες εἰς συνεργασίαν : οἱ πέραν τοῦ Ἑλλησπόντου εὑρισκόμενοι καὶ οἱ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Ἀττικὴν καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ οἱ νησιῶται, μάλιστα δὲ οἱ πολεμικώτατοι Κρῆτες[1]. Καὶ τότε διὰ τῆς ἑνώσεως ταύτης τῶν δυνάμεων θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ κοινὴ ἐλευθερία ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀπαλλαγή των ἀπὸ παντὸς πόνου καὶ συμφορᾶς, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ τραγικώτερον γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰς ἀγκάλας τῶν γονέων ἀποσπῶνται οἱ παῖδες, οἵτινες ἢ φονεύονται ἢ ἐξαναγκάζονται νὰ ἀπαρνηθῶσιν οἰκογένειαν καὶ χριστιανικὴν θρησκείαν, ἵνα ὁμολογήσωσι πίστιν εἰς τὴν μωαμεθανικὴν θρησκείαν[2].

Ἐὰν δέ τις ἀναλογισθῇ ὅτι ἡ ἀπώλεια καὶ μιᾶς μόνον ψυχῆς προκαλεῖ μεγάλην θλῖψιν εἰς τοὺς ἐν τῷ οὐρανῷ ἀγγέλους, εὔκολον εἶναι νὰ σκεφθῇ ποία θλῖψις κατέχει αὐτοὺς διὰ τὴν ἀπώλειαν τοσούτων ὑπάρξεων. Διὰ τοῦτο, λέγει ὁ ποιητής, οἱ γονεῖς σπαράσσονται ὑπὸ τῆς ὀδύνης καὶ μετὰ δακρύων παρακαλοῦν τὸν Θεὸν νὰ ἀπαλλάξῃ αὐτοὺς τῆς σκληρᾶς μοίρας καὶ νὰ πέμψῃ ἐλευθερωτὴν καὶ σωτῆρα τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον. Οὗτος λοιπόν, ἔχων ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν θείαν εὔνοιαν, πρέπει νὰ κινηθῇ ἀμέσως κατὰ τῶν Τούρκων, ὑψώνων τὸν Σταυρόν, πρὸ τοῦ ὁποίου οἱ ἐχθροὶ συντρίβονται καὶ ἀφανίζονται. Ἡ νίκη εἶναι βεβαία, αἱ δὲ συνέπειαι αὐτῆς θὰ εἶναι περιφανεῖς. Προχωρῶν μάλιστα ἔτι περαιτέρω ὁ ποιητὴς καί, ἵνα ἀσκήσῃ μεγαλυτέραν ἐπίδρασιν καὶ γοητείαν ἐπὶ τοῦ Καρόλου, ἀφίνει τὴν φαντασίαν νὰ δραματίζηται ἤδη τὴν θριαμβευτικὴν προέλασιν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑποδούλων· βλέπει τὸν νικητὴν νὰ κατασυντρίβῃ τὸν ἐχθρόν, νὰ ἔρχωνται δὲ εἰς συνάντησίν του οἱ πιστοὶ ὑμνολογοῦντες τὴν Ἁγίαν Τριάδα καὶ δοξάζοντες τὸ ὄνομα τοῦ σωτῆρός των. Οἱ οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ ἀγάλλονται ἐπὶ τῷ γεγονότι, οἱ ἐλεύθεροι ἐναγκαλίζονται ἀλλήλους πλήρεις χαρᾶς καὶ εὐτυχίας, οἱ δὲ ἱερεῖς ἀναπέμπουν ὕμνους εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Ὕψιστον. Ὁ ποιητὴς εὔχεται ἀκόμη, ὅπως ὁ Θεὸς τὸν ἀξιώσῃ νὰ ἴδῃ τὸν μὲν Κάρολον

---

1. Ὁ ποιητὴς βεβαιοῖ τὸν αὐτοκράτορα ὅτι, ἐν ᾗ περιπτώσει ἀναλάβῃ τὸν κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμον, θὰ σπεύσωσιν εἰς βοήθειάν του πάντες οἱ ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν εὑρισκόμενοι Ἕλληνες. Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ἄγνωστος στιχουργὸς τοῦ «Θρήνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως», στ. 935 ἑπ., καὶ Ἕλληνες λόγιοι, ἐκ τῶν καταφυγόντων εἰς τὴν Δύσιν, ὡς ὁ Μουσοῦρος, ὁ Λάσκαρις, ὁ Ἀρσένιος κ.ἄ. Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς Ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ, ἔνθ' ἀν., σ. 33 ἑπ.

2. Ὁ στιχουργὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ παιδομάζωμα καὶ τὰς τραγικὰς συνεπείας αὐτοῦ. Βλ. καὶ Ἀπ. Βακαλοπούλου, Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, Ἑλληνικά, τόμ. 13, 1954 (ἰδίᾳ σ. 283, σημ. 2).

ἀνερχόμενον εἰς τὸν θρόνον, τὸν δὲ σουλτᾶνον κατῃσχυμμένον νὰ προσάγηται ἐνώπιόν του καὶ νὰ λαμβάνῃ τὴν δέουσαν τιμωρίαν. Ἀκολούθως ὁ Πατριάρχης μετὰ τῶν λοιπῶν ἱερέων θὰ ἀναπέμψῃ εὐχαριστήριον δέησιν πρὸς τὸν Θεόν, ἐνῷ πάντες οἱ παριστάμενοι θὰ ψάλλωσι «πολλὰ τὰ ἔτη τοῦ αὐτοκράτορος». Μετὰ τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας, λέγει ὁ ποιητής, θὰ προσέλθωσιν οἱ δικαιοῦχοι, ἵνα ἀναλάβωσι τὰς παλαιὰς αὐτῶν ἰδιοκτησίας καὶ τὰ παλαιὰ αὐτῶν δικαιώματα· ἡ ἀποκατάστασις δὲ θὰ γίνῃ ἐπὶ τῇ βάσει ἀσφαλῶν τίτλων καὶ βεβαίων μαρτυριῶν [1]. Τέλος θὰ πραγματοποιηθῇ καὶ ἡ προφητεία, καθ' ἣν πάντες οἱ μωαμεθανοὶ καὶ Ἰουδαῖοι θὰ προσέλθωσιν, ἵνα βαπτισθῶσι καὶ ἀσπασθῶσι τὸν Χριστιανισμόν, ἀφοῦ δὲ ἐπιτευχθῇ καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν Ἁγίων τόπων, θὰ ἀρχίσῃ νέα εὐτυχὴς ἐποχὴ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος.

Τοιουτοτρόπως τερματίζει ὁ ποιητὴς τὸν ὁραματισμόν του, ὅστις θὰ γίνῃ ταχέως πραγματικότης, ἐὰν ὁ Κάρολος θελήσῃ νὰ θέσῃ εἰς ἐφαρμογὴν τὰς ὑποδείξεις του.

Εἰς τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ ἔργου του ὁ Ἀξαγιώλης παρέχει πληροφορίας περὶ τοῦ τόπου τῆς συγγραφῆς καὶ περὶ τοῦ ὀνόματός του καὶ ἐπαναλαμβάνει διαφόρους ἱκεσίας καὶ εὐχὰς πρὸς τὸν Θεόν, ὅπως εἰσακούσῃ τῆς δεήσεως αὐτοῦ.

---

1. Ἡ ἐπιμονή, μεθ' ἧς ὁ στιχουργὸς ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν δικαιούχων εἰς τὰς νομίμους αὐτῶν ἰδιοκτησίας καὶ περὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν σχετικῶν τίτλων αὐτῶν, ἀφίνει σαφῶς νὰ ἐννοηθῇ ὅτι οὗτος εἶχε καὶ προσωπικὰς διεκδικήσεις.

φ. 1r *⟨Ὁ⟩ γὰρ γεννήσας, λέγουσιν, υἱὸν οὐκ ἀπεθαίνει,*
διότ᾽ αὐξάνει, σὺν Θεῷ, τὸ γένος καὶ πληθαίνει.

⟨Δ⟩ιήγησις συνοπτικὴ μεγάλου βασιλέως
Καρόλου πέμπτου, σὺν Θεῷ, τοῦ ἡγεμόνων κλέος.
Ποίημα δὲ ὡς ᾄδεται καὶ κόπος τοῦ εἰς τέλος
διαλαμβάνει τοὔνομα[1], *καὶ παύεται τὸ μέλος.* |

φ. 1v *⟨Ἄ⟩πειρος δὲ εἰμὶ ἐγὼ γραμμάτων καὶ σοφίας,*
πόρρω τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς θεολογίας[2],
ὥστε οὐκ εἰμι ἱκανὸς τοῦ τέξαι καὶ γεννῆσαι
βασιλικὴν διήγησιν· ἄμεινον σιωπῆσαι.
Ἀλλ᾽, ἐπειδὴ ὁ Κύριος, διὰ φιλανθρωπίαν,
κατῆλθεν ἐκ τῶν οὐρανῶν, ἵνα τὴν ἁμαρτίαν
τῶν πλανωμένων ἅπασαν ῥῦσαι καὶ ἐξαλεῖψαι,
καὶ τοὺς μωροὺς ἐφώτισεν ἀλήθειαν λαλῆσαι,
οὕτως κἀμὲ παραμικρὸν ἐφώτισεν εὐθέως,
ἵνα τὰ τῆς ὑπάρξεως εἴπω τοῦ βασιλέως.
Δέομαι τούτου ἕνεκα τοὺς πάντας, οἳ τὸ γράμμα
ὁρῶντες ὡς σοφώτατοι μᾶλλον ὡς πρὸς τὸ πρᾶγμα,
οὐ μὴ καταγνωσθήτωσαν τὴν ἰδιώτου φράσιν,
ἀλλὰ συγγνώμην δότωσαν σφαλμάτων ἐπὶ πᾶσιν.
⟨Π⟩ᾶς δ᾽ ὁ πιστεύων εἰς Θεόν, ὃν τρέμει πᾶσα κτίσι,
ἕνα καὶ τρισυπόστατον, ἀδιαιρέτῳ φύσει,
ὁμόδοξον, ὁμόθρονον καὶ κράτος καὶ οὐσίαν,
εἰς μίαν ἀποστολικὴν μεγάλην ἐκκλησίαν
ὁμολογεῖ ἓν βάπτισμα ἅγιον μετανοίας
εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, στήτω μετ᾽ εὐλαβείας
τοῦ καταλῆψ᾽ ἐκπόρευσιν, ἰσχὺν καὶ μεγαλεῖα,
ὕψωσιν καὶ διαγωγήν, κράτος καὶ βασιλείαν
τοῦ θεσπεσίου καίσαρος καὶ περιφανεστάτου
Καρόλου πέμπτου κραταιοῦ, λαμπροῦ, γενναιοτάτου·
ὅντιναν γάρ, ὡς ᾄδεται, πολλάκις ἐκινήθην[3]

1. Βλ. κατωτέρω στ. 1325 - 1400 (ἐν ἀκροστιχίδι).
2. Ἀποκλείεται ἑπομένως ὁ συγγραφεὺς νὰ ἦτο ἱερωμένος.
3. Πβ. κατωτέρω στ. 65 ἑπ., 131 ἑπ., κλ.

ἐγκωμιάσαι τ' ἀληθές, ἀλλὰ οὐκ ἠδυνήθην.
Λοιπὸν κατὰ τῆς σήμερον τοῦ Μαιμακτηριῶνος
ἕκτη 'σταμένου, σὺν Θεῷ, μᾶλλον κ' Ἰντικτιῶνος,
κατ' εὐδοκία τοῦ Θεοῦ ἡδέως ἐκινήθην
λαλῆσαι μέρος τῶν αὐτοῦ πράξεων[1] *ἐθυμήθην·*
ὅντιναν θεοπρόβλητον στύλον τῆς εὐσεβείας,
φ. 2r *διάδοχον | τοῦ στέμματος, φασίν, τῆς μοναρχίας,*
καὶ πύργον ἀδαμάντινον καὶ σύστημα μεγάλον
τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ φόβον ἀντιπάλων,
ἄγαλμα δὲ σεβάσμιον εἰ καὶ ὑπορραΐζει
τὸ σέβας καὶ τοὺς εὐσεβεῖς τὰ μέγιστα στηρίζει·
καὶ ταῦτα δ' ἀναζωπυρεῖ τὸ στέμμα καὶ τοὺς θρόνους,
χάριτι τοῦ παντάνακτος εἰς ἀπεράντους χρόνους.
Καὶ ἐπειδὴ διάδοχος εἴη τῆς βασιλείας
Αὐγούστου τοῦ προπάτορος τοῦ ἐξ ἐπαγγελίας,
ἔσεται καὶ ὑπέρμαχος τῆς πίστεως Κυρίου
ἡμῶν, Θεοῦ ἀληθινοῦ, Χριστοῦ τοῦ αἰωνίου·
παρ' οὗ ποικίλων δωρεῶν, χαρίτων ἀθανάτων
ἐπαξιώθη καὶ πολλῶν θείων τε κ' ἀκηράτων,
κ' Αὔγουστος ἀνακαινισθῇ, δόξα τῆς μοναρχίας,
τοῦ στερεῶσαι ἔθιμα ἐνδόξου καὶ ἁγίας
πίστεως τῶν Χριστιανῶν, ἵνα καὶ διαμείνῃ
ἡ φήμη μέχρι ἡ ἠὼς μένει καὶ ἡ σελήνη.
⟨Κ⟩αὶ περὶ τούτου δέομαι νύκτα καὶ τὴν ἡμέραν
ἐκεῖνον τὸν πανάγαθον καὶ τὴν αὐτοῦ μητέραν,
ἵνα φωτίσῃ μου τὸν νοῦν, καὶ τέλος εἰς τὸ πρᾶγμα
βάλω κατὰ τῆς σήμερον εἰς τὸ παρόν μου γράμμα.
Καὶ δυσωπῆσαι βούλομαι ἐξ ὅλης τῆς καρδίας
τὸν πρὸ ἡλίου ἥλιον, κ' αἰτῆσαι τὰ τῆς χρείας,
οἷον συγγνώμην πρῶτον μὲν ἡμῶν ἁμαρτημάτων,
ἑκὼν καὶ ἄκων χαλεπῶν καὶ πονηρῶν ῥημάτων,
καὶ περὶ ὧν οὐ μέμνημαι· καὶ αὔξησιν τοῦ βίου
εὐδαίμονος, εἰρηνικοῦ, σώφρονος καὶ τιμίου·

---

50 *πανάγαθον* ex corr.

---

1. Ὁ στιχουργὸς λέγει ὅτι θὰ ἱστορήσῃ οὐχὶ ὅλα τὰ κατορθώματα τοῦ Καρόλου ἀλλὰ μέρος τούτων (ἰδίᾳ δὲ ὅσα ἀναφέρονται εἰς τοὺς κατὰ τῶν μωαμεθανῶν ἀγῶνας).

καὶ σύναξιν τοῦ λογισμοῦ, φράσιν πεπαιδευμένην,
καὶ τοῦ νοὸς ὀξύτηταν, καλῶς εὐπρεπισμένην,
ἵνα τὰ κατορθώματα καὶ ἀρετὴ παντοίαν
διηγηθῶ τοῦ καίσαρος καὶ γράψω κατ᾿ εὐθεῖαν. |

φ. 2v *Ἰδοὺ λοιπὸν γονυπετῶ κ᾿ ἄρχομαι τῆς πρεσβείας*
μετὰ ψυχῆς εἰλικρινοῦς καὶ καθαρᾶς καρδίας : |
φ. 3r *Ἄ⟨Α⟩ναρχε, ἀτελεύτητε, Κύριε παντοκράτορ,*
δημιουργὲ τῶν ὁρατῶν πάντων καὶ ἀοράτων,
ὁ τοὺς ἀγγέλους πνεύματα ποιῶν αὐτοῦ καὶ τάξεις,
πυρὸς δὲ φλόγα λειτουργοὺς αὐτοῦ κατασκευάζεις
κ᾿ ἀνήγειρας τὸν οὐρανὸν καὶ πάντας τοὺς ἀστέρας,
τὸν ἥλιον δίδων εἰς τρυφὴν καὶ δόξαν τῆς ἡμέρας,
τὴν δὲ σελήνην τῆς νυκτὸς ὑπὲρ τῶν ὁδοιπόρων
αἴγλην καὶ παραμύθια καὶ φωτισμὸν ἀπόρων·
λήγουσα δὲ ἐπρόσταξες διηνεκὲς κ᾿ αὐξάνει,
τὸ δέ γε φῶς ἡλιακὸν ἐνδύεσθαι κ᾿ ἐλαύνει,
καὶ ὑποτρέχειν ἄπειρον μέχρι καὶ τῆς δευτέρας,
δέσποτα, παρουσίας σου, τῆς φοβερᾶς ἡμέρας,
ἣν γὰρ ἐθεμελίωσας ἐπάνω τῶν ὑδάτων
καὶ ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς οὐ κληθησάτω.
Τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς καὶ τοὺς ἰχθύας
καὶ τὰ τετράποδα τῆς γῆς, πάσης τε καὶ παντοίας
φύσεως ζῷα ἕτερα, ἕνεκεν τοῖς ἀνθρώποις
τροφήν τε καὶ ἀνάπαυσιν, ἐν διαφόροις τρόποις.
⟨Τ⟩έλος τῆς κοσμοπλασίας.
⟨Κ⟩αὶ καταβὰς ἐξ οὐρανοῦ διὰ φιλανθρωπίαν,
ἵνα τῆς παραβάσεως λύσῃς τὴν ἁμαρτίαν,
καὶ σαρκωθῇς ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας,
ἀειπαρθένου τῆς ἡμῶν δεσποίνης Παναγίας·
Θεὸς δὲ ὄντα, δι᾿ ἡμᾶς θελήσας ἐνδυθῆναι,
σάρκαν βροτείαν ὑλικήν, μᾶλλον καὶ βαπτισθῆναι·
σταύρωσιν δὲ καὶ θάνατον, δέσποτα, ἑκουσίως
γευσάμενος ὑπὲρ ἡμῶν, ὡς ἱστορεῖ ὁ θεῖος
Λουκᾶς ὁ εὐαγγελιστὴς καὶ Μάρκος καὶ Ματθαῖος
καὶ Ἰωάννης ὁ λαμπρός, ὁ τῶν τεσσάρων κλέος. |
φ. 3v *⟨Κ⟩αὶ ἀναστὰς ἐκ τῶν νεκρῶν, τριήμερος ἐν δόξῃ*

---

61 *καταρθώματα* 70 *δίδως* 73 *ἐπρόσταξεις* 75 *ἄπειρον* ex corr.

ὡς τὰ ῥητὰ τῶν προφητῶν εἰλικρινῶς βοῶσι,
συναναστήσας ἑαυτῷ τοὺς εὐσεβεῖς πατέρας,
ζωήν τε χαρισάμενος εἰς πάσας τὰς ἡμέρας.
⟨Κ⟩αὶ ἀναβὰς εἰς οὐρανούς, ὡς οὖν τῆς προφητείας
ἡ ῥῆσις τὸ βοᾷ τρανῶς· ὁ μέγας Ἡσαΐας :
Καθίσας εἰς τὰ δεξιά, εἶπεν, τῆς βασιλείας,
τοῦ συνανάρχου σου πατρὸς καὶ πάσης ἐξουσίας,
συμπροσκυνούμενος ὁμοῦ σὺν τῷ ἀκαταλήπτῳ
πνεύματι ἡγεμονικὸν εὐθὲς τῷ παρακλήτῳ.
⟨Τ⟩έλος τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας.
῎⟨Ε⟩πειτα δ' εἶπε : Κύριε, μετέλθῃς μετὰ δόξης,
ἵνα καὶ ζῶντας καὶ νεκροὺς κρινῇς κ' ἀνταποδώσῃς
ἑκάστου κατὰ τὸν σκοπόν, δόλον καὶ πονηρίαν
τῶν ἐπιτηδευμάτων τε ζωὴν καὶ τιμωρίαν.
Εἰς δὲ τὴν βασιλείαν σου, εἶπεν, οὐκ ἔσται τέλος,
ἀλλ' ἦν καὶ εἶ καὶ ἔστ' ἀεὶ ὡς ἀθανάτου μέλος.
⟨Τ⟩έλος τῆς δευτέρας παρουσίας.
⟨Δ⟩ιὰ δὲ τούτων τῶν φρικτῶν θαυμάτων καὶ μεγάλων,
ὧνπερ ἐκατατόλμησα σήμερον, καὶ τῶν ἄλλων
σῶν μυστηρίων φοβερῶν λαλῆσαι καὶ πρεσβεῦσαι,
εἰσάκουσόν μου, Κύριε, τοῦ δούλου σου καὶ δέξαι
τὴν προσευχήν μου σήμερον ὡς εὔσπλαχνος σωτῆρας,
ἵνα κ' αὐτὸς ἀξιωθῶ τῆς οὐρανίου θύρας.
Καὶ μὴ μνησθῇς ἁμαρτιῶν τῶν ἐκ νεότητός μου,
χώρου προβάτων δεξιοῖς, καὶ δεῦτε τοῦ πατρός μου
ἀκούσω καὶ ἀξιωθῶ ἐκείνην τὴν ἡμέραν
τὴν ἔνδοξον καὶ φοβερὰν καὶ πάντων ὑπερτέραν.
⟨Κ⟩αὶ νῦν αἰτῶ καὶ δυσωπῶ : Τὸν χρόνον τῆς ζωῆς μου
φ. 4r *μάκρυνον | καὶ ἁγίασον καὶ πρόσχες τῆς κραυγῆς μου*
καὶ ῥύου με, πανάγαθε, ἐκ πάσης προστασίας
ἀνθρώπων καὶ δαιμονικοῦ σκοποῦ καὶ μεθοδείας.
⟨Α⟩ὐτὸς οὖν, παντοδύναμε καὶ λυτρωτὰ τοῦ κόσμου,
στερέωσον τὰς φρένας μου καὶ λάμπρυνον τὸ φῶς μου.
Μνήμην καὶ ἡγεμονικὸν παράσχου κ' ἐνθυμήσεις,
βοήθειαν καὶ συνδρομὴν οὐ μή μου ὑστερήσῃς,
ἵνα τὰ κατορθώματα καὶ ἔννοιας καὶ πράξεις
διηγηθῶ τοῦ καίσαρος, ὅντιναν καὶ φυλάξῃς

---

94 *βοῶσι* ex corr. 124 *φένας*

καὶ στερεώσῃς εἰς πολλοὺς χρόνους, καθὰ δηλῶσαι
τὸ γράμμα, καὶ πειθέτωσαν λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι.
⟨Ε⟩ἰ γὰρ καὶ γράφω ἄνωθεν, ἐλάχιστος ἁπάντων
εἰμὶ καὶ ταπεινότατος καὶ πλείσθων ἐγκλημάτων [1],
ἀλλὰ κἀγὼ ἀείποτε καὶ τὴν προσηγορίαν
πάντων διαλογίζομαι πρὸς σύστασιν καὶ χρείαν.
Καὶ οὕτως ἀναμεταξὺ τῆς συλλογῆς εἰς δόξαν
τοῦ παναγίου πνεύματος ὁ λογισμὸς καὶ γλῶσσα,
ὁ μὲν ἐπεγκωμίαζε, ἡ δὲ πάλι λαλῶντα
νίκας τῆς βασιλείας του κατὰ βαρβάρων ὄντα.
Κ' ὁ θέλων τὴν ἀλήθειαν ἐκ μέρους καταλῆψαι,
τὰ ὦτα πρὸς ἀκρόασιν τοῦ λόγου καταστῆσαι.
Ὅπου γὰρ βούλεται Θεός, νικᾶται πᾶσα τάξις
φύσεως, κ' ἀνταλλάττεται, ὁποῖον μὴ θαυμάσῃς.

⟨Ο⟩ὗτος ὁ θεοφρούρητος καῖσαρ ἐν τῇ πατρῴᾳ
ἀρχὴν ἐπευρισκόμενος, ὡς ὁ χρησμὸς ἐβόα,
τοῦ κατὰ τύχη ἔκειτο πλοῖον ἐν τῷ πελάγει
αὐτοῦ καὶ θαλαττεύοντα, κλυδωνισμὸς ἐπάγει·
τοῦτο καὶ παραγίνεται εἰς νήσους ἀνελπίστους,
φ. 4v *τῆς οἰκουμένης δὲ ἐκτὸς | ποικίλους καὶ μεγίστους,*
ὅπου ἡ ἀνεξάντλητος ὑπάρχει τοῦ χρυσίου
φλέβα κ' ἀκαινοτόμητος πράγματος θαυμασίου.
Ὁ δὲ γεννήσας ἀρχηγὸς φήμην τῆς βασιλείας
ἀκούσας, παραδίδεται χωρὶς ἀμφιβολίας.
Ὅθεν γὰρ καὶ τῆς σήμερον ἀνάγουσιν τὰ πλοῖα,
πλῆθος χρυσοῦ καὶ δίδωσιν ἐπὶ τὴν βασιλείαν·
ἐξ οὗ ἡ βασιλεία του εὐεργετεῖ κατ' ἔτος
τῶν δούλων του, ὡς ἐξ ἀρχῆς τῶν βασιλέων ἔθος.
Ὁποῖον ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ μελέτη οὐκ ἐγίνη
μήτε οἱ ἔνδοξοι Χριστοῦ ἀπόστολοι ἐκεῖνοι,
οἵτινες ἐδιέδραμον ὅλην τὴν οἰκουμένην,
κηρύττοντες τὴν ἄμωμον πίστιν ἐστηριγμένην
καὶ εὐλογίαν τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας·
ἀλλ' οὐδαμῶς περὶ αὐτῆς εἶπον τῆς ἐπαρχίας,
μόνον τῆς βασιλείας του, ὡς μέλλει μοναρχία

145 πλοῖον ex corr. *151 γενήσασ* ex corr.

1. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, στ. 115 ἐπ.

ἐδήλωσεν ὁ Κύριος κατὰ τὴν προφητείαν.
῾⟨Ο⟩ δὲ λαός, ὡς ᾄδεται, ἐκεῖνος τοῖς εἰδώλοις
ἐλάτρευον κ᾿ ἐπείθοντο ἐπὶ τοῖς τόποις ὅλοις·
ὅθεν καὶ ἄνδρας ἀσφαλεῖς καὶ θεοφθόγγους πέμπων
καῖσαρ ὁ εὐσεβέστατος καὶ πάντας μετατρέπων.
Λοιπὸν ἰδοὺ πεπλήρωται μέρος τῆς προφητείας,
ἐφ᾿ ἧς ἀναγινώσκομεν μέσον τῆς ἐκκλησίας,
ὁποία λέγει: ἔρχονται ἡμέραι καὶ τῆς γαίως
οἱ θησαυρ᾿ ἐπανοίξουσιν δοῦναι τοῦ βασιλέως,
τοῦ καὶ ἐξ ἀποφάσεως Θεοῦ οἰκονομία,
ἀνέστη ἐκ τὴν Γερμανῶν ἀρχὴν καὶ κατ᾿ εὐθεῖα
ἐνδόξως παραγίνεται εἰς τὴν ᾿Αλεξανδρέων
πόλιν μεγάλην Δύσεως, καθολικὴν ῾Ρωμαίων.
῞Οπου γὰρ περιβάλλεται, ὡς λέγουσιν, τὸ στέμμα
τοῦ πρώτου ἀξιώματος, καὶ ἀνυψῶν τὸ βλέμμα
εἰς οὐρανοὺς ἅμα χερσὶν δοξολογῶν εἰκότως
τὸν τῆς αἰτίας αἴτιον, ὡς ἔδειξεν ὁ τρόπος. |
φ. 5r *῾⟨Ο⟩ δέ γε ἄρχων τῶν Φραγκῶν* [1]*, ὡς ἤκουσε, ταράχθη,*
καὶ πᾶσα γένος πρὸς αὐτὸν Φραγκίας ἐσυνάχθη·
ὁμοῦ συνταραττόμενοι σὺν καὶ τοὺς μεγιστάνους,
πῶς οὗτος περιβάλλεται βασιλικοὺς στεφάνους·
καὶ ταῦτα μὲν τυραννικῶς, ὡς μέγας τροπαιοῦχος,
τῆς οἰκουμένης βούλεται κατασταθῇ κλειδοῦχος.
Κ᾿ ἐπώργιζον ὡς ὄφεοι, ἔπληττον ὡς σκορπίοι,
ὕπουλοι δ᾿ ὡς ἀλώπεκες, διότ᾿ οὐδεὶς ἰσχύει. |
φ. 5v *⟨Κ⟩ἀκεῖσ᾿ ἐπὶ τὴν Βολωνῶν πόλιν μετὰ ἡμέρας*
σαράκοντα ἐγένετο, ὡς παμφαὴς ἀστέρας.
῞Οθεν ἐστέφθη τηλαυγῶς ἄλλον τῆς βασιλείας
στέφανον καὶ δυναστικῶς, χωρὶς ἀντιλογίας.
Οἱ δέ γε Φράγκοι πόρρωθεν ἐκραύγαζον μεγάλως:
τυραννικῶς ἐστέφθηκεν τὸν στέφανον ὁ Κάρλος.
Οἳ καὶ λυσσώδεις κλίναντες θαυμάζοντες τὸ κλέος
καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν Καρόλου βασιλέως. |
φ. 6r *⟨Ε⟩ἶτ᾿ ἀκωλύτως ἔρχεται εἰς τὴν παλαιοτάτην*
῾Ρώμην τὴν περιβόητον καὶ τὴν ὑψηλοτάτην,
χειροτονεῖται τοιγαροῦν ὑπὸ πρεσβυτερίου,
προέδρου ῾Ρώμης Κλήμεντος [2] *καὶ λειτουργοῦ Κυρίου.*

---

1. ᾿Εννοεῖ τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Φραγκῖσκον τὸν Α΄ (1515 - 1547).
2. Πάπας Κλήμης ὁ Ζ΄ (᾿Ιούλιος Μέδικος, 1523 - 1534).

Κἀκεῖσε περιβάλλεται ἕτερα σκῆπτρα πάλι,
ἃ τρέμωσιν οἱ ἀσεβεῖς, μικροί τε καὶ μεγάλοι.
Καὶ λέγουσιν, ὡς ἤκουσα, ὅτι τινὰς τῶν ἄλλων,
ῥηγῶν τε καὶ διοικητῶν εὐγενικῶν μεγάλων
ἀντισταθῆν' οὐκ ἴσχυσε τοῦ στέμματος τὴν δόξαν,
ἀλλ' ἤρεμον τὴν πρόσοψιν ἔδειξον καὶ τὴν γλῶσσαν. |
φ. 6v *⟨Κ⟩αὶ οἳ τὴν στέψιν λέγουσιν ἐπὶ τοιούτους τρόπους,*
καὶ ὅτι γὰρ ἐστέφθηκεν εἰς τοὺς ῥηθέντας τόπους.

'Αλλὰ τὸ βεβαιότερον κ' ἐν πάσῃ ἀληθείᾳ
ἔχεις ἀκοῦσαι, σὺν Θεῷ, χωρὶς ἀμφιβολία.
⟨Ο⟩ὗτος, καὶ γὰρ ὡς ᾄδεται, ὑπάρχ' υἱὸς Φιλίππου
ἐξ 'Αουστρίας Γερμανὸς καὶ πρῶτος τῆς συγκλήτου,
ὅστις ἐκράτησεν ἀρχὴν πάσης τῆς Γερμανίας,
καὶ ἡ μήτηρ παῖδα τοῦ ῥηγὸς μεγάλου Ἱσπανίας.
Ὁ δ', ὡς διάδοχος αὐτῶν μᾶλλον καὶ κληρονόμος
τῶν πατρικῶν καὶ μητρικῶν, ὡς θέλει πᾶσα νόμος,
ἐδέξατο κ' ἐκράτησε· καὶ ταῦτα δ' ἐκινήθη
καὶ στέμματος βασιλικοῦ βαλεῖν ἀναθυμήθη·
ὃς μέσον δήμου καὶ λαοῦ, Θεοῦ οἰκονομίᾳ,
ἐστέφθη πρῶτον στέφανον ἐκεῖ 'ς τὴν Γερμανίαν.
Εἰς πόλιν γὰρ λεγόμενην ἐκεῖσε 'Ακουϊσγράνον
ἐστέφθη τότε, κ' ἔπειτα εἰς τὴν Μεδιολάνων.
'Εκεῖ γὰρ περιβάλλεται ἔνδοξον καὶ μεγάλον
στέφανον πολυτίμητον, ὑπέρτερον τῶν ἄλλων·
ἀνεμποδίστως καὶ αὐτὸν ἐκεῖσ' ἐπαξιώθη,
τῇ συνεργίᾳ τοῦ Θεοῦ, ὡς οὖν ἐβεβαιώθη.
Ἔνθα οὐ μόνον ὅτ' οὐκ ἴσχυσε οὐδεὶς τῶν ἡγεμόνων
κωλῦσαι τὴν ὁρμὴν αὐτοῦ, τότε ἢ μετὰ χρόνον·
μάλιστα καὶ συνήγοροι τινὲς τῶν ἐναντίων,
κατ' εὐδοκία τοῦ Θεοῦ καὶ πάντων τῶν ἁγίων·
ὤφθησαν γάρ, ὡς ᾄδεται, ἐξ ὅλης τῆς καρδίας,
καὶ φίλοι καὶ ὑπέρμαχοι πιστοὶ τῆς βασιλείας.
Καὶ ἡνίκα δὲ τῆς χάριτος στεφάνων ἠξιώθη,
κἀκείνην τὴν ὑπεροχὴν ἔλαβε κ' ἐτυπώθη,
ἐβεβαρύνθη τοῦ Φραγκὸς ἄρχοντος ἡ καρδία·
καὶ ταῦτα δὲ μεμανηκὼς ἔγενεν εἰς Παβίαν,

---

217 *ἐκινήθην* 221 *ἀκουηγράνον* ex corr.

μετὰ δυνάμεως πολλῆς, σπεύδοντα πεπορθῆσαι
Παβίαν, Μεδιόλανα φλέξαι κ' ἐξαφανίσαι. |
φ. 7r *⟨Ὁ⟩ δέ γε κράτιστος, ἰδὼν τὴν τούτου τρικυμίαν*
καὶ τὴν θεήλατον ὁρμὴν κατὰ τὴν βασιλείαν,
εὐθέως ἐξαπέστειλε τινὰς πεπαιδευμένους
οἰκέτας καὶ δημαγωγοὺς αὐτοῦ γεγυμνασμένους
τῆς μάχης, καὶ ἐπέχοντο μεθ' ἑαυτῶν μυρίους
ἱπποδαμείους εὐγενεῖς, κάλλιστους καὶ ἀνδρείους.
Οἳ καὶ παραγενόμενοι πλησίον τῆς Παβίας,
μεγάλας οὖν ποιήσαντες ἐκεῖσ' ἀνδραγαθίας,
εἰς τὸ δωδεκαμύριον στρατόπεδον ἐκεῖνον
Φραγκῶν τὸ πολυόπλητον, ζημίαν τε καὶ θρῆνον
ἐποίησαν, ὡς ᾄδεται, ἔν τινι προαστίῳ
τῆς πόλεως, λεγόμενον Πάρκον, ἐκεῖ πλησίον.
Ἐκεῖσε καὶ τὸν ἀρχηγὸν 'λαύνουσιν τὸν μεγάλον
Φραγκίας [1] *τὸν ἀσύνετον μετὰ καὶ πλείσθων ἄλλων. |*
φ. 7v *"⟨Ο⟩ντιναν ἄγουσιν εὐθύς, καλῶς διωρθωμένον,*
καθάπερ οὖν ὑπὸ Θεοῦ ὑπῆρχε δεδομένον,
τοῦ θεσπεσίου καίσαρος ἐπὶ τὴν Μητρολίου
πόλιν κατὰ τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ τοῦ Ἰουλίου.
Ὅντιναν μετὰ σοβαροῦ σχήματος οὐ λαμβάνει,
ἀλλὰ μεθ' ἱλαρότητος ἐδέξατ', ὡς ἐφάνη.
Ἐκτείνας τὰς χεῖρας, ὥς ποτε ὁ Πέτρος δεξιοῦται
τὸν Παῦλον ὡς αὐτάδελφον, καθάπερ ἱστοροῦνται.
⟨Κ⟩αὶ ταῦτα δ' εἶπε πρὸς αὐτόν: Οὐκ ἔξεστί σοι, φίλε,
μεθ' ὁμοπίστους ταραχὴν καὶ μάχην καταστεῖλαι,
ἀλλὰ συνδέσμῳ ἐφ' ἡμᾶς ἀγάπης καὶ φιλίας
ἔστω ἀπαρασάλευτος, χωρὶς ἀμφιβολίας. |
φ. 8r *Ἵνα δὲ ἴδῃς τὸν σκοπὸν καὶ γνώμην ἡμετέραν,*
ὅτι ὑπάρχ' εἰρηνική, ἡλίου λαμπροτέρα,
θέλω τοῦ συζευχθῆναί σε μετὰ τῆς κασιγνήτου
ἡμῶν γνησίας, σὺν Θεῷ, τῆς καὶ περιποθήτου,
σήμερον εἰς γυναῖκάν σου νόμιμον παρρησίᾳ,
καθάπερ οὖν ἡ τοῦ Θεοῦ ἐπρόσταξ' ἐκκλησία.
Καὶ οὕτως συμφωνήσαντες κοινῇ βουλῇ καὶ γνώμῃ,

---

252 *Φραγκίας* ex corr.   267 *σῦνζευχθῆναι*   268 *της* ex corr.

---

1. Ὡς γνωστὸν ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φραγκῖσκος ὁ Α΄ συλληφθεὶς εἰς Παβίαν, ἤχθη αἰχμάλωτος εἰς Μαδρίτην καὶ παρεδόθη τῷ αὐτοκράτορι Καρόλῳ τῷ Ε΄.

καθάπερ τῶν Χριστιανῶν ἐθέσπισαν οἱ νόμοι·
καὶ στεφανοῦται [1] *τηλαυγῶς δόξῃ, τιμῇ καὶ πάσῃ*
βασιλικὴν εὐπρέπειαν μαρμαρυγῶ⟨σ⟩αν τάξιν.
⟨Π⟩ρὸ δέ γε τῆς συγγένειας καὶ ὁ ποιμὴν τῆς Ῥώμης [2]
φθόνου πολλοῦ φερόμενος καὶ θεηλάτου γνώμης,
καὶ ταῦτα δ' ὡς ὁμόφυλος Φραγκίας, τοῦ Καρόλου
καίσαρος ὤφθη κίβδηλος ἀντίδικος καθόλου.
Μαθόντες οἱ δημαγωγοὶ τοῦ καίσαρος τὴν γνώμην
τοῦ πάπα, ἐπορεύθησαν εὐθέως εἰς τὴν Ῥώμην, |
φ. 8v *ἣν καὶ λεηλατήσαντες περὶ τῶν ἐγκλημάτων*
προέδρου κ' ἐνθυμήσεων καὶ τῶν ἐννοημάτων·
ἔνθα λαβόντες καὶ αὐτόν, ὡς οὖν καὶ τὸν Φραγκίας
ἄρχονταν, ὡς προείρηται, μεγάλον τῆς μανίας.
Καὶ ταῦτα δὲ τοῦ καίσαρος δεδώκασιν παντοίαν
κατορθωμάτων εἴδησιν, μᾶλλον καὶ τὴν αἰτίαν.
Ὁ οὖν μαθὼν τὸ γεγονὸς οὐ τέρπεται κυρίως,
ἀλλ' ἔστοντα θεόφοβος, ἐνδέχεται μετρίως·
καὶ οὕτως δ' ἐπροστάξατο αὐτοὺς ἀπαραιτήτως
ἀπολυσάτωσαν αὐτόν, ὡς πρόεδρον ἀκρίτως.

(Ἐδῶ λέγει ὅτι ἔφτασε ὁ Τοῦρκος εἰς τὴν Ἐβιεννίαν) [3].
Ἔ⟨Ε⟩πειτα βεβαιώσαντες, ὅτ' εἰς τὴν Ἐβιεννίαν
ὁ Σολομάνης [4] *ἔγενε μετὰ πολλὴν μανίαν,*
ἑπτακοσίας σὺν αὐτῷ ἔχοντα χιλιάδας
γενναίους καὶ ὑπέρμαχους καὶ λογχοφόρους ἄνδρας,
καὶ πυροφόρους ἐξ αὐτῶν διαλεκτοὺς μυρίους,
φ. 9r *πρόθυμους, μάχης ἔμπειρους,* | *ἐπαληθῶς ἀνδρείους.*
Καὶ παρευθὺς ἀπέστειλε ὡς χιλιάδας δέκα,
ἵνα πολιορκήσωσιν ἐκεῖσε τὴν Ῥεσέκα·
οἵτινες διερχόμενοι, καθάπερ ἐλαλήθη,
τινὲς ἐκεῖ καισαρικῶς τὰς κεφαλὰς ἐτμήθη.

---

276 φθόνου ex corr. *288 θεόφοβος* ex corr. *291 εὐγενίαν*

---

1. Ὄντως ὁ Φραγκῖσκος ὁ Α΄ ἐνυμφεύθη τὴν ἀδελφὴν τοῦ Καρόλου τοῦ Ε΄ Ἐλεονώραν τῆς Αὐστρίας τῷ 1529.

2. Ἡ κατάληψις καὶ δήωσις τῆς Ρώμης ἐγένετο κατὰ μῆνα Μάϊον τοῦ 1527 ἐπὶ πάπα Κλήμεντος τοῦ Ζ΄.

3. Ὁ τίτλος οὗτος προσετέθη βραδύτερον δι' ἄλλης χειρός.

4. Πρόκειται περὶ τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520 - 1566), ὅστις προσεπάθησε νὰ γίνῃ κύριος τῆς Βιέννης.

⟨Τ⟩αῦτα μαθὼν ὁ βασιλεύς, ὡς ᾄδεται, σπουδαίως
στρατὸ συνάσσει φοβερόν, καὶ πρὸς ἐκεῖ γενναίως
κ᾽ ἀνδρείως παραγίνεται, ἵνα τὴν Ὀτουμάνων
δύναμιν ἴδῃ καὶ αὐτόν, ὃν λέγουσιν σουλτᾶνον. |
φ. 9v *῎⟨Η⟩κουσεν οὖν ὁ ἀμιρᾶς τοῦ καίσαρος τὸν δρόμον,*
ὁρμὴν καὶ γενναιότηταν, ἔλαβε μέγαν κρότον·
κ᾽ ἐκ φόβου τοὺς μεσάζοντας αὐτοῦ καὶ δισυπάτους
καλέσας πρὸς βουλὴν αὐτοῦ καὶ τοὺς φρονιμωτάτους·
οἳ καὶ συμβουλευσάμενοι ἀλλήλοις ἐξ ἀνάγκης,
τὸ δέ γε χεῖρον βέλτιστον ποῖσαι ὑπὲρ τοῖς ἄλλοις.
Καὶ οὗτος δ᾽ ἀποφάσισε, ἵνα ἐκ τοὺς οἰκείους
ἱπποδαμείους ἐκλεκτούς, δόκιμους τρισμυρίους
εὐθέως στείλῃ ἔμπροσθεν κατὰ τοῦ βασιλέως,
κἀκεῖνος, εἶπ᾽, ἐξόπισθεν γενήσεται σπουδαίως.
Ὁποῖον γὰρ ἐποίησε μετὰ σκοποῦ καὶ τρόπου,
ἵνα, ἐφ᾽ ὅσον μάχωνται, ἐκεῖνος ἐκ τοῦ τόπου
περάσαι καὶ τὸν ποταμόν, ὅπως ἐκ τοῦ κινδύνου
ῥυθείῃ κ᾽ ἀπὸ τὸν θυμὸν τοῦ καίσαρος ἐκείνου.
Τοὺς μὲν γὰρ οἱ δημαγωγοὶ τοῦ καίσαρος ἀνεῖλον·
ὁ δὲ φυγών, ὡς ἡ βουλὴ ἐψήφισε τῶν φίλων. |

φ. 10r *Εἶτα δὲ τὴν παραδρομὴν ἐτῶν δεκατεσσάρων,*
ἀλάστωρ τις θαλάσσιος, κυβερνητὴς βαρβάρων,
ὁ Ἐρυθρὸς ὀνόματι Πώγων [1], τὸν Ὀτουμάνου
στόλον λαβὼν καὶ πλεύσαντα εἰς τόπον τοῦ σουλτάνου
Χασάν [2], ἐν τῇ Καρχηδονῶν πόλιν, μετ᾽ ἐργασίας,
ἣν καὶ κρατήσας ἔτος ἓν ὁ Πώγων τῆς κακίας.
Γνοὺς δ᾽ ὁ σουλτᾶνος μηχανὴν τοιαύτην δοῦναι τόπον
ὀργῆς, ὡς λέγει τὸ ῥητόν, ἵνα μὴ λάβῃ κόπον,
εἰς ὄρη δὲ καὶ βάραθρα μετά τινων οἰκείων
φοβώμενος πορεύεται, κ᾽ ἀπέστη τῶν ἰδίων.
⟨Τ⟩οῦ δ᾽ Ὀτουμάνου ὕστερον ἐγένετο μεγίστη
ζάλη καὶ παρανάλωσις καὶ τοῦ Πωγώνου πλείσθη·
διότ᾽ ἡ βασιλεία του ἐπόρθησε καθόλου

---

310 βέλτησον   321 Ετα

---

1. Ὁ Ἐρυθρὸς Πώγων εἶναι ὁ Χαϊρεδδὶν Βαρβαρόσσας, γνωστὸς Τοῦρκος πειρατὴς (1464 - 1546).
2. Μούλεϋ Χασάν, σουλτάνος τῆς Τύνιδος.

τὰ πάντα τῶν Καρχηδονῶν καὶ θεηλάτου στόλον.
Καὶ οἷος βούλ' εἰλικρινῶς εἰδέναι τὰ συμβάντα,
στῆσαι τὸν νοῦν ἐν ἑαυτῷ καὶ καταλάβῃ πάντα.
⟨Ο⟩ὗτος δ' ὁ Πώγων τὸν καιρόν, ὅτε τὴν Καρχηδόνων
πόλιν ἐδιακράτησε, ἐδόκει μετὰ χρόνον,
καθάπερ ἀγριώτατος θηρεύς, κατακρατῆσαι,
τόπους πολλοὺς τοῦ καίσαρος ἰδίους καταστῆσαι.
῾⟨Ο⟩ δέ γε καῖσαρ τὴν αὐτοῦ ἠκούσαντα κακίαν,
εὐθὺς συνάσσει φοβερὸν ἀπὸ τὴν ῾Ισπανίαν
στόλον ἀκαταμάχητον [1], *μεθ' ὅντιναν γεγόνει*
πανευκλεὴς σωματικῶς εἰς νῆσον τοῦ Σαρτόνι. |
φ. 10v *⟨Κ⟩ἀκεῖσε παραγίνεται ἐπὶ τὴν Καρθαγένη,*
ἔνθα καὶ περιέδραμον Ἄραβες συναγμένοι
πλῆθος εἰς τὸν αἰγιαλόν, μετὰ πολλὴν μανίαν,
ἀντισταθῆναι σπεύδοντες τὴν στόλου ἐπιφανείαν.
῟Ων τὸν σκοπὸν ὁ βασιλεὺς ἰδῶντα, τοὺς πρισθῆρας
μετὰ βολέων σιδηρῶν καὶ φοβεροὺς σπινθῆρας
ἀπολυθῆν' ἐπρόσταξε, ἵνα διασκορπίσαι
αὐτούς, καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν λεηλατῆσαι.
Ἔμφοβοι δ' ἀφανίσθησαν, καὶ τὰς ὁλκὰς εὐθέως
εἰς τὴν ἀκτὴν ὁ βασιλεὺς ἀπέστειλε σπουδαίως.
Ἐμβάντες δ' ἐπὶ τὰς ὁλκὰς ἔνδοξοι, ῥωμαλέοι,
δημαγωγοὶ λαμπρότατοι, εὐπάρειοι, ὡραῖοι,
μεσάζοντες κρειττότεροι, μεγίστῃ πανοπλίᾳ
πορθῆσαι τὴν θεήλατον Ἀράβων μεθοδείαν. |
φ. 11r *⟨Α⟩ὐτὸς πρὸ πάντων ἔφιππος λαβών τε θηγομένην*
λόγχην καὶ πρὸς τοὺς Ἄραβας ἔγενον ἑνωμένοι,
οἵτινες ἀποστράφησαν ὡς ἐκ πυρὸς προσώπου
κἀκεῖ εἰς τὰ ἐντότερα γεγόνασιν τοῦ τόπου.
Καὶ παρευθὺς ὁ βασιλεὺς ἐκέλευσε ῥαγίσαι
τὴν ἄμμον, ἵνα τύχωσιν ὕδωρ γλυκὺν ἐκεῖσε.
Κ' εὑρόντες Ἰορδάνεια ῥεῖθρα, οἰκονομίᾳ
Θεοῦ, καὶ ἐνεμπλήσθησαν πάντες ἐν ἀληθείᾳ.
῞Οθεν, ὡς λέγει τὸ κοινόν, ὕδωρ τοιαύτης χρείας

---

353 *Ἔνφοβοι* 359 *πατὼν ἐύίππος*

---

1. ῾Ο αὐτοκράτωρ, συνάξας μέγαν στόλον, ἀνεχώρησεν ἐκ Βαρκελώνης τὴν 29 Μαΐου 1535. Διὰ σχετικὰς πληροφορίας βλ. Ι. Χάμμερ, ῾Ιστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Κ. Κροκιδᾶ, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι 1873, σ. 42 ἐπ.

οὐδὲν εὑρέθη πώποτε ἐκεῖσ᾽ ἐπ᾽ ἀληθείας. |
φ. 11v *⟨Κ⟩αὶ οὕτως τὴν ἀκρόπολιν πρῶτον περικυκλῶσαι*
τῶν Γολεττῶν [1] *ἐκέλευσεν καὶ χάρακας ὑψῶσαι·*
τοὺς κεραυνοὺς ἐπιμελῶς ἐκεῖσε περιβάλλειν,
ἵνα τῆς ἀκροπόλεως ποῖσαι παντοίαν ζάλην,
οὓς ἀφ᾽ ἑσπέρας ἤρξαντο τοῦ κτίζειν ἀκωλύτως,
προθύμως καὶ μετὰ σπουδῆς, ὑπηρετούντων πλῆθος.
῾⟨Η⟩λίου δ᾽ ἀνατέλλοντος οἱ Τοῦρκοι θεωροῦσιν
τοὺς χάρακας κυκλοειδεῖς· πάντες ἀδημονοῦσιν.
φ. 12r *Εἰς ἄκρον δειλιά|σαντες οἱ πρόκριτοι κ᾽ εὐθέως*
εἰς Καρχηδόναν ἔγενον ἀμφότεροι σπουδαίως.
᾽Εξ ὧν οἱ Καρχηδόνιοι ἤκουσαν τὴν τοῦ στόλου
σύναξιν καὶ τοὺς χάρακας, κ᾽ ἐθλίβοντο καθόλου.
⟨Ο⟩ἱ δέ γε Τοῦρκοι μείναντες ἐπὶ τῇ ἀκροπόλει,
ἀνδρείως ἐπεμάχοντο νύκτα κ᾽ ἡμέραν ὅλη,
διὰ σκευῶν τε φοβερῶν, ὧν ἐκ τοῦ στόλου πλοίων
τοῦ ᾽Οτουμάνου εἵλκυσαν, ὡς ᾄδεται, χιλίων.
᾽Εξ ὧν καὶ μέσον τοῦ στρατοῦ ἐρρίπτη μέγας λίθος
ὀξύτατος, μετὰ βοῆς μεγίστης παρ᾽ ἐλπίδος,
ὅστις καὶ γὰρ ἐζεύξατο μετά τινος χρησίμου
ἀνθρώπου καί, ὡς εἴδασιν τότε οἱ ὀφθαλμοί μου [2]*,*
ἥρπασε τοῦτον ἡ ῥοπὴ ἀπὸ τῆς γῆς οὐργίας
πέντε εἰς ὕψος, ὡς ἐμοί. ᾽Αλλὰ τῆς Παναγίας
ἡ χάρις καὶ ἡ προσευχή, ἣν ἔλεγεν ἐν πίστει,
ἐλύτρωσ᾽ ἐκ τὸν θάνατον, ὡς εἴδαμεν, κ᾽ ἐρρύσθη.
Χιτῶνα δὲ ἐκ δέρματος ἦν περιβεβλημένος,
κ᾽ ἐκ τῆς ῥοπῆς ἐγένετο ὅλος διεφθαρμένος·
ἀλλ᾽ ἄνθρωπος εὐχόμενος χωρὶς ἀντιλογίας
φ. 12v *ἠγέρθ᾽ ὑ|πὸ τῆς χάριτος καλὸς τῆς Παναγίας·*
καὶ δῆλον ἐκ τῆς προσευχῆς, ἧς ἐπὶ τὴν μητέραν
τῆς ἀληθείας ἔλεγε ἐκείνην τὴν ἡμέραν:

---

369 οὕτως ex corr. *371 ἐκεῖσε* ex corr. *374 σποδὶσ* *376 τοῦ* *377 ἐνθέως*

---

1. Γολέττα (ἰταλ. Goletta) ἢ Γκουλὲτ (γαλλ. La Goulette), πόλις καὶ λιμὴν ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Τύνιδος, εἰς ἀπόστασιν 12 χιλιομέτρων πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως Τύνιδος.

2. ῾Ο στιχουργὸς βεβαιοῖ ὅτι αὐτοπροσώπως συμμετέσχεν εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Καρόλου εἰς ᾽Αφρικήν, τὸ αὐτὸ δὲ ἐπαναλαμβάνει καὶ κατωτέρω. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀναγραφὴ σχετικῶν λεπτομερειῶν, ὡς καὶ ἀνεκδότων τῆς ἐκστρατείας ταύτης.

⟨Δ⟩έσποινα ὑπεράγαθη, κόρη τιμιωτέρα
τῶν οὐρανῶν δυνάμεων πασῶν κ' ἐνδοξοτέρα,
νύμφη ἀνύμφευτε, ἁγνή, μητέρ' εὐλογημένη,
πανάχραντε, παντάνασσα, καθέδρα ἐπηρμένη,
τοῦ πρὸ αἰώνων ἐκ πατρὸς ἀμήτωρ γεννηθῆναι,
καὶ ὑπὸ θείου πνεύματος ἐκ σοῦ σεσαρκωθῆναι,
δοχεῖον τῆς θεότητος, ναὲ ἡγιασμένε,
παράδεισε τερπνότατε, ἀμόλυντε παρθένε,
ὡς μήτηρ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, τοῦ μόνου βασιλέως,
ἡ σωτηρία τῶν βροτῶν καὶ σύστασις καὶ κλέος,
ἀντιλαβοῦ, ἐλέησον καὶ ῥύου μ' ἐκ παντοίας,
ἀνθρώπων περιστάσεως, δαιμόνου μεθοδείας. |
φ. 13r *῾⟨Ο⟩ δέ γε τῶν Καρχηδονῶν σουλτᾶνος* [1] *θαυμασίαν*
ἔλευσιν τοῦ βασιλικοῦ στόλου καὶ παρρησίαν
ἰδῶντα τοὺς ἐπάρχοντας αὐτοῦ καὶ δισυπάτους
παραλαμβάνει σὺν αὐτῷ καὶ τοὺς ἐνδοξοτάτους
σπουδαίως παραγίνεται· δουλωτικῶς εἰσῆλθε
εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ καίσαρος, ὡς εἴδαμεν, ἐκεῖθε
δεόμενος τὸν καίσαραν ποιῆσαι συμφωνίαν
μεθ' ἑαυτοῦ· καὶ οἱ αὐτοῦ δότωσαν αἰωνίαν
ὑποταγὴν καὶ μυριὰς τάλαντ' ἀμετατρέπτως·
καὶ ἕως οὐ σκανδαλισθῇ, ἀλλὰ πληροῖ κατ' ἔτος.
Διδοὺς δὲ καὶ ἀσφάλειαν μηκέτι ἐναντίον
ποιῆσαι εἰς ὑπόσχεσιν τῶν ἑαυτοῦ παιδίων.
Καὶ οὕτως ἐκατάστησε τοῦτον ἐκεῖσε πάλι
Καρχηδονίων ἀρχηγὸν μετ' ἐξουσίαν μεγάλην. |
φ. 13v *⟨Π⟩άλι τῆς ἀκροπόλεως θυμὸν πεπληρωμένοι*
ἄφνω καὶ πρὸς τοὺς χάρακας ἀνδρείως γενομένοι,
καὶ ὀξυτάτοις βέλεσι, θυμοῦ κ' ἀλαζονείας,
ἔρριπτον ἐπὶ τῷ στρατῷ μετὰ πολλῆς μανίας·
οἳ κ' ἀποκτείνασιν πολλοὺς τῇ τῶν βελῶν δυνάμει,
ἀλλὰ τὴν νίκην οἱ πιστοὶ ἔλαβον, ὡς ἐφάνη.
Ἦν γὰρ τοσούτη ταραχὴ καὶ θόρυβος καὶ ζάλη
καὶ τρικυμία καὶ φθορὰ καὶ ἀνάλωσις μεγάλη,

---

423 *ἐκεῖσε* ex corr.

---

1. Δηλ. ὁ Μούλεϋ Χασάν. Βλ. σχετικῶς Ι. Χάμμερ, Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἔνθ' ἀν., σ. 42 ἐπ.

ὅτ᾽ ὁ λαὸς ἐκ τὸν θυμὸν ἐκεῖνον καὶ τὴν πεῖραν
μέχρι τῆς ἀκροπόλεως ἐνέδραμον τὴν θύραν.
Σπεύδοντες οἱ ἡμέτεροι τότε διακρατῆσαι
ἀκρόπολιν μηχανικῶς, ἔκραζον τοῦ κομίσαι
κλίμακας οἱ ὁμογενεῖς, ἵνα ὑπὸ τὰ τείχη
αὐτῆς ἀναβηθήσονται, ὡς ἐκατανοήθη,
οἵτινες ἐκ τὸν θόρυβον οὐκ ἤκουσαν τὴν λόγου
κραυγήν, καὶ ἐπεστράφησαν μετὰ σκοποῦ εὐλόγου. |
φ. 14r *⟨Κ⟩αὶ μεθ᾽ ἡμέρας δέ τινας ἐσκότισεν ἡ κτίσις,*
ἄνεμοι τρικυμίζονται καὶ θάλασσα ἐπίσης,
βροντὰς ὁμοῦ καὶ ἀστραπάς, κρότον πολὺν ποιοῦσιν,
χάλαζα δὲ καὶ ὑετός, καὶ πάντες ἀποροῦσιν.
Καὶ ταῦτα δ᾽ ἔξω τῶν θυρῶν, σὺν τόξα τε καὶ βέλη,
ἐγένετο οἱ ἀσεβεῖς, εἰ γὰρ καὶ ἡ θυέλλη
ἦν καὶ βιαῖος ἄνεμος, ἦχος καὶ τρικυμία,
δοκῶντες ἐν τοῖς χάραξι ποῖσαι τινὰ ζημία.
᾽Αλλὰ ἡ βασιλεία του τότε πεπυρωμένος
ἀμέσως ἐπεφάνηκεν, ὡς λέων θυμωμένος.
Καὶ οὕτως ἀποστράφησαν, ὡς ἐκ πυρὸς προσώπου
ἢ ἀπὸ λέοντος ὁρμήν, ὁποία τοῦ ἀνθρώπου
φύσις οὐκέτι δύναται, ἀλλ᾽ ἔντρομος γεννᾶται,
πῶς ἀποφύγῃ τὸν θυμὸν τοῦ λέοντος θυμᾶται. |
φ. 14v *᾽⟨Ε⟩ν δὲ κατὰ τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ τοῦ ᾽Ιουνίου,*
διὰ νυκτὸς ἔξω θυρὸς καὶ λογισμοῦ δολίου
πάλι, κατὰ τὸ σύνηθες, ἐξῆλθον καὶ τὴν κάραν
λαμβάνουσιν τοῦ κόμιτος Σάρνων[1] *καὶ κατεφθάραν.*
Τότε καὶ πέρας εἴληφον οἱ χάρακες ἐκεῖνοι,
τείχη καὶ σκέπη τῶν πιστῶν καὶ τῶν ἐχθρῶν αἰσχύνη.
Τότε καὶ τοῖς τριήρεσιν κελεύσας πλησιάσαι
κύκλῳ τῆς ἀκροπόλεως, τοῦ τύψαι καὶ συνθλάσαι.
⟨῾Ο⟩ κολοσσὸς δὲ πόρρωθεν τύπτει μετ᾽ ἀστραπαῖον
πῦρ καὶ φλογίζει κ᾽ ἀναλεῖ τὰ τείχη Γολετταίων,
καὶ ἐξ ἐντὸς δὲ καὶ ἐκτὸς ὁ κεραυνὸς οὐ παύει,
ἀλλ᾽ οὐδεμία, σὺν Θεῷ, τῶν ἡμετέρων βλάβη.
῞Εως ἐνάτην οὐδαμῶς ἐσίγησεν ἡ μάχη
διὰ θαλάσσης καὶ ξηρᾶς· ἐπαληθῶς ὑπάρχει. |

---

435 *ἡμέτεροι* ex corr. 441 *ἐσκότασεν* 466 *σὰν*

---

1. Βλ. Ι. Χάμμερ, ῾Ιστορία τῆς ᾽Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 44.

φ. 15r *Καὶ ταῦτα σαλπισάτωσαν ὁ βασιλεὺς κελεύσας,*
καὶ οἱ πεῖραν μάχης ἔχοντες, γενέσθωσαν προτρέψας
ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἄνω, καὶ τὴν σημαίαν
τοῦ ποιητοῦ τῶν οὐρανῶν, ὡς φοβερὰν ῥομφαίαν,
ἐκεῖσ' ἐπαναστήσουσιν, καὶ τοὺς ἐχθροὺς εὐχόλως
δουλώσωσιν, ὡς ἔγενε, ἔνθα οὐκ ἔστιν δόλος.
Καὶ ἀναιροῦσιν δὲ ἐκεῖ 'Οτμανικοὺς ἀνδρείους
φύλακας ἀκροπόλεως, θυμώδεις καὶ ἀγρίους,
καὶ οὕτως τὴν ἀκρόπολιν δουλώσαντες εὐθέως,
κατὰ τὴν γνώμην καὶ σκοπὸν Καρόλου βασιλέως.
⟨Τ⟩αῦτα τὰ νικητήρια κατὰ τὴν τοῦ ἑβδόμου
μηνὸς ἑβδόμῃ τε κ' ἑπτὰ ἐγένετο, παρών μου [1].
Καὶ διὰ τὸ σαφέστερον, ἔτει ἐκ τῆς ἐνσάρκου
οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου
φ. 15v *τρέχουσα τῷ χιλιοστῷ | πεντακοσιοστῷ τε*
καὶ πέντε καὶ τριάκοντα πάντα τὰ ἔθνη γνῶτε.
'⟨Ε⟩ν δὲ κατὰ τῇ εἰκοστῇ τοῦ προρρηθέντος, πάλι
ἐκέλευσεν ὁ βασιλεύς, μετὰ σπουδὴν μεγάλην,
ἔτι σαλπίσαι, σὺν Θεῷ, καὶ τῷ στρατῷ γενέσθω
ἐπὶ τὴν τῶν Καρχηδονῶν πόλιν συμπορευέσθω,
ἵνα τὸν τοῦ ἀλάστορος αὐχέν' ἀναιρεθῆναι,
τὸν δέ γε τίμιον σταυρὸν εἰκότως ὑψωθῆναι.
⟨Τ⟩ίς δύναται καταλεπτῶς λαλῆσαι τὴν ἀνδρείαν
καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ καίσαρος καὶ τὴν προσηγορίαν;
'Επ' ἀληθείας, ἀδελφοί, ἐκείνην τὴν ἡμέραν
ἓξ ἐπαλλάξας θαυμαστοὺς ἵππους ἕως ἑσπέραν· |
φ. 16r *ἄχρις οὗ ἂν θῇ τὸ στρατὸν ἐπιμελῶς ὁδεῦσαι*
κ' ἐν πάσῃ γενναιότηταν πρὸς τοὺς ἐχθροὺς στρατεῦσαι.
'⟨Ο⟩ δέ γε Πώγων τὴν ὁρμὴν ἀδίστακτον καὶ δόξαν
τοῦ καίσαρος ἐν ἑαυτῷ ἐθαύμαζεν ὁρῶσα·
καὶ οὕτως ἐκ τῆς πόλεως ἐξῆλθε μετὰ πάντας
'Οτμανικοὺς καὶ "Αραβας καὶ ἀνοσίους ἄνδρας.
Πυρφόρους δὲ μεθ' ἑαυτοῦ ἀπείρους καὶ τοξότας
ἔσχεν καὶ πάσης τάξεως ὅπλα καὶ στρατιώτας.
Καὶ πρὸς ἡμᾶς ἀπήρξαντο σκευαῖς ὁμοῦ καὶ βέλη

---

470 γενέσθωσαν ex corr. *473 ἐχρούς* *483 τρέχουσα* ex corr. ,αφ *488 συνπορευέσθω*

---

1. Ὁ ποιητὴς ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἦτο παρὼν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς 'Αφρικῆς.

ῥιπτῆναι φαρμακόγλωττα· ἀλλ᾽ ὁ Θεὸς οὐ θέλει
θάνατον δόλιον τινὸς τῶν καὶ στρατευομένων
μετὰ τοιούτου καίσαρος πιστῶς πορευομένων.
φ. 16v *Πλὴν ἕνα μόνον δυστυχῆν, | κ᾽ αὐτὸ τῆς ἁμαρτίας,*
ἀνεῖλε μία τῶν σκευῶν δαιμόνου συνεργίας.
Ἦν τῷ στρατῷ τοῦ Πώγωνος, ὡς εἶδα, χιλιάδας
ἑξήκοντα εἰς ἀριθμὸν γενναιοτάτους ἄνδρας,
ποικίλων ἀγραυλούντων τε σημείων καὶ κροτάλοις
καὶ λογχοφόρους ἄπειρους ἔσχεν καὶ πλείσθοις ἄλλοις,
σπευδόμενος τοῦ καίσαρος τὴν δύναμιν κροτῆσαι,
καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ δρόμου του μεταβαλεῖν ἐκεῖσε.
Ἀλλ᾽ οὗτος τὴν τοῦ Πώγωνος ὁρμὴν οὐκ ἐφοβήθη,
μάλιστα γενναιότερος, ὡς εἴδαμ᾽, ἐκινήθη·
οὗ τῷ στρατῷ εἰς ἀριθμὸν ὑπῆρχε θαυμασίους
ὡς χιλιὰς τριάκοντα, πεζοὺς κ᾽ ἱπποδαμείους.
Κατόπισθεν ἐφύσησε ἀνεμικὴ βιαία,
κονιορτοὺς φερόμενη ζοφώδης καὶ εὐθέα·
ἢ καὶ εἰσῆλθεν ὡς ῥοπὴ εἰς τοὺς Ἰσμαηλίτας,
κ᾽ ἐκάλυψεν τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν καὶ τὰς ἐσθῆτας. |
φ. 17r *⟨Σ⟩ημεῖον νίκης ἔλεγον οἱ εὐσεβεῖς ἐκείνην*
τὴν ταραχήν, καὶ ἔλαβον μεγάλην εὐφροσύνην.
Σὺν οἷς ὁ καῖσαρ παρευθὺς κελεύσας τοὺς πρισθῆρας
ἀπολυθῆναι πρὸς αὐτοὺς φλογοειδεῖς σπινθῆρας.
Ὁ δὲ ἀλάστωρ ἔμφοβος γενόμενος, εὐθέως
ἐπὶ τὴν πόλιν ἔγενε, ὡς εἴδαμεν, σπουδαίως·
ὅστις ἐπὶ τὴν αὔριον κηρύξας ἐξελθῆναι
συλλήβδην καὶ μεμανικῶς σπεύδοντ᾽ ἀντισταθῆναι.
Ἀλλ᾽ ὅταν εἶδε πόρρωθεν τοιάδ᾽ ἑτοιμασίαν
ἐν τῷ βασιλικῷ στρατῷ, ἰσχὺν καὶ εὐταξίαν,
θροεῖται ἡ καρδία του, κ᾽ ἐπίστρεψεν ἐκεῖσε,
δρῶντ᾽ ἄλλον οὐκ ἴσχυσεν δεσμώτας πυρπολῆσαι·
οἵτινες ἦσαν ἅπαντες, σὺν γυναιξὶ καὶ βρέφη,
ὡς χιλιάδας εἴκοσι, ἐπαληθῶς ἐρρέθη.
Ἀλλ᾽ ὁ Θεὸς βουλόμενος τούτους ἐκ τῶν κινδύνων
ῥῦσαι κ᾽ ἐκ περιστάσεως τῶν ἀσεβῶν ἐκείνων,
τυχών τις παῖς Χριστιανῶν, Ὀτμανικῶν εὐνοῦχος,
ὄντα φρουρᾶς προτηρητὴς πασῶν τε καὶ κλειδοῦχος,
ὅστις ἀνέῳξε φρουράς, καὶ ταῦτα τοῖς δεσμίοις

---

512 λοχοφόρους 525 πριστήρας 530 συλήβδὺς ex corr. *540 προτυριτῆς*

ἐξήγαγ᾽ ἐκ τοῖς σκοτεινοῖς καὶ θλιβεροῖς ταμείοις [1].
Οἳ καὶ τῆς ἀκροπόλεως σφαλίσαντες τὴν θύραν,
προσέχοντες τροχοειδὲς οἱ ἔχοντες τὴν πεῖραν
καὶ πόρρωθεν τὸν Ἐρυθρὸν Πώγων μεθ᾽ ὀξυτάτοις
βέλεσιν διωκόμενον ὡς φίλον τῆς Ἀστάρτης.
Οἳ καὶ σημαίαν εὗροντες, ἣν ἀπὸ τῶν χαράκων
Ἰσμαηλῖται ληστρικῶς ὡς παῖδες τῶν κοράκων
τῶν Γολεττῶν ἁρπάσαντο, διεστραμμένη γέννα,
ὅτε τοῦ κόμιτος Σαρνῶν ἔταμον τὸν αὐχέναν·
ἣν ἐπὶ πύργου ὕψωσον οἱ τάλανες ἐκεῖνοι,
μεγαλοφώνως ἔκραζον : τοῦ κόσμου τὴν εἰρήνην,
ζῇ βασιλεὺς ὁ Κάρολος εἰς ἤπειρον καὶ πόντον,
καὶ κυριεῦσαι τοὺς ἐχθρούς, ὡς τῶν χρησμῶν εἰπόντων. |
φ. 17v *⟨Κ⟩αὶ μετὰ τὴν προσήκουσαν ὕψωσιν τῆς σημαίας*
ἐκ τῶν δεσμῶν ἐξῆλθέ τις ποιῶν ἐδαφιαίας
μετάνοιας ἐνώπιον τοῦ καίσαρος Καρόλου,
ὅστις πανσόφως πρὸς αὐτὸν φθεγγόμενος καθόλου,
ὡς βασιλεὺς εἰρηνικὸς τὰ ἔργα τοῦ Κυρίου
ὁ ἐκ τῆς πλάνης τοῦ ἐχθροῦ καὶ τοῦ δεσμωτηρίου
τὸν κόσμον λυτρωσάμενος, δεῖ καὶ αὐτὸς ποιῆσαι
ἡμᾶς ἐκ περιστάσεως, ἀντιλαβοῦ καὶ ῥῦσαι. |
φ. 18r *Ὁ δὲ περιφανέστατος ἔφη αὐτῷ δακρύων :*
Τῇ τοῦ Κυρίου χάριτι ἐρρύσθητ᾽ ἐκ θηρίων,
παντοίας περιστάσεως, θυμοῦ κ᾽ ἀλαζονείας,
παντός τε φόβου δολεροῦ, θλίψεως καὶ μανίας.
Κ᾽ εὐθὺς τὸν πολυέλεον ὕψωσον σταυρωμένον
ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἄνω δεδοξασμένον,
μεγαλοφώνως κράζοντες τό : Σῶσον τὸν λαόν σου,
Κύριε, καὶ εὐλόγησον ποίμνιον ἐντολῶν σου,
καὶ διὰ τὸ πολίτευμα τοῦ σοῦ σταυροῦ ὡσαύτως
τῶν εὐσεβῶν ἀξίωσαι τὴν νίκην καὶ τὸ κράτος.
Τότ᾽ ἐκινήθη τῷ στρατῷ, κ᾽ ἐπόρθησε τὴν πόλιν,
τοὺς Ἄραβας μετὰ θυμοῦ ἀνείλαντες ἐφ᾽ ὅλην
περιοχὴν τῆς πόλεως, προάστια καὶ πύργους
τὰ πάντα ἐδαπάνησαν· καὶ μὴ νομίσῃς λίγους
ἔταμον ἐκ τοὺς Ἄραβας ἐκείνην τὴν ἡμέραν,
ἕως ἡλίου δύνοντος τὴν τοῦ Ἑρμῆς ἑσπέραν [2]. |

---

1. Βλ. Ι. Χάμμερ, Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 47.
2. Ἴσως ἐννοεῖ τὴν Τετάρτην (Mercurii dies).

φ. 18v *Καὶ οὕτως ἀναμεταξὺ τῶν εὐσεβῶν ἐπάρξαι*
διαφορὰ καὶ θόρυβος περὶ τοῦ μὴ πατάσαι
τὰ βρέφη, μήτε τοὺς γονεῖς ὑπ᾽ οὐδενός γε τρόπου,
ἀλλ᾽ ὑγιεῖς λειψάτωσαν πρὸς δούλευσιν τοῦ τόπου·
ἐξ ὧν καὶ πλῆθος ἔλαυνον καὶ ἐπὶ στόλου πάντας,
σὺν τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν, ἔπεμπον μετ᾽ ὁλκάδας.
Κ᾽ ἁπανταχοῦ τῆς σήμερον χριστιανῶν οἰκέται
εἰσὶν ἐκεῖν᾽ οἱ βάρβαροι, δοῦλοι καὶ ὑπηρέται.
Καὶ τὰ ἐγκόσμια αὐτῶν καὶ τὰς περιουσίας
εὑρήσεις ἐν ταῖς πόλεσιν, εἰς ῥύμνας καὶ πλατείας,
καθάπερ οὖν ἑώρακα, εἰς χώραν τῶν Δρεπάνων [1],
κ᾽ ἐπὶ τὴν περιβόητον πόλιν Μεδιολάνων,
φ. 19r *κ᾽ ἐπὶ τὴν πανευδαίμονα μεγάλην Ἰβηρίαν* [2], |
κ᾽ ἐπὶ τὴν νῆσον Σικελῶν, κ᾽ ἐφ᾽ ὅλην Καλαβρίαν,
κ᾽ ἐπὶ τὴν θεοφρούρητον Πόλιν λαμπράν, ὡραίαν,
τὴν καλουμένην πανταχοῦ παρὰ τῶν ὅλων Νέα [3].
Οὐ δύναμαι καταλεπτῶς, ὡς ἄπειρος γραμμάτων [4],
δημηγορεῖν τε καὶ λαλεῖν βασιλικῶν πραγμάτων·
καὶ διὰ τοῦτο τὰ πολλὰ παύω κ᾽ ἀνακινοῦμαι
εἰς τὴν τοῦ Πώγωνος φυγήν, ὡς εἶδα, διηγοῦμαι.
Καὶ πρῶτον τὴν ἀντίστασιν ἐκείνην τῶν δεσμώτων,
ἣν παρ᾽ ἐλπίδος ἰδὼν γὰρ λαμβάνει μέγαν κρότον.
Καὶ ταῦτα δ᾽ ἔγενε φυγὸς εἰς χώραν καλουμένην
Βόναν [5], *ὅπου τριήρεσι δέκα καὶ τρεῖς ᾽σταμένοι·*
καὶ εἰσιέν᾽ ἐντὸς αὐτῆς, πλεύσας ἐν Ἀλγιραίων [6]
τῆς Ἀφρικῆς μετ᾽ ὀθονῶν καὶ πολλοστῶν ἡρέων.
Καὶ ταῦτα δὲ μεθ᾽ ἡμερῶν τεσσάρων ἐνοήθη
τὸ πρᾶγμα, καὶ μετὰ σπουδῆς ὁ πρῖγκιψ ἐκινήθην
σὺν καὶ τριάκοντα ὀκτὼ τριήρεις διαπλεῦσαι
ἐκεῖσε, καὶ τὸν Πώγωναν ζητεῖν τοῦ ἀπολέσαι.

---

583 ἔλαυνον ex corr.

---

1. Ἡ πόλις Τράπανι (Trapani) τῆς Σικελίας, τὸ ἀρχαῖον *Δρέπανον* ἢ *Δρέπανα*.
2. Ἐννοεῖ, προφανῶς, τὴν περιοχὴν τῆς Λιγυρίας ἐν τῇ ΒΔ Ἰταλίᾳ (ἔνθα καὶ ὁ νομὸς τῆς Ἰμπερίας).
3. Ἐννοεῖ τὴν ἰταλικὴν πόλιν Νεάπολιν.
4. Βλ. καὶ στ. 1 ἑπ.
5. Βόνη, πόλις τῆς Βερβερίας ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Ἀφρικῆς.
6. Ἐννοεῖ τὸ Ἀλγέριον.

Τοῦ Πώγωνος ἀποτυχών, ἐκέλευσεν εὐθέως
φ. 19v *πορθῆσαι Βόναν | ἀντ' αὐτοῦ, ὡς πρῖγκιψ καὶ γενναῖος·*
ἔνθα καὶ τὴν βασιλικὴν σημαίαν ἀνασταίνει,
καὶ φύλακας ἐπρόσταξεν ἐκεῖσε διαμένειν.
Καὶ μετὰ τῆς κρατήσεως ἐξῆλθεν ἐκ τὴν Βόναν,
σπουδαίως παραγίνεται ἐπὶ τὴν Καρχηδόναν.
Καὶ ταῦτα πρὸς τὸν καίσαραν εὐθὺς ἐδιηγήθη
ἐκείνην Βόνας κράτησιν, καὶ οὕτως ἐκινήθην
λαλῆσαι καὶ πρὸς φύλαξιν πόλεως Καρχηδόνων,
ἵνα μηκέτι σκάνδαλα τύχωσιν μετὰ χρόνον.
Ὡς ἤκουσεν ὁ βασιλεύς, ἐκέλευσεν ἐκεῖσε
τοῖχον ἀκαταμάχητον κύκλῳ Γολέττας κτίσαι.
Κεραυνοφόρους δόκιμους ἐπρόσταξε προσμεῖναι
ἐκεῖσε, καὶ δημιουργοὺς καὶ πανοπλίτας στῆναι.
Καὶ ἔστω κλεὶς Καρχηδονῶν κ' ἐφ' ὅλην Βαρβαρίαν
πύλ' ἰσχυρὰ καὶ κεφαλή, ῥάβδος καὶ βακτηρία. |
φ. 20r *⟨Κ⟩αὶ μετὰ τὴν περαίωσιν, ἣν ἔπραξε καθόλου,*
ἐκέλευσε τοὺς ὁδηγοὺς καὶ ἀρχηγοὺς τοῦ στόλου
ἀνύποπτον ἀσφάλειαν δοῦναι καὶ στηριγμένοι
ἐπὶ τῇ τρίτου εἰκοστῇ πάντες ἐν τῷ λιμένι
Μεσσήνης [1] *συναχθήσονται ἄνευ Θεοῦ καὶ μόνου,*
ὅτι τῇ χάριτι αὐτοῦ κ' αἰσχύνῃ τοῦ δαιμόνου
ἔχω στρατεῦσαι ἀλλαχοῦ, ἔνθα οἰκονομῆσαι
ἡ εὐδοκία τοῦ Θεοῦ διδάξαι καὶ φωτίσαι·
καὶ οὕτως εἰσελεύσονται κελεύσας ἐπὶ στόλου,
χάριτι τοῦ δημιουργοῦ τῆς γαίης καὶ ⟨τοῦ⟩ πόλου.
Τοῦ στόλου δ' ἀποπλεύσαντος, εὐθέως ἀποκρύβη
ἐκεῖνον τὸ ἁλλόμενον ὕδωρ, ἐκαταφρύγη. |
φ. 20v *Σοφία γὰρ οὐ δύναται ἀνθρώπου ἐρευνῆσαι,*
πόθεν αἱ φλέβαι τῶν πηγῶν ἐπαύσαντο ἐκεῖσε.
Τοῦτο καὶ μόνο δύναται τοῦ μετατρέψαι πάντας
κακόδοξους καὶ ἀσεβεῖς καὶ ἀλλοφύλους ἄνδρας.
⟨Τ⟩ὰ δέ γε νικητήρια ταῦτα τῆς Καρχηδόνος
ἐγένετο τοῖς ἅπασι κατάπτωσις καὶ φθόνος,
καὶ φρύαγμα τῶν ἀσεβῶν καὶ τῶν ἑτέρων ζάλη
καὶ θόρυβος ἁπανταχοῦ καὶ ταραχὴ μεγάλη.

---

616 *κράτησεν*

---

1. Ἐννοεῖ τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης ἐν Σικελίᾳ (Messina).

⟨Τ⟩ότε κ' ὁ καῖσαρ ἔτι δέ, μετὰ τῆς Καρχηδόνων
κρατήσεως, ἐστέφθηκε ἐπὶ τὸν μέγαν θρόνον,
ἐκεῖνον τὸν παγκόσμιον Ῥώμης τῆς πρεσβυτέρας,
ὁ τοῦ Αὐγούστου καίσαρος ὑπέρτερος καὶ μέγας.
Ἔνθα ὁ Τρίτος ἔστεψε Παῦλος [1] οὐ μετ' οἰκείας
ἐκείνου προαιρέσεως, ἀλλ' ὑπὸ δυναστείας.
Ἡ ⟨Η⟩ γὰρ ἐκείνου φοβερὰ στέψις καὶ βασιλεία
σκάνδαλο Φράγκοις ἔγενε καὶ τοῖς λοιποῖς μωρία.

(Ἀπὸ δῶ ἀρχίζει γιὰ τὸν ῥῆγα τῶν Φραγκῶν) [2].

⟨Τ⟩ότε κ' ὁ ῥῆγας τῶν Φραγκῶν εὐθὺς καταλιμπάνει
τὴν πίστιν, ἥνπερ δέδωκε, ἑκὼν καθὼς ἐφάνη,
ὡς ὅτι δ' ἀπελάκτισε ἀσφάλειαν παντοίαν,
ἣν δέδωκε πρὸς τὸν Χριστὸν κ' εἰς τὴν Ὑπεραγίαν,
καὶ μία σάρκ' ἀχώριστος ἐγένετο καὶ αἷμα
μετὰ τοὺς Μωαμεθικοὺς ὁ κάκουργος καὶ πνεῦμα.
Κ' οὐκ ἤρκει ἡ ὁμόνοια, ἣν ἔπραξε, κ' ἀγάπη
μετὰ τοὺς Μωαμεθικούς, κ' ἀνθρώπους δὲν ἐντράπη,
οὔτε μὴν φόβον τοῦ Θεοῦ, οὔτε τῆς Θεοτόκου,
μετὰ τὸν ἀπελακτισμόν, ὡς εἴπομεν, τοῦ ὅρκου,
ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀγαρηνῶν καλέσαντα τὸν στόλον,
καὶ πλῆθος τῶν χριστιανῶν διδοὺς τῶν διαβόλων,
κατ' ἔτος ἐπὶ ἔτεσι πέντ' ἐν τῇ Ἰταλίᾳ
κ' ἅρπαζον τοὺς χριστιανούς, γυναῖκες καὶ παιδία.
Ὅντινα στόλον ἤγαγε μετὰ σκοποῦ καὶ τρόπου
ἐν τῷ λιμένι τῆς Θολοῦ πρὸς χαλασμὸν τοῦ τόπου,
φ. 21r *ὅ ἐστι κέντρο τῶν | πιστῶν καὶ ὀμφαλὸς ὡσαύτως,*
κ' ἔγενε μέγας κίνδυνος εἰς τῶν πιστῶν τὸ κράτος.
Ὅθεν λεηλατήσαντο πέριξ τῆς Ἰβηρίας
καὶ τόπους καὶ προάστια τινὰ τῆς Καλαβρίας·
καὶ νήσους ἀποικίσαντο διάφορους καὶ κώμεις.
Ὢ ! τῆς ἀθέου συμβουλῆς καὶ παρανόμου γνώμης !
Πλῆθος χρυσοῦ λαμβάνουσιν κ' ἀνθρώπους τῶν ἠρέων
Ἱσπανικῶν, ὡς ᾄδεται, ὁμοῦ καὶ Καλαβραίων.
Ἔτι καὶ ναύτας ἔλαβον αἰχμάλωτους ἀνδρείους,

---

645 ματὰ 649 ὁ Γ

---

1. Ὁ πάπας Παῦλος ὁ Γ΄ (1534 - 1549).
2. Ὁ τίτλος προσετέθη βραδύτερον δι' ἄλλης χειρός.

καὶ κυβερνήτας ἔμπειρους Ἰταλικοὺς μυρίους.
῎⟨Α⟩ξιον λύπης τοῦ πτωχοῦ λαοῦ αἰχμαλωσία,
ἣν παρ' ἐλπίδος ἔλαβον γυναῖκες καὶ παιδία.
Γνώμῃ παντοίᾳ τοῦ ῥηγὸς ἐπόρθιζον ἐκεῖσε
οἱ ἀσεβεῖς τὰ ἑαυτοῦ, καὶ γυναιξὶ μιγῆσαι
οὐ μόνον ἐκ τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ παρὰ φύσι,
οἵτινες καὶ τοὺς ἄρρενας ἐμίανον ἐπίσης.
Καὶ σεβασμίους εἴδαμεν ναοὺς λεηλατῆσαι,
συγκαταβάσει τοῦ ῥηγός, βωμοὺς ἀνακαινίσαι.
⟨Κ⟩αὶ ταῦτα δ' ὑποτακτικὸς καὶ δοῦλος ἐσυντάχθη
τῶν ἀσεβῶν, ὡς ᾄδεται, κ' ἡ κτίσις ἐταράχθη.
Φραγκίας δὲ ὁ ἔγκριτος σήμερον ἐτυφλώθη,
καὶ παραβάτης δόλιος ἔγενε κ' ἐγυμνώθη.
῾Ως ὁ Ἰούδας, καὶ αὐτὸς σήμερον ἐπλανέθη,
κ' ἀρνήθη τὸν διδάσκαλον, κ' ἐκ τὸν αὐχέν' ἐδέθη.
Καὶ πᾶσαν τὴν λαμπρότηταν κ' ἐπαίνους τῶν πατέρων
σήμερον ἐκαταίσχυνε τῶν καὶ ἐνδοξοτέρων.
Καὶ θάψας ἐπὶ τὸν βυθὸν τὴν χάριταν ἐκείνην,
ἣν εἶχον οἱ προπάτορες αὐτοῦ καὶ τὴν εἰρήνην,
πῶς ἔσφαλ' ὁ τρισάθλιος κ' ἐμίανε τὸ τάγμα,
τοῦ γένους τὸ ἀπαύγασμα οὗτος ὡς ἐν τῷ ἅμα ;
Τοῦ δ' οἱ γονεῖς, ὡς ᾄδεται, ὑπήρχοντο μεγάλοι
φ. 21v *ἐχθροὶ τῶν Μωαμεθικῶν, | κ' ἀνάλωσις καὶ ζάλη.*
Καὶ οὗτος πῶς τῇ σήμερον τῶν παλαιῶν τὴν γνώμην
ἀδίκως ἐκατέλιπε, κ' οὐδὲν ἐβλέπ' ἡ ῾Ρώμη ;
῾Ως ὅτ' ἀποσυνάγωγον τὸν λέγουσιν οἱ πάντες,
αὐτὸν καὶ τὸν πατέραν του, παιδία, γυναῖκες κ' ἄνδρες·
οὓς μὲν οὐκ ἔστιν ἄξιον, ἵνα καταλαλοῦμεν,
ἀλλ', ἵνα δὲ θρηνήσωμεν αὐτοὺς καὶ λυπηθοῦμεν.
Καὶ μᾶλλον ὅτι μέλλεται, ἵνα τὴν ἐπαρχίαν
αὐτῶν ὑστερηθήσονται κατὰ τὴν προφητείαν,
ἣν εἶπεν ὁ ἀνάδοχος Φραγκῖσκος τοῦ πατρός του,
ἄνθρωπος ὁσιώτατος, ὁμοῦ καὶ τῆς μητρός του. |

φ. 22r *῎⟨Ε⟩τι δὲ ζῶντος τοῦ ῥηγός, ἡ πᾶσα Γερμανία*
ἐπήρθησαν ὡς δόλιοι πάντες τῇ διανοίᾳ,
οἵτινες δὲ τοῦ καίσαρος, ὡς εἴδαμεν, οἰκέται
ὑπῆρχον ἔκπαλαι πιστοὶ δοῦλοι καὶ ὑπηρέται.

---

689 *ἐγκρικος*

Καὶ νῦν καταλιμπάνουσιν τὸν κύριον καὶ φίλον,
κ' ἐπαναστάντες κατ' αὐτοῦ, ὡς ἔθος τῶν βεβήλων.
Καὶ ταῦτα δ' ἐκατάστησαν τινὰν ἐκλελεγμένον,
δημαγωγὸν ὑπέρτερον, ἔνδοξον ἐπηρμένον,
ἄνθρωπον γενναιότατον, μέγαν στρατοπεδάρχην,
ὅστις ἐπίσταται καλῶς εἰς πόλεμον καὶ μάχην·
οὗ τοὔνομα Λαγκράφιος, γερμανικὸν τὸ κλέος,
τῆς Γερμανίας στήριγμα, μᾶλλον καὶ ῥωμαλέος.
Ἔσχεν δὲ καὶ μεθ' ἑαυτῷ ἄνδρας καθωπλισμένους,
παντοίας μάχης ἔμπειρους καὶ δεδοκιμασμένους,
ὡς μυριάδας δώδεκα, πεζοὺς κ' ἱπποδαμείους,
πρηστηροφόρους ἐκλεκτοὺς ἐξ οἷς ὡς δισμυρίους.
Ἐφ' οἷς γὰρ ὁ Φραγκίας ῥὴξ ἐκόμισεν χρυσίνους
ὡς μυριὰς τριάκοντα, συνηγορῶν ἐκείνους,
οἵτινες δὲ τοῦ καίσαρος ἔγενον ἀντιστάται,
μετὰ δυνάμεως πολλῆς τυφλοὶ καὶ παραβάται.
Καὶ ταύτης ⟨δὲ⟩ τῆς νεύσεως καὶ συμβουλῆς καὶ τόλμης
ἐκείνης τῶν Γερμανικῶν ὁ βασιλεὺς καὶ γνώμης
ἀχρήστου καὶ κατασκευῆς λεπτομερῶς ἀκούσας,
εὐθέως παραγίνεται ἐπὶ τῇ πόλει Προύσας [1],
ἧς ἀρχηγὸς ἐδέξατο αὐτὸν μετ' εὐλαβείας,
μᾶλλον καὶ δεῖπνον ἔποισε μέγαν τῆς βασιλείας.
⟨Τ⟩ότε τινὲς ἀρχέλαοι ἐκεῖσ' ἐνδοξοτάτοι,
ἄρχοντες μεγαλοπρεπεῖς, δουξοὶ ἐκλαμπροτάτοι,
τῶν μεγιστάνων πρόκριτοι λαμπρῶν τῆς Γερμανίας
πόρρωθεν εἰς προσκύνησιν ἦλθον τῆς βασιλείας·
μεθ' ὧν ἐσυγγενεύσατο ὁ καῖσαρ παρρησίᾳ·
οἵτινες ὡς οὐράνιον δῶρον κ' εὐεργεσίαν
φ. 22v *οὕτως ὑποδε|ξάμενοι κ' ἐχάρησαν μεγάλως*
περὶ τοῦ ἀξιώματος κ' ἡλικιῶν τὸ κάλλος.
⟨Τ⟩ότε καὶ ὁ Λαγκράφιος ἐκεῖσε πλησιάζει
μετὰ δυνάμεως πολλῆς, κ' ὁ καῖσαρ ἡσυχάζει.
Καὶ μάχην συγκροτήσαντο δεινὴν καὶ ῥωμαλέαν,
ἐπ' ἀληθείας φοβερὰν κατὰ τὸν βασιλέαν·
ὅστις ἁγίως νουθετῶν κ' εἰκότως τοὺς ἰδίους,
μηκέτι φοβηθήσωνται ἐκ τοὺς ὑπεναντίους,

---

734 προύσης

---

1. Ἐννοεῖ τὴν Πρωσίαν.

ἀλλὰ γενναίως ἅπαντες στήσωμεν τὰς καρδίας,
καὶ δῶμεν πρὸς τὸν Κύριον ὕμνους κ' εὐχαριστίας.
Κἀκεῖνος, ὡς πανάγαθος καὶ βασιλεὺς τῶν ὅλων,
νίκην δωρήσαι πρὸς ἡμᾶς κατὰ τῶν διαβόλων. |
φ. 23r *⟨Κ⟩αὶ οὕτως ἐκατάστησε τινὰς ἐκλελεγμένους*
δημαγωγοὺς πανευκλεεῖς, τῆς μάχης γυμνασμένους·
πρὸς οὓς καθευεργέτησε ἅπασαν ἐξουσίαν
τὴ περὶ τὰ πολέμια μάχης ὑπηρεσίαν.
Καὶ μάχην συγκροτήσαντο ἑκάτεροι καὶ φόνους,
οὓς οὐκ ἐμνήσθ' οὐδέποτε τινὰς εἰς ἄλλους χρόνους.
Καὶ ἐπειδή, ὡς ᾄδεται, παρὰ Θεοῦ τὸ κράτος
ὑπέλαβε καὶ νέμεται ὁ βασιλεὺς ἀφράστως,
ὤφθη ἐκείνου τις ἀνήρ, ὃς λειτουργὸς Κυρίου,
μεγίστως νουθετούμενον, ὅτ' ἐπὶ τῆς αὐρίου
μέλλει περάσαι, σὺν Θεῷ, τὸν ποταμὸν ἐκεῖσε,
τὸν τοῖς ἀνθρώποις ἄβατον· καὶ ταῦτα μὲν νικῆσαι
ἐκείνην τὴν περίφημον μεγάλην Γερμανίαν,
καὶ καταβάλῃ τὴν ἐχθρῶν ἔπαρσιν καὶ μανίαν.
Ἔφη ἐκεῖν' ὁ βασιλεύς : τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος
πέλει πολὺ τοῦ ποταμοῦ, καὶ δειλιῶ τὸ πάθος.
Ἀλλ' οὗτος προτρεψάμενος τὸν καίσαρα εἰκότως
περάσωσιν τὸν ποταμὸν ἄμφω καὶ ἀνυπόπτως.
Καὶ οὕτως δὲ ἐπέρασον, Θεοῦ οἰκονομίᾳ,
τρισπιθαμαῖον εὗρόν τον τὴν μεσοποταμίαν.
Βοῶντες οἱ τοῦ καίσαρος πάντες μετ' εὐλαβείας,
μετ' εὐφροσύνης καὶ χαρᾶς καὶ στερεᾶς καρδίας :
Ὕψωσον κέρας, Κύριε, τοῦ καίσαρος Καρόλου,
ἵνα δουλώσῃ τὴν ἀρχὴν Γερμανικῶν καθόλου.
Ποία δὲ γλῶσσα δυνηθῇ λεπτομερῶς κηρῦξαι
θάνατον, ὃν ἐποίησε Γερμανικῶν ἐκεῖσε
ὁ τῶν λευκῶν διοικητής, δοὺξ καὶ στρατοπεδάρχης,
μέγας τοῦ καίσαρος λαμπρὸς καὶ συνεργὸς τῆς μάχης !
Ἐκεῖ χειμάρρων αἵματα ἔδραμον, ὡς ἐφάνη,
ὡς ἤκουσα[1] *τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ἀριστοφάνην, |*
φ. 23v *ὅτ' ἔγενέ ποτε καιροῖς εἰς τὴν Ἰλίου πόλιν,*
τοσοῦτον ἦν, τὸ γέγονεν εἰς Γερμανίαν ὅλην.
Διότ' ἐσυγκροτήσαντο ἐπαληθῶς μεγάλην

---

1. Ὁ Ἀξαγιώλης ὁμολογεῖ ὅτι στερεῖται ἀμέσου γνωριμίας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

μάχην κ' ἀνεκδιήγητον καὶ θόρυβον καὶ ζάλην.
Ἀλλ' ἡ μεγάλη καὶ φρικτὴ κ' ἐξαίρετος σοφία
τοῦ καίσαρος τῶν Γερμανῶν ἀνεῖλε μεθοδείαν.
῾⟨Ο⟩ δὲ Λαγκράφος τολμηρὸς καὶ μέγας ἐπεδείχθη
τῆς μάχης, ἀλλ' εἰς πάρειον κεξιφηκῶς ⟨ἐβλήθη⟩.
Καὶ τότε πᾶσα τὸ στρατὸ αὐτοῦ καταλιμπάνει
αὐτὸν κ' ἐπέστη ταπεινὸς καὶ μᾶλλον, ὡς ἐφάνη,
ἑκὼν αὐχέναν ἔκλινε ὁ βέβηλος βοῶντα :
Ἱλάσθητί μου, Κύριε, τὸν καὶ παραπεσόντα.
Ὅντιναν ὑπεδέξατο ὁ βασιλεὺς εὐθέως,
καὶ οὐκ ἐμνήσθη μάταιας γνώμης αὐτοῦ καὶ κλέος.
Λοιπόν, καθάπερ ᾄδεται, ὡς ἔδειξε τὸ τέλος,
ἡ τοῦ Λαγκρὰφ ἀντίστασις εἰς χαλασμὸν καὶ γέλως
αὐτοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ ἔγενεν, ὡς τὸ πρᾶγμα
ἔδειξε, καί, ὡς εἴρηται ὑπῆρχε μέγα θαῦμα. |
φ. 24r *῞⟨Α⟩μα γὰρ ἦν καὶ ἕτερος συνήγορος καὶ φίλος,*
τοῦ Λαγκραφίου συνεργός, ὑπέρμαχος καὶ στύλος.
Ἄνθρωπος ἰσχυρότατος καὶ τολμηρός, αὐτάρκης,
μᾶλλον καὶ περιβόητος, μέγας στρατοπεδάρχης.
Ὑπῆρχε δοὺξ τῶν Σαμψονῶν, διοικητὴς μεγάλος,
ἄνθρωπος γιγαντογενὴς καὶ πρόσοψις καὶ κάλλος.
Ἔσχεν καὶ ἄνδρας σὺν αὐτῷ, ὡς τοῦ Λαγκρὰφ καὶ πλείους,
κεραυνοφόρους ἱππικούς, δόκιμους καὶ ἀνδρείους·
οἳ καὶ ποιοῦσιν φοβερὰν μάχην καὶ τρικυμία
τότε κατὰ τοὺς εὐσεβεῖς, ὡς ἄγνωστα θηρία.
Ἔκ τε ῥομφαίας καὶ πυρὸς ἔγενε μέγας φόνος,
κοινὸς κ' ἀνεκδιήγητος, ὡς ἔδειξεν ὁ χρόνος.
Ὁ δέ γε δοὺξ τὴν φοβερὰν ὁρῶντα καὶ μεγάλην
φθορὰν καὶ ὑπερβολικὴν ἀνάλωσιν καὶ ζάλην,
ἐκ φόβου ῥίπτει ἑαυτὸ ἐπὶ τῆς γῆς εὐθέως,
μεγαλοφώνως κράζοντα τότε τοῦ βασιλέως :
Ἥμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν κ' ἐπὶ τὴν βασιλείαν
φ. 24v *μετανοοῦντα δέξαι με κ' ἐν πάσῃ ἀσ|φαλείᾳ·*
ἔσομαι εἰς ὑποταγήν, ὡς οὖν πεπιστευμένος,
δοῦλος τῆς βασιλείας σου ἀεὶ δεδουλωμένος.
Ὅντιναν ὑπεδέξατο εἰς τάξιν προσηλύτου,
καὶ ταῦτα δ' ἐπακόλουθος ἔγενε τῆς συγκλήτου.
⟨Β⟩λέποντες οἱ Γερμανικοὶ τοῦ καίσαρος τὸ κράτος,
γονυπετοῦντες ἅπαντες, κραυγάζοντες εἰς πλάτος :
Οὐ μὴ μνησθῇς, ὦ κράτιστε, τὴν τῶν μωρῶν κακίαν,

οὔτε τὴν ἄτοπον ἡμῶν δούλων σου μεθοδείαν·
ἀλλ' ὡς πατήρ, οἰκτίρισον ἡμᾶς τοὺς ἀσυνέτους,
κ' ἀπὸ τοῦ νῦν ἐσόμεθα κ' εἰς ἀπεράντους ἔτους
δοῦλοι τῆς βασιλείας σου, πάσης ὑπηρεσίας,
καὶ δόξαν τῆς καθολικῆς δώσωμεν ἐκκλησίας.
Ἰδὼν ὁ καῖσαρ τὴν αὐτῶν μετάνοιαν, ἀνοίξας
τότε τῷ στόματι αὐτοῦ, προστακτικῶς λαλήσας,
ἀπαραιτήτως κτίσωσιν πρὸς πᾶσαν πολιτείαν
φ. 25r *ἀκρόπολιν ἐπιμελῶς ἐφ' ὅλην | Γερμανίαν*
μετὰ σπουδῆς, καὶ τὸν μισθὸν φυλάκων ἐκ τὰς πόλεις
ἱκανωσάτωσαν καλῶς τῆς Γερμανίας ὅλης.
Καὶ ταῦτα δ' εἶπε πρὸς αὐτούς, ἵνα μετ' ἡσυχίας
ἅπαντες διαμένωσιν ἐπὶ τὰς πολιτείας,
καθάπερ ἐνετείλατο : εἰδ' ἄλλως, ὃν οὐ τύπτει
ὁ νόμος, τύπτ' ἡ ῥάβδος μου, ὡς λέγουσιν οἱ τύποι·
καὶ κάτοπτρον καὶ διδαχὴ γενέσθωσαν τῶν ἄλλων
κενοδοξούντων ἀρχηγῶν, μικρῶν τε καὶ μεγάλων.
Καὶ οὕτως ἐκινήθησαν τῶν πόλεων εὐθέως,
τὰς κλεῖς διακομίζοντες τοῦ καίσαρος σπουδαίως.
Γερμανικοὺς οὐκ ἴσχυσον ἐκεῖν', οἳ ἀπ' αἰῶνος
δουλώσωσιν οὐδέποτε, ὡς ἔδειξεν ὁ χρόνος.
Ἀλλ' οὗτος, ὡς ὑπέρτερος τῶν ἄλλων ἐπεφάνη,
κατ' εὐδοκία τοῦ Θεοῦ, τὰ πάντ' ἀπολαμβάνει. |
φ. 25v *⟨Κ⟩αὶ εἷς Θεὸς συνήγορος πάντοτε καὶ προστάτης*
καὶ τεῖχος καὶ βοήθεια καὶ ὁδηγὸς κ' ἐργάτης
ἦν καὶ ὑπάρχει κ' ἔσεται πρὸς αὔξησιν καὶ κλέος
τοῦ κραταιοῦ καὶ ἰσχυροῦ Καρόλου βασιλέως.
Τίς τῶν ἀνθρώπων ὡς ἁπλῶς δύναται μελετῆσαι
μάχην ἢ πόλεμον τινὰ πρὸς τοῦτον συγκροτῆσαι !
Καὶ διὰ τοῦτο ἅπαντες εἰς τὴν ἐκείνου σκέπην
ἔσονται, καὶ τὰς κεφαλὰς κλινάτωσαν, ὡς πρέπει.
Ὁποῖος καὶ δυναστικῶς μέσον τῆς Ἰταλίας
τὰ θεῖα καὶ ἀκήρατα σκῆπτρα τῆς βασιλείας
ἐστέφθη, καὶ παρ' οὐδενὸς τῶν ἄλλων ἡγεμόνων
ἔμποδον ἐπελήψατο· οἱ γὰρ καὶ μέγαν πόνον
καὶ τρόμον ἐπελάβοντο, δρῶντες τὴν βιαίαν
στέψιν ἀνεκδιήγητον τοσαύτην καὶ γενναίαν.
Ὅστις καὶ γὰρ ἐβούλετο, ὡς ἤκουσα καὶ γράφω,

---

836 *ἐφιμελῶς*

ἐλευθερῶσαι, σὺν Θεῷ, τὸν τοῦ Κυρίου τάφον [1],
τοὺς δὲ πιστοὺς χριστιανούς, ῥῆξιν καὶ ἡγεμόνας,
ὡς οὖν υἱοὺς ἀγαπητοὺς ἔχειν καὶ κηδεμόνας.
Ἀλλ' ὁ παγκάκιστος εὐθὺς δαίμων ἐν τοῖς ἐγκάτοις
εἰσῆλθε τῶν ποτε καλῶν ὡς τῶν κακῶν ἐργάτης,
καὶ τρικυμίζει τὰς ψυχὰς αὐτῶν καὶ τὰς καρδίας
καὶ ζηλωταὶ γεγόνασιν πάντες τῆς βασιλείας.
Καὶ ταῦτα δ' ἄχρι καὶ τοῦ νῦν αἰτία τοῦ σκανδάλου
ὑπάρχει, κ' ὁ διάδοχος αὐτοῦ τοῦ μισοκάλου
φθόνος οὐκ οἶδε γάρ, φησίν, τοῦ προτιμᾶν συμφέρον
καὶ μᾶλλον ὑπὲρ ἑαυτῶν ἀνάπαυσιν κ' ἑτέρων.
Ὅμως δὲ πάλ' εἰς τὸν Θεὸν κ' εἰς τὴν αὐτοῦ μητέραν,
ἐκείνην τὴν παντάνασσαν καὶ τὴν ὑψηλοτέραν
τῶν οὐρανῶν, ἐλπίζομεν πάντας ἐλευθερῶσαι
αὐτός, καὶ τὸν θεόσωμον τάφον, καὶ συμπληρῶσαι
τὰ γεγραμμένα ἅπαντα εἰς δόξαν τοῦ Κυρίου
ἡμῶν Χριστοῦ ἀληθινοῦ, Θεοῦ τοῦ αἰωνίου.
Ἀμήν. |

φ. 26r *Ἐ⟩ν δέ γε τῷ τριακοστῷ ἔτος τῆς βασιλείας* [2]
τοῦ προρρηθέντος καίσαρος καὶ τῆς ἡγεμονίας,
Ἀνδρέου τοῦ ἐκ τῶν Χρυσῶν [3] *ἐπάρχοντος θαλάσσης,*
βασιλικοῦ προστάγματος καὶ ταῦτα μετὰ πάσης
μεγίστης ἐξουσίας τε ποιεῖν τὰ βουλητέα
αὐτοῦ καὶ τὰ θελήματα ἅπαντα καὶ ἡδέα,
ὤφθη τις τῶν Ἀγαρηνῶν ἀλάστωρ τῆς θαλάττης,
ὁ ἐπονομαζόμενος Δουργούτης θεηλάτης·
ἔσχεν καὶ πλοῖα ἐξ ἁρπαγῆς σαράκοντα καὶ τρία,
κ' ἔγενεν ἐπὶ τὴν Ἀφρικήν [4], *τὴν εἰς τὴν Βαρβαρίαν* [5].

874 *μισηκάλου* 876 *ἀνάπασιν* 883 *λφ*

1. Ἀναφέρεται εἰς τὴν προθεσιν τοῦ Καρόλου τοῦ Ε΄, ὅπως ὀργανώσῃ νέαν σταυροφορίαν καὶ ἀπελευθερώσῃ καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους.

2. Ὁ Κάρολος ὁ Ε΄ ἐστέφθη τὸ πρῶτον βασιλεὺς τῆς Αὐστρίας τῷ 1506. Ἑπομένως τὸ τριακοστὸν ἔτος τῆς βασιλείας του συμπίπτει τῷ 1536.

3. Ἀνδρέας ὁ ἐκ τῶν Χρυσῶν εἶναι ὁ γνωστὸς καὶ ἔνδοξος ναυτικὸς ἐκ Γενούης Ἀνδρέας Ντόρια (Andrea Doria), 1468 - 1560, τεθεὶς ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Καρόλου τοῦ Ε΄ ἀπὸ τοῦ 1528.

4. Ἐνταῦθα ἡ πόλις Ἀφρικιγὲ (Βερβερίας).

5. Βαρβαρία ἢ Βερβερία, ἡ εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς ἀφρικανικῆς ἠπείρου κατὰ μῆκος τῆς Μεσογείου θαλάσσης ἐκτεινομένη χώρα.

Ἣν καὶ λαβὼν ἀπατηλῶς ἐκ τὰς Ἀράβων χεῖρας,
κ' εὐθέως Τούρκοις ἐν αὐτῇ ᾠκίσαντα καὶ σπείρας,
σπευδόμενος σουλτανικὴν κράτησιν ἐνδυθῆναι,
καὶ πλείσθην γῆν ἀραβικὴν ἰδιοποιηθῆναι.
Ὁ δ' ἔπαρχος ἐπιβουλῆς Δουργοὺτ ἐνωτισθῆναι,
εὐθέως τοῖς τριήρεσιν κελεύσας ἑνωθῆναι·
ἐφ' οἷς πρησθῆρας φοβεροὺς βληθήσονται κελεῦσαι,
ὅτι Δουργούτην μέλλει γὰρ ἀπόφασι θηρεῦσαι.
Ὃ καὶ μαθὼν ὁ κάκουργος Δουργούτης, ἀφανίσθη
κ' ἐπὶ τὴν Κίρβην ἔγενε, κ' ἐκ τῆς ὀργῆς ἐρρύσθη.
Ὁ δ' ἔπαρχος ἐγένετο εἰς χώραν Μουναστέρους[1],
ἣν καὶ λεηλατήσαντα καὶ φλέξαντ' ἀπὸ μέρους.
Ὁ δὲ γενναῖος καὶ λαμπρὸς υἱὸς τοῦ ἡγεμόνος
διοικητοῦ Παρθενοπῶν[2] *Γαρζίας, ὡς τουρκοκτόνος,*
εἶπε πρὸς τὸν ἐπάρχονταν Χρυσοῦν, ὡς ὑπηρέτης
πιστότατος τοῦ καίσαρος μᾶλλον κ' ὡς ὀφειλέτης :
Δέσποτα, ἴσως ὑψηλὴ λαμπρά σου ἐπαρχία
ἀκούσῃ καὶ τὴν τῆς ἐμῆς γνώμης μετ' ἡσυχία·
ἄγωμεν εἰς τὴν Ἀφρικήν, τὴν καλιὰν τοῦ λύκου[3]
καὶ διαβόλου δηλαδή, μᾶλλον καὶ ἀντιδίκου,
φ. 26v *καί, χάριτι τοῦ κτίσαντος τοὺς οὐρανοὺς κ' ἀ|στέρας,*
λάβωμεν καὶ κρατήσωμεν εἰς πάσας τὰς ἡμέρας.
Ἔφη αὐτῷ ὁ ἔπαρχος : Ἵνα τοῦ βασιλέως
ἀναφορὰν ποιήσωμεν καὶ στείλωμεν εὐθέως,
καὶ κατὰ τῷ προστάγματι αὐτοῦ ἀναμφιβόλως
ἔχομεν ποῖσαι, σὺν Θεῷ, καὶ κινηθῶμ' εὐχόλως.
Καὶ οὕτως δὲ τοῦ καίσαρος εἴδησιν τῶν πραγμάτων
δεδώκασιν καταλεπτῶς καὶ τῶν ἐννοημάτων.
Ὁ δέ γε καῖσαρ τὴν γραφὴν ἰδῶντα, παραχρῆμα
ἀπολογεῖται πρὸς αὐτοὺς ἐπὶ τοσοῦτον ῥῆμα :
Προστάσσω σὲ τὸν ἔπαρχον θαλάσσης σὺν τοὺς πάντας
κυβερνητὰς καὶ ἀρχηγοὺς ἐκλελεγμένους ἄνδρας,
ἵνα κατὰ τῆς σήμερον, ἄνευ Θεοῦ καὶ μόνου,

---

918 κινηθῶμεὔχόλως ex corr.

---

1. Μοναστήρ, μικρὰ χερσόνησος, ἀποφυομένη ἀπὸ τῆς ἀκτῆς τῆς Τύνιδος, ἀνατολικῶς τῶν Σούσσων.

2. Παρθενόπη παρὰ τῷ Βιργιλίῳ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τῆς ἰταλικῆς πόλεως Νεαπόλεως.

3. Τὸ νόημα εἶναι νὰ μεταβῶσιν εἰς τὴν φωλεὰν τοῦ λύκου καὶ τοῦ διαβόλου (δηλ. τῶν ἐχθρῶν).

συνευδοκοῦντος δὲ αὐτοῦ, κ' αἰσχύνῃ τοῦ δαιμόνου,
πορεύθητε εἰς 'Αφρικήν, μετ' ὀθονῶν κ' ἠρέων,
καὶ λάβετε μεθ' ἑαυτῶν ὁμοῦ καὶ τοὺς 'Ρωμαίων
τριήρεις καὶ δημιουργούς, σὺν καὶ τοὺς Φλωρεντίας,
καὶ ταῦτα μὲν ὡς ἐκλεκτοὶ μάχης καὶ ἐμπειρίας
περικυκλώσατε αὐτὴν ἐκ γαίης καὶ θαλάσσης,
καί, κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν, ἀκούσω καὶ τὰς πράξεις.
'Ιδόντες δὲ τὸ πρόσταγμα τοῦ καίσαρος, συντόμως
ἔγενον εἰς τὴν 'Αφρικὴν καὶ θορυβεῖτ' ὁ κόσμος.
Κ' εὐθέως γὰρ εἰς ἤπειρον ἐρρίψαντο τὴν σπεῖραν
καὶ χάρακας ὑψώσαντο ἅμα κατὰ τὴν θύραν·
ἔνθα τεθέντες φοβεροὺς πρησθῆρας καὶ μεγάλους,
μεθ' οὓς γὰρ ἐκατάτυπτον σφοδρῶς τοὺς ἀντιπάλους.
'Η δ' 'Αφρικ' ἦν ἑπτάπυλος σιδηραῖς καὶ τοίχῃ
μάχης ἀνεπιχείρητα, ὡς οὖν ἐδιηγήθη
ἄνθρωπος ὑποκείμενος ἐν πάσῃ ἀληθείᾳ,
ἅτινα δ' ἐβεβαίωσον καὶ ἄλλοι παρρησίᾳ. |
φ. 27r *"Εσχεν καὶ ἄνδρας ἰσχυρούς, "Αραβας κ' 'Οτουμάνους,*
φύλακας μάχης ἔμπειρους, ὠμότατους καὶ πλάνους.
"Ενεκεν τούτ' οὐκ ἴσχυσαν συνθλάσαι κ' εἰσιέναι,
οὔτ' ἐκ τοὺς τοίχους οὐδαμῶς ἠδύνοντ' ἀνιέναι.
'⟨Α⟩λλ', ἐπειδὴ ὁ Κύριος εἰς πόλεμον καὶ μάχην
τοῦ θεσπεσίου καίσαρος συνήγορος ὑπάρχει,
σοφίζει τοὺς δημαγωγούς, κ' ἐλάβασιν ὡς δύο
τριήρεις καὶ συζεύξαντο, ὡς βόας ἐν ζυγίῳ.
Κ' ἐπάνω δ' ἐστεγάσαντο ποιοῦντες ὑπερῷα
καὶ χάρακας ὑπ' ὀθονῶν καὶ κάμιλων εὐρῶα·
ἅμα πρησθῆρας ἔθεντο φθοροποιοὺς καὶ ἄνδρας,
κρότον ποιοῦσιν φοβερὸν καὶ ἀναιροῦσι πάντας. |
φ. 27v *'Ο δέ γε τοῦ ἐπάρχοντος στόλος ἐπαριθμήθη*
ὀθόνεσιν σαράκοντα, ὡς ἐκατανοήθη·
ἔσχεν καὶ ἄνδρας σὺν αὐτῷ ὡς τετρακισχιλίους
γενναίους καὶ εὐπρόσωπους, κάλλιστους καὶ ἀνδρείους.
Οἳ καὶ σφοδρῶς τὴν 'Αφρικὴν ἐκρούοντο, κ' ἐρράγη·
τοῖχον ἐρρίψαντο πολὺν ἀπὸ τὸν πόντον πλάγι.
Κἀκεῖθεν εἰσιένεσαν, καὶ τὴν τοῦ βασιλέως
σημαίαν ἀνυψώσαντο εἰς 'Αφρικὴν εὐθέως·
καὶ οὕτως καταπλήξαντες τότε τοὺς ἐναντίους,

---

943 *ὀτουμένους* 950 *σῦνζεύξαντο*

Αἰθίοπας καὶ Ἄραβας κ' Ἀγαρηνοὺς ἀνδρείους.
Καὶ ταῦτα δ' ἐπορθήσαντο γυναῖκας καὶ παιδία,
φ. 28r *καὶ τὰ | ἐγκόσμια αὐτῶν καὶ τὴν περιουσίαν*
ἤγαγον εἰς τὴν Σικελῶν νῆσον κ' ἐπὶ τῇ Πόλει
Νέᾳ [1], *φημί, ὡς ᾄδεται κ' ἐπικαλοῦσιν ὅλοι,*
ἔτι καὶ πλῆθος ἐξ αὐτῶν πατέρων καὶ μητέρων,
ἅμα παισὶν καὶ ἀδελφοῖς καὶ συγγενῶν ἑτέρων,
πωλοῦντες ὡς ἐρίφια· κ' ἐλαύνουσιν οἱ πάντες,
τὰ τέκνα γάρ, ὡς ᾄδεται, γυναῖκες καὶ τοὺς ἄνδρες.
⟨Κ⟩αί, ἐπειδὴ πᾶν δώρημα τέλειον καταβαῖνον
ἄνωθεν γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων δεδομένον,
πολυαρχίαι, παύσετε καὶ δεῦτε πορευθῆτε
τῷ δόγματι τοῦ καίσαρος, ὡς ἄλλοτε γραπτῆτε.

⟨Κ⟩αὶ διὰ τοῦτ', ὡς κράτιστος καὶ μέγας τροπαιοῦχος,
τῆς ὀρθοδόξου πίστεως στήριγμα καὶ κλειδοῦχος,
κλῖνον τὸ οὖς σου ἐπ' ἐμὲ διὰ τῆς Θεοτόκου
καὶ πρόσχες παρακλητικὴν ἀναφορὰν μεθ' ὅρκου.
Ὅτι ἐγὼ πρὸς τὰ καλὰ καὶ τὰ συμφέροντά σοι
ὑπάρχω σφόδρ' ἀκόρεστος, ὡς δρωπικὸς τοῖς πᾶσιν
ὕδασι κ' ἀνεπίληπτος, πιστὸς τῆς βασιλείας
καὶ δοῦλος καὶ ὑπέρμαχος αὐτῆς ἐπ' ἀληθείας·
καὶ ὁλοψύχως δέομαι, ἵνα κατακρατήσῃ
σήμερ' ἡ βασιλεία σου Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν.
Καὶ μὴ νομίσῃς, βασιλεῦ, ὅτ' ὡς ἁπλῶς κινοῦμαι,
ἢ μᾶλλον καὶ ὡς ἔτυχε τοιαῦτα διηγοῦμαι,
ἀλλὰ μεθ' ὅρκου φοβεροῦ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς μου
λαλῶ τῆς βασιλείας σου ἐφ' ὅρος τῆς ζωῆς μου.
Ἕ⟨Ε⟩νεκεν τούτου, σὺν Θεῷ, εἴδησιν τῶν πραγμάτων
Ἑλλάδος καὶ ἁπανταχοῦ ἐκείνων τῶν περάτων
σήμερον δίδω καθαρῶς ἐπὶ τὴν βασιλείαν,
κ' ἐλπίζω εἰς τὸν Κύριον, κατὰ τὴν προφητείαν,
θέλει κρατήσει τοὺς ἐκεῖ τόπους διὰ συντόμως
καὶ ἔσηται κυβερνητὴς πάντων καὶ οἰκονόμος.
φ. 28v *Διότι γάρ, ὡς ἔμοιγε δοκεῖ, πρὸς | τὰ σημεῖα,*
ἅπερ ὁρῶμεν σήμερον, Θεοῦ οἰκονομίᾳ,

---

989 ὄκου

---

1. Ἐννοεῖται ὡς καὶ ἀνωτέρω ἡ Νεάπολις τῆς Ἰταλίας.

αὐτός ἐστιν ἐπαληθῶς, ὃς μέλλει βασιλεῦσαι
τὴν οἰκουμένην ἅπασαν, κ' ἐχθροὺς ἐξολοθρεῦσαι.
⟨Κ⟩αί, εἰ θέλεις γνῶναι, κράτιστε, καὶ μέρος τῶν σημείων,
τῶν καὶ βεβαίως ἔγενον ἐπὶ τῷ Βυζαντίῳ,
εἰς τοὺς λιθίνους λέοντας ἐκείνους καὶ τοὺς βόας[1],
οἵτινες γὰρ τὰ πρόσωπα ἔβλεπον τῆς ἑῴας
μέρη καί, ἐπιστρέψαντα ἀφ' ἑαυτοῖς καὶ Δύσιν
θεάσαντο τινὰ καιρόν, πρᾶγμα ὑπὲρ τὴν φύσιν.
Διότι γὰρ ἀκίνητοι οἱ λέοντες ἐκεῖνοι
ὑπήρχασιν ἐπαληθῶς· οὐδεὶς μὴ ἀντιτείνῃ.
Ἔργον ὑπῆρχον τοῦ ποτὲ κὺρ Λέοντος ἐκείνου,
λεκανομάντου καὶ σοφοῦ μᾶλλον καὶ περιφήμου,
οἵτινες γὰρ εἰστήκεισαν εἰς τὴν ἀκτὴν πλησίον·
καὶ ταῦτα γάρ, ὡς λέγουσιν, ὅτι μεθ' ἔτη δύο
ἀφ' ἑαυτοῖς ἐρρίπτησαν ἐκεῖσ' ἐν τῇ θαλάσσῃ
καὶ ἵσταντ' ἄχρι καὶ τοῦ νῦν, χωρὶς ἀνθρώπου πρᾶξι.
'⟨Ε⟩ν δέ γε μέσον τῆς λαμπρᾶς, μεγάλης ἐκκλησίας,
ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ καὶ παμφαοῦς σοφίας,
εἶπον τινὲς 'Αγαρηνοί, καὶ λέγουσιν μεθ' ὅρκου,
ὅτ' ἀοράτως ἤκουσαν ψαλμοὺς τῆς Θεοτόκου,
καὶ ἐξαιρέτως λέγουσιν τὴν φοβερὰν ἡμέραν
τῆς ἀναστάσεως Χριστοῦ πασῶν ἐνδοξοτέραν :
Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, ἀκούωσιν καὶ φρίττουν,
ὁποῖον ἀναμεταξὺ λέγουσιν καὶ κηρύττουν[2].
Καὶ ἄλλα πλεῖσθα λέγουσιν ἐν Κωνσταντίνου πόλει
ἔγενον ἀνεπίγραφα, ἃ καὶ θαυμάζοντ' ὅλοι.
Ἕνεκεν τούτου ἡ ἐλπὶς ἡμῶν ἀναμφιβόλως
ἔμεινεν εἰς τὸν Κύριον, ἐν ᾧ οὐκ ἔστιν δόλος. |
φ. 29r *Λοιπόν, ὡς θεοφρούρητος καὶ εὐαγγελισμένος*
παρὰ Κυρίου 'Ιησοῦ Χριστοῦ δεδοξασμένος
καὶ ὡς μέγας κ' ἀνεπίληπτος καὶ βασιλεὺς εἰρήνης,
τῆς πίστεως διοικητὴς καὶ τῆς δικαιοσύνης,
ἔχεις κινῆσαι, σὺν Θεῷ, σὺν τοῦ θεοφρουρήτου
στόλου τῆς βασιλείας σου, ὅνπερ οἱ πάντες φρίττουν,
ἵνα καὶ τὸν 'Ανατολῆς μεγάλης 'Εκκλησίας
λαὸν ἐκ τῆς τῶν ἀσεβῶν ῥυσθῆναι προστασίας.
⟨Κ⟩αὶ ὅτ' ἐνωτισθήσονται οἱ εὐσεβεῖς καθόλου,

---

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 429.
2. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 429.

ὅτι ἡ βασιλεία σου μετ' ἐξαισίου στόλου,
τοῦ παναγίου Πνεύματος χάριτι, ἐπανῆλθε,
κ' ἐπάτησεν ὁ πούς αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδ' ἐκεῖθεν,
καὶ ταῦτα δ' ὡς φιλόθεος ὅλος δικαιοσύνης
καὶ τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἔχοντα τῆς εἰρήνης,
ἐπρόσταξε τοὺς ὁδηγοὺς τοῦ ἀκηράτου στόλου
καὶ τοῦ πανευτυχοῦς στρατοῦ δημαγωγοὺς καθόλου,
ἐάν τις τοὺς χριστιανῶν οἴκους ἢ ἄλλον κτῆμα
πορθῆσαι ἢ τινὰ κακὸν εἴπῃ πρὸς αὔτους ῥῆμα,
ἀναμφιβόλως εἰς ὀργὴν πέσει τῆς βασιλείας
ζωὴ καὶ τὰ ὑπάρχοντα, χωρὶς ἀντιλογίας·
ἀλλ' ἀπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν πορθῆσαι κ' Ἰουδαίων
χρυσοῦν τε καὶ ἱματισμὸν καὶ τέκνα τῶν ἀθέων.
⟨Κ⟩αὶ ταύτης δὲ τῆς χάριτος δοθείσης τῶν Ῥωμαίων,
ὡς αἱ ψυχαὶ πρὸς τὸν Χριστὸν δράμωσιν τῶν δικαίων,
οὕτως μεθ' ἱλαρότητος κ' εἰλικρινοῦς καρδίας
δράμωσιν εἰς προσκύνησιν τῆς σῆς περηφανείας
πάντες οἱ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ γένους ἐκλελεγμένοι,
ἄρχοντες εὐγενέστατοι ὁμοῦ καὶ ἀρχωμένοι,
τοῦ Ἑλλησπόντου δηλαδὴ καὶ τοῖς ἐκεῖσε τόποις,
ὡς ὑπηρέτες ἅπαντες δείξωσιν καὶ τοῖς τρόποις[1]. |
φ. 29v *⟨Ε⟩ἶτα Πελοποννήσιοι, ἀπόγον' ἡμιθέων,*
οἱ τῶν Λακώνων εὐγενεῖς ποτὲ καὶ τῶν γενναίων,
ἅμα καὶ γένος Ἀττικόν, κλέος τῶν σοφωτάτων,
ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν καὶ τῶν ἐνδοξοτάτων·
ἐκεῖ καὶ τῶν Μακεδονῶν γένος καὶ τῶν Κερκύρας,
ὁμοῦ σὺν τῶν Δυρραχηνῶν τῆς μάχης καὶ τῆς σπείρας,
σχεδὸν εἰπεῖν, πετόμενοι ἥξουσι προσκυνῆσαι
πάντες τὴν βασιλείαν σου, δουλωτικῶς ἐκεῖσε.
Πρὸ πάντων Κρῆται τολμηροί, ἄνδρες γεγυμνασμένοι,
τῆς μάχης καὶ τοῦ θόρυβου φύσει πεπαιδευμένοι,
ὠμότατοι καὶ ἰσχυροί, πανεύστοχοι τοξόται,
γενναῖοι καὶ ὑπέρμαχοι, δόκιμοι στρατιῶται·
λόγχην οὐκ ἀποστρέφονται, ξίφος οὐ δειλιοῦσιν,
μάχην καὶ θάνατον ἀεὶ οἱ Κρῆτ' ἐπιθυμοῦσιν.

1042 τοῦ supra lineam add. cod. *1057 ἀπόγονει μηθαίων* ex corr. *1062 δωραχηνῶν*

---

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 430.

Ὑπάρχουσιν τετράδια ὡς χιλιὰς πεντάκις,
καὶ ταῦτα λεοντόγνωμοι, ὡς ᾄδεται, πολλάκις·
οἵτινες μεθ' εἰλικρινοῦς ἐπέλθωσιν καρδίας,
ὡς δοῦλοι καὶ ὑπέρμαχοι πάντες τῆς βασιλείας.
Ἀνθρώπου γλῶσσα ἀδύνατον ἰσχῦσαι τοῦ λαλῆσαι
τὴν τῶν πιστῶν εἰλικρινῆν ἕνωσιν μελετῆσαι.
Ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς γῆς δρομαίως πορευθῶσιν,
ἵνα τῆς βασιλείας σου μορφὴν ἀξιωθῶσιν,
ἣν καὶ ἀκολουθήσουσιν λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι,
χάριτι τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, τὸν Ἰσμαὴλ τροπῶσαι.
Καὶ τότε πληρωθήσεται, ὡς λέγ' ἡ προφητεία,
ὅτι κοινὴ χριστιανοῖς γίνετ' ἐλευθερία
ἀπὸ παντοίου πειρασμοῦ καὶ θλίψεως μεγάλης,
ὁμοῦ κ' ἐκ περιστάσεως καὶ ἀενάου ζάλης,
ἔκ τ' αἰσθητῆς καὶ νοητῆς, καὶ ἀνιάτων πόνων
κ' ἐκ 'φευρεμάτων χαλεπῶν, ὧν εἶχον κατὰ χρόνον,
ἐκ τοὺς ῥηθέντας ἀσεβεῖς κ' ἐκ τῆς συκοφαντίας
φ. 30r *αὐτῶν ἀπείρου καὶ πολλῆς δαιμόνου | μεθοδείας.*
Οἱ δ' εὐσεβεῖς ἐπαληθῶς τῶν αἰσθητῶν οὐκέτι
παθῶν ἡγοῦντ' ἐπίπονα ἢ θλίψεως μελέτη.
Ἀλλ' ὁ καθόλου στεναγμός, ἀνάλωσις παντοίας
καὶ φλόγα καὶ περίστασις ἄπειρος τῆς καρδίας
ἔν' ὅτι καὶ λαμβάνουσιν παῖδες ὑστερημένων
καὶ βίον καὶ ἱματισμὸν ἀνθρώπων σῳζομένων·
καὶ τριετῆ ζοῦσ' ἄνεσιν, τάχα τότ' ἐπαφίνον
μετέρχοντ' ἄλλοι θηρευταὶ κ' ἁρπάζωσιν κἀκείνων,
κ' ἄγωσιν εἰς Βυζάντιον πάντας καὶ περιτέμνων,
βιαίως καὶ τυραννικῶς ἢ τοὺς αὐχένας τέμνων,
βασάνοις τιτρωσκόμενοι πιστεῦσαι καὶ συντάξαι
πλάνην τὴν μωαμεθικὴν εἰλικρινῶς δοξάσαι,
κ' ἀπαρνηθῶσιν τὴν λαμπρὰν χριστιανῶν θρησκείαν [1].
Τίς ὑποφέρει, Κύριε, τοσαύτην ἀδικίαν ;
Λοιπὸν οἱ παῖδες βλέποντες κίνδυνον τοῦ θανάτου,
ἑκὼν καταλιμπάνουσιν πάντα τῆς ἀκηράτου
πίστεως τῶν χριστιανῶν, καὶ ταῦτα βλασφημοῦσιν,
τοῦ ὕδατος καὶ πνεύματος τὴν χάριν καταργοῦσιν·
καὶ εἰς πλάτος οἱ ταλαίπωροι πάντα τῆς εὐσεβείας
ἀρνῶνται τὰ μυστήρια τῆς εὐαγοῦς θρησκείας.

---

1. Ὁ στιχουργὸς ἀναφέρεται εἰς τὸν θεσμὸν τοῦ παιδομαζώματος.

Γέγραπται γάρ : Ὃ ἔμπροσθεν ἀρνήσῃ με τοῦ κόσμου,
ἀρνήσομαι κἀγὼ αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ πατρός μου.
Φασὶν δὲ τούτου ἕνεκα τινὲς τῶν διδασκάλων,
λέγω τῶν οἰκουμενικῶν ἐκείνων τῶν μεγάλων :
Ἡνίκα τις τῶν εὐσεβῶν ὑπὸ τοῦ διαβόλου
παγίδαν καταλεληφθῇ κ' ὑστερηθῇ καθόλου
τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν, ζωὴν καὶ βασιλείαν,
κ' εἰς τὴν δαιμόνων συμπλοκὴν ἐμπέσῃ καὶ δουλείαν, |
φ. 30v *αἱ στρατιαὶ τῶν οὐρανῶν στενάζουσιν μεγάλως,*
λυπούμεναι τὸν χωρισμὸν καὶ τῆς ψυχῆς τὸ κάλλος.
Καί, εἰ διὰ μιᾶς ψυχῆς τοσαύτη τρικυμία
γίνετ' ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς, ὡς λέγω, καὶ σημεῖα,
ὅτε μυρίαι τῶν ψυχῶν ἐπὶ τῆς ἀπωλείας
ὑπάγουσιν, καὶ τῆς Θεοῦ στεροῦνται βασιλείας,
τί μέλλει γένει τὸ λοιπὸν τότε πρὸς τὴν μεγάλην
φθορὰν ἐκείνων τῶν ψυχῶν, ὡς εἴπομεν, καὶ ζάλην ;
Οὐ δύναται τὸ στόμα μου καταλεπτῶς λαλῆσαι
τοὺς στεναγμοὺς τῶν οὐρανῶν δυνάμεων ἐκεῖσε.
Τὰ Χερουβεὶμ στενάζουσιν, τὰ Σεραφεὶμ θρηνοῦσιν,
θρόνοι καὶ κυριότηται σφοδρῶς ἀδημονοῦσιν.
Αἱ γὰρ δυνάμεις θλίβονται, σὺν καὶ τὰς ἐξουσίας,
μεγίστως τρικυμίζονται περὶ τῆς ἀπωλείας·
καὶ τῶν ἀρχῶν ὁ θόρυβος, σὺν ἀρχαγγέλοις ἅμα,
καὶ τῶν ἀγγέλων ὁ κλαυθμὸς ὑπάρχει μέγα θαῦμα.
Εἰ δ' ἴσως τις ἁμαρτωλός, ἰδίᾳ προαιρέσει,
μετανοήσει τῶν κακῶν πάντων καὶ ἐπιστρέψει
εἰς τοῦ Θεοῦ τὸ πρόσωπον ἐξ ὅλης τῆς καρδίας,
οἰκήτορας τῶν οὐρανῶν γίνεται βασιλείας,
δι' οὗ αἱ ἄνω στρατιαὶ μεγίστως εὐφημοῦσιν,
εἰσαγομένων τὴν ψυχὴν εἰς τὴν τρυφὴν σκιρτοῦσιν.
Λοιπὸν μετὰ τὴν ἄρνησιν, πάλιν μεθ' ἔτη δύο,
φύλακας κατασταίνωσιν ἐκεῖσε τῶν παιδίων,
ὡς ἵνα μὴ τολμήσωσιν δακρῦσαι ἢ στενάξαι
ἢ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ πρὸς ἄνεσιν χαράξαι.
⟨Τ⟩οῦτα εἰσὶν τ' ἀνίατα πάθη καὶ τὰ βαρέα
καὶ τῶν ψυχῶν ἀνάλωσις καὶ δίστομος ῥομφαία,
δι' ὧν οἱ εὑρισκόμενοι ἐπὶ τῆς δουλοσύνης,
φ. 31r *ἄνδρες ὁμοῦ | καὶ γυναιξί, τῆς συμφορᾶς ἐκείνης,*

1138 ψυχὴν ex corr.

μιμούμενοι πορεύονται ἐν τοῖς μοναστηρίοις
καί, δι᾽ εὐχῶν καὶ προσευχῶν καὶ λυπηροῖς δακρύοις
τυπτόμενοι τοῖς θώραξιν καὶ τ᾽ ὄμμα εἰς τὰ ὕψη,
μεγαλοφώνως κράζωσιν τὴν τοῦ προφήτου ῥῆσιν :
῾Ρῦσαι ἡμᾶς, ὦ Κύριε, ἐξ ῞Αδου κατωτάτου,
ἀπὸ τὰ βάθη τὰ πικρὰ τοῦ δολεροῦ θανάτου.
Οἱ μὲν βοῶσιν : Κύριε, Κύριε, ἐκ βαθέων
ῥῦσαι ἡμᾶς τῆς πονηρᾶς δουλείας τῶν ἀθέων·
οἱ δὲ πάλι : ᾿Εξάγαγε ἡμᾶς ἐκ τῶν πυλώνων
τοῦ ῞Αδου καὶ τῆς φυλακῆς τῶν πονηρῶν δαιμόνων·
καὶ ἄλλοι δὲ κραυγάζωσιν : Κύριε, τὰς δεήσεις
τῆς παναχράντου σου μητρός, οὐ μὴ παραχωρήσῃς
τοσαύτην βλάβην τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ τῶν σωμάτων,
ἱλάσθητι τῶν χαλεπῶν ἡμῶν ἁμαρτημάτων,
καὶ στράτευσον τὸν καίσαραν ἐν ἀγαθοῖς καὶ ῥύσῃ
ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἀσεβῶν τὰ πάθη καὶ τὴν θλῖψιν
τῆς ψυχοφθόρου καὶ δεινῆς καὶ τῆς ζοφώδου μοίρας,
ὡς μόνος πολυέλεος, προστάτης καὶ σωτῆρας.
῞Ενεκεν τούτου, βασιλεῦ, ὕψωσον τοῦ τιμίου
σταυροῦ τὸ ἀπροσμάχητον καὶ θεϊκὸν σημεῖον.
῾Ο γὰρ Θεὸς σοὶ δέδωκεν ἐξ οὐρανῶν εἰς κλέος,
ὡς Κωνσταντίνου τοῦ ποτὲ μεγάλου βασιλέως.
῞Οτ᾽ ὅπου γὰρ ἐπιφοιτῇ πάντοτε τοῦ τιμίου
σταυροῦ, φημί, ζωοποιοῦ καὶ φοβερὸν σημεῖον,
συντρίβονται τῶν ἀσεβῶν τὰ τόξα καὶ τὰ βέλη
φ. 31v *καὶ πᾶσαν τὴν ἰσχὺν αὐτῶν | καὶ τὰς ὁδοὺς καθέλει.*
῞Οντιναν γὰρ ὁ Κύριος σοῦ καίσαρος Καρόλου
εἰκότως εὐεργέτησεν, ἵν᾽ ἔσεται καθόλου
διοικητὴς λαμπρότατος, μέγας στρατοπεδάρχης
αὐτοῦ καὶ ἀπροσμάχητος ἠπείρου καὶ θαλάσσης.
᾿Εν τούτῳ, λέγει, Κάρολε, νικήσεις πᾶσα γένος
οἵας κ᾽ ὁποίας τάξεως ὡς εὐαγγελισμένος.
Κ᾽ ἐπεὶ τοσαύτης χάριτος μετέχεις καὶ μεγάλης,
καθάπερ οὖν ὑπέρτατος ἄναξ παντοίοις ἄλλοις,
στράτευσον μετὰ τῆς Θεοῦ χάριτος κ᾽ εὐλογίας,
ἵνα λυτρώσῃς τὸν πιστὸν λαὸν ἐκ τῆς κακίας,
καὶ κατανόδιον ἀγαθὸν ἐπὶ τὴν Κωνσταντίνου
φ. 32r *πόλιν τὴν περιβόητον, | ἣν πάντες μεγαλύνου.*

1161 καίσαρον   1166 τοῦ   1184 μεγαλῆνον

Πᾶσαι φυλαὶ χριστιανῶν εὐθέως ἐξελθῶσιν
χαίροντες, καὶ μετὰ σπουδῆς δρομαίως πορευθῶσιν
ἅπαντες εἰς συνάντησιν τῆς σῆς περηφανείας [1],
ὑμνολογοῦντες τ' ὄνομα Τριὰς ὑπεραγίας·
μεγαλοφώνως κράξωσιν πάντες ἐν εὐφροσύνῃ :
Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη !
Ὁ πρὸς ἡμᾶς ἐρχόμενος εἴη εὐλογημένος,
τολμῶ εἰπεῖν, ὡς ὁ Χριστὸς αὐτὸς ὁ σταυρωμένος.
Εὐλογημένος ὡσαννὰ ὁ βασιλεὺς τῆς Ῥώμης
καὶ Βυζαντίου, σὺν Θεῷ, νῦν καὶ εἰς πλείσθοις χρόνοις.
Καὶ περὶ τούτου ἅπαντες ἄξιον καθ' ἑκάστην
ἡμέραν καὶ διηνεκὲς τὸν τοῦ ἀνθρώπου Πλάστην
δοξολογεῖν εἰλικρινῶς κ' εὐχαριστεῖν ἀξίως,
ὡς μόνον πολυέλεον δεσπότην ἀσπασίως.
φ. 32v *Οὕτως τὴν βασιλείαν σου | προτρέψας ἐκινήθην,*
ἵνα λυτρώσ' ἐκ τῶν δεινῶν ἡμᾶς ἀναθυμήθην.
Ὅθεν οἱ πλείονες δοκῶ τότ' ἐκ τῆς εὐφροσύνης
πτεροφυοῦντ' ἐκ τῆς χαρᾶς, σχεδὸν εἰπεῖν, ἐκείνης·
«Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν» ἐν ἑαυτοῖς βοῶντες,
φωταγωγίας καὶ λαμπὰς ἡδέως πολεμῶντες.
Καὶ κράζων ὅτι σήμερον ἐφύγομεν Αἰγύπτου
καὶ τοῦ δεσπότου Φαραὼ πικροῦ εἰδωλοθύτου,
καὶ ἐπιστάται τοὺς βαρεῖς πηλοῦ καὶ τῆς πλινθίας
σήμερον ἐλυτρώθημεν πάντες ἐπ' ἀληθείας,
κόμποις καὶ πανηγύρεσιν ἑκάτεροι ποιοῦντες,
τῆς παρουσίας ἕνεκα τοῦ καίσαρος σκιρτοῦντες,
οἳ καὶ περιπτυξάτωσαν ἀλλήλοις ἐκ παντοίας
χαρᾶς καὶ διαθέσεως κ' εἰλικρινοῦς καρδίας· |
φ. 33r *⟨κ⟩αὶ ὅλοι δ' εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοί, κ' ἡ γαῖα*
ἀγαλλιάσθω σήμερον διὰ τὴν τούτου θέαν.
Πρεσβύτεροι καὶ θαλεροὶ ὕμνους κ' εὐχαριστίας
πέμψωσιν πρὸς τὸν ἄναρχον Θεὸν τῆς ἀληθείας,
διότ' ἐπαξιώθησαν ἰδεῖναι τὴν εἰκόναν,
ἣν γὰρ οὐκ ἤλπιζον ἰδεῖν ποτὲ εἰς τὸν αἰῶναν.

1207 ἐπιστάται ex corr. *1213* ὅλοι : ἄλλοι cod.

---

1. Ὁ στιχουργὸς ὁραματίζεται ὅτι διὰ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Καρόλου καὶ τῇ θείᾳ βοηθείᾳ θέλει εὐχερῶς ἀπελευθερωθῆ ἡ ὑπόδουλος Ἑλλὰς καὶ οὕτω προχωρεῖ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν τελετῶν, αἵτινες θὰ ἐπακολουθήσωσιν.

Οὕτως γὰρ δέομαι κἀγὼ τὸν Κύριον τῆς δόξης,
εἰ καὶ ἁμαρτωλὸς εἰμί, ἵνα μ' ἐπαξιώσῃ
διὰ συντόμως τοὺς λαμπροὺς θρόνους καὶ ὑψηλούς σου
ἴδω εἰς τὸν τοῦ ἀμιρᾶ οἶκον ἀπ' ὁρισμοῦ σου,
καὶ σὲ τὸν ὑψηλότατον, κράτιστον βασιλέαν,
ἐν δόξῃ καθεζόμενον κ' ἐπὶ χειρὸς ῥομφαίαν.
Τὸν δέ γε τίμιον σταυρόν, ὃς οὖν τῆς οἰκουμένης
ἐλπίς τε καὶ καταφυγή, θώραξ πολεμουμένοις,
ἐνδόξως δοξασθήσεται ἐπάνω τῆς ἁγίας
καὶ θεοκτίστου καὶ λαμπρᾶς καὶ φοβερᾶς Σοφίας.
Ὁμοίως καὶ τὸν ἀετόν, μέγαν καὶ ἐπηρμένον,
εἰς τὴν ἀμιρικὴν αὐλὴν ἴδω ἱστορημένον.
Τότε καὶ τὸν ἀνόσιον [1] δέσμιον ἀγαγῆναι,
ἐνώπιόν σου, κράτιστε, αὐτὸν ἀναιρεθῆναι.
Καὶ ταῦτα δ' εἰσιέναι σε ἐπὶ τῆς θεοκτίστου,
λαμπρᾶς, ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ἀμερίστου.
Ὅθεν γὰρ ἐκτεθήσονται θρόνοι σου ἐπηρμένοι,
ῥηξοί τε πάσης τάξεως κύκλῳ παρισταμένοι.
Εἶτα ὁ ἁγιώτατος Πρόεδρος οἰκουμένης [2]
ἐλθέτω πρὸς ἁγιασμὸν ναοῦ καὶ ἱσταμένοις
καὶ σήμανδρον Θεοῦ φωτὸς σημάνωσιν εἰς δόξαν
τῆς λειτουργίας τοῦ Θεοῦ ὡς ὁ χρυσοῦς τὴν γλῶσσαν
ἔλαβε κ' ἐφωτίστηκε ἐκ Πνεύματος ἁγίου
κ' ἐπάφησεν εἰς ἤπειρον καὶ νήσους τοῦ Κυρίου.
Κ' αὐτὸς ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ θρόνου μετ' εὐλαβείας
φ. 33v ἔσται καὶ προσευχόμενος | τὰ τῆς ἀκολουθίας.
Ἐκεῖ τὴν θείαν εἴσοδον ἴδῃς καὶ καταλήψῃς
τὴν παλαιὰν συνήθειαν κ' ἀγγελικὰς ὑμνήσεις,
τῶν ἱερέων δηλαδὴ φέροντες τοῦ Κυρίου
πανάχραντα μυστήρια ἐκ θυσιαστηρίου·
ἐνώπιόν σου ἕκαστος σταθήσεται κραγότα,
φωνὴν μεγάλην ἄντικρυ τοῦ θρόνου σου βοῶντα :
Μνησθείη Κύριος Θεὸς σὴν ὑπερηφανείαν
ἐν τῇ μεγάλῃ καὶ φρικτῇ ἐκείνου βασιλείαν,
πάντοτε, νῦν τε καὶ ἀεί, αἰῶνας τῶν αἰώνων.
Καὶ οὕτως εἰσελεύσονται εἰς τὸν Κυρίου θρόνον.
«Θύρας, τὰς θύρας» δὲ εἰπεῖν ὁ μέγας οἰκονόμος,

1. Ἐννοεῖ τὸν σουλτάνον.
2. Δηλ. ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

εὐθέως ἀναβήσεται ἐπάνω τοῦ ἀμβῶνος
τις διακόνων ἔμπειρος κ' ἐπάρξει τοῦ ἁγίου
συμβόλου· εἶτα δεηθῇ Θεοῦ τοῦ αἰωνίου
τὸ στερεώσῃ ὁ Θεὸς ἔθιμα τῆς ἐνδόξου
πίστεως τῶν χριστιανῶν, ἁγίας καὶ ὀρθοδόξου
μαρμαρυγῶς δοξάζεσθαι κατὰ παντοῦ εἰς χρόνον
μακρὸν καὶ ἀτελεύτητον, αἰῶνας τῶν αἰώνων.
Τοῦ δέ γε αὐτοκράτορος καὶ ἡγεμόνων κλέος
«πολλὰ τὰ ἔτη» ἔχ' εἰπεῖν Καρόλου βασιλέως.
⟨'Ε⟩κεῖ γὰρ συναχθήσονται λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι
καὶ δείξωσιν πλείσθας γραφὰς τὰ παλαιὰ δηλῶσαι,
χώρας καὶ τόπους ἄπειρους, μεγάλας πολιτείας
νομεύοντα τυραννικῶς τὸ γένος τῆς κακίας,
αἰτῆσαι δίκην ἕκαστος διὰ γραφῶν ἀξίων,
βεβουλλωμένων, παλαιῶν, μᾶλλον καὶ θεσπεσίων.
῾Ο μὲν ἐκ γονικότητος αἰτῆσαι τὰς 'Αθήνας,
ὁ δὲ πάλι τὴν Κόρινθον, ὡς τὰς γραφὰς ἐκείνας,
καὶ ἄλλοι προπατορικὰς δεικνύων διαθήκας,
αἰτοῦντες, ὡς διάδοχοι, τὰς παρακαταθήκας. |
φ. 34r *'Αλλὰ ἡ βασιλεία σου, ὡς τῆς δικαιοσύνης*
συνήγορος καὶ ποταμὸς τῆς ἐλεημοσύνης,
ἔχει καλέσαι μείζονας πόλεων πρεσβυτέρους,
ξεταζομένους ἀκριβῶς, μεθ' ὅρκον ἀπὸ μέρους
καὶ εἰς θανάτου κίνδυνον καὶ τῆς περιουσίας,
ἵνα τὰ γινωσκόμενα πάντα μετ' ἀληθείας
ἀπαραιτήτως δείξωσιν· εἰδ' ἄλλως, ὃν οὐ τύπτει
ὁ νόμος, τύψ' ἡ ῥάβδος σου, ὡς λέγουσιν οἱ τύποι [1].
Καὶ ταῦτα πάντα τὰς γραφὰς καλῶς ἐξεταχθῆναι,
μήποτε ἐκ παραδρομῆς ἄλλος ἀδικηθῆναι.
Εἶτα ἡ βασιλεία σου μέλλει ἀποφασίσαι,
ἐφόσον ἂν καταληφθῇ δικαιοσύνην ποῖσαι.
Τότε καὶ τὸ ἐπίλοιπον τοῦ 'Ισραὴλ ἔλθῶσι
οἰκείας προαιρέσεως αὐτῶν καὶ βαπτισθῶσι,
ἵνα καὶ πέρας τὸ ῥητὸν λάβῃ τῆς προφητείας,
ἧς καὶ ἀναγινώσκομεν μέσον τῆς ἐκκλησίας :
'Αγαρηνοί τε κ' ῎Αραβες, ἅπαντες ἑκουσίαν
βουλὴν εἰς τὴν καθολικὴν δράμωσιν ἐκκλησίαν,
αἰτοῦντες τὸ πανάγιον βάπτισμα ἐνδυθῆναι

1. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, στ. 841 - 842.

καὶ ἀπὸ τὴν μέλλουσαν ὀργὴν καὶ κόλασιν φυγῆναι.
Καὶ ταῦτα πάντα, σὺν Θεῷ, ἐπὶ τὴν μέσην Ῥώμην
γενέσθωσαν, ὡς τοῦ χρησμοῦ διαλαμβάν' ἡ γνώμη.
Κἀκεῖσε πάλι, σὺν Θεῷ, ἕτερον στόλον ποῖσε,
πανευτυχῆν, ὑπέρμαχον, λαμπρότατον ἐκεῖσε·
μεθ' ὃν καὶ πορευθήσεται κρατῆσαι πᾶσαν γαῖαν
Αἰγύπτου καὶ Παλαιστινῶν, τὴν πᾶσαν Ἰουδαίαν,
Κανὰ τῆς Γαλιλαίας τε καὶ πόλιν Σιτουραίων,
Σιβυλλινῆς καὶ Δαμασκοῦ καὶ τὴν Ἀλεξανδρέων,
Συρίαν, Ἀραβίαν τε, πέραν τοῦ Ἰορδάνου,
ἔνθα ἐδέκτη βάπτισμα ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου
ὁ βασιλεὺς τῶν οὐρανῶν, διὰ φιλανθρωπίαν,
φ. 34v *ἵνα λυτρῶσαι τοῦ λαοῦ | τὴν πᾶσαν ἁμαρτίαν.*
Ὁμοῦ καὶ τοῦ Βαλτάσαρος μεγάλην Βαβυλῶνα,
κρατῆσαι καὶ οἰκονομᾶν πάντα εἰς τὸν αἰῶνα.
⟨Π⟩ρὸ πάντων τὸν θεόσωμον τάφον τοῦ αἰωνίου
Χριστοῦ Θεοῦ ἀληθινοῦ ῥῦσ' ἐκ τοῦ δαιμονίου.
Καὶ οὕτως εἰσιέναι σε ἐπὶ τὴν σεβασμίαν
μονήν, καὶ πρὸς τὸν Κύριον δώσῃς εὐχαριστίαν,
ὃς δέ σοι κατηξίωσε πάντα τοῦ θεηλάτου
Μωάμεθ τὰ διδάγματα, τοῦ καὶ τρισκαταράτου,
ἀπατεῶνος, μιαροῦ, τοῦ καὶ ψευδοπροφήτου,
μηχανημάτων 'φευρετοῦ, ἀθέου, ὀνοκοίτου,
καταβαλὼν ἐν τῷ βυθῷ κ' ἀφάνισας καθόλου,
ἃ καὶ ὑπῆρχον μάταια, γνῶμαι τοῦ διαβόλου·
κ' ἐστερεώθη τὸ λαμπρὸν σέβας εἰς τὸν αἰῶνα,
τοῦ προσκυνεῖν καὶ σέβεσθαι τὴν ἄχραντον εἰκόναν
Χριστοῦ καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ παρθένου τῆς Μαρίας,
ὡς θεῖον καὶ ἀκήρατον πρόξενον σωτηρίας,
θεοπρεπῶς δοξάζεσθαι ἐν φόβῳ τε καὶ τρόμον,
πάντοτε, νῦν τε καὶ ἀεί, εἰς ἅπασα τὸν κόσμον.
Ἀμήν. Γένοιτο. |

φ. 35r *Ἰδοὺ ἡ βίβλος, σὺν Θεῷ, ἐν Παρθενόπῃ πέρας*
εἴληφε καὶ δοξάζεται εἰς πάσας τὰς ἡμέρας.
***Ὡ**ς ὅτι τ' ἀληθέστερα πάντα διαλαμβάνει,*
καὶ πάντες οἱ τὸ βάπτισμα φερόμενοι τυγχάνει
***Ἀ**όκνως λήψετ' ἕκαστος τὸ ἴσον τοῦ βιβλίου*
καὶ ὡς ἀκτῖνα τοῦ λαμπροῦ δεξάτωσαν ἡλίου.
***Ν**όμον ἁγίας τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας*

διερμηνεύ' εἰλικρινῶς ἅμα καὶ προφητείας.
Νάματα 'Ιορδάνια καὶ Νείλωα ποτίζει,
τοὺς εὐσεβεῖς λεπτομερῶς κατ' ἅπαντοῦ στηρίζει.
῞Ο οὖν ἀκούσῃ τὸ γραπτὸν κ' ἁπανταχοῦ κηρῦξαι,
ὡς εὐσεβὴς χριστιανὸς πάντα συνηγορῆσαι,
῾Υψοῦται καὶ δοξάζεται ἐφόσον τοῦ ἡλίου
κύκλος ὁρᾷ κ' ἐπεφωτεῖ τὰ ἔργα τοῦ Κυρίου.
῎Αλλος κἀκεῖνος Πρόδρομος κληθήσεται, καὶ δώσει
τὴν τῶν πραγμάτων εἴδησιν τοῖς ἀνοήτοις γνῶσιν.
Ξίφος ἐστὶ τῶν ἀσεβῶν καὶ τῶν φθονούντων ζάλη
ἡ τοῦ βιβλίου σύνθεσις, καὶ ταραχὴ μεγάλη.
'Αλλ' ὅσοι, ὡς προείρηται, πιστοί, μετ' εὐλαβείας
τὴν βίβλον ἐνδεχόμενοι ἐξ ὅλης τῆς καρδίας,
Γράφοντ' ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς ἴσοι τῶν 'Αποστόλων,
συνόμιλοι τῶν Προφητῶν καὶ τῶν ῾Αγίων ὅλων.
῎Ισως δὲ τύχῃ εὐσεβὴς ἀγνώμων κ' ἀθετῆσαι,
ὀφείλει δ' ὁ σοφώτερος ἐκείνου νουθετῆσαι,
῾Ως ὁ προπάτωρ 'Αβραὰμ τὸν ἑαυτοῦ πατέραν |
φ. 35v *ἐδίδαξε κ' ἐφώτισε ὁμοῦ καὶ τὴν μητέραν.*
Λαοὶ γὰρ προσκυνήσαντες τὸν φωτισμὸν ἐκεῖνον
καὶ ταῦτα δ' ἄχρι καὶ τοῦ νῦν οἱ πάντες μεγαλύνον.
Οἱ δὲ τὰ νῦν δεξάμενοι, τέκνα Θεοῦ κληθῶσιν,
κ' εὐεργεσίας παρ' αὐτοῦ πλείσθας ἀξιωθῶσιν.
῾Υψώσει τὰ βουλόμενα αὐτῶν καὶ κηδεμόνας
καὶ σύνθρονους τῶν Προφητῶν ποιήσ' εἰς τοὺς αἰῶνας.
Ταῦτα καὶ ἕτερ' ἀγαθὰ εὗρον οἱ πεποιθότες
θερμῶς ἐπὶ τὴν ὕπαρξιν τῆς βίβλου καὶ βοῶντες
῞Οτι κυρίως κ' ἀληθῶς κ' ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ
ἐπιθυμῶσιν τῶν πιστῶν ζωὴν κ' ἐλευθερίαν.
Υἱὸς Θεοῦ κληθήσεται εἴ τις ὑπερμαχήσει
περὶ τῶν εὐαγγελικῶν ῥητῶν καὶ πολεμήσει.
Ποία δὲ φύσις εὐσεβῶν ἀκούσει τὰ ῥηθέντα
συμφέροντα χριστιανῶν καὶ τὰ διορθωθέντα,
῾Ρῦσιν πιστῶν ἀπ' ἀσεβεῖς, ὡς εἴπομεν, παντοίας,
καὶ οὐ μὴ δοξάσει τὸν Θεὸν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ;
῞Ωσπερ ἑτέρα ἔνσαρκος καὶ ταύτ' οἰκονομία
τῶν συνιέντων ἔσεται σκεδὸν εἰπεῖν ὁμοία.
Τρίβους εὐθέσιν κ' ἀγαθοὺς ὁδεῦσαι καὶ πλατείας,
πρὸς πᾶσαν δόξαν καὶ τιμὴν ἄγει καὶ πολιτείας.
Οὐ μόνον ἐπὶ αἰσθητῶν πραγμάτων κ' ἐπιγείων,

ἀλλὰ καὶ ἐπὶ νοητῶν πλείσθων καὶ οὐρανίων.
Καὶ μὴ νομίσῃ γὰρ οὐδεὶς ὅτ' ἐξ ἀνθρώπου γνῶσι
ἐκαταστήθ' ἡ σύνθεσις τῆς βίβλου μετὰ τόσην |
φ. 36r *'Ορθότηταν παραμικράν, εἰμὴ κατ' εὐδοκίαν*
τοῦ παναγίου Πνεύματος καὶ συνδρομὴν παντοίαν.
Μακάριοι οἱ καθαρᾷ καρδίᾳ, ὁ Προφήτης
λέγει, διότι τὸν Θεὸν ὄψονται τοῖς ὑψίστοις.
'Η εὐλογία δὲ αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν ἁγίων
ἀδιαλείπτως μεθ' αὐτῶν ἔσται καὶ τῶν ἰδίων.
Τρόπαι' ἀκαταμάχητα καὶ θώρακας ἐνδύσει
αὐτοὺς κ' οὐ φοβηθήσονται ἀπ' οὐδεμία κρίσιν.
'Ο ἐν ἁγίοις ἅγιος δεσπότης τῶν ἀγγέλων
δωρῆσαι τούτοις τ' ἀγαθὰ ὧδε κ' ἐπὶ τὸ μέλλον
Σωματικῶς καὶ ψυχικῶς εἰς ἀγαθοὺς ἀγῶνας,
ἅμα συμβίοις καὶ παισίν, νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.
Κατευθυνθήτ' ὁ λογισμὸς καὶ γνώμη τοῦ γραφέως
ἐφόσον ἐκατάστησε περὶ τοῦ βασιλέως,
"Οτ' ἀληθῶς ἀπήρξατο, εἰκότως τελειώσας,
δεόμενος τὸν Κύριον γράψαι καὶ συμπληρῶσαι.
'Ρίζα γενέστ' ὁ λογισμὸς εὐχόλως καὶ ῥιζῶσαι
τὴν οἰκουμένην ἅπασαν συντόμως διαζῶσαι.
'Ως ἥλιος ἐν τῷ καιρῷ χειμῶνος θεραπεύσει
τὸν κόσμον καὶ τὰ ἑαυτοῦ τῇ τοῦ Θεοῦ κελεύσει.
Νοσούντων γὰρ διόρθωσις ἔσται καὶ θλιβομένων
καὶ τῶν πτωχῶν ἀνάπαυσις, πάντων καὶ δεομένων.
'Η τοῦ Κυρίου δύναμις τοὺς λόγους καταστήσει
ἔργον ὡς καὶ τὴν σάρκωσιν αὐτοῦ κατὰ τὴν ῥῆσιν.
Συνδέσμῳ δῴη Κύριος ἀγάπης καὶ φιλίας |
φ. 36v *τῶν εὐσεβῶν κ' ὑποταγὴν πάντες τῆς βασιλείας.*
'Αμήν. Γένοιτο.

Καὶ εἴ τις ἐναντιωθῇ τ' ἀντιβολῶ καὶ γράφω,
δέομαι, ὡς ἁμαρτωλός, οὐ μὴ βληθῆν' ἐν τάφῳ.
'Αλλ', ἵνα ἐπὶ ἄγκιστρον εἰς ὕψος κρεμασθῆναι,
κ' ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ Βελίαρ καθιστῆναι.
Καὶ πάλι δ' οἱ συγχαίροντες ταῦτα καὶ πεποθόσιν
φυλάξοι τούτους ὁ Θεός, ἵνα τὰ πιθυμῶσιν

1391 λιγισμὸς 1401 ἐναντιειθὴ

διὰ συντόμως ἴδωσιν καὶ δόξαν τοῦ Κυρίου
δότωσαν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Θεοῦ τοῦ αἰωνίου.
Ἀμήν. Γένοιτο.

⟨Ε⟩ἰ θέλεις γνῶναι, φίλτατε, τὸν ποιητὴν τῆς βίβλου,
τῶν κεφαλαίων πρόσεξε τοῦ παρελθόντος φύλλου.

Αὐτὸ εἶναι τὸ στιχούργημα τοῦ μέχρι τοῦδε ὅλως ἀγνώστου στιχουργοῦ Ἰωάννου Ἀξαγιώλου, πρωτοκόμιτος Κορώνης, περὶ τοῦ ὁποίου οὐδεμία ἐσώθη πληροφορία. Τὸ περιωρισμένον τοῦ χώρου δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκταθῶμεν εἰς εὐρυτέραν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου καὶ λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῶν πολλαπλῶν γλωσσικῶν, ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα τὸ ποίημα παρουσιάζει· ἐλπίζομεν ὅμως νὰ κατορθώσωμεν τοῦτο εἰς προσεχῆ ἰδιαιτέραν μελέτην.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

1953 - 1954

1. ΑΙ ΕΔΡΑΙ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Α) ΤΑΚΤΙΚΑΙ ΕΔΡΑΙ

1) Α΄ Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας.
2) Β΄ Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας.
3) Γ΄ Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας.
4) Λατινικῆς Φιλολογίας.
5) Βυζαντινῆς Φιλολογίας.
6) Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας.
7) Γλωσσολογίας.
8) Α΄ Φιλοσοφίας.
9) Β΄ Φιλοσοφίας.
10) Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας.
11) Παιδαγωγικῆς.
12) Α΄ Ἀρχαιολογίας.
13) Β΄ Ἀρχαιολογίας.
14) Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας.
15) Ἀρχαίας Ἱστορίας.
16) Βυζαντινῆς Ἱστορίας.
17) Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος.
18) Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων.

Β) ΕΚΤΑΚΤΟΙ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ

19) Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας.
20) Λατινικῆς Φιλολογίας.
21) Λαογραφίας.

Γ) ΤΑΚΤΙΚΑΙ ΕΔΡΑΙ ΞΕΝΩΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΩΝ

22) Ἀγγλικῆς Φιλολογίας καὶ Λογοτεχνίας.
23) Ἱστορίας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ Ἀμερικανικῶν Γραμμάτων.
24) Ἀμερικανικῆς Λογοτεχνίας.
25) Γαλλικῆς Λογοτεχνίας.
26) Ἀραβικῶν σπουδῶν.

Δ) ΒΟΗΘΗΤΙΚΑΙ ΕΔΡΑΙ ΞΕΝΩΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΩΝ

27) Ἀγγλικῆς γλώσσης.
28) Ἀμερικανικῆς Φιλολογίας.
29) Γαλλικῆς Γλώσσης.

Σημ. Κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ δευτέρου τούτου μέρους τῆς Ἐπετηρίδος ἐβοήθησαν οἱ τελειόφοιτοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς κκ. Στέφανος Ἤμελλος καὶ Σπυρίδων Κυριαζόπουλος, τοὺς ὁποίους εὐχαριστοῦμεν θερμῶς.

2. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

α) Κοσμήτωρ

1) Σπυρίδων Καλλιαφας, διὰ τὸ ἔτος 1953 - 1954.

β) Ὁμότιμοι καθηγηταὶ

2) Αντώνιος Κεραμόπουλλος, τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων (4 Μαρτίου 1924 - 2 Δεκεμβρίου 1938).
3) Κωνσταντίνος Αμαντος, τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (9 Δεκεμβρίου 1924 - 31 Αὐγούστου 1939).
4) Σωκράτης Κουγέας, τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας (27 Φεβρουαρίου 1918 - 31 Αὐγούστου 1947).
5) Ιωάννης Καλιτσουνάκης, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (10 Ἰανουαρίου 1924 - 31 Αὐγούστου 1948).
6) Νικόλαος Εξαρχόπουλος, τῆς Παιδαγωγικῆς (25 Ἰουλίου 1912 - 28 Φεβρουαρίου 1946 καὶ 25 Σεπτεμβρίου 1946 - 31 Ὀκτωβρίου 1949).
7) Φαίδων Κουκουλές, τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 6 Αὐγούστου 1926, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν 6 Ἰανουαρίου 1931 - 31 Αὐγούστου 1951).
8) Κωνσταντίνος Λογοθέτης, τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφιας (25 Φεβρουαρίου 1925 - 31 Αὐγούστου 1953).

γ) Διατελέσαντες τακτικοὶ καθηγηταὶ

9) Νικόλαος Βέης, τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (12 Ἰουνίου 1925 - 17 Ὀκτωβρίου 1946).
10) Ιωάννης Κακριδής, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (12 Ἀπριλίου 1939 - 18 Ὀκτωβρίου 1945).
11) Χρίστος Καπνουκαγιας, τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (12 Ἀπριλίου 1939 - 12 Φεβρουαρίου 1946).
12) Ευλόγιος Κουρίλας, τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας (3 Ὀκτωβρίου 1942 - 30 Ἰουνίου 1945).

δ) Τακτικοὶ καθηγηταὶ

13) Ερρίκος Σκάσσης, τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1 Ἰουλίου 1920).
14) Γεώργιος Σακελλαρίου, τῆς Φιλοσοφίας (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 1926, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν 1941).
15) Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, τῆς Φιλοσοφίας (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 11 Φεβρουαρίου 1933, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν 1939).

16) Νικολαος Βλαχος, τῆς Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος (ἔκτακτος 23 Φεβρουαρίου 1937, τακτικὸς 12 Ἀπριλίου 1939).
17) Αναστασιος Ορλανδος, τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας (12 Ἀπριλίου 1939).
18) Σπυριδων Μαρινατος, τῆς Α΄ ἕδρας τῆς Ἀρχαιολογίας (12 Ἀπριλίου 1939).
19) Αποστολος Δασκαλακης, τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων (12 Ἀπριλίου 1939).
20) Διονυσιος Ζακυθηνος, τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (31 Αὐγούστου 1939).
21) Ιωαννης Σταματακος, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 23 Φεβρουαρίου 1940, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν 23 Νοεμβρίου 1946).
22) Κωνσταντινος Βουρβερης, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 23 Φεβρουαρίου 1940, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν 16 Αὐγούστου 1948).
23) Γεωργιος Ζωρας, τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (16 Μαρτίου 1942).
24) Σπυριδων Καλλιαφας, τῆς Παιδαγωγικῆς (29 Αὐγούστου 1947).
25) Γεωργιος Κουρμουλης, τῆς Γλωσσολογίας (9 Σεπτεμβρίου 1949).
26) Νικολαος Τωμαδακης, τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας (15 Φεβρουαρίου 1950).
27) Γεωργιος Μεγας, τῆς ἐκτάκτου αὐτοτελοῦς ἕδρας τῆς Λαογραφίας (ἔκτακτος 29 Μαΐου 1947, τακτικὸς 25 Ἀπριλίου 1952).
28) Στυλιανος Κορρες, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (31 Μαρτίου 1954).

ε) *Τακτικοὶ καθηγηταὶ ξένων Φιλολογιῶν*

29) Bernard Blackstone, τῆς ἕδρας Βύρωνος Ἀγγλικῆς Φιλολογίας καὶ Λογοτεχνίας (7 Ὀκτωβρίου 1952).
30) Robert Coffin, τῆς Ἱστορίας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ Ἀμερικανικῶν Γραμμάτων.
31) Thomas Marshall, τῆς Ἱστορίας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ Ἀμερικανικῶν Γραμμάτων.

ϛ) *Βοηθοὶ καθηγηταὶ ξένων γλωσσῶν*

32) M. Berveiller, τῆς Γαλλικῆς Γλώσσης.
33) H. Ashton-Jones, τῆς Ἀγγλικῆς γλώσσης.
34) Cynthia Larry, τῆς Ἀμερικανικῆς Φιλολογίας.

ζ) *Ὑφηγηταὶ*

35) Παναγιωτης Πατριαρχεας, τῆς Φιλοσοφίας (29 Μαΐου 1948).
36) Λουΐζος Λουΐζιδης, τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1 Σεπτεμβρίου 1950).
37) Κωνσταντινος Δημητροπουλος, τῆς Φιλοσοφίας (12 Σεπτεμβρίου 1950).
38) Γεωργιος Σπυριδακης, τοῦ Βυζαντινοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ βίου καὶ Πολιτισμοῦ (9 Μαΐου 1952).
39) Δημητριος Τσιριμπας, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1 Ἰουλίου 1952).
40) Νικολαος Μελανιτης, τῆς Παιδαγωγικῆς (2 Ἰουνίου 1954).

3. ΤΟ ΒΟΗΘΗΤΙΚΟΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ

α) Ἐπιμεληταὶ

1) Μαρια Κισσαβου, τοῦ Ἐργαστηρίου Πειραματικῆς Ψυχολογίας (9 Ἰουνίου 1931).

β) Βοηθοὶ Σπουδαστηρίων καὶ Ἐργαστηρίων

2) Αννα Γκαρματη - Θεοδωροπουλου, τοῦ Ἐργαστηρίου Πειραματικῆς Ψυχολογίας (20 Μαΐου 1931).
3) Αρτεμισια Γιαννουλατου, τοῦ Παραρτήματος Διδακτικῶν συλλογῶν Ἀρχαιολογίας (2 Σεπτεμβρίου 1935).
4) Αντωνια Τσιγκρη - Πεντεα, τοῦ Ἱστορικοῦ Σπουδαστηρίου (3 Μαΐου 1941).
5) Σοφια Παρασκευα, τοῦ Ἐργαστηρίου Πειραματικῆς Ψυχολογίας (15 Φεβρουαρίου 1942 - 29 Σεπτεμβρίου 1948 καὶ 26 Μαΐου 1951).
6) Μαρια Τενεζακη, τοῦ Ἐργαστηρίου Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς (2 Αὐγούστου 1947).
7) Ελενη Χαντζου - Μερτανη, τοῦ Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου (5 Σεπτεμβρίου 1949).
8) Φωτεινη Ψαλλιδα, τοῦ Ἐργαστηρίου Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς (10 Ὀκτωβρίου 1949).
9) Χαρικλεια Μπαρλα, τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου (22 Δεκεμβρίου 1950).
10) Γλυκερια Πρωτοπαπα, τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας (21 Μαρτίου 1951).
11) Αγγελικη Μαλλικουτη, τοῦ Σπουδαστηρίου Γλωσσολογίας (24 Μαρτίου 1951).

γ) Βοηθοὶ ἑδρῶν

12) Αγνη Πιερομπονη - Οικονομου, τῆς ἕδρας τῆς Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας (30 Ὀκτωβρίου 1942).
13) Ιωαννα Σαρρου - Χουρδακη, τῆς Α′ ἕδρας τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (14 Ἰουλίου 1947).
14) Θησευς Τζαννετατος, τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (7 Ἰουνίου 1949).
15) Θεκλα Ραζη, τῆς ἕδρας τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων (7 Ἰουλίου 1953).

4. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Α) ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΑ

1. Φιλολογικὸν
(Κεντρικὸν Πανεπιστήμιον — ἀριθ. τηλ. 614-488)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ.
Βοηθὸς Σπουδαστηρίου: Ἑλένη Χάντζου - Μερτάνη.
Βοηθὸς ἕδρας: Ἰωάννα Σάρρου - Χουρδάκη.
Κλητήρ: Γεώργιος Βουτσῖνος.

2. Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας
(Ὁδὸς Μασσαλίας 4 — ἀριθ. τηλ. 610-502)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΩΡΑΣ.
Βοηθὸς Σπουδαστηρίου: Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ.

3. Γλωσσολογίας
(Ὁδὸς Σόλωνος 57 — ἀριθ. τηλ. 610-117)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ.
Βοηθὸς Σπουδαστηρίου: Ἀγγελικὴ Μαλλικούτη.

4. Φιλοσοφίας
(Κεντρικὸν Πανεπιστήμιον — ἀριθ. τηλ. 614-488)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ.
Κλητήρ: Ἰωάννης Κολοβός.

5. Ἀρχαιολογικὸν
(Ὁδὸς Σόλωνος 57 — ἀριθ. τηλ. 611-944)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ.
Βοηθὸς Σπουδαστηρίου: Χαρίκλεια Μπάρλα.
Βοηθὸς ἕδρας: Ἁγνὴ Πιερομπόνη - Οἰκονόμου.

6. Ἱστορικὸν
(Ὁδὸς Μασσαλίας 4)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ.
Βοηθὸς Σπουδαστηρίου: Ἀντωνία Τσίγκρη - Πεντέα.
Βοηθοὶ ἑδρῶν: Θησεὺς Τζαννετᾶτος, Θέκλα Ραζῆ.
Κλητήρ: Εὐστράτιος Μουνδρέας.

Β) ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

7. *Πειραματικῆς Ψυχολογίας*

(Ὁδὸς Σόλωνος 57 — ἀριθ. τηλ. 610-033)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ.
Ἐπιμελητής: Μαρία Κισσάβου.
Βοηθοί: Ἄννα Γκαρμάτη - Θεοδωροπούλου, Σοφία Παρασκευᾶ.
Ἐπιστάτης: Γεώργιος Οἰκονομίδης.

8. *Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς*

(Ὁδὸς Σκουφᾶ — ἀριθ. τηλ. 611-112)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ.
Βοηθοί: Μαρία Τενεζάκη, Φωτεινὴ Ψαλλίδα.
Ἐπιστάτης: Παναγιώτης Ζυγούμης.

Γ) ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

9. *Παράρτημα Διδακτικῶν Συλλογῶν Ἀρχαιολογίας*

(Ὁδὸς Σόλωνος 57)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ.
Βοηθός: Ἀρτεμισία Γιαννουλάτου.

10. *Βιβλιοθήκη Ξένων Φιλολογιῶν*

(Πανεπιστημιακὴ Λέσχη — ὁδὸς Ἱπποκράτους 15 — ἀριθ. τηλ. 614-504)

Διευθυντής: ὁ τακτικὸς καθηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΩΡΑΣ.

5. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΝΑΓΟΡΕΥΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1953 - 1954 *

Ἡ Α.Μ. ὁ Αὐτοκράτωρ τῆς Αἰθιοπίας ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ.

Ἡ τελετὴ τῆς ἀνακηρύξεως.

Ἡ τελετὴ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς Α.Μ. τοῦ Αὐτοκράτορος εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἐγένετο μετ' ἐξαιρετικῆς ἐπισημότητος ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τὴν 1ην Αὐγούστου 1954, παρουσίᾳ τῶν συνοδευόντων τὴν Α.Μ. τὸν Αὐτοκράτορα μελῶν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Οἰκογενείας τῆς Αἰθιοπίας, τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Σπυρίδωνος, τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας κ. Κ. Γεροκωστοπούλου, ἀκαδημαϊκῶν, καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐκπροσώπων τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῶν Γραμμάτων.

Τὸν Ὑψηλὸν τιμώμενον προσεφώνησεν ἐν ἀρχῇ ὁ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου κ. Ἀπόστολος Δασκαλάκης, μεθ' ὃν ὁ καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας κ. Νικόλαος Τωμαδάκης εἶπε, κατ' ἐντολὴν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, τὸν προσήκοντα ἔπαινον.

Ἀκολούθως ὁ κοσμήτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς κ. Σπυρίδων Καλλιάφας ἀνέγνωσε τὸ κάτωθι ψήφισμα :

ΤΥΧῌ ΑΓΑΘῌ

Πρυτανεύοντος ἐν τῷ Ἀθήνησι Πανεπιστημίῳ Ἀποστόλου Δασκαλάκη καὶ κοσμητεύοντος ἐν τῇ τῶν Φιλοσόφων Σχολῇ Σπυρίδωνος Καλλιάφα, ἔδοξεν ὁμοθύμως τῇ Σχολῇ :

Ἐπειδή περ

ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ

Αὐτοκράτωρ, Βασιλεὺς τῶν Βασιλέων τῆς Αἰθιοπίας, Λέων τῆς Ἰουδαίας καὶ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ καλός τε καὶ ἄλκιμος, ἔξοχος ἄλλων σκηπτοῦχος βασιλεύς, φρεσίν τε αἴσιμα εἰδὼς καὶ ἐν πολέμοις μαχητής, τὴν αὑτοῦ πατρίδ' ἐν ὁμονοίᾳ τε καὶ εὐηπελίᾳ σαώσας βασιλέων βασιλεὺς ἀναδέδεικται, καὶ κενεαυχεῖς πολεμίους ἀμυνάμενος ἁβρὸν ἀδουλώτου φέγγος ἐλευθερίας ἐφυλάξατο, διόπερ αὐτοῦ τὸ κλέος ἀείμνηστον καὶ οὐρανόμηκες οὔποτ' ὀλεῖται, καὶ παιδείας σοφῆς παιδεύματ' αὐτὸς ἔχων τῆς χώρας τῆς αὑτοῦ παιδευτὴς ἄριστος ἐγένετο, πλεῖστ' αὐτῇ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ θ' ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ μεταδούς, τοιαῦτα δ' αὐτῷ ὑπὲρ τῆς πατρίδος πονοῦντι, εἰκὸς ἐκ τοῦ Θεοῦ τέκνωμα τοῦ πόνου κλέος ὀφείλεσθαι μέγα, ἐπὶ δὲ τούτοις, τοῖς ἀπὸ Ἰωάννου τοῦ ἀριστοπόνου βασιλέως στοιχῶν εὔνοιάν τ' ἀρραγῆ καὶ διατριβὴν ἄρρηκτον πρὸς τὴν Ἑλλάδ' ἔχει, ὑπὲρ παντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ μερι-

* Εἰς τὸν δημοσιευθέντα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος κατάλογον τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀνακηρυχθέντων ἐπιτίμων διδακτόρων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἐκ παραδρομῆς παρελείφθη τὸ ὄνομα τοῦ καθηγητοῦ Werner Jæger (14 Ἰουνίου 1948).

μνῶν καὶ σπουδάζων, καὶ τὴν Ἑλλάδ' ἐξαιρέτως φιλῶν, τῆς εὐνοίας καὶ φιλίας αὐτοῦ τεκμήρια πλεῖστα καὶ μέγιστα παρεσχηκώς, οὕτω δι' ἀδιάλειπτον τὴν ἀπὸ τῶν ἐνδόξων ἡμῶν προγόνων, τῶν εὐκλεεστάτων τοῦ κλεινοῦ Βυζαντίου αὐτοκρατόρων ἀμοιβαίαν φιλίαν διατετήρηκεν, δεδόχθαι τῇ τῶν Φιλοσόφων Σχολῇ ἀπὸ δόγματος ὁμοθύμου

τὸν αὐτοκράτορα ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ

ἐπαινέσαι τε καὶ τῆς φιλοσοφίας διδάκτορα ἐπίτιμον ἀναδεῖξαι, τὸ δὲ ψήφισμα τόδε ἐν μεμβράνῃ ἀναγράψαι καὶ τὸν Κοσμήτορα ἐν τῇ αἰθούσῃ τῇ μεγάλῃ ἀναγνόντα ἐπιδοῦναι Αὐτῷ, ᾗ ἂν ἡμέρᾳ καὶ ἡ ἀναγόρευσις γένηται, καθ' ἃ νενόμισται.

Ἐγένετο Ἀθήνησι μηνὸς Μαΐου τετάρτῃ ἐπὶ εἰκάδι, ἔτει τετάρτῳ καὶ πεντηκοστῷ καὶ ἐνεακοσιοστῷ καὶ χιλιοστῷ.

Ὁ τῆς τῶν Φιλοσόφων Σχολῆς Κοσμήτωρ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ

Ἡ Α.Μ. ὁ Αὐτοκράτωρ Χαϊλὲ Σελασιὲ ἐξεφώνησε τὸν κάτωθι λόγον :

Δέχομαι μὲ μεγάλην τιμὴν τὴν ἀνακήρυξίν μου εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὄχι μόνον διὰ τὸν ἑαυτόν μου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν Λαόν μου. Ἡ συμβολικὴ αὐτὴ πρᾶξις, ἡ τόσον ἐξευγενισμένη πρᾶξις τιμῆς, εἶναι ἡ ἁρμόζουσα διὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἱστορικῆς συμπαθείας καὶ κατανοήσεως τῶν πνευματικῶν παραδόσεων Ἑλλάδος καὶ Αἰθιοπίας. Ἐν τῇ ἀναπτύξει ἀνωτέρας μορφώσεως εἰς τὴν Αἰθιοπίαν, εἴχομεν καρτερήσει ἀπὸ πολλοῦ τὴν ἐπιρροὴν πανεπιστημιακοῦ ἱδρύματος. Ἀκριβῶς δι' αὐτὴν τὴν αἰτίαν ἔχομεν ἱδρύσει νέον Πανεπιστήμιον εἰς τὴν Ἀντὶς Ἀμπέμπα, ἔχοντες τὴν ἐλπίδα ὅτι τὸ ἵδρυμα τοῦτο θὰ παίξῃ τὸν ρόλον του εἰς τὸ μορφωτικὸν παιδίον τῆς νεολαίας τοῦ Ἔθνους μας. Μᾶς ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωσιν ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἡ συμβολή του εἰς τὴν ἐθνικὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐπίδοσις τοῦ ἐπιτίμου τίτλου, κύριε πρύτανι, εἶναι μία φιλικὴ χειρονομία πρὸς Ἡμᾶς, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐνθυμηθῶμεν διὰ πάντα. Παρακαλοῦμεν ὅπως δεχθῆτε τὸ εἰς αἰθιοπικὴν γλῶσσαν γεγραμμένον ἐπίχρυσον Εὐαγγέλιον ὡς ἐνθύμιον τῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἐπισκέψεώς μου καὶ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ τίτλου τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος.

6. ΥΦΗΓΗΤΑΙ ΑΝΑΓΟΡΕΥΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1953 – 1954

1) ***Νικόλαος Μελανίτης***, τῆς Παιδαγωγικῆς. Διατριβή: Ἡ προσωπικότης καὶ ὁ χαρακτὴρ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης.— Εἰσηγητής: Σπυρίδων Καλλιάφας — 2 Ἰουνίου 1954.

7. ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ ΑΝΑΓΟΡΕΥΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1953 - 1954

1) ***Τενεζάκη Μαρία***, Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν διαφερόντων τῶν Ἑλληνοπαίδων.— Εἰσηγητής: Σπυρίδων Καλλιάφας.— Βαθμός: Ἄριστα — 15 Ἰουνίου 1953.
2) ***Κολακλίδης Πέτρος***, Ἡ ἄρνησις ἐν τῇ Λατινικῇ γλώσσῃ.— Εἰσηγητής: Ἐρρῖκος Σχάσσης.— Βαθμός: Ἄριστα — 22 Μαρτίου 1954.
3) ***Παρασκευᾶ Σοφία***, Ἡ ἐπαγγελματικὴ κατεύθυνσις ἐν τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ πράξει.— Εἰσηγητής: Γεώργιος Σακελλαρίου.— Βαθμός: Ἄριστα — 1 Φεβρουαρίου 1954.

8. ΟΙ ΑΠΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΔΙΟΡΙΣΘΕΝΤΕΣ ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

α) Οἱ διατελέσαντες τακτικοὶ καθηγηταὶ

1. Κωνσταντινος Σχινας, ἐκ Φαναρίου Κωνσταντινουπόλεως (1801 - 1870), τῆς Ἱστορίας (1837 - 1857).
2. Θεοδωρος Μανουσης, ἐκ Σιατίστης Μακεδονίας (1789 - 1858), τῆς Πολιτειογραφίας (1837 - 1843) καὶ τῆς Γενικῆς Ἱστορίας (1844 - 1855).
3. Νεοφυτος Βαμβας, ἐκ Χίου (1770 - 1855), τῆς Φιλοσοφίας (1837 - 1855).
4. Γεωργιος Γενναδιος, ἐκ Σηλυβρίας Θράκης (1786 - 1854), τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας (1837).
5. Λουδοβικος Ρος, ἐκ Γερμανίας (1806 - 1859), τῆς Ἀρχαιολογίας (1837 - 1843).
6. Ερρικος Ουλεριχος, ἐκ Γερμανίας (1807 - 1843), τῆς Ρωμαϊκῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας (1837 - 1843).
7. Ιωαννης Βενδυλος, ἐκ Σμύρνης (1804 - 1854), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1839 - 1854).
8. Φιλιππος Ιωαννου, ἐκ Ζαγορᾶς Πηλίου (1796 - 1880), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας (1839 - 1870).
9. Εδουαρδος Μασσων, ἐκ Σκωτίας (1800 - 1873), τῆς Γενικῆς Ἱστορίας (1841 - 1844).
10. Κωνσταντινος Ασωπιος, ἐκ Γραμμένου Ἠπείρου (1789 - 1872), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1843 - 1862).
11. Φραγκισκος Πυλαρινος, ἐκ Κεφαλληνίας (1802 - 1882), τῆς Φιλοσοφίας (1843 - 1846, 1852 - 1865, 1866 - 1872).
12. Αλεξανδρος Ραγκαβης, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (1809 - 1892), τῆς Ἀρχαιολογίας (1844 - 1867).
13. Στεφανος Κουμανουδης, ἐξ Ἀδριανουπόλεως (1818 - 1899), τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1854 - 1894).
14. Νικολαος Κοτζιας, ἐκ Ψαρῶν (1814 - 1885), τῆς Φιλοσοφίας (1846 - 1884).
15. Κωνσταντινος Παπαρρηγοπουλος, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (1815 - 1891), τῆς Ἱστορίας (1855 - 1891).
16. Ευθυμιος Καστορχης, ἐκ Δημητσάνης (1815 - 1889), τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1858 - 1889).
17. Αθανασιος Ρουσοπουλος, ἐκ Βογατσικοῦ Μακεδονίας (1823 - 1898), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ Ἀρχαιολογίας (1860 - 1868, 1868 - 1885).
18. Γεωργιος Παπασλιωτης, ἐκ Μαγνησίας Μ. Ἀσίας (1822 - 1877), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1858 - 1877).
19. Δημητριος Μαυροφρυδης, ἐξ Ἀνδρονικίου Καππαδοκίας (1828 - 1866), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1861 - 1866).
20. Δημητριος Βερναρδακης, ἐξ Ἁγίας Μαρίνης Λέσβου (1834 - 1907), τῆς Ἱστορίας (1865 - 1869, 1882 - 1883).
21. Σπυριδων Φιντικλης, ἐξ Ἀθηνῶν (1820 - 1894), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1863 - 1864, 1865).
22. Δημητριος Σεμιτελος, ἐκ Μονοδενδρίου Ζαγορίου (1828 - 1908), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1868 - 1898).

23. Κωνσταντίνος Κόντος, ἐξ Ἀμφίσσης (1835 - 1909), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1875 - 1909).
24. Γεώργιος Μιστριώτης, ἐκ Τριπόλεως (1840 - 1916), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1868 - 1916).
25. Σωκράτης Τσιβανόπουλος, ἐξ Ἁγίου Ἰωάννου Κυνουρίας (1836 - 1896), τῆς Ἱστορίας (1875 - 1881).
26. Ἰωάννης Πανταζίδης, ἐκ Μετσόβου (1827 - 1900), τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1875 - 1900).
27. Κωνσταντίνος Πορφυρόπουλος, ἐκ Σπάρτης (1832 - 1877), τῆς Φιλοσοφίας (1875 - 1877).
28. Χρῆστος Παπαδόπουλος, ἐξ Ἀδριανουπόλεως (1835 - 1906) τῆς Φιλοσοφίας (1881 - 1906).
29. Μίνως Λάππας, ἐκ Δροβιάνης Βορείου Ἠπείρου (1850 - 1917), τῆς Φιλοσοφίας (1881).
30. Δημήτριος Πατσόπουλος, ἐξ Ἀνδριτσαίνης Ὀλυμπίας (1845 - 1920), τῆς Γενικῆς Ἱστορίας (1891 - 1910).
31. Περικλῆς Γρηγοριάδης (1822 - 1882), τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας (ἔκτακτος) (1881 - 1882).
32. Σπυρίδων Λάμπρος, ἐκ Κερκύρας (1851 - 1919) τῆς Γενικῆς Ἱστορίας (1890 - 1916).
33. Σπυρίδων Βάσης, ἐκ Κερκύρας (1852 - 1912), τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1883 - 1912).
34. Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος, ἐκ Κερκύρας (1848 - 1919), τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1890 - 1917).
35. Γεώργιος Χατζιδάκης, ἐκ Μυρθίου Κρήτης (1848 - 1941), τῆς Γλωσσολογίας (1890 - 1923).
36. Νικόλαος Πολίτης, ἐκ Καλαμῶν (1852 - 1921), τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν, ἰδίως τῆς Ἑλληνικῆς (1890 - 1921).
37. Ἀντώνιος Οἰκονόμου, ἐκ Σύμης Δωδεκανήσου (1850 - 1902), τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης καὶ Ἐπιγραφικῆς (1892 - 1902).
38. Παῦλος Καρολίδης, ἐξ Ἀνδρονικείου Καππαδοκίας (1849 - 1930), τῆς Ἱστορίας (1893 - 1908, 1915 - 1918, 1920 - 1922).
39. Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης, ἐκ Μηχανιώνας Κυζίκου (1850 - 1932), τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας (1894 - 1924).
40. Γρηγόριος Βερναρδάκης, ἐκ Μυτιλήνης (1848 - 1925), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1898 - 1923).
41. Δημήτριος Ζαγγογιάννης, ἐκ Λαμίας (1860 - 1904), τῆς Παιδαγωγικῆς (1899 - 1901).
42. Παναγῆς Καββαδίας, ἐκ Κοθρεοῦ Κεφαλληνίας (1850 - 1928), τῆς Ἀρχαίας Τέχνης καὶ Ἐπιγραφικῆς (1904 - 1922).
43. Χρῆστος Τσούντας, ἐκ Στενημάχου Θράκης (1857 - 1934), τῆς Ἀρχαίας Τέχνης καὶ Ἐπιγραφικῆς (1904 - 1925).
44. Ἀνδρέας Σκιάς, ἐκ Καλαμῶν (1861 - 1922), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1910 - 1922).
45. Σίμος Μενάρδος, ἐκ Μυτιλήνης (1872 - 1933), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1911 - 1933).
46. Θεοφάνης Κακριδῆς, ἐκ Τρικκάλων Κορινθίας (1869 - 1929), τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1913 - 1929).

47. Θεοφιλος Βορεας, ἐξ Ἀμαρουσίου (1873 - 1954), τῆς Φιλοσοφίας (1912 - 1939, 1946 - 1949).
48. Νικολαος Εξαρχοπουλος, ἐκ Νάξου (1874 -   ), τῆς Παιδαγωγικῆς (1912 - 1949).
49. Αδαμαντιος Αδαμαντιου, ἐξ Ἀθηνῶν (1875 - 1937), τῆς Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης (1912 - 1937).
50. Γεωργιος Σωτηριαδης, ἐκ Σιδηροκάστρου Μακεδονίας (1852 - 1941), τῆς Γενικῆς Ἱστορίας (1912 - 1923).
51. Κωνσταντινος Ραδος, ἐξ Ἀθηνῶν (1862 - 1931), τῆς Ἱστορίας (ἔκτακτος) (1917 - 1920).
52. Ιωαννης Σβορωνος, ἐκ Μυκόνου (1863 - 1922), τῆς Νομισματολογίας καὶ Μετρολογίας (1918 - 1920).
53. Σωκρατης Κουγεας, ἐκ Δολῶν Λακωνικῆς (1877 -   ), τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας (1918 - 1947).
54. Γεωργιος Γαρδικας, ἐκ Λαγκαδίων Γόρτυνος (1869 - 1937), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (ἔκτακτος) (1919 - 1926).
55. Ερρικος Σκασσης, ἐξ Ἑρμουπόλεως (1884 -   ), τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1920 - 1954).
56. Εμμανουηλ Πεζοπουλος, ἐξ Ἄνδρου (1880 - 1947), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1922 - 1947).
57. Παναγης Λορεντζατος, ἐκ Κεφαλληνίας (1871 - 1941), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1924 - 1935).
58. Ιωαννης Καλιτσουνακης, ἐκ Χανίων (1878 -   ), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1924 - 1948).
59. Αντωνιος Κεραμοπουλος, ἐκ Βλάστης Μακεδονίας (1870 -   ), τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἀρχαίων (1924 - 1938).
60. Κωνσταντινος Αμαντος, ἐκ Χίου (1874 -   ), τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (1924 - 1939).
61. Νικολαος Βεης, ἐκ Τριπόλεως (1882 -   ), τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1925 - 1946).
62. Κωνσταντινος Λογοθετης, ἐξ Ἀβίας Λακωνικῆς (1888 -   ), τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας (1925 - 1953).
63. Μιχαηλ Βολονακης, ἐκ Σύμης Δωδεκανήσου (1875 - 1950), τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων (1925 - 1938).
64. Αποστολος Αρβανιτοπουλος, ἐκ Τριπόλεως (1874 - 1942), τῆς Ἀρχαιολογίας (1926 - 1942).
65. Γεωργιος Αναγνωστοπουλος, ἐκ Παπίγκου Ζαγορίου (1884 - 1936), τῆς Γλωσσολογίας (1927 - 1936).
66. Γεωργιος Οικονομος, ἐξ Ἀθηνῶν (1883 - 1951), τῆς Ἀρχαιολογίας (1928 - 1951).
67. Φαιδων Κουκουλες, ἐξ Ἑρμουπόλεως (1881 -   ), τοῦ Ἰδιωτικοῦ καὶ Δημοσίου βίου τῶν Βυζαντινῶν (1931 - 1951).
68. Αντωνιος Χατζης, ἐξ Ἄργους (1885 - 1953), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1936 - 1953).
69. Χρηστος Καπνουκαγιας, ἐκ Σιατίστης (1900 -   ), τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας (1939 - 1946).
70. Ιωαννης Κακριδης, ἐξ Ἀθηνῶν, (1901 -   ), τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1939 - 1941).

71. ΕΥΛΟΓΙΟΣ ΚΟΥΡΙΛΑΣ, ἐκ Κορυτσᾶς (1888 -), τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας (1942 - 1945).
72. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΦΑΒΗΣ, ἐκ Κονιστρῶν Εὐβοίας (1877 - 1950), τῆς Γλωσσολογίας (1942 - 1948).
73. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ, ἐκ Κρήτης (1879 - 1944), τῆς Ἀρχαιολογίας (1942 - 1944).

β) Οἱ ἐν ἐνεργείᾳ καθηγηταὶ

74. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, ἐκ Θήρας, τῆς Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος (1937).
75. ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ἐκ Βεσσαρᾶ Λακεδαίμονος, τῆς Φιλοσοφίας (1939).
76. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἐξ Ἀθηνῶν, τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας (1939).
77. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ἐκ Κεφαλληνίας, τῆς Ἀρχαιολογίας (1939).
78. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, ἐκ Γυθείου, τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων (1939).
79. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, ἐκ Κεφαλληνίας, τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (1939).
80. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ἐκ Γορτυνίας, τῆς Φιλοσοφίας (1941).
81. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΩΡΑΣ, ἐκ Πύργου Ἠλείας, τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1942).
82. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΣ, ἐκ Λακωνίας, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1946).
83. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ, ἐκ Δοβιάνης Ἠπείρου, τῆς Παιδαγωγικῆς (1947).
84. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, ἐκ Πηλίου, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1948).
85. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ, ἐκ Συλίων Ρεθύμνης, τῆς Γλωσσολογίας (1949).
86. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, ἐκ Χανίων, τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας (1951).
87. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, ἐκ Μεσημβρίας, τῆς Λαογραφίας (1952).
88. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΟΡΡΕΣ, ἐκ Νάξου, τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1954).
89. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ, ἐξ Εὐβοίας, τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας (1954).

9. ΟΙ ΑΠΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΔΙΑΤΕΛΕΣΑΝΤΕΣ ΚΟΣΜΗΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ*

1837 – 1838	ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ	
1838 – 1839	ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΔΟΜΝΑΝΔΟΣ	(Φ.Μ.)
1839 – 1840	ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΔΟΜΝΑΝΔΟΣ	(Φ.Μ.)
1840 – 1841	ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΔΟΜΝΑΝΔΟΣ	(Φ.Μ.)
1841 – 1842	ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ	
1842 – 1843	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	
1843 – 1844	ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ	
1844 – 1845	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	
1845 – 1846	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΟΥΡΗΣ	(Φ.Μ.)
1846 – 1847	ΞΑΒΕΡΙΟΣ ΛΑΝΔΕΡΕΡ	(Φ.Μ.)
1847 – 1848	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	
1848 – 1849	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ	(Φ.Μ.)
1849 – 1850	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΑΝΟΥΣΗΣ	
1850 – 1851	ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ	(Φ.Μ.)
1851 – 1852	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ	(Φ.Μ.)
1852 – 1853	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	
1853 – 1854	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΡΑΓΚΑΒΗΣ	
1854 – 1855	ΞΑΒΕΡΙΟΣ ΛΑΝΔΕΡΕΡ	(Φ Μ.)
1855 – 1856	ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ	
1856 – 1857	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΡΟΥΜΠΟΣ	(Φ.Μ.)
1857 – 1858	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΤΖΙΑΣ	
1858 – 1859	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ	(Φ.Μ.)
1859 – 1860	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ	(Φ.Μ.)
1860 – 1861	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	
1861 – 1862	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ	
1862 – 1863	ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ	(Φ.Μ.)
1863 – 1864	ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ	
1864 – 1865	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ	
1865 – 1866	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	
1866 – 1867	ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ	
1867 – 1868	ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ	
1868 – 1869	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	

---

* Μέχρι τοῦ ἔτους 1905 ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ ἡ Φυσικομαθηματικὴ Σχολὴ ἀποτελοῦσαι ἑνιαίαν Σχολὴν διετέλουν ὑπὸ κοινὸν κοσμήτορα. Ἐν τῷ καταλόγῳ τούτῳ διὰ τῶν γραμμάτων (ΦΜ) δηλοῦνται οἱ ἐκ τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς προερχόμενοι κοσμήτορες.

1869 – 1870	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΚΩΝ	(Φ.Μ.)
1870 – 1871	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ	(Φ.Μ)
1871 – 1872	ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ	(Φ.Μ.)
1872 – 1873	ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΜΑΝΟΣ	(Φ.Μ.)
1873 – 1874	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ	(Φ.Μ.)
1874 – 1875	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΦΙΝΤΙΚΛΗΣ	
1875 – 1876	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΕΜΙΤΕΛΟΣ	
1876 – 1877	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΤΟΣ	
1877 – 1878	ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ	
1878 – 1879	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΦΙΝΤΙΚΛΗΣ	
1879 – 1880	ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ	(Φ.Μ)
1880 – 1881	ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ	
1881 – 1882	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ	
1882 – 1883	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΥΖΙΚΗΝΟΣ	
1883 – 1884	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΕΜΙΤΕΛΟΣ	
1884 – 1885	ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ	
1885 – 1886	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΣΤΡΙΩΤΗΣ	
1886 – 1887	ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ	
1887 – 1888	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΚΚΙΔΗΣ	(Φ.Μ.)
1888 – 1889	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ	(Φ.Μ)
1889 – 1890	ΤΙΜΟΛΕΩΝ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ	(Φ.Μ.)
1890 - 1891	ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ	(Φ.Μ.)
1891 – 1892	ΚΥΠΑΡΙΣΣΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ	(Φ.Μ.)
1892 - 1893	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ	
1893 – 1894	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ	
1894 – 1895	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΑΣΗΣ	
1895 – 1896	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ	
1896 – 1897	ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΣ	
1897 – 1898	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ	
1898 – 1899	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ	(Φ.Μ)
1899 – 1900	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ	(Φ.Μ.)
1900 - 1901	ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ	
1901 - 1902	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ	(Φ.Μ.)
1902 – 1903	ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ	
1903 - 1904	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ	(Φ.Μ.)
1904 – 1905	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ	
1905 - 1906	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ	
1906 – 1907	ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΝΤΑΣ	
1907 – 1908	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΣΤΡΙΩΤΗΣ	

1908 – 1909	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ
1909 – 1910	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ
1910 – 1911	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΑΣΗΣ
1911 – 1912	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
1912 – 1913	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ
1913 – 1914	ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ
1914 – 1915	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ
1915 – 1916	ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΚΙΑΣ
1916 – 1917	ΣΙΜΟΣ ΜΕΝΑΡΔΟΣ
1917 – 1918	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ
1918 – 1919	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ
1919 – 1920	ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ
1920 – 1921	ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΚΑΚΡΙΔΗΣ
1921 – 1922	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ
1922 – 1923	ΣΙΜΟΣ ΜΕΝΑΡΔΟΣ
1923 – 1924	ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ
1924 - 1925	ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΥΓΕΑΣ
1925 – 1926	ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΚΑΚΡΙΔΗΣ
1926 – 1927	ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ
1927 – 1928	ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ
1928 – 1929	ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ
1929 – 1930	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ – ΕΡΡ. ΣΚΑΣΣΗΣ
1930 – 1931	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΣ
1931 – 1932	ΠΑΝΑΓΗΣ ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ
1932 – 1933	ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ
1933 – 1934	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΑΝΤΟΣ
1934 – 1935	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
1935 – 1936	ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ
1836 – 1937	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ
1937 – 1938	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ
1938 – 1939	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
1939 – 1940	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
1940 – 1941	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
1941 – 1942	ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ
1942 – 1943	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ – Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ
1943 – 1944	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
1944 – 1945	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΛΑΧΟΣ
1945 – 1946	ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΧΑΤΖΗΣ
1946 – 1947	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ
1947 – 1948	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ

1948 – 1949	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
1949 – 1950	ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
1950 – 1951	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΛΑΧΟΣ
1951 – 1952	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ
1952 – 1953	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΩΡΑΣ
1953 – 1954	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ
1954 – 1955	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

10. ΟΙ ΑΠΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΠΡΥΤΑΝΕΙΣ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΙ ΕΚ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

1837 – 1838	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΧΙΝΑΣ
1843 – 1844	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΣΩΠΙΟΣ
1844 – 1845	ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ
1845 – 1846	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΑΝΟΥΣΗΣ
1848 – 1849	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
1856 – 1857	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΣΩΠΙΟΣ
1857 – 1858	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
1861 – 1862	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΣΩΠΙΟΣ
1866 – 1867	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΡΑΓΚΑΒΗΣ
1871 – 1872	ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ
1872 – 1873	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ
1890 – 1891	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΣΤΡΙΩΤΗΣ
1892 – 1893	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ
1901 – 1902	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
1904 – 1905	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ
1905 – 1906	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ
1906 – 1907	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ
1911 – 1912	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ
1925 – 1926	ΣΙΜΟΣ ΜΕΝΑΡΔΟΣ
1929 – 1930	ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ
1934 – 1935	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ
1942 – 1943	ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ
1943 – 1944	ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ
1948 – 1949	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
1953 – 1954	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

11. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΝ ΕΤΟΣ 1953 - 1954

Α) Φιλοσοφικὴ Σχολὴ

		Ἄρρενες	Θήλεις	Σύνολον
1) Ὑποστάντες εἰσιτήριον ἐξέτασιν		370	417	787
2) Ἐπιτυχόντες		83	82	165
3) Ἐγγραφέντες ἄνευ ἐξετάσεων	Κύπριοι	16	9	25
	Αἰγυπτιῶται	1	2	3
	Διάφοροι	37	28	65
4) Σύνολον ἐγγραφέντων		135	118	253
5) Ἀκροαταὶ		3	1	4
6) Πτυχιοῦχοι *	Φιλολογικοῦ τμήματος	52	89	141
	Ἱστορικοῦ τμήματος	6	23	29
	Φιλοσοφικοῦ τμήματος	4	—	4

Β) Τμῆμα Ἀγγλικῶν Σπουδῶν

	Ἄρρενες	Θήλεις	Σύλολον
1) Ὑποστάντες εἰσιτήριον ἐξέτασιν	16	84	100
2) Ἐπιτυχόντες	7	41	48
3) Ἐγγραφέντες	7	44	51

* Ἐκ τούτων ἠρίστευσε μόνον ἡ Καλλιόπη Γιαννουλίδου τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος.

12. ΟΙ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1953 – 1954 ΚΑΤΑΣΤΑΝΤΕΣ ΥΠΟΤΡΟΦΟΙ ΤΟΥ Ι.Κ.Υ.

Α) ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

α) Ἄρρενες

1. Ἀναστασίου Ἰωάννης
2. Βελούδης Γεώργιος
3. Γαβρίλης Ἀνδρέας
4. Δουλγεράκης Ἐμμανουὴλ
5. Δεσποίνης Γεώργιος
6. Δικακᾶκος Δημήτριος
7. Ζαγανιάρης Νικόλαος
8. Κουρῖνος Βασίλειος
9. Λάβας Γεώργιος
10. Μητσόπουλος Γεώργιος
11. Μωραΐτης Γεράσιμος
12. Παναγιωτίδης Νικόλαος
13. Ρεμεδιάνης Νικόλαος
14. Σηφάκης Γρηγόριος
15. Σπυρόπουλος Γεώργιος

β) Θήλεις

16. Ἀλμάνη Παναγιώτα
17. Καρσάνη Δήμητρα
18. Μεταξᾶ Μαρία - Πολυμνία
19. Πανταζοπούλου Θεανὼ
20. Χασεκίδου Ἑλένη
21. Χριστοπούλου Κυριακὴ

Β) ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

α) Ἄρρενες

1. Μιχαηλίδης Τρύφων
2. Μελόπουλος Κυριάκος
3. Γιαβῆς Θεόδωρος
4. Περιστέρης Κωνσταντῖνος

β) Θήλεις

5. Λημίδου Λουκία
6. Κοτσώνη Μπέτυ - Ὄλγα

13. ΕΚ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1953 - 1954

Τῇ 4ῃ Ἰανουαρίου 1954 ἀπέθανεν ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Θεόφιλος Βορέας. Εἰς τὸ πνευματικὸν πένθος τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐχαρακτηρίσθη τοῦτο, μετέσχεν ὁ κόσμος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων. Ἐκηδεύθη τὴν 5ην Ἰανουαρίου ἐκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καρύτση, χοροστατοῦντος τοῦ Ἐπισκόπου Ρωγῶν κ. Διονυσίου. Κατέθεσαν στεφάνους ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν διὰ τοῦ προέδρου αὐτῆς κ. Γ. Ἰωακείμογλου, τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν διὰ τοῦ πρυτάνεως κ. Ἀπ. Δασκαλάκη, ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ διὰ τοῦ κοσμήτορος κ. Σπ. Καλλιάφα, ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ διὰ τοῦ κοσμήτορος κ. Ἰω. Καρμίρη, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία διὰ τοῦ προέδρου κ. Π. Πουλίτσα κ.ἄ. Λόγους ἐπικηδείους ἐξεφώνησαν ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ν. Ἐξαρχόπουλος, ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Π. Πουλίτσας καὶ ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας κ. Ἰω. Θεοδωρακόπουλος [1]. Ὁ ἀποθανὼν καθηγητὴς ἐτάφη ἐν Ἀμαρουσίῳ, τῇ ἰδιαιτέρᾳ του πατρίδι, ὅπου ὁ Δῆμος παρεχώρησε τάφον εἰς περίβλεπτον θέσιν, ὁ δὲ δήμαρχος κ. Σ. Χαϊμαντᾶς ἀπηύθυνε τὸ ὕστατον χαῖρε καὶ ἐξῆρε τὴν πολυσχιδῆ δρᾶσιν τοῦ νεκροῦ.

Τῇ 31ῃ Αὐγούστου 1954, καταληφθεὶς ὑπὸ τοῦ ὁρίου ἡλικίας, ἀπεχώρησε τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας ὁ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Α΄ ἕδρας τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας κ. Ἑρρῖκος Σκάσσης.

Ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 3ης Μαΐου 1954 ὁ κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς κ. Σπ. Καλλιάφας εἶπε τὰ ἑξῆς : «Κατὰ τὴν τελευταίαν συνεδρίαν ἡ Σχολὴ μὲ λύπην πολλὴν ἔλαβε γνῶσιν περὶ τῆς ἐκ τοῦ διδακτικοῦ αὐτοῦ ἔργου ἀποχωρήσεως φιλτάτου συναδέλφου, τοῦ κ. Ἑρρίκου Σκάσση Ὁ κ. Σκάσσης εἰσῆλθεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας τῇ 11ῃ Ἰουλίου 1922. Ἐπὶ 34 ἔτη ἐτίμησε τὸ Πανεπιστήμιον, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν διὰ τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτοῦ ἐπιστημονικῆς καὶ διδακτι-

---

1. Ὁ ἐπικήδειος λόγος τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἰω. Θεοδωρακοπούλου ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1953 - 1954, σ. 349 κἑξ.

κῆς ἱκανότητος. Ἀποχωρῶν δὲ νῦν ἀφίνει κενὸν τὸ ὁποῖον ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι ἀδύνατον νὰ πληρωθῇ καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ ἐτῶν κενὴ εἶναι καὶ ἡ ἑτέρα ἕδρα τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας. Διὰ ταῦτα ἔχω τὴν τιμὴν νὰ προτείνω εἰς τὴν Σχολὴν νὰ ἐκφράσῃ μὲν πρὸς τὸν ἀποχωροῦντα συνάδελφον τὴν λύπην αὐτῆς, ὅτι θέλει στερηθῇ τῆς πολυτίμου αὐτοῦ συνεργασίας καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην διὰ τὴν τιμήσασαν αὐτὴν ἐπωφελεστάτην ἐπὶ τριάκοντα τέσσαρα ἔτη ἐπιστημονικὴν καὶ διδακτικὴν δρᾶσιν, νὰ προτείνῃ δὲ εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν Σύγκλητον νὰ πράξῃ αὕτη πᾶν ὅπερ εἶναι ἀναγκαῖον, ἵνα ἐπιτραπῇ εἰς τὸν κ. Σκάσσην νὰ συνεχίσῃ τὸ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Σχολῇ διδακτικὸν ἔργον ἐπὶ μίαν τοὐλάχιστον εἰσέτι διετίαν, διότι οὗτος καὶ ἐν γένει ἄξιος τῆς τιμῆς ταύτης ἐγένετο καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ διατηρεῖται ἀκμαία καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς διδασκαλίας τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας ἀπαιτεῖ τὴν παράτασιν τῆς ἐνεργοῦ καθηγεσίας τοῦ κ. Σκάσση.»

Ἡ πρότασις τοῦ κ. κοσμήτορος ἐγένετο ὁμοφώνως ἀποδεκτή.

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 1953 – 1954, κατόπιν σχετικῆς ἐκλογῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, διωρίσθησαν τακτικοὶ καθηγηταὶ ὁ κ. Στυλιανὸς Κορρὲς τῆς Β' τακτικῆς ἕδρας τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (διατελέσας ἔκτακτος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1950) καὶ ὁ κ. Ἰωάννης Παπασταύρου τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας (μετακληθεὶς ἐκ Θεσσαλονίκης). Διωρίσθη ἐπίσης τακτικὸς καθηγητὴς τιμῆς ἕνεκα ὁ κ. Γεώργιος Μυλωνᾶς, τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Οὐάσιγκτων τῆς πόλεως Saint Louis τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς.

Τῇ 25ῃ Φεβρουαρίου 1954, ἐγένετο, μεθ' ὅλως ἐξαιρετικῆς ἐπισημότητος, ἡ τελετὴ τῆς ἀναγορεύσεως τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Παύλου τοῦ Α' εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [1]. Τῇ 1ῃ Αὐγούστου 1954 ἐγένετο ἡ τελετὴ τῆς ἀναγορεύσεως τῆς Α.Μ. τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Αἰθιοπίας Χαϊλὲ Σελασιὲ εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [2].

Τῇ 13ῃ Μαρτίου 1954 ἐγένετο ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ Πανεπιστημίου τελετὴ εἰς τιμὴν τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Ἀντ. Κεραμοπούλλου, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐπιδόσεως ἀναμνηστικοῦ τόμου. Ὡμίλησαν ἐκπρόσωποι ἐπιστημονικῶν καὶ πατριωτικῶν ὀργανώσεων, τελευταῖος δὲ ὁ ἑορταζόμενος καθηγητής.

---

1. Βλ. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 1953 - 1954, σ. ζ' - ις'.
2. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 481 - 482.

Τῇ 11ῃ Ὀκτωβρίου 1953 ἑωρτάσθη εἰς Χίον, τῇ συμμετοχῇ καὶ ἐκπροσώπων τῶν ἀνωτάτων πνευματικῶν ἱδρυμάτων τοῦ Κράτους, ἡ ὀγδοηκοστὴ ἐπέτειος τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Κωνσταντίνου Ἀμάντου.

Πρὸς τιμὴν τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Ἰωάννου Καλιτσουνάκη τὸ περιοδικὸν «Κρητικὰ Χρονικὰ» ἀφιέρωσε τὸν τόμον Ζ′ (1953). Ἐπίσης πρὸς τιμὴν τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Φαίδωνος Κουκουλὲ ἡ Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀφιέρωσε τὸν τόμον ΚΓ′ τῆς Ἐπετηρίδος της (1953).

Τῇ 15ῃ Ἀπριλίου 1954 ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἐδεξιώθη ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Συγκλήτου τὸν ἐπιφανῆ Βυζαντινολόγον καὶ ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς κ. Silvio Giuseppe Mercati.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1953 – 1954 ἐπῆλθον αἱ ἑξῆς μεταβολαὶ εἰς τὰς ἕδρας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς : 1) Κατηργήθη ἡ κενὴ τακτικὴ ἕδρα τοῦ Δημοσίου καὶ τοῦ Ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν· 2) μετετράπησαν εἰς ἐκτάκτους αὐτοτελεῖς αἱ δύο κεναὶ τακτικαὶ ἕδραι τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας.

Κατὰ τὴν ἐπίσημον τελετὴν ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς 28ης Ὀκτωβρίου, ὁ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Λαογραφίας κ. Γεώργιος Μέγας ἐξεφώνησεν ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τὸν πανηγυρικὸν τῆς ἡμέρας μὲ θέμα : «Τὰ τρόπαια τῶν ὀχυρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης», κατὰ δὲ τὴν ἐπίσημον τελετὴν ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς 25ης Μαρτίου ὡμίλησεν ὁ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων κ. Ἀπόστολος Δασκαλάκης μὲ θέμα : «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἔθνους» [1].

Κατὰ τὸ ἔτος 1953 – 1954 ἔκαμαν ἐναρκτήρια μαθήματα ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου οἱ κ.κ. Γεώργιος Μυλωνᾶς, καθηγητὴς τιμῆς ἕνεκα, μὲ θέμα : «Ὁμηρικὰ καὶ Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς» [2], Robert Coffin, καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ τῶν Ἀμερικανικῶν Γραμμάτων, μὲ θέμα : «Ἡ κληρονομία τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν νέον

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 187 - 203.
2. Βλ. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 1953 - 1954, σ. 263 - 285.

κόσμον», καὶ ὁ Hassan Aoun, καθηγητὴς τῆς Ἀραβικῆς Φιλολογίας, μὲ θέμα : «Αἱ σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Αἰγύπτου διὰ μέσου τῶν αἰώνων».

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ διαρρεύσαντος ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1953 – 1954 ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ μετέσχε διὰ μελῶν της εἰς τὰ κατωτέρω διεθνῆ συνέδρια :

1) Συνέδριον Μεσογειακῶν Σπουδῶν, ἐν Παλέρμῳ, 27 – 31 Μαΐου 1954. Ἀντιπρόσωποι Ἀπόστολος Δασκαλάκης καὶ Γεώργιος Ζώρας.

2) Συνέδριον Ἱστορίας, ἐν Ὄσλῳ, 7 – 15 Αὐγούστου 1954. Ἀντιπρόσωπος ὁ κ. Διονύσιος Ζακυθηνός.

3) Συνέδριον Κλασσικῶν Σπουδῶν, ἐν Κοπεγχάγῃ, 23 – 28 Αὐγούστου 1954. Ἀντιπρόσωποι οἱ κ.κ. Σπυρίδων Μαρινᾶτος καὶ Γεώργιος Κουρμούλης.

4) Συνέδριον Παλαιοχριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ἐν Aix-en-Provence. Ἀντιπρόσωπος ὁ κ. Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος.

Κατὰ τὸ Ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1953 – 1954 ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ ἐνεγράφησαν νέοι φοιτηταὶ 253 (ἄρρενες 135, θήλεις 118), ἀνενέωσαν δὲ ἐγγραφὰς ὡς δευτεροετεῖς 191, ὡς τριτοετεῖς 192, ὡς τεταρτοετεῖς 142. Προσῆλθον ἐπιτυχῶς εἰς τμηματικὰς ἐξετάσεις Α΄ ἔτους 143, Β΄ ἔτους 114, Γ΄ ἔτους 106. Ἐν τῷ τμήματι Ἀγγλικῶν Σπουδῶν ἐνεγράφησαν φοιτηταὶ 51 (ἄρρενες 7, θήλεις 44), ἀνενέωσαν δὲ ἐγγραφὰς ὡς δευτεροετεῖς 24, ὡς τριτοετεῖς 22. Προσῆλθον εἰς τμηματικὰς ἐξετάσεις Α΄ ἔτους 20, Β΄ ἔτους 19 καὶ Γ΄ ἔτους 5.

Εἰς συμπλήρωσιν τῶν ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ προηγουμένου τόμου παρασχεθεισῶν εἰδήσεων, προσθέτομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ 1902 – 1903 ἤρξατο νὰ δημοσιεύηται κοινὴ Ἐπετηρὶς δι᾿ ἁπάσας τὰς Σχολὰς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐξεδόθησαν δὲ μέχρι τοῦ ἔτους 1921 – 1922 οἱ τόμοι Α΄ – ΙΘ΄. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1922 ἑκάστη Σχολὴ ἔλαβε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδίδῃ ἰδίαν ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα, ἐξεδόθη δὲ ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς μόνον ἓν τεῦχος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου. Τόμος Α΄, τεῦχος 1. Ἀθῆναι, 1925, 8ον, σελ. 1 – 155»[1]. Τὸ δεύτερον τεῦχος δὲν ἐκυκλοφορήθη ἐν τῷ συνόλῳ του,

---

1. Περιεχόμενα τοῦ τόμου : Γρηγορίου Βερναρδάκη, Διορθωτικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ παρὰ Θουκυδίδῃ, σελ. 1 - 16, Νικολάου Ἐξαρχοπούλου, Ἡ

ἀλλ' ἐκυκλοφορήθησαν ἀνάτυπά τινα τούτου. Ἡ ἔκδοσις τῆς Ἐπετηρίδος ἀνεστάλη διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῷ 1926. Ἡ ἐπανέκδοσις ἀπεφασίσθη εἰς ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου 5343/1932 (ἄρθρ. 258).

ὑποβολὴ ὡς μέσον παιδαγωγικόν, σελ. 17 - 64, Σίμου Μενάρδου, Περὶ τῶν ἀρκτικῶν φωνηέντων, σελ. 65 - 74, Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς διαθέσεως τῶν Κυπριακῶν ρημάτων, σελ. 75 - 86, Θεοφάνους Κακριδῆ, Ὁ πρόλογος τῆς κωμῳδίας Ἀμφιτρύωνος τοῦ Πλαύτου, σελ. 87 - 93, Τοῦ αὐτοῦ, Κριτικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ εἰς τὴν Αἰνειάδα τοῦ Βεργιλίου, σελ. 94 - 108, Ἰωάννου Συκουτρῆ, Κριτικὰ εἰς Ἀντιφῶντα, σελ. 109 - 145, † Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Παρατηρήσεις καὶ διορθωτικὰ εἰς Ἀριστοφάνους κωμῳδίας καὶ τὰ παλαιὰ σχόλια αὐτῶν, σελ. 146 - 155.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ο ΠΑΡΩΝ ΤΟΜΟΣ ΕΤΥΠΩΘΗ
ΕΝ ΤΩ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ
Μ. Δ. ΜΥΡΤΙΔΟΥ